

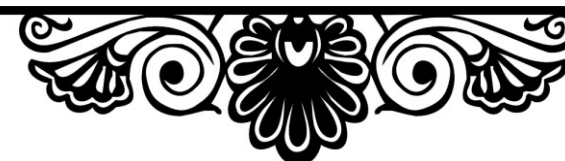
Ба акидаи вай, ҳарчанд дар оғози ҳокимияти Сафавиҳо низоъҳои мазҳабӣ таҳрик шуда, ба бархурду ҷудоии сабаб гардиданд, баъдтар онҳо дар кишвар амниятро барқарор сохтанд. Ин дар айни замон боиси умрону ободиҳо шуда ва ба қавли Шиблӣ «дар ҳар чиз зиёда аз ҳад нафосату такаллуф шурӯъ гардид ва он дар шеър адаб асаре босазо бахшид ва дар шоирӣ ниҳояти дараҷа латофату назокат пайдо шуд» (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон, китоби III, сах. 3). Сафавиён ҳамчунин ба шуаро низаҳтироми зиёде қонил омаданд. Аммо дар ҳамин айём эътибори шеър шоирӣ ва қадри суҳани шоир дар кишвари Ҳинд ба маротиб боло рафт. Бахусус салотине чун Хонихон, Акбаршоҳ, Ҷаҳонгир, ки худ шоир ва наққод буданд, соҳибзавқиву нуктасанҷӣ зоҳир карданд ва аз суҳан қадрдонӣ ба амал бароварданд. Ин авомил сабаб шуд, ки тараққӣ ва пешрафти шеър шоирӣ на ба хоҳири молу манол ва давлат ба даст овардан (албатта, инро ҳам намешавад сарфи назар кард), балки аз сояи таъби мавзуну наққодонаи салотини мазкур будааст. Ва ин як сабаби асосии рӯ ба Ҳинд овардани шуаро аз манотиқи мухталиф гардид. Маълум аст, ки дар иртибот ба таваҷҷуҳи салотин ва ба дарбор кӯчидани маҳфилҳои адабӣ ва баҳсу интиқод, заминаҳои тараққии шеър шоирӣ аз он ҷо сарчашма мегирифт. Яке аз ин омилҳои умдаи тараққии шоирӣ дар ин даврон, ба қавли Шиблии Нуъмонӣ, ривоҷи «бозори мушоира» (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон, китоби III, сах. 15), яъне сабақату тазмингӯӣ ва баҳсу нақди шеъри якдигар будааст.

Дар ин давра аз анвоъ ва қолабҳои адабӣ бештар ғазал тараққӣ мекунад. Муҳимтарин хусусияти ғазал ба акидаи Шиблӣ иборат аз воқеъгӯӣ ё муомилабандӣ, омешиши фалсафаву тағаззул, тамсил ва тағаззул ё баёни ҷаззоби ишқу ошиқӣ будааст. Ҳамчунин, ҳаёлбофӣ ва мазмунсозӣ аз хусусияти умдаи ғазалиёти шуарои мутааххирин маҳсуб мешудааст. Дар баробари ғазал, инчунин қасида ривоҷ мекунад, рубоӣ низ тараққӣ ё босазо менамояд, вале маснавӣ гӯё чун шакл таназзул карда, балки ғазал мегардид (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон, китоби III, сах. 18). Дар тарзи услуби баён ва сабк низ навиҳо ба зухур меоянд, ки муҳимтаринашон печидагӯӣ дар мазмун, ихомбаёнӣ, латофату назокати истиора ва тозагии ташбеҳ, ба вучуд омадани алфозу таркиботи тозаву навин ва аз ҳама муҳимтараш баёни маънии бисёр дар лафзи андак доништа шудааст. Зимнан ин ҳама аз хасосиси сабки ҳиндист, ки дар воқеъ бори нахуст аз ҷониби Шиблии Нуъмонӣ ба ин муфассалӣ таҳлил шудамавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин бахшосори чехраҳои барҷастаи адабие чун

ШИБЛИИ НУЪМОНӢ

ШЕЪР-УЛ-АҶАМ

Иборат аз панҷ ҷилд

ҶИЛДИ АВВАЛ

Душанбе
2016

Шиблии Нуъмонӣ.
Шеър-ул-Ачам. *Чилди аввал ва дувум.* – Душанбе: ДДОТ, 2016. – 544 с.

Аз забони урду тарҷумаи
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доши Гелонӣ

Зери назари
Носирҷон Ёъеъёъ

Таҳияи
Абдуҳолиқ Набавӣ

Мухаррири масъул
Низом Қосим

Масъули чоп
Аъзам Худойдодов

Шиблии Нуъмонӣ дар ин китоб бо истифода аз шеваҳои навини адабиётшиносӣ ба таълифи таърихи адабиёти 16, 17, бахусус шеърӣ шоирӣ дар он ва таҳаввули ҳодисаҳои тамоюлҳои алоҳидаи ин адабиёт пардохта, аз тарафи олимони Ғарбу Шарқ ҳамчун яке аз поягузори адабиётшиносии навин дар тамоми мамлакатҳои Шарқ эътироф гардидааст. Дидгоҳи усули илмӣ, тарзи муҳокима ва таҳлилу натиҷагирӣҳои ӯ ҳанӯз ҳам мавриди пайравӣ ва истиноду истинботи аҳли таҳқиқ қарор дорад.

«Шеър-ул-Ачам» ба олимони донишҷӯён ва оммаи васеи хонандагон пешкаш мегардад.

си «Шоҳнома» чун асари комили адабӣ аз меъёри нақди адабии нави ғарбӣ ихтисос дода шудааст.

Дар айни замон Шиблӣ чехраҳои бузурги адабиёро ба муқоиса мекашад ва саҳми ҳар яке аз онҳоро дар таҳаввули сухани шоирона равшан менамояд ва боз ҳамтаъкид мекунад, ки онҳо дар мақоми худ нотақрор ва нобиға ҳастанд. Масалан, ин корро дар мисоли осори Фирдавсӣ ва Низомӣ, бахусус муқоисаи «Достони Искандар» ва «Искандарнома» анҷом дода, дар мавриди каломии ин ду шоири нобиға хеле мушоҳидаҳои дақиқро ҷолиб ибраз меорад ва дар ниҳоят ба ин натиҷа мерасад:

«Тафовуту фарқро, ки мобайни каломии Низомӣ ва Фирдавсӣ то ин ҷо зикр кардем, дар бисёре аз мавриди дигар низ ин фарқ махсусу ошкор мебошад. Лекин барои эътироз аз интиҳ аз зикри он сарфи назар менамоем ва, бо вучуди тамоми маротиби мазкураи ғарбӣ, боз Фирдавсӣ Фирдавсисто Низомӣ Низомӣ!!!».

Китоби дувум, ки шомили асрҳои VII-IX ҳиҷрӣ мебошад ва давраи мутавасситин унвон шудааст, замони ҳамлаи Чингиз, зуҳури суқути тимуриҳо ва то ба арсаи ҳокимият омадани Сафавиҳо дар бар мегирад. Андешаи куллии ӯ дар бораи тағйири таҳаввуле, ки дар адабиёт ва шеърӣ шоирӣ ин марҳала ба амал омад, ин аст, ки ҷомеа дар ин давра бар асари ҳамлаи чингизӣ ва бедодии онҳо аз силаҳшӯрӣ ба инфилот ғарбӣ ва ин сабаби ривчи дарунгароӣ дар афкори адабӣ шуд. Дар ҳамин замина буд, ки ба қавли Шиблии Нуъмонӣ, ҷараёни тасаввуф зуҳур карда, рӯ ба ривч ниҳод ва ғазалсароӣ арзи вучуд намуд. Саъдӣ ва муосирони вай аз мубтакирони машҳури ин қолаби адабӣ дар шеърӣ шоирӣ форсӣ ба шумор меоянд. Ҳамчунин, дар ин давра тасаввуф дар эҷодиёти Аттор, Мавлавӣ, Авҳадӣ, Ироқӣ, Мағрибӣ, ғазал дар осори Мавлавӣ, Шайх Саъдӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ ва Ҳоҷа Ҳофиз ва қасида дар таълифоти Камол Исмоил, Салмони Соваҷӣ рӯ ба тараққӣ ниҳоданд (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-Ачам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон, китоби II, саҳ. 5).

Сипас ба шарҳи аҳвол ва таҳлилу тадқиқи осори шуаро мепардозад ва бахусус эҷодиёти Саъдӣ, Амир Хусрав ва Ҳофизро муфассал аз назар мегузаронад. Дар ин силсила, аз Ҷалолиддини Румӣ (Балхӣ) сухан наравтааст ва Шиблӣ сабабионро чунин шарҳ медиҳад, ки чун «дар шарҳи ҳол ва шеърӣ сухани ӯ» китобе ҷудогона навиштааст, хонандагонро ба мутолиаи он ҳавола менамояд.

Дар китоби сеюми «Шеър-ул-Ачам» баҳс аз адабиёти даврони мутааххирин аст, ки дар Эрони Сафавӣ ва Ҳиндустон ҷараён гирифтааст.

Шиблӣ дар ҳар маврид аз орояҳои адабӣ, истиороти ташбеҳот, санои бадеӣ куллан дар таҳқиқи шеърӣ шуаро ва масъалаҳои назарӣ суҳан ба миён меоварад.

Дар бораи ҳамосаи рамзӣ, ғазал(иёт), маснавӣ, қасида, ҳамса, қитъа(от), тазкира, рубоӣ ва ғайра маълумоти муфасссали таърихӣ, назарӣ ироа мекунад ва мақоми онҳоро дар марҳалаҳои рушди шеър ва эҷодиёти шоирони алоҳида, чигунагии ба қор гирифтани имконоти онҳо ва ғайраву ҳоказо бо камоли огоҳии комил ва донишмандӣ муайян менамояд.

Мо танҳо мафҳуму мақулаҳо ва масоилро, ки мавриди тавачҷуҳ дар баррасиҳои илмӣ Шиблӣ аст, ин ҷо ном бурдем ва ҳатто аз унвони онҳо маълум аст, ки доираи назар ва дидгоҳи таҳқиқии вай то ҷӣ андоза вуҷъату умқ дорад, то кадом поя ҳирфаист ва ба табиати афкори адабӣ иртиботи бевосита мегирад, ки то он замон (ва аксаран ҳоло низ) дар қори пажӯҳишгариҳои адабиёт собиқа надоштааст. Хонандагони муҳтарам худ ҳангоми мутолиаи ин китоби пураарзиш ин ҳамаро тавассути намунаҳои пуршумор ва олииинтиҳоби осори шуаро, шарҳу тавзеҳ ва муқоисаҳои муфасссалу мукамал ва баррасиву натиҷагирҳои илмӣ, мантиқӣ ва ҳирфаии муаллиф дидаву ламс карда ва бовар ҳосил хоҳанд намуд.

Шиблӣ шарҳи аҳволи зиёда аз 32 шоири се давраро аз таърихи адабиёти форсӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳад ваметавон гуфт, ки бахше аз онҳо шакли таҳқиқоти алоҳидаеро ба худ гирифтааст. Хосса дар мавриди шуарое чун устод Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Манучехрӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Саной, Анварӣ, Низомии Ғанҷавӣ, Аттот, Қамолиддини Исфаконӣ, Шайх Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳофизи Шерозӣ, Файзии Даканӣ, Урфии Шерозӣ, Назирии Нишопурӣ, Толиби Омулӣ, Мирзо Соиб, Қалими Қошонӣ ин андешаи мо сидқ дорад.

Аз ҷумла, дар китоби аввал, ки даврони қудамо тавсиф шудааст, нахуст як маълумоти муҳиммеро дар бораи ҳақиқати шеър ва сипас замони оғози шеърӣ форсӣ фаро мегирад. Шиблӣ дар ин бахш дар бораи 16 шоир ба пажӯҳиш пардохта, хосса осори устод Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Умари Хайём ва Низомии Ғанҷавиро аз ҳайси муҳтаво ва ҳунари шоирӣ ҳеле муфасссал ба таҳлили ҷиддӣ қашидааст. Аммо дар бораи Фирдавсӣ назари фавқуллода фароҳе дорад. Баррасиҳои ӯ оғозу таърихи таълифи «Шоҳнома», манобеи мавриди истифода, назари аҳли таҳқиқ дар ин масоил, таърихи шоҳноманависӣ, мумаййизоти «Шоҳнома», таносуби лафзу маънӣ ва маҳорати фавқуллодаи Фирдавсӣ дар ин масъала, жанри «Шоҳнома» чун ҳамосаи размӣ, таъсир ва шухрати «Шоҳнома» ва ғайраро фаро гирифтаанд. Зиёда аз он, як бахши азиме дар китоби ҷаҳорум таҳти унвони «Нақду тақриз» ба таҳлили мушахха-

ДАР ОМАДИ СУХАН

Чанд сол пеш, замоне ки вазифаи ректори Донишгоҳи миллӣи Тоҷикистонро бар уҳда доштам, тасмим гирифтем, ки бо ҳамдастии адабиётшиносони варзидаи донишгоҳҳои олии мамлакат ба таълифи «Таърихи адабиёти тоҷику форс» қамар бандем. Ба унвони ибтиқори муқаддамотӣ қарор шуд, ки дар баробари ҷамъовариҳои маводи бағоят бузурги адабиву таърихӣ тарҷумаву барқардон ва ҷопи таърихномаҳои адабиёти тоҷику форс, ки дар кишварҳои гуногун ва дар замонҳои муҳталиф ба зевари табъ ораста шудаанд, сомон дода шавад. Дар ин замина тарҷумаи китоби муътабари ҳоваршиноси машҳури рус Е.Э.Бертельс «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» ба нашр расид.

Инак, китоби дигари қаронқадр «Шеър-ул-Аҷам»-и аллома Шиблии Нуъмонӣ, ки воқеан шоистаи омӯзишу пайравист, дар ихтиёри муҳаққиқону алоқамандони адабиёт ва адабиётшиносии тоҷик қарор мегирад. Ин китоби овозадор бо саъю эҳтимоми донишманди шинохта Абдуҳолиқ Набавӣ ва ташаббусу ҳамқории суҳаншиносони Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ ба нашр омода шудааст.

Дар пешгуфторҳои таҳиягар ва мутарҷими китоб Сайидмуҳаммади Ғелонӣ роҷеъ ба фазилатҳои арзишманди «Шеър-ул-Аҷам» ва қорномаҳои илмӣи Шиблии Нуъмонӣ ба тафсил суҳан рафтааст. Гузашта аз ин, мувофиқи мақоли «мушқ он аст, ки худ биҷӯяд, на он аст, ки аттот биҷӯяд» ҳар нафаре, ки ба борқои ин китоби мондагор ворид мешавад, аз вуҷъати

чашмандози Шиблии Нӯмонӣ, азамати андешаву тафаккур ва назокати маънишикофиҳои муаллиф ангушти ҳайрат мегарад. Равишҳои таҳқиқ, усулҳои нигариш, шеваи арзишгузориҳои ин олими забардаст аз таърихи беш аз ҳазорсолаи адабиёти тоҷику форс ва тасаллутӣ ӯ бар мактабҳо ва ҳавзаҳои илмии Шарқу Ғарб «Шеър-ул-Аҷам»-ро дар ҳақиқат ба як мактаби нерӯманди тадқиқи адабиёт табдил додаанд. Бардошту шинохти Шиблии Нӯмонӣ аз осори шахсиятҳои ҷаҳонгаштаю ҷаҳонгири адабӣ, ки бо донишу завқу қареҳаи нотакрор, рӯшани афкору ҷаҳонбинӣ, моҳиятҷӯиву таассубсизӣ имтиёз мекунад, дар таълифи таърихи адабиёт аз аҳамияти ғавқулода муҳим бархурдор аст.

Бовар дорам чопи «Шеър-ул-Аҷам», ки падидаи ғараҳангези фарҳангиву адабиётшиносони моро дар офариниши «Таърихи адабиёти тоҷику форс» тақдир қавӣ мебахшад. Омӯзаҳои ин адиб ва донишманди шаҳир дар маърифати матлабҳои олиӣ маънавӣ ва ҳунари ҳаллоқияти беназири суҳанварони пешинаи мо барои донишҷӯён ва муаллимони мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ равзанаҳои навро боз намуда, дар ҷаҳони беинтиҳои ҳусну зебӣ, ки классикони мо офаридаанд, хонандагони гиромиро раҳнамоиву роҳкушо Ҳоҷад кард.

Саид Нуриддин Саид
вазирӣ маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон,
доктори илмҳои фалсафа,
профессор

Шеър-ул-аҷам

на танҳо яке аз усулҳои асосӣ ва муассири таҳқиқоти ӯ дар баррасии роҳбитаҳои таърихи адабиёти қавмҳои гуногун, балки таърихи адабиёти форсӣ ва ҳодисаҳои дохилиадабии давру замонҳои муҳталифи он низ мебошад. Вай дар ҳар маврид, дар таҳлилу таҷзия ва натиҷагирӣ аз ин тарзи пажӯҳиш истифода мекунад ва дар диди таҳқиқии вай таъриху татбиқ (кудамо, мутаваасситин ва мутааххирин) ҳамеша ҳузур дошта, боиси пажӯҳиши ғано ва равшан кардани рангорангиҳо дар зуҳуру таҳаввули шеърӣ адабиётро фарсӣгардидааст.

Аммо дар мавриди шахсияти адибон ва осори онҳо Шиблӣ аз чӣ меъёрҳои кор мегирад? Масъалаи аввал, албатта, таърихи таваллуду вафот, ному насаб, олу авлод, маротиби фазлу камол, яъне таҳлили илму дониш, ҳислатҳои шахсӣ ва ахлоқу одоб, таҷарруди ва озодӣ, муошират, бастагӣҳои дарборӣ ва боз хеле аз ҷиҳатҳои зиндагии аҳли адаб аст, ки на танҳо хусусияти хусусиву иҷтимоӣ ва куллан шахсияти онҳоро равшан менамояд, балки ба камму кайфияти осори эшон иртиботи мусс-тақим дорад.

Дар мавриди диду назари шуаро ва маҳосини эҷодиёти онҳо барои Шиблӣ муҳим аст муайян кунӣ, ки эшон дар воқеагӯӣ ва воқеанависӣ, маъниофаринӣ ва ҳаёлбофӣ, неру ва қуввати таҳайюл, дар ҳичо ва зарофату шӯҳӣ, сӯзу гудоз, ибрази эҳсосоти инсонӣ, шоирӣ ишқия, фалсафа, ахлоқ, тарбият ва нигориши манозирӣ табиат ва ғайраҳо чӣ мартабае доранд ва кадоме аз ин масоил ва ё гурӯҳи масъалаҳо бештар мавриди назари онҳо мебошад, ки куллан дарунмоя ва муҳтавои эҷодиёташонро муайян менамояд. Дар таҳқиқи ҳунари шоирӣ аз мақулаҳои чун пояи суҳан, пояи шоирӣ, пояи калом, зӯр ва арзиши калом, мумаййизоти шоирӣ ва калом, устувории банду пайванди калом, ҷӯши баён, ҷиддат ва услубу шеваҳои нав, услуби бадеъ ва ҷиддату баёни шево, тозагии тарзи баён бештар кор гирифта мешавад, ки тавассути онҳо сифат, кайфият ва ҳа-соиси умдаи ҳунари шуаро муайян мегардад.

Шиблӣ ба равшан кардани ақидаи шуаро дар мавриди адабиёт ва ақоиду орои онҳо нисбат ба калом, иртиботи лафзу маънӣ дар суҳан, маънии бисёру лафзи андак дар сабк ва қадру мақоми эшон дар шеърӣ шоирӣ диққати бештар медиҳад. Як бахш аз тақризи ҳама, ки ӯ кардааст, ба забон куллан, ва, бахусус, суҳани авом дар шеърӣ шоирӣ форсӣ иртибот дорад ва баррасии қазияву масоиле чун муҳовироти умумӣ бо муқолимоти рӯзмарра (дар Амир Хусрав), муқолимоти рӯзмарра ва муҳовара (Ҳофиз), муқолимоти рӯмарра ва муҳовирот (Калим) аз ин қабиланд.

онҳоро, ки тоза ба арсаи пажӯҳиш ворид гаштаву ба сурати урф меадромад ва дар адабшиносии шарқӣ чизи нав буд. Шиблии Нуъмонӣ пажӯҳиши мазкурро дар ҳамин заминаи илмиву адабии шарқиву ғарбӣ таълиф карда, як таҳқиқоти ба кулӣ тоза, ибтикорӣ ва бунёдиеро дар пажӯҳиши таърихи адабиёт ба миён гузошт, ки барои пажӯҳишгарони ояндаи миллӣ – соҳибони ин адабиёти ғанӣ роҳ боз намуд ва минбаъд низ хоҳад кард.

Вай таълифи китобро аз соли 1906 оғоз мекунад. Шавқи Шиблӣ ба ин кор он қадар зиёд будааст, ки ҳатто маҷрӯҳии пояш, ки ба амали ҷарроҳӣ ва буридани он меанҷомад, монеи ин кор намешавад ва ниҳоят дар соли 1907-чилди аввали он ба анҷом мерасад. Таълифи кулли асар дар соли 1912 хатм шуда, китобҳои I-IV дар солҳои 1909-1912 дар Алигар ва китоби V соли 1919 (пас аз марги Шиблӣ) дар Аъзамгар нашр гардидааст.

«Шеър-ул-Аҷам», ки аз 5 китоб иборат аст, асосан шомили ду масъалаи бузург, аввалан, тадқиқи таърихи адабиёт ва сониян, назария ва нақди адабӣ мебошад. Бинобар ин, сохтори он ба тариқи зайл аст: се китоби аввал дар мавриди таърихи шеъру адаби форсӣ баҳс мекунад. Шиблӣ худ дар ин бора навиштааст: «Мо шеъру шоирии Эронро ба се давра тақсим намудем: аввал – давраи қудаму ва он аз Ҳанзала шурӯъ ва ба Низомӣ хатм мешавад, дувум - давраи мутаваасситин, ки аз Камол Исмоил оғоз шуда, ба Ҷомӣ хотима пайдо мекунад, севум, мутааххирин, ки аз Фирӯзӣ ибтидо шуда, ба Абӯтолиби Калим анҷом меёбад...». Китобҳои ҷаҳоруму панҷум хусусияти назарӣ ва интиқодӣ дошта, дар онҳо масоили муҳокот, таҳайюл, нақди асарӣ алоҳида ва шоирии эронӣ, таълифи дар шеъри форсӣ ва куллан муҳтаво ва дарунмояи адабиёт мавриди пажӯҳиши муфассал қарор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки дар китоби мазкур бори нахуст таърихи адабиёти форсӣ ба забони форсии нав ба ин мукамалӣ ва вусъат фаро гирифта мешавад. Аммо тарзу тариқи нақду баррасии Шиблӣ дар китобҳои «Шеър-ул-Аҷам» низ ҷолиби диққат мебошад. Вай дар оғоз ҳасоиси умумии шеъру шоирии даврро бозгӯ намуда, сипас ба таҳлилу таҳқиқи шахсиятҳои адабӣ меғузарад, ки фароғири аҳвол ва ҳасоиси осори эшон мебошад. Дар баррасии ӯ вақоеи сиёсӣ иҷтимоии замон, аз ҷумла ҳукмронии хонаводаҳо, ҳамдигарро иваз кардани ҳокимон ва ҳуҷуми бегонагон (Сомониён, Ғазнавиён, Чингиз, Темурхо ва дигарон) ва умуман иртиботи сиёсӣ иҷтимоии кишварҳо, таъсири мутақобилаи адабиву фарҳангии милалӣ муҳталиф (хосса форсзабонҳо, арабҳо, туркҳо ва ҳиндувон) мавқеи муҳимме дорад. Дар ин мавридҳо Шиблии Нуъмонӣ ба нақди татбиқӣ муроҷиат мекунад, балки татбиқу муқоиса

АЛЛОМА ШИБЛИИ НУЪМОНӢ ВА АСАРИ Ӯ «ШЕЪР-УЛ-АҶАМ»

Шиблии Нуъмонӣ (1857-1914) аз нахустин уламои тавонои олами Шарқ аст, ки бо дониши фаровон ва огоҳии комиле аз таърихи дину мазҳаб, фарҳангу адабиёт, фалсафа ва тамаддуни исломӣ аз дариҷаи илми муосир ба пажӯҳиши онҳо оғоз бахшид ва ба сифати як олими аллома ва адиби хушзабон дар ибтидои асри гузашта роҳи таҳқиқро ба самти нақду баррасии воқеъбинона ворид карда, таърихназариву таърихнигорӣ ва муҳокимаҳои илмӣ солимро ибтидо гузошт. Шиблии Нуъмониро бе ҳеч шубҳа метавон аз ҷаҳонҳои илми таърихи адабиёт дар тамоми мамлаҳати Шарқ, хоса дар Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон, Туркия ва Мовароуннаҳр ба шумор овард. Дар замоне ки хеле аз уламо ҳанӯз пойбанди таъриханависии суннатӣ буданд ва илми адаб ҳам дар роҳи таҷдиди назар ба пажӯҳишгарии қолабии ҳазорсола қадамҳои нахустин мебардошт, Шиблии Нуъмонӣ бо истифода аз адабиётшиносии навин, ки дар Ғарб роҷеъ мебарид ва ҳатто кӯшишҳо барои таълифи таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ низ аз ҷониби ғарбиён анҷом дода шуда буд, далерона ва муштакил ба таълифи таърихи адабиёт ва таҳаввули ҳодисаҳо ва тамоюлҳои алоҳидаи он пардохт ва, ба бовари ин ҷониб, дар ин кор онҷунон муваффақ шуд, ки ҳатто имрӯз ҳам дидгоҳу усули илмӣ, тарзи муҳокима ва таҳлилу натиҷагирӣ ӯ шоистаи пайравӣ ва истиноду иттибот мебошанд.

Ҳаминнуқта низ сазовори таъкид аст, ки олимони мустақилони Ғарб, ҳатто онҳое, ки ба таълифи таърихи адабиёти форсӣ машғул гардидаанд, эътироф кардаанд, ки Шиблӣ аз пажӯҳишгарони дараҷаи аввал ва дар хеле мавридҳо пешгомтар аз онҳост ва ин пешқадамӣ на танҳо дар иртиботи бевоситаи вай ба манобеъ ва фароғирии пурвусъати онҳо будааст, балки дар савияи таҳлилу тадқиқи адабиётшиносии ӯ низ зоҳир мешавад. Тарҷумони китоби «Шеър-ул-Аҷам» Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ, ки ба дидор ва суҳбати Шиблии Нуъмонӣ мушарраф гардида будааст ва доир ба зиндагиву фаъолияти ӯ низ дар сарсухани тарҷумаи китоби мазкур мақолаи мукамале хошия бастааст, аз тақризу мулоҳизоти зиёде роҷеъ ба ин асар зикри дутои онро заруртар медонад, ки мо низ ин ҷо онҳоро ба хотири хеле муҳим буданашон манзурменамоем. Аввалӣ, яке аз шарқшиносони олмонӣ дар тақризи муфассали ба «Шеър-ул-Аҷам» навиштааш аз ҷумла зикр намудааст, ки

агар «...равиши таҳқиқи асри ҳозир Урупоро дар назар бигирем, бояд муътариф шуд, ки аз миёни нависандагони Ҳинд аллома Шиблӣ танҳо нависандаест, ки таълифоти ӯ ба таври кулӣ рӯи мабони илмӣ қарор гирифта ва ба равиши асри ҳозир Урупонигориш ёфтааст».

Дигаре, Дармстетер, шарқшиноси фаронсавӣ мебошад, ки андешааш дар ин боб хеле ҷолиб аст. Вай иқрор мешавад: «Дар фарқ байни аллома Шиблии Нуъмонӣ бо мо кофист ҳамин қадар, ки ӯ аҳлулбайт ва мо мустаҳрик мебошем».

Воқеан, роҳи зиндагӣ ва шаклгирии шахсияти Шиблӣ то расидан ба дараҷаи камолоти илмиву маънавӣ ва инсонӣ мадҷунӣ чӣ авомиле будааст? Ба андешаи банда, як омили муҳимме, ки барои зуҳури алломае чун Шиблии Нуъмонӣ мусоидат кардааст, пеш аз ҳама, афкори пешқадам ва муҳити донишзои Ҳиндустон ва вуруди афкори замони фардгаро дар ин кишвар ва тамоми Шарқ мебошад, ки туфайли ба ҳам пайванд додани андешаи Шарқу Ғарб ба миён омада буд ва ба амалҳои созанда ва эҷодӣ мусоидат менамуд. Сипас, омили дувум ва, на камтар муҳим, истеъдоду фитрати худодод ва сифатҳои зоти худ Шиблӣ мебошад, ки дар ин муҳити мусоид бо кӯшишҳои зиёди вай нашъу намо ёфт ва то шоири олим ва донишманди дараҷаи аввал камол ёфт.

Шиблии Нуъмонӣ соли 1857 мелодӣ дар музофоти Аъзамгари Ҳиндустон таваллуд ёфта, 18 ноябри соли 1914 ғавтидааст. Дар синни хурдсолӣ воридаи мадраса мегардад ва кулли таҳсилро дар нуздаҳсолагии анҷом дода, ба қавли мутарҷимии «Шеър-ул-Аҷам», «дар андак замоне ба воситаи қареҳаи саршору истеъдоди вофир ва низ аз муҷоҳадати зиёд дар таъриху фалсафа саромади ақрон ва дар адабиёти муосир аз байни ҳамасрони худ дар дараҷаи аввал қарор» мегирад.

Дар мавриди ба Шиблӣ таҳаллус карданаш ривояте ҳаст, ки дар айёми таҳсил устоде дошта дар фанни ҳикмат ва риёзиёт ва ӯ ба завқу истеъдоди ғавқуллодаи шогирдаш мафтун шуда, гуфта будааст, ки «Ман шераму ту баччаи шер» (шербачча - «анга Шиблӣ»).

Шиблӣ баъди анҷоми таҳсилот ба Маккаи муаззама сафар мекунад ва дар Мадинаи мукаррама чанд муддат бо мақсади истифода аз «китобҳои нафиси ноёбе» дар китобхонаи он ҷо таваққуф намуда, ба мутолиаи машғул мешавад ва иттилооти муҳимме ба даст меоварад. Ин сафар ба вай асари зиёде доштааст ва пас аз бозгашт ба ватан ӯ ба зиндагонии ҷадиде шурӯъ намуда, пайваста ба таълифу таҳрир мепардозад. Баъдтар, яъне соли 1882, бо исроии Сер Саййидмуҳаммадхон ба коллеҷи навтаъсиси Алигар ба сифати устои адабиёти форсӣ ва арабӣ даъват мешавад ва дар он ҷо 16 сол тадрис мекунад. Ҳамзамон аз китобхонаи ин таълимгоҳ, ки хеле ғанӣ будааст, истифода намуда, осори илмӣ

камал, аз ҳайси илмӣ солиму собит, фарогири масоили иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангиву адабист.

Дар мавриди чигунагии таҳаввули адабиёт ва ҷойгоҳи он дар зиндагии иҷтимоӣ низ андешаҳои ҷолиби илмӣ ва мантиқӣ изҳор мекунад. Аз ҷумла навиштааст: «...дар ибтидо хотироту афкор ва ҳаёлотӣ содаву бетакаллуф, ташбеҳоту истиороти ангуштшумор; алфози маъмулу одӣ ва ҳолӣ аз тарошу ранг; маъноеро, ки меҳонад баён кунанд, бидуни ҳеч печу ҳам ва бо камоли содагӣ баён мекунанд. Вале баъд аз чанде афкору ҳаёлот баланду олӣ мешавад, истиораҳо рангин шуда, сурати дилфиребе ба худ мегирад, дар ташбеҳ назокату нафосат ва дар муболиға нируву нуфуз пайдо мешавад. Дар алфоз тарош ва обу тоб шуруъ шуда, мазмун ё маъноеро, ки меҳонад баён кунанд, ба шакли истиора баён мекунанд ва аз ин ҳам қадаме болотар гузorida шуда, дақиқофаринӣ ва бориқбинӣ падида меояд. Ин ҷо муболиғот аз ҳад таҷовуз кардаву ба игроку ғулув мерасад. Зарра ҳукми кӯҳ ва қатра ҳукми баҳри муҳитро пайдо мекунад. Дар истиора истиора ба қор бурда мешавад, аз маҳсусот ба кулӣ ҳориҷ шуда ва мадрои қалом бар ҷизҳое ҳаёлии сирф гузorida мешавад ва ин охири марҳалаи тараққист, ки бо таназзулу инҳитот қарину ҳамдӯш мебошад» (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон, китоби IV, саҳ. 89).

Дарвоқеъ, адабиёти ҳар давр бо воқеоти сиёсӣ иҷтимоӣ он иртиботи тангтанг дорад ва тараққиву таҳаввули он зери таъсири ин авомил сурат мегирад ва ба қадре, ки ҷомеаи пеш меравад, афкори адабӣ зарифтару нозуқбин мешавад, тасвир низ ҳаёлпардозона, бориқбаён ва гоҳо хеле истиорӣ мегардад. Ба қавли Шиблӣ дар рушду нумӯи адабиёт сууду суқут, воқеъгароиву инҳитот даст ба дасти ҳамдигаранд ва ба аҳли ҷомеа, зиндагии иҷтимоиву равонӣ ва маънавии он иртибот мегиранд. Ва адабиёт, шеърӯи шоирӣ низ бояд дар ҳамин иртиботу пайвастагӣ ба таҳқиқ қашида шавад.

Дар ин замина изҳор мегардад, ки набудани таҳқиқи куллие дар бораи адабиёти форсӣ ва шеърӯи шоирӣ он «...аз муддате фикрамро ба худ машғул сохта, тадоруку ҷуброни ин нақиса ва қамӣ ҳамеша мадди назари ман будааст». Дарвоқеъ, андешаи таълифи китобе ҷомеъ дар бораи таърихи шеърӯи шоирӣ форсӣ мушаххасан аз соли 1894 ба баъд бо ӯ ҳамроҳ будааст.

Вай бо ин мақсад асарҳои илмӣ Дармстетери фаронсавӣ, Нёлдекеи олмонӣ, Жуковскийи рус ва Эдуард Браунро дар бораи таърихи қадиму нави адабу забони форсӣ ёдовар мешавад, ки ҳатман хангоми таълифи «Шеър-ул-Аҷам» онҳоро ба қор гирифтааст. Хосса усули таҳқиқи илмӣ

анҷом додем, чанд мулоҳизаеро манзури назари хонандагони муҳта-
рамнамоем.

Шиблии Нуъмонӣ «Шеър-ул-Аҷам»-ро аз сари сидқ ва муҳаббат ба
адабиёти форсӣ таълиф намудааст. Ва табиист, ки ин ишқу муҳаббат
натиҷаи мутолиаи бисёру бамуддао, фарогирии амиқ ва ҳифзи наму-
наҳои зиёди шеъри форсӣ буда, сабаби ба миён омадани як таҳқиқоти
воқеан бунёдӣ дар мавзӯи шеърӯ шоирии форсӣ ва то як андоза таърихи
адабиёти мардуми форсизабон гардидааст. Вай дар муқаддимаи ҷилди
аввал бо таассуф таъкид менамояд, ки: «...роҷеъ ба шеърӯ шоирии
Эрон, ки он аз кай оғоз шуда, илалу асбоби пайдоиши он чӣ буда, чӣ гу-
на мароҳили тақомулро паймуда, таҳаввулоту татаввуроте, ки дар он ба
мурури замон рӯй дода, чӣ буда, авзоъ ва ҳолати иҷтимоиву қавмӣ чӣ
асаре бар он бахшида ё таъсири он бар қавму сиёсат ва иҷтимоъ чӣ бу-
да? – китобе то кунун дар ҳеҷ як аз алсинаи исломӣ навишта нашуда-
аст». Аммо мусаввиби таълиф на танҳо шефтагӣ, меҳру муҳаббат ва му-
толиаи дақиқу амиқи шеърӯ адаби форсӣ будааст, балки илҳомбахшо
китоби олими фаронсавӣ Дармстетер, ки онро Шиблӣ ба забони асли
фаронсавӣ мутолиаи интиқодӣ намуда буд, низ мебошад. Ба қавли ӯ дар
асари мазкури Дармстетер ба «чуз як ришта гузоришҳои рӯзона ва
шарҳи ҳолати маъмулии шуаро чизе, ки муҳим бошад, ба назар намера-
сид» (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти
Эрон, китоби I, саҳ. 4).

Шиблӣ ҳангоми таълиф девону куллии сершумори шуаро, ки ба
қавли худаш, фақат номгӯяшон аз як дафтар зиёдӣ мекардааст, ҳамчу-
нин манобеу сарчашмаҳо ва тазокири фаровонеро зерӣ даст доштааст.
Бинобар ин, иқрор мекунад: «Шакке нест, ки тазкираҳои зиёде таълиф
шуда, вале агар ба диққат мулоҳиза шавад, ин тазокир дар ҳақиқат ҷунг
ё баёзе аз ашъоранд, ки дар он ашъори умдаи шуаро интиҳоб ва
навишта шудаанд. Лекин шарҳи аҳволи шуаро ва ҳаводису савонехе, ки
бар онҳо рӯй дода, хеле кам мутаарриз шуда, хоса аз инқилобе, ки дар
ҳар аср дар шеърӯ адаб падид омада ва низ аз илал (ваҷҳ) ва асбоби (са-
бабҳои) он инқилоб ҳеҷ зикре ба амал наомадааст». Ин қайдҳо бисёр
муҳим буда, дар айни замон баёнгари назари наву усули тоза ва ҷиддии
ӯ дар тадқиқ низ мебошанд. Вай хостааст то дар мавриду мавзӯи он ки
шеърӯ шоирии форсӣ аз кай падид омадааст, сабаб ва омилҳои ин пай-
доиш чӣ будааст ва он чӣ марҳалаҳои тақомулро паймудааст, чӣ таҳав-
вулоте ба мурури замон дар он рух додааст, вазъи сиёсӣ ва рӯҳияи
мамлақату миллат чӣ таъсире дар он дошта ва ё таъсири ин адабиёт дар
аҳволи рӯҳияи мамлақату миллат чӣ гуна будааст, китобе таълиф наму-
да бошад. Маълум аст, ки нияту назари Шиблӣ ба масъала хеле му-

таълиф менамояд. Минбаъд тамоми умр ба корҳои пажӯҳиш ва маориф
машғул будааст.

Соли 1892, ба кишварҳои Туркия (Қонстантиния), Мисру Шом ва
Бейрут сафар намуд. Натиҷаи ин диду боздидҳо ва мутолиоташ дар са-
фарномае дарҷ гардидаанд. Кори тадрис дар коллеҷро низ соли 1898 во
гузошта, вақти худро ба таври ҷиддӣ сарфи таълифу таҳрир менамояд.
Аммо пас аз муддате аз ҷониби ҳукумати Ҳайдарободба ислоҳи маори-
фу фарҳанги он ҷо даъват шуд ва низ корҳои шойистаеро анҷом дод.
Соли 1904 раёсати ниҳоди навтаъсиси «Надват-ул-уламо» («Анҷумани
илмӣ») дар Лакҳнав ба уҳдаи ӯ гузошта мешавад. Боре ҳатто амир Аб-
дурахмонхон алломаро ба маркази тарҷума ва таълиф ба Афғо-
нистонхонд, вале вай ин даъватро напазируфт. Аслан Шиблӣ зиндагии
хоксорона ва бетамаъро тарҷеҳ дода буд, тухфаву инъоми ҳеҷ фардеро
қабул надошт ва ҳарчанд ҷунин хоҳишу тақозоҳо будаанд, касеро мадху
ситоиш накард. Подшоҳон, вузаро ва умаро барояш инъом ва ёрии мо-
ливу пулӣ пешниҳод мекарданд, вале вай изҳор медошт: «Мумкин нест,
ки ман касеро мадҳ бигӯям». Марде буд покниҳод, бо ақида ва дастур-
ҳои зиндагии хоссу поки инсонӣ ва дар онҳо ҳамеша собит. Ба ин маъ-
нист, ки ҳатто харҷи сафарҳояшро худ мепардохт ва дар ин маврид ҳам
аз касе чизе тамаъ намекард. Зиёда аз он, дар Аъзамгар як мадрасаи олий
бино кард ва барои бедории фикрии мардум маҷаллаи «Ан-надва»-ро
низ бо пули худ таъсис дод.

Мисли ҳар олими муттабаҳхир ва худшинохта, Шиблии Нуъмонӣ
моил ба мухторият буд, меҳост дар олами андешаву пажӯҳиш ва эҷод
коре бикр анҷом бидиҳад ва мақулаеро ошкор сохтаву ҳақиқатеро кашф
намуда бошад. Бинобар ин, ҳеҷ талоше барои мансабу мартабаҳои
расмӣ надошт, ҷунон ки дидем, ҳатто ба тадрису кори маориф барин
пешаҳои хеле муҳим бо мушкิลӣ ва ба хоҳири эҳтироми ашхос ва ман-
фаати маънавии ҷомеа машғул шудааст, зеро медонист, ки тавассути
таълифоташ ҳам барои ҳамон рӯз ва ҳам барои оянда саҳми бештаре ги-
рифта метавонад. Аз ин рӯ, ҷи дар замонҳои иҷроӣ вазоиф ва ҳадамот, ҷи
сафарҳо ва ҷи дар инзиво ба мутолиа ва таълиф машғул буд. Натиҷа ҷу-
нин аст, ки дар риштаҳои муҳталиф ва ба забонҳои гуногун аз вай осори
зиёди гаронбаҳое боқӣ мондааст.

Шиблӣ дар забону адабиёти форсӣ ва арабӣ хуб ворид буд ва муто-
лиаи зиёд дошт, зиёда аз он осори илмиву адабии худро, дар қанори ур-
ду, ки забони модаринаш буд, бо ин ду забон таълиф намудааст. Вай ҳам-
замон бо таҳқиқоти илмӣ ба эҷоди осори адабӣ, хосса шеър низ машғул
шудааст ва маҳсули ин қораш то ба ҳаде расида буд, ки ба забони

форсӣ девоне тартиб дод. Тарҷумони «Шеър-ул-Аҷам» менависад, ки як нусха аз девони ўро бо худ доштааст. Ва инак, як намуна аз ашъори Шиблӣ ба забони форсии тоҷикӣ, ки дар тавсифи шаҳри Бомбай суруда шудааст:

*Гар дам аз мидҳати Шерозу Сифоҳон задаам,
Шарм бодам, ки навоҳои парешон задаам.
Бобайӣ будмаро манзили мақсуду абас
Пеш аз ин гоми талаб дар раҳи ҳирмон задаам.
Согари зиндагиам, ҳайф, ки ҷуз дурд надошт,
Ҷуз ҳамин ҷуръаи охир, ки ба поён задаам.
Андаке низ ба коми дили худбин бошам,
Рӯзгоре чу дам аз донишу ирфон задаам.
Чанд дар парда тавон кард сухан, фош бигӯ,
Санг бар шишаи тақво задаам, ҳон, задаам!
Достон гардам аз ин пас, ки аз ин зухду вараъ
Бо бутон ҷоми тараб бо найу дастон задаам.
Согаре чанд ба ёди руҳи рангин хӯрдам,
Қадаҳе чанд дар оғӯши гулистон задаам.
Аз парешони айём маяндеи, ки ман
Даст дар ҳалқаи он зулфи парешон задаам.*

Ҳамин тавр, аз Шиблии Нуъмонӣ осори зиёде дар риштаҳои гуногуни илм, бахусус баҳсида ба масоили мазҳабӣ, ирфонӣ, шарҳу тавзеҳ ва нақди осори адабӣ, эҷодиёти адибон, уламо ва урафо, таърихи адабиёт ва назарияи адабиёт мерос мондааст. Ин осорба се забон – урду, арабӣ ва форсӣ таълиф шудаанд.

Асарҳои ӯ ба забони урду аз ин қабиланд: «Таълими гузаштаи муслмонон», «Ал-Маъмун», «Сират-ун-Нуъмон», «Китобхонаи Искандария», «Сафарномаи Шиблӣ», «Ал-Форук», «Ал-Ғаззоли», «Таърихи илми калом», «Илми каломии ҳадид», «Саргузашти Мавлонои Рум», «Мувозинаи Анису Дабир», «Сират-ун-набӣ» (дар 3 ҷилд), «Расоили Шиблӣ», «Мақолоти Шиблӣ» (дар 4 ҷилд), «Макотиби Шиблӣ», «Мазомини оламгир», «Таърихи ислом ва фалсафаи ислом», «Ҳаёти Хусрав», «Куллиёти ашъори урду», «Субҳи умед» (маснавӣ), «Сафарномаи ҳаҷ», «Аврангзеб». Ба забони арабӣ «Искот-ал-муътадӣ», «Бадаъ-ал-ислом», «Ал-Ҷизъ», «Ан-нақд ат-тамаддун-ал-исломия» ва ғайраро таълиф кардааст. Ҳамчунин, ба забони форсӣ ҷаҳор маҷмӯаи ашъор бо унвони «Девони Шиблӣ», «Дастаи гул», «Бӯйи гул» ва «Барги гул»-ро дорад.

Нихоят, китоби «Шеър-ул-Аҷам» аст, ки аз пажӯҳишҳои бунёдии Шиблии Нуъмонӣ ба шумор омада, дар 5 ҷилд ба забони урду таълиф шудааст. Китоби мазкур аз тарафи Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ ба форсӣ баргардон ва дар доираҳои илмиву адабии Эрон низ хуш пазируфта шуд. Ба қавли донишманди шаҳир Саид Нафисӣ: «Чизе, ки бар арзиши ин китоб дар дидаи эронӣ бештар меафзояд, ин аст, ки муаллифи бузургвори ин дафтари ҷовидонӣ ҳама ҷо бо баёни бисёр ошкор дӯстдорӣ ва ҳатто шефтагии худро нисбат ба забони форсӣ ва гӯяндагону сарояндагони ин забон нишон медиҳад.

Қасоне, ки қорашон баҳсу фаҳс дар адаби форсӣ, медонанд, ки ин китоб ҳамвора роҳбари равшанбини эшон дар ин роҳи душвор хоҳад буд. Шиблӣ дар ин китоб устодии худро дар наққодӣ ва мӯшикофӣ ошкор кардааст ва, ростӣ, ҷойи шигфист, ки дур аз Эрон қасе, ки по ба Эрон нагузошта ва бо форсизабонон омезиши шабонрӯзӣ надоштааст, бад-ин гуна ба румузи ин забон ошно буда ва то ин андоза орои мусоб дар бораи ин душвориҳо баён карда бошад» (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон. Дар 5 китоб. – Техрон: Дунёи китоб, 1368, ҷопи севум, китоби III, сах. «ҳо»). «Шеър-ул-Аҷам», дар миёни мустаҳриқини Ғарб, дар қанори шарқшиносии рус низ шухрати зиёд доштааст ва аз ҷумла яке аз донишмандон ва пажӯҳишгарони бузурги адабиёти форсӣ Е.Э.Бертелс дар таҳқиқоташ ба он хеле зиёд истинод карда, ин асарро «қори фавқуллода арзишманде дар бораи шеърҳои шоирони форсӣ» тавсиф менамояд (Е.Э.Бертельс. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988, стр. 382). Дигар аз муҳаққиқини шарқшиносии рус Н.И.Пригарина изҳор медорад, ки пажӯҳиши Шиблии Нуъмонӣ аз нахустин таҳқиқотест дар бораи «сабки ҳиндӣ», ки ҷи пажӯҳишгарони Ғарб ва ҷи муҳаққиқини Шарқ ба он ҳамеша рӯй овардаанд ва хеле аз андешаҳои худро бар мабноси он бунёд гузоштаанд (Н.И.Пригарина. Индийский стиль и его место в персидской литературе. – М.: Восточная литература, 1999, с. 6). Ба қавли ин муҳаққиқ: «Сухан ин ҷост, ки ...Шиблии Нуъмонӣ на танҳо хусусиёти муҳимми сабки ҳиндиро муайян месозад, на фақат шоирони асосии ин ҷараёнро ном мебарад ва осори шаш нафар аз онҳоро таҳқиқ карда, хусусияти ҳоси шеваи эҷодии онҳоро нишон медиҳад, балки дар бораи зуҳури инкишофи ин сабк маълумоти равшану саҳеҳе низ ироа менамояд» (Пригарина. Ҳамон асар, сах. 72).

Мо лозим донистем, ки дар бораи муҳтавои ин асар, сабки пажӯҳиши муаллифи он ва қоре, ки рӯи баргардони ин китоби бузургҳаҷм

кам мутаарриз шуда, хоса аз инкилобе, ки дар ҳар аср дар шеърӯ адаб падида омада ва низ аз илал (ваҷҳ) ва асбоби он инкилоб ҳеч зикре ба амал наёмадааст. Ин фақри адабӣ аз муддате фикрамро ба худ машғул сохта, тадоруку чуброни ин нақиса ва камӣ ҳамеша мадди назари ман будааст. Дар моҳи майи соли 1894 мелодӣ дӯсти азизам мисю Арнолд ба ман хабар дод, ки пружисур Дармстеттери фаронсавӣ китобе ба Фаронса дар ин мавзӯ таълиф намудааст. Ман дар он вақт, ки ба фаро гирифта-ни забони фаронса иштиғол доштам, аз ин хабар бисёр машғуф (шод) шудам ва китоби мазбурро бо шавқӣ вофире талабида, ба мутолиаи он пардохтам. Ин китоб дар 885 саҳифа нигориш ёфта, вале чуз як ришта гузоришҳои рӯзона ва шарҳи ҳолати маъмулии шуаро чизе, ки муҳим бошад, дар он ба назарам нарасид. Баъд аз муддате китоби қатри дигаре аз ғозили мушорунилайх интишор ёфт, ки аз ҳайси таҳқику диққати назар ҳайратангез, вале он фақат дар таърихи забон навишта шудааст. Чунон ки нависандаи муҳтарам аз забони Занду паҳлавӣ муҳаққиқона баҳс намуда ва низ аз китобҳои қабл аз ислом алоиму амороте (нишона, аломат) ба даст оварда, лекин мутаарриз таърихи шеърӯ шоирӣ нашуда ва зикре аз он ба амал наёмадааст.

Дар ин асно, ки ман ба мусташорӣ (маслиҳатгари) маорифи Ҳайдарободи Дакан мансуб ва дар он ҷо машғули хидмат будам, таваҷҷуҳи худро ба тарафи риштаҳои илми калом маътуф дошта, кутуби чанде дар ин мавзӯ таълиф намудам, ки ҳолиё ҳамаи онҳо таъбу нашр ёфтаанд. Баъд аз фароғат аз ин муҳим ҳаёле, ки қаблан аз муддате дар сар доштам, қувват гирифта, билохира, дар моҳи март (март) 1906 мелодӣ санги бунёди ин коҳро гузоштам, ҳарчанд дар ин миёна мавозинаи «Анис»¹ ва «Ан-надва»² садди ин роҳ шуданд, лекин вақте ки аз ин муҳим низ бакулӣ фароғат ҳосил шуд, бо тамоми қувва машғули кор гардидам, вале китоб вақте ки ба шарҳи аҳволи Фирдавсӣ расид, ҳодисаи ногувори «по» иттифоқ афтод. Тавзеҳ он, ки дар 17 моҳи майи 1907 гулӯлае ба пой ман исобат кард, ки мунтаҳо ба буриданӣ по³ гардид. Ин ҳам, гӯй, аз каромати Фирдавсӣ буда, ки андаке пеш аз ин воқеа ин мисраи «Шоҳнома»: «Дариду буриду шикасту бибаст» бар забони қалам будааст. Билҷумла, ҳодисаи мазбура ҳафтае чанд маро аз кор боздошт, вале барои бори дигар, ки даст ба кор шудам, бо вучуди вачду алами зи-

¹Номи китобест, ки мусаннифиро дар мувозинаи байни ашъори Анис ва Дабир ёб ё ёд ёд – ду шоири марсиясои маъруфи Ҳинд навиштааст - (Мутарчим)

²Маҷмаи илмист, ки дар Лақнах барои як бобби мадрасаи олий, ки дар он забону адабиёти арабӣ ёд ёд ҷадид тадрис мешудааст. - (Мутарчим)

³ «Шиблии номасияхро ба ҷазои амалаш По буридану садо хост, ки сар мебоист». – Аз таровиши таъби худӣ муаллиф аст.

Урфии Шерозӣ, Толиби Омулӣ, Соибӣ Исфаконӣ ва Абутолиби Калим мавриди таҳқиқ аст, ки аз намояндагони барҷастаи сабки ҳиндӣ ба шумор меоянд. Аммо аз ҷӣ сабаб бошад, ки дар ин ҳалқаи шуаро ба Мирзо Абдулқодири Бедилӣ Деҳлавӣ бахши алоҳидае ҷудо нашудааст ва номи ӯ танҳо дар ду маврид дар қатори шоирони дигар зикр мешавад бас.

Китоби ҷаҳоруми «Шеър-ул-Аҷам» имтиёзоти дигаре дорад. Худ Шиблии Нуъмонӣ дар ин бора мегӯяд: «Ҳақиқат ин аст, ки бахшҳои сегонаи қабл тамоман тамҳиду дебоҷаи ҳамина бахш буданд. Дар ин бахш бар шоирӣ умумӣ Эрон интиқод карда мешавад ва лизо мабоҳисе, ки дар бахшҳои гузашта нотамои монда буданд, акнун онҳоро батафсил хоҳем навишт». Он аз ду масъалаи муҳим - тавзеҳи назарӣ моҳияти адабиёт ва таҳлили амалии масоили он ва асари ҷудогонии адабӣ таркиб ёфтааст ва аз се боб иборат мебошад: 1. Ҳақиқат ва моҳияти шоирӣ. 2. Таърихи умумӣ шеърӯ шоирӣ форсӣ ва асари тамаддун ва дигар илалу асбоб. 3. Тақризу интиқод.

Дар боби аввал дар бораи моҳияти адабиёт ё шеър, тафовути шеър (адабиёт)-у илм (таърих), аносири шоирӣ амсоли муҳокот ва таҳайюл, таъриф ва таъриҳи саноеи бадеӣ, таносуби лафзу маънӣ, таъсир ва ҷойгоҳи шеър дар ҷомеа ва ғайра маълумот ва тавзеҳоти зарура дода мешавад. Ин ҳама масоили бисёр муҳими назарӣ бори нахуст аз ҷониби Шиблӣ дар адабшиносии Шарқ бо ин муфассалӣ ба миён гузошта шуда буд, ки ба фикри банди то ба имрӯз аз аҳамияти ҳоссе бархурдор мебошад ва барои донишҷӯён ба масобаи дастури таълим ба кор хоҳад рафт. Дар боби дувум масъалаҳои умдаи шоирӣ форсӣ: таърихи зухур, асарпазирӣ ва таъсиргузорӣ, ҳосса миёни адабиёту шоирӣ Арабу Аҷам, шахси шоир, иртибот ва баҳсу дӯстиҳои шуаро, тафсили ҷеҳраи маъшук ва кӣ будани шахсияти ӯ, таъсири ҷуғрофиё ба адабиёт ва шеърӯ шоирӣ ва хеле нуқоти авомиле, ки ҳасоиси тафаккури бадеиро муайян мекунам, мавриди баррасӣ мебошанд. Ба назари банди, баъзе аз андешаҳои Шиблӣ дар мавриди шоирӣ Мовароуннаҳр ҷои баҳс дорад, баҳусус адабиёти он даврахое, ки дар меҳвари таҳқиқоти ӯ қарор гирифтаанд, амсоли осори устод Рӯдакӣ то Ҷомӣ баракс қазияи ўродар ин мавзӯ рад менамоянд. Дар фасли сеуми «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз диди меъёрҳои нақди муосири ҷаҳонӣ, агар ба истилоҳи адабиётшиносии муосир бигӯем, таҳлили ҳамаҷаба ва муфассали ғоявию бадеӣ карда шудааст. Шиблӣ ин достони ҳамосиро аз назари ҷойгоҳи он дар таърихи шеърӯ шоирӣ форсӣ, ҳасоиси жанрӣ, мумаййизот, воқеанигорӣ, арзиши таърихӣ он таҳлил менамояд. Ҳамчунин, ба сифати доиратул-маорифи зиндагӣ ва ҳуввияти эронӣ, мушаххасоти ҳукумат, сиёсат,

ичтимоиёт, усул ва адаби чангу майдондорӣ, тасвири шахсиятҳои чи му-
сбату чи манфии инсонӣ, муошиқати пок, эҳтироми инсон; иртиботи қа-
вии чузъу кулл дар тасвир, андозанигоҳдорӣ дар тахайюл ва балоғати
сухан мавриди баррасии муфассал ва чиддӣ қарор додааст. Ба таври
куллӣ собит карда мешавад, ки «Шоҳнома» аз ҳайси мухтаво ва шаклу
сабк як асари мукаммали адабии ҳамаи даври замонҳост.

Китоби панҷуми «Шеър-ул-Аҷам» шомили баррасӣ ва нақди
қолабҳои маъмулии шеъри форсӣ монанди қасида, ғазал ва дарунмояву
мухтавои он, амсоли шоирии ишқия, ирфон ва ахлоқу фалсафа мебо-
шад. Ба қавли мутарҷими асари мазкур дар китоби панҷум ва кулли
«Шеър-ул-Аҷам» Шиблӣ «аз рӯи мабонии таҳқиқ, яъне нақди адабӣ ва
таҷзия, баҳсу таҳлили осори шуаро маҳосину маойиб ё нақоисе, ки дар
ҳар ҷо ба назараш омада, ҳамаро бо камоли бетарафӣ сарехан ғӯшзад
карда ва рӯи ҳам рафта метавон гуфт, ки парда аз рӯи бисёре аз розҳо
бардоштааст». Масалан, дар мавриди қасида таъкид менамояд, ки шуа-
рои воқеъӣ ва муътабаре амсоли Саной, Авҳадӣ, Саъдӣ, Ҷомӣ ва
Ҳоконӣ дар қасида на аз мадҳу санои игроқомез ва безамина кор ги-
рифтанд, балки мазмунҳои ҳақимона, панду ахлоқро дар қасидаҳои он
баён мекунанд. Аммо ба ин ҳама нигоҳ накарда, назари Шиблӣ ба қаси-
данависии форсӣ (дар муқоиса бо арабӣ) асосан манфист. Зеро, ба қавли
вай, дар қасидаи форсӣ: «Аввалан, дар аксари авҷот аз қасоне мадҳу си-
тоиш шудааст, ки ба ҳеч ваҷҳ мустаҳкам мадҳу ситоиш набудаанд ва ё
ки шоир аз ҳақиқат ва воқеъ дур афтада, тамоми қуввати таъби худро
сарфи муболиға ва игроқ намудааст...» (Шиблии Нуъмонӣ, Шеър-ул-
Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон, китоби V, саҳ.31). Аммо аз
сари инсоф ва бегаразӣ қайд менамояд, ки қасида «ҳарчанд аз вазифаи
хосси ҳудаш – мамдӯҳ дарвоқеъ қобили мадҳ бошад, мадҳ бояд рости
дуруст бошад ва тарзи баёну услуби қасида муҳарриқи тамоюлот ва
эҳсосот бошад – фосила гирифтааст, вале «дар тараққии шеъру шоирӣ
ҳадамоте» намудааст.

Дигар нуктае, ки дар ин китоб мавриди баррасист, шоирии ишқия
мебошад. Хулосаи ӯ ба ин тариқ аст, ки «дар шеъру шоирии ишқӣ...
Эрон... аз тамоми кишварҳои дунё ҷилавтар аст» (Шиблии Нуъмонӣ,
Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон, китоби V, саҳ. 38).
Ба қавли Шиблӣ, дар иртибот ба мақоми боло қасб кардани ишқу
муҳаббат, дар шеъру шоирӣ шеъри ирфонӣ ба камол мерасад ва ба
ҳамин сабабҳо дар ҳамин замина ғазал шурӯъ ба тараққӣ менамояд.
Таъкид шудааст, ки асоси ирфонро «ишқӣ ҳақиқӣ» ташкил медиҳад, зи-
ёда аз он, тасаввуф дар таҳаввули забону баён, жанру қолабҳои адабӣ,
олами равонӣ ва ба худшиносии инсонӣ мусоидат кард, бинобар ин, ба-

ДЕБОЧАИ МУАЛЛИФ

*Ҳарамҷӯён дареро мепарастанд,
Фақеҳон дафтареро мепарастанд,
Барафкан парда, то маълум гардад,
Ки ёрон дигареро мепарастанд.*

Ислом як абри қарам буд ва он ҳама ҷое ва бар сатҳи ҳар ҳоке
борид. Лекин файзе, ки расид, ба қадри истеъдод будааст. Ҳар
ҳоке, ки қобилияти он беш буд, бештар файзӣ гардид.

Араб, Эрон, Ҳинд, Афғон, Миср, Шом, Рум, Туркистон, Тотор
ҳамагӣ дар ҳалқаи ислом дароманд, вале дар қабули асар ҳама яксон
набуданд, балки фарқи маротиб вучуд дошт ва ҳайсиёти фарқи маротиб
ҳам мухталиф будаанд. Дар ҳар қавм ҳар навъу ҳар гуна қобилияте, ки
буда, ислом онро бештар дурахшон намуда. Турк шучоъ буд, шучоътар
гардид, эронӣ дар тамаддуну таҳзиб ва улуму фунун ҳамеша мумтоз буд,
Ислом мумтозтараш гардонид.

Бӯалӣ Сино, Ғаззоӣ, Розӣ, Тӯсӣ, Имом Бухорӣ, Муслим, Сибувайх,
Ҷавҳарӣҳама аз ҳоки Эрон падида омадаанд имрӯз дар тамоми дунёи
ислом усули тарбияту тамаддуни Эрон ҷорӣ ва улуму адабиёти он дар
тамоми мамлики исломӣ шоеу мунташир мебошад. Ҳатто атроқ, ки
салтанатҳои васеи ташкил додаанд, ҳамеша таҳти таъсири адабиёти
Эрон буданд ва ойину русуми дарбори он маъхуз аз ойину русуми дар-
бори Эрон будааст.

Ҳоки Эрон ҳамеша дар тарбияти ҳунару саноеи зарифа мумтоз аз
ҳама, хусусан шоирӣ, ки ғаризаи вай буд, ислом руҳи ҳосе дар он дами-
да, ба дараҷаи тараққӣ дод, ки шоирии тамоми дунё - як тараф ва шои-
рии Эрон танҳо - як тараф. Вале таассуф дар ин аст, ки роҷеъ ба шеъру
шоирии Эрон, ки он аз қай оғоз шуда, илалу асбоби пайдоиши он ҷӣ бу-
да, ҷӣ гуна мароҳили тақомулро паймуда, таҳаввулоту татаввуроте, ки
дар он ба мурури замон рӯй дода, ҷӣ буда, авзоъ ва ҳолати иҷтимоиву
қавмӣ ҷӣ асаре бар он бахшида ё таъсири он бар қавму сиёсат ва иҷти-
моъ ҷӣ буда? – китобе то кунун дар ҳеч як аз алсинаи исломӣ навишта
нашудааст.

Шакке нест, ки таъкираҳои зиёде таълиф шуда, вале агар бадиққат
мулоҳиза шавад, ин таъкир дар ҳақиқат ҷунг ё баъзе аз ашъоранд, ки
дар он ашъори умдаи шуаро интиҳоб ва навишта шудаанд. Лекин
шарҳи аҳволи шуаро ва ҳаводису савонеҳе, ки бар онҳо рӯй дода, хеле

чопи авроқи китоб навишта, замима карда буд. Ва ин сабаб шуд, ки тарҷумаи китоб муддатҳо барои ман тӯл кашид, ки дар ин миёна маҷбур будам барои тасхеху ислоҳи китоб ба давовину тазокири шуарои марбу-та ручӯъ намуда ва аз ин рӯ, бештари авқотам сарфи мурочиа ба китоб-хонаҳо мешуд, то бо муҷоҳидоту кӯшишҳои зиёд тавонистам ин муҳим-ро ба наҳви матлубе ба анҷом расонам ва инак, метавонам итминон би-дихам, ки дар татбиқи тарҷума ба асл, яъне бо мақсуди муаллиф ва так-милу итқони он ниҳояти диққату эҳтимом ба амал омадааст.

ёни таърих, мароҳили такомул ва сабабу омилҳои ирфон аз бахшҳои муҳимми китоби панҷум ба шумор омадааст. Ҳамчунин, дар бораи шо-ирии фалсафӣ ва ахлоқӣ андешаву таҳлилҳои бисёр ҷолибе изҳор дошта мешавад.

Аммо ба таври кулӣ ҳаминро бояд изҳор дошт, ки Шиблии Нуъ-монӣ ҳар масъалаеро, ки мавриди таҳлилу таҷзия, баррасиву қазоват қарор медиҳад, албатта, аз чандин ҷиҳат ва дидгоҳ ба он мепардозад ва дар таҳқиқаш он қадар ҷузъиёти муҳимму характерноке ҳаст, ки ҳеҷ им-кони бозгӯ, балки шумурд ҳам надорад ва танҳо бояд ин китобро муто-лиаи ҷиддӣ кард ва ба ҳар сатру ҷумлааш амиқ рафт. Шиблӣ на танҳо дар бораи масоили адабӣ ва адабшиносӣ баҳс мекунад, балки дигар аз масъалаҳои таърих, ҷомеашиносӣ, фалсафӣ, миллӣ, худшиносӣ, ҳуввияти халқҳо, ҷуғрофиё ва бисёр дигарро ҳамеша дар зехнаш дорад ва дар мавриди зарурӣ ақида ва орои худро нисбат ба онҳо изҳор медорад ва бахусус иртиботи онҳоро бо масоили адабӣ пайваста таъкид менамояд.

Дарвоқеъ, ин асар хеле пураҳамият аст, ки яке аз мустаҳриқини ол-мон дар сабку равиши нигориши муаллифи он шарҳе навишта ва мегӯяд, ки: «Аз миёни нависандагони Ҳинд Шиблӣ на танҳо нави-сандаест, ки таълифоташ аксар бар мабони таҳқиқи асри ҳозир қарор гирифта ва ба равиши уламои имрӯзи Урупон нигориш ёфтаанд ва низ Эдуард Браун англисӣ, ки аз ховаршиносони номбардори замони худ буд, дар китоби маъруфе, ки дар таърихи адабиёти Эрон навишта, борҳо ба гуфтаи вай итинод кардааст». Браун навишта, ки «То он ҷо ки ман иттило дорам, комилтарин мутолиоти муҳаққиқона, ки дар бораи Ҳофиз ба амал омада, ҳамоно китоби «Шеър-ул-Аҷам» аст» (Муҳаммад Ҳусайн Машоихи Фаридунӣ. Шамсулуламо Шиблии Нуъмонӣ – эрон-шиноси машҳури Ҳинд // Таҳқиқоти исломӣ, поиз ва зимистони 1366, шумораи 5-6, саҳ. 58).

Ба қавли Саид Нафисӣ, «Мард чун бузург шуд ва аз мардони дигар баргузашт, гуфтаи ӯ ҳаргиз дар ҷаҳон куҳану мадрус намешавад, балки ҳар чӣ аз рӯзгори ӯ бигзарад, кори ӯ ҷаҳонро бештар баҳра мебахшад». Ба ин маънӣ қору китоби Шиблии Нуъмонӣ ҳаргиз қуҳна намешавад.

Саид Нафисӣ дар бораи тарҷумаи китоби мазкур низ суҳанони ҷо-либе изҳор доштааст, ки «Тарҷумаи ин китоб яке аз арзишмандтарин ҳадамоте буд, ки касе метавонист ба адаби Эрон бикунад...

Дӯсти донишманди пурқори пуршӯри ман оқои Фаҳри Дой аз чанд сол пеш ба тарҷумаи муҷалладоти ин китоб пардохта ва то кунун ҷаҳор муҷаллади онро интишор дода ва, инак, муҷаллади дигарро мунташир мекунад...

Тарҷумаи ин гуна китобҳо кори ҳама кас нест ва марде меҳонад, ки худ дар ин фан даст дошта бошад ва ба ҳамон андозаи муаллиф дар мавзӯ муҳит бошад. Ҷуз оқои Фаҳри Дой ман касеро намениносам, ки бад-ин появу моя аз ихота расида бошад». Дарвоқеъ, ба ин суханон танҳо метавон ҳамфиқр шуд ва дурустии онро таъйид кард.

Бояд қайд кард, ки асари Шиблии Нуъмонӣ як аср пеш аз ин таълиф шудааст ва, бешубҳа, дар он нақши замон, имконоти таҳқиқу пажӯҳиш ва дастрасӣ ба сарчашмаҳои адабии илмӣ ба ҳамон даврон мувофиқ эҳсос мешавад. Бинобар ин, на ҳамаи арқоми мавриди истифодаи ӯ дақиқ мебошанд ва чанде аз ашъор (масалан, шеърҳои устод Рӯдакӣ) саҳеҳ нестанд ва баъзе аз назароти вайро имрӯз ба сифати қазияҳои бебаҳс наметавон қабул кард. Ҳарчанд баъд аз пажӯҳиши Шиблӣ хеле қорҳои таҳқиқотӣ дар тамоми олам анҷом ёфта, осори бешумор мавриди мутолиа, ҷоп ва тасҳеҳ қарор гирифтанд, масоили зиёде ба барасиҳои илмӣ кашида шуд, арқому далелҳои нав вориди баҳсу баррасиҳо омадаву санаҳо мушаххас ва тасҳеҳ гардид, назарияҳои тозаи пажӯҳишгарӣ ва нақди осор ба майдони таҳқиқ омад, вале як чиз равшан ва бебаҳс аст, ки ин асар дар аксари мавридҳо аз назари савияи илмӣ ба кулӣ имрӯзӣ садо медиҳад, ҳосса барои аҳли таҳқиқ, унвонҷӯён, донишгоҳиён ва кулли хонандагони тоҷик, ки ба бовари банда, то ба ҳол ҷунин як асари ҷомеъ ва комило зерин даст надоранд, бисёр судманд хоҳад афтод. Бинобар ин, «Шеър-ул-Аҷам» на танҳо аҳамияти таърихӣ, балки инзамонӣ низ дорад ва таҳияву ҷопаш як кори зарурист. Таҳиягарон ин қорро ба ҳамин сабабҳо ва нияти хайр анҷом доданд.

Кори мо болои баргардонии асар ба тариқи зайл будааст: Аввалан, баргардон дар асоси таҳрири дувуми тарҷумаи «Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуаро ва адабиёти Эрон» (Техрон, Ношир: Дунёи китоб, ҷописевум, 1368), ки аз тарафи Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ анҷом дода шудааст, ба иҷро расид. Сониян, мо ба ҳадди имкон кӯшиш кардем, ки матни мазкур комил ва саҳеҳ таҳия гардад ва тамоми сохтори тарҷума (матни асосӣ, муқаддимаву тавзеҳоти мутарҷим, муқаддимаи Саид Нафисӣ ба китоби севум ва сабки тарҷума) нигоҳ дошта шавад. Инҷунин, ҳангоми таҳия баъзе вожаву таркибҳоро, агар зарурат бошад, дар дохили қавс (...) эзоҳ дода, иловаҳоро дохили қавси мураббаъ [...] овардем ва дар муқобили калима ва ибороти номафҳум аломати савол (?) гузоштем. Аммо бо мақсади таҳриф нашудани матнҳо аз адабиёти Араб дар бештари мавридҳо онҳоро бо ҳуруфи арабӣ зикр намудем.

Маълум аст, ки таҳияи мазкур аз камбудихо ӯрӣ нест ва хоҳиши мо, таҳиягарон ва муҳаррирон, аз аҳли назар ва хонандагони муҳтарами

каламро ба тарафи гӯяндагон маътуф дошта, ҳолоти ҳар кадомро мудаққиқона баён намудааст. Ӯ дар шарҳи аҳволи ҳар кадом аз машоҳири қудамо, монанди Рӯдакӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Фирдавсӣ, Манучехрӣ, Саной, Анварӣ, Низомӣ, зимнан каломии вайро таҳти диққати назар гирифта ва аз ҷанбаҳои муҳталиф дар он баҳс кардааст.

Дар ин ҷо бо калами мӯшикофона тамоми мазоё ва имтиёзоти каломии ҳар якро ва хидматеро, ки вай ба шеърӯ адаб ё донишу ахлоқ карда, ба бехтарин тарзе баён намудааст. Ӯ дар таъин баёнот масоили ғомиза ва нуқоти адабии сарбастаеро, ки ҳал намудаву дар дастрасии мо гузоштааст, қобили баҳс таваҷҷуҳ мебошанд.

Дар шарҳи ҳоли Фирдавсӣ, ки нависандагони муосир ҷӣ қадар дар он қаламфарсоӣ кардаанд, басте басадо дода ва дар ҳолоти ин шоири бузургӣ номиву ҳамосаи размиӣ ӯ, яъне «Шоҳнома»-и ин мард бо мантики тавонону қалами шевои худ ҳақоик ва асрореро ба мо хотирнишон кардааст, ки дар камтар китобе назари онро метавон ба даст овард.

Дар атрофи Умари Хайём ва рубоӣҳои ӯ пояи таҳқиқоту баёноташ бағоят баланд ва матину олий ва услуби нигориш ҷаззобу рабоянда аст.

Шиблӣ дар охир дар атрофи Низомӣ низ (мисли Фирдавсӣ) доди суҳан дода ва махсусан дар баҳс аз шеърӯ шоири ва ақсоми суҳани ӯ ва зимнан муқоисаи «Сикандарнома» бо «Шоҳнома» ва барқарор кардани миқёси санҷиши ин мард қудратнамоӣ карда. Гузашта аз баёну ҳалли як силсила нуқоти шеърӣ ва румузу асрори адабӣ, аз ҳайси услуби нигориш ҳам ба қадри олий ва қашангу ширин суҳбат дошта, ки, воқеан, ҳар хонандаеро шефтаву фирефтаи қалами сеҳрангези худ менамояд. Ва изофа мекунам, ки ӯ дар ҳар маврид ашъореро, ки барои исботи муддаои худ шоҳид овардааст, дар он ашъор риояти охиринарачаи ҳусни интиҳоб шуда ва менамояд, ки ин донишманд ихотаи ғарибе дар давоини ашъори гӯяндагони форсӣ доштааст. Мо аз ин баёни ғавқ натиҷа гирифта меғуем, ки ин китоб дар шеърӯ адаби форсӣ аз қутуби гаробаҳоест, ки барои афроди ҷомеаи мо бисёр муфиду судманд мебошад.

Дар хотима ду калима дар хусуси тарҷумаи китоб ва ҷараёни он лозим медонам ба арз бирасонам. Ман баъд аз фароғат аз интишори ҷилди ҷаҳоруми¹ китоб ба тарҷумаи баҳши ҳозир пардохтам, вале нусхае, ки аз асл наздам буд, ҷопи он сангӣ ва ағлоти китобатии зиёд дошт, ки ҳатто ҳуди муаллиф барои дифоъ аз худ ва татҳири соҳати хеш аз ҳама-лотии нораво шарҳе дар ин мавзӯ дар шикоят аз қотибу матбаа баъд аз

¹Инҷониб тарҷумаи ҷопи баҳши ҷаҳоруми китобро бачиҳоте муқаддамдошта ââ âââââ âç ҳамаонро мунташир сохтам.

илми калом»; 11) «Илми каломи чадид»; 12) «Саргузушти Мавлонои Рум»; 13) «Мувозинаи анису дабир»; 14) «Шеър-ул-Аҷам»; 15) «Мақолоти Шиблӣ»; 16) «Мазомини оламгир»; 17) «Сират-ун-набӣ»; 18) «Маҷмӯаи каломи урду» ва ғайра.

Дар форсӣ: 1) «Девони Шиблӣ»; 2) «Дастваул»; 3) «Бӯи гул» ва ғайра. Ва аммо осори қаламии ӯ дар арабӣ ва он иборат аст аз: 1) «Искот-ал-муътадӣ»; 2) «Бадаъ-ал-ислом»; 3) «Ал-чизя»; 4) «Ан-нақл-ат-тамаддун-ал-исломия» таълифи Чурчи Зайдон ва низ мазомину мақолоти чанде, ки дар «Рисолаҳои мисрӣ» интишор ёфтаанд.

Ақоид ва оро. Роҷеъ ба таълифоти Шиблӣ тақоризи зиёде навишта шуда. Аз ҷумла, яке аз мустаҳриқини бузурги олмонӣ шарҳи масбути дар ин бобат навишта, ки мо назар ба зикри саҳафот фақат қисмати ахирӣ онро зайлан аз назари қориин меғузаронем: «Чунончи равиши таҳқиқи асри ҳозир Урупоро дар назар бигирем, бояд муътариф шуд, ки аз миёни нависандагони Ҳинд аллома Шиблӣ танҳо нависандаест, ки таълифоти ӯ ба таври қуллӣ рӯи мабони илмӣ қарор гирифта ва ба равиши асри ҳозир Урупоро ниғориш ёфтааст».

Дармстетери фаронсавӣ дар ин боб чунин меғӯяд: «Дар фарқ байни аллома Шиблии Нуъмонӣ бо мо кофист ҳамин қадар, ки ӯ аҳлулбайт ва мо мустаҳриқ мебошем».

Мавзӯи китоб. Ин китоб, яъне китоби ҳозир, махсуси даври қудамо ва дар перомунӣ шуароӣ мутақаддимин суҳан меғонад. Тавзеҳи ин ки муаллиф (чунон ки дар дебоҷаи худ бар китоб ишора* доштааст) шеърӯ шоирӣ Эронро ба се давр тақсим қардааст:

1) Даври қудамо, ки аз Ҳанзала оғоз ва ба Низомӣ хатм мешавад;

2) Мутаваасситин ва он аз Камоли Исмоил шурӯъ мешавад ва ба Ҷомӣ поён меёбад;

3) Мутааххирин ва он аз Фигонӣ ибтидо мешавад ва ба Абӯтолиби Қалим мунтаҳо меғардад.

Ва баъд аз Қалим, ба тавре ки муаллиф изҳор мекунад, шоирӣ ҳувиҷи худро аз даст дода ва табдил ба чиғонгӯи гардид. Бинобар маротиби мазқураи фавқ, китоб мунқасим аст ба се давр. Ва аммо бахши чаҳорум ва панҷум ва он дар ҳақиқати нақд-уш-шеър ва тақризу интиқод бар шеърӯ шоирӣ.

Шиблӣ дар шурӯи китоб шарҳе муҳаққиқона дар ҳақиқати шеър ва низ дар оғози шеъри форсӣ ва авомилу асбоби пайдоиши он ниғошта, ки бисёр қолиби таваҷҷуҳ ва қобили диққати назар аст. Аз он пас

*Дар матни муаллифи муқаддима ин вожжа дар шакли ашъор омадааст, ёи ба гумони инҷониб баъзе котиб аст - Таҳиягар – А.Н.

нуктасанҷ он аст, ки барои рафъи онҳо изҳори назари худро ба мо дарёғ надоранд.

Дар охир вазиғаи худ меғонам, ки ба мушававиҷи ин қор, бародари азиз, доғишманди муҳтарам, академик Носирҷон Салимӣ, муҳарриру тасҳеҳғарони матни барғардон, бародарони борикназар Эшон Субҳонзод, Шамсиддини Муҳаммадӣ ва дӯғтони муҳтарам Низом Қосим, Мубашшир Ақбарзод, Аскар Ҳақим ва ҳамаи онҳое, ки дар тасҳеҳу таҳия ва нашри ин китоб ба мо дастӣ ёрӣ дароз қардаву саҳм гирифтанд, ба ҷон изҳори миннатдорӣ намоём.

Абдуҳолиқ Набаӣ

МУҚАДДИМАИ МУТАРҶИМ ДАР ЧОПИ ДУВУМ

*Булбули аришанд суҳанпарварон,
Боз чи монанд ба он дигарон.
Пешу пасӣ баст сафи кибриё,
Пас шуаро омаду пеш анбиё.
(Низомӣ)*

Бояд донист, ки ҳадафи аслии китоби ҳозир баҳс дар перомуни фахули суҳангустарони асри Сомонӣ, Ғазнавӣ ва Салҷуқист ва чун мутобиқи шарҳе, ки дар китоб хоҳад омад, дар Машриқ улуму фунун ҳамеша тобеи ҳукумат буда ва завқу салиқа ва машраби салтанат дар ҳар амр таъсире басазо доштааст. Хусусан, шеърӯ шоирӣ дар Эрон, ки аз баракати ҳукумат пайдо шуда, ин аст. Муаллифи донишманд барои равшан шудани зеҳни хонандагон, қабл аз он ки аз шуарои муътабари ҳар аср оғози суҳан кунад, муқаддиматан аз хонадоне, ки дар он аср ҷолис бар маснади ҳукмронист, суҳан ронда, хусусиёту имтиёзот, ақоиду афкор, машрабу мазоқи хонадони мазбур ва соири авзоъ ва аҳволи марбутаро мабсутан аз назари хонандагон мегузаронад. Сипас, таваҷҷуҳи худро ба тарафи мафоҳири ғӯяндагони асри мавриди баҳс маътуф дошта, пас аз шарҳи аҳвол шеърӯ суҳани ҳар кадомро таҷзияву таҳлил намуда, хусусиёт ва мумаййизоти онро ба қалам оварда, ки ҳатто нуктае дар ин хусус фуруғузур нашудааст.

Шиблӣ дар қареҳаи халлоку мубдеъ, лутфи завқу ҳусни салиқа ва, билохира, гуфтори шево ва пур аз зарофати як идда аз суҳанпарварони номии мо дар ин китоб шарҳе, ки нигошта ва баёноту таҳқиқоте, ки намуда, ба ростӣ, шоистаи ҳамагуна таҳсину тақдир мебошад.

Меғӯянд, болотарин музди ҳунарманд лаззатест, ки аз тавфиқи худ мебарад.

Акнун, ки чопи дувуми баҳши ҳозир бо таҷдиди назар поён ёфта ва дар дастраси толибони китоб, ки аз дер боз бо камоли бесабрӣ мунтазирӣ чопи дигари он буданд, қарор мегирад, ин тихидаст аз ин ҳусни тавфиқ бисёр мултаззу маҳзузам.

Аммо роҷеъ ба ҳаёти муаллиф, табаххуру ҷомеият ва низ иддаи таълифоту нигоришоти ӯ ва, билохира, дар ҳақиқату имтиёзоти китоб ва ғайраву ғайра шарҳе ҷомеъ дар муқаддимаи чопи аввал навишта шуда ва хонандагони гиромиро ба он ҷо ҳавола дода, ҳамин қадар меғӯем: афкори гуногун ва матолиби бисёр мутанаввеъ ва бикру тозаӣ китоб ба андозаест, ки аз ҳавсалаи ин муқаддима хориҷ ва қасоне, ки меҳонанд ба алоливу дурри гаронбаҳои ин ганҷинаи нафис ошно ша-

фишор оварданд, сароҳатан ҷавоб дод: «Мумкин нест, ки ман касеро мадҳ бигӯям».

Нигоранда дар авқоти иқомати Ҳиндустон ба зиёрати ин марди бузург рафта, дар ҳамон маҷлиси аввал маҷзуби фусҳати назар ва латофати баёну ҳаловати завқу ӯ гардидам. Бо ҳамаи улувви мақом, беҳад мутавозеъ, бетакаллуф, вораства ва беолоиш буд. Бо ин ки синнаш дар он вақт чандон зиёд набуд, аз қасрати мутолиа ва таҳрир шикаставу пир ба назар меомад, лекин нишоти рӯҳии вай ҳайратангез буд. Дар зарофати табъ, базлағӯй, ҳусни маҳзар, лутфи баён назир надошт. Шеърро зиёд дӯст медошт. Шеъри хуб дар вучуди ӯ аз ҳар чизе бештар таъсир мебахшид. Як рӯз, ёдам меояд, дар аснои суҳбат ин ашъори Ҳочаро хонд:

*Мушкили хеш бари тири мугон бурдам дӯш,
К-ӯ ба таъйиди назар ҳалли муаммо мекард.
Дидамаи хурраму хандон, қадаҳи бода ба даст
В-андар он ойина сад гуна тамошо мекард.
Гуфтам: «Ин ҷоми ҷаҳонбин ба ту кай дод ҳақим?»
Гуфт: «Он рӯз, ки ин гунбади мино мекард».*

Дидам ҳолати вачде ба вай даст дод, ки саропои вучудаширо ба эҳтизоз даровард. Баъд табассуме карду фармуд: «Агар Эронро ба ман бидиҳанд, он қадар кайф намекардам, ба қадре ки аз ин се шеър лаззат бурда, кайф мекунам».

Ӯ то ин дараҷа нишоти рӯҳӣ дошт, ки бо вучуди пирӣ ва шикастагӣ, ба илова як пояш ҳам (чунон ки дар дебочаи ӯ бар китоб зикр шуда) маснӯй буд, маазолик, мурағбатбан ҳар рӯз вақти аср бо ҳамон пойи маснӯй ба азми тафарруҷ ба саҳро мерафт ва баъзе рӯзҳо нигорандаро ҳам бо худ мебурд. Дар арзи роҳ ба хондани ашъори баланди обдору суҳанони ширини дилпазири худ рӯҳамро тароват мебахшид. Ғараз, ӯ то посе аз шаб худро ба тамошои манозирӯ мазоҳири табиат машғул ме-сохт.

ТАЪЛИФОТИ ШИБЛӢ

Таълифоте аз Шиблӣ, ки табъу нашр ёфтаанд, ба қарори зайл мебошанд:

1) Рисолаи «Таълими гузашта»; 2) «Ал-ҷизя»; 3) «Китобхонаи Исқандария»; 4) «Ал-маъмун»; 5) «Рисолаи Шиблӣ»; 6) «Сират-ун-Нуъмон»; 7) «Ал-Форук»; 8) «Сафарнома», 9) «Ал-Ғаззоли»; 10) «Таърихи

Дар соли 1904 мелодӣ раёсати Надват-ул-уламо (Анчумани олимон), ки дар Лакхнав таъсис ёфта буд, бо ӯ баргузор гардид. Дар ислоҳи маорифи қавмӣ ва таҳияи васоили таълимоти олий барои мусулмонони он ҷо қадамҳои васе бардошта, ҳадамоти муҳимме анҷом дод, ки ба во-ситаи зиқи сафаҳот аз шарҳи он сарфи назар менамоям.

Дар соли 1900 мелодӣ Амир Абдурраҳмонхон, подшоҳи Афғонис-тон, идораи махсусе дар Кобул барои тарҷума ва таълиф таъсис намуд ва Шиблиро барои ин кор ба Кобул даъват кард, вале ин мард қабул нанамуд.

Хасоил ва сифот. Шиблӣ ҳеҷ вақт сифоти фозилаи инсониро фидяи мановфеи ҳақир наменамад. Умаро ва салотини бумии Ҳинд мукаррар ӯро бо ҳукуку инъомоти хеле зиёд барои машоғили дарборӣ даъват кар-даанд, вале ин мард даст аз иштиғолоти илмӣ накашид ва, билохира, аз қабули он истинкоф варзидааст ва бо ҳукуки мухтасаре, ки аз давлати Ҳайдаробод дарёфт мебошт, қаноат намуда ва ба иқтисод зиндагӣ ме-кард. Руасо ва шоҳзодагони Ҳинд ҳадоҳои зиёд барои ӯ мефиристонданд, вале ҳамаро рад мекард. Ҳамеша бо қадами муҳкаму азми матин ба ма-бодиву ақоиди худ собит буд. Муддати шонздаҳ сол бо марҳум Сер Сайидахмадхон, яке аз риҷоли бузурги Ҳинд, дар коллеҷи Алигар ба сар ва бо ин ки таҳти раёсати ӯ буд, маахозо, дар масоили сиёсӣ ҳамеша бо ӯ муҳолиф будааст.

Мусофираташ ба Туркияву Миср ва Шом, бо ин ки ба қасди таҳқиқоти илмӣ буд, тамоми масорифу маҳоричи сафарро худ шахсан таҳаммул намуд. Ҳатто подшоҳи Ромпур чандин бор хост маҳоричи са-фари мазбурро ба уҳда бигирад, Шиблӣ аз қабули он истинкоф намуд. Авқоти иқомати Ислонбул вузаро ва ашрофи он ҷо маблағҳо ба унвони тақдими ё ҳадя барои ӯ мефиристонданд, вале ҳамаро рад мекард. Шиблӣ дорои Ҳиммати баланду мақсади олий буд. Дар ватани худ Аъзамгар аз оиди шахсӣ як боб мадрасаи олий ва низ барои бедории мусулмонон маҷаллаи илмие бо исми «Ан-надва» таъсис намуд, ки яке аз маҷаллоти номии асри ҳозир шумурда мешавад. Машоғил ва корхое, ки ба уҳда мегирифт, ҳамеша илмӣ ва маорифӣ будааст. Ва аз соири машоғили давлатӣ, агарчи фоидои молии он зиёд ҳам буд, дурӣ менамуд ва бо ин ки дар шеър яди басадо дошт, маазолик, ҳеҷ вақт ҳозир намешуд, ки ин атияти илоҳиро сарфи мановфеи дунявӣ кунад ва қасидае барои касе бигӯяд.

Яке аз риҷоли сарватманди Ҳайдаробод, ки ба мансаби вазорат расида буд, дастӣ ато кушода ва бинои бахшишу инъомро гузошт. Ба Шиблӣ ишора шуд қасидае дар табрик гуфта, тақдим намояд. Фармуд: «Ман шеваам ҳеҷ вақт ин набудааст». Дубора ба ӯ изҳор шуд, ҳатто

ванд, бояд онро бадикқат бихонанд. Оре, дақиқан, аз аввал то охир му-толиа кунанд. Яке аз нависандагони муосир чи қадар хуб мегӯяд, ки «Ҳар китоби хуб, лоақал, бояд се бор хонда бишавад». Франсис Бэкон-дар ин бора чунин андарз медиҳад: «Баъзе китобхоро фақат бояд чаши-ду бархеро бояд якбора балъид, вале маъдудеро бояд комилан чавид, яъне боистӣ чузъ-чузъи онро бо ниҳоятӣ диққату ҳавсала мутолиа кард». Ба назари мо, ин китоб дар шумори кутубест, ки бояд онро ба гуфтаи Ҳавқ «чавид», ба ин маънӣ, ки саросари китобро таҳти мутолиа оварда ва дар чузъ-чузъи он бетарафонаву бо қамоли бетаассубӣ ғавр намуд. Вале, афсӯс, ки шароити мазбур дар ин кишвар ҳанӯз риоят намешавад.

Дар ин ҷо мо хотири хонандагонро мутазаққир месозем, ки дар ин тарҷума, чунон ки дар боло ишора шуд, таҷдиди назари комил шуда, тасҳеҳу ислоҳоти зиёде дар он ба амал омадааст. Тавзеҳ ин ки тамоми китоб таҳти мутолиа омада ва чузъ-чузъи онро бо асл татбиқ намуда ва охири дараҷаи масоилро дар ин бора ба кор бурдаам ва, аз ин рӯ, ме-тавонам бачуръат бигӯям, ки чопи ҳозир китоб (камману кайфан) бар чопи гузашта мазияту бартарӣ дорад.

Дар хотима ҳусни мувоқибату эҳтимоми дӯсти арҷманд, оқои Рама-зонӣ, мудири муҳтарами китобфурӯшии Ибни Сино, дар ҳубии чопи ки-тоб ва низ марғубии қоғаз дархури тамчиду сипос аст. Ва бо алоқаи хо-се, ки ба интишори китобҳои муфиду арзанда доранд, умед аст, ки таъби сонии дигар муҷалладоте, ки инак ноёб шуда, ба эҳтимоми эшон, қари-бан ба наҳви матлубу шоистае интишор ёбад.

Техрон, 10 фарвардини 1336

МУҚАДДИМАИ МУТАРЧИМ ДАР ЧОПИ АВВАЛ

Ин китобе, ки онро ба ҳамватанони азизи худ тақдим менамоем, бахши аввали «Шеър-ул-Аҷам» аз таълифоти аллома Шибліи Нуъмонист, ки инак қаламро ба шарҳи аҳволи вай маътуф медорем.

Шибліи Нуъмонӣяке аз нависандагони номиву мубаррази қарни ҳозирӣ Ҳиндустон аст, ки ба воситаи ҷанбаи таърихиву фалсафӣ ва низ ихотае, ки ба адабиёти муосир дорад, дар миёни хоси ҳар мамлакате, хосса Туркия, Сурия, Миср, Ҳиҷоз, Афғонистон маъруф мебошад.

Ин донишманд дар соли 1857 мелодӣ дар яке аз музофоти Аъзамгарӣ ҳокимнишини иёлоти муттаҳида дар Ҳинд таваллуд ёфта ва дар 18 нувомбири 1914, мутобиқи 28 зиҳичҷаи 1332 ҳиҷрӣ рехлат намуд.

Шиблӣ дар синни нуздаҳсолагӣ аз таҳсил фароғат ҳосил намуда ва баъд дар андак замоне, ба воситаи қариҳаи саршору истеъдоди вофир ва низ аз муҷоҳидоти зиёд дар таъриху фалсафа саромади акрон ва дар адабиёти муосир аз байни ҳамасронӣ худ дар дараҷаи аввал қарор гирифт. Дар тасмийи ӯ ба «Шиблӣ» меғӯянд: дар айёми таҳсил устоде, ки дар ҳикмату риёзӣ дошт, он устод фирефтаи сифоти барҷаста ва завқу истеъдоди ғавқулодаи вай шуда, ин номро барои ӯ гузида, ҷунон ки ҳамеша дар маҷлиси дарс ба ӯ хитоб мекард ва меғуфт: «Инно асад¹ ва анта Шиблӣ».

Шиблӣ дар адабиёти форсӣ ва арабӣ мақоми баландеро ҳоиз буда ва махсусан дар ин ду забон дорои таълифоти судманди зиёде мебошад. Илова бар маротибу мақомоти илмӣ, дорои қареҳаи шеър ҳам буда ва дар ҳар як аз анвои суҳан ҷад доштааст ва махсусан дар форсӣ соҳиби девон мебошад, ки як нусха аз он дар китобхонаи нависанда мавҷуд аст.

Шиблӣ дар поёни таҳсил сафар ба Маккаи муаззама кард ва дар мурочиат чанде дар Мадинаи таййиба, ба ишқи истифода аз китобхонаи муҳимми он ҷо таваққуф намуд ва ба тавре ки дар сафарномаи худ менависад, китобҳои нафиси ноёбе ҳам дар он ҷо ба даст оварда, то муддате ба мутолиаи онҳо мепардохтааст.

Дар баргашт аз ин сафар ворида марҳалаи зиндагонии ҷадиде шуда, яъне аз он рӯз қалам ба даст гирифта, ба таълиф пардохтааст. То вақте ки марҳум Сер Сайидаҳмадхон, яке аз риҷоли номии Ҳинд, аз таъсиси коллеҷи Алигар² фароғат ёфт, Шиблиро барои тадриси адабиёти форсӣ ва арабии коллеҷ даъват намуд. Агарчи ин даъватро ӯ бадван рад кард,

вале баъд дар асари исрори зиёд ночор ба қабул шуда, дар соли 1882 мелодӣ устоди забони форсӣ ва арабии коллеҷи мазбур таъйин гардид.

Шиблӣ муддати шонздаҳ сол дар коллеҷи номбурда ба тадрис мепардохт, вале назар ба фикри баланде, ки дошт, қаноат ба тадриси танҳо намекард, балки мавқеъро муғтанам дониста, аз китобхонаи коллеҷ, ки имрӯз ҳам дар Ҳинд яке аз китобхонаҳои муаззам махсуб мешавад, истифода мекард. Ҳаррӯза, баъд аз фароғат аз кори коллеҷ, қисмати аъзами авҷоташро дар китобхона ба мутолиаи китобу таълифот мепардохт, ҷунон ки тавфиқ ёфт, китобу рисоили чанде ҳам, ки зикри онҳо хоҳад омад, дар ин миёна таълиф намуд.

Шиблӣ, дар ҳилоли ин аҳвол, барои таҳқиқоти илмӣ шавқи саёҳату сайри дунёи муосир бар сараш афтода ва, билохира, дар соли 1892 ба маъияти мисю Арнолд, яке аз уламои бузурги англисӣ, бадван озими Қустантания гардид ва баъд аз саёҳати он ҷо ба тарафи Осиёи Сағир – Миср, Шому Бейрут сафар намуда ва аз мушоҳидаи осори қадима, дидани китобхонаҳо, мушоҳидаи муассисот ва маҷмеи илмӣ, дидори асо-тиду нависандагони номии билоди мазбура, як ришта афкори тоза ва иттилооти қобили таваҷҷуҳ ба даст оварда, ки шарҳи онро дар сафарномаи худ мазкур доштааст. Ва мо ба ҷиҳати эҳтироз аз итноб аз зикри он сарфи назар менамоем.

Билҷумла, дар мурочиат аз ин сафар ва вуруд ба коллеҷ пазириши шоёне аз вай ба амал омада, аз ҷумла дар табрики вуруд қасидае ба форсӣ хонда шуд, ки чанд шеъри он ин аст:

*Қосиди хушхабар имрӯз навосоз омад,
К-аз сафар ёри сафарқардаи мо боз омад.
Аз сафар Шибліи озод ба коллеҷ бирасид,
Ё магар булбули Шероз ба Шероз омад.
Дӯстон, мужда, ки он булбули хушлаҳча дигар
Андар ин тозаҷаман замзаманардоз омад.*

Шиблӣ дар соли 1898 аз хидмати коллеҷ истеъфо дод ва дар Аъзамгар, ки ватани ӯ буд, маҳалли фориғе барои худ ихтиёр карда, ба мутолиаву таълиф пардохт. Чанде ки аз ин миёна гузашт, аз тарафи ҳукумати Ҳайдаробод барои ислоҳи маорифи он ҷо даъват шуд. Ҳарчанд дар ибтидо узр овард, вале ахиран ночор ба қабул гардид ва ҳаракат ба Ҳайдаробод намуд ва муддате дар Ҳайдаробод ба ислоҳи маориф ва умури фарҳангии он остон иштиғол дошт ва кутуби чанде ҳам дар он ҷо дар илми калом таълиф намудааст.

¹Чун ин мард ба тавре ки менависад, дар он замон дар фанни риёзӣ ва ҳикмат дохия буд, лизо меҳодад аз лафзи «асад» худро қаҳрамони илму дониш муаррифӣ кунад (Мутарҷим).

²Mohammad Anglo-Oriental College Aligarh.

ибни Аҳмади Сомонӣ амр кард ба Рӯдакӣ, ки онро дар форсӣ ба хулия назм биёварад. Таърихи Эрон, ки то он вақт номуруттаб ва пароканда буд, ба Дақиқӣ амр шуд онро дар назм ҷамъ ва муруттаб намояд, чунон ки ӯ дар ин боб ҳазор шеър ҳам навишт ва ин аввалин санги бунёди «Шоҳнома» буд, ки гузошта шуд. Мо шарҳи онро дар оянда батафсил хоҳем нигошт.

Иддаи шуарои Сомония ба қадре зиёд аст, ки ин сутур гунҷоиши зикри ҳамаи онҳоро надорад, лекин Арӯзии Самарқандӣ ва дигар нави- сандагон ашхосеро, ки билихтисос ном бурдаанд, ба шарҳи зайл мебо- шад: Абулаббос, Абулмасал, Абӯисҳоқ, Ҷӯйборӣ, Абулҳасани Ҷинозӣ, Нишобурӣ, Абулҳасани Кисой, Шаҳиди Балхӣ, Абулмуаййид, Абӯаб- дуллоҳи Қаздорӣ, Фароловӣ, Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Робиаи Фарворӣ, Абӯзар, Муаммари Ҷурҷонӣ, Абулмузаффар, Наср ибни Муҳаммад, Амораи Марвазӣ, Тахории Муродӣ.

Ва аммо таъйини шуарои дараҷаи аввал ва он ба назари мо мушкил аст ва ҳамин кадар маълум мешавад, ки Абӯабдуллоҳи Қаздорӣ, Му- родӣ, Шаҳид, Абӯшакур аз пешравони ин қорвони саодат будаанд ва ин шеър аз Рӯдакист:

*Шоир Шаҳиду шухра Фароловӣ
В-ин дигарон ба ҷумла ҳама ровӣ.*

Рӯдакӣ дар марсияи Шаҳид ҳам ашъоре гуфта, ки аз ҷумла ду байти зайл аст:

*Қорвони Шаҳид рафт аз пеш
В-они мо рафта гиру меандеш
Аз шумори ду ҷашм як тан кам
В-аз шумори хирад ҳазорон беш.*

РОБИА

Ва ин яке аз ихтисосоти асри Сомонӣ буда, ки завқи шеърӣ шоирӣ дар занон ҳам ривож доштааст. Аз ҷумла, Робиаи Фарвории Балхӣ, ки муосир бо Рӯдакист, дорои таъби саршор будааст. Падараш Қабб ном араб буд. Лекин хушдаш дар Эрон тарбият шуда ва бад-ин ҷиҳат дар за- бони форсӣ ва арабӣ ҳар ду ба хубӣ шеър мегуфт. Илова бар шоирӣ, дар сабоҳати манзар ва фазлу камол саромади занони асри хеш будааст. Ба ғуломе Бектош ном ошиқ шуда ва баъд ишқаш аз сарҳади маҷоз ба ҳақиқат қашида, дохил дар ҳалқаи тасаввуф гардид ва, аз ин ҷо, номи ӯ

ёди «по» даст аз қор нақшидам, то он ки дар септомбри (сентябри) 1907 мелодӣ бахши аввали китобро ба итмом расонидам.

Мо шеърӣ шоирӣ Эронро ба се давра тақсим намудем: аввал – давраи қудамо ва он аз Ҳанзала шурӯъ ва ба Низомӣ хатм меша- вад, дувум - давраи мутаваққитин, ки аз Камол Исмоил оғоз шуда, ба Ҷомӣ хотима пайдо мекунад, севум, мутааххирин, ки аз Фигонӣ ибтидо шуда, ба Абӯтолиби Калим анҷом меёбад ва баъд аз Калим шоирӣ, ба маънии воқеии шоирӣ, боқӣ намонд, балки гӯӣ чистон гардид. Назар ба адвори салосаи фавқ китоби мо ҳам ба се бахш мунқасим шуда ва дар бахши ҷаҳоруму низ панҷум дунболаи он як таҷдиди назар ва тақризу интиқодест, ки ба таври ом дар перомуни шеърӣ шоирӣ ба амал омада ва ҳамин муҷаллад аст, ки гӯӣ ба манзалаи ҷону равони соири муҷалла- доти китоб мебошад.¹

Кутубе, ки дар таълифи ин китоб ба онҳо мурочи намураем, агарчи хеле зиёд ҳастанд, вале онҳое, ки ба таври хос қобили зикранд, ба шарҳи зер мебошанд:

Номи китоб	Муаллиф	Шарҳ
«Лубоб-ул- албоб»	Авфии Яздӣ	Аввалтазкираест навишта шуда. ӯ дар қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ мезист ва аҳволи шуарои то замони худро ба риштаи таҳрир даровардааст. Пруфисур Браун онро тасҳеҳ наму- да, мунташир сохтааст.
«Ҷаҳор мақола»	Низомии Арӯзии Са- марқандӣ	Бо Низомии Ганҷавӣ муосир буд, агарчи ин китоб кӯчак ва муҳтасар аст, вале муштамил бар матолиби судманд мебошад.
«Тазкира»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ		Агарчи он хеле мағлут, вале тазки- раест маъруф ва бисёр нофеу дил- часп аст.
«Таърихи Оли Ғазнин»	Байҳақӣ	ӯ дар асри Масъуд ибни Султон Маҳмуди Ғазнавӣ мезист ва дар ин китоб зимнан аҳволи шуарои асрро шарҳ додааст.

¹ Рӯҳи қазия он аст, ки китобе, ки ин олимони шаҳир дар шеърӣ адаби Эрон таълиф намуда, ба ду қисмат мунқасим мешавад, аммо қисмати аввал ва он асосан махсус аст, ба шарҳи аҳволи шуаро ва ин (ҳамон тавре, ки мусанниф ишора карда) чун ба се давра мунқасим шуда, лизо се ҷилди аввали китоб, ки ба ҳам марбут мебошанд, ба он ихтисос ёфтааст. Ва аммо бахши ҷаҳорумро бо мутаммими он боистӣ нақд-уш-шеър ном гузошт - (Мутарҷим)

«Ғурафот»	Авҳадӣ	Бо Урфӣ муосир буда ва китоби мазбур дар ду чилди бисёр қатуру захиме таълиф ёфта ва ҳолати шуаро ҳам қадре батафсил дар он нигошта шудааст.
«Майхона»	Абдуннабии Фаҳруззамонӣ	Дар давраи Ҷаҳонгир - подшоҳи Ҳиндустон ҳаёт дошт. Ӯ саргузашти шуароеро навиштааст, ки соҳиби «Соқинома» будаанд. Китоби мазбур нисбат ба тазокири дигар мабсуттар[аст] ва шарҳи ҳоли шуарои он аср дар он батафсил зикр шудааст.
«Тазкират-уш-шуаро»	Мирзо Тоҳири Насирободӣ	Дар соли 1083 навишта шудааст.
«Маосири Раҳимӣ»	Абдулбоқии Наҳовандӣ	Ӯ аз аъзои дарбори Абдурраҳими Хониҳонон буд. Китоби мазбур аслан дар саргузашти Хониҳонон навишта шуда, зимнан шарҳи аҳволи шуарои он замонро низ нигошта ва он нисбат ба соири тазокир муътабартару муфасссалтар ҳам мебошад.
«Миръот-ул-хаёл»	Шерхони Лудӣ	Чоп шудааст.
«Ҳафт иқлим»	Амини Розӣ	Дар асри Ҷаҳонгир – подшоҳи муғул таълиф шудаву аз кутуби муътабар шумурда мешавад.
«Тазкираи Сомӣ»	Соммирзои Сафавӣ	Аз шоҳзодагони Сафавӣ ва муосир бо Ҷаҳонгир мебошад.
«Тазкира»-и Миртақии Кошии Ҳабиб сер		Дар соли 993 ҳиҷрӣ таълиф ёфтааст. Аз кутуби муътабара ба шумор омадавунависандаи он муосир аст бо Ҷаҳонгир.
«Риёз-уш-шуаро»	Волаи Доғистонӣ	
«Сарви озод»	Мавлавӣ Ғуломалии Озод	Тазкираест мутааллиқ ба шуарои аҳди Темур.
«Яди байзо»	Мавлавӣ Ғуломалии Озод	Тазкираи умумист.

амал гузорд ва номи он китобро ҳам «Таълим-ус-сонӣ» ниҳод ва ин, ки ҳақими мазбур дар миёни ҳукамои ислом мулаққаб ба «Муаллими сонӣ» шуда, бо дар назар гирифтани маротиби мазкураи фавқ маълум мешавад, ки он аз баракати китоби мазбур будааст. Вале афсӯс, ки китобхонаи мазкура туъмаи ҳарик шудаву нусхаи асли ин китоб, ки ба қалами Форобӣ таълиф ёфта буд, аз байн рафта ва имрӯз аз файзи мутолиаи як чунин китоби беназире маҳрумем.¹

Вафоти Нӯҳ ба соли 343 ҳиҷрӣ ва баъд аз ӯ Абдулмалик ва баъд аз Абдулмалик Мансур ибни Нӯҳ бар тахт нишаст. Алӣ ибни Муҳаммад, ки «Таърихи Табарӣ»-ро аз арабӣ ба форсӣ тарҷума карда, вазири дарбори Нӯҳ будааст.

Мансур ба соли 365 ҳиҷрӣ вафот кард ва Нӯҳ ибни Мансури сонӣ баъд аз ӯ ба салтанат барқарор гардид. Дақиқӣ, шоири маъруф, маддоҳи ҳамин подшоҳ будааст. Баъд аз Нӯҳ Мансур ибни Нӯҳ ва баъд Абдулмалик, пушти сари ӯ Исмоил ибни Абдулмалик ба подшоҳӣ мансуб [шуданд]ва баъд аз ӯ, яъне ба соли 395 ҳиҷрӣ, давраи салтанати хонадони Сомонӣ хотима пайдо кард.

Силсилаи мулуке, ки пеш аз Сомониён гузаштаанд, Тоҳирия ва Саффория буданд. Аммо Тоҳирия ба воситаи ғалабаи унсур ва забони араб адабиёти форсӣ натавонист дар давраи онҳо пешрафт ҳосил кунад. Ва аммо Саффория фоқиди асолат ва тоза ба давлат расида, балки он вақт суратан ҷузви мутамарридин ба шумор меомаданд. Лекин хонадони Сомонӣ, аввалан, худ аз насли каён ва ёдгори Сосон буданд ва, хушбахтона, як саду сӣ сол ҳам салтанати онҳо тӯл кашид ва онҳо, гузашта аз ин, ки ҳомӣ ва мураввичи улуму фунун буданд, шахсан ҳам ба зевари фазлу камол ораста [буданд]ва мидиданд, ки забони миллии онҳо рӯ ба инҳитот ниҳода ва эронӣ забону адабиёти худро, ки аз ҳасоиси миллии шумурда мешавад, доранд аз даст медиҳанд. Дар Хуросону Бухоро ҳазорон шоир вучуд дорад, ки наслан эронӣ ҳастанд, вале ба воситаи нуфузу иқтидори дорулхилофаи Бағдод он чи шеър мегӯянд, тамом ба забони арабист ва, ба кулӣ, дар араб мустаҳил мешаванд. Ва, бинобар чихоти фавқ, ҳиммат ғумошанд, ки забони қавми худро тарвиҷ кунанд. Шуаро ва удаборо ба додани силоти гаронмоя ба ғуфтани шеър ташвиқ намуданд. «Калилаву Димна» ибтидо дар санскрит ба порсӣ тарҷума шуда, лекин, вақте ки Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ онро ба арабӣ тарҷума кард, нусхаи порсии он ба кулӣ аз раванқ афтод ва бад-ин чихат, Наср

¹ Ин воқеа дар аксар кутуб мастур аст – соҳиби «Кашф-уз-зунун» дар боби «Ал-ҳикма» воқеаи мазбурро ба давраи Мансур ибни Нӯҳ мансуб дошта, вале он, билошак, ғалат аст, чун Форобӣ ба соли 339 ғавт карда ва Мансур дар санаи 350 бар тахт нишастааст - (Муаллиф).

сониди, ҳаманавъ мавриди навозиш воқеъ гардид. Ҳатто, ҳангоми азияматаш ба Бағдод, ба ҳокими Марв суфорише балеғ намуд, ки дар тарфеҳи ҳолу тарфеи рутбаи фарзандони Асад ғафлат наварзад ва онҳоро ба машоғили муҳимма бигуморад. Асад ҷаҳор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё, Илёс. Чунон ки ҳукумати Самарқанд, Фарғона, Башнос, Ҳирот ба онҳо вогузор гардид. Баъд аз ғавти Нӯҳ писараш Аҳмад ба ҳукумати Самарқанд таъйин [шуд]ва ӯ баъд аз чанде писарашро ба ҷои хеш барқарор ва худ узлат ихтиёр намуд. Дар соли 261 ҳиҷрӣ Муътазид Биллоҳ ҳукумати Мовароуннаҳрро ба Наср вогузор кард ва ӯ Исмоилро аз тарафи худ ҳокими Бухоро намуд, то баъд аз чанде ғитнаҷӯён байни ин ду бародар ниғоқ андохта, билохира, кор ба пайкор кашид. Наср дар майдони ҷанг дастгир шудаву ӯро ба дарбори Исмоил оварданд, лекин Исмоил аз худ бурузи мардонагӣ дода, бародарашро аз қайд озод карду бар тахт нишонд ва худ дастбаста муқобилаш истоду гуфт: «Ман ҳамон ҳокиме ҳастам, ки будам». Наср дар санаи 279 ҳиҷрӣ реҳлат намуд ва ҳукумати Самарқанд ҳам ба тасарруфи Исмоил даромад.

Исмоил аввалподшоҳи хонадони Сомонӣ ба шумор омада ва ҳукумати мустақилаи Сомонӣ аз ин таърих шурӯъ мешавад. Салтанати Сомонӣ дар ҳудуди як садӯ сӣ сол тӯл кашид ва, билҷумла, Исмоил ба соли 295 ҳиҷрӣ вафот намуд, баъд аз ӯ писараш Аҳмад подшоҳ шуд ва баъд аз Аҳмад Наср ибни Аҳмад бар тахт биншаст ва Рӯдакӣ, ки мӯҷиду муассиси шеърӯ шоирӣ, маддоҳи ҳамин тоҷдор мебошад. Наср ибни Аҳмад муддати сӣ сол салтанат кард, ба адлу дод ва атову бахшиш маъруф буд. Шуарову удаборо бағоят навозиш менамуд, дар ҳикмату фалсафа ва соири риштаҳои улуму фунун китобхонае таъсис кард, ки Ибни Халқон дар шарҳи ҳолати Абӯалӣ Сино зимнан менависад, ки «كانت عديم المثل فيها من كل فن من الكتب المشهورة بآيدي الناس و غير مالا يوجد في سواها و ما اسمع باسمه فضلا عن معرفته».

Китоби бешумори фалосифаи Юнон зери сарпарастии хулафои Аббосӣ тарҷума шуда, лекин ин тарҷумаҳо аксар номафҳум ва маҳалли тардид буданд. Китобҳои ҳам, ки мутааддид тарҷума шуда буданд, он тарҷумаҳо бо ҳам ихтилоф доштанд ва лизо Нӯҳ ҳаким Абӯнасири Форобиро талабид ва амр кард, тамоми ин тарҷимро таҳти назар гирифта, тарҷумаи саҳеҳи ҷомеа фароҳам намояд. Форобӣ ин дастурро ба мавқеи

¹ Мутобиқи шарҳе, ки дар «Табақот-ал-атиббо» аз забони худӣ Бӯалӣ Сино нақл шуда, ин китобхона яке аз китобхонаҳои муҳимми дунё будааст. Ҳар як аз риштаҳои улуму фунун маҳалли ҷудогона дошта, ки кутуби марбутаро дар он ҷо ҷамъ карда ва бо назму тартиби ҳосе дар ҷаъбаҳои сандуқҳо ҷо дода будаанд. Абӯалӣ Сино мегӯяд: «Ман дар он ҷо феҳристи кутуби қудаморо дида, китобҳои, ки манзурам буданд, дар оварда мутолиа кардам. Аз миёни онҳо кутуби зиёде буданд, ки номи онҳоро ҳам қасе нашунида. Ҳатто худӣ ман қаблан онҳоро надида будам» - (Муаллиф).

«Ҳазонаи омира»		Ҷақат мутааллиқ аст ба шуарое, ки дар изои қасоиди мадҳия сила ёфтаанд.
«Маҷмаъ-ул-нафоис»	Ҳони Озод	
«Маҷмаъ-ул-фусаҳо»	Ҳидоятқулиҳон	Аз таълифоти асри ҳозир аст. ӯ дар ин китоб ҷақат ашъори шуароро ба қасрат ҷамъ ва зикр намудааст.

Ва аммо аз давоину куллияти шуаро, ки аз назари мо гузашта, идаи онҳо ба қадре зиёд аст, ки дафтари ҷудогонае барои он лозим мебошад ва бад-ин ҷиҳат аз зикри онҳо сарфи назар менамоем.

Тааҷҷуб дар ин аст, ки урупоиён адабияти Эронро бештар аз мусулмонон аҳаммият додаанд. Мусулмонон аз кутуби қабл аз исломи Эрон бақуллӣ беҳабар буда, ҳатто аз як китоби он ҳам аломат ва нишоне дар дасташон набуд. Баръакс, урупоиён маводе, ки дар ин мавзӯ ҷамъоварӣ намудаанд, ба андозаест, ки аз Зардушт гирифта то Нӯшервон як давраи таърихи муқаммал ва ҷомеа омода шуда, дар дастраси мо мебошад.

Пруфисур Дармстеттери фаронсаӣ (ба тавре ки гуфтем) китобе мабсӯт дар ин боб ба Фаронса таълиф намудааст. Фозили мушорунилайх дар ин китоб аз Каюмарс то асри исломро ба ҷаҳор давра тақсим намудаву роҷеъ ба сарфу наву луғот бо тағйироте, ки дар ҳар аср дар он рух дода, тақризе ба таври муфасссал нигошта ва он аз назари мо гузаштааст.

Соири мустаҳриқини Урупо низ ҳар қадом ба забоне дар ин мавзӯ рисоилу кутубе ҷудогона таълиф намудаанд. Ҳоса, роҷеъ ба забони Авасто ва Занд дар натиҷаи муҷоҳидоти қасира маводу манобеи зиёде ба даст овардаву таҳқиқоти амиқа дар он ба амал овардаанд, то ин ҳад, ки парда аз рӯи ҳар розе бардоштаву мушқилоте, ки буд, ҳамаро ҳал намудаанд ва ҳамчунин бисёре аз давоини ноёби шуарои номиро бо муҷоҳидатҳои зиёде ба даст овардаву бо қамолӣ диққату эҳтимом онҳоро тасҳеҳ намуда, бо ҳавошии зиёд таъбу мунташир сохтаанд.

Қасоиди Манучехриро, ки дар Эрон ноқису мағлут ҷоп шуда буд, дар Фаронса бо ниҳоятӣ эҳтимом тасҳеҳ намуда, ба таъб расонидаанд, ки аз дидани он воқеан, инсон рӯҳаш тоза мешавад. Ҳатто қасоиди мазбура тарҷума шуда, ба таъб расидааст. Ба илова, роҷеъ ба луғоту истилоҳоти он низ фарҳанги ҷудогона таълиф намудаанд.

Пруфисур Валентин Жуковский рус қасоиди Анвариро бо диққати тамом ба табъ расонида, тақризе ҳам дар дебочаи китоб бар калимоти ӯ навиштааст.

Пруфисур Нёлдекеи олмонӣ роҷеъ ба асноди таърихии «Шоҳнома» китобе ҷудогона ба олмонӣ навиштааст. Ва низ тазокири зиёде роҷеъ ба шуарои Эрон навишта шуда, ки машхуртарини онҳо тазкираест, ки Сер Гроусли навиштааст. Лекин ҷомеътар аз ҳама китобест, ки пружисур Браун, муаллими адабиёти форсии Кембрич, таълиф намуда ва ду чилдаш ҳам то ҳол ҷопу мунташир шудааст. Мушорунилайҳ, илова бар ин, нусухи аслии забони қадими форсиро ба таҳаммули заҳмату масорифи зиёд ҷамъоварӣ карда, мунташир сохтааст. Шумо тамошо кунед, имрӯз мусулмонон аз забони паҳлавӣ ба кулӣ оӣ, ҳатто ба як лугати он ҳам ошно нестанд, лекин дар Урупӯ рисоилу кутуби зиёде дар забони мазбур дар дастраси омма мебошад, ки аз миёни онҳо яке китоби «Ётқори Зарирон» мебошад, ки дар панҷсад сол қабл аз Масеҳ навишта шудааст.

Дар хотима барои иттилоӣ хонандагон инро нухуфта намегузорам, ки мо қисмати аъзами кутуби мазкураи фавқро ба диққат мутолиа кардаву аз матолиби баъзе аз ин кутуб, ки нофеъу муфид буданд, истифода намудаем, маъзолик, дар таълифи ин китоб ҳаққеро, ки бояд доро бошем, маълум нест, ки он ҳақ барои мо ҳосил шудааст ё на? Чизҳое, ки аз қалами вақоеънигорону тазкиранависони қадим афтода ва нақисаву камиҳое, ки [дар] боло ба он ишора кардем, ҳол ҷӣ гунаву ҷӣ тавр метавон онро ҷуброну тақмил намуд?

*Гирам, ки маро тарзи навиштан бишуд аз ёд,
Пайдост, ки бо ин сару сомон ҷӣ навиштам.¹*

¹ Шеърӣ фавқ низ аз таровиши табъи худӣ мусанниф аст. - (Мутарҷим)

Дар асри мазбур шуарои ҷанде пайдо шуданд, ки машхуртарини онҳо Абӯсайлики Гургонист. Манучехрии Домғонӣ ўро аз мутақаддимини шуаро шумурда ва ин ашъор аз ўст:

*Ба мижа дил зи ман бидуздидӣ,
Эй ба лаб қозиву ба миҷгон дузд,
Музд хоҳӣ, ки дил зи ман бурдӣ,
Эй шигифто, кӣ дида дуздиву музд?!*

Як хидмати бузурги ин хонадон ба шеърӯ шоирӣ ҳамоно эҷоди рубоист, ки ихтисос ба замони онҳо дорад. Гӯянд, писари кӯчаки Яъқуби Саффор рӯзе бо атфол машғули гирдубозӣ буд. Дар ин миёна гирдӯе аз ақиб ба ҷониби гавдоле ғалтон шуд ва ин мисраъ бадеҳатан аз забони вай хориҷ гардид: «Ғалтон-ғалтон ҳамеравад то лаби гав». Яъқуб инро шунид, бениҳоят писанд намуд, шуароро талабид, пурсид: «Ин баҳрро ҷӣ меноманд?» Гуфтанд: «Баҳри ҳазач». Ва баъд се мисраи дигар ба он изофа карданд, ба сурати рубоӣ дароварда, номи онро дубайтӣ ниҳоданд ва то муддате ба ҳамин ном боқӣ буд, то ба ҷои дубайтӣ бинои истеъмоли рубоиро гузоштанд.¹ Вале тааҷҷуб дар ин аст, ки дар забони араб ҳанӯз онро дубайтӣ медонанд, ки аз он метавон пояи диёнаи арабро санҷид.

ХОНАДОНИ СОМОНӢ

Хонадони Сомонӣ аввалхонадонест, ки дар тарвиҷи забони форсӣ қадамҳои васе бардоштаву адабиёти Эронро, ки то он вақт ғайр аз ном ҷизе дигар набуд, дар андак замоне басту тавсия дода, ба авҷи камол расонид. Рӯдакӣ, ки вайро падари шеър медонанд, дастпарвардаи дарбори Сомонӣ будааст. «Шоҳнома», ки саҳифаи осмонии Аҷам шумурда мешавад, шолудааш дар он аср рехта шудааст ва назар ба ин ки силсилаи насаби хонадони мазбур ба Баҳроми Ҷӯбина мерасад, бояд эшонро зиндақунандаи номи Ҷаму Кисро донист.

Роҷеъ ба таъсиси ин хонадон, инак, мо шарҳе ба таври хеле мухтасар аз назари хонандагон мегузаронем. Маъмун ар-Рашид, ки дар миёни хулафои Аббосӣ маъруф ба маҳсини шиям буд, аз ҷумла, алоқаи маҳсусе ба тарбияи хонадонҳои қадим дошт. Айёми иқоматаш дар Марв Асад ибни Сомон, мавруси авлои хонадони мазбур, худро ба дарбор ра-

¹ Тазкираи Давлатшоҳи Самарқандӣ - (Муаллиф).

Аз ҷумлаи шуарое, ки дар ин ашъор ном бурда шуда, шуарои Тоҳирия ҳастанд ва онҳо Ҳанзалаи Бодғисӣ ва Маҳмуди Варроқ ва Фирӯзи Машриқӣ мебошанд.

Ҳанзалаи Бодғисӣ аввалкасест, ки рӯи қоида шеър гуфта ва ҳатто аз баёни Арӯзии Самарқандӣ маълум мешавад, ки ӯ соҳиби девон будааст¹. Вафоташ соли 219 ҳиҷрӣ ва ин шеър аз ӯст:

*Ёрам сипанд гарчи бар отаи ҳамефиканд
Аз баҳри чаиш, то нарасад мар-варо газанд.
Ҷуро сипанду миҷмара н-ояд ҳаме ба қор
Бо рӯи ҳамчу оташу бо холи чун сипанд.*

Маҳмуди Варроқ дар замони Маҳмуд ибни Тоҳир, охирин салотини Тоҳирия, мезист ва ин ду шеър дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» аз ӯ нақл шудааст:

*Нигорино, ба нақди ҷон-т надҳам,
Гаронӣ дар баҳо, арзон-т надҳам.
Гирифтаман ман ба ҷон домони васлат,
Ниҳам ҷон дар қафӯ домон-т надҳам.*

Фирӯзи Машриқӣ аслаш аз Яман будааст. Вафоташ ба соли 283 ҳиҷрӣ ва ин ашъор аз таровиши табъи ӯст:

*Мургест хаданги ӯ аҷаб, дидӣ,
Мурге, ки шикори ӯ ҳама ҷоно.
Дода пари хеш қаргасаш ҳада,
То баччаиро барад ба меҳмоно.*

Муҳаммад ибни Тоҳир дар соли 259 ҳиҷрӣ ба дасти Яъқуби Саффор асир шуда ва хонадони мазбур мунқариз гардид.

Яъқуб, гарчи насабаш оӣ набуд, лекин ҳиммати оливу фикри баланд дошт. Ӯ дар давраи Аббосиён алами муҳолифат барафрошт, Хурсону Форсро ба тасарруфи хеш даровард. Вафоташ ба соли 265 ҳиҷрӣ будава бародараш Амр ибни Лайс чанде баъд аз ӯ салтанат намуд ва баъд навааш Тоҳир ибни Маҳаммад бар тахт нишаст ва чизе нагузашт, ки асир шуда, салтанати хонадони мазбурро хотима пайдо намуд.

¹ «Ҷаҳор мақола», саҳифаи 27. - (Муаллиф).

ҲАҚИҚАТИ ШЕЪР

Чунки аз як муддат камии илму бадмазоқӣ парда рӯи ҳақиқати шеър андохта, лизо лозим аст қаблан аз ҳақиқати шеър баҳс кард, то ки як миқёси саҳеҳе барқарор шуда, ки аз он пояи шеъру шоирӣ Эрон маълум гардад, чист.¹

Арасту аввалкасест, ки мавзӯи фавқро тахти мутолиа овардаву дар атрофи он суҳбат доштааст. Ҳақими мушорунилайх китобе ҷудгона дар ин хусус навишта, ки номи он «Бутиқор пуитрӣ» мебошад. Китоби мазбур ба арабӣ тарҷума шуда ва Ибни Рушди ҳаким онро талхис намудааст. Пруфисур Шейху Луис дар китоби «Илм-ул-адаб»-и худ, ки дар Бейрут ҷоп шуда, аз талхиси мазбур ҷаставу гурехта иқтибос намудааст ва, мутассифона, (на) уламои ислом чандон ба таълифоти адабии Арасту атфи таваҷҷуҳе нанамуда ва бад-ин ҷиҳат афқору ҳаёлотии адабии ин ҳақими бузург дар миёни муслимин ишӯату интишор пайдо нанамуд.

Таърифе, ки дар кутуби адабӣ аз шеъру шоирӣ шудаву вирди забони орифу омӣ гардида, ин аст, ки он: «Қаломест мавзун, ки гӯянда ба ирода онро ба вазн оварда бошад». Лекин бояд донист, ки таърифи мазбур дар ҳақиқат таърифест сатҳӣ ва омиёна, зеро ҳолия ин матлаб ба қулӣ файсала ёфта, ки вазну қофияи танҳоро наметавон шеър номид ва ҳатто дар қаломоти қудамо ҳам дар таъйиди ин назария ишорат, балки тасреҳоте мавҷуд мебошад. Чунон ки менависанд, ки як дафъа тифли қўчаки Ҳассон ибни Собитро занбӯр газид ва ӯ бо холи гиря назди падар омада гуфт: «Қонваре маро газидаст». Ҳассон аз номи он қонвар суол кард, тифл аз ҷавоб очиз монд. Баъд пурсид: «Шакли он чӣ буд?» Дар ҷавоб гуфт: *كانه ملتف بير ديت خير*, яъне ҳамчи маълум мебуд, ки дар ҷодарҳои мухтате печида шудааст. Чунки бар парҳои занбур нукушу хутути алвон мебошад, ин аст ӯ ба ҷодари мухаттат ташбеҳ кардааст. Ҳассон, вақте инро шунид, фавран аз ҷо ҷаставу дар ҷўши хушӣ гуфт: «والله صار ابني الشاعر», яъне: «Ба Худо қасам, ки писарам шоир гардид». Хонандагон мулоҳиза мекунанд, ки қаломии мазбур ҳеҷ дорои вазну қофия нест, лекин чун санъати ташбеҳи он олист, лизо Ҳассон лафзи шеър бар он итлоқ мекунад.

Ибни Рашиқи Қирвонӣ китоби мустиқиле дар шеъру шоирӣ Араб навишта. Ақволе, ки аз шуарову уламои адаб дар он ҷо нақл мекунад, он қавл ҳам муаййиди ин матлаб мебошад.

¹ Мо роҷеъ ба ҳақиқати шеър шарҳе, ки дар ин ҷо нигоштаем, ниҳоятӣ ихтисорро дар он риоят намудаем ва илло маводе, ки дар ин боб назди мо мавҷуд мебошад, ба қадри зиёд аст, ки агар ҳама ро дар як ҷо ҷамъ кунем, китоби ҷудогона хоҳад шуд. - (Муаллиф)

Дар назди шуарои форсӣ ҳам маънои аслии шеър иборат буд аз тахайюл. Чунон ки Низомии Арӯзии Самарқандӣ, ки аз шуарои баном ва муосир бо Низомии Ганҷавист, дар китоби «Чаҳормақола» чунин менависад:

«Шоирӣ саноатест, ки шоир бад-он саноат иттисоқи муқаддамоти мавҳум кунад ва илтиёми қиёсот. Натиҷа бар он вачҳ, ки маънии хурдро бузург кунад ва бузургро хурд, некӯро дар либоси зишт ва зиштро дар ҳуляи некӯ чилва диҳад ва бо ихом қувваи ғазабониву шахвониро барангезад, то бад-он ихом табоеъро инбисотеъу инқибозе бувад ва умури изомро дар низоми олам сабаб гардад».

Ин аст ҳулосаи ақоиду афкори мутақаддимин. Ва аммо нуктасанҷони Уруподар ин мавзӯ ҷаҳонро ба сӯи дақиқ рондаву нукте аҷиб падида овардаанд.

Мул дар ин ҳусус мақолаи мабсӯте нигошта, ки мо мафодии онро ба таври ҳеле муҳтасар зайлан менигорем – Баъзе аз мадорикоти инсонӣ таврест, ки тамосу иртиботе бо тамоилу эҳсосоти мо надорад. Масалан, агар яке аз масоили таҳрири Уқлидусро ҳал кунем, аз ин роҳ дар қалби мо ҳоли таъсир, ҳаяҷону ҷӯш ё аламу ранҷе пайдо намешавад. Бар ҳилоф, агар мусибати ворида бар касро дар алфози ҳузнангезе барои мо нақл кунанд, аз идроки сурати воқеа асар дар қалби мо пайдо мешавад, ки онро ҷазаботу эҳсосот меноманд, ҳол чизҳое, ки ин эҳсосотро бармеангезад, ҳамонро бояд шеърро шоирӣ ном ниҳод. Бинобар ин, наққошӣ ва хитобаву ваъзо низ метавон шеър номид, зеро ки онҳо ҳам эҳсосоту ҷазаботи одамиро таҳрик менамоянд, вале, бино ба ақидаи Мул, наметавон онҳоро ҷузъи шеър ба шумор овард. Мушорунилайҳ чунин менависад: «Сухане, ки аз инсон таровиш мешавад, баъзе авқот ғарази вай аз он суҳан ин аст, ки дигаронро мутаассир созад, монанди ваъзу хитоба, ки мақсуд ҷалби назари ҳозирин аст ва вақти дигар мақсуд ин нест, балки ҳадиси нафс мекунад ва бо шахси худ суҳан мегӯяд. Шумо як нафарро, ки фарзандаш мурдааст, дар назар бигиред, ӯ дар ин ҳол калимоте, ки аз забонаш хориҷ мешавад, абадан назаре ба ғайр надорад ва касро аз хориҷ муҳотаб қарор намода, балки ҳудаш шахсан муҳотаб мебошад, ҳатто агар касе ҳам ҳозир набошад, боз он калимот аз вай таровиш мешавад ва ин гуна таровиш аст, ки итлоқи шеър бар он мешавад. Алоҳоза, агар бихоҳем шеърро аз рӯи мантиқ таъриф кунем, мегӯем, ки он суҳанро гӯянд, ки эҳсосоти одамиро барангезад, дар сурате, ки дигаре тарафи хитоб набуда, балки ҳуди гӯянда шахсан муҳотаб бошад».

Ин таърифи Мул, агарчи муҳаққиқона ва бисёр дақиқу борик ҳаст, аммо он доираи шеърро шоириро ниҳоятдараҷа маҳдуд месозад ва агар

қабл аз ин барои ном аз шеъри форсӣ нишоне бошад, ҳамоно шеъри Абӯҳафс¹ - ҳақими Сугдӣ мебошад, ки дар аввали миаи ҳиҷрӣ мезиста ва он шеър ин аст:

*Оҳуи кӯҳӣ дар дашт чи гуна давадо,
Ў надорад ёр, бе ёр чи гуна бувадо?*

Ва сабаби дигари он, ки умда аст, ин аст, ки ислом дар андак замоне дар улуму фунун ва адабу иншои хос ба дараҷае тараққӣ кард ва пояи ибтикороти эҷодоти вай дар ҳар мавзӯе расид ба ҷое, ки адабиёти қадимаи соири ақвом дар назари ҳуди онон яқсара аз раванқ афтод. Дар қарни дувум ва севуми ҳиҷрӣ дар ҳар ҷое ҳукумати ислом барқарор буд, аз қабилҳои Эрон, Миср, Шом, Андалус, дар тамоми ин мамлакат улум ва фунун исломӣ улум ва фунун ақвоми тобиаро аз раванқ андохт ва, аз ин рӯ, ҳуди ин ақвом майл намекарданд дар муқобили шоири араб ба забони худ шеър бигӯянд. Дар Хуросон, Миср, Шом ҳазорон шоир вучуд дошт, вале он ҷӣ месурӯданд, ба забони арабӣ будааст, чунон ки Саолибӣ дар «Ятимат-уд-даҳр» таъкираи аҳволи тамоми шуарои Аҷамро нигоштааст.

Дар қарни севуми ҳиҷрӣ офтоби иқболи давлати Аббосӣ рӯ ба ҳазиз ниҳод, иёлоти муҳим таҷзия шуда, ҳукумоти ҷадидае рӯи қор омаданд ва аввалхонадоне, ки таъсис гардид, хонадони Тоҳирия будааст, ки ба Тоҳири Зулявминайн - яке аз сардорони номии Маъмун мансуб мебошад. Хонадони мазбур муддати 54 сол ҳукумат намуда ва дар соли 259 ҳиҷрӣ мунқариз гардид. Агарчи афроди ин хонадон даъвии истиқлол набошанд, лекин дорои нуфузу иқтидори қомил [буданд]ва тамоми асбобу лавозими истиқлол дар онҳо ҷамъ буд. Аз ҷумла, доштани шуарои қобил, ки дар он аср аз лавозими дарбор шумурда мешуд ва бо вучуде, ки хонадони мазбур ҷандон ошно ба забони форсӣ набуда, мазолиқ, дар он давра шуарои зиёде пайдо шудаанд, чунон ки Манучехрии Домғонӣ дар яке аз қасоиди худ чунин мегӯяд:

*Бӯалову Бӯлабосу Бӯсулику Бӯмасал,
Он ки омад аз навоеҳ, он ки омад аз Ҳарӣ.
Аз ҳақимони Хуросон ку Шаҳиду Рӯдакӣ,
Бӯшақури Балхиву Булфатҳи Бӯстӣ ҳоқазӣ.*

¹ Абӯҳафс ибни Аҳвас аз аҳли Сугдӣ Самарқанд - (Мутарҷим).

форсӣ дар шеър матрук гардид, то муддате гузашт ва авзоъ ба таври дигар гашт».

Ибороти боло моли «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-ст, ки имрӯз аз тазокири мустанад шумурда мешавад. Лекин бояд донист, ки ин хабар асосан аз тазкираи Давлатшоҳ гирифта шудааст, чи ӯ менависад, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир ҳукм кард, тамоми кутуби Эронро бар бод доданд ва бад-ин ҷиҳат шоирӣ форсӣ то замони Оли Сомон дар пардаи хафо боқӣ монд.

Мо мақомро муқтазӣ намедонем, ки пояи таърихдонии ин нави-сандагонро маълум дорем чист ва агар хонандагон моил ба кашфи ҳақиқат бошанд, метавонанд ба рисолаи «Тарҷум»-и мо, ки бо соири расоили Шиблӣ таъбу нашр ёфтааст, муроҷиат кунанд. Вале шумо тарзи истидлолро тамошо кунед, ки мегӯяд чун китоби қадимаи Эронро бар бод доданд, лизо аҳли Аҷам натавонистанд форсӣ шеър бигӯянд!!!

Ислом ҳеч вақт таарузе ба забони миллии як мамлакат накард, чунон ки аз замони Умар то замони Ҳаҷҷоҷ ибни Юсуф тамоми дафотир дар забони форсӣ будааст, фақат аз замони Ҳаҷҷоҷ ба арабӣ табиал ёфт. Мааҳозо, забони аслии мамлакат ба ҳоли худ боқӣ буда, то ин ки форсӣ рафта-рафта махлут ба арабӣ шуда ва гӯй, ҳамоно забони ҳосси исломӣ гардид. Ҳол мегӯем, вақте ки забони форсӣ ин тавр озод [буд]ва таарузе нисбат ба он нашуда, шеъри форсӣ чӣ гуноҳе карда буд, ки мавриди таарузу воқеъ гардад?

Ҳақиқати амр ин аст, ки ислом дар ҳар миллате, ки ишроат мебофт, аз асари мазҳабии худ он миллатро ба дараҷае лабрез мекард, ки афроди он миллат чуз ба мазҳаб ба ҳеч як аз шуни дигари тамаддуну иҷтимоъ сару кор надоштанд. Худи Арабро ба назар биёваред. Пеш аз ислом аз тамоми дару девораш садои шеър баланд буд, вале баъд аз ислом ин садо нопадид шуда, ҳомӯшии ғарибе ҷои онро гирифт, то замони Валид, ки ташкили дарбори салтанат дода шуд, шоирӣ ба мулоҳизаи он ки чузӣ лавозими дарбор будааст, дубора ҷоне ба худ гирифта, равнақи басазо пайдо намуд. Лекин чун забони расмиву давлатӣ арабӣ буд, шоирӣ ҳам дар ҳамин забон ривож дошт ва маълум аст, шуарое, ки ба василаи мадеҳасарой иртизоқ (рӯзӣ ёфтан) мекарданд, агар ба форсӣ шеър мегуфтанд, чӣ гуна мамдӯҳ забони онҳоро мефаҳмид ва дар сурати адами фаҳм аз кучо доди сухани онҳо дода мешуд? То он ки навбат ба Аббосиён расид ва дар ин миёна Маъмуни Аббос, ки аз муддате дар Хуросон таваққуф дошт ва то дараҷае ба забони форсӣ ошно шуда буд, Аббоси Марвазӣ қасидае ба форсӣ гуфт, Маъмун ҳам дар силаи он ҳазор динор солона барои ӯ муқаррар намуд. Арбоби тазкира менависанд, ин аввалқофия аст дар ислом, ки дар назми форсӣ баста шуда ва аввалдафъаест, ки шеъри форсӣ қадам ба арсаи зухур гузоштааст. Чунончи,

меъёр ҳамин бошад, ки ӯ мегӯяд, ҳароина дафтари бепоёни форсӣ ва низ забони урду ба кулӣ отилу бекор хоҳад буд.

Ҳақиқат ин аст, ки доираи шеърро на он қадар бояд маҳдуд кард, ки Мул-соҳиб хоста бикунанд ва на он қадар ҳам вуҷуд ба даст бояд дод, ки уламои илми адаби мо ин корро кардаанд ва шеър, ҳамоно тавре ки Арасту менависад, қисмест аз мусаввириву наққошӣ ва фарқи он бо наққошӣ фақат он аст, ки наққош сурати ашъи маҳсусаро кашида нишон медиҳад, бар ҳилофи шоир, ки тасвири ҳар гуна тамоюлот ва эҳсосотро аз назари мо мегузаронад.

Шахсе, ки дӯсти азизаш аз вай чудо мешавад, дар ин ҳол хотироти хузнангез ва ғаму андӯҳе, ки бар вучудаш мушаввӣ мегардад, сурати онро шоир тавре тарсим карда, нишон медиҳад, ки агар фарзан меҳнату ғам чузӣ моддиёт ва маҳсусот буд ва тасвири он кашида мешуд, натиҷа ҳамоно аз кор дармеомад, ки шоир онро бо алфоз аз кор дар оварда, тахвили мо дода буд. Бинобар ин, як мавзӯро, агар тавре баён кунанд, ки сурати аслии он ҷилвагар шавад, сидқи шеър бар он хоҳад намуд – чараёни об, ҳомӯшии ҷангал, шодобии боғ, нузҳату таровати ҷаман, вазиши насим, дилпазирии саҳар, хандаи субҳ, ранҷу алам, ҳашму ғазаб, кинаву адоват, муҳаббатӣ шафқат, таассуфу таъсир, шодиву хушӣ ва монанди онро тавре баён кунанд, ки сурати он дар назар таҷассум пайдо кунанд ё ҳамоно асар бар дил торӣ гардад, онро шеър меноманд.

Шеърро ба тариқи зайл низ метавон таъриф кард:

Аз мазоҳири қудрат ҳар қадар, ки дар ҷаҳон вучуд дорад, хоҳ моддӣ бошад, мисли кӯҳ, дашт, ҷаман, боғ, ашҷор, азҳор, анҳор, ё ғайримоддӣ, мисли васлу ҳаҷр, таҳсину нафрин, муҳаббатӣ адоват, аз ҳар як асаре дар дил торӣ мегардад.

Оре, инҳо дар вучуди ҳар кас таъсир мебахшанд, ниҳоятӣ асари он муҳталиф аст: дар баъзе каму баъзеи дигар зиёд ва бархе зиёдтар мебошад. Ва он кас, ки аз ин мазоҳир нисбат ба дигарон бештар мутаассир шудавубитавонад ҳам ин асарро биайниҳ бо алфоз баён карда, ба мо нишон бидиҳад, чунин касе шоир номида мешавад.

Ҷазаботу эҳсосоти шоир фитратан ниҳоятдараҷа латифу нозук ва сареулиштиол мебошад. Рост аст, ҷудоии дӯст ҳар касро мутаассир ме-созад, лекин шоир дар ин мавқеъ билкул бетоб мешавад. Аз равони ҷави ҳар шахс маҳзӯз мешавад, лекин бар шоир ҳолати ваҷд торӣ мегардад. Дидани сабза дар ҳар касе эҷоди фараҳ мекунад, лекин шоирро ба тараб меоварад. Мумкин аст дар дигарон ҳам ҳамин ҳолату кайфият пайдо бишавад, вале онҳо ин кайфиятро мисли шоир наметавонанд ба қолаби лафз даровардаву ба тарзи ҷолибе баён кунанд.

Ҳосил он ки шахсе, ки аз ҳодисоту мазоҳири қудрат зиёда аз дигарон мутаассир шудаву битавонад он асарро ба василаи алфоз ба тарзи нағзу марғубе зоҳир созад, ин шахс шоир аст.

Ҷозили шаҳир Мавлавӣ Ҳамидулло китоби нафисе дар фанни бағоят мавсум ба «Ҷумҳурат-ул-балогӣ» навишта ва дар ин китоб ҳақиқати шеърро бо ниҳояти нуктасанҷӣ баён намуда, ки ҳулосаи он ба шарҳи зайл мебошад:

Лафзи шоир дар луғат соҳиби шуурро гӯянд ва шуур дар асл ба маънии эҳсос аст ва, аз ин рӯ, шоир итлоқ бар шахсе мешавад, ки дорони эҳсос, вале эҳсоси қавӣ бошад. Ҳама медонанд, ки инсон авориз ва ҳолати ҳосе дорад, ки дар мавоқеи мухталифа бар вай торӣ мешаванд, монанди гиря, ханда, ҳамёза ва ғайраҳо. Ва ин ҳолат, вақте ки бар инсон ғолиб шуд, дар ҳар як ҳаракоти ҳосе аз вай буруз мекунад. Тавзеҳ он ки ҳангоми гиря ашқаш қорӣ мешавад ва дар ҳоли ханда садои маҳсусе падидор мегардад ва дар ҳамёза ҳаракату вазъи ҳосе дар аъзо мушоҳида мешавад. Ҳамчунин, дар инсон ҳолати ҳосест, ки шеър бар он итлоқ мешавад. Оре, дар нафси шоир ҳангоми ғалабаи ранҷу хушӣ ё ибрату шигифт асари ҳосе тавлид шуда ва он асар ба василаи алфоз ба бурузу зуҳур мерасад ва ҳаминро шоирӣ ном ниҳодаанд.

Дар ҳайвонот ҳар вақт ҳолати ҷазабаву ҷӯше пайдо мешавад, он ҳолат ба василаи садоҳо ва навоҳои мухталифе ба зуҳуру буруз мерасад, монанди қул-қули қумрӣ, ку-куи фохта, тарона ё чаҳ-чаҳи булбул, қаҳ-қаҳаи кабк ва ғайра. Ҳамин тавр, дар инсон, вақте ки мунҷазаб мешавад, он инҷизоб аз дариҷаи алфозу ибороти ҳосе сар дар мекунад ва ҳамчунон ки ҷазаботи ҳайвонот баъзе авҷот ба сурати ҳаракот зоҳир мешавад, масалан, товус бинои рақсро меғузорад, ё мор ба эҳтизоз даромада, ин сӯву он сӯ мечунбад. Ҳамин тавр, инсон, ки чун илова бар нутқ, малакаи нағма ҳам ба ӯ ато шудааст, лизо алфози мавзун аз даҳон хориҷ мешавад ва, бо ин васф, бинои замзамаро меғузорад ва, вақте ки ин ҷазаба шиддат пайдо кард, ҳолати рақс пайдо мешавад ва чун ҳолати мазбура бо ҳам дар як ҷо ҷамъ шуданд, ҳақиқати шеър вучуд пайдо мекунад.

Аз ин баён маълум гардид, ки шеър маҷмӯи алфозу вазн ва нағмаву рақсро гӯянд, лекин чун тамоми инҳо вақте дар як ҷо бо ҳам ҷамъ мешаванд, ки эҳсосу ҷазаба дар ниҳояти дараҷаи шиддат бошад. Ин аст, мегӯем: лозим нест дар ҳар шеъре ҳамаи инҳо ёфт шавад, вале ҳеҷ шеъре намешавад ҳолӣ аз оҳангу наво бошад, зеро вазн, ки аз заруриёти шеър шуморида мешавад, навъест аз оҳанг. Ва бад-ин ҷиҳат аст, ки аъроб ҳамеша ашъорро бо овоз меҳонданд. Ва ин ки хондани шеърро дар

арабӣ иншод мегӯянд, ишора аст бад-ин маънӣ, ки маънии аслии иншод ба овоз хондан аст.

Арасту дар баёни ин мавзӯ ба иштибоҳ рафта, мегӯяд: «Ин ки инсон ҳангоми ҷазба ва ҷӯши шоирӣ ба рақс ё овоз мепардозад, ҷиҳаташ он аст, ки овозу рақс навъест аз мусаввириву наққошӣ, яъне ҷазаботе, ки дар қалб падид меояд, ба василаи овозу ҳаракоти ҳосе тасвири он кашада мешавад, чунон ки раққос он чиро, ки меҳонад, ба василаи ҳаракоти рақсия нишон медиҳад».

Лекин мо назари Арастуро саҳеҳ намедонем ва ҳақиқати амр ин аст, ки эҳсосоти инсонӣ, мисли ҳушиву ранҷ ва ғайра, як ҳаракати хеле шадиде дар қалб тавлид мекунад ва ҳамин ҳаракат аст, ки табдил ба овоз ё навоу рақс ва ё нолаву анин мешавад. Масалан, мавқеи ханда ҳаракате дар дил пайдо шуда ва он ҳаракат ба сурати ханда дармеояд ва чун ин осор ба ҳаракоти нафсонӣ мушобеҳ мебошад, лизо ҳамон тавре ки алфоз далолат бар маонӣ мекунад, осори мазбура ҳам ҳикоят аз ҳаракоти нафсонӣ менамоянд: ғараз ҳамон тавре ки нутқу гӯӣ амрест табииву фитрӣ, ин осор низ худ ба худ аз одамӣ ба бурузу зуҳур мерасад. Ва мақсуд аз он ҳикояту нақл нест, ҳарчанд ин мақсуд мумкин аст аз он ҳосил шавад.

Дар хотима тазаккур медиҳем, шарҳе ки то ин ҷо дар ҳақиқати шеърӯ шоирӣ гуфта омад, заминае аз он ба даст омада ва метавон маълум дошт, ки он чиро имрӯза шеърӯ шоирӣ меноманд, ҳеҷ марбут ба шеърӯ шоирӣ нест.

ОҶОЗИ ШЕЪРИ ФОРСӢ

Ин қадар мусаллам аст, ки шеъри форсӣ дар давраи ислом аз моаи севум шурӯъ мешавад. Ашъореро, ки мо аз Абулаббоси Марвазӣ дар отия нақл хоҳем кард, он ашъор, агар ривоятан ба набувват ҳам расида бошад, чун як амри иттифоқиву маҳзи тафреҳи хотир буда, наметавонад ҷузъи ҳалқоти силсилаи таъриҳии ҷунин амре қарор гирад.

Суоле, ки дар ин ҷо пеш меояд, ин аст, ки ҷӣ тавр мешавад, то муддати дивист сол забони шоирӣ банд омадаву асаре аз он набошад? Дар ҷавоби он арбоби тазкира ҷунин менависанд: «Зоҳир аст, ки ашъори қадими шуарои Аҷам ба сабаби ғалабаи Араб аз байн рафта. Чунон ки машҳур аст, ки тамоми кутуб ва таворихи аҷамиёнро аъроб сӯзониданд ва аз кутуби қадима чизе бар ҷо нагузоштанд, магар қалиле, ки пинҳон доштанд ва чун мардумро қадағани балеғ намуданд, қоидаи сухани

*Зи бас бонги асбону чӯшу хурӯш
Ҳама нолаи кӯс наинида гӯш.
Дирафишони бисёр афрошта,
Сари найзаҳо з-абр бигзошта.
Чу руста дарахт аз бари кӯҳсор,
Чу беша найистон ба вақти баҳор.
Зи торикии гарду бонги сипоҳ
Касе рӯзи равшан намедид роҳ.
Бикарданд як тирборон нахуст
Ба сони тагарги баҳорон дуруст.
Бипӯшида шуд чашиаи офтоб
Зи пайконҳои дурахшон чу об.
Ту гуфти, ҳаво абр дорад ҳама
Ва з-он абр алмос борад ҳама.
Ҳаво з-ин ҷаҳон буд шабгун шуда,
Замин сар ба сар пок дар хун шуда,
Чунон шуд зи бас қушта ин размгоҳ,
Ки бар вай натоғист рафтан нигоҳ.*

Шоҳкори умдаи Фирдавсӣ дар баёни як матлаб ҳамоно кашидани сурату таҷассум додани он матлаб аст. Инсоф бидиҳед, ки оё ин маънӣ дар ашъори ғавқ вучуд дорад ё на?

Шакке нест, ки Фирдавсӣ ин ҳунарро ба дараҷаи камол расонидааст. Лекин маҳсус аст, ки ин ҳамоно шароб аст, ки чун дубора кашида шавад, тунду тез шудааст. То замони Дақиқӣ алфози арабӣ ба дараҷае ба форсӣ омехта буд, ки гӯӣ забони солисе аз ин миёна пайдо шуда. Ашъори Аббоси Марвазӣ, бо ин ки ҳамаи он ҷаҳор байт беш нест, лекин алфози арабии он аз форсӣ бештар аст. Каломи Рӯдакиву Балхӣ ва монанди он ҳам тақрибан дар ҳамин радиф мебошанд. Ва аввалкасе, ки забони форсиро аз ин ихтилот ва омезиш халосӣ бахшид ва як забони мустиқиле нишон дод, Дақиқӣ будааст. Ҳазорон ашъори ўро, ки мехонед, як лафзи арабӣ дар он дида намешавад. Мулоҳиза кунед сӯйхаззу насиби Дақиқиро, ки чӣ гуна дасти шуҳрат ин тоҷи ифтихорро аз ў рабуда ва бар сари Фирдавсӣ гузошт. Оре, забони Дақиқӣ форсии холис буд ва мо ин ашъорро ҷиҳати намуна дар зер зикр менамоем:

*Чу Гуштосбро дод Луҳросб тахт,
Фуруд омад аз тахту барбаст рахт.
Ба Балхи гузин шуд бад-он рӯзгор,
Ки яздонпарастони он рӯзгор*

дар аъдоди суфия ба шумор омадааст. Вале бо ин ҳол чун муошикаи як нафар зан ба марди аҷнабӣ дар ҷомеаи исломӣ айби бузург шумурда мешуд, лизо ўро ба қатл расониданд. Ашъори зиёде аз ў дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» мазкур, аз ҷумла, ду байти зайл аст:

*Даъвати ман бар ту он шуд, к-Эздатониш қунад
Бар яке сангиндиле, номехрубони хештан,
То бидонӣ дарди ишқу доғи ҳаҷругам касӣ,
Чун ба ҳаҷр-андар бипечӣ, пас бидонӣқадри ман.*

РӯДАКӢ

Рӯдакӣ ақдаму ашҳари шуарои давраи Сомонӣ будаву ба иттифоқи ҳамаи арбоби тазкира аввалшоири муътабарест, ки дар забони форсӣ девон тартиб додааст. Ҳазорон шоир дар асри Сомониён мавҷуд буданд, ки мо дар оянда шарҳи ҳоли баъзеҳоро зикр хоҳем намуд, вале имрӯза номе, ки аз Сомониён боқӣ монда, аз баракати таровишҳои таъби Рӯдакист. Шарифи Гургонӣ чӣ қадар хуб гуфта:

*Аз он чандон наими ҷовидонӣ,
Ки монд аз Оли Сомон в-Оли Сосон,
Санои Рӯдакӣ мондасту мадҳаш,
Навои Борбад мондасту дастон.*

Номи ў Муҳаммад ё Ҷаъфар мутахаллис ба Рӯдакӣ. Рӯдак аз тавобеи Нахшаб, ки онро Насаф низ гӯянд, номи қаряест ва баъзеҳоро дар ваҷҳи тасмияи мазбур менависанд, ки рӯдро, ки як навъ соз аст, хуб менавозад ва ин як тавофуқи иттифоқи аҷибест байни Урупову Осиё, ки Рӯдакӣ, ба тавре ки мегӯянд, мисли Ҳумери юнонӣ кӯри модарзод будааст. Дар ҳаштсолагӣ тамоми Қуръонро ҳифз доштаву дар илми қироат дараҷаи камолро ҳоиз буд, дар ҳамин син ба гуфтани шеър пардохт ва бо вучуди нобиноӣ, илова бар фанни шеър улуи муновилаҳо ҳам касб намуд. Хушбахтона, овозе бағоят ширин дошт, зарифуттабӯ базласанҷ буд. Яке аз машоғили муҳиммаи он аср дар дарбори салотин шугли надимӣ буд ва он ҷузъи машоғили олия шумурда мешуд. Ҳатто аз ҳайси тақаррубу манзалат ва нуфузи калима аз шугли вазорат ҳам болотар будааст. Шароити ин мансаб зарофати таъб, базлагӯӣ, лутфи баён, ҳозирҷавобӣ ва, билохира, вусъати маълумоту иттилоот буда ва, иттифоқан, тамоми ин шароити мазоӣ дар Рӯдакӣ ҷамъ будааст ва, аз ин рӯ,

дар дарбори Наср ибни Аҳмад дасти расо пайдо кардаву ин подшоҳи адабпарвар дар тарбияти ӯ камоли таваҷҷуҳро мабзул дошт. Тамоми арбоби тазкира менависанд, ки ҷоҳу давлати Рӯдакӣ ба пояе расида, ки назари он барои аҳаде аз умарои бузург муяссар набуд. Ӯ ҳар вақт савор мешуд, дивист ғуломи зарринкамар мултазами рикобаш буданд, ё агар ба хориҷ азимат менамуд, ҷаҳорсад шутур бунаву асбоби сафари ӯро ҳамл мекарданд.

Дар ин шакле нест, ки шеърӯ шоирии форсӣ мавлуди шеърӯ шоирии арабист ва, маазолик, шеъри арабӣ дар он вақт воқеияту ҳақиқати худро аз даст додаву ҷуз ситоишу маддоҳӣ коре аз вай сохта набуд. Мутанаббӣ, Абӯтамом, Баҳтарӣ, ки дар он аср пайғамбарони сухан буданд, корномаҳои онҳо бештар ҳамин хушомадӯ маддоҳӣ буд ва низ иштиғол ба адабу шеър дар назари хулафову умарои аср ҷуз тафреҳи хотиру кайф кардан чизи дигаре набуд. Лекин салотини Сомонӣ аз он кор гирифтаву фоида ҳосил намуданд, чунон ки хидмати назми «Калилаву Димна» ба Рӯдакӣ муҳаввал гардид ва ҷиҳил ҳазор дирҳам сила ба ӯ ато шуд. Унсурӣ дар як қасида чунин мегӯяд:

*Ҷиҳил ҳазор дирам Рӯдакӣ зи меҳтари хеш
Ато гирифт ба назми «Калила» дар кишвар.*

Рӯдакӣ ба таври кулӣ дар воқеанигорӣ, панду ҳикмату мавъизат ва, билоҳира, ҳусни асар мумтоз аст. Ҷавҳари аслии ашъори ҷоҳилияти араб ин буд, ки ба василаи он инқилоботи бузурги қавмиву иҷтимоӣ эҷод мекарданд, бар хилофи ашъори форсӣ, ки мақсуд аз он ҷуз тафреҳи хотир чизи дигаре набуд, яъне ҳеҷ вақт як воқеаи муҳими таърихӣ аз он ба вучуд наёмадааст. Лекин Рӯдакӣ аз ин эътирози умумӣ мустасно мебошад.

Наср ибни Аҳмад як вақт сафаре ба Хирот намуд ва дар Бодғис, ки тафарруҷҳои маъруфи Хирот буд, амр кард урду заданд. Айёми баҳор ва саҳрову дашт сабзу хуррам буд. Шоҳ шефтаи манозирӣ дилкаши саҳро шуда, тамоми баҳорро дар он ҷо ба сар бурд, то он ки мавсими ҳазону сармо расид. Анвоъ ва ақсоми мевачот дар он ҳудуд ба қасрат ёфт мешуд. Аз ҷумла, менависанд, ки яксаду бист қисм ангур тарбият менамуданд, ки баъзе ақсоми онҳо бениҳоят латифу нозук ва матбуъу хушмаза буд. Подшоҳ аз саҳро ба ободӣ интиқол ёфта, дар Дарвозақ, ки маҳаллест машҳур, раҳли иқомат андохт. Маҳалли мазбур дар он вақт бағоят маъмуру обод буд. Абниёву иморот ва боғоту басотини бас қашангу зебӯе дошта, ки нозирро маҳви сайру тамошои худ месохт ва ин сабаб шуд, ки Наср мавсими сарморо ҳам дар он ҷо ба сар бурд, то

*Бидонад, ки пеш аз ту охир қасе
Дар ин достон ранҷ бурдаи басе.
Пазируфтаму доштам з-ӯ сипос,
Маро дар дил омад зи ҳар сӯ ҳарос,
Ки рӯзе маро ҳам бибояд гузаиш,
Зи гуфтори ӯ дарнашояд гузаиш.
Зи гуфтори ӯ бишинав акнун сухан.
Ки гуфтаст ин достони қуҳан.*

Ин ҳақгузорӣ ва ибрази ҳисси ҳамдардии Фирдавсӣ нисбат ба Дақиқӣ қобили тақдир ва шоистаи таҳсин аст. Лекин ӯ дар поёни ин ҳикоят тағйири ақидаву маслак дода ва, баъд аз зикри ашъори Дақиқӣ, чунин мегӯяд:

*Нигаҳ кардам, ин назм суст омадам,
Ҳама байтҳо нодуруст омадам.
Ман ин з-он навиштам, ки то шаҳрёр
Бидонад сухан гуфтани нобакор.
Даҳон гар бимонад зи хӯрдан тухӣ,
Аз он беҳ, ки носоз хоне нухӣ.
Ду ғавҳар намудам ба ғавҳарфурӯш,
Кунун шоҳ дорад ба гуфтор гӯш.
Сухан чун бад-ин гуна бояд-т гуфт,
Магӯву макун ранҷ бо табъ ҷуфт.
Чу табъат набошад чу оби равон,
Мабар даст зӣ номаи хусравон.*

Воқеан, агар мақсуди Фирдавсӣ аз нақли ашъори Дақиқӣ худситоӣ ва ҷилва додани ашъори хеш будааст, ҳеҷ зарурат надошт, ки он бечораро мадҷони худ сохтаву ин тавр бар ӯ миннат бигзорад. Ва ҳол шумо аз ин ҷо хуб метавонед пай бибаред, ки мавзӯи ҳаҷви Султон Маҳмуд то чӣ андоза мабнӣ бар инсофу мақрун бар ҳақиқат будааст.

Мо тасдиқ дорем, ки Фирдавсӣ ҳудуди сухан аст ва бандаро дар муқобили он намесазад, ки лаб ба такаллум боз кунад. Лекин, мисраъ: «Инсоф шеваест, ки болои тоат аст». Инак, ашъоре чанд аз Дақиқӣ, бидуни ин, ки онро интиҳоб карда бошем, зайлан зикр мекунем, то пояи сухандонии вай маълум гардад, чист. Ӯ манзараи як майдони ҷангро чунин кашидааст:

*Чавоне биёмад кушодазабон,
Сухангӯю хуштабъу равианравон.
Ба шеър орам ин номаро, гуфт, ман,
Аз ӯ шодмон шуд дили анҷуман.
Зи Гуштоспу Арҷосп байте ҳазор
Бигуфту сар омад варо рӯзгор.*

Чӣ қадар чои афсӯс аст, ки домани шарофати як чунин шахс олуда ба лаккаи ахлокист. Ӯ гуломе дошт хубсурат, ки дар каманди ишқаш гирифторм буд. Гулом чун ниҳоятдараҷа ғаюру мутаассиб буд, билохира, ба ҳаёти Дақиқӣ хотима дод. Фирдавсӣ ин матлабро ба таври ибҳом зикр кардааст. Чунон ки гӯяд:

*Чавониширо хӯи бад ёр буд,
Або бад ҳамеша ба пайкор буд.
Якояк аз ӯ бахт баргаишта шуд,
Ба дасти яке бандае кушта шуд.*

Фирдавсӣ аз ҳиммати баланде, ки дошт, ашъорашро дохили «Шоҳнома» кард ва, аз ин рӯ, номи Дақиқӣ ҳанӯз боқиву зинда аст, чунон ки худ мегӯяд:

*Кунун розҳо бозҷӯям туро,
Ҳадиси Дақиқӣ бигӯям туро.
Чунон дид гӯянда як шаб ба хоб,
Ки як қоми май доштӣ чун гулоб.
Дақиқӣ зи қое падид омадӣ,
Бад-он қоми май достонҳо задӣ,
Ки шоҳе гузидӣ зи гетӣ, ки бахт
Бинозад бад-ӯ тоҷу шамшеру тахт,
Шаҳанишоҳ Маҳмуди гирандашаҳр,
Зи шодӣ ба ҳар кас расонанда баҳр,
Бад-ин нома гарчанд биштофтӣ,
Кунун ҳар чӣ қустӣ, ҳама ёфтӣ.
Аз ин бора ман неш гуфтам сухун,
Агар боз ёбӣ, бахилӣ макун.
Зи Гуштосбу Арҷосп байте ҳазор,
Бигуфтам, сар омад маро рӯзгор.
Гаронмоя назди шаҳанишаҳ расад,
Равони ман аз хок бар маҳ расад.*

фасли баҳор даррасид. Дашту саҳро дубора сабзу хуррам гардид, подшоҳ боз саргарми тамошои манозири дилфиреби табиат шуд ва ба ҳамин тартиб муддати чаҳор сол иқомати подшоҳ дар он ҳудуд тӯл кашид, то ин ки умарову саркардагони қўшун аз ин тӯли иқомат ба танг омаданд, вале қуръат ҳам намекарданд чизе дар ин боб ба шоҳ изҳор кунанд. Охируламр, ба Рӯдакӣ мултаҷӣ шуданд ва панҷ ҳазор ашрафӣ ба ӯ пешкашӣ доданд, ки шоҳро ба тарафи Бухоро ҳаракат диҳад. Рӯдакӣ ҳам қабул намуд. Рӯзи баъд, мавқее, ки шоҳ саргарми нӯшидани бода буд, бо созу овоз ворида маҷлис шуда, ашъори зайлро бо лаҳни ошиқона иншод намуд:

*Бӯи Қӯи Мӯлиён ояд ҳама,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳама.
Реги Омӯву дуруштиҳои ӯ
Зери поям парниён ояд ҳама.
Оби Қайҳун бо ҳама паҳноварӣ
Хинги моро то миён ояд ҳама.
Эй Бухоро, шод бошу шод зӣ,
Шоҳ сӯят меҳмон ояд ҳама.
Шоҳ сарв асту Бухоро бўстон,
Сарв сӯи бўстон ояд ҳама.
Шоҳ моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳама.*

Подшоҳ аз шунидани ин ашъор чунон ба вачд омад, ки фавран аз маҷлис бархост ва бидуни ин ки чакмаашро бипӯшад, бар асб нишаста, басуръат роҳи Бухороро пеш гирифт, то он ки як манзил аз урду дур шуд ва истод. Самарқандӣ ин ҳикоятро навишта, баъд изҳори тааҷҷуб мекунад, ки ашъори мазбур бо вучуде, ки содаву ҳеч гуна саноеи шеърӣ дар он ба кор бурда нашуда, чӣ гуна дар вучуди Наср то ин ҳад таъсир бахшидааст?

Бале, замони Давлатшоҳ шеърӯ шоирӣ сурати воқеии худро аз даст дода буд ва бад-ин чиҳат мардум аз баёни ҳақиқ ва чизҳои содаву табиӣ кайф намекарданд. Вале то вақте ки завқу саликаи қомиа ва машраби афрод содаву орий аз олоиш буд, шуаро дар муқобили ашъори мазбура сари таслим ҳам намуда, аз ҷавоби он изҳори аҷз менамуданд, чунон ки Арӯзии Самарқандӣ, ки аз шуарои номист, дар «Чаҳормақола» чунин менависад: «Ҳанӯз ин қасидаро касе ҷавоб нагуфтааст, ки маҷоли он надидаанд, ки аз ин мазоиқ берун раванд».

Низ:

*Зулфи туро ҷим кӣ кард, он ки ӯ
Холи туро нуқтаи он ҷим кард
Аз даҳани танги ту гӯё касе
Донакаке нор ба ду ним кард.*

Рубой. Рубоиёти ӯ содаву маъмулист. Яке аз рубоиёташ, ба қавли соҳиби «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», ин аст:

*Чун кори дилам зи зулфи ӯ монд гиреҳ,
Дар ҳар раги ҷон сад орзу монд гиреҳ.
Уммед зи гиря буд, афсӯс, афсӯс,
К-он ҳам шаби васл дар гулӯ монд гиреҳ.*

Аммо ҳеч шабоҳате бо каломи замони Рӯдакӣ надорад.

Қабули омма ва эътирофи шуаро. Ҳамаи шуаро вайро шоири дараҷаи аввал дониставу ба устодии ӯ эътироф кардаанд. Аз ҷумла, Шаҳид, ки муосир бо ӯст, чунин мегӯяд:

*Ба суҳан монад шеъри шуаро,
Рӯдакиро суҳанаи тилви нубост.
Шоиронро ҳаҳу аҳсант мадеҳ,
Рӯдакиро ҳаҳу аҳсант ҳичост.*

Унсурӣ гуфта:

*Ғазал Рӯдакивор неқӯ бувад,
Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест.
Агарчи биқӯшам ба борикваҳм,
Дар ин парда-андар маро бор нест.*

Маъруфи Балхӣ мегӯяд:

Аз Рӯдакӣ шунидам, султони шоирон.

Ин ду шеър аз Дақиқист:

*Киро Рӯдакӣ гуфта бошад мадеҳ,
Имоми фунуну суҳанвар бувад.
Дақиқӣ мадеҳ оварад назди ӯ,
Чу хурмо бувад бурда сӯи ҳаҷар.*

*Ба рӯзи неки касон, гуфт, гам маҳӯр, зинҳор,
Басо касо, ки ба рӯзи ту орзуманд аст.*

Аксар мардум аз бухлу ҳасади дигарон шикоят мекунанд ва ҳеч мул-тафит нестанд, ки асли таваҷҷуҳу илтифот ба бухл ё ҷуду саҳои дигарон худ як навъест аз тамаъ ва разолати табъ. Ӯ дар ин маънӣ чунин мегӯяд:

*То кай гӯӣ, ки аҳли гетӣ
Дар ҳастию нестӣ лаиманд?!
Чун ту тамаъ аз ҷаҳон буридӣ,
Донӣ, ки ҳама ҷаҳон кариманд.*

Дар бесуботии дунё гуфта:

*Зиндагонӣ, чи кӯтаҳу чи дароз,
На ба охир бимурд бояд боз?
Ҳам ба чанбар гузор хоҳӣ буд
Ин расанро, агарчи ҳаст дароз.
Хоҳӣ, андар анову меҳнат зӣ,
Хоҳӣ, андар нишоту неъмату ноз.
Хоҳӣ, андактар аз ҷаҳон бипазир,
Хоҳӣ, аз Рай бигир то ба Ҳиҷоз.
Ин ҳама буду боди ту хоб аст,
Хобро ҳукм не, магар ба маҷоз.
Ин ҳама рӯзи марг агар бинӣ,
Нашиносӣ зи якдигаришон боз.*

Фалсафаи Эпикур ва Умари Хайёмро занни қавӣ он аст, ки ӯ аввал аз ҳама дар форсӣ ба мо гӯшзад намуда, чунон ки гӯяд:

*Шод зӣ бо сиёҳчаишон, шод,
Ки ҷаҳон нест ҷуз фасонаву бод.
З-омада шодмон набояд буд,
В-аз гузаиша накард бояд ёд.
Некбаҳт он касе, ки доду бихӯрд,
Шӯрбаҳт он, ки ӯ нахӯрду надод.
Боду абр аст ин ҷаҳони фусун,
Бода неш ор, ҳар чӣ бодо, бод!*

Тамоми девони Хоҷа Ҳофиз шарҳи матни зайл мебошад:

*Рӯй ба меҳроб ниҳодан чӣ суд,
Дил ба Бухорову бутони Тароз,
Эзади мо васвасаи ошиқӣ
Аз ту пазирад, напазирад намоз!*

Воқеанигорӣ. Ӯ дар тарсим ва кашидани сурати як матлаб ё як ҳолат ва вазъу таҷассум додани он, ки аз аносири муҳимми шеърӯ шоирӣ, маҳорати басазо дорад, чунон ки дар кайфияти пириву ҷавонӣ қасидае, ки сохтааст. Мо чанд байти онро ҷиҳати намуна зайлан зикр мекунем:

*Маро бисуду фурӯ рехт, ҳар чӣ дандон буд,
Набуд дандон, ло бал чароғи тобон буд.
Сапеду симрада буду дурру марҷон буд,
Ситораи саҳарӣ буду қатри борон буд.
Яке намонд кунун, бал ҳама бисуду бирехт,
Чи наҳс буд, ҳамоно ки наҳси Кайвон буд.
На наҳси Кайвон буду на рӯзгори дароз,
Чи буд, ман-т бигӯям, қазои Яздон буд.
Ҳама надонӣ, эй моҳрӯи голиямӯӣ,
Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чи сомон буд.
Ба зулфи ҷавгон нозиши ҳамекунӣ ту бад-ӯ,
Надидӣ ӯро он гаҳ, ки зулфҷавгон буд.
Шуд он замона, ки рӯяш ба сони дебо буд,
Шуд он замона, ки мӯяш ба ранги қатрон буд.
Шуд он замона, ки ӯ шод буду хуррам буд,
Нишоти ӯ ба фузун буду гам ба нуқсон буд.
Ҳамеша дасташ зӣ зулфакони хушбӯ буд,
Ҳамеша гӯшаи зӣ мардуми сухандон буд.
Ҳамеша шод, надонистаме, ки гам чи бувад,
Дилам нишоту тарабро фарохмайдон буд.
Аёл на, зану фарзанд на, маунат на,
Аз ин ҳама танам осуда буду осон буд.
Ҳамехариду ҳамедод бешумор дирам,
Ба шаҳр ҳар чи ҳама турки норпистон буд.
Басо канизаки некӯ, ки майл дошт бад-ӯ,
Ба шаб зиёрати ӯ назди ӯ ба пинҳон буд.
Шуд он замона, ки шеъри варо ҷаҳон бинвишт,
Шуд он замона, ки ӯ шоири Хуросон буд.*

*Аргувонӣ майе, ки ҳар кас дид,
Аз ақиқи гудохта нашнохт.
Ҳарду як гавҳаранд, лек ба табъ
Ин бияфсурду он дигар бигдохт.
Нобисуда, ду даст рангин кард,
Ночашида, ба торақ-андар тохт.*

Низ:

*Бунафшаҳои тараб хайл-хайл сар бар кард,
Чу оташе, ки ба гӯгирд бардавид кабуд.
Биёру ҳон бидеҳ он офтоб, к-аш бихӯрӣ,
Зи лаб фурӯ шаваду аз даҳон барорад дуд.*

Низ:

*Тири ӯ монандаи рӯзӣ, ки зӣ мардум расад,
Тири душман бозгардад сӯи душман чун садо.*

Низ:

*Ҳар он чи баст миёни Ирам ба ҳам Шаддод,
Ҳар он чи кард ба зери замин ниҳон Қорун,
Сиришки абр пароканда кард дар бустон,
Насими бод падидор кард дар ҳомун.*

Низ:

*Маҳи найсон шабехун кард акнун бар маҳи конун,
Ки гардун гашт аз ӯ пургарду саҳро гашт аз ӯ пурхун.
Агар хоҳӣ нишони хун, ниғаҳ кун лола бар саҳро,
Агар хоҳӣ нишони гард, бингар абр бар гардун.*

Низ:

*Нигорино, шунидастам, ки гоҳи меҳнату роҳат
Се пирӯхан салаб будаст Юсуфро ба умр-андар.
Яке аз кайд шуд пурхун, дувум шуд чок аз туҳмат,
Севум Яъқубро аз бӯй равшан кард ҷашми тар.
Рухам монад бад-он аввал, дилам монад бад-он дувум,
Насиби ман шавад дар васл он пирӯхани дигар.*

шурӯъ шуда ё на. Ва гурезҳои Рӯдакӣ аксар бад-ин гуна аст. Чунон ки дар як қасида, ҳамин тавре ки машғули тавсифи ҳазон аст, чунин мегӯяд:

*Боди хоразмӣ канори боғ пурдинор кард,
Чун канори зоиринро кард дастӣ подшоҳ.*

Дар ҷои дигар дар таи тавсифи боғу бўстон мегӯяд:

*Ёр мегуфта: «Бихишт аст, эй шиғифт, ин боғ нест»,
Гуфтам: «Ин боғ аст хуррам чун бихишти кирдгор.
Он бихишти нопадид аст, ин бихиштасӣ аён,
Ин ба нақд аст, он ба нася, он ниҳон, ин ошкор.
Он мукофоти намоз аст, ин мукофоти мадеҳ,
Он атои кирдугор аст, ин атои шаҳрёр».*

Дар баъзе аз қасоид шоҳкорҳое ба кор бурда, ки ҳанӯз ҷавоби он гуфта нашудааст ва, аз ҷумла, қасидаест муштамил ба 33 байт, ки тамоми он матлаъ мебошад, матлаи аввали он ин аст:

*Надонӣ дарди ҳаҷр, эй бут, маро з-он зор гардонӣ,
В-агар зорам нагардонӣ, ба доғи ҳаҷр гардонӣ.*

Ҳичо. Пӯшида нест, ки масъалаи ҳаҷву ҳичо домани шеърӯ шоирии форсиро лаккадор сохтааст. Лекин Рӯдакӣ дар ҳаҷвиёт ҳам аз матонату воқеъгӯӣ хориҷ нашудааст.

Мисол:

*Раҳӣ савору ҷавону тавонгар аз раҳи дур
Ба хидмат омад некӯсиголу некандеш.
Писанд ояд мар-хоҷаро, пас аз даҳ сол,
Ки бозгардад пиру пиёдаву дарवेश?!*

Ибдоъ. Бо ин ки дар оғози шоирӣ қоида аст, ки мазомину маонӣ сода ва аз ҳар гуна бадоее холиву орий мебошад, вале мааттаачҷуб, голиби ашъори Рӯдакӣ ҳовии мазомини бикру маонии латиф ва нағзу марғуб аст. Ин ашъор аз ӯст:

*Офтобӣ, ки зи чобукқадамӣ,
Бар сари зарра намояд ҷавлон.
Рӯдакӣ чанг баргирифтӯ навохт,
Бода андоз, к-ӯ суруд андохт.*

*Ту, Рӯдакиро, эй моҳрӯ, кунун бинӣ,
Бад-он замона надидӣ, ки дар Хуросон буд.
Бад-он замона надидӣ, ки зӣ чаман рафтӣ
Сурудгӯён, гуфтӣ ҳазордастон буд.
Киро бузургиву неъмат аз ину он будӣ,
Варо бузургиву неъмат аз Оли Сомон буд.
Бидод мири Хуросон-и чил ҳазор дирам,
В-азӯ фузунӣ якпанҷ мири Мокон буд.
Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,
Асо биёр, ки вақти асову анбон буд.*

Мадехасарой. Ӯ дар мадеҳасарой яди басадо дошта ва инак мо ин ду шеърро, ки нағзу марғуб ва дорои маҳассаноти бадеия аст, ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Шоҳӣ, ки ба рӯзи разм аз родӣ
Заррин биниҳад ба тир-дар пайкон.
То куштаи ӯ аз он кафан созад,
То хастаи ӯ аз он кунад дармон.*

Расоъ. Ӯ маросии зиёде гуфта ва, алҳақ, ҳам хуб аз уҳда баромадааст. Аз ҷумла, марсияе, ки дар ғавти писари вазири аъзам сохта, зайлан мулоҳиза кунед, ки чӣ гуна бо тарзи ҳакимона вайро ба сабру шикебой тарғиб кардааст:

*Эй он кӣ гамгиниву сазоворӣ
В-андар ниҳон сиришк ҳамеборӣ,
Рафт, он кӣ рафту омад, он кӣ омад,
Буд, он чӣ буд, хира чӣ гам дорӣ?
Ҳамвор кард хоҳӣ гетиро?
Гетист, кай пазирад ҳамворӣ?!
Мустӣ макун, ки нашинавад ӯ мустӣ,
Зорӣ макун, ки нашинавад ӯ зорӣ.
Шав, то қиёмат ояд, зорӣ кун,
Кай рафтаре ба зорӣ боз орий?*

Дар ғавти Шаҳиди Балхӣ ва Муродӣ низ, ки аз шуарои он аср буданд, марсия гуфта, ки дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» мазкур аст.

Ғазал. То он вақт барои ғазал унвони мустақиле пайдо нашуда буд, балки дар ибтидои қасоид ташбибе, ки мекарданд, ҳамонро ғазал меномиданд ва намунаи он ашъори зайл аст:

Эй чони ман аз орзуи рӯи ту пажмон,
 Бинмой яке рӯй, бибахшой бар ин чон.
 Душвор намой руху душвор диҳӣ бӯс,
 Осон бирабӯй дилу осон бибарӣ чон.
 Наздики ман осониш ту бошад душвор,
 Наздики ту душвориш ман бошад осон.

Айзан:

Мушавваши аст дилам аз караимаи Салмо,
 Чунон ки хотири Маҷнун зи турраи Лайло.
 Чу гулиакар диҳиям, дарди дил шавад таскин,
 Чу турирӯй шавӣ, вораҳонӣ аз саффо.
 Бибурда наргиси ту оби ҷодуи Бобил,
 Кушода гунҷаи ту боби муъҷизи Исо.

Волаи Доғистонӣ ғазале аз Рӯдакӣ нақл мекунад, ки матлаи он ин аст:

Зиҳӣ фузуда ҷамоли ту зебу ороро,
 Шикаста сунбули зулфи ту мушки сороро.

Лекин ғазали мазбур шабоҳате бо тарзи ғазали он рӯз надорад. Ба илова, дар тақтеи ин ғазал таҳаллус ҳам зикр шудааст. Ва, ҳол он ки, он вақт ханӯз дар ғазал таҳаллус маъмул набуд зикр кунанд. Пояи арзиши ашъори Рӯдакӣ бар ҳама зоҳиру ҳувайдост. Маазолик, Унсурӣ мегӯяд:

Ғазал Рӯдакивор некӯ бувад,
 Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест.

Ва ҳамчи маълум мешавад, ки Унсурӣ Рӯдакиро дар ғазал аз худ бо-лотар медонист ва, бинобар ин, бояд гуфт, ки ғазалҳои умдаи Рӯдакӣ мафқуд шуда ва ӯ Унсурӣ воқеан дар ғазал аз Рӯдакӣ ҳам камтар будааст.

Қасида. Услуберо, ки ӯ дар қасида эҷод карда, ханӯз ба ҳоли худ боқӣ ва тағйир накардааст ва он иборат мебошад аз: шурӯъ ба ташбиб ӯ баҳория ва ғайраҳо, баъд, гурез ба мадҳ ва, дар охир ҳам абёти дуояи аст.

Яке аз саноеи шеърӣ санъати тарсеъ мебошад ва он иборат аз овардани алфози ҳамвазн аст дар ду мисраъ, монанди ин шеъри Урфӣ:

Рамодро шарари қаҳри ӯ кунад шанҷарф,
 Ҷамодро асари лутфи ӯ кунад шамшод.

Санъати мазбур дар тамоми ашъори Рӯдакӣ ёфт мешавад ва то мои шашум ҳама шуаро маъмул буд, онро ба кор мебурданд.

Агарчи дар қасида ғайр аз маддоҳӣ манзури дигаре набуда, лекин Рӯдакӣ дар мавриди мухталиф манозире табииро низ нишон дода ва ин ашъор аз ӯст:

Аз бунафша марзҳо густарда дебоҳои Чин
 В-аз шукуфа шохҳо барбаста дурри шохвор.
 Бо ҳавои ӯст, гуфти, ҳар чи гуфти дар насим,
 Бар замини ӯст, гуфти, ҳар чи дар олам баҳор.
 Аз миёни ҷӯи он обе равон ҳамчун гулоб,
 Шохҳои гул шукуфта бар канори ҷӯйбор.
 Буд ҳар ҷо баҳри нузҳатгоҳи ёру нуқлу мул
 Гулситон дар гулситону мева андар мевазор.
 Кӯҳ дигар курасимин гашту заррин шуд чаман,
 Об дигарбора равшан гашту тира шуд ҳаво.
 Гашт хомуш фохта, то шуд чаман пардохта.
 Гашт булбул бенаво, то бӯстон шуд бенаво.
 Нор чун бар ҳуққаи заррин нигинҳои ақиқ,
 Себ чун бар чеҳраи симин нишонҳои буко.
 Боди сард омад чу оҳи ошиқон ҳангоми субҳ,
 Бонги зог омад чу аз маъшуқ пайгоми ҷафо.

Ва дар мавриди дигар мегӯяд:

Бад-он гаҳе, ки ду лашкар ба рӯи якдигар
 Гарон кунанд рикобу сабук кунанд инон,
 Зи гарди асбон тира шавад рухи Хуришед,
 Зи бонги мардон хира шавад дили Кайвон.
 Яке кашида синону яке кашида ҳусом,
 Яке кушода каманду яке кашида камон.

Микёси умдаи зебоиву лутфи як қасида гурез аст, яъне зикри мамдӯх дар таи ташбиб тавре ба миён биёяд, ки он ҷумла муътариза ба назар омада ва ҳеч маълум нашавад, ки мадҳи мамдӯх аз рӯи қасду ирода

зикр мешавад, метавон пай бурд, ки Унсурӣ дар ин саноеъ чӣ қадамҳои васе бардоштаст:

*Дарахтест, гӯё ба мино мунаққаш,
Парандест, гӯё ба лӯлӯъ мушаққар.
Раванда-сту рафтан-и дар мағзи шерон,
Хуранда-сту хӯрдан-и дар мағзи кофар.
На ваҳм асту гашиан-и чун ваҳм бар дил,
На мағз асту будан-и чун мағз дар сар.*

Айзан:

*Гаҳ он ораста зулфаи зиреҳ гардад, гаҳе чанбар,
Гаҳ он тироста ҷаъдаи биборад мушқу гаҳ анбар.
Рухи чун навишукфта гул, ҳама гулбун ба ранги гул,
Ҳама шамиод нурсунбул, ҳама бечода бешиққар.
Ба рӯ аз неқӯи маъно, ба гамз аз ҷодуӣ даъво,
Ба чеҳра ҳуҷҷати Моно, ба ҳубӣ ҳоҷати Озар.
Суманбӯе, шабаҳмӯе, балочӯе, ҷафогӯе,
Паризоде, парирӯе, паричеҳре, парипайкар.
Дилороме, дилорое, гаманҷоме, гамафзое.
Накӯрӯе, накӯрое, ба ҳусн андар ҷаҳон сарвар.*

Санъати мазбура дар тамоми қасидаи фавқ ба кор бурда шуда ва он ба қадре матбӯъу манзури назар воқеъ гардид, ки ҳамаи шуаро ба таври илтизом аз ӯ дар ин қисмат пайравӣ намудаанд. Салмони Соваҷӣ, Амир Хусрав, Қоонӣ маҳосини дигаре бар он изофа намудаду бар ҳусну зебоии он афзудаанд. Қоонӣ дар як маврид чунин мегӯяд:

*Кунун, к-аз шанбалиду аргавону ёсуман дорад
Чаман тазйину ман тамкин, замин оин, замон зевар,
Ба саҳни боғу тарфи роғу зери сарғу пои ҷӯ
Бизан гому бичӯ кому бидеҳ ҷому бикаш соғар.*

Унсурӣ ба санъати лаффу нашр ва тақсим камтар тавачҷуҳ намуда, вале ҷоҳое ҳам, ки онро ба кор бурда, ҳуб аз уҳда баромадааст. Ин ашъор аз ӯст:

*Ё бибандад, ё қушояд, ё ситонад, ё диҳад,
То ҷаҳон бошад ҳаме, мар-шоҳро ин ёдгор.*

*Мар-он хонаро доштандӣ чунон,
Ки-мар Маккаро тозиён ин замон.
Бад-он хона шуд шоҳи яздонпараст,
Фуруд омад он ҷову ҳайкал бибаст.
Бибаст он дари охири хонаро,
Дар он хона нагзошт бегонаро.
Битӯшид ҷома, парастаи палос,
Худоро чунин дошт бояд сипос.
Бияфканд бора, фурӯ ҳишмат мӯй,
Суи равшани додгар кард рӯй.
Ниёиш ҳамекард хуришедро,
Чунон бурда буд роҳ Ҷамшедро.
Чу Гуштосб бар шуд ба тахти падар,
Ки фарри падар дошт бахти падар,
Ба сар барниҳод он падардода тоҷ,
Ки зебанда бошад бар озода тоҷ.
«Манам, - гуфт, - яздонпарастанда шоҳ,
Маро Эзади пок дод ин қулоҳ.
Бад-он дод моро қулоҳи бузург,
Ки берун кунам аз рама меш гург.
Суи роҳварзон наёзем чанг,
Ба озода гетӣ надорем танг.
Пас аз духтари номвар Қайсаро,
Ки Ноҳид буд номи он духтаро,
Катоюн-и хондӣ гаронмоя шоҳ,
Ду фарзандаи омад чу хуришеду моҳ.
Яке номвар фаррух Исфандёр,
Шаҳи корзое набардасавор.
Пашутан дигар гурди шамиерзан,
Шаҳи номбардору лашикаршикан.
Чу якчанд гоҳе баромад бар ин,
Дарахте падид омад андар замин,
Аз айвони Гуштосб ба м-ёни коҳ
Дарахте гашианбарғу бисёршоҳ.
Ҳама барги ӯ панду бораи хирад,
Касе, к-ӯ чу навбар хурад, кай мурад.
Хуҷастапайе, номи ӯ Зардуҳушт,
Ки Аҳримани бадқуниширо бидушт.*

Дар ин ашъор дар мавозеи мухталиф факки изофа ва алифи ишбоъ дида мешавад, ки ҳолия маҳчур, балки айб шумурда мешавад. Вале он дар каломи кудамо ба таври умум маъмул буда ва дар ашъори Фирдавсӣ низ зиёд ёфта мешавад.

Дақиқӣ дар қасидаву ғазал низ яди басазо дошт ва ин ду шеър, ки миёни мардум, бидуни он ки қоилашро бидонанд, интишор дорад, аз ғазалиёти ӯст:

*Гӯянд сабр кун, ки туро сабр бар диҳад,
Оре, диҳад, вале ба умри дигар диҳад.
Ман умри хештан ба сабурӣ гузоштам,
Умри дигар бибояд, то сабр бар диҳад.*

Баъзе ғазалҳоро ба таври мусалсал гуфта ва ин ба лиҳози он аср сабкест тоза. Аз мумаййизоти шоирии ӯ яке ин аст, ки он маҳдуд ба базму разм ва ишқу ошиқӣ нест ва он чизе, ки имрӯз шоирии табиӣ номида мешавад, зоҳиран, Дақиқӣ аввалкасе мебошад, ки баёни ин навъи шеърро гузоштааст. Чунон ки дар як ҷо дар тавсифи баҳор чунин мегӯяд:

*Саҳаргоҳон, ки боди нарм ҷунбад,
Бичунбонад дарахти сурху асфар.
Ту пиндорӣ, ки аз гардун ситора
Ҳама борид бар дебои ахзар.
Нигор андар нигору лавн дар лавн,
Ҳазорон дар шуда пайкар ба пайкар.*

Дар як ғазали мусалсале роҷеъ ба таровати баҳор ва майу маъшук гуфта:

*Дарафканд, эй санам, абри бихишӣ
Заминро хилъати урдубихишӣ.
Замин бар сони хунолуда дебо,
Ҳаво бар сони мушкандуда вишӣ.
Бад-он монад, ки гӯӣ аз майу мушк
Мисоли дӯст бар саҳро навишӣ.
Буте, рухсори ӯ ҳамранги ёқут,
Майе, бар гунаи ҷомай кунӣ.
Ҷаҳон товусгуна ғашт, гӯӣ,
Ба ҷои нармиву ҷои дурушӣ.*

*Афсари симин фурӯ гирад зи сар кӯҳи баланд,
Боз миночаишу деборӯю мушкинсар шавад.*

Айзан:

*Дарахти норанҷ аз хома гӯиё шангарф,
Бирехтаст касе мушт-мушт зарри нигор.
Зи баргу бор ҳама тӯтиёни парронанд,
Ки баргашон ҳама паррасту бораишон минқор.
Маҷарравор яке ҷӯй андар ӯ гузарад,
Бар оби Хизр табаҳ кардааст ӯ бозор.
Агар бичунбад, гӯӣ, ҳама бичунбад ҷон,
Вагар бипечад, гӯӣ, ҳама бипечад мор.
Ба сони Қорун гоҳе фурӯ шавад ба замин,
Гаҳе шавад ба ҳаво-бар чу Ҷаъфари Тайёр.*

Ва дар таърифи фил гӯяд:

*На чарханд, лекин ҳама чархгардиш,
На кӯҳанд, лекин ҳама кӯҳпайкар.
Чу андар ҳаво кӯҳ бар қавми Мӯсо,
Чу бар қавми Од ояти боди сарсар.
Чунон гардад аз арзашон дашт, гӯӣ,
Ба мавҷ-андарояд ҳама баҳри ахзар.
Ба так роҳ гиранд бар обу оташ,
Ба дандон бидарранд пӯлоду мармар.
Замин кӯҳ бошад, чу оянд пайдо,
Чу андар гузаштанд, чоҳи муқаъар.*

Саноеъи бадеӣ. Ин бидъат пояаш пеш аз Унсурӣгузошта шуда, вале маҳдуд ва он қадар баст пайдо накарда буд. Ва ӯ аксари ин саноеъро аз қабилӣ лаффу нашр, тарсеъ, тақсим, суолу ҷавобро тавсияву баст додаву бар маҳосини онҳо афзудааст ва чун баъзе аз ин саноеъро дар ниҳояти дараҷаи хубӣ ба кор бурда, шуарои дигар ҳам мутабиат намуда ва, билоҳира, роҳ барои умум бозу соф шудааст. Чунон ки мебинем, тарсеъ, яъне дар ду мисроъ тамоми алфозро ҳамвазн ва ё ҳамқофия овардан, баъдҳо ба қадре ривож пайдо карда, ки дар давраи ахир кудамо, яъне то қарни ҳафтум, тамоми қасоидро ба ҳамин сабк месохтанд ва дар ҳар саде ҳаштод байт дорои сифати мазбур будааст. Лаффу нашр, тақсим, сиёқатулаъдод низ интишор пайдо кард. Аммо на ба масобае, ки мисли медали рӯи синаи қасоид бошад. Аз ашъори зайл, ки ҷиҳати намуна

*Билоду буткадаҳишон кушоду сӯхт ҳама,
Бибурд бод ҳама тӯдаҳои хокистар.
Чу бозгаишт, ба як тохтан ба Маймана шуд,
Аз он ки буд Хуросон зи ранҷҳо музтар.*

Дар хусуси фатҳи Хоразм чунин мегӯяд:

*Ба вақти он ки замин тафта буд ба боди самум,
Ҳаво чу оташу гард андар ӯ ба ҷои шарор,
Фурӯ гузаишт ба Омӯя шаҳрҳои ҷаҳон
Ба фоли ахтари неку ба нусрати додор.
Ҳама замин шуда аз рӯи бандагон Кашимир,
Ҳама ҳаво шуда аз акси човушон Фархор.
Дар об-дар ҳама гарқа шуданд чун Фиръавн,
Чу баргузаишт бар он об шоҳ Мӯсовор,
Фароҳи Ҷайхун чун кӯҳ шуд, зибаски дар ӯ
Кулоҳу таркашун зин буду ҷомаву дастор.
Касе, ки зинда бимондаст аз он ҳазиматиён,
Агарчи тан-и дуруст аст, ҳаст чун бемор.
Ба магзаиш-андар тег аст, агар бувад хуфта,
Ба чашимаиш-андар тир аст, агар бувад бедор.
Агар бичунбад банди қабои ӯ аз бод,
Гумон кунад, ки ҳама бар ҷигар хурад мисмор.
Агар суол кунад, гӯяд: «Эй савор, мазан!»
Вагар ҷавоб диҳад, гӯяд: «Эй малик, зинҳор!».*

Мулоҳиза кунед, дар абёти ахири қасидаи фавқ тасвири парешонии ҳавос ва ваҳшату изтиробии афвочи шикастёфтаре чӣ қадар оливу қашанг кашидааст.

3. Ӯ дар тавсифи табиат ва нишон додани сифоту мумаййизоти як чиз низ қудратнамоӣ мекардааст ва ин ашъорро чихати намуна зикр мекунем:

*Абри наврӯзӣ ҳама дур бораду бутгар шавад,
То зи сунъаи ҳар дарахте луъбате дигар шавад.
Бог ҳамчун қулбаи баззоз пурдебо шавад,
Бод ҳамчун таблаи аттор пуранбар шавад.
Рӯйбанди ҳар заминне ҳуллаи чинӣ шавад,
Гӯшвори ҳар дарахте риштаи гавҳар шавад.
Чун ҳиҷоби луъбатон хуришедро бинӣ, ки боз
Гаҳ бурун ояд зи мегу гаҳ ба мег-андар шавад.*

*Зи гул бӯи гулоб ояд бад-он сон,
Ки пиндорӣ, гул андар гул сиришӣ.
Дақиқӣ чор хислат баргузидаст
Ба гетӣ аз ҳама хубио зишӣ:
Лаби ёқутрангу нолаи чанг,
Майи хунрангу кеши зардуҳишӣ.*

ШАҲИДИ БАЛҲӢ

Аз машоҳири шуарои Сомонист. Мо шарҳи холи ӯро бар сабили иҷмол дар собиқ зикр намудем. Ин ашъор аз ӯст:

*Донишу хоста-ст наргису гул,
Ки ба як ҷой наркуфанд ба ҳам.
Ҳар киро дониш аст, хоста нест,
Ҳар киро хоста-ст, дониш кам.*

Низ:

*Агар гамро чу оташ дуд будӣ,
Ҷаҳон торик будӣ ҷовидона.
Дар ин гетӣ саросар гар бигардӣ,
Хирадманде наёбӣ шодмона.*

Низ:

*Бар фалак-бар ду шахс пешаваранд:
Ин яке дарзӣ, он дигар ҷӯлоҳ.
Ин надӯзад, магар кулоҳи мулук
В-он набофад, магар палоси сиёҳ.*

Низ:

*Абр ҳамегирад чун ошиқон,
Барқ ҳамехандад маъшуқвор.
Раъд ҳаменолад монанди ман,
Чунки бинолам ба саҳаргоҳ зор.*

Низ:

*Чун чалипои Рум з-он шуд бог,
К-обрезест боғро зи ҳалӣ,
Абр чун чашии Ҳинд бин Утба-ст,
Барқ монанди Зулфиқори Алӣ.*

*Айб бошад ба кори нек диранг,
К-аз иштоб ояд, эй рафиқ, малом.
Оқибатро ҳам аз нахустин бин,
То ба гафлат гулӯ нагирад ком.*

АБӮШАКУРИ БАЛХӢ

дар соли 336 хичрӣ мезист. Ашъораш мафқуд шуда, лекин аз микдори каме ҳам, ки дар даст аст, бармеоҷад, ки ӯ шоире баном будааст. Шахсе аз Суқрот пурсида, ки баъд аз ин ҳама таҳқиқоту тадқиқот чӣ фаҳмидӣ? Дар ҷавоб гуфт: Маълум шуд, ки чизе маълум нашуда. Абӯшакур ин фикри баландро чунин ба назм даровардааст:

*То бад-он ҷо расид дониши ман,
Ки бидонам ҳама, ки нодонам.*

Ашъори чанде дар маснавӣ аз ӯ нақл шудааст, ки хеле шабоҳат бо ашъори Фирдавсӣ дорад:

*Ба душман-барат меҳрубонӣ мабод,
Ки душман дарахтест талх аз ниҳод.
Дарахте, ки талхаиш бувад гавҳаро,
Агар чарбу ширин диҳӣ мар-варо,
Ҳамон меваи талх орад падид,
Аз ӯ чарбу ширин нахоҳӣ мазид.*

Ҳамин мазмун аст, ки Фирдавсӣ онро гирифта, ба дараҷаи бисёр баланду олии расонидааст:

*Дарахте, ки талх аст вайро сиришт,
Гараи барнишонӣ ба боғи биҳишт.
В-ар аз ҷӯи хулдаи ба ҳангоми об
Ба беҳ ангубин резиву шаҳди ноб.
Саранҷом гавҳар ба қор оварад,
Ҳамон меваи талх бор оварад.*

*Ҳам зиреҳ пӯшиву ҳам ҷавгон занӣ бар аргувон,
Ҳеши танро гаҳ зиреҳ созиву гаҳ ҷавгон кунӣ.
Нестӣ девона, бар отаи чаро галтӣ ҳама,
Нестӣ парвона, гирди шамъ чун ҷавлон кунӣ?*

Ҳамин тавре ки бо зулф машғули суҳбат аст, хитоб бар худ карда, мегӯяд:

*Дил нигаҳ дор, эй тан, аз дардаи, ки дилбояд туро,
То нисори қадҳудои кишвари Эрон кунӣ.*

2. Агарчи қасида ба маддоҳӣ ихтисос дошта, чунон ки Урфӣ мегӯяд:

Қасида кори ҳаваспешагон бувад, Урфӣ.

*Гар нагӯям қасида, боке нест,
Ман хушомад наметавонам гуфт.*

Лекин Унсурӣ дар аксари қасоид аз воқеанигорӣ қор гирифтааст. Ӯ дар бисёре аз қасоид ғазавоту футӯҳоти Маҳмудро ба риштаи назм кашада. Чунон ки дар як қасидаи муштамил бар 172 байт маёдини ҷанги Маҳмудро шарҳ додааст ва мо ашъори чанде аз қасидаи мазбура, ҷиҳати намуна, зайлан зикр мекунем:

*Шунидаӣ хабари шоҳи ҳиндувони Чипол,
Ки бар сипеҳри баришаи ҳама бисуд афсар.
Бад-он сифат сипаҳе чун шаби сиёҳ бузург,
Ба дастии эшон шамиерҳои ҳамчу саҳар.
Чу дуди тира дар ӯ оташе забоназанон,
Ту гуфтӣ, он ки пароканда шуд ба дашти саҳар.
Худойгони Хуросон ба дашти Пешовар
Ба ҳамлае бипароканд он ҳама лашикар.
Ҳикояти сафари Мултон ҳамедонӣ
В-агар надонӣ, тоҷулфутӯҳ пеш овар.
Агар зи Даҷла Фаридун гузаит бе кишитӣ,
Ба «Шоҳнома» бар он-бар ҳикоят аст самар.
Аз он сипас, ки дар ӯ ваҳро набуд поёб,
В-аз он сипас, ки бар он бодро набуд ибар.
Ба Мултон шуду дар раҳ дивист қалъа қушод,
Ки ҳар якеро сад банд буд чун Хайбар.*

*Бипардоз, эй дил, аз рӯй, ки гоҳ омад, ки ҳақ ҷӯй,
Ғазал чандин чаро гӯй зи ишқи он бути дилбар?
Сано ҷӯй аз ғазал посух, к-ат ин ҳар ду бувад фаррух:
Ғазал бар моҳи зеборух, сано бар шоҳи некахтар.*

Дар қасидаи зайл, ки онро ба таври суолу ҷавоб сохта, ба таври қобили тавачҷуҳе гурез зада, ворида мадҳ шудааст:

*Ҳар суоле, к-аз он бути сероб
Дӯш кардам, маро бидод ҷавоб.
Гуфтамаи: «Ҷуз шабат нашоёд дид?»
Гуфт: «Пайдо ба шаб бувад маҳтоб».
Гуфтам: «Оташ бар он руҳат кӣ фуруҳт?»
Гуфт: «Он кас, дили ту кард қабоб».
Гуфтам: «Андар азоби ишқи туам».
Гуфт: «Ошиқ нақӯ бувад ба азоб».
Гуфтам: «Аз чист, рӯи роҳат ман?»
Гуфт: «Дар хидмати амир иштоб!»
Гуфтам: «Он Мир Наср Носири дин»,
Гуфт: «Он молики қулуби риқоб».
Гуфтам: «Андар ҷаҳон чу ӯ дидӣ?»
Гуфт: «Неву нахондаам ба китоб».
Гуфтам: «Аъдои ӯ дурӯзғананд»,
Гуфт: «Ҳамчун Мусайлими Қаззоб».
Гуфтам: «Аз мадҳи ӯ наёсоям»,
Гуфт: «Чунин қунанд улулалбоб».
Гуфтам: «Ҷӯро чи хоҳам аз Эзад?»
Гуфт: «Умри дарозу давлати шоб».*

Дар як қасида аз ташбиб шурӯъ карда ва дар ҷараёни тавсифу таърифи маъшук мегӯяд:

*Ҷӯ ман ҳар ду ҳаменозем, нози ман беҳ аст,
К-ӯ ба ҳусни хеш нозад, ман ба мадҳи шахрёр.*

Дар қасидаи дигар шурӯъ ба таърифи зулф карда, гӯяд:

*Эй шикаста зулфи ёр, азбаски ту дастон кунӣ,
Даст дасти туст, гар бо соҳирон паймон кунӣ.*

ХАББОЗИИ НИШОБУРӢ

Аз шуарои номии асри Сомонист. Вафоташ ба соли 342 ҳиҷрӣ. Ашъораш яқсара мафқуд шуда ва ин ду шеър, ки ҷузъи гурези як қасида буда, аз ӯст:

*Мебинӣ он ду зулф, ки бодаш ҳамебарад,
Гӯй, ки ошиқест, ки ҳечааш қарор нест.
Ё на, ки дасти ҳоҷиби солори лашкар аст,
К-аз дур менамояд, к-имрӯз бор нест.*

Дар абёти фавқ, илова бар бадеъ ва рангомезиҳои мутааххирин, ранги табииву сода низ мавҷуд мебошад.

ИМОРАИ МАРВАЗӢ

Мавтану маскани вай Марв, вафот соли 365 ҳиҷрӣ ва ин ашъор аз ӯст:

*Оташ агар надидӣ бо об мумтазач,
Инак, нигоҳ кун ту бад-ин ҷому ин шароб,
Ҷоми булӯру лаъли майи соф андар ӯ,
Гӯй, ки оташ аст баромехта ба об.*

Шуарои номии дигаре низ дар он аср буданд аз қабили Аҷамӣ, Тахорӣ, Абулаббоси Занҷӣ, Ҷӯйборӣ, Абулмасал, Бухорӣ, Талҳа ва ғайра. Лекин чун аз аҳволу ашъорашон чизи қобиле дар даст нест, лизо аз зикри онҳо сарфи назар менамоем.

ҒАЗНАВИЁН

Шеърӯ адаб, гарчи аз ибтидои пайдоиш рӯзона мароҳили камолро мепаёмуд, лекин он дар давраи Ғазнавиён ба авҷи иртиқову эътило расид. Фирдавсӣ, Асадии Тӯсӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Ҳаким Саной, Манучехрии Домғонӣ, ки аз навобиғи шуарои забони форсӣ шумурда мешаванд, ёдгори ҳамин аср мебошанд. Салтанати Ғазнавиён дар ҳақиқат зодаи салтанати Сомониён мебошад. Замони Абдулмалик ибни Нӯҳи Сомонӣ, ки дар ҳудуди солҳои 350 ҳиҷрӣ вафот кард, Алптегин - аз ғуломони хонадони Сомонӣ тараққӣ карда, ба рутбаи аморат расид ва Аб-

дулмалик ҳукумати Хуросонро ба ӯ вогузор кард. Баъд аз фавти Абдулмалик писараш Мансур, ки бар тахт нишаст, Алптегин Хуросонро гузошта, ба Ғазнин рафт ва муддати шонздаҳ сол дар он ҷо ҳукумат кард. Баъд аз вай писараш Абӯисҳоқ зимомӣ ҳукуматро ба даст гирифт, вале чизе нагузашт, ки ӯ вафот намуд. Алптегин ғуломе дошт, Сабуктегин ном, ки дар замони Алптегин аз худ ибрази лаёқат намуда. Баъд аз вафоти Абӯисҳоқ мардум ҷамъ шуда, ӯро ба ҳукумати Ғазнин баргузиданд ва ҳамин ғулом аст, ки аввалин муассиси салтанати Ғазнавиён мебошад ва Султон Маҳмуд - фотеҳи Ҳиндустон фарзанди ҳамин рачули номист.

Ӯ аввалкасест, ки тасхири кишвари Ҳиндро вачҳаи ҳиммати худ қарор додаву Чиполро чандин бор шикасти саҳт дод ва аз дарбори Сомонӣ лақаби Носириддин ба ӯ ато шуд. Ӯ ба соли 387 вафот намуд ва писараш Исмоил, ки аз батни духтари Алптегин буд, дар Балх бар тахт нишаст. Маҳмуд, ки он вақт дар Ғазнин таваккуф дошт, навишт ба бародараш, ки дар Балх ҳоким бошад ва Ғазнинро ба тасарруфи ӯ боқӣ бигзорад. Вале қабул накард ва ҷанг байни онҳо даргирифт ва Исмоил шикаст дида, мағлуб гардид. Маҳмуд дар замони падараш аз дарбори Сомонӣ ба Сайфуддавла лақаб ёфта ва баъд аз чулус бар тахт, лақаби Яминуддавла аз мақоми хилофати Бағдод ба ӯ ато гардид.

Шарҳи футухоти низомӣ ва кишварситонии Маҳмуд, ки ҳанӯз дар Ҳиндустон овозаи он боқист, бисёр дилчаспу ширин мебошад. Лекин мо ба муносибати мақом ба ҷои футухоти низомӣ қаламро ба тарафи футухоти илмӣ ва адабии вай маътуф медорем.

Ӯ ҳамон тавре ки фотеҳу кишварситон буд, дар илму фунун низ дараҷаи камолро доро буд. Дар «Ҷавоҳири мазия»(?), ки дар шарҳи аҳволи фуқаҳои ҳанафӣ китоби муътабар аст, номи Маҳмуд дар идоди фуқаҳо зикр шуда ва дар фикҳ китоби мабсута ҳам таълиф кардааст. Дар Ғазнин як мадрасаи олӣ бо як муза дар ҷанби он бино ниҳод, ки дар он ашӯи атиқа ва чизҳои нодиру ноёб мавҷуд будааст. Асотиду машоҳири ҳар фаннеро дар Ғазнин ҷамъ намуда, бағоят ташвику навозиш фармуд. Аз он ҷумла, Абӯрайҳони Берунӣ буд, ки дар улуму фунун бо Абӯалӣ Сино ҳамдӯшӣ мекард. Абӯалӣ Синоро низ рӯи ин хони қарам даъват кард, вале ӯ ба ҷиҳоте қабул нанамуд ва аз омадан истинкоф варзид.

Ӯ дар тарвиҷу ишбат ва интишори шеърӯ адаб таваҷҷуҳи ҳосе мабзул дошт, идораи мустиқиле барои он ташкил дод, раёсати онро ба уҳдаи Унсурӣ вогузор кард ва лақаби маликушшуароӣ ба ӯ ато намуд. Арбоби тазкира ҳамагӣ менависанд, ки ҷаҳорсад нафар адибу шоир аз хони неъматӣ баҳраманд буданд ва онҳо дастур доштанд он чиро, ки мегӯянд, қаблан ба назари Унсурӣ расонида, баъд бибаранд ба ҳузур.

Маҳмуд аспро ба вай бахшид ва ӯ фавран ин рубоӣ гуфт:

*Рафтам бари асп, то ба зораи бикушам,
Гуфто, ки нахуст бишнав ин узри хушам:
«Не гови заминам, ки ҷаҳон баргирам,
Не ҷарҳи ҷаҳорумам, ки хуршед кашам».*

Ӯ нисбат ба шеърӯ шоирӣ ҳадамоте, ки қарда, шарҳи он бад-ин қарор аст:

1. Хонандагон медонанд, ки дар қасида аз ҳама муҳимтар гурезу маҳлас ё мақтаъ аст. Мутааххирин ифтихори эҷоди маонии нағзу марғуберо, ки дар ин боб шуда, маҳсули худ медонанд, вале инсоф ин аст, ки Унсурӣ дар маҳласу гурез аз мутааххирин ҳеч ақиб нест ва, дар ҳақиқат, роҳро барои ояндагон соф кардааст. Ӯ дар як қасида ду чизеро аз аввал то охир ба ҳам муқоиса қарда, ҷунин мегӯяд:

*Ғунудастанд бар моҳи мунаввар
Ҳату зулфайни он маҳрӯй дилбар.
Якero сунбули навруста болин,
Якero лолаи худрӯй бистар.
Ба рӯю мӯи ӯ бингар, ки бинӣ
Беозар ҳардувонро феъли озар.
Яке бе дуд солу моҳ тира,
Яке бе нур рӯзу шаб мунаввар.
Маро баҳра ду чиз омад зи гетӣ:
Дили поку забони мадҳгустар.
Яке бар меҳри ҷонон вақф қардам,
Яке бар мадҳи шоҳанишоҳи кишвар.*

Айзан:

*Ғаҳ он орошта зулфаи зиреҳ гардад, гаҳе ҷанбар,
Ғаҳ он пироста ҷаъдаи биборад мушқу гаҳ анбар.
Ба рӯ аз некуӣ маъно, ба гамз аз ҷодуӣ даъво,
Ба ҷеҳра ҳуҷҷати Моно, ба ҳубӣ ҳоҷати Озар.
Шукуфта лола руҳсора, ҳиҷоби лола ҷаррора,
Бар аз очу дил аз хора, тан аз ширу лаб аз шаккар.
Суманбӯе, шабаҳмӯе, балочӯе, ҷафогӯе,
Паризоде, парирӯе, паричеҳре, паритайкар.*

ба ҳадде гирифта шуд, ки чандин дафъа бархосту биншаст. Нудамо ва муқаррабини ҳазрат ҳамагӣ хомӯш ва чуръати сухан намекарданд, то он ки Алӣ Қариб, ҳочиби хос, Унсуриро талабида, воқеаро ба ӯ ҳолӣ кард ва шоири мушорунилайҳ ба ҳузур рафта, бадеҳатан ин рубоиро хонд:

*Гар айби сари зулфи бут аз костан аст,
На ҷойи зи ғам нишастану хостан аст.
Вақти тарабу нишоту май хостан аст,
К-оростани сарв зи пиростан аст.*

Маҳмуд ҳукм кард, даҳони Унсуриро пур аз ҷавоҳир карданд. Ҳатто ин ҳукм такрор шуда ва се дафъа ба мавқеи амал гуздорданд. Соҳиби «Ҷаҳормақола» ба ҷои даҳон доманро зикр карда ва он аз назари муболиға дар қараму саҳои Маҳмуд шояд саҳеҳтар ҳам бошад, вале дар даҳон нуктаест, ки дар доман нест. Як вақт султон қасд карда буд, Унсурӣ филбадеҳа чунин гуфт:

*Омад он рагзани Масеҳпараст,
Неши алмосгун гирифта ба даст.
Ташти заррину обдастон хост,
Бозуи шаҳрёрро барбаст,
Неш бигрифтӣ гуфт: «Иззу алайк,
Инчунин дастро кӣ ёрад хаст?»
Сар фурӯ бурд, бўсае бардод
В-аз суман шохи аргувон барҷаст.*

Аз шеърӣ аввал ҳамчи маълум мешавад, ки дар шабоби ислом ҳам фанни ҷарроҳӣ ва ғассодӣ бо масеҳиён будааст.

Рӯзе Маҳмуд дар бозии ҷавгон аз асп афтода, сураташ харош бардошт,¹ Унсурӣ ҳузур рафта, муртачилан гуфт:

*Шоҳо, адабе кун фалаки бадхӯро,
К-осеб расонид руҳи неқӯро.
Гар гӯй хато рафт, ба ҷавгонаш зан
В-ар асп ғалат кард, ба ман бахш ӯро!*

¹ Ин қазия аз рӯи ихтилофи тазокиру ривоёт ба Санҷар ва Муиззӣ, ҳамчунон ки бояд, нисбат дода шудааст.

Мавқеи, ки шоҳзода Масъуд аз Хуросон ворида Ғазнин шуд ва шуаро қасоиде сохта буданд, дар дарбор хонданд. Ба ҳар шоире бист ҳазор дирҳам ва ба Унсурӣ ва Зинатӣ¹ панҷоҳ ҳазор дирҳам сила ато гардид. Ғазоирӣ дар изои ду байт силае, ки гирифта, дар ин ду байт онро шарҳ медиҳад:

*Маро ду байт бифармуд шаҳрёрӣ ҷаҳон
Бар он санавбари анбаризори мушкинхон,
Ду бадра зар бифиристоду ду ҳазор дирам
Ба рағми ҳодису тимори бадсигол нақол.*

Унсурӣ як рубоӣ гуфт, амр шуд даҳонашро аз ҷавоҳир пур карданд.

Мумкин аст як нафар мунаққид ин базлу бахшишҳои бешумори Маҳмудро ба ивази ғазоилу маҳосин ҷузъи замоилу маойиби ӯ шумурда, интиқод кунад, ки як ҷамоати қасире аз маддоҳони мутамаллиқу ҷоплусро дар даври худ ҷамъ кардан ва дари ҳазонаи мамлакатро ба рӯи онҳо кушудан ва ин ҳама амволи давлатро сарфи онон кардан ҷуз ба таъбири ҳавасронӣ чизи дигаре наметавон онро ҳамл намуд. Лекин ҳақиқати амр ин аст, ки ғарази ӯ аз ин базлу бахшиш тарвиҷи шеърӣ адаб ва интишори таърих будааст, на ситоиши шахси худ. ӯ ба қалами Фирдавсӣ китобе мисли «Шоҳнома»² таълиф кард ва аз ин иқдом миннате бар Аҷам гузошт, ки худ Аҷамгӯ, он вақт аз байн рафта, аммо қорномааш ҳанӯз боқӣ ва қасе натавонистааст онро аз байн бибарад. Футухоти исломӣ ҷузъи таронаҳои мазҳабии мусулмонон буд, вале имрӯз ҳамон мусулмон ба номи Рустаму Луҳросп бештар ошно мебошад, то ба номи Холиду Заррор.

Қасоне, ки Абдулмалик, Валид, Муқтадир, Мутағид, Муътасим, Мустаъсимро мешиносанд, маъдуданд, лекин номи Кайхусрав, Кайковус, Фаридун, Афросиёб, Исфандёрро ҳар бачча ҳам шунидаву медонад.

Унсурӣ қасидае муштамил бар яксаду ҳаштод шеър сохта, тамоми ғазавоти Маҳмудро дар он шарҳ додааст. Бадоеи Балхӣ пандномаи Нӯшервонро манзум сохта, Асадии Тӯсӣ фарҳанги форсӣ навишт ва китобе ҳам дар саноеъу бадоеи форсӣ таълиф кард. Шуарои дарбори Маҳмуд гузашта аз таъриху ахлоқ, фанни шеърӣ адабро таракқӣ дода, доманҳои онро ба андозае вусъату баст доданд, ки ҳар навъи мазмун ё мавзӯро қодир буданд ба назм кашидаву манзум баён кунанд.

¹ Ручӯъ кунед ба Байҳақӣ. (Мутарҷим).

² Бо мурочиа ба сафҳаи 61 китоб дар шарҳи ҳоли Фирдавсӣ маълум мешавад, ки ин ривоятро муаллиф аз ҳуляи эътибор ҳолӣ медонад. (Мутарҷим).

Вақоеънигорӣ, афсонасозӣ, ибрази тамоюлоту эҳсосот, тавсифи табиат, тасвири манозирӣ кудрат ва, билохира, бар ҳама ақсоми сухан мусаллат буданд. Албатта, ғазал боқӣ монд, вале он вақт, ки давраи шабоби ислом буд, лузуме надошт, ки дар чунин мавқеъ як фитнаи хобидаро бедор кунанд.

Шуарои Маҳмудӣ аз шумор хорич, лекин онҳое, ки ҷузъи нудамон Маҳмуд ва аз кавокиби сабъаи осмони сухан шумурда мешаванд, иборатанд аз Унсурӣ, Фирдавсӣ, Асадӣ, Асҷадӣ, Ғазоирӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ.¹

УНСУРӢ

Ном Ҳасан ибни Аҳмад, куния Абулқосим, мутахаллис ба Унсурӣ ва мавлуду мавтани вай Балх будааст. Дар оғози ҷавонӣ сояи падару модар ҳар ду аз сараш бардошта шуд ва чун шуғли хонаводагии вай тичорат буд, лизо машғули тичорат гардид. Як вақт бар ҳасби лузум сафаре барои ӯ пеш омад ва дар роҳ гирифтори дузд шуда, он ҷӣ дошт, аз каф дод.

Баъд аз ин ночор даст аз тичорат кашида, ҳиммат ба таҳсили илм гумошт. Маълум аст, он рӯз таҳсили илм (акси имрӯз) [ба]пардохти шахрия ва ташрифоти дигар лозим надошт. Дар ҳар ҷо дарсгоҳҳои муҳимме мунъақид ва ҳар касе [дар] ҳар риштаи илме, ки манзураш буд, метавонист ба суҳулату озодона таҳсил кунад. Ӯ улуми мутадовиларо фаро гирифт, вале ба мулоҳизаи доро будани қареҳаи шеър пешаи худро шоирӣ қарор дод ва бад-ин васила худро ба Наср ибни Сабуктегин, бародари кӯчаки Султон Маҳмуд расонид ва Наср чун ӯро қобилу мустаид дид, ба дарбори султон муаррифӣ кард. То рафта-рафта қараш боло гирифт ва Маликушшуарои дарбор шуд ва муқаррар гардид, ки ҳама шуарои дарбор, ки иддаи онҳо болиғ бар ҷаҳорсад нафар буданд, қаблан ашъори худро ба назари вай бирасонанд ва ӯ ҳар кадомро баъд аз муоинаву ислоҳ, ки қобилу муфид дид, аз назари султон бигзаронад. Шуаро дар мадҳи Унсурӣ қасоиди зиёд месохтанд ва силоти гаронмоя мегирифтанд. Инъомути силоти гаронмояи Маҳмуд пояи давлату сарвати Унсуро расонид ба ҷое, ки ҷаҳорсад ғуломи зарринкамар дар рикоби ӯ ҳаракат мекарданд ва ҳар вақт ба сафаре мерафт, ҷаҳорсад шутур бору бунаи ӯро ҳаракат медоданд. Авониву зуруф, ҳатто дегҳои табиҳи гизо, умуман аз тилову нукра² буданд. Ин аст, ағлаби шуаро, дида

¹ Дар будани Манучехрӣ аз шоирони дарбори Маҳмуд ҳатто муаллиф ҳам, чунон ки дар шарҳи ҳоли ӯ меояд, тардид кардааст. (Мутарҷим).

² Дар «Тазкира»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ ва баъд ҳам дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» мазкур аст. (Муаллиф).

мешуд, аз ин тамаввулу сарвати зиёди ӯ ҳасрату рашк мебаранд. Ҳоконӣ дар ин боб гуфта:

*Шунидам, ки аз нукра зад дегдон,
Зи зар сохт олоти хон Унсурӣ.*

Ҷаҳорсад нафар шоир дар дарбори Маҳмуд ҷамъ буданд ва дар миёни онҳо навобиге мисли Фаррухӣ, Асҷадӣ, Ғазоирӣ, Манучехрӣ ёфт мешуданд, Лекин ин имтиёз барои Унсурӣ ҳосил шуда, ки бақои номи Маҳмуд ба шахси ӯ мансуб мебошад, чунон ки Низомии Самарқандӣ чунин мегӯяд:

*Басо коҳо, ки Маҳмудаи бино кард,
Ки аз рифъат ҳаме бо сар нидо кард,
Набинӣ з-он ҳама як хишт бар пой,
Мадеҳи Унсурӣ мондаст бар ҷой.*

Вафоти ӯ ба соли 431 ҳиҷрӣ, тақрибан даҳ сол баъд аз вафоти Маҳмуд, будааст.

Гӯянд, ашъораш болиғ бар сӣ ҳазор байт буда, вале ба воситаи инқилоботи рӯзгор мафқуд шуда ва имрӯза се ҳазор байт бештар дар даст нест. Ғайр аз қасоид, маснавиёте низ мисли «Вомиқу Узро», «Сурхбуту Хингбут» ва «Наҳр»-у «Айнулҳаёт» дошта, ки мафқуд шудаанд.

Аз шароити аввалияи қамоли як шоир дар он аср фанни надимӣ будааст. Як шоир ҳар қадар тасаллутаи дар ин фан зиёдтар буд, ҳамон қадар пешрафту қомеъӣ ҳосил менамуд. Аз лавозими ин ҳунар яке бадеҳасарой будааст. Ва, иттифоқан, Унсурӣ дар ин сифат мумтозу беназир буд. Ӯ таъби бағоят равону сареъ дошт, чунон ки соҳиби «Оташкада» менависад, ки дар як шаб ҳазор шеър гуфт. Дар бадеҳаофаринӣ ҳикояти зиёде аз ӯ дар қутуби тазкира нақл шудааст. Султон Маҳмуд гирифтори муҳаббати Аёз буд, лекин ин муҳаббат ҳолису беолоиш ва ҳоли аз ҳавои нафс будааст. Як шаб дар маҷлиси базм зиёда аз қадри маъмул шароб нӯшида, ҳолати сукру мастӣ дар ӯ пайдо шуд. Дар он ҳол ҷашмаш ба Аёз афтада, зулфҳои шикан андар шикани вайро рӯи чеҳрааш дид, беихтиёр ӯро дар бағал гирифт, лекин ғавран мултафит шуда, худро ҳифз намуд. Ин ҷо шӯри тақову ифғат бар сараш ғолиб омада, ҳукм кард ба Аёз, зулфҳои худро бизанад. Аёз ҳам тибқи амри мазбур амал кард. Субҳ, ки Маҳмуд аз хоб бархост ва нигоҳ ба сурати Аёз кард,

ФИРДАВСӢ

Ҳасан ибни Исҳоқ ибни Шараф ном ва Фирдавсӣ таҳаллус будааст.¹ Давлатшоҳ мегӯяд, ки ӯ дар баъзе маворид таҳаллуси худро Ибни Ашрафшоҳ ҳам овардааст. Падараш дар «Мачолис-ул-муъминин» ба истиноди баъзе муаррихон Мансур ибни Фаҳриддин Аҳмад ибни Мавлоно Фарруҳйикр шудааст. Дар муваллиду мавтини ӯ низ ихтилоф кардаанд. Соҳиби «Чаҳормақола» менависад, ки он қаръест аз қурои Табаристон мавсум ба Бор ва дар дебочаи «Шоҳнома» номи он Шодобзикр шудаду ин ҳамон маҳаллест, ки ашҳоси бузурги номӣ монанди Ғаззолӣ ва Муҳаққиқи Тӯсӣ аз он ҷо пайдо шудаанд.

Таърихи валодати ӯ маълум нест, вале вафоташ ба соли 411 ҳиҷрият ва чун санини умраш ба мафоди ин байт («Кунун умр наздики ҳаштод шуд, умедам ба якбора барбод шуд») қариб ба ҳаштод будааст. Лизо валодаташ бояд (тақрибан) дар соли 329 ҳиҷрӣ воқеъ шуда бошад.

Фирдавсӣ, вақте ки ба дунё омад, падараш дар хоб дид, ки тифли навзодаш ба макони муртафее боло рафт. Ба садои баланд нидо дардод ва аз ҳар тараф садои «лаббайк» омад.

Алассабоҳ назди Начибуддин, аз муаббирини машҳури он замон рафта, хобашро нақл кард. Шайх дар ҷавоб гуфт: «Ин мавлуди шоире мешавад, ки овозааш дар тамоми олам мунташир хоҳад шуд».

Ӯ, вақте ки ба синни рушд расид, ба таҳсили улум пардохт ва чун аз тарафи падар молики зиёву ақор ва аз ҳайси маош дар рифоҳ буд, лизо пас аз фаро гирифтани улуми мутадовила ба мутоилаи кутуб ва тавсиаи маълумоти хеш машғул гардид.

Оғози «Шоҳнома» ва дастрасӣ ба дарбор. Ин қазия ҳар қадар қатъӣ бошад, ҳамон қадар дар ҷузъиёти он ихтилоф аст. Машҳур ин аст, ки Фирдавсӣ ба тарзи тазаллуму додхоҳӣ худро ба дарбори Маҳмуд расонид ва дар он ҷо фазлу камолашро дар фанни шеър адаб зоҳир сохта, дар натиҷа маъмур ба таълифи «Шоҳнома» гардид. Вале ин ривоят ба таври қатъӣ ғалат аст. Чи, авалан, ҳуди Фирдавсӣ дар ашъоре, ки зайлан

¹Дар тамоми тазокир аҳволи Фирдавсӣ батафсил нақл шуда, вале байни онҳо ихтилофи баййине мавҷуд мебошад ва аз миёни тамоми ақволи мазкура фақат қавли соҳиби «Чаҳор мақола», ки қарибулаҳд ба Фирдавсӣ, бештар қобили вусук мебошад. Ҳарчанд ӯ ҳам, мааттаассуф, ҳолӣ аз лағзиш нест. Бойсункур, наваи Темур, дебочае бар «Шоҳнома» ба дасти фузало навишта ва саргузашти Фирдавсӣ мабсутан дар ин ҷо омада. Аммо баъзе воқеоте, ки зикр шуда, ба қадре пучу беҳуда аст, ки онро аз эътибор меандозад.

Давлатшоҳи Самарқандӣ низ ҳолати Фирдавсиро қадре батафсил навишта, вале ӯ ҳам аз лағзишу иштибоҳ ҳолӣ нест ва дар миёни нависандагони араб фақат Қазвинист, ки дар «Осор-ул-билод» ҳолати Фирдавсиро зикр мекунад ва роқим иқтибосе аз ақволи ҳар як аз нависандагони фавқ карда ва дар айни ҳол иштибоҳоту хатохоро ҳам, ки ҳар кадом муртакиб шудаанд, сарехан гӯшзад намудааст. (Муаллиф).

*Он чи бистонад - вилоят, он чи бидҳад - хоста,
Он чибандад - дастӣ душман, он чи бикишад - ҳисор.*

Муболиға. Ӯ дар санъати муболиға низ даст дошта, вале чун то он вақт тасаннуъу тақаллуф чандон зиёд нашуда буд, лизо дар муқобили муболиғоти мутааххирин санъати муболиғаи ӯ ғайриматбуъ ба назар мерасад. Масалан, дар таърифи асп чунин гуфта:

*Шигифт ояд аз маркаби ту хирадро,
К-и аз бод табъ аст, аз хок манзар.
Ба гоми пасин барравад, гар биронӣ,
Ба тақрибаи аз Бохтар то ба Ховар.
На ҷастан қунад кам зи дарё ба дарё,
На манзил қунад кам зи кишвар ба кишвар.*

Айзан:

*Ба нуру зулмат монад замин абр ҳама,
Ба дурру мино монад сиршики абру гӣё.
Фирефтаст замин абри тираро, ки аз ӯ
Ҳамеситонад дурру ҳама диҳад мино.*

Маъруф аст, офтоб вақте ки чиҳил сол бар санг тобад, он санг таҳаввул пайдо карда, ёқут мешавад. Ӯ аз ин ҷо ин маъниро ибдоъ кардаву мегӯяд: офтоб аслан ранги чехраи маъшукро сирқат кардаву ба ёқут бахшидааст:

*Ҳамоно, ки хуришед ранги руҳашро
Бидуздад, ки бахшад ба ёқути аҳмар.*

Ва ин ду шеър дар васфи як асб аз ӯст:

*Замони гузашта-ст, қ-аш дарнаёбӣ,
Чу бигзашт аз пеши чашии ту дигар.
Ба раҷъат-бар он гуна бошад, ки гӯӣ,
Ҳама бозгардад замона мукаррар.*

ФАРРУХӢ

Номи вай Алӣ, куния Абулҳасан, мутахаллис ба Фаррухӣ ва мавлиду мавтан Систон аст. Падараш Чулуғ дар хидмати Амир Халаф ибни Аҳмад - ҳокими Систон мулозимат дошт. Дар ибтидои син ба таҳсили адабу мусикӣ кӯшид. Дар фанни мусикӣ, хоса дар чанг, маҳорати бисёр пайдо кард. Ӯ дар назди яке аз заминдорони Систон мулозим буд ва ҳар сол дувист кайли панҷманӣ ва яксад дирам нӯҳӣ пул мегирифт ва гузаронаш мунҳасир ба ҳамин буд, то баъд аз чанде яке аз маволии Амир Халафро ба занӣ гирифт ва харҷаш сангин афтод, ночор аз деҳқон дархост кард, ки яксад кайл ба ҳуқуқаш бияфзояд. Ӯ ин дархостро рад кард ва бар пушти дархост навишт, ки: «Ин қадар аз ту дарег нест ва зиёда бар инро рӯй не».

Чун он вақт бозори шоирӣ равнақи басазо дошт ва ӯ ҳам дар ин фан дараҷаи камолро доро буд, лизо аз ҳама ҷо истихбор мекард, ки нишони мамдӯхе шунавад, то рӯй бад-ӯ орад ва мақсуде, ки дорад, бад-он ноил гардад.

Абулмузаффарӣ Чағонӣ он вақт аз тарафи Султон Маҳмуд ҳокими Балх буд ва дар саховату қарам маъруф ва аз аҳли фазлу адаб бағоят тарвиҷу навозиш менамуд ва ин ҷамоатро силоти гаронбаҳо меод. Ӯ вақте ки инро шунид, қасидае бигуфт ва азимати он ҷониб карда, чунон ки дар шурӯи қасида мегӯяд:

*Бо қорвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллаи танида зи дил, бофта зи ҷон.*

Абулмузаффар ба тарбияти асб шавқӣ вофир дошт. Менависанд, ки ҳаҷдаҳ ҳазор модии зиҳӣ дошт, ҳар як қуррае дар дунбол ва ҳар сол бирафтӣ ва қуррагонро доғ фармудӣ ва ба мардум ба таври ҷоизаву инъом бахшидӣ. Дар вуруди Фаррухӣ ба Балх амир ба тарафи Доғғох рафта буд. Вале, хушбахтона, Амиди Асад, ки ҳамакораи Абулмузаффар буд, ҳузур дошт ва, лизо ба хидмати Амид рафт, қасида хонд ва шеърӣ амирро бар ӯ арза кард ва ӯ Фаррухиро сакзӣ бидид беандом, чуббаи пешу пас ҷок пӯшида, дасторе бузурги сакзӣвор дар сару пой ва кафши босе нохуш ва шеъре дар осмони ҳафтум. Ҳеч бовар накард, ки ин шеър аз онӣ вай бошад, вале аз ҳусни ахлоқу сифоти неке, ки дошт, чизе аз ин боб изҳор накард, магар бар сабили озмоиш гуфт: «Амир ба Доғғох аст ва ман меравам пеши ӯ ва туро бо худ бибарам ба Доғғох, ки Доғғох азим хуш ҷоест. Ҷаҳон дар ҷаҳон сабза бинӣ, пурхаймаву ҷароғ чун ситора. Аз ҳар яке овоз равад, ояд ва ҳарифон дарҳам нишаста ва шароб

*Мичарра чун ба дарё роҳи Мӯсо,
Ки андар қатри ӯ бигзаит лашкар.*

Саноеъу бадоеъ, ҳарчанд лаккаест бар чеҳраи сухан, лекин чун истеъмоли он дар он вақт умумият дошт, лизо дар каломи Фаррухӣ низ ин лакка ёфт мешавад, лекин ба назар нозебо маълум намешавад. Ӯ лаффу нашр ва санъати тақсимро дар як қасида бо ҳам ҷамъ карда, ба шарҳи зайл суруда:

*Дар рағу андар тану андар дилу андар ду ҷашм
Хобу сабру рӯҳу хунро, эй маҳ, афтод инқилоб.
Ранҷ дорад ҷои хуну дард дорад ҷои рӯҳ,
Ишқ дорад ҷои сабру об дорад ҷои хоб.
Ҷашт чизи ӯ барад аз ҷашт моя ҷашт чиз,
Солу маҳ ин ҷашт чизаширо ҳамин аст иқтисоб.
Илми ӯ санги замину табъи ӯ лутфи ҳаво,
Рӯи ӯ дидори моҳу дастӣ ӯ ҷуди саҳоб.
Расми ӯ ҳусни баҳору лафзи ӯ қадри шакар,
Хулқи ӯ бозори мушқу ҳӯи ӯ бўи гулоб.
Ҷашт чизаширо баробар ёфтам бо ҷашт чиз,
Ҳар яке з-он ҷашт сӯи фазли ӯ дорад маоб.
Теги ӯро бо қазову тири ӯро бо қадар,
Асби ӯро бо сипеҳру хишти ӯро бо шаҳоб.
Ҳазми ӯро бо амону азми ӯро бо зафар,
Лафзи ӯро бо Қурону ҳифзи ӯро бо китоб.*

Ва дар санъати суолу ҷавоб мо ин ду байтро ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Бирехт. –Кӣ? –Гули сурӣ. Чи рехт? –Барг. – Ҷаро?
Зи ҳаҷри лола. - Қуҷо рафт лола? – Шуд пинҳон.
Аз он чи хезад? – Дурр. – Аз ин чӣ хезад? –Зар.
Сахо кӣ варзад? – Ин. –Ато кӣ бахшиад? – Он.*

Хез, шоҳо, ки расулону шаҳон омадаанд,
 Ҳадяҳо доранд, оварда фаровону нисор.
 Кӣ тавонад, ки барангезад аз ин хоб туро,
 Хуфтани хуфтӣ, к-аз хоб нагардӣ бедор.
 Хуфтани бисёр, эй хусрав, хӯи ту набуд,
 Ҳеч кас хуфта надидаст туро з-ин кирдор.
 Як дамак боре дар хона бибоист нишаст,
 То бидидандӣ рӯи ту азизону табор.
 Ба ҳисор аз фазау бими ту рафтанд шаҳон,
 Ту, шаҳо, аз фазау бими кӣ рафтӣ ба ҳисор?
 Шуароро ба ту бозор барафрӯхта буд,
 Рафтиву бо ту ба якбор бирафт он бозор.

Ў дар санъати талмех, ки аз саноеъи шеърӣ аст, яди басадо дорад ва талмехоту ишороти ӯ қобили бисе таваҷҷуҳ мебошад. Машҳур аст, Одам, вақте ки дар бихишт гандум хӯрд, либос аз баданаш худ ба худ канда шуда, ба қуллӣ барахнаву урӯн монд. Ў аз ин қисса дар тавсифи хазон маъно падид оварда, чунин мегӯяд:

Магар дарахти шукуфа гуноҳи Одам кард,
 Ки аз либос чу Одам ҳаме шудӣ урӯн.

Дар ишора ба қиссаи «Занҷири адл»-и Анӯшервон гуфта:

Ман чу мазлумон аз силсилаи Нӯширвон
 Андаровехта з-он силсилаи зулфи дароз.

Маъруф аст, ки бод бисоти Сулаймонро ба ҳар самте, ки манзураш буд, мебурд. Дар ин ҷо ӯ аз санъати ташбеҳ қор гирифта, чунин мегӯяд:

Пайи бози гӯи шуд хусрав
 Бар яке тозӣ асби қўхпайкар,

Рост, гуфтӣ, ба бод парчам буд,
 Гар бувад бодро ситом ба зар.

Ҳазрати Мӯсо, вақте ки ба канори рӯди Нил расид, об аз васат шикафта шуда, роҳе мустақим падид омад, ки тамоми банӣ Исроил аз он убур карда, худро ба соҳил расониданд. Ў дар васфи Қаҳкашон сохта:

ҳаменӯшанду ишрат ҳамекунанд ва ба даргоҳи амир оташе афрӯхтаву куррагонро доғ ҳамекунанд. Қасидае гӯи лоиқи вақт ва Доғгоҳро тавсиф кун, то туро пеши амир барам». Фарруҳӣ рафт ва тамоми он шабро нишаста қасидае пардохт бағоят некӯ. Бомдод дар пеши хоҷа Амиди Асад овард ва он қасида ин аст:

Чун паранди нилгун бар рӯи нӯшад марғзор,
 Парниёни ҳафтранг андар сар орад қўхсор.
 Хокро чун нофи оҳу мушк зояд беқиёс,
 Бедро чун парри тўтӣ барг рӯяд бешумор.
 Дӯш, вақти нимшаб, бӯи баҳор овард бод,
 Ҳаббазо, боди шимолу хуррамо, бӯи баҳор!
 Бод гӯи мушкӣ суда дорад андар остин,
 Бог гӯи луббатони ҷилва дорад дар канор.
 Настанан лублӯи байзо дорад андар мурсала,
 Аргавон лаъли Бадахшон дорад андар гӯшвор.
 Бог буқалмунлибосу шох буқалмуннамой,
 Об марворидгуну абр марворидбор.
 Доғгоҳи шаҳрёр акнун чунон хуррам бувад,
 К-андар ӯ дар хуррамӣ хира бимонад рӯзгор.
 Сабза андар сабза бинӣ чун сипеҳр андар сипеҳр,
 Хайма андар хайма бинӣ чун ҳисор андар ҳисор.
 Ҳар қучо хайма-ст, хуфта ошиқе бо дӯст маст,
 Ҳар қучо сабза-ст, шодон ёре аз дидори ёр.
 Сабзаҳо пурбонги чанги мутрибони чарбдаст,
 Хаймаҳо пурбонги нӯши соқиёни майгусор.
 Ошиқон бӯсу канору некувон нозу итоб,
 Мутрибон руду суруду хуфтагон хобу хумор.
 Бар дари пардасарои хусрави пирӯзбахт
 Аз пайи доғ оташе афрӯхта хуришедвор.
 Доғҳо чун шохҳои буссади ёқутранг,
 Ҳар яке чун нордона гаиша андар зери нор.
 Дидагони хобнодида масоф андар масоф,
 Маркабони доғнокарда қатор андар қатор.
 Рӯи ҳомун сабза чун гардуни нопайдоканор,
 Рӯи саҳро сода чун дарёи нопайдоканор.
 Хусрави фарруҳсияр бар бораи дарёгузар,
 Бо каманд андар миёни дашт чун Исфандёр.

*Гардани ҳар маркабе чун гардани қумрӣ ба тавқ
Аз каманди шахрёрӣ шахргирӣ шахрдор.
Ҳар киро андар каманди шаст бозе дарфиканд,
Ғашт номаш бар суруну шонаву рӯяш нигор.
Рӯз як нима каманду маркабони тезтак,
Ними дигар мутрибону бодаи нӯшингувор.*

Билҷумла Амид ўро бо худ назди амир бурд, шарҳи воқеаро ба арз расонид ва Фаррухиро толии Дақиқӣ муаррифӣ намуд. Амир ўро бағоят навозиш фармуд, то он ки шаб даррасид ва бисоти айш густарда шуд ва машғули нӯшидани бода шуданд. Дар ин миёна Фаррухӣ бархост ва бо лаҳни шӯрангез шурӯъ ба хондани ин қасида намуд:

*Бо қорвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллаи танида зи дил, бофта зи ҷон.*

Абулмузаффар, ки худ низ шоир буд, ин қасидаро бағоят писанд намуда, ишора кард ба Фаррухӣ: «Аз ин ҳазор каманди куррагон ҳар чандтӯе, ки хоҳӣ, бигир, аз онӣ ту хоҳад буд». Ў ба ҳоли мастӣ берун давид ва дасторашро аз сар бардошта дар миёни қатор андохт. Ҳайвоноти бечора рам карда, ҳар кадом ба самте фирор карданд ва ў низ то масофате ақаби онҳо давид, то он ки ҳаста шудаву афтод рӯи замин ва ҳобид. Субҳ амир аз ҳоб бархост ва баъд аз адои фариза вайро талабид ва баъд аз таҳқиқ маълум гардид қатореро, ки ў хоста бигирад, иддаи он чихилу ду раъс будааст. Амир ҳамаи онҳоро ба ў бахшид. Ба илова, як асби ҳоса бо як дастгоҳ хайма ва се шутуру панҷ гулом ва як даст либоси фохир ба ў инъом дод. Фаррухӣ баъд аз чанд рӯзи таваққуф бо амволи фаровон ба Ғазнин азимат намуд ва худро ба дарбори Султон Маҳмуд расонид ва ҳама қисм мавриди навозиш воқеъ гардид, то он ки дар идоди муқаррабини ҳазрат ва радифи шуарои ҳос қарор гирифт.

Як вақт Маҳмуд яке аз асбони ҳосаи худро ба вай бахшид ва ў дар изои (муқобили) ин навозиши мулукона ин шеърро гуфт:

*Асбе, ки ҷунон шоҳ диҳад, асб набошад,
Тоҷе бувад ораста аз лулӯи шаҳвор.
Душман, ки бар ин аблақи раҳвор маро дид,
Бесабр шуду кард ғами ҳеш надидор.*

Ў, бо вучуди он ки надими султон буд, иҷозаи истеъмоли камарбандро надошт, зеро ки он маҳсули соҳибмансабони аршади низомӣ

*Панҷ-шаи ҷом хӯрду пургул ғашт
Рӯи он рӯйнекувон яксар.
Маст ғашту зи баҳри ҳуфтан сохт
Ҳештанро канори ман бистар.
Зулфи мушкин ба рӯй дарпӯшид,
Дастӣ ман зер карду зулф забар.
Зулфи ўро ба даст бигрифтам,
Занахи гирди ў ба дастӣ дигар.
Рост гуфтӣ, гирифта буд ҷокар
Гӯю ҷавғони шаҳ ба даст-андар.*

Шуарои қабл аз Фаррухӣ маросӣ, ки гуфтаанд, хеле маҳдуд ва ғайри қобили таваҷҷуҳ мебошад. Лекин марсия, ки ў дар ғавти Маҳмуд гуфта, гузашта аз ин ки бағоят таъсировару ғамангез аст, усулу қавоиде ҳам, ки маҳсули расоъ аст, тамоми онро доро мебошад.

Асосан, дар расо се усул бояд риоят шавад: яке он ки маҷду ҷалоли мамдӯҳ комилан зикр шавад, то аз реҳлати ў шигифту ибрате дар ҳонанда ҳосил гардад ва дигар, ҳузну малол ва ғаму андӯхе, ки аз ин фукдон мардумро фаро гирифта ва азову мотаме, ки бапо шуда, комилан шарҳ дода шавад. Севум, нисбат ба мамдӯҳ, вақте ки вайро муҳотаб месозад, як ҷунин эҳсосоту хотироте иброз шавад, ки аз он маълум гардад, ки росӣ дар ин фоҷиа ба тавре мабхут ва аз худ беҳуд шудааст, ки аз ғавти ў беҳабар ва лизо хитоботаш ба вай монанди ҳамон хитоботест, ки ба ў дар замони ҳаёташ мекарда.

Дар ин марсия илова ба риояти тамоми маротиби мазкураи ғавт ибороту ҷумалот ва тарзи таъбиру адои он ба дараҷае малолангез аст, ки ҳар сангдилеро мутаассир месозад. Марсияи мазбура ин аст:

*Шаҳри Ғазнин на ҳамон аст, ки ман дидам пор,
Чи фитодаст, ки имсол дигаргун шуд қор?
Кӯйҳо бинам пуришӯришу сар то сари кӯй
Ҳама пурҷавшану ҷавшандару пурхайлу савор.
Меҳтарон бинам баррӯйзанон ҳамчу занон,
Ҷашмҳо карда зи ҳуноба ба ранги гули нор.
Малик имсол дигар бознаомад зи ғазо,
Душмане рӯй ниҳодаст дар ин шаҳру диёр.
Сер май хурда магар дӣ, ки бихуфтаст имрӯз,
Дертар хост, магар ранҷ расидаи зи ҳумор.*

Нахуст Лорда, к-аз рӯи бурҷу бораи ӯ
 Чу кӯҳ-кӯҳ фурӯ рехт оҳану мәрмар.
 Чу Мандаҳир, ки дар Мандаҳир ҳавз бувад,
 Чунон ки хира шудӣ андар ӯ ду чашми фикар.
 Фарох паҳнаи ҳавзе ба сад ҳазор амал,
 Ҳазор буткадаи хурд гирди ҳавз-андар.
 Яке ҳисори қавӣ бар карони шаҳру дарӯ
 Зи бутпарастон гирд омада яке маҳшар.
 Фариза ҳар рӯз он сангро бишустандӣ
 Ба оби Гангу ба ширу ба заъфарону шакар.

Рочеъ ба шикори Маҳмуд, ки маъмул буд дар нуқтае, ки шикор дошт, чамъе аз чаҳор тараф ба фосилаи зиёд доиравор гирд омада, баъд оҳиста чилав рафтаву батадрич доираро кӯчак мекарданд, то фосилаи каме, ки боқӣ мемонад, шикорҳо дар як ҷо чамъ мешуданд ва дафъатан аз ҳар тараф ба онҳо ҳамла мебуданд, ӯ чунин мегӯяд:

Эй зи ҷанг омадаву рӯй ниҳода ба шикор,
 Тегу тири ту ҳаме сер нагардида зи кор.
 Ҳар чи дар Эрон парранда, даду доме буд,
 Ҳамаро гирд ба ҳам кардӣ дар як девор.
 Гирди эшон пара барбастӣ монанди уқоб,
 3-он бурунрафт надонист як аз эҷ канор.
 В-ар давиданд сӯи ту ба қатор аз сари кӯҳ,
 Боз густурдӣ дар домани қуҳшон ба қатор.
 Бомдодон ҳама кӯҳсор пур аз ваҳшӣ буд.
 Шомгоҳон ҳама пардохта буд аз кӯҳсор.
 Дар замоне ҳама он дашт зи хуни даду дом
 Лаъл кардиву гулистоне ҳангоми баҳор.
 Хоҳаме ман, ки ба ҷо будӣ Баҳром имрӯз,
 То бидидию биёмӯхтӣ аз шоҳ шикор.

Ӯ дар дostonсарой то ин ҳад мусаллат аст, ки ҳатто дар ташбиби қасоид, ки боистӣ ғазал бошад, гӯӣ, дорад dostonсарой мекунад. Масалан, дар ташбиби як қасида чунин мегӯяд:

Дӯш маҳторик, ба вақти саҳар,
 Андаромад ба хайма он дилбар.
 Чанг дар бар гирифтӣ хуш бинвохт,
 В-аз ду буссад фурӯ фишонд шакар.

буд, вале ахиран ба василаи ин абёт иҷозаи истеъмоли онро дархост намуд:

Гуфто, ки «Ба мирону ба сарҳангон монӣ,
 Имрӯз қулоҳу камаре бояд ночор».
 Гуфтам, ки «Чи донӣ, ки шаби тира чи зояд?
 Бишкебу сабурӣ кун, то шаб бидиҳад бор.
 Ман тангдиль пеша нагирам, ки бузургон
 Касро ба бузургӣ нарасонанд ба як бор».

Билохира, пояи давлат ва ҷоҳи Фарруҳӣ расид ба ҷое, ки ҳар вақт савор мешуд, бист нафар ғуломи зарринкамар дар рикоби ӯ ҳаракат мекарданд.

Аёз, ки маҳбуби хоси Султон буд, аз Фарруҳӣ ниҳоят кадрдонӣ мекард ва ба вай изҳори хулус менамуд ва ин алоқаву иртибот ба ҷое расид, ки мӯчиби рашки Султон гардид, то ин ҳад, ки Фарруҳӣ аз омани дарбор мамнӯъ гардид. Ӯ қасоиди чанде сохта, аз Султон пӯзиш хост. Дар натиҷа мавриди авфи шоҳона воқеъ шудаву дубора ба шуглу мансабе, ки дошт, барқарор гардид.

Дар тамаддун ва тарзи муоширати он рӯз ин матлаб асбоби тааҷҷуб аст, ки шуаро дар мадҳи Маҳмуд қасоиде, ки мегуфтанд, дар он қасоид хусну зебоии Аёз ва дилбохтагии Маҳмудро нисбат ба вай низ сарехан зикр мекарданд. Ва Маҳмуд ҳамаро мешуниду чизе намегуфт, балки хушаш меомад. Аз ҷумла, Фарруҳӣ дар ин маънӣ чунин мегӯяд:

Амири ҷангҷӯ, Айёзи аймоқ,
 Дилу бозӯи хусрав рӯзи пайкор.
 Занони порсо аз шӯй гарданд
 Ба кобин кардане ӯро харидор.
 На бар хира бад-ӯ дил дод Маҳмуд,
 Дили Маҳмудро бозӣ напиндор.
 Ҷуз ӯ дар пеши султон низ қас буд,
 Ҷуз ӯ султон ғуломон дошт бисёр.
 Агар чун мир як тан буд он ҷо,
 На чандин буд мар-ӯро гарм бозор.

Ҷазоирӣ ба ишораи Маҳмудду байт дар тавсифи Аёз гуфт, ду ҳазор ашрафӣ инъом гирифт, чунон ки дар як қасидае ишора ба он карда, чунин мегӯяд:

*Маро ду байт бифармуд подшоҳи ҷаҳон
Бар он санавбари анбаризори мушкинхол,
Ду бадра зар бифиристоду ду ҳазор дирам
Ба рағми ҳосиди тимори бадсигол накол.*

Фаррухӣ дар саноеъу бадоеъ китобе навишта, ки номи он «Тарҷумон-ул-балоға» аст. Рашиддадини Ватвот онро дар китоби «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» зикр карда менависад: «Китобест беҳуда». Ва тааҷҷуб аст, чӣ гуна шуарои форсӣ дар ибтидои шоирӣ мутаваҷҷеҳ ба саноеъу бадоеъ шуданд, вале бо андак тааммуле рафъи тааҷҷуб шудаву зоҳир мешавад, дар он аср усуле, ки дар шеърӯ шоирӣ дасти шоирони форсизабон буд, ҳамон усули шоирӣ аъроб будааст ва он вақт дар арабӣ кутубе дар саноеъу бадоеъи шеърӣ таълиф шуда, аз ҷумла, китоби «Ал-бадеъ»-и Абдуллоҳ ибни Муътаз будааст, ки аз кутуби машҳура ва дар ҳар ҷо нусхае аз он мавҷуд буд. Вале, бо ин ҳол, басотату ҳуррияти фикри Фаррухиро тамошо кунед чӣ андоза аст, ки бо вучуде, ки дар саноеъу бадоеъ китоб навишта, маазолик, худ аз ин куюду такаллуфот фориғу озод аст. Фаррухӣ дар соли 429 ҳиҷрӣ вафот ёфт.

Изҳори назар дар калом. Ё дар саҳлу содагӣ ва равонии гуфтор мумтоз, тааҷҷуб аст, ки бо вучуде ки қариб ҳазор сол аст аз он таърих мегузарад, мааҳозо, ашъораш то ин дараҷа равону саҳлу сода аст, ки бо форсии имрӯз наметавон онро тамиз дод.

Қоонӣ, ки аз шуарои муосир аст, аз эъҷози ӯ яке ҳамин салосату равонии гуфтор аст. Ё ҳар мавзӯро тавре салису равону сода баён карда, ки гӯӣ ду одаме доранд бо ҳам ҳарф мезананд. Вале мо каломи Фаррухиро, вақте ки бо каломи Қоонӣ муқоиса мекунем, мебинем мақомеро, ки Қоонӣ баъд аз ҳазор сол эҳроз намуда, Фаррухӣ пеш аз ҳазор сол онро доро будааст.

Масалан, Қоонӣ дар мавзӯи рамазон ва ид қасидае, ки сохтааст, ин аст:

*Дилако, ҳеч хабар дорӣ, к-он турктисар
Бо ман аз ноз дигар бор чи овард ба сар?
Бо лаби нӯшин омад шаби дӯшин ба сарой,
Ҳалқа бар дар заду барҷастаму бикишудам дар.
Гуфт: «Қоонияко, то кай хусбӣ ба сарой?
Хез, к-аз рӯза шуд авзои ҷаҳон зеру забар.
Ғолибан, маст чунон хуфтаӣ андар рамазон,
К-аз маҳи рӯзаву аз рӯза туро нест хабар».*

*Ба фарри шоҳ аз Ҷайхун гузаштам,
Яке мӯй аз тани ман ношуда тар.
Аз он ҷо то бад-ин даргоҳ, гуфтӣ,
Кушодастанд мар-фирдавсро дар.
Ҳама боло нур аз дебои румӣ.
Ҳама настӣ нур аз колои Шуштар.
Ту гуфтӣ, ҳайкали Зардушт гаштаст
Зи бас лола ҳама саҳро саросар.*

Ё дар воқеанигорӣ ва дostonсароӣ яди тӯлое дорад. Агарчи асли ин санъат дар шуарои қабл аз ӯ низ вучуд дошт, вале имтиёзе, ки ӯ дорад, ин аст, ки садҳо вақоеи мухталифаро дар ниҳояти бетакаллуфӣ ва бо тарзе салису равон ба назм кашида ва роҳро барои ояндагон бозу соф кардааст. Ё ақсар ғазавоти Маҳмудро назм сохта ва монанди як нафар муаррих тамоми воқеоту ҳаводисро аз кулливу ҷузъӣ хотирнишон намуда. Ва, инак, мо қасидаи фатҳи Суманоти Ҳиндро ҷиҳати намуна зайлан дарҷ менамоем:

*Гумон кӣ бурд, ки ҳаргиз касе зи роҳи Тароз,
Ба Суманот барад лашқару чунин лашқар.
Ҳавои он диҷсаму боди он чу дуд ҳаҷим,
Замини он сияҳу хоки он чу хокистар.
Ҳама дарахту миёни дарахт хори гашиан,
На хор, балки синони халандаву ханҷар.
На мардро сари он, к-андар он ниҳодӣ пой.
На мурғро дили он, к-андар он кушодӣ пар.
Аҷабтар ин, ки маликро ҳама чунин гуфтанд,
Ки андар ин раҳ мори дусар бувад бемар.
Ба шаб чу хуфта бувад мард, сар барорад мор,
Ҳамакашад нафаси хуфта, то барорад х(в)ар.
Чу хур баромаду гармӣ ба марди хуфта расид,
Сабук нагардад аз он хоб то гаҳи маҳшар.
Бад-ин дуруштиву зиштӣ раҳе, ки кардам ёд,
Гузора кард ба тавфиқи холиқи ақбар.
Ҳама сипаҳро аз он бодия бурун овард,
Шукуфта чун гули серобу ҳамчу нилуфар.
Бад-он раҳ-андар чандин ҳисору шаҳри бузург,
Хароб карду биканд асли ҳар як аз буну бар.*

На чарх асту аҷзои он чун ситора,
 На абр асту овои ӯ ҳамчу тундар.
 Бад-ин сон ба бог-андарун тунд рӯде,
 Яке жарфдарё мар-онро баробар.
 Бад-ӯ-андарун моҳиён чун арӯсон,
 Ба гуш-андар он пургуҳар ҳалқаи зар.
 Маконе баровард паҳлуи дарё,
 Бад-он то бар он май хӯрад шоҳи сафдар.
 Ямини дувал, шоҳ Маҳмуди гозӣ,
 Амини милал, хусрави банданарвар.

Дар сафари ӯ ба Чагон барои мулоқоти Абулмузаффар садамоте, ки дар роҳ дида, ҳамаро дар қасидае, ки зайлан дарч мешавад, батафсил нигошта ва махсусан, муқаддима ва гурези он пур аз лутфу зебӣ ва ҷолиби басте таваҷҷуҳ аст:

Раҳе саъбу шабе торику тира,
 Ҳаво чун қиру з-ӯ ҳомун муфайяр.
 Ҳаво андуда рухсора ба дуда,
 Сипеҳр орошта чеҳра ба гавҳар.
 Гумон бурдӣ, ки бод андарпароканд
 Ба рӯи сабздарё барги абҳар.
 Миҷарра чун ба дарё роҳи Мӯсо,
 Ки андар қатри ӯ бигзаит лашкар.
 Замоне рафту сар барзад маҳ аз кӯҳ
 Ба ранги рӯи маҳҷурон музаффар.
 Ба рег-андар ҳамешуд бора тозон
 Чу дар гарқоб марди ошиновар.
 Шикам молон ба ҳомун дарҳамерафт,
 Шуда ҳомун ба зерӣ он муқаъар.
 Даманда аждаҳое пешам омад,
 Хурӯшону беорому заминдар.
 Гирифта домани Ховар ба дунбол,
 Ниҳода бар карони Бохтар сар.
 Ба борони баҳорон гаишта фарбеҳ,
 Ба гармои ҳазорон гаишта логар.
 Мадеҳи шоҳ бар Чайхун бихондам,
 Баромад бонг аз об: «Аллоҳу акбар!»,
 Ки ман шогирди каффи роди ӯям,
 Ки ту мадҳаш ҳаме бархонӣ аз бар.

Гуфтам: «Эй турки дилором, магар бозомад
 Рамазон, он маҳи шоҳидкушу зоҳидпарвар?».
 Гуфт: «Оре, рамазон омаду гӯяд, ки ба халқ
 Рақам аз бори Худо дораму аз пайгамбар.
 Вақти он омад, к-он воизак аз баъди намоз
 Ҳамчу бӯзина ба як бор ҷаҳад бар минбар».

Ҳол, шумо қасидаи Фаррухиро, ки дар ҳамин баҳру қофия аст, зайлан мулоҳиза кунед:

Рамазон рафту раҳе дур гирифт андар бар,
 Хунук он кас рамазонро ба сазо бурд ба сар.
 Бас гиромӣ бувад ин моҳ, валекин чи кунам,
 Рафтани рафта беҳу рӯйниҳода ба сафар.
 Рамазон гар бишуд, аз роҳ фароз омад ид,
 Иди фархунда зи моҳи рамазон некӯтар.
 Гоҳи он омад, к-аз шодӣ пур гардад дил,
 Вақти он омад, к-аз бода гарон гардад сар.
 Бодаи равшану осудаву софӣ чу гулоб,
 Соқии дилбару шоистаи ширин чу шакар.
 Мутрибо, он газали нағзу диловез биёр
 В-ар надонӣ, бишунав, то газале гӯям тар.
 Эй дарего, дили ман, к-он санами симинбар,
 Дили ман бурду маро аз дили ӯ нест хабар.
 Ё диле дошт гиромиву дили дигар ёфт,
 Кошкӣ, ман дилаке ёфтаме низ дигар.

Қасидаи дигаре ҳаст дар ҳамин баҳру қофия, вале мамлӯ аз истилоҳоти рӯзона ва мо онро зайлан менигорем:

Турки бутрӯи ман аз хоб гарон дорад сар,
 Дӯш май дода ба ман з-аввали шаб то ба саҳар.
 Ман ба чашим ӯро даҳ бор намудам, ки бихусб,
 Ё ҳамегуфт ба сар то барам ин давр ба сар.
 Шаб ба сар бурд ба май додану нанишасту нахуфт,
 Дили ман хаст, ки нанишасту нахуфт он дилбар.
 Ҳила созад, ки май афзун хӯрад аз навбати хеи
 В-ар тавонад бихӯрад навбати ёрони дигар.

*Кист он, к-ӯ надихад дил ба чунин хидмати дӯст,
Кист он, к-ӯ накашад бори чунин хидматгар?*

Дар ташбиби як қасидаи мадҳия футӯҳоти султонро зикр карда, гӯяд:

*Хусрави мо ба шикори маликон тохта буд,
Мо зи андешаи ӯ хастадику хастачигар.
Хусрав аз роҳи дароз омада бо наҳмату ком,
Малик аз ҷанги Ироқ омада бо фатҳу зафар.
Қалъаҳо кандаву бинионда ба ҳар шаҳр сипоҳ,
Ҷангҳо кардаву бинмуда ба ҳар ҷой ҳунар.*

Низ:

*Эй писар, гар дили ман кард ҳамехоҳӣ шод,
Аз паси бода ба ман бўса ҳамебояд дод.
Нуқл бо бўса бувад, бода диҳӣ, нуқл бидеҳ,
Дергоҳ аст, ки ин расм ниҳод он ки ниҳод.
Гар ҳамегӯӣ, бўс аз дигаре низ бихоҳ,
Ту маро аз дигарон бурдаӣ, эй ҳурнажод.*

Яке аз мумаййизоти Фарруҳӣ он аст, ки як мавзӯро, ҳар мавзӯе ме-
хоҳад бошад, ба қадре хуб баён мекунад, ки манзараи аслии онро дар
назар тачассум месозад.

Дар қасидаи зайл, мулоҳиза кунед, чӣ гуна тасвири ҳаёлии як маҷли-
си суруро кашида, аз назари мо мегузаронад:

*Сарв соқиву моҳ рӯднавоз,
Пардае бафта дар раҳи шаҳноз.
Заҳмаи рӯдзан на сусту на тез,
Зулфи соқӣ на кӯтаҳу на дароз.
Маҷлиси хуби хусравонивор,
Аз суҳанчин тиживу аз гаммоз.
Бӯстоне зи лолаву савсан
Ҳамчу рӯи тазарву синаи боз.
Дӯстони мусоиду якдил,
Ки тавон гуфт пеши эшон роз.
Моҳрӯе нишонда андар пеш,
Ҳушзобону мувофиқу дамсоз.
Ҷаъди ӯ бар паранд куштигир,
Зулфи ӯ бар ҳарир чавгонбоз.*

*Бодаи чун гулоб равшану талх,
Монда дар хум зи гоҳи Одам боз.
Аз чунин маҷлису чунин бода
Ҳеч зоҳид маро надорад боз!*

Маҳмуд боғе бузургу олий барои тафарручу сайр бино карда буд,
муштамил бар анвои ашқор ва дарахтони мевадор ва раёҳину азҳор ва
низ наҳрҳои оби ҷорӣ ва ҳавзҳову дарёчаҳои паҳноваре, ки дар баъзе аз
онҳо маҳиёни алвон бо ҳалқаҳои марворид дар гӯш дар сайру ҳаракат
буданд ва таваҷҷуҳи нозирро ба тарафи худ ҷалб менамуданд. Ва дигар
қасре буд мучаллалу бошукӯҳ, ки дар даруни он, аз ҷумла, чандин қисм
пардаҳои тасовири Маҳмуд буд, ки бо дасти наққошони забардасти
моҳир наққошӣ шуда ва ҷавқулода тарфи таваҷҷуҳ буданд. Масалан,
дар як парда намоиш меод, ки Маҳмуд дар шикоргоҳ бо зӯбине дар
даст истода, машғули шикор ва ҷои дигар дар маҷлиси базм орамида, бо
дасти соқӣҳои маҳваш саргарми бодагустарист. Ӯ дар тавзеҳи боғ чунин
мегӯяд:

*Ба фархунда фолу ба фархунда ахтар
Зи навбоғ мехост шоҳи музаффар.
Дар ӯ маскани моҳрӯёни маҷлис,
Дар ӯ хонаи шергирони лашкар.
Қучо ҷои базм аст, гулҳои беҳад,
Қучо ҷои сайд аст, мургони бемар.
Равон гирд бар гирди раъно дарахтон
Тазарвони омӯхта аз модаву нар.
Яке коҳи шоҳона андар миёнаи,
Сари кунгура бар канори Дупайкар.
Ба коҳ-андарун сафҳаҳои мусаффо,
Дари сафҳаҳо сохта сӯи манзар.
Яке ҳамчу дебои чинӣ мунаққаш,
Яке ҳамчу арҷанги Монӣ мусаввар.
Нигорида дар чанд ҷо мар-мусаввир,
Шаҳи Шарқро андар он коҳ пайкар.
Ба як ҷой дар сайд дар даст зӯбин,
Ба як ҷой дар базм бар даст соғар.
Аз он коҳи фарруҳ ҷу андар гузаитӣ,
Яке рӯди об андар ӯ ҳамчу шаккар.
Агар бигзарад бар сарани мург, мавҷаш
Биёлойд андар ҳаво мурғро нар.*

*Малик Бӯдулаф, шаҳрӯри замин,
Ҷаҳондори арронии покдин.
Бузурге, ки бо осмон ҳамсар аст,
Зи насли Бироҳими пайгамбар аст.*

Дебочанависони хушбовар мегӯянд, вақте ки Фирдавсӣ қасди таълифи китоб намуд, ба хидмати Шайх Муҳаммади Маъшуқи Тӯсӣ - аз аҷаллаи машоихи он аср рафт ва қасдашро ба ӯ изҳор кард. Дар ҷавоб гуфт: «Бирав, шурӯъ ба кор кун, ки Худованд туро комёб хоҳад фармуд». Дар сурате, ки мебинем, Фирдавсӣ ҳеч комёб нашуд. Вале хайри комёбӣ, ки ӯ дар ин кор ҳосил намуд, ҳеч кас наметавонад онро инкор намояд.

Манобеи «Шоҳнома». Сер Ҷон Малкумдар саҳифаи 65 китоби «Таърих»-и худ ба шарҳи зайл менависад: «Тамоми муарриҳини қарни аввал навиштаанд, ки чун эронӣён дар ҷилавгирӣ аз ҳучуми аъроб ниҳоятӣ истиқомату пофишорию ба харҷ дода буданд, лизо пайравони ислом бар асари иштиоли ноираи ғазаб куллияи ёдгориҳои миллиро барбод доданд, шаҳрҳоро туъмаи хариқ сохтаву оташкадаҳоро вайрон намуданд, мӯбадонро ба қатл расониданд, ҳар навъ китобе, ки буд, сӯзонданд ва соҳибони китобхонаро ба диёри адам фиристоданд. Аъроби мутаассиб, ки ҷуз Қуръон чизе намедонистанду намехостанд ҳам бидонанд, мӯбадонро маҷус номидаву ҷодугар ҳаёл мекарданд ва аз муомилае, ки онҳо бо кутуби Руму Юнон раво доштанд, метавон қиёс кард, ки дар ин растохез чӣ қадар бояд аз кутуби Эрон маҳфуз монда бошад! Тақрибан чаҳорсад сол аз ин воқеа гузашт ва аҳаде бад-ин ҳаёл наафтод, ки таърихи Эронро ҷамъоварӣ кунад ва аввалқадаме, ки дар ин боб бардошта шуд, аз тарафи силсилаи Сомонӣ будааст. Муарриҳин дар ин ҷо ихтилоф кардаанд. Баъзе менависанд Мансури сонӣ шурӯъ ба ин кор кард ва бархе дигар Исмоил, аввалин подшоҳи хонадони мазбурро нақл кардаанд, ки бо дасти Дақиқӣ шурӯъ ба таълифи «Шоҳнома» намуд. Ба ҳар ҳол. салотини Сомонӣ чун худро аз насли Баҳроми Ҷӯбин медонистанд, дар ин садад бароманд, ки мо асри ниёғони худро эҳё мекунем».

Сер Ҷон Малкум солҳо муқими Эрон буд ва дар забони форсӣ маҳорати тамом дошт, ба илова, таваҷҷуҳи ҳосе ба таърихи ислом доштааст ва бо ҳамаи инҳо пояи таҳқиқотро бибинед, ки дар ин ҳама ибороти аризу тавил як ҳарфи саҳеҳ ҳам аз забони ӯ дарнаомадааст.

Мақом муқтазо нест, то ҷавоби таассуботи оқои Маклум дода шавад. Албатта, ин нукта аз назари таърихӣ қобили баҳс аст, ки замоне ки Фирдавсӣ хост даст ба навиштани «Шоҳнома» бизанад, чӣ қадар аз

дарҷ мешавад, тасреҳ кардааст, ки 35 сол вақти ӯ сарфи таълифи китоб шуда, дар сурате, ки тамоми муддати салтанати Маҳмуд беш аз сиву як сол набуд.

*Сиву панҷ сол аз сарои сипанҷ
Басе ранҷ бурдам ба уммеди ганҷ.
Чу барбод доданд ганҷи маро,
Набуд ҳосиле сию панҷи маро.*

Сониян, иллатеро, ки ҳудаш дар дебоча барои таснифи китоб зикр намуда, он иллат ҳам ривояти фавқро тақзиб менамояд. Чи аз он ба ҳубӣ маълум мешавад, ки қабл аз расидан ба дарбори Маҳмуд шурӯъ ба назми китоб карда буд ва тафсили он дар баёни сабаби таълифи «Шоҳнома» хоҳад омад.

Ба ҳар ҳол, ин матлаб мусаллам аст, ки Фирдавсӣ дар ватани худ «Шоҳнома»-ро оғоз ниҳода ва Абӯмансур, ҳокими Тӯс, аз ӯ сарпарастӣ мекардааст ва баъд аз фавти Абӯмансур Салонхон омили Тӯс муқаррар гардид. Ва чун овозаи китоб дар он вақт ҳама ҷо печида буд, дар ин миёна хабар ба Султон Маҳмуд расид ва ба Салонхон навишт, ки Фирдавсиро ба дарбор равона дорад. Шоири номии мо ибтидо аз рафтани ӯ намуд, вале баъде ки пешгӯии шайхӣ собиқузикр ба ёдаш омад, ризо шудаву аз Тӯс ҳаракат карда, воридаи Ҳирот шуд. Вақте ки ин хабар ба Ҷазнин расид, тавтиаву дастабандӣ шурӯъ гардид.

Бадеъуддини дабир мирмуншии дарбор буд. Ӯ Унсуро мулоқот кард ва изҳор дошт, ки: «Медонед, таълифи «Шоҳнома» аз муддате манзури назари султон будааст, вале касе аз миёни шуарои дарбор аз уҳдаи анҷоми ин муҳим барнаомад ва акнун Фирдавсӣ дорад меояд ва агар бино шуд ба дасти ӯ ин кор сурат гирад, дигар обрӯе барои шоирони дарбор боқӣ нахоҳад монд». Унсурӣ дар ҷавоб гуфт: «Рост аст, вале ҳоло дигар намешавад аз Султон хост, ки Фирдавсиро аз Ҳирот баргардонад, балки тадбири дигаре барои ин кор бояд андешид». Билҷумла, Унсурӣ қосиде назди Фирдавсӣ фиристод ва навишт, ки «Феълан омадани шумо бад-ин ҷо беҳосил аст. Дар ибтидо ҳаёле барои Султон пайдо шуда буд ва, лизо ҳукми эҳзори шумо содир гардид, вале баъд аз он ҳаёл мунсариф шуда, ҷунон ки то кунун исме аз шумо бурда нашудааст. Ин буд ҳақиқати амр, ки лозим дид шуморо аз он огоҳ созад».

Фирдавсӣ, баъд аз вусули ин нома, қасд кард аз Ҳирот баргардад, вале вақте ки ин ҳаёл барои ӯ пайдо шуд, ки шояд дастабандӣ ё дасисае дар кор бошад, аз мурочиат мунсариф гардид. Тӯле накашид, кудурате

байни Бадеъуддини дабир ва Унсурӣ рӯй дод ва дӯстии онҳо ба душманӣ мубаддал гардид.

Дабири мазбур аз мактубе, ки Унсурӣ бо назари ӯ барои Фирдавсӣ фиристода буд, истифода намуда, барои Фирдавсӣ пайғом фиристод: «Билофосила ба самти Ғазнин ҳаракат кун ва мактубе, ки Унсурӣ навишта буд, ҷанбаи ғарази шахсӣ доштааст».

Фирдавсӣ дар ҷавоб навишт: «Инак, ба тарафи Ғазнин ҳаракат мекунам». Ва ин ашъорро ҳам дар нома навишт:

*Ба гӯш аз сурӯшам басте муждаҳост,
Дилам ганҷи гавҳар, забон аждаҳост.
Чи санҷад ба мизони ман Унсурӣ,
Гиё чун кашад пеши гулбун саре?*

Билҷумла, ӯ аз Хирот ҳаракат карда, то воридаи Ғазнӣ шуд ва дар Ғазна наздики боғе фуруд омад, ду ракаат намоз кард ва дӯстонашро аз вуруди хеш мутталаъ сохт. Баъд ба азми тафарруҷ аз манзил берун омад ва тафарруҷкунон дохили ҳамон боғ гардид. Хусни иттифоқ, шуарои номии дарбор, яъне Унсурӣ, Асқадӣ ва Фаррухӣ қаблан ба қасди тафреҳу сайр дар боғ омада буданд. Даври ҷоми бода дар гардиш буд, ки Фирдавсӣ ногаҳон бар онҳо ворид шуд. Ҳазарот аз ин меҳмони ноҳанда дар ҳам шуданд ва онро монеи озодии худ ҳаёл карданд ва, лизобарои ҳалосӣ аз ӯ бар ин иттифоқ намуданд, ки рубоие тарҳ карда, ҳар қадам як мисраъи онро бигӯянд, чунончи ӯ ҳам як мисраъ гуфт, вайро бипазиранд, вагарна худ сарафканда шуда, хоҳад бархосту рафт.

Унсурӣ ибтидо карда гуфт: Чун орази ту моҳ набошад равшан,

Фаррухӣ гуфт: Монанди руҳат гул набувад дар гулшан.

Асқадӣ гуфт: Мижгон-т ҳаме гузар кунад аз ҷавшан,

Фирдавсӣ ҷавран гуфт: Монанди синони Гев дар ҷанги Пашан.

Эшон вақте ки аз талмеҳи Геву Пашанг аз Фирдавсӣ суол карданд, дар ҷавоб шарҳе ба таври тафсил зикр намуд, ки боиси таъҷуби ҳама гардид. Аз он ҷое, ки ҳикду ҳасад ҳамеша ҳосаи ақвоми осий будааст, менависанд, ки онҳо муттафиқ шуданд нагузоранд, ки Фирдавсӣ худро ба дарбор бирасонад.¹ Бино ба ривояти дигар, мушоираи фавқ дар ҳузур Султон Маҳмуд ба амал омад. Менависанд: «Моҳак, аз надимони Султон, ки дорои завқи олий буд, Фирдавсиро дар боғи мазбур дида, шефтаи талоқати лисону узубати баёни вай гардид ва лизо ӯро бо худ ба

¹Ин ривоят дар дебочаи «Шоҳнома» зикр шудааст, вале Давлатшоҳ менависад: «Баъд аз имтиҳони мазкур Унсурӣ ба Фирдавсӣ офарин гуфт ва ӯро бо худ ба дарбор бурда, муаррифӣ намуд». (Муаллиф).

умарову ашрофи илмдӯсту адабпарвар ҳама қисм бо ӯ бинои мусоидат ва ҳамроҳиро гузоштанд, ҳоса футуввату мардонагии Мансур ибни Маҳмуд дар бораи ӯ ба дараҷае расид, ки аз ҳамроҳии дигарон вайро ба кулӣ бениёз сохт. Чунон ки ишора ба он карда, мегӯяд:

*Бад-ин нома чун даст кардам дароз,
Яке меҳтаре буд гарданфароз.
Ҷавон буд аз гавҳари паҳлавон,
Хирадманду бедору равшанравон.*

*Маро гуфт, к-аз ман чи ояд ҳаме,
Ки ҷонат сухан-бар гарояд ҳаме?
Ба чизе, ки бошад маро дастрас,
Бикӯшам, ниёзат надорам ба кас.*

Афсӯс, ки баъд аз ҷанде Мансур аз дунё рафт ва ӯ аз ин воқеаи ногувор бағоят мутаассир шуда, марсияи ҳузнангезе дар ҷавташ гуфтааст.

Аз ҷумла, Ҳусайни Қутайб, Алиӣ Дайламӣ, Бӯдулаф, Фазл ибни Аҳмад, мебошанд, ки дар таълифи китоби ӯ кӯмак кардаанд. Низомии Самарқандӣ мегӯяд: «Ҳусайн Қутайб ҳокими Тӯс будааст. Ва занни қавӣ меравад, ки ӯ баъд аз ҷавти Мансур ба ҳукумат барқарор шудааст. Мушорунилайҳ касест, ки Фирдавсиро аз додани молиёт маоф сохта буд».¹

Фазл ибни Аҳмад баъд аз ҷавти Ҳасани Маймандӣ ба вазорат мансуб гардид ва аз ҳолоти ӯ шаммае дар «Шоҳнома» зикр шудааст.

Низомии Арӯзӣ менависад, ки «Алиӣ Дайламӣ мусаввадаҳои китобро покнавис менамуд ва Бӯдулаф онро ҳифз мекард ва дар маҷолис меҳонд». Вале шарҳе, ки аз мушорунилайҳҳо дар китоб зикр шуда, менамояд, ки мақомашон болотар буда ва онҳо мисли ин ки мураббиво сарпарастии Фирдавсӣ будаанд, на котибу ҳофиз ва ё ровӣ.

*Аз он номвар номдорони шаҳр
Алӣ Дайламу Бӯдулафрост баҳр.*

Ва бино ба гуфти Қозӣ Нуруллоҳи Шуштарӣ, ӯ яке аз руасои олимақом буда ва ҳамон шахсест, ки Асадии Тӯсӣ «Гуштоспнома»-ро ба номи вай сохтанд дар дебоча аз ӯ таъриф кардааст:

¹ «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Самарқандӣ. (Муаллиф).

*Суханро ниғаҳ доштам сол бист,
Бад-он, то сазовори ин ганҷ кист?
Чаҳондор Маҳмуди бофарру ҷуд,
Ки ўро қунад моҳу кайвон сучуд...*

Аз ин ашъор сареҳан бармеояд, ки муддати бист сол қалб аз вуруд ба дарбори Маҳмуд «Шоҳнома» шурӯъ шуда буд.

Аз дебоҷаи китоб низ маълум мешавад, ки ў ба сарофати табъу майли хотир шурӯъ ба таълифи китоб намуда ва қароину амороти дигаре дар даст аст, ки онро таъйид менамояд.

Фирдавсӣ фитратан шоир ва нобиғаи асри хеш буд ва, гузашта аз ин, наслан маҷусу ҳамқавми салотини қадими Эрон будааст. Дақиқӣ, вақте ки санги бунёди «Шоҳнома»-ро гузошт ва дostonҳои чандеро дар риштаи назм кашид, овозаи он дар ҳама ҷо печидаву аз ҳар тараф ба ў иқбол намуданд ва аз ин маълум гардид, ки нисбат ба чунин китобе мардум то ҷӣ дараҷа иқбол доранд ва он то ҷӣ пояе мумкин аст қабули омма пайдо кунад. Ва ҳаминҳо худ кофӣ буд, ки ў роғиб ба ин кор шавад ва ба таълифи чунин китобе мубодират намояд. Вале мақсудеро, ки ў дар назар гирифта буд, бисёр муҳим ва бидуни кумаку мусоидатҳои хориҷ ва фароҳам будани лавозиму асбоби кор анҷоми он мушкил, балки хориҷ аз имкон будааст. Аз ҷумла, дар қадами аввал манобеъ ва асноди таърихӣ қобили эътимод ва вусуке лозим буд дар даст дошта бошад. Ва, хушбахтона, дар маҳалли ҳуди Фирдавсӣ шахсе пайдо шуд, ки ин мавод назди вай мавҷуд будааст ва ў чун бо Фирдавсӣ дӯст буд, пас аз иттилоъ аз чигунагии амр, нусхаи асли китобро овард ва таслими вай намуд, чунон ки дар дебоҷаи китоб мегӯяд:

*Ба шаҳрам яке меҳрубон дӯст буд,
Ту гуфтӣ, ки бо ман ба як нӯст буд.
Маро гуфт: хуб омад ин ройи ту,
Ба некӣ хиромад магар пойи ту,
Навишта ман ин номаи паҳлавӣ,
Ба пеши ту орам, магар нагнавӣ,
Шав, ин номаи хусравон бозгӯӣ,
Бад-ин ҷӯӣ зад меҳмон обирӯӣ.
Чу овард ин нома наздики ман,
Барафрӯхт ин ҷони торики ман.*

Агарчи ў, ба қавли Низомии Самарқандӣ, аз тарафи падар молик ва кораш хуб буд ва бо ин ҳол, вақте ки шурӯъ ба таълифи китоб кард,

хона бурда, баъд аз сарфи таом аз ҳолоташ пурсид. Ў саргузашти худро нақл намуд ва ин ҳангома аст, ки ҳукми таълифи «Шоҳнома» содир шудаву ҳафт нафар аз шуарои бузурги дарбор, ки иборат буданд аз Унсурӣ, Фаррухӣ, Зинатӣ, Асҷадӣ, Абӯбакри Искоф, Тирмизӣ, Хуррамӣ ва Мунҷикичангзан, барои ин кор мунтахаб шуда буданд.

Моҳак инро барои Фирдавсӣ нақл намуд ва ў гуфт: «Ман ҳам дар шеър даст дорам, агар муктазӣ шуд, аз манҳам назди Султон исме бу-баред». Моҳак он рӯз ба дарбор рафт, вале мавқеи муносибе пайдо накард, ки аз Фирдавсӣ суҳбат кунад ва то як ҳафта ба ҳамин минвол гузашт. Як рӯз Моҳак, ки аз дарбор баргашт, хабар овард, ки ҳама шуаро дар дарбор ҳозир шуда ва дostonҳои чанде аз «Шоҳнома»-ро, ки назм сохта буданд, хонданд. Аз ҷумла, Унсурӣ, ки достони Рустаму Сухробро ба назм дароварда буд, вақте ки ин ду шеърро хонд:

*Ҳар он гаҳ, ки ташина шудӣ ту ба хун,
Биёсудӣ ин ханҷари обгун
Замона ба хуни ту ташина шавад,
Ба андоми ту мӯй дашина шавад, -*

султон Маҳмуд онро писанд намудаву хидмати таълифи «Шоҳнома»-ро ба вай вогузор кард. Фирдавсӣ ҳамон соат бархоста ва рафт дар хилват машғули назми достони мазбур гардид. Ҳангоми шаб, вақте ки барои сарфи таом ҳозир шуд, ба Моҳак изҳор дошт, ки достони Рустаму Сухробро шуаро пеш аз Унсурӣ ба назм даровардаанд. Аз ҷумла, ашъоре назди ҳуди ман мавҷуд мебошад, ки ашъори Унсурӣ дар муқобили он арзише надорад. Ин бигуфту шурӯъ ба хондани ин ашъор намуд:

*Кунун хӯрд бояд майи хушгӯвор,
Ки май бӯи мушк орад аз ҷӯйбор.
Ҳаво пурхурӯшу замин пур зи ҷӯш,
Хунук он ки дил шод дорад ба нӯш.
Ҳама бӯстон зерӣ барги гул аст,
Ҳама кӯҳ пурлолаву сунбул аст.*

Моҳак ин дафъа, ки ба дарбор рафт, ашъори мазбурро ба назари Султон расонид ва он бағоят мавриди писанд воқеъ шуда, пурсид: «Ин ҷавоҳири нафисаро аз кучо ба даст овардӣ?». Моҳак исми Фирдавсиро бурд. Шоҳ ғавран вайро эҳзор намуд, аз ному нишони вай пурсид. Гуфт, ки: «Аз аҳли Тӯс мебошад». Баъд суол кард: «Тӯс дар ҷӣ таърихе

бино шуда ва кӣ онро бино ниҳодааст?». Фирдавсӣ дар ҷавоб шарҳи масбути зикр намуд. Султон шуароӣ саъбаро талабида фармуд: «Ин шахс (ишора ба Фирдавсӣ) достони «Рустам ва Сухроб»-ро назм сохтааст». Фирдавсӣ тамоми ашъорро хонд. Ҳуззор ҳама тааҷҷуб намуданд, шуаро садо ба таҳсину офарин баланд карданд ва Маҳмуд вайро ба атои шоҳона навозиш фармуду Унсурӣ, махсусан, ҷилав рафта, дасти Фирдавсиро бӯсид.

Чун амраҳписандӣ дар он аср чандон айб шумурда намешуд, Маҳмуд ба Фирдавсӣ амр кард, ки дар васфи хатти Аёз чизе бигӯяд ва ӯ ин ду байтро гуфт:

*Маст аст, бую, чаҳми туву тир ба даст,
Бас кас, ки зи тирӣ чаҳми масти ту бихаст,
Гар нӯшад оразат зиреҳ, узраш ҳаст,
К-аз тир битарсад ҳама кас, ҳоса зи маст.*

Маҳмуд хушаш омад, билоҳира, хидмати назми «Шоҳнома» ба уҳдаи ӯ воғузур гардид. Барои ин кор ҳукм шуд ҷануби қасри султонӣ, маҳалле, ки тамоми лавозиму асбоби кор ва низ аз ҳар қабил олоту адавоти ҷанг ва аслиҳаи корзор дар он ҷо ҷамъ ва ба тасовири сардорону қаҳрамонони Аҷам музайян буд, барои Фирдавсӣ таҳия карданд ва қарор шуд, барои ҳар байте як ашрафӣ сила ба ӯ дода шавад. Махсусан, изҳор шуд, дар ҳар ҳазор байте, ки омода шавад, ҳазор ашрафӣ ба ӯ пардохта шавад. Вале Фирдавсӣ инро қабул накард ва гуфт, ки баъд аз хатми китоб тамоми маблағро якдафъа ба ӯ бипардозанд.

Фирдавсӣ, вақте ки дар ватан мезист, аксар дар канори наҳри обе, ки дар он маҳал буд, рафта менишаст ва манзараи обро менигаристу тафреҳ мекард. Вале, иттифоқан, дар қисмати улёи наҳр садде буд, ки ҳамеша дар мавсими борон мешикаст ва аз он оби пойини наҳр гилолуд шуда, аз сафову таровати он мекошт ва ин боиси кадурати хоҳири вай мегардид. Ва, лизо дар назар гирифт, садди мазбурро тавре муҳкаму таъмир кунад, ки дигар хароб нашавад. Вале баъд дид, ки молияш барои ин кор вафо намекунад. Ин буд, мавқеи навиштани «Шоҳнома» бо худ аҳд кард, ҳар миқдор силае, ки аз ин роҳ ба даст меояд, ҳамаро сарфи таъмири садди мазбур намояд ва шояд ҳамин сабаб будааст, ки майл кард силаи китоб якҷо ба ӯ пардохта шавад.

Ӯ муддати ҷаҳор соли мутаволӣ дар Ғазнин таваққуф намуд ва дар зарфи ин муддат машғули таълифи «Шоҳнома» будааст. Баъд аз инқизои муддати мазбур ба ватани худ баргашт ва пас аз ҷанд соли таваққуф дубора ба Ғазнин рафт. Қисмате аз китобро, ки дар ин миёна

Таърихи таълифи «Шоҳнома» ва сабаби таълиф. Ҷои басте тааҷҷуб аст, ки голибан як воқеа ҳар қадар, ки иштиҳораш бештар аст, ҳамон қадар он воқеа беаслу бепо мебошад. Умуман, шуҳрат дорад, ки Фирдавсӣ баъд аз рафтан ба Ғазнаву вуруд ба дарбори Султон Маҳмуд ва билоҳира, ҳасбуламури Султон, шурӯъ ба таълифи китоб намудааст. Ва аксари соҳибони тазкира ҳам ҳамин тасвирро кардаанд. Вале бояд до-нист, ки он ба кулӣ ғалат ва муҳолиф ба воқеъ мебошад.

Ӯ ба тавре ки (дар собиқ ишора шудааст) дар охири китоб тасреҳ карда, ки он дар соли ҷаҳорсади ҳиҷрӣ ба анҷом расида ва низ менави-сад, ки сию панҷ сол аз умраш сарфи таълифи китоб шудааст, бинобар ин, дар сесаду шасту панҷи ҳиҷрӣ бояд шурӯъ ба таълифи китоб шуда бошад ва чун Султон дар ҳудуди соли 388 ҳиҷрӣ бар тахт нишаста, лизо муддате пеш аз ҷулуси ӯ «Шоҳнома» шурӯъ шуда буд.

Роҷеъ ба таълифи китоб умуман ҳаёл мекунам, ки он бар ҳасби амури Султон Маҳмуд будааст ва ҳол ин ки ин тавр нест. Худи Фирдавсӣ сабабе, ки барои таълифи китоб зикр намуда, аз он ба ҳубӣ зоҳир мешавад, ки ҷуз зинда кардани номи аслофи ҳеш назари дигаре дар кор набудааст. Чунон ки гуфта:

*Ҳамехоҳам аз додгар як Худой,
Ки чандон бимонам ба гетӣ баҷой,
Ки ин номаи шаҳрёрони пеш
Бипайвандам аз хуб гуфтори хеш.
Басте ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,
Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.
Ҳама мурда аз рӯзгори дароз
Шуд аз гуфти ман номашон зинда боз.
Чу Исо ман ин мурдагонро тамом
Саросар ҳама зинда кардам ба ном.
Пай афкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.*

Дар хотимаи дафтари севум, он ҷое, ки ашъори Дақиқиро нақл кар-да, ҷунин мегӯяд:

*Ман ин нома фарруҳ гирифтам ба фол,
Ҳаме ранҷ бурдам ба бисёр сол.
Надидам сарафроз бахшандае,
Ба гоҳи каён-бар нишастандае.*

хориҷ аз шаҳр, ки мулки худи ӯ буд, дафн карданд. Ин хабар ба султон Маҳмуд расид. Хукм кард, он воизро аз шаҳр ихроҷ карданд.

Аз Фирдавсӣ фақат як духтар боқӣ монда буд ва, лизо силаи шоҳиро бурданд таҳвили ӯ бидиҳанд. Ин духтари олиҳиммат ҳозир нашуд аз моле, ки падар аз ҳасрати он мурд, авлод таматтӯ бардорад. Ин буд, онро рад кард. Хабар ба Маҳмуд доданд. Хукм кард, ашрафихоро таслими Имом Абӯбакри Исҳоқ намуданд, то корвонсарое ба номи Фирдавсӣ бино кунад. Носири Хусрав дар «Сафарнома»-аш менависад: «Дар соли 430 ҳиҷрӣ ба Тӯс расидам, сарои бузурге дидам. Аз молики он пурсидам, маълум шуд аз силаи «Шоҳнома» бино шудааст». Аз «Фарҳанги Рашидӣ» ва низ дар «Чаҳормақола» омада, ки номи он «Чоҳа» ва дар сари роҳи Марву Нишобур ҳам воқеъ аст.

Соҳибони тазкира умуман менависанд, ки Фирдавсӣ дар соли 411 ҳиҷрӣ вафот ёфтааст. Лекин худи ӯ дар охири китоб аввалан тасреҳ мекунад, ки он дар соли чаҳорсади ҳиҷрӣ ба анҷом расидааст:

*Зи ҳичрат шуда панҷ ҳаштод бор,
Ки гуфтам ман ин номаи шаҳрёр.*

Ва дигар менависад, ки дар он вақт синнаш болиғ бар ҳаштод будааст:

*Кунун умр наздики ҳаштод шуд,
Умедам ба якбора барбод шуд.*

Ва чун баъд аз итмоми «Шоҳнома» се-чаҳор сола бештар зинда набуд, бинобар ин, вафоташ бояд чанд сола қабл аз 411 ҳиҷрӣ воқеъ шуда бошад.

Мазори Фирдавсӣ муддатҳо маъмур ва бўсагоҳи олам будааст. Низомии Самарқандӣ дар санаи 510 ҳиҷрӣ қабрашро зиёрат кардааст. Давлатшоҳ менависад, ки мазори Фирдавсӣ феълан аз зиёратгоҳҳои умумӣ шумурда мешавад. Соҳиби «Маҷолис-ул-муъминин» менависад: «Бақъаи Фирдавсӣ, дар натиҷаи ҳусни мувофиқати Абдуллоҳони ўзбек, маъмур ва дорои раънақи босазо мебошад ва аз ҳар фирқаву ҷамоат, хусусан ҷамоати шиъа, ба заиёрати қабри ӯ мераванд. Худи ман низ ба зиёрати қабри ӯ тавфиқ ёфтаам. Оре:

*Ҳаргиз намирад, он ки дилаш зинда шуд ба ишқ,
Сабт аст дар қаридаи олам давоми мо».*

омода карда буд, аз назари султон гузаронид ва, мавриди таҳсин воқеъ шуда, ба инъомоти шоҳона муфтаҳар гардид.

Дар соли бистуми таълифи китоб, ки синнаш болиғ бар шасту панҷ сол буд, писари ҷавонаш аз дунё рафт ва ӯ дар ин мусибат бениҳоят гирифтори ранҷу алам гардид, чунон ки дар «Шоҳнома» шарҳе, ки дар ин бора навишта, ба шарҳи зайл мебошад:

*Магар баҳрае гирам аз банди хеш,
Барандешам аз марғи фарзанди хеш.
Зи бадҳо ту будӣ маро дастгир,
Чаро роҳ ҷустӣ зи ҳамроҳи пир?
Магар ҳамраҳони ҷавон ёфтӣ,
Ки аз пеши ман тез биштофтӣ?
Ҷавонро чу шуд сол бар сиву ҳафт,
На бар орзу ёфт гетиву рафт.
Ҳаме буд ҳамвора бо ман дурушт,
Барошuftу як бор бинмуд пушт.
Маро шасту панҷу туро сию ҳафт.
Напурсид аз ин тиро танҳо бирафт.*

Ин матлаб дар таърихи илмӣ қобили бисе таассуф аст, ки бояд ҳаққи як чунин шоири номӣ помол шуда, доди сухани ӯ дода нашавад. Дар асли вуқӯи он ҷои ҳеҷ тардид нест, лекин илалу асбобе, ки барои он зикр шуда, мухталиф ва ҳар як муҳолифи дигарист.

Давлатшоҳ менависад, ки чун Фирдавсӣ ба Аёз эътинос намекард, лизо ӯ ҳам аз вай ранҷиш ҳосил карда, бинои сиоятро гузошт ва ба Маҳмуд расонид, ки ӯ роғизӣ мебошад. Низомии Арӯзӣ меғӯяд, ки қисмати аъзами аъзои дарбор бо Ҳасани Маймандӣ, вазири аъзам, муҳолиф буданд ва чун ӯ аз Фирдавсӣ тарвиҷу ҳимоят менамуд, лиҳозо муҳолифин маҳзи зиддият бо вазири мазбур Фирдавсиро дар назари Маҳмуд муътазилӣ ва роғизӣ ба қалам доданд.

Дар дебочаи «Шоҳнома» мастур аст, ки худ Ҳасани Маймандӣ сабаби харобии Фирдавсӣ гардид ва ҷиҳаташ ҳамин буд, ки умарову ашрофи шаҳри Ғазна ва атрофи он ҳадоё ва туҳафи бисёре барои Фирдавсӣ мефиристоданд ва ӯ ҷавоби онро назм сохта мефиристод ва ин маънӣ боиси кудурати хоҳири вазири мушорунилайҳ мегардид, вале Фирдавсӣ ба он аҳаммияте намедод ва ин абётро месурод:

*Ман банда, к-аз мабодии фитрат набудаам
Моил ба мол ҳаргизу томеъ ба ҷоҳ низ,
Сӯи дари вазир чаро мултафит шавам,
Чун фориғам зи борғаҳи подшоҳ низ.*

Ба илова Ҳасани Маймандӣ хориҷимазҳаб ва Фирдавсӣ шиа буд ва бадеҳист, ки ин ҳам омили муассире буд барои хусумати вазир нисбат ба Фирдавсӣ.¹

Дебочанависон нуктаи дигаре ҳам зикр кардавуаҳаммияти зиёде ба он додаанд ва он ин аст, ки Фирдавсӣ шарофати насабро дар китоб дар мавриди адида бо обутоби зиёд гӯшзад намудааст ва ин бар Маҳмуд чун аз ҳайси насаб пасту ғуломзода буд, ногувор маълум шуда, дар ботин онро нисбат ба худ тавҳин ҳаёл карда, аз вай хотираш ранҷидааст. Ва, билохира, арбоби тазкира менависанд, ки ба воситаи ташайюъи Фирдавсӣ Маҳмуд ин муомиларо дар бораи ӯ раво дошт, лекин фаромӯш нашавад, ки дар дарбори Маҳмуд аз улмову фузалои шиъа ба касрат мавҷуд буданд, ки ниҳояти тавқиру эҳтиром аз онҳо ба амал меомад.

Аз ҷумла, Абӯрайҳони Берунӣ, ки аланан изҳори ташайюъ менамуд, Маҳмуд ӯро махсусан ба дарбор даъват кард ва ниҳоятдараҷа ҳам аз ӯ қадрдонӣ менамуд. Дар дарбори Маҳмуд соҳибони ҳунару камоли ҳар кешу мазҳабе аз ҳинду, исой, яҳуд ва ғайраҳо мавҷуд буданд. Дар ин сурат бечора Фирдавсӣ тақсираш чӣ буд, ки бо ӯ бояд чунин рафторе бишавад?

Дар ин хусус сабаби дигаре дар дебоча зикр шуда, ки қарини қиёс ба назар маояд. Султон Маҳмуд бо хонадони Дайламӣ саҳт душман буд ва ҷиҳаташ ҳам возеҳ аст, чи хонадони мазбур дар ташайюъ бағоят мутаассиб буданд. Фаҳруддавла, яке аз подшоҳони ин хонадон буд, ки аз Фирдавсӣ хеле тарвичу ташвиқ менамуд ва, вақте ки достони Рустаму Исфаҳидёрро дар риштаи назм кашид, Фаҳруддавла ҳазор ашрафӣ барои вай фиристод ва навишт: «Агар бад-ин савб азимат намоед, пазириии

¹Ашхосе, ки дар тамоми муддати салтанати Маҳмуд ба садорату вазорат расидаанд, се нафар будаанд. Аввал аз ҳама Фазл ибни Аҳмад мебошад. Мушорунилайҳ ибтидо муовини раиси дафтари дарбори Сомонӣ буд ва дар дарбори Сабуктегин ба вазорат расид. Баъд аз Сабуктегин Маҳмуд ӯро ба мақому шугле, ки дошт, боқӣ гузошт. Ӯ аз улуғу фунун бебаҳра буд, вале дар мақоми умури султонӣ ва интизомоти мамлақати нобиғаи асри худ буд. Баъд аз даҳ соли вазорат рӯи асли рақобат ва дастабандӣ аз қор афтода, Ҳасани Маймандӣ ба рӯи қор омад. Ӯ ҳам баъд аз шонздаҳ соли вазорат маъзул ва Ҳасан ибни Маҳмуд вазир шуд. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» аз Фазл ибни Аҳмад мадҳ гуфта ва маълум мешавад ӯ вайро ба дарбор муаррифӣ кардааст. Аммо вазире, ки мутаваҷҷеҳ ба ин амр намуд, ки ба Фирдавсӣ тааддӣ шуда, Ҳасан ибни Муҳаммад будааст. (Муаллиф).

ронбаҳое барои ӯ фиристод ва пайғом дод: «Чун Султон аз шумо норозист, аз нигоҳдории шумо маъзур мебошам ва, инак, ҳар кучо майл доред, ташриф бибаред».

Нависандагони дебоча нақл мекунанд, ки ӯ аз он ҷо ба Бағдод рафт ва мавриди навозиши халифаи аббосӣ воқеъ гардид, қасидае дар арабӣ гуфта, тақдим дошт ва дигар китоби «Юсуфу Зулайхо»-ро, бино ба хоҳиши баъзе, таълиф кард. Хабар ба Султон Маҳмуд расид. Навишт ба халифа: «Фирдавсиро фавран ба Ғазнин бифирист ва илло Бағдодро зери пои филони ҷангӣ вайрон хоҳам намуд». Халифа дар ҷавоб навишт: «Алиф, лом, мим» ва он ишора аст ба сураи «Алам таракайфа фаъала раббука би асҳобил фил». Вале бояд донист, ки ин ривоят аз ҳилии сикхату эътибор бакуллӣ холию пуч аст.

Як дафъа Султон Маҳмуд аз сафари Ҳиндустон бармегашт. Дар байни роҳ расид ба як қалъа, ки душман он чоро ҳисор карда буд. Султон қосиде назди аҳли қалъа фиристод, ки қалъаро таслим кунанду ҳозир барои хидмат бошанд. Рӯзи дигар қосид баргашт. Маҳмуд ба вазирӣ аъзам ишора карду гуфт: «Бибинед, чӣ ҷавоб овардааст?». Вазир гуфт:

*Агар ҷуз ба коми ман ояд ҷавоб,
Ману гурзу майдони Афросиёб.*

Ин байт писанди Маҳмуд омада, пурсид: «Кӣ гуфтааст?» Дар ҷавоб аз Фирдавсӣ ном бурда, гуфт: «Моли ҳамон бечора аст, ки чандин сол хуни ҷигар хӯрду ғоидае набурд».¹ Маҳмуд гуфт: «Ман дар ин боб хеле пушаймонам. Баъд аз вуруд ба Ғазна ёдоварӣ кунед, то дар мақоми ҷуброни он бароям».

Билҷумла, баъд аз вуруд ба Ғазна шаст ҳазор ашрафӣ барои Фирдавсӣ фиристод, вале тақдирро чӣ гуна мешавад тағйир дод. Борҳои ашрафиро, вақте ки аз дарвозаи шаҳри мавсум ба Рӯдбор ворид карданд, маълум шуд ҷанозаи Фирдавсиро аз дарвозаи дигар хориҷ мекунанд.

Воизе дар Тӯс буд, ки мардумро мавъиза менамуд. Ӯ фатво дод, ки чун Фирдавсӣ рофизист, ҷанозаашро наметавон дар қабристони муслимин дафн кард ва ҳар қадар ҳам аз ӯ дар ин боб хоҳишу илтимос карданд, суде набахшид. Охируламр, маҷбур шуданд ҷасадашро дар боғи

¹ Ин ривоят ба тариқи мухталиф нақл шуда, вале мазмунӣ фавқ маъхуз аз Низомии Самарқандист, ки бештар қобили эътимод мебошад, чун ӯ онро аз Амир Муиззӣ, маликушшуарои Санҷар, шунида ва Муиззӣ аз Амир Абдураззоқ нақл кардааст. Рӯҷӯ шавад ба «Чаҳормақола» дар шарҳи аҳволи Фирдавсӣ. (Муаллиф)

*Валекин зи фармудаи муҳташам
Надонам, к-аз ин беи чун сар кашам.
Фиристодам, ар гуфтае доштам,
Ба наздики худ ҳеч нагзоштам.
Агар бошад ин гуфтаҳо носавоб,
Бисӯзон дар отаи, бишӯ он дар об.
Гузаштам, аё, сарвари некрой,
Аз ин доварӣ то ба дигар сарой.
Расад лутфи Яздон ба фарёди ман,
Ситонад ба маҳшар аз он доди ман.*

Ҷ ин маснавиро барои Носирлак хонд, мушорунилайҳ насиҳат дода гуфт: «Бадгӯй шоистаи аҳли фазлу камол нест ва ман дар муовизаи ин ашъор яксад ҳазор рупия ба шумо медиҳам, ки ин ашъорро мактум нигоҳ дошта, интишор надихед». Ҷ ин хоҳишро қабул намуд ва Носирлак навишт ба Султон Маҳмуд, ки дар ҳаққи Фирдавсӣ зулм шудааст.

Мавқеи, ки меҳост аз Ғазнин ҳаракат кунад, ба масҷиди ҷомеъ рафт ва ин абётро бар девори масҷид навишт:

*Хуҷаста дарғаҳи Маҳмуди Ғазнавӣ дарёст,
Чи гуна дарё, к-онро канора пайдо нест.
Чи ғӯтаҳо задаму андар ӯ надидам дур,
Гуноҳи бахти ман аст ин, гуноҳи дарё нест.*

Султон барои адои намози ҷумъа ба ҷомеъ рафта буд, ки аризаи Носирлак ба вай расид ва дар ҳамин миёна назараш ба абёти ғавқ афтод, бениҳоят мутаассиф гардид ва баъд аз муроҷиат аз масҷид номаи мазкурро хонда, бар таассуфи вай афзуд. Ашҳосеро, ки аз Фирдавсӣ бадгӯй карда буданд, талабид ва маломату тавбих намуду гуфт: «Шумоҳо боиси ин бадномӣ шудед!»

Алҳосил, Носирлак аз Фирдавсӣ пазироии шоёне намуд, вале аз хавфи Маҳмуд ҷуръат накард ӯро зиёдтар назди худ нигоҳ дорад.

Ва, лизо ӯ аз онҷо хориҷ шуда, ба Мозандарон рафт ва дар он ҷо ба таҷдиди назари «Шоҳнома» пардохт. Ҳукумати он сомон муддатҳо бо хонадони Қобус ибни Вашмгир буд ва дар он вақт Сипаҳбад фармонравой мекард ва вақте ки ин хабарро шунид, бағоят масрур гардид ва вайро ба назди худ талабид. Нухайи «Шоҳнома»-ро, ки ашъори ҳаҷвия ҳам ба он изофа шуда буд, ба назари вай расонид.

Сипаҳбад бадван дар назар дошт, ки вайро назди худ нигоҳ дорад, вале баъд ба мулоҳизаи Султон Маҳмуд мунсариф гардид. Силаи ға-

комиле аз шумо ба амал хоҳад омад». Ин хабар дар тамоми Ғазна мунташир гардид ва Маҳмуд, вақте ки муталлеъ шуд, хотираш бағоят мушаввашу парешон шуд.

Тавзеҳи он, ки салотини Даёлама умуман дар ташайюъ таассуби зиёд доштанд. Муиззуддавлаи Дайлами дар соли 351 ҳиҷрӣ ҳукм кард дар тамоми деворҳои масҷиди Бағдод бинависанд: «Бар Амир Муовия ва ғосибӣ Фалак лаънат бод». Шаб, ки шуд, мардум иборати мазбурро ҳақ карданд ва дубора ба ҳукми Муиззуддавла ибороти ғавқ навишта шуд, вале вазираш Маҳлабӣ раъй дод фақат бинависанд: «Бар золимини Оли Маҳмуд лаънат бод!». Вале, албатта номи Муовия бояд сареҳан навишта шавад. Ҳукми мазкур ба мавқеи иҷро гузошта шуд.¹ Ва ин таассуб рӯзона дар тазоҷуд буд, чунон ки Суютӣ дар вақоеи соли 364 ҳиҷрӣ менависад:

وفي هذه السنة وبعد ما غلب الر فض و فار بمصر و الشام و المشرق و المغرب

Фирқай ботиния, ки мусулмононро дар хуфя ба қатл мерасониданд, қисмати аъзами онҳо таҳтулҳимояи салотини Даёлима буданд. Дар соли 420 ҳиҷрӣ, ки султон Маҳмуд Маҷдуддавлаи Дайламиро дастгир кард, ҷамоаи зиёде аз фирқай мазбур бо ӯ ҳамроҳ буданд ва, назар ба маротиби мазкураи ғавқ, байни Маҳмуд бо хонадони мазбур, гузашта аз адовати мазҳабӣ, равобит ва муносибати сиёсӣ низ тираву торик буд. Бинобар ин, қазияи мукотибаи Фаҳруддавла бо Фирдавсӣбарои Маҳмуд аз назари масолеҳи мамлакатӣ низ қобили таҳаммул набуд.

Билҷумла, иллат ҳар чӣ меҳоҳад бошад, рӯҳи қазия ин аст, ки Маҳмуд аз Фирдавсӣ ба таври шоиста қадрдонӣ нанамуд. Фирдавсӣ дар ҳаммом буд, ки силаи «Шоҳнома»-ро оварданд ба ӯ таҳвил бидиҳанд, чунон ки вақте ки аз ҳаммом берун омад, Аёз кисаҳои пулро таслим намуд ва Фирдавсӣ бетобона даст дароз кард ва маълум шуд, ки тило нест, балки ҳамаи он нуқраву дирҳам аст. Бесохта охи сарде аз дил кашид ва кисаҳоро андохт рӯи замин ва ба Аёз гуфт: «Ба султон бигӯ: ман ин ҳама хуни ҷигар, ки хӯрдам, барои ин донаҳои сафед набудааст». Аёз шарҳи воқеаро ба арзи султон расонид ва султон Ҳасани Маймандиро талабид ва бо ӯ эрод кард, ки ту боиси ин бадномӣ шудӣ. Дар ҷавоб гуфт: «Рад кардани инъомии мулк ғустохиву хилофи адаб аст ва агар мушти ҳоке ҳам фиристода шуда буд, Фирдавсӣ боистӣ онро сурмаи ҷашми худ кунад». Ин калимот дар султон асар намуда, нисбат ба Фирдавсӣ ғазабнок шуду гуфт: «Натиҷаи ин сӯидабро фардо ба дасти ин қарматӣ хоҳам дод». Фирдавсӣ, ки инро шунид, музтариб гардид. Вақти

¹Ибни Асир воқеоти соли 251 ҳиҷрӣ. 2. Ибни Асир воқеоти соли 420 ҳиҷрӣ. - (Муаллиф)

субҳ Маҳмуд дохили боғ шуд ва чашми Фирдавсӣ, ки ба ӯ афтод, банда-
вор чилав рафту сар гузошт рӯи пои Маҳмуд ва ин абётро муртачилан
гуфт:

*Чу дар мулки султон, ки чархаи сутуд,
Басе ҳаст тарсову габру яҳуд,
Гирифтанд дар зилли адлаш қарор,
Шуда эмин аз гардиши рӯзгор.
Чу бошад, ки султони гардунишукӯҳ
Раҳиро шуморад яке з-он гурӯҳ.*

Султон сари раҳм омад ва аз вай даргузашт.

Ӯ аз Ғазна хориҷ мешуд, покети мамхуре ба Аёз дод ва хоҳиш кард,
ки баъд аз бист рӯз онро ба султон таслим намояд ва ба тарафи Ҳирот
равона гардид. Маҳмуд, вақте ки покетро кушуд, чашмаш ба ин ашъор
афтод:

*Яке бандагӣ кардам, эй шаҳрёр,
Ки монад зи ту дар ҷаҳон ёдгор.
Пай афкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,
Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.
Чу бар бод доданд ганҷи маро,
Набуд ҳосиле сиё панҷи маро.
Агар шоҳро шоҳ будӣ падар,
Ба сар барниҳодӣ маро тоҷи зар.
В-агар модари шоҳ бону будӣ,
Маро симу зар то ба зону будӣ.
Парасторзода наёяд ба кор
В-агарчанд дорад падар шаҳрёр.
Сари носазоён барафроштан
В-аз эшон умеди беҳӣ доштан
Сари риштаи хеш гум кардан аст,
Ба чайб-андарун мор парвардан аст.
Дарахте, ки талх аст вайро сиришт,
Гараи барнишонӣ ба боғи биҳишт,
В-ар аз ҷӯи хулдаи ба ҳангоми об
Ба бех ангубин резиву шаҳди ноб,
Саранҷом гавҳар ба кор оварад,
Ҳамон меваи талх бор оварад.*

*Зи бадасл чашми беҳӣ доштан
Бувад хок дар дида анбоштан.
Аз он гуфтам ин байтҳои баланд,
Ки то шоҳ гирад аз ин кор панд,
Ки шоир чу ранҷад, бигӯяд ҳиҷо,
Бимонад ҳиҷо то қиёмат бачо.*

Шумо нерӯи сухан ва пояи ҷаҳонгирии онро мулоҳиза кунед, то ҷӣ
андоза аст, ки Маҳмуд салтанатҳои боазаматро зеру забар кард ва
шаҳрҳои бузургро ғорат намуд ва, билохира, оламро тахти султаву
нуфузи худ даровард, вале каломе, ки аз забони Фирдавсӣ дар омада
буд, натавонист аз миён бардорад, балки то имрӯз асари он боқӣ ва то
қиёмат боқӣ хоҳад монд.

Фирдавсӣ, вақте ки аз Ғазна берун мерафт, чуз як абову асо дигар
чизе бо худ надошт. Агарчи аҳбобу кадрдонони вай кам набуданд, ле-
кин маътуби шоҳро кӣ метавонад паноҳ дода ё аз ӯ пазирой кунад. Ва
бо ин ҳол Аёз чуръат карда, вақте ки Фирдавсӣ аз шаҳр хориҷ мешавад,
маблағе нақд бо микдоре лавозиму асбоби сафар махфиёна барои ӯ фи-
ристонд. Билҷумла, ӯ ба Ҳирот рафтаву дар он ҷо меҳмони Исмоили
Варроқ шуд. Чунки Маҳмуд ба атрофу ҷавониб фармон фиристода буд,
ки ҳар ҷо Фирдавсро пайдо карданд, гирифта ба Ғазна бифиристанд. Ӯ
муддати ҷаҳор моҳ дар Ҳирот махфӣ буд, ҳатто ҷосусони давлатӣ ба
Ҳирот омада, вайро наҷустанд. Баъд аз ҷаҳор моҳ аз Ҳирот равонаи Тӯс
гардид ва аз он ҷо ба Қаҳистон рафт. Носирлак, ҳукумати он ҷо, вақте
ки шунид, нудамову мутамаддини хосси худро ба истикбол фиристод ва
аз ӯ ниҳоятдараҷа эҳтиром намуд. Дар ин ҷо ба навиштани як маснавӣ
машғул гардид, дасоиси ҳосидину мазлумияти хеш ва низ халафи аҳду
нокадронии Султон Маҳмуро дар он зикр намуд:

*Ба Ғазнин маро гарчи хун шуд ҷигар
Зи бедоди он шоҳи бедодгар,
К-аз он ҳеч шуд ранҷи сисолаам,
Шунид аз замин осмон нолаам.
Ҳамехостам, то ғиғонҳо кунам,
Ба гетӣ аз ӯ дostonҳо кунам.
Бигӯям зи модар-шу ҳам аз падар-и,
Натарсам ба гайр аз Худованди Ариш.
Чу душман намедонад аз дӯст боз,
Ба теги забонаи кунам нӯст боз.*

ҳатто «Шоҳнома» бо «Саъбаи муаллақа» ҳам наметавонад баробарӣ кунад». Фозили шаҳир дар ин матлаб изҳори таъҷуб мекунад, ки чӣ тавр шуд «Шоҳнома» дар дунёи исломӣ ин қадар шуҳрати умумӣ пайдо кард ва баъд ҳудаш иллати онро чунин баён мекунад, ки чун китоби мазбур муштамил бар дostonҳои фахрияи аслофи мусулмонон аст, ҳубби қавмӣ ва таассуби наҷодӣ онро ба ин поя аз шуҳрат расонид. Мо дар ҷавоби тамоми баёноти нависандаи фозил ба ин як байт иктифо менамоем:

*Ҳарифи ковиши мижғони хунрезаи най, зоҳид,
Ба даст овар рағи ҷоневу наштавро тамошо кун.*

Мумаййизоти «Шоҳнома». Инак, мо хусусиёт ва мумаййизоти «Шоҳнома»-ро қадре батафсил баён менамоем:

1. Ин яке аз ҳасoиси ислом аст, ки дар ҳар ҷое, ки қадам гузошта, забони расмӣ он ҷоро ё яқсар аз миён бурда ва ё онро бадараҷае мағлуби хеш намудааст, ки дигар он забон натавониста хувиати худро ҳифз намудаву як забони холису мустақиле боқӣ монад. Масалан, забони расмӣ Мисру Шом қабл аз ислом қибтиву сурёни буд, вале баъд аз ислом забонҳои номбурда аз миён рафтаву арабӣ ба ҷои онҳо қарор гирифта, то ин дараҷа, ки имрӯз ҳатто насориву яҳуди ин билод ҳам ғайр аз забони арабӣ наметавонанд ба забони дигар тақаллум намоянд, яъне забони модарии онҳо ҳам арабӣ мебошад.

Атрок, ки вориди Осиёи Сағир ва Қустантания шуданд, забони онҳо мубаддал ба туркӣ гардид. Забони аслии Кобулу Қандаҳор паштуст, вале хос ба форсӣ тақаллум мекунанд, ки забони ҳукмронии исломӣ будааст. Эрону Ҳиндустон дар ин миёна аз худ саҳтҷонӣ буруз дода, забони аслии худро маҳфуз нигоҳ дошта, вале ба қадре алфози арабӣ дар он дохил шуда, ки аз забони аслии фақат исме боқӣ мондааст.

Ихтилоти забони форсӣ ба арабӣ дар ибтидо ниҳоят саҳту шадид будааст, чунон ки Аббоси Марвазӣ қасидае, ки дар мадҳи Маъмуни Аббосӣ сохта, ҷаҳор байти он имрӯз мавҷуд аст, ки нисфи бештари алфози он арабист. Ашъори Рӯдакӣ ва Абӯшақури Балхӣ пур аст аз алфози арабӣ. Дар асри Султон Маҳмуд яке аз фузуло дар ҷавоби «Шоҳнома» китобе дар наср ба исми «Умарнома» таълиф кардааст ва он низ, ки аз назари мо гузашта, ҳамин ҳолро дорад.

Шайх Абӯалӣ Сино «Ҳикмати алоия»-ро дар он замон ба забони форсӣ навишта ва маҳсусан хостааст, ки он дар форсии холис навишта шавад, лекин натавониста аз уҳдаи ин кор барояд. Вале, тамошо кунед, тасаллуту иқтидори Фирдавсӣ дар забони форсӣ то чӣ андоза аст, ки

маводи таърихии Эрон мавҷуд ва дар дастраси ӯ будааст. Умуман, ҳаёл мекунанд, ки дар миёни муслимин тадвини улуму фунун аз соли 143 ҳиҷрӣ шурӯъ мешавад ва пеш аз ин таърих чизе дар Ислом аз тарҷума ва таълиф набудааст, вале мааттаҷҷуб, тарҷумаи улуму фунуни ақвоми ғайр муддате пеш аз таърихи мазбур шурӯъ шуда буд. Ҳошим ибни Абдулмалик, ки дар соли 105 ҳиҷрӣ бар тахт нишаст ва гули сари сабади салотини Банӣ Умия буда, аввалқасест, ки ба улуми таърихи милали мутанаввиа таваҷҷуҳ намудааст. Ҷабала ибни Солим, раиси дафтари маҳсус, бисёре аз кутуби форсиро ба арабӣ тарҷума намуд, ки, аз ҷумла, китоби «Ҷанги Рустаму Исфандиёр» ва низ достони «Баҳроми Ҷӯбин» будааст.¹ Дар замони футӯҳоти араб, аз заҳоири илмии салотини Аҷам он чӣ ба даст омад, яке «Китоби таърих» будааст. Китоби мазбур аз таворихи масбути Эрон буда ва аз аҳволи салотин ва русуму қавоиди давлат ва ақсоми улуму фунун ва меъморӣ ҳар асра ва ғайраҳо муфасссалу машруҳ дар он зикр шуда буд ва аҷабтар ин, ки тасовири тамоми салотин ҳам дар он тарсим шуда, ба тавре ки аз дидани он вазъу шакл ва либосу зеваролот ва монанди он ба ҳубӣ маълум мешавад, чӣ будааст. Ҳишом амр кард, ин китобро тарҷума намуданд ва тарҷумаи мазбур дар соли 303 ҳиҷрӣ ба итмом расид. Масъудӣ дар китоби² «Ал-ашроф» менависад, ки ман дар соли 303 ҳиҷрӣ китоби мазкурро дар Истаҳр дидаам ва он аз тамоми кутубе, ки роҷеъ ба салтанати Форс ба забони форсӣ навишта шуда, муфасссалтар аст.

Давлати Аббосӣ, ки ибтидои амр ба тарҷумаи улум ва фунун пардохтанд, аз ҷумла, дар таърих танҳо кутубе, ки он вақт мавҷуд буда, ба шарҳи зайл мебошад:

«Худойнома»³ таърихест муфасссалу мабсут ва он то ин дараҷа шоеъ ва мавриди қабули омма буда, ки вақте ки Баҳром ибни Мардоншоҳ, мутарҷими давлати Аббосӣ, хост нусхае аз он ба даст биоварад, бист нусхаи муҳталиф аз он ҷамъоварӣ шуд. Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ китоби мазбурро ба арабӣ тарҷума намудаву номи онро ҳам «Таърихи мулук-ул-Фурс» гузошт.

«Ойиннома» – ин китоб низ китобест мабсут, ки дар таърихи Эрон навишта шуда, чунон ки аллома Масъудӣ дар «Китоб-ут-танбеҳ-ал-ашроф» дар саҳифаи 104 менависад, ки он бисёр қатр ва болиғ бар ҷан-

¹ «Китоб-ул-феҳрист», саҳифаи 117.

² Китоби мазкур, нусхаи ҷопи Урупо, саҳифаи 12-106. (Муаллиф).

³ Таърихи Ҳамзаи Исфahanӣ, ҷопи Урупо ва низ дар китоби «Ал-феҳрист» саҳифаи 118 роҷеъ ба «Худойнома». (Муаллиф).

дин ҳазор саҳифа мебошад ва Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ онро ба арабӣ тарҷума кардааст.

«Сияру мулук-ул-Фурс» - тарҷумаи Абдулоҳ ибни Муқаффаъ.

«Сияру мулук-ул-Фурс» - тарҷумаи Муҳаммад Чаҳм ал-Бармакӣ.

«Сияру мулук-ул-Фурс» - тарҷумаи Зодия ибни Шоҳуя ал-Исфаконӣ.

«Сияру мулук-ул-Фурс»¹ - тарҷумаи Муҳаммад ибни Баҳром ал-Исфаконӣ.

«Сикрон» - ба забони паҳлавӣ таълиф шуда буд. Масъудӣ дар «Мураввич-уз-заҳаб» менависад, ки эронӣён ин китобро бағоят муқаддас шумурдаву эҳтиром мекунад ва Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ онро тарҷума кардааст.

«Таърихи давлати Сосонӣ» - тарҷумаи Хошим ибни Қосими Исфаконӣ.² Баҳром ибни Мардоншоҳ, мубади Нишопур, онро ислоҳу тасҳеҳ кардааст.

«Корномаи Нӯшервон».

«Шаҳрзоду Парвиз».

«Корномаи Ардашер ибни Бобак»³ - Ардашер дар саргузашти хеш навиштааст.

«Китоб-ут-точ».

«Баҳром ва Нарсинома».

«Корнома» - роҷеъ ба ҳолати Нӯшервон навишта шудааст.

«Маздакнома».

Илова бар кутуби мазкураи фавқ «Ахднома», «Тавқеот», «Фаромин ва арқоми салотини Эрон»-ро ба даст оварда тарҷума карданд, мисли «Васиятнома» ба исми Хурмуз, «Номаи Нӯшервон ба сардорони кӯшун», «Муросилоти Нӯшервон», «Ахднома»-и Ардашери Бобакон ба исми Шопур, «Муколимаи Кисро ва Марзбон».

Муарриҳини Ислон, вақте тавонистанд қалам ба даст бигиранд ва дар таърихи Эрон китобе мустақилу ҷудогона бинависанд, ки кутуби мазкураи фавқ барои онҳо қаблан таҳия шуда ва як чунин маводу манобеи муҳиммае дар даст доштанд, чунон ки Табарӣ, Аллома Масъудӣ, Абӯҳанифа Динварӣ, Яъқубӣ, Ҳамзаи Исфаконӣ ва ғайраву ғайра. Ҳар кадом таърихи мабсӯте барои Эрон навиштаанд, ки тамоми онҳо аз баракати Фарангистон ба таъб расида ва имрӯза дар дастраси мо гузошта шудаанд.

Бадеҳист, кутуби фавқ тамоман қабл аз замони Фирдавсӣ навишта шуда буданд ва, бо ин сурат, аз мисли Сер Ҷон Малкум шахси мутта-

¹ Ин ҷаҳор китоб дар «Таърихи Ҳамзаи Исфаконӣ» дар саҳифаи 8 мастур аст. - (Муаллиф).

² Ду китоби мазбур дар «Таърихи Ҳамзаи Исфаконӣ» дар саҳифаи 9 дарҷ шудааст. (Муаллиф).

³ Дар «Мураввич-уз-заҳаб»-и Масъудӣ, ҷопи Урупо, ҷилди аввал, с. 162. (Муаллиф).

Қадрӯ мақоми Фирдавсӣ аз назари шеърӯ шоирӣ. Ин матлаб маҳалли иттифоқ аст, ки то кунун модари Эрон шоире мисли Фирдавсӣ назоидааст.

Анварӣ аз шуароест, ки бо Фирдавсӣ ҳамдӯш қарор дода шуда ва ин ашъор дар алсинаву афвоҳ машҳур аст:

*Дар шеър се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд ки «Ло набия баъдӣ»,
Абёту қасидаву газалро
Фирдавсию Анварию Саъдӣ.*

Вале тааҷҷуб ин ҷост, ки ҳуди Анварӣ эътироф мекунад, ки Фирдавсӣ нисбат ба мо Худост ва мо бандагони ӯем ва ин ашъор таровиши таъби ӯ мебошад:

*Офарин бар равони Фирдавсӣ,
Он ҳумоюннаҷоди фархунда.
Он на устод буду мо шогирд,
Он Худованд буду мо банда.*

Низомӣ гӯяд:

*Сухангӯи пешина, донои Тӯс,
Ки орош зулфи суҳан чун арӯс.*

Аллома Ибни Асир дар хотимаи «Масалуссоир» менависад, ки забони арабӣ, бо вучуди вусъату муфрадоти зиёд, аз уҳдаи ҷавоби «Шоҳнома» наметавонад барояд ва китоби мазбур, дар ҳақиқат, Қуръони Аҷам мебошад. Фузалои Урупо ҳам, ки аз забони форсӣ воқифанд, Фирдавсиро устод ва шахси аввал медонанд. Сер Гӯр Узлӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» ӯро ташбеҳ ба Хумер – шоири Юнон кардааст.

Агарчи ӯ дар зайли ин баён ин ройи алилро ҳам аз худ зоҳир сохта, мегӯяд: «Ҳарчанд ӯро наметавон бо Хумер ҳамдӯш қарор дод, вале агар дар Осиё Хумере пайдо шавад, ӯ ҳамон Фирдавсӣ хоҳад буд».

Лекин ҷои басте тааҷҷуб аст, ки прӯфисур Браун ба вучуде, ки имрӯз дар миёни форсидонони Урупо мумтоз аз ҳама аст, мазолик, камолоти Фирдавсиро сарехан инкор кардаву менависад: «Шуарое, ки баъд аз Фирдавсӣ омаданд, ҳам аз ҳайси афқору ҳаёлотӣ шоирона ва ҳам аз ҳайси барҷастагии алфозу иборот болотар аз Фирдавсӣ мебошанд ва

Чу Бобак сухан баркушод аз ниҳуфт,
 Ҳама хоб яксар бад-эшон бигуфт.
 Пурандеши шуд з-он сухан раҳнамой,
 Ниҳода бад-ӯ гӯши посухсарой.
 Саранҷом гуфт: «Эй сарафроз шох,
 Ба таъвили ин кард бояд нигоҳ.
 Касеро, ки дидӣ ту з-ин сон ба хоб,
 Ба шохӣ барорад сар аз офтоб.
 Гар эдун, ки ин хоб аз ӯ бигзарад,
 Писар бошадаи, к-аз чаҳон бар х(в)арад».
 Чу Бобак шунид ин сухан, гашиш шод,
 Бар андозаи он як ба як ҳада дод.
 Бифармуд то саришубон аз рама
 Бари Бобак омад ба рӯзи дама.
 Биомад дамон пеши ӯ бо гилем,
 Пур аз барф пашимину дил пур зи бим.
 Бипардохт Бобак зи бегона ҷой,
 Падар шуд парастандаву раҳнамой.

Зи Сосон бипурсиду бинвохтаи,
 Бари хеш наздик бинишохтаи.
 Бипурсид аз гавҳару аз наҷод,
 Шубон з-ӯ бипурсиду посух надод.
 Аз он пас бад-ӯ гуфт: «Эй шаҳрёр,
 Шубон ар ба ҷон гар диҳӣ зинҳор,
 Бигӯям зи гавҳар ҳама ҳар чи ҳаст,
 Чу дастам ба пинҳон бигирӣ ба даст».
 Чу бишунид Бобак, забон баркушод,
 Зи Яздони некидиҳаи кард ёд.
 Ба Бобак чунин гуфт аз он пас чавон,
 Ки «Ман пури Сосонам, эй паҳлавон».
 Чу бишунид Бобак, фурӯ рехт об
 Аз он чашии равшан, ки ӯ дид хоб.
 Бивард пас ҷомаи паҳлавӣ,
 Яке асб, пур олати хусравӣ.
 Яке кохи пурмоя ӯро бисохт,
 Аз он саришубонӣ сараш барнавохт.
 Бад-ӯ дод пас духтари хеиро,
 Писандидаву афсари хеиро.

леъи ин калом ҷои басте таассуф аст, ки менависад: мусулмонон то чаҳорсад сол аз таърихи Эрон беҳабар буданд ва аввалин қадаме, ки дар ин роҳ бардошта шуд, қадаме будааст, ки салотини Сомонӣ бардоштаанд.

Китобхое, ки мо то ин ҷо зикр намудем, тамоми дар забони арабӣ навишта шуда ва аммо дар форсӣ китобе мустақил то он вақт, ҷуз тарҷума, таълиф нашуда буд. Ва аввалкитобе, ки дар таърихи Эрон ба забони форсӣ таълиф ёфта, китобест, ки Абӯалӣ Муҳаммад ибни Аҳмади Балхӣ онро навишта ва номи онро ҳам «Шоҳнома» гузошта буд. Ва аз ин ҷост, ки соҳиби «Кашф-уз-зунун» китоби мазбурро «Шоҳномаи қадим» номидааст.

Абӯрайҳони Берунӣ дар «Осор-ул-боқия»¹ менависад, ки муаллифи китоби мазбур дар дебочаи он навиштааст, ки ман барои таълифи ин китоб манобеъе, ки дар даст доштам, кутуби мундариҷаи зайл буданд: «Сияр-ул-мулук»-и Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ, «Сияр-ул-мулук»-и Муҳаммад ибни Чаҳм ал-Бармакӣ, «Сияр-ул-мулук»-и Ҳошим ибни ал-Қосим, «Сияр-ул-мулук»-и Баҳромшох ибни Мардон, «Сияр-ул-мулук»-и Баҳроми Исфаконӣ ва тасонифи Баҳроми Маҷус.

Ҳангоме ки Дақиқӣ ба навиштани «Шоҳнома» маъмур гардид, тибқи баёни ғавқ, маводи зиёде дар ин мавзӯ қаблан ба забони араби-ву форсӣ тасвир шуда буд, ки ӯ тибқи дастури давлати Сомонӣ шурӯъ ба кор намуд. Китобхонаи Сомониён он вақт дар тамоми дунё маъруф буд. Ҳатто мисли Бӯалӣ Синое, вақте ки дохили ин китобхона шуд, бар ҳайраташ афзуд, чунон ки менависад: «Ман дар тамоми муддати умр назари онро надидам». Маълум аст, дар ин ҷо барои Дақиқӣ тамоми васоили кор, яъне маводу манобеи таърихӣ фароҳам ва мавҷуд будааст.

Назар ба ин ки Султон Маҳмуд дастпарвардаи салотини сомонӣ буда ва баъд Сомониёнро аз байн бурда, худ ба ҷои онҳо нишаста буд, қидатан, он ҷи аз заҳири илми давлати Сомониён буда, ба дасти ӯ омада ва дар он мавқеъ тамоми онҳоро ба ихтиёри Фирдавсӣ гузошта буд, ки аз онҳо дар таълифи «Шоҳнома» истифода намояд ва ин матлаб, ки гуфтем, мабнӣ бар ҳадсу қиёси танҳо нест, балки калимоти баъзе муаррихин ҳам шохиду гувоҳи он мебошад. Чунон ки соҳиби «Кашф-уз-зунун» ба шарҳи зайл менависад:

« تاريخ الفرس لبعض قدماء اهل فارس و قد كان معظماً عند العجم لما فيه من اخبار اسلافهم و سير ملوكهم و هو اصل الشهنامه و غير ها و نقله ابن المقفع من الفهلوى الى العربى »

¹ Мурочиат шавад ба китоби мазбур, ҷопи Фаранг, с. 99.

Занни кавӣ меравад, ки китоби мазбур ҳамон «Худойнома» бошад, ки мо дар фавқ онро зикр намудем. Соҳиби «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» ба шарҳи зайл менависад: «Аз ҷумлаи номаҳои қадим яке - «Ҷосбниҳод» китоби ўст, ки дар зикри хусравони Эрон буда ва дигар «Ойини Баҳман» аст дар аҳволи Баҳман. Номаҳои дигар иборатанд аз «Доробнома», «Донишафзои Нӯшервонӣ», ки ҷомеи он Бузургмеҳри ҳаким будааст. «Бостоннома», «Донишварнома», «Хираднома». Ҳаким Абулқосим Муҳаммад ибни Мансур Фирдавсӣ осори афъоли мулуки Аҷамро аз он номаҳо ба даст оварда».

Аз баёноти фавқ собит мешавад, ки маохизи «Шоҳнома» бештар ҳамон таврихест, ки ба арабӣ тарҷума шуда буданд. Лекин Фирдавсӣ аз нахвату ғурури миллие, ки дошт, розӣ намешуд, ки зеро бори миннати аъроб биравад. Чунон ки муддаист, ки таърихи қадими Эрон ба таври муфассалу мабсут мавҷуд буд. Лекин мураттаб набудааст, балки аҷзои он назди мӯбадону пешвоёни мазҳабӣ мутафарриқу пароканда будааст, то ин ки бузурге аз наҷоди деҳқон, мӯбадони солхӯрдари атроф ҷамъ карда ва, билохира, ин аҷзои парокандаро ба истионати ривоёти забонӣ мураттаб сохта, як китоби мустақил ва ҷомеа омода намуд.

*Яке нома буд аз гаҳи бостон,
Фаровон бад-ӯандар он достон.
Пароканда дар дасти ҳар мӯбаде,
Аз ӯ баҳрае бурда ҳар бихраде.
Яке паҳлавон буд деҳқоннаҷод,
Далеру бузургу хирадманду род.
Зи ҳар кишваре мӯбаде солх(в)рд,
Биёварду ин номаро гирд кард.
Бипурсидашон аз наҷоди каён
В-аз он номдорони фаррухгавон.
Бигуфтанд пешаи якояк меҳон,
Суханҳои шоҳону гаҳи ҷаҳон.
Чу бишнид аз эшон сипаҳбад сухун,
Яке номвар нома афканд бун.*

Фирдавсӣ ҳудаш менависад, ки Дақиқӣ ҳамин китобро шурӯъ ба назм кард, вале нотаом гузошт ва ман онро такмил намудам. Пас, мутобиқи баёни Фирдавсӣ, асоси «Шоҳнома» рӯи китоби мазбур қарор гирифтааст. Вале дар ин миёна баъзе дostonхост, ки аз манобеи дигар гирифта шудааст. Аз ҷумла, қиссаи «Рустаму Шағод» аст. Чунон ки дар муқаддимаи китоб менависад, дар хидмати Аҳмад ибни Саҳл пире буд

мавориде мебошад, ки Фирдавсӣ беҳтарин шоҳкорҳои адабию шеърӣ худро дар он ба кор бурдааст.

Ашъори Фирдавсӣ роҷеъ ба қиссаи Бобак ва Сосон:

*Чу Доро ба разм-андарун кушта шуд,
Ҳама дударо бахт баргашта шуд.
Писар буд мар-ӯро яке шодком,
Хирадманду ҷангиву Сосон ба ном.
Аз он лашқари Рум бигрехт ӯй,
Ба доми бало дарнаёвехт ӯй.
Ба Ҳиндустон-дар ба зорӣ бимурд,
Зи Сосон яке кӯдаке монда хурд.
Барин ҳам нишон то ҷаҳорум писар
Ҳама ном Сосон-и қардӣ падар.
Чу кеҳтар писар сӯи Бобак расид,
Ба дашт омаду саришубонро бидид.
Бад-ӯ гуфт: «Муздурат ояд ба қор,
Ки эдар гузорад ба бад рӯзгор».
Бипазруфт бадбахтро саришубон,
Ҳамедошт бо ранҷ рӯзу шабон.
Шабе хуфта буд Бобаки рӯзёб,
Чунон дид равшан равонаи ба хоб,
Ки Сосон ба тили ҷаён барнишаст,
Гирифта яке теги ҳиндӣ ба даст.
Ба дигар шаб-андар чу Бобак бихуфт,
Ҳама буд бо мағзаш андеша ҷуфт.
Чунон дид дар хоб, к-оташипараст
Се отаи фурӯзон бибурдӣ ба даст.
Чу Озаргушасбу чу Харроду Меҳр
Фурӯзон чу Баҳрому Ноҳиду Меҳр.
Ҳама пеши Сосон фурӯзон будӣ,
Ба ҳар отаи ӯд сӯзон будӣ.
Сари Бобак аз хоб бедор шуд,
Равону дилаи пур зи тимор шуд.
Қасоне, ки дар хоб доно буданд,
Бад-он дониш-андар тавоно буданд,
Ба айвони Бобак шуданд анҷуман,
Бузургони фарзонаву ройзан.*

тавориhi қадим навишта шуда ва Фирдавсӣ аз ҳудаш чизе изофа накар-
дааст.

Мо дар ин ҷо (маҳзи адами гунҷоиши мақом) фақат як-ду қисмат аз
достони Ардашерро, ки дар ин ду ривоят мазкур аст, барои муқобилаи
он бо «Шоҳнома» зайлан зикр намуда, вале қисмати пайдоиши ӯро
муқаддам медорем.

«Корномак». Баъд аз вафоти Искандари румӣ мамлакати Эрон бай-
ни дувисту чихил сардор тақсим гардид. Форсу Исфакон ва навоҳии он
ба дасти Ардашон - сардор буд, Попаки Марзбон шаҳрҳои Форс ва гу-
моштаи Ардашон буд ва ӯ дар Истахр маскан дошт. Попакро ҳеч фар-
занди номбардоре набуд ва Сосон шубони Попак ва ҳамвора бо гӯсфан-
дон буд ва аз насли Доро, писари Доро буд ва дар истилои Искандар гу-
резону маҳфӣ буд ва бо шубонони курд ба сар мебурд. Попак намедон-
ист, ки Сосон аз наҷоди Доро, писари Дорост. Попак шабе ба хоб дид,
ки хуршед аз сари Сосон барметобад ва ҳама ҷаҳонро равшан мекунад.
Шаби дигар чунин дид, ки Сосон бар пири ороштаи сафед нишаставу
ҳама мардуми кишвар перомунӣ ӯ истода намоз бар вай мебаранд ва си-
тоишу офарин ҳамекунанд. Шаби сеум боз чунин дид, ки Озарфарбнок,
Озаргушасб ва Озарбарзинмехр ба хонаи Сосон фурузонанд ва ба ҳамаи
ҷаҳон равшанӣ ҳамедиханд. Попак чун бад-он ойин дид, шигифт монд.
Вай доноёну муаббиринро назди худ хоста, ҳар се шаб хобе чунон ки
дида буд, ба эшон боз гуфт. Хобгуздорон гуфтанд: «Он, ки ин хоб баро-
яш дидӣ, ӯ ё яке аз фарзандони ӯ ба подшоҳии ҷаҳон расад, чи хуршед
нишони чириву тавоноӣ ва фирӯзист ва Озарфарбанок далели ин доно-
иву маҳсуси бузургмардону муғон аст ва Озаргушасб маҳсуси алафча-
рону барзгарони ҷаҳон аст ва, бад-ин гуна, ин подшоҳӣ ба он мард ё ба
яке аз фарзандони вай расад. Попак чун ин суҳан бишнид, кас фиристод,
Сосонро назди худ хост ва пурсид, ки аз кадом наҷоду дудай? Оё аз ни-
ёкон, падарони ту касе буд, ки подшоҳӣ кард? Сосон аз Попак зинҳор
хост, ки газанду зиёнам марасон. Попак ин хоҳиш пазируфта, зинҳор
дод. Сосон рози худ, ба тавре ки буд, назди Попак боз гуфт. Попак шод
шуда ба Сосон фармуд, ки тан бишӯй ва фармуд, дасте ҷомаи шохвор
оварданд ва ба Сосон дод, ки бипӯш. Ва Сосон он ҷома бипӯшид ва По-
пак Сосонро фармуд, ки чанд рӯзе ба хӯроку пӯшок ва чизҳои некӯ ва
сазовори хештан бипардоз ва духтари хеш ба зании Сосон дод ва он
ҳомила шуд ва Ардашер ба вучуд омад.

Фирдавсӣ ба ҷои Фарахбод ё Фаранбод Харрод навиштааст. Алфо-
зу ибороти «Корномак», он ҷое, ки мутааллиқ ба омадани Сосон аст,
хеле содаву маъмулӣ аст. Лекин Фирдавсӣ бо баёни сеҳромези худ рӯхе
ба он дамидаву бо обутоби маҳсусе онро зикр кардааст ва он аз ҷумлаи

аз авлоди Сомӣ Наримон ва таърихи салотини Аҷам назди ӯ мавҷуд бу-
даву аксар достонҳои Рустамро ҳам ёд доштааст. Ва ман қиссаи Шағод-
ро аз ӯ гирифта дар риштаи назм кашидам:

*Яке тир буд, номаи Озодсарв,
Ки бо Аҳмади Саҳл будӣ ба Марв.
Кучо номаи хусравон доштӣ,
Тану пайкари паҳлавон доштӣ.
Ба Сомӣ Наримон кашидӣ наҷод,
Басе доштӣ разми Рустам ба ёд.
Бигӯям суҳан он чи з-ӯ ёфтам,
Суҳанро як андар дигар бофтам.*

Дар ҷои дигар гӯяд:

*Яке нома дидам тир аз достон,
Суҳанҳои он турманиши ростон.
Фасона куҳан буду мансур буд,
Табоеъ зи пайванди ӯ дур буд.
Гузашта бар он солиён ду ҳазор,
Гар эдун, ки бартар наёяд шумор.
Гирифтам ба гӯянда-бар офарин,
Ки пайвандро роҳ дод андар ин.*

Ин як иддаоест аз Фирдавсӣ ва мо, чихат надорад, онро инкор ку-
нем. Вале масъала қобили диққати назар мебошад, зеро байти сеуми он
сарех аст, ки китоби мазкур аз муаллафоти ду ҳазор сол қабл буда ва
зоҳир аст, ки дар ду ҳазор сол пеш аз Фирдавсӣ забоне, ки вучуд дошт,
забони асри Фирдавсӣ набуда, балки забони «Жанд» ё қариб ба он як
забони махлут ба санскрит буда, ки бо забони паҳлавӣ ихтилоф дошта-
аст ва чунин маълум мешавад, ки Фирдавсӣ аз он забон воқиф буда ва ё
касе онро барои вай тарҷума мекард. Вале дар кутуби тазкира ва ё дар
калимоти ҳуди Фирдавсӣ мадраке барои он зикр нашудааст.

Роҷеъ ба асноди таърихии «Шоҳнома» ривоеҳои дигаре дар дебоҷа
нақл шуда ва мо онҳоро айнан дар ин ҷо зикр мекунем, вале дар ҳар ҷо
эроде, ки ба назар мерасад, сарехан гӯшзад хоҳем намуд.

Салотини Сосонӣ ҳамеша дар назар доштанд, ки таърихи Эронро
мураттабу мудавван созанд ва аз миёни онҳо Анӯшервон, ки алоқаи
маҳсусе ба ин кор дошт, ҳайатеро маъмур ва ба хориҷ эъзом дошт, то

захоиру маводи таърихӣ, ки дар ҳар кучо мавҷуд буда, ҷамъоварӣ кунанд. Яздгирд дар замони худаш тамоми ончиро, ки ҷамъоварӣ шуда буд, ба донишвари деҳқон супурдаву амр кард, аз Каюмарс то Хусрави Парвиз як давра таърихи ҷомеае мураттаб созад ва донишвари мазкур, ки аз руасои Мадоин ва аз аҳли фазлу камол буд, аз тамоми маводи мавҷуда як давра таърихи муфассалу ҷомеае омода намуд.

Ин китоб дар ҳамлаи аъроб ба дасти онҳо афтод ва онро назди Умар фиристоданд ва ӯ, вақте ки микдоре аз китобро барои вай тарҷума карданд, гуфт: «Ин китоб маҷмӯаест аз асотир ва қобили таваҷҷуҳ нест». Китоби мазбур, ки ҷузъи ғаноим буд, тақсим шуда, билохира, ба Ҳабаша расид ва подшоҳи Ҳабаша амр кард онро тарҷума намуданд ва асли китоб вориди Ҳиндустон гардид. Яъкуби Лайс дар замони салтанати хеш онро аз Ҳинд талабидаву ба Абӯмансури Абдурраззоқ ибни Абдуллоҳи Фаррух амр кард, онро тарҷума кунанд. Чунон ки Тоҷ ибни Хуросонии Ҳиравӣ, Яздондоди Шопури Систонӣ, Моҳӯй ибни Хуршеди Нишобурӣ, Сулаймони Тӯсӣ дар санаи 360 ҳиҷрӣ ҷамъ шуданд ва он китобро тарҷума намуданд ва китоби мазбур ба дасти Сомониён афтоду Дақиқии шоир маъмур шуд онро ба риштаи назм биоварад.

Ин қисмат аз ривоёти фавқ, ки китоб ба Ҳабаша рафтаву аз он ҷо пас аз тарҷума вориди Ҳинд шудаву аз он ҷо ба Эрон омада, бақуллӣ ғалату беасос аст ва бақияи он дур нест саҳеҳ бошад. Яъне, як китоби таърихи қадими Эрон, ки замони Яздгирд омода шуда буд, дар давраи Яъкуби Лайс аз паҳлавӣ ба форсӣ тарҷума шуда бошад.

Ривояти дувуми «Дебача» ин аст: шахсе аз хонадони Нӯширвон, мавсум ба Хурфирӯз, ки дар замони Султон Маҳмуд мезист ва дар Форс сукунат дошт, аз инқилоби замона аз ватан овора шуда, ба Ғазнин расид. Дар ин ҷо шунид Султон Маҳмуд шефтаи таърихи Эрон мебошад. Чун дар ватанаш ин китоб мавҷуд буд, лизо онро талабида, тақдими Султон намуд.

Ривояти сеум ин аст, ки вақте ки ин хабар дар ҳама ҷо интишор пайдо кард, ки Султон Маҳмуд толиби таърихи Аҷам аст, дар Кирмон шахсе буд мавсум ба Озарбарзин, аз хонадони Шохпури Зулактоф, ки маводи зиёде аз таърихи Эрон назди вай мавҷуд буд ва малики Кирмон он шахсро ба дарбори Султон Маҳмуд фиристод.

Арзиши таърихӣ «Шохнома». Агарчи дар ин шакл нест, ки маҳосин ва рангомезиҳои шоирона ин китобро дар назари умум аз дараҷаи таърихӣ андохтаву ҷузъи китоби афсона ба шумор овардааст, вале бояд донист, ки дар таърихи муфассали қадими Эрон китобе муътабартар аз «Шохнома» пайдо намешавад.

сон аз тухма ва дудай салотин мебошад. Ӯ Сосонро гиromӣ дошт. Духтарашро ба занӣ ӯ дода ва Ардашер аз вай бавучуд омад.

2. Попак Ардашерро ба фарзандӣ ихтиёр кардаву вайро гиromӣ дошт ва чун Ардашер ба синни таълим расида, чунон таълим ёфт, ки дар тамоми Форс машхуру номӣ гардид. Хабарӣ Ардашер, ки ба Ардашон расид, ӯро назди хеш талабидаву вайро гиromӣ дошт. Ардашер як рӯз бо писари Ардашон ба шикор рафта ва гӯреро, ки ӯ зада буд, писари Адашон муддаӣ шуд, ки ӯ онро шикор кардааст. Сари ин кор байни онҳо низоъ шуда ва Ардашер мавриди бемайлии шоҳ воқеъ ва, билохира, мирохури истабли шоҳӣ муқаррар гардид.

3. Як канизи муътамади Ардашон, ки хушманду хубсурат буд, ошиқи Ардашер гардид ва, билохира, ҳар дуи онҳо савори ду асби тезрафтор шуда, ба тарафи Форс фирор намуданд. Ардашон онҳоро таоқуб карда, вале вақте ки ба ӯ гуфта шуд, ки фарраи каён ба сурати барра ба Ардашер расидааст, мурочиат мекунад.

4. Ардашер бо Ардашону писараш ҷанг намуда, онҳоро шикаст медиҳад, вале аз Кардон шикаст хӯрд.

5. Достони Ҳафтонбахт ва Курами Кирмон бо ҷанги турк.

6. Ардашер фармон медиҳад, ки завҷаш - духтари Ардашонро ба қатл бирасонанд, вале як нафар, мавсум ба Абрасом, ӯро аз қатл наҷот медиҳад ва Шохпур аз вай мутаваллид мешавад.

7. Ардашер баъд аз шунидани ин матлаб аз Кайди Ҳиндӣ, ки ин подшоҳӣ аз он ду тухма аст, яке аз тухмаи ту ва дигаре аз тухмаву дудай Мехрак, фармони қатли оми тамоми хонадони Мехракро дод. Ва дар ин миёна як духтар аз Мехрак ҷон ба саломат дарбурда, миёни деҳқин парвариш меёбад ва баъд Шохпур вайро дида, ошиқаш мешавад. Шохпур ӯро ба занӣ гирифта, Хурмуз аз ӯ ба вучуд меояд ва ӯ ин амрро аз падараш Ардашер маҳфӣ нигоҳ дошта, то ин ки Хурмуз ба синни ҳафтсолагӣ расида, як рӯз дар майдони ҷавгон аз худ диловарӣ буруз дода, Ардашер вайро мешиносад.

Ин достонро ҳар касе, ки дар «Шохнома» ва «Корнома» ҳар ду дида бошад, медонад, ки он ҷӣ дар «Шохнома» мастур аст, айнӣ он дар «Корнома» мавҷуд мебошад, ҳатто дар ҷузъиёти матолиб ҳам ихтилофе дар байн нест. Мутобиқ будани «Шохнома» бо нусхаи паҳлавӣи достони Зарирдалели дигарест бар субути ин матлаб, ки китоби мазбур аз рӯи кутуби қадима навишта шуда ва ҷизе ба он илова нашудааст.

Агарчи мо қисмате аз китобро иттифоқан тавонистем бо манобеъи аслии он татбиқ намоем, вале дар қисматҳои ҳам, ки ба воситаи фукдони манобеъ васоили татбиқ мавҷуд нест, муътақидем, ки он ҳам бар тибқи

дурустӣ ва амонатро ба харч додааст, чи мебинем, ки матолиби он бо «Шоҳнома» комилан мутобиқ ва Фирдавсӣ чизе аз худ изофа накардааст. Бадехист, ки ин вақт дар назари мо бар аҳаммияти китоб ва кадрӣ қимати он афзуда мешавад.

Занни қавӣ меравад, ки «Корномак» дар соли 600 мелодӣ таълиф ёфтааст, вале Готёс, ки дар соли 580 мелодӣ мезиста, дар ҳолати Сосони Попак ҳаволаҳое, ки ба таврихӣ салотини Эрон карда, далели дигарест, ки достонҳои мухталифаи «Шоҳнома» дар кутуби паҳлавии он замон мавҷуд будааст.

Аз «Дебоча»-е, ки бо амри Бойсунгур бар «Шоҳнома» дар соли 1425 мелодӣ навишта шудааст, маълум мешавад, ки нусхаи тамому комили деҳқони донишвар аз Каюмарс то Хусрави Парвиз, яъне тақрибан то соли 627 мелодӣ, дар замони Яздгирди дувум, охири подшоҳи сосонӣ, фароҳам шуда буд. Дар ин ҷо Нёлдеке мегӯяд, ки ин китоб ҳар чӣ меҳаҳад, бошад, вале мутобиқати тароҷими муарриҳини араб бо он то вафоти Хусрави Парвиз ва аз он ба баъд ихтилоф доштан худ гувоҳест содиқ бар сикхат ва дурустии гуфтори Фирдавсӣ.

«Худойнома»-и паҳлавӣ, ки Ҳамзаи Исфаконӣ ва соҳиби «Алфехрист»-у соири муарриҳини араб онро зикр кардаанд, Абдулоҳ ибни Мукаффаъ дар авосити қарни ҳаштуми мелодӣ онро ба арабӣ тарҷума намуд ва бад-ин васила ошноён ба забони араб аз он иттилоъ ҳосил карданд. Вале, ҳазорон афсӯс, ки тарҷумаи номбурда мафқуд гардид ва ҳамчунин тарҷумаи насри форсии он, ки дар санаи 875 мелодӣ ба амри Абӯмансур ал-Муаммарӣ анҷом гирифта ва, бар тибқи баёни Ал-Берунӣ Нёлдеке, ҳафтор нафар аз зарғушиёни Ҳироту Систону Нишобуру Тӯс онро барои Абӯмансур ибни Абдурраззоқ - ҳокими Тӯс омода карда буданд, аз байн рафт.

Ин буд Дақиқӣ барои Нӯҳ ибни Мансур, подшоҳи Сомонӣ, шурӯъ кард «Шоҳнома»-е дар форсӣ ба назм таълиф намояд. Лекин ӯ чанд ҳазор байт дар салтанати Гуштосп ва зуҳури Зардушт гуфта буд, ки ба дасти ғуломаш ба қатл расид. Ва ин қисмати Фирдавсӣ буд, ки баъд аз чанд сол ин достони қавмиро, ки Дақиқӣ шолудаи онро рехта буд, дар шаст ҳазор байт, ки ашъори Дақиқӣ ҳам ҷузъи он аст, ба мо таҳвил диҳад. Дар ин ҷо боз аз зикри ин матлаб ногузирем, ки «Шоҳнома» як достони том ва тамом миллӣ мебошад.

Достони Ардашер. Роҷеъ ба ин достон шарҳе, ки дар «Шоҳнома» ва «Корнома» ҳар ду зикр шуда, ба шарҳи зайл мебошад:

1. Сосон, ки аз насли Доро писари Доро буд, назди Попак ба шубонӣ машғул ва ҳамвора бо ғусфандон буд. Попак шабе дар хоб дид, ки Со-

Сер Ҷон Малкум дар таърихи Эрон менависад, ки китоби Фирдавсӣ агарчи матолиби афсонаӣ ва афқору ҳаёлотӣ шоиронаи бисёр дорад, лекин тақрибан ҷамеи ахборе, ки дар таърихи қадими Эрон Тӯрон, ки дар мамолики Осиё мавҷуд будааст, дар он мундариҷ мебошад.

Нависандаи мазбур аксари ҳикоятҳои «Шоҳнома»-ро бо баёноти муарриҳини Юнон муқобила кардаву онҳоро бо ҳам мутобиқат додааст. Аллома Саолибӣ, муосири Султон Маҳмуд, китобе муфасссал дар таърихи қадими Эрон навишта ва дар ҷандин ҷо ба «Шоҳнома» ҳавола кардааст. Агарчи мақсуди мо ин нест, ки аз арзиши таъриҳии «Шоҳнома» ба таври муфасссал баҳс намоем, вале аз ин миқдор ҳам наметавон сарфи назар намуд, ки барои беасосии «Шоҳнома» иллати умдаеро, ки зикр мекунам, ҳамоно афсонаҳои маҷъули азқорафтада ҷандест, ки дар он дарҷ мебошанд, аз қабилҳои Деви Сафед, Мори Заҳҳок, Ҷоми Кайхусрав ва ғайра. Лекин бояд донист, ки аввалан ба воситаи чанд афсона наметавон тамоми китобро беасос донист. Мулоҳиза кунед, Ҳерудутро тамоми Урупо падари таърих мешиносанд. Маазолик, китоби таърихи ӯ ба тавре ки худ урупоиён эътироф мекунам, ҳовии ҳазорон ҳикоятҳои фарзиви афсонаҳои маҷъул мебошад.

Дигар он ки дар худ таърихи қадими Эрон тамоми ин афсонаҳо вучуд доштааст ва, албатта, вазифаи Фирдавсӣ ин буд, ки ҳамаи онҳоро нақл намояд. Аллома Саолибӣ дар таърихи худ менависад, ки ин афсонаҳо тамоман бар хилофи ақл ва беасос мебошанд, вале чун онҳо дар таърихи Эрон ба таври тавотур зикр шуда, то ба мо расидаанд, вазифаи мо ин аст, ки онҳоро ба ҳамон тавре ки зикр шудаанд, нақл намоем. Алломаи мазбур дар нақли қиссаи «Золу Симург» ба шарҳи зайл менависад:

و انالبرء من عهدۃ هذه الحكايته و لو لا شهرتها في كل مكان و في كل زمانو علي لسان و جريها مجري ما يستطاب ويلهي الملك عندالارق لما كتبته و قد كانت العجا ب كثيرة في ذلك الزمان الا ول كبلوغ عمر الواحد من اهله الف سنة و كطاعة الجن والشياطين ماوك... وغير هما ممايطول ذكر «¹

Ва ҳамчунин роҷеъ ба «Ҳафт хони Рустам» менависад, ки тамоми он ҷузъи аботил ва хурофот мебошад.

Абӯрайҳони Берунӣ дар «Осор-ул-боқия» ба шарҳи зайл менависад: «و لحم في التواريخ القسم الا ولواعمار الملوك و افا عيلهم المشهورة عنهم ما يستفتر عن استماعه القلوب و تمجه الاذان و لا تقبله العقوا »

Баъзе аз уламои Урупо менависанд: яке аз ҷиҳоти беасос ва адами эътибори «Шоҳнома» ихтилофест, ки байни аксар вақоеъ ва матолиби

¹ Ҷилди аввал, ҷопи Урупо, сафҳаи 70.

он бо таърихи юнониён вучуд дорад. Лекин аллома Саолибӣ ин ишколро солҳост ҳал кардаву ба шарҳи зайл менависад: «Барои таърихи қадими Эрон ду манбаъ назди мо мавҷуд мебошад: яке, эронӣ ва он дигар юнонӣ. Мо медонем, ки байни онҳо ихтилофи зиёде мавҷуд мебошад, вале назар ба ин қоида, ки «*اهل البيت ادري بما في بيد*», мо ақволи муаррихини Эронро дар муқобили муаррихини Юнон бештар маҳалли эътимод қарор додем».

Назариёти муҳаққиқини Урупо. Муҳаққиқини Урупо бисёре аз муаллафоту таснифи қабл аз исломи Эронро бо масоӣ ва заҳмати зиёде ба даст оварда, таъбу нашр намудаанд. Чунон ки пруфисур Браун дар чилди аввали китоб худ таҳти унвони «Адабиёти паҳлавӣ» феҳристи он кутубро бо тамоми кайфиёт ва вазъу тартиб зикр кардааст. Аз миёни кутуби мазбура баъзе китобхост, ки панҷ-шаш сола қабл аз ислом таълиф шудааст. Китобхое, ки дар таърихи шоҳони Аҷам таълиф ёфта, матолиби онҳо мутобиқ бо «Шоҳнома» буда ва ҳеҷ ихтилофе байни онҳо нест. Аз ҷумла, китоби «Арташтр» мебошад, ки дар соли шашсади мелодӣ, чанд сола пеш аз ислом, ба забони паҳлавӣ таълиф шудааст. Ин китоб ба забони олмонӣ тарҷума шуда, бо нусхаи асли паҳлавӣ таъбу нашр гардидааст. Браун роҷеъ ба китоби мазбур менависад, ки: «Аз муқобилаи он бо «Шоҳнома» маълум мешавад, ки Фирдавсӣ дар таълифи китоб ниҳоят диёнат ва сикхати амалро ба ҳарч додааст». Бадеҳист, вақте мебинем, ки «Шоҳнома» бо китобҳои ҷузъи манобеъи худ мутобиқат дорад ва ҳеҷ ихтилофе байни онҳо нест, аҳаммияти он дар назари мо бамаротиб бештар мешавад.

Пруфисур Нёлдеке дар мавзӯи арзиши таърихӣ «Шоҳнома» ва манобеи он китобе мустақил навишта ва Браун дар чилди аввали китоби худ роҷеъ ба адабиёти Эрон аз китоби мазбур иқтибос намуда, ки баъзе қисматҳои умдаи онро мо зайлан нақл менамоем.

Таърих ва қидмат. Дар «Авасто» зикре, ки аз ғусули «Шоҳнома» шуда, ба андозаест, ки собит медорад, ки замоне, ки китоби мазбур тадвин мешуд, рууси матолиби ин достонҳои милли бар мардум маълум будааст. Ва бояд донист, ки далел бар қидмати ин достонҳо фақат ин нест, ки ғуфтем, балки роҷеъ ба салотини Эрон кутубе, ки муаррихини Юнон навиштаанд, дар он кутуб ҳам аз ин қаҳрамонон исм бурда шудааст. Хоса, дар китоби «Тисёс»,¹ ки тақрибан дар ҳудуди панҷ қарн пеш аз мелод табиби дарбори Ардашери дароздаст буд ва ӯ ин китоби худро бо истимдод аз кутуби эронӣ навишта, ин вақоеъ бор-бор зикр шудааст, балки гоҳе ба як хонадон ва гоҳе ҳам ба хонадони дигар нисбат дода

¹ktisias

шудааст. Масалан, барои Сируси Ҳахоманишӣ дар ҷанг бо Мод вақоеъе, ки руҳ дода, ба вақоее, ки барои Ардашери Сосонӣ дар ҷанг бо портиҳо иттифоқ афтодааст, хеле бо ҳам шабоҳат доранд ва ҳамин тавр, уқубу симурғ ва ҳумо мургони шоҳписанд, Золи Ҳахоманишӣ ва Ардашерро парвариш ё ниғаҳбонӣ кардан ва ҳамчунин ду нафар аз хонадони Қорун, Нӯзари Каёнӣ ва Пирӯзи Сосониро аз ҷанги душманони Тӯронӣ наҷот додан ва аз ин қабил аст саргузаштҳои ҳаммонанди Доро ва Пирӯз, ки қобили мулоҳиза мебошад.

Ётқори Зарирон. Роҷеъ ба Зарир (Зардёрис) бародари Хустосб ва ҳамчунин аз малика Удотис достоне, ки мастур аст, ин достон аз Атинус ба мо расида ва ӯ ин қиссаро аз таърихи Сикандар гирифта, ки ба қалами Корис, вазири дарбораш, таълиф ёфтааст. Ин достон аз китоби «Ётқори Зарирон», ки қадимтарин китоби паҳлавӣ аз муаллафоти панҷсад сол қабл аз мелод аст, дарҷ мебошад. Ин китоби кӯчак, вале муҳим, қадимтарин достони паҳлавонии асилест, ки ба забони форсии қадим барои мо боқӣ мондааст. Ин китоб як қитъаи муҷаззо, аммо қитъаи комилест аз гузоришҳои дастаи паҳлавонон, ки ба даст афтода аст. Китоби мазбурро «Шоҳнома»-и Гуштосп ё «Шоҳнома»-и паҳлавӣ меноманд.

Нёлдеке ба шарҳи зайл менависад: «Агар мо фиреби қароинро нахӯрда бошем, ҳамон қазияе, ки дар манзумаҳои ҳамосии миллатҳои дигар дида мешавад, дар ин маврид низ ба мо бархӯрд мекунад. Усули мавзӯро ҳама кас медонад; баъзе қисматҳои он ба таври санъатӣ тадвин мешавад. Аз ҷамъи ин қитъаот ва ҷарҳу таъдил ва ҳазфу таҷдиди тартиби онҳо мумкин аст баъдҳо як ҳамосаи комили ҷомеа ба вучуд биёяд. Матлаби асосии афсонаи Зарир дар тарҷумаи махсуси арабии Табарӣ такрор шуда ва бо ҳамин ғасли «Шоҳнома» комилан ва гоҳе низ калом ба калом мутобиқ меояд ва ҷунин маълум мешавад, ки он аз ҳамон ривояти умумии бостонӣ, ки маъҳази Фирдавсӣ мебошад, гирифта шудааст».

Мурод аз таҷдиду тартиби тозае, ки Нёлдеке ба он ишора карда, изофа ва ислоҳест, ки қисматҳои муҳталифи достонро ба ҳам марбут сохта ва як достони дилкаше ташкил ёбад ва мақсуд аз ҳазф ин, ки матолиб ё алфозе, ки нописанди мусулмонхост, аз он андохта шавад, чунон ки Фирдавсӣ ва дигарон ҳамин корро кардаанд.

Роҷеъ ба қисмати сосонии «Шоҳнома», нусхаи асли паҳлавӣ китоби «Қорномаи Арташтари Попақон» бо тарҷумаи олмонӣ он назди мо мавҷуд мебошад ва мо, вақте ки онро бо «Шоҳнома» муқобила мекунем, маълум мешавад, ки Фирдавсӣ дар навиштани ин китоб ниҳоят

Ҳақиқат он аст, ки вақте ки воқеанигорӣ ба ин появу мақом расид, бояд онро пардаи наққошӣ ё сахнаи намоиш гуфт.

5. Тамоюлот ва эҳсосот. Дар ашъори размӣ мавқеъ барои изҳори ғаму андӯҳ камтар пеш меояд ва вақте ҳам, ки пеш омад, лозимаи балогат ин аст, ки он набояд зиёд баст дода шавад ва, маазолик, Фирдавсӣ дар ҳар ҷо, ки пойи расоъу сӯгворӣ тӯи кор омадааст, собит карда, ки ӯ дар ин қисмат ҳам дараҷаи камолро доро мебошад. Аз ҷумла, вақте ки хабарӣ марғи Сухроб ба модараш расида, ӯ шарҳи сӯгвории модарӣ Сухробро дар марғи фарзанд чунин сохтааст:

*Хурӯшиду ҷӯшиду ҷома дарид
Ба зорӣ бар-он кӯдаки норасид.
Баровард бонгу гиреву хурӯш,
Замон то замон з-ӯ ҳамерафт ҳуш.
Фурӯ бурд нохун, ду дида биканд,
Баровард боло, дар отаи фиканд,
Мар-он зулфи чун тобдода каманд
Ба ангушт печида, аз бун биканд.
Ба сар барфиканд оташу барфурӯхт,
Ҳама мӯи мушкин ба отаи бисӯхт.
Ҳамагуфт, к-«Эй ҷони модар, кунун
Кучой сиришта ба хоку ба хун?
Ду чашмам ба раҳ буд, гуфтам магар
Зи Сухробу Рустам биёбам хабар.
Чи дониستم, эй нур, к-ояд хабар,
Ки Рустам ба ханҷар даридат ҷигар?!
Дареғаш наёмад аз он рӯи ту?
Аз он бурзу болову бозӯи ту?
Бипарварда будам танаширо ба ноз
Барахшонда рӯзу шабони дароз.
Кунун он ба хун-андарун гарқа гашт,
Кафан бар тани поки ӯ хирқа гашт.
Кунун ман киро гирам андар канор,
Кӣ хоҳад будан мар-маро гамгусор?
Падар ҷустӣ, эй гурди лашкарпаноҳ,
Ба ҷои падар гӯрат омад ба роҳ.
Чаро н-омадам бо ту андар сафар,
Ки гаштӣ ба гурдони гетӣ самар?!
Маро Рустам аз дур бишинохтӣ,
Туро бо ман, эй нур, бинвохтӣ.*

шаст ҳазор байт гуфта ва алфози арабии он ба қадре кам аст, ки гӯӣ ҳеч нест. Агарчи санги бунёди ин бино бо дасти Дақиқӣ гузорда шуд, лекин ҳамаи ашъоре, ки ӯ гуфтааст, аввалан, ҳазор шеър ва, дигар, вақоеи содаву маъмулии чанде беш нест. Бар хилофи Фирдавсӣ, ки ҳазорон мавзӯоту вақоеи гуногуни муҳим ва матолиби ҷӯр ба ҷӯрро дар риштаи назм кашидаву ҳеч фарқе дар ҳолис будани забон пайдо нашудааст ва луғоти арабӣ ҳам, ки ба таври нудрат истеъмол шуда, луғоте ҳастанд, ки ҷузви мусталаҳоти хос шумурда мешаванд, мисли дин, маймана, майсара, қалб, силоҳ, инон ва ғайра. Ҳамчунон ки баъзе луғоти урупой аз қабилӣ ропурт, мебел, мӯд, горож, ва ғайра имрӯз дар муҳовароти форсӣ шоеъ мебошанд, луғоти арабии ғавқ низ дар форсии он рӯз роиҷ ва шоеъ будааст, ки агар ба ҷойи онҳо алфози дигаре истеъмол мешуданд, номавзун маълум мешуд.

Таачҷуб дар ин ҷост, ки ҳар ҷо пой истилоҳоти илмӣ ва фалсафӣ ҳам тӯи кор омадааст, Фирдавсӣ онҳоро монанди муколимоти явмӣ содаву равшан адо кардааст. Абӯалӣ Сино ҳам кӯшиш карда ин корро сурат бидиҳад, вале шарҳеро, ки ҷиҳати намуна зайлан менигорем, тамошо кунед, чист. Масалан ӯ дар истидлол бар ибтоли ғайримутаноҳӣ чунин менависад: «Пешиву пасӣ биттабъ аст, чунон ки андар шумор аст ё ба арз чунон ки андар андоза аст, ки аз ҳар кадомро, ки хоҳӣ оғоз кунӣ ва ҳар ҷӣ андар вай пешиву пасист, биттабъ, бо вай миқдор аст, ки ўро баҳраҳо ба ҳар ҷо, ки буданд, ҳама ба як ҷой ҳосилу мавҷуд бувад, вале мутаноҳист».

Ғавр кунед, ки бо ҳамаи саъю кӯшиши ин ҳаками бузург боз ҳам ҷӣ қадар алфози арабӣ боқӣ мондааст. Ва алфозе ҳам, ки аз арабӣ ба форсӣ тарҷума шудаанд, ба қадре номаънус ва бегона ҳастанд, ки иборот муаммо ба назар марасад, ки шояд ғайр аз ҳудаш дигаре натавонад онро ба осонӣ бифаҳмад.

Фирдавсӣ дар оғози китоб роҷеъ ба ибтидои хилқат ва вучуди аносир ва таркибу инқилоботи онҳо ба шарҳи зайл сохтааст:

*Аз оғоз бояд, ки донӣ дуруст
Сари моӣ гавҳарон аз нахуст,
Ки Яздон зи ночиз чиз офарид,
Бад-он то тавоноӣ омад падид
В-аз ӯ моӣ гавҳар омад чаҳор,
Баровард бе ранҷу бе рӯзгор.
Нахустин, ки отаи зи ҷунбиши дамид,
Зи гармии пас хушкӣ омад падид*

*В-аз он пас зи ором сардӣ намуд,
Зи сардӣ ҳамон боз таррӣ фузуд.
Чу ин чор гавҳар ба ҷой омаданд,
Зи баҳри сипанҷисарой омаданд.
Гиёҳ аст бо чанд гуна дарахт,
Ба зер-андаромад саронишон зи бахт.
Ба боло надорад ҷуз ин неруе,
Напӯяд чу пӯяндагон ҳар сӯе.
Нигаҳ кун бар ин гунбади тезгард,
Ки дармон аз ӯясту з-ӯ ҳаст дард.
На гашти замона бифарсоядаи,
На ин ранҷу темор бигзоядаи.
На аз гардиши ором гирад ҳама,
На чун мо табаҳӣ пазирад ҳама.*

Дар мавзӯи хилқати олам ақидаи ҳақимони Юнон ин будааст, ки Худованд моддаро ибтидо эҷод намуд ва аз он аносир пайдо шуданд. Аз ҳаракат оташ ба вучуд омад ва аз ҳарорати оташ юбусат пайдо шуд ва хок аз он мавҷуд гардид ва баъд ба воситаи сукун рутубат пайдо шуд, аз он об падид омад ва ҳамин тартиб чаҳор унсур пайдо шуданд. Ва баъд наботот ба вучуд омаданд, ки дорои қувваи рушду нумӯ мебошанд, вале мутаҳаррики билорода нестанд. Дар хусуси афлок ақидаи юнониён ин аст, ки онҳо абадӣ буда ва аз имтидоди замон ва мурури духур тағйиру табдил ё заволу фаное дар онҳо роҳ намеёбад. Фирдавсӣ тамоми ин масоилро дар як алфози сода ва ибороти софу равшане адо намуда, ки тамоми нукоти ҷузъиву маъмулии он маълуму ошкор мешавад. Ҳатто барои хонанда ҳаёли ин ҳам пайдо намешавад, ки дар он як идда истилоҳоти илмӣ ва фалсафӣ мавҷуд мебошад, дар суруте ки тамоми инҳо истилоҳоти ҳоси ҳикмату фалсафа аст.

Мулоҳиза кунед, алфози арабиеро, ки мо дар муқобили алфози форсӣ зайлан менигорем: сармоя - модда, тавоноӣ – вучуд, гавҳар - унсур, ҷунбиш – ҳаракат, оромӣ – сукун, пӯянда – мутаҳаррик, билохира, гашт – даврон, фарсудан – тағйир, табаҳӣ – фано.

Ва низ алфози зиёди дигаре ҳастанд, ки мо ба воситаи адами гунҷоиши мақом аз зикри онҳо сарфи назар менамоем.

2. Аз ҷумлаи эродоте, ки умуман бар тавориhi Машрикзамин шуда, яке ин аст, ки гайр аз ахбори ҷангу қуштор ва хунрезӣ дигаре дар он ёфт намешавад, яъне аз усули тартибу тамаддуни асру низомоти иҷтимоӣ ва қавоиду усули муошират, вақте аз он суҳбат мешавад, чизе наметавон ба даст овард ва ин эрод то ҳаде ворид аст. Вале «Шоҳнома» аз он му-

*Дирафшаи бибин, аждаҳонайкара аст,
Бар он найза-бар шери зарринсар аст.
Ба худ ҳар замон бархурӯшад ҳама,
Ту гӯӣ, ки дарё бичӯшад ҳама.
Кӣ бошад ба ном он савори далер,
Ки ҳар дам ҳама бархурӯшад чу шер?»*

Ҳачир номи Рустамро ивазӣ ҷавоб медиҳад ва баъд Сухроб дубора шуруъ карда, аз бақияи саркардагон суол мекунад:

*В-аз он пас бипурсид, к-«Аз меҳтарон
Кашида саронардае бар карон,
Саворони бисёру тилон ба пой,
Барояд ҳама нолаи карраной,
Миёни саронарда тахте зада,
Ситода гуломон ба пешаи рада,
Зи Эрон, бигӯ, номи он мард чист,
Қучо ҷой дорад, наҷодаи зи кист?»
Чунин гуфт, к-«Он пур Гударзу Гев,
Ки хонанд гурдон варо Гевӣ не.
Зи гударзиён беҳтару меҳтар аст,
Ба Эрон сипаҳмарду баҳрасар аст».
Бад-ӯ гуфт: «З-он сӯ, ки тобанда шед
Барояд, яке парда бинам сапед.
Зи дебои румӣ ба пешаи савор,
Рада баркашида фузун аз ҳазор.
Пиеда сипардору найзаварон
Шуда анҷуман лашкаре бекарон.
Зи дебо фуру ҳишта зебо ҷалил,
Ғулом истода рада хел-хел.
Нишаста сипаҳдор бар тахти оҷ,
Ниҳода бар он оҷ курсии соҷ.
Чи ном аст ўро зи номоварон,
Сипаҳбаднаҷод аст ё сарварон?»
Бад-ӯ гуфт, к- «Ўро Фаромарз хон,
Ки фарзанди шоҳ асту тоҷи гавон».
Бад-ӯ гуфт Сухроб, к-«Ин дарх(в)ар аст,
Ки фарзанди шоҳ асту боафсар аст».*

Ба пеш-андарун баста сад жандапил,
 Яке тахти пирӯза бар сони нил.
 Ба қалби сипоҳ-андарун ҷои кист?
 Зи гурдони Эрон варо ном чист?
 Бад-ӯ гуфт, к-«Он шоҳи Эрон бувад,
 Ки бар дарғаҳаш пилу шерон бувад».
 В-аз он пас бад-ӯ гуфт к-«Аз маймана
 Саворони бисёру пилу буна.
 Саропардаи баркашида сиёҳ,
 Рада гирдаи-андар ситода сипоҳ.
 Ба гардон дараи хайма з-андоза беш,
 Пасу пушт пилону шерон ба пеш.
 Зада пешӣ ӯ пилтайкар дирафш,
 Ба наздаи саворони зарринакафш.
 Чи бошад зи эрониён номи ӯй,
 Бигӯ, то кучо бошад ороми ӯй?».
 Чунин гуфт, к-«Он Тӯси Нузарбувад,
 Дирафшаи кучо пилтайкар бувад».
 Бипурсид, к- «Он сурхи пардасарой,
 Яке лашкар к-аи ба пешаи бапой.
 Яке шерпайкар дирафши бунафш,
 Дурафшон гӯҳар дар миёни дирафш.
 Паси пуштаи-андар сипоҳе гарон,
 Ҳама найзадорони ҷавшанварон?»
 Чунин гуфт, к-«Он фарри озодагон,
 Сипаҳдор Гударзи кишводагон.
 Сипаҳкаш бувад гоҳи кина далер,
 Ду чил пӯр дорад чу пилу чу шер».

Вақте ки ба номи Рустаммерасад, чунин мегӯяд:
 Дигар гуфт, к-«Он сабз пардасарой,
 Бузургони Эрон ба пешаи бапой,
 Яке тахти пурмоя андар миён,
 Зада пешӣ ӯ ахтари ковиён.
 Бар-ӯ барнишаста яке паҳлавон
 Або фарру бо сафту ёли гавон.
 Аз он кас, ки барпой пешаи-бар аст,
 Нишаста ба як сар аз ӯ бартараст.
 Ба Эрон на марде ба болои ӯ,
 Каманде фурӯ ҳишта то пои ӯ.

стасно [аст] ва Фирдавсиробояд гуфт, ки ин эрод ба вай ворид нест. Агарчи китоби мазбур ҳамосаи размии сирф ба назар меояд, лекин ӯ дар баёни вақоеи умумӣ ҷузъиёти масоилро тавре батафсил нигоштааст, ки ҳар вақт бихоҳем, метавонем тамоми матолиб ва нуқоти мазкураи ғавқро аз ин китоб ба даст биоварем.

Расму оини дарбор, шакли истодани умаро ва риҷоли дарборӣ дар хузури шоҳ, усул ва қавоиди арзу дод ва низ сиёсату муҷозоти муқас-сирин, тариқи инъому иқром, вазъи либоси дарбори шоҳу риҷол, тарзи таҳрири фаромину тавқеот ва чизе, ки рӯи он таҳрир мешудааст, инти-қоду нуқтаҷинӣ нисбат ба аҳкоми султони, қонуну дастури вазъи молиёт ва тақсими арозӣ ва қасоне, ки муоф аз додани молиёт буданд. Ё маро-сими арӯсӣ ва тариқои занашӯӣ, навъи ҷаҳизия, тарзи либоси домоду арӯс, вазъу тартиби ғуломону қанизон ва пешхидматон ва ғайраву ғай-ра. Тамоми ин матолибро ба хубӣ метавон аз «Шоҳнома» ба даст овард.

Ва, инак, мо барои сидқи ин даъвӣ шавоҳиди ҷанде зайлан мениго-рем:

1. Кайхусрав дар муҳимми Бежан Рустамро аз Кобул металабад ва ӯ вақте ки ворид мешавад, барои вай дарборро дар яке аз боғҳои салта-натӣ ташкил медиҳанд ва тахте, ки аз барои шоҳ меғуздоранд, рӯи он як дарахти маснӯӣ насб будааст, ки бар шоҳ соя меандохт. Соқои ин дарахт аз нуқра ва шоҳҳои он аз ёқут ва ба анвои хӯшаҳои дурру гӯҳар зинат ёфта буд. Баргу бори дарахт мисли турунҷу беҳ аз ақиқу забарҷад буд ва дар ҷавфи онҳо мушқи суда қарор дода буданд, ки бӯи хуши он ҳангоми вазиши насим фазоро муаттару хушбӯ месохт. Ва аммо фарши он ҷо шояд ҳамон фарше будааст, ки дар замони халифаи дувум дар фатҳи Эрон ба ғанимат дастӣ аъроб афтод. Фирдавсӣ тамоми ин маонӣ ва ну-котро бо беҳтарин тарзе ба риштаи назм даровардааст:

Дари боғ бикшод солори бор,
 Нишастангаҳе сохт бас шоҳвор.
 Бифармуд, то тоҷи заррину тахт
 Ниҳоданд зери гулафшон дарахт.
 Дарахте заданд аз бари гоҳи шоҳ,
 Кучо соя густард бар тоҷу гоҳ.
 Танаи симу шоҳаш зи ёқуту зар,
 Бар ӯ гунагун шоҳаҳои гӯҳар.
 Ақиқу забарҷад ҳама баргу бор,
 Фурӯҳишта аз шоҳ чун гӯшвор.

Ҳама бори заррин турунҷу бихӣ,
 Миёни турунҷу бихӣ буд тухӣ.
 Бад-ӯ андарун мушки суда ба май,
 Ҳама пайкараи суфта бар сони най.
 Киро шоҳ бар гоҳ биниондӣ,
 Бар ӯ бод аз он мушк бифшондӣ.
 Биомад, нишаст ӯ ба заррина тахт,
 Ба сар-бар-и резанда мушк аз дарахт.
 Ҳама майгусорон ба пеи-андаро,
 Ҳама афсарон бар сар аз гавҳаро.
 Ҳама тавқ бар синаву гӯшвор,
 Ба бар-бар ҳама ҷомаи зарнигор.

2. Афросиёб духтараш Фарангисро барои Сиёвуш кобин мебандад.
 Дар маросими ин заношӯй ва одоби арӯсӣ Фирдавсӣ ба шарҳи зайл сохтааст:

Ба ганҷ он чи буд андарун номдор,
 Гузиданд зарбафти чинӣ ҳазор.
 Забарҷад табақҳову фирӯзафом,
 Пур аз нофаи мушқу пур ӯди хом.
 Ду афсар пур аз гавҳари гӯшвор,
 Ду ёра: яке тавқу ду гӯшвор.
 Зи густурданиҳо шутурвор шаст,
 Зи зарбафт пӯшиданиҳо се даст.
 Яке тахти заррину курсӣ чаҳор,
 Се наълайни заррин, забарҷаднигор.
 Парастанда сесад ба зарринкулоҳ,
 Зи хешони наздик сад некхоҳ.
 Парастор бо ҷоми заррин дувист,
 Ту гуфти, ба айвон-дарун ҷой нест.
 Ҳама сад табақ мушқу сад заъфарон,
 Ҳама рафт гулиаҳр бо хоҳарон.

Рустам тобути Исфандёрро равона карда ва дар маросими он Фирдавсӣ сохтааст:

Яке нағз тобут кард оҳанин,
 Бигустурд фарше зи дебои Чин.
 Дарандуд як рӯи оҳан ба қир,
 Пароканд бар қир мушқу абир.

Аз он нас бичунбид аз ҷои хеш,
 Ба наздики пардасаро рафт неш.
 Ҳам овард пушту синони ситех
 Бизад тунду барканд ҳафтод меҳ.
 Саропарда як баҳра омад зи пой,
 Зи ҳар сӯ баромад дами карраной.

Агар шуарои дигар онро дар силки назм меоварданд, ба ҳамин қадар иктифо мекарданд, ки Сухроб меҳҳои саропардаро канда дур андохт, лекин ин дақиқро, ки «ӯ ҳам шуду бо синон саҳт зада, ҳафтод меҳро канда, дур андохт ва як қисмат аз саропарда рӯи замин фуру рехт», аз назар дур меандохтанд ва ҳол он, ки барои таҷассум додани воқеа лозим аст тамоми ин ҷузъиёт қалам ба қалам зикр бишавад.

Ин навъ воқеанигорӣ тафсилест, ки аз давлати он як идда муҳовароту мусталҳоте дар дастраси мо гузашта шуда ва аз онҳо иттилоъ ҳосил намудаем ва, ило, дар баёноти тариқои ом ҳеч мумкин набуд, ки мо он иттилоотро ба даст биёварем.

Масалан, Сухроб, вақте ки Рустамро бо гурз зада, Рустам ҳолаш бақулӣ баргаштаву мунқалиб шудааст, дар ин ҷо Фирдавсӣ мегӯяд: «Бипечиду дард аз далере бихӯрд». Ва ё Рустам танҳо камандашро бардошта, ворида майдони ҷанг ва бо ҳариф машғули суолу ҷавоб мешавад ва ӯ ба таври истехзо ба Рустам мегӯяд:

Бад-ӯ гуфт Ҳуммон, ки чандин мадам
 Ба неруи ин риштаи шастхам.

Хулоса, ин матлаб мусаллам аст, ки Фирдавсӣ дар воқеанигорӣ ва достонсарой нобиға аст ва шавоҳиди он ҳам дар «Шоҳнома» ба қадре зиёд аст, ки муҳтоҷ ба дафтари ҷудогона мебошад ва мо дар ин ҷо фақат ба зикри ин достон иктифо менамоем:

Ва он ҷангомest, ки Сухроб як паҳлавони эрониро бо худ бардошта, ба муоина ва дидани лашкарҳои Кайковус рафтааст. Ӯ дастаҷоти кӯшун ва сарону афсарони онҳоро, ки бо созу барг оростаанд ва баъд ному нишони ҳар якро суол мекунад ва паҳлавони эронӣ ҷавоб медиҳад:

Бад-ӯ гуфт, к-«Аз ту бипурсам ҳама,
 Зи гарданкашону зи шоҳу рама.
 Саропардаи дебаи ранг-ранг,
 Бад-ӯ-андарун хаймаҳои паланг.

*Чу аз дасти Рустам раҳо шуд каманд,
Сари шахрёр андаромад ба банд.
Зи пил андар оварду зад бар замин,
Бибастанд бозӯи Хоқони Чин.*

Аммо Низомӣ, вақте ки ба ин чо мерасад, мегӯяд:

*Каманди адӯбандро шахрёр
Бияндохт чун чанбари рӯзгор.*

Шакке нест, ки аз лафзи «адӯбанд» таркиби ҷумла ҷусту муҳкам шудаву ҳамчуни дар ташбеҳи «чанбари рӯзгор» хусни ибдоъу ибтикор ба вучуд омада, ҳамаи инҳо ҳаст, лекин таъсираш дар хонанда ҳамин қадар аст, ки таваҷҷуҳи ўро ба ҷои асли воқеа ба тарафи алфоз ва санъати ташбеҳ ҷалб намуда, намегузорад асли сурати гирифташудан дар каманд дар назар ҷилвагар гардад. Ва бад-ин ҷиҳат аст, ки Фирдавсӣ дар баёни вақоеъ ва низ дар изҳори ҷазабот истиороти ташбеҳот хеле кам ба қор мебарад, вале дар мақоми ҳудаш, яъне вақте ки ба мазмуннигориву иншопардозӣ мерасад, дар саноеи мазбур ҳам ҳунару қамолоти хешро нишон медиҳад, чунон ки ҷилав тафсили он биояд.

Дар мавзӯи фавқ, яъне риояти дақиқи воқеанигорӣ, мо ин ду мисолро зайлан менависем:

Як нафар паҳлавон, вақте ки аз ҷӯши шӯҷоат лабрез мебошад, басо шуда, ки ҷангу пайгоре ҳам дар қор нест ва ҳатто танҳо нишастааст, вале дар ҳаяҷон асту бо худ дар ҷӯшу хурӯш мебошад.

Суҳроб, вақте ки сардорони кӯшуни Эронро муоина кардаву аз Ҳачир ному нишони ҳар қадоми суол мекунад, назараш дар ин миёна ба **Рустам** афтада меурсад, ин паҳлавон кист, ки:

*Ба худ ҳар замон бархурӯшад ҳаме,
Ту гӯӣ, ки дарё бичӯшад ҳаме.*

Як паҳлавони ҷасиму тануманд, ки бар тахте нишастааст, чунин ба назар мерасад, ки тамоми тахтро фаро гирифтааст ва дар ин маънӣ ӯ нисбат ба Суҳроб, ки бар тахт нишаставу бо саркардагони худ машғули суҳбат аст, гӯяд:

Ту гуфти ҳама тахт Суҳроб буд;

Суҳроб худро ба сарпардаи Кайковус расонидаву бо синонаш мехои хаймаро аз замин қанда дур меандозад. Дар инҷо ӯ сохтааст:

*В-аз он пас, ки нӯшид равшан бараиш,
Зи пирӯза бар сар ниҳод афсариш.
Чиҳил уштур овард Рустам гузин,
Зи боло фурӯ ҷишта дебои Чин.
Яке уштуре зер тобути шоҳ,
Бурида фашу думми асби сиёҳ.
Ҳамон номвар ҳӯду ҳафтони ӯй,
Ҳамон таркашу мигфари ҷангҷӯй.*

Ҳамчи маълум мешавад, ки дар он замон ҷанозаи як нафар сардорро бо тобуте аз оҳан ҳамл мекардаанд ва низ расм буд як тарафи тобутро ба қир сиёҳ менамуданд ва бо мушқу абир онро меомехтанд. Мурдари либос мепошониданд, тоҷ бар сараш мегузоштанд, тобутро бар пушти шутур миёни маҳмил гузошта ва уштурони зиёде аз ду тараф бо шутури ҳомили ҷаноза ҳаракат мекарданд. Ақиби сари тобут як даста кӯшун дар ҳаракат будааст ва, бар илова, асби савории мурдари ҳам ҳамроҳи тобут ҳаракат меодаанд, вале бо ин шакл, ки ёлу думи онро задаву зини онро вожгун сохта, аслиҳаи ҷанги майитро низ рӯи он меовехтанд.

3. Қоидаи шуарои Шарқ ба таври ом ин аст, ки дар тайи баёни як дoston, вақте иттифоқан ба мавзӯи ишқу ҳусн ки мерасанд, инони ихтиёрро аз қар дода, ба дараҷае онро басту обутоб медиҳанд, ки фарсангҳо аз матонату таҳзиб дур меафтанд. Мулоҳиза кунед, ашҳоси покдомане мисли Низомиву Ҷомӣ, вақте ки меҳонад воридаи ин ҳаммом бишаванд, бақуллӣ лухту бараҳна мешаванд. Лекин Фирдавсӣ, ки бо вучуде, ки муддаии тақову порсой нест, дар ин гуна маворид, ҷашмашро ба зер андохта, дохил мешавад ва баъди маҳзи анҷоми вазифаи дostonсарой, як нигоҳи сатҳӣ андохта, фавран мегузарад. Ва, инак, мо ҷиҳати намуна шарҳро, ки ӯ дар ҳусуи маҷлиси Бежану Манижа ба назм дароварда, зайлан менигорем:

*Нишастангаҳи дуввумӣ сохтанд,
Зи бегона хиргаҳ бипардохтанд.
Парастандагон истода ба пой
Або барбату ҷангу ромишсарой.
Ба дебо замин қарда товусранг,
Зи динору дебо чу пушти паланг.
Чи аз мушқу анбар, чи ёқуту зар,
Сарпарда ораста сар ба сар.*

*Майи солхӯрда ба чоми булӯр
Бароварда бо Бежани Гевзӯр.
Се рӯзу се шаб шод буда ба ҳам,
Гирифта бар ӯ хоби мастӣ ситам.*

Оре, мавзӯи муошикаи Золу Рӯдобаро зиёд баст дода, вале боз ҳам рангомезие, ки дар он шуда, ин аст, ки зайлан мулоҳиза мекунад:

*Гирифт он замон дасти Дастон ба даст,
Бирафтанд ҳар ду ба кирдори маст.
Суи хонаи зарнигор омаданд,
Бад-он маҷлиси шоҳвор омаданд.
Шигифт андар он моҳ буд Золи Зар
Бад-он рӯю болову он мӯю фар.
Ду рухсора чун лола андар чаман,
Сари ҷаъди зулфаш ишкан дар ишкан.
Зи дидан-и Рӯдоба менорамид,
Бидуздида дар вай ҳаме бингарид.
Ҳаме буд бӯсу канору набид,
Нигар шер, к-ӯ гӯрро нашикард.*

Умуман, тасаввур мекунам, ки Фирдавсӣ дар базм маҳорати чандоне надорад ва шак нест, ки китоби «Юсуфу Зулайхо» аз рутбаи шоирӣ ӯ басе коста. Вале инсоф ин аст, ки ин китобро ӯ замоне навишта, ки дар натиҷаи ғаму андӯхи фаровон рӯҳаш хаставу ҷазаботаш бақуллӣ хомӯш шуда буд ва мақсудааш аз нигориши китоб дар ҳақиқат ҷалби ризои хотири ҷамъе аз арбоби диёнат будааст, ки аз ӯ ба воситаи таълифи «Шоҳнома» ва мадҳу таърифи маҷусиён мукаддар буданд ва, билоҳира, дар «Шоҳнома» ҳар кучо аз базм мавзӯе пеш омада, алҳақ тавониста бо бехтарин тарзе тасвири онро кашида, дар назари мо мучассам созад.

Зол гирифтори ишқи Рӯдоба шудаву ба иштиёки ӯ аз хона берун мешавад. Рӯдоба хабардор шуда, меояд ба пушти боми хона, ба интизори вай меистад. Зол пойи девори хона мерасад, ба фикри рафтан бар пушти бом меафтад, Рӯдоба гесувонашро кушода, овезон мекунад, ки Зол ба мадади он боло биравад. Зол гесувонро ба эҳтиром бӯсидаву ба василаи каманд худро ба пушти бом мерасонад ва ошиқу маъшук ба висоли ҳам расида, маҷлиси базме тартиб медиҳанд ва бо ҳам ба бӯсу канор машғул мешаванд.

*Аз он гуфта Сухроб бедор шуд,
Дилаш бастаи банди пайкор шуд.
Бигуфт: «Эй сари номдорони Чин,
Ба гуфтори хубат ҳазор офарин!
Шуд ин гуфти ту доруи ҷони ман,
Кунун бо ту нав гашт паймони ман.
Ҷаҳонро саросар, чи хушкчи об,
Дарорам ба фармони Афросиёб».
Бигуфт ину дилро зи дилбар биканд,
Баромад бар афрои тахти баланд.*

Як шахси диловару шуҷоъ, вақте ки асири каманди ишқ ҳам мешавад, шумо мебинед, ки чӣ гуна худро наҷот дода, ба саломат дар меравад. Ғараз, Фирдавсӣ дар ишқу ошиқӣ ҳам, вақте ки мақомро мақтазӣ дид, ҳунари худро ба маърази зуҳуру буруз мерасонад, аммо на ба тавре ки инони матонату шоистагиро аз каф хориҷ созад ва агар барои мутааххирин мисли Саъдӣ ва Низомӣ як чунин мавқеъе пеш меомад, Худо медонад, чӣ хангомае барпо мекарданд.

4. Шумо агар бихоҳед, пояи ҳунар ва асли камоли шоирро ба даст биёваред, бояд мавзӯи воқеанигорӣ ва ибрази эҳсосоту ҷазаботи инсонии он шоирро тахти назар бигиред. Дар ин ду қисмат ҳам бояд донист, ки Фирдавсӣ устоду пешрави ҳамаи суҳансароён аст. Ӯ дар нигориши як воқеа тамоми дақиқу нукоти марбутаро, он чӣ ҳаст, татаббӯю тафҳус карда ва баъд ҳамаи онҳоро, бидуни он ки чизе аз иборот бияфтад, бо як тарзи ҷолиби таваҷҷуҳ баён мекунад, ба тавре ки сурати аслии воқеа дар назар чилвагар мегардад. Баръакс, соири шуаро дар баёни як воқеа (маълум нест, ки аз чӣ нуктаи назар аст) ба нукоти хурду матолиби ҷузъӣ ҳеч таваҷҷуҳ намекунам ва ё таваҷҷуҳ доранд, лекин ба воситаи мусаллат набудан бар асли забон аз таъбиру баён очизанд ва, бад-ин ҷиҳат, ё либоси дигаре ба он пӯшонида адо мекунам ва ё ба домани истиороти ташбеҳот мечаспанд, дар сурате [ки] истиороти ташбеҳот назди Фирдавсӣ ниқобест бар чеҳраи достону воқеанигорӣ, ки асли ҳатту хол ва соири маҳосину зебоҳои онро бақуллӣ мастур месозад. Ин аст, ӯ дар ба кор бурдани ин саноеъ ва низ санъати маҷоз ҳатталимкон худдорӣ менамояд. Масалан, ӯ дар баёни ин матлаб, ки Хокони Чин бар фил нишаста ва Рустам каманд андохта, вайро гирифтор мекунад аз фил ба замин меоварад, чунин сохтааст:

Воқеан, дар ин ашъор тамоми дақоику румузи шоирии ишқия вучуд дорад: ҳам ранги мухтасаре аз истиороти ташбеҳот ва ҳам таркиботи шоирона ҳар ду дар он ҳаст. Дар «ки аз банд часту маро кард банд», «ба тегама нахасту маро рехт хун» ҳамаи инҳо ҳаст. Лекин Фирдавсӣ ин нуктаро аз назар надода, ки достони Сухробро менависад, на достони Шох Султон Хусайни сафавӣ ё Маҳмудшоҳи ҳинди. Ин аст [ки] фавран аз забони Ҳумон ба насихати Сухроб мепардозад ва дар ин ҷо маълум меорад, ки мизони насихат додан ба як сардори олиҳиммат чист:

*Аз он кор Ҳомун набудаи хабар,
Ки Сухробро ҳаст хун дар ҷигар
Вале аз фаросат ба дил нақиш бааст,
Ки ўро парешоние дод даст.
Ба доми касе пойбанд омадаст,
Зи зулфи буте дар каманд омадаст.
Ниҳон мекунад дарду хуниндил аст,
Ҳавас меравад роҳу по дар гил аст.
Яке фурсате ҷусту гуфтаи ба роз,
Ки «Эй шердил, гурди гарданфароз,
Фиреби парипайкарони ҷавон
Нахоҳад касе, к-ў бувад паҳлавон.
На расми ҷаҳонгириву сарварист,
Ки аз меҳримоҳе бибояд гирифт.
Зи Тўрон ба коре бурун омадем,
Шиновар ба дарёи хун омадем.
Агарчанд ин кор бошад ба ком,
Вале ҳаст дар пеи ранҷе тамом.
Бибояд шаҳанишоҳ Ковусу Тўс,
Чу Рустам, ки бар шер дорад фусўс.*

Ин ҷо иддае аз қаҳрамононро ном бурдаву мегӯяд:

*Туӣ марди майдони ин сарварон,
Чи корат ба ишқи парипайкарон.
Ту коре, ки дорӣ, набурдӣ ба сар,
Чаро даст ёзӣ ба кори дигар?
Ба неруӣ мардӣ ҷаҳонро бигир,
Зи шохон ба даст ор тоҷу сарир.
Чу кишвар ба дасти ту ояд фароз,
Ба ҳар ҷой хубон барандат намоз».*

Мулоҳиза кунед, Фирдавсӣ бо чӣ калимоти сеҳромез ва бо чӣ тарзи дилрабое онро дар силки назм кашидааст:

*Сипаҳбад суи кох бинҳод рӯй,
Чунон чун бувад мардуми ҷуфтҷӯй.
Баромад сияҳчаишми гулрух ба бом,
Чу сарви сикӣ бар сараи моҳи том.
Чу аз дур дастони Сомӣ савор
Падид омад, он духтари номдор
Ду бечода бикшод, овоз дод,
Ки шод омадӣ, эй ҷавонмард, шод.
Парирӯй гуфту сипаҳбад шунуд,
Зи сар шаъри гулнор бикшод зуд.
Каманде кушод ӯ зи сарви баланд,
Кас аз мушк з-он сон напечада каманд.
Ҳам андар ҳаму мор дар мор буд,
Бар он анбарин тор бар тор буд.
Фурӯ ҳишт гесӯ аз он кунгура,
Ки бозиду шуд то ба бун яксара.
Пас аз бора Рӯдоба овоз дод,
Ки, эй паҳлавонбаччаи гурдод,
Бигир ин сари гесу аз як суям,
Зи баҳри ту бояд ҳаме гесуям.
Бад-он парваронидам ин торро,
Ки то дастгирӣ кунад ёрро.
Ниғаҳ кард Зол андар он моҳрӯй,
Шигифтӣ бимонд андар он рӯю мӯй.
Бисоид мушкин камандаи ба бўс,
Ки бишинид овози бўсаи арӯс.
Чунин дод посух, ки ин нест дод,
Чунин рӯз хуршеди равшан мабод.
Каманд аз раҳе бистаду дод ҳам,
Бияфканд боло, назад ҳеч дам.
Ба қалъа даромад сари кунгура,
Баромад зи бун то ба сар яксара.
Чу бар боми он бора биниаст боз,
Биёмад парирӯю бурдаи намоз.*

(Бақияи ашъор дар собик зикр шуда, ба он мурочиша шавад).

Шумо хоҳед гуфт, ки Рӯдоба Золро дар як ҷо ҷавонмарду ҷои дигар паҳлавонбача хитоб кардааст ва ҳамчунин Фирдавсӣ дар тавсифи Рӯдоба алфозе мисли болову фар ва ғайра истеъмом кардааст ва ҳол он ки назокату латофати базм ҳеч вақт наметавонад чунин алфозеро таҳаммул намояд. Вале ҳақ ин аст, ки истеъмоли алфози номбурда худ далел аст бар нуктасанҷӣ ва балоғати шоирии Фирдавсӣ. Ў медонад, ки маҳбубаи Кобулу Зобулистонро зикр мекунад, на маҳбубаи Шонз Лизаи Порис ё хиёбони Лолазори Техронро, чи дар он ҷо ҳатто имрӯз ҳам ин алфоз мутадовил аст ва нисбат ба маҳбубу маҳбуба истеъмом мекунад. Фирдавсӣ, дарвоқеъ, хостааст бо баёни сеҳромезаш манзараи аслии он чоро қашида, ба мо нишон бидиҳад.

Вақте ки Бежан ворида сарҳади Афросиёб мешавад, Гургин ба ӯ ҳабар медиҳад, ки дар он ҳаволӣ марғзорест, ки Манижа - духтари Афросиёб сола як дафъа барои тафарручу тафреҳ ба он ҷо меояд ва якҷанде дар он ҷо таваккуф менамояд. Фирдавсӣ дар васфи он марғзори парирӯён сохтааст:

*Ҳама бешаву боғу оби равон,
Яке ҷойгоҳ аз дари паҳлавон.
Замин парниёну ҳаво мушкбӯй,
Гулоб аст гӯй магар оби ҷӯй.
Ҳам оварда аз боғ шохӣ суман,
Санам шуд гулу гаит булбул шаман.
Хиромон ба гирди гулон-бар тазарв,
Хурӯшидани булбул аз шохӣ сарв.
Паричеҳра бинӣ ҳама дашту кӯҳ,
Ба ҳар сӯ ба шодӣ нишаста гурӯҳ.
Ҳама духтуркони пӯшидарӯй,
Ҳама сарвақдду ҳама мушкбӯй.
Ҳама рух пур аз гул, ҳама чаши хоб,
Ҳама лаб пур аз май ба бӯи гулоб.*

Шумо дар байти ахир муболиға ва дар айнаи ҳол бетакаллуфии «ҳама чашм хоб»-и танҳоро дуруст мулоҳиза кунед, ки бар ҳазорон ибдооту рангомезиҳои шуарои мутааххирин бартарӣ дорад.

Дар ҷое дигар дар васфи як паричеҳра гӯяд:

*Ду абрӯ камону ду гесӯ каманд,
Ба боло ба кирдори сарви баланд.*

*Ду барги гулаш савсани майсириш,
Ду шамшод анбарфурӯш аз биҳиш.
Буноғӯш тобанди хуришдвор,
Фурӯҳишта з-ӯ ҳалқаи гӯшвор.
Лабон аз табарзад, забон аз шакар,
Забонаш мукалал ба дурру гуҳар.*

Муболиғоти фитрӣ ва табиӣ «лабон аз табарзад, забон аз шакар»-ро тамошо кунед, ҷӣ қадар қашангу дилкашу олист. Тасаввур нашавад, ки ӯ аз уҳдаи баъзе тақаллуфоту саноеи шеърӣ бар намеояд, балки дар ин қисмат ҳам, вақте ки ворид мешавад, аз дигарон камӣ надорад ва ин шеър аз ўст:

*Ба дунболи чашиаш яке ҳол буд,
Ки чаши худаш ҳам ба дунбол буд.*

Сухроб, ки ворида сарҳади Эрон мешавад, ба муҳосираи Қалъаи Сапед мепардозад. Дар ин миёна зане ба либоси мардон берун меояд ва бо Сухроб машғули набард мешавад, то он ки мағлубу гирифтаи вай мешавад.

Лекин ӯ Сухробро фиреб дода, фирор мекунад. Сухроб сипоҳигари фаромӯш карда, асири каманди ишқ мегардад ва бинои бетобиро мегузорад. Дар ин маънӣ гӯяд:

*Ҳамегуфт аз он пас дарего, дарег,
Ки шуд моҳи тобанди дар зери мег.
Ғариб оҳуе омадам дар каманд,
Ки аз банд ҷасту маро кард банд.
Зиҳӣ чашибандӣ, ки он пурфусун
Ба тегаи нахасту маро рехт хун.
Надонам, чи кард он фусунгар ба ман,
Ки ногаҳ маро баст роҳи суҳан.
Ҳамегуфту месӯхт аз ғам басте,
Намехост роҳи бадонад касте.
Вале ишқ пинҳон намонад, ки роз
Ба мардум наояд ҳама ашқ боз.
Ғами ҷон барорад хурӯш аз дарун,
Агарчанд ошӣқ бувад зӯфунун.*

*Гиреҳ дар гиреҳ хамму дум то ба пушт,
Ҳама сар-и чун хору мӯҳо дурушт.
Башиза-башиза тан аз ранги нил,
Аз он ҳар башиза маҳ аз гӯши нил.
Гаҳе чун сипар барфикандии боз,
Гаҳе ҳамчу ҷавшан кишидӣ дароз.
Чу бар кӯҳ судӣ тани сангранг,
Ба фарсанг рафтӣ чакочоки санг.*

Дар хотима мегӯем, ки «Гаршосбнома» ҳалқаи байни «Шоҳнома» ва «Искандарнома» аст ва гумон меравад, Низомӣ «Гаршосбнома»-ро ҷилави худ гузоштаву «Искандарнома»-ро навиштааст.

МАНУЧЕХРӢ

Номаш Аҳмад, куня Абуннаҷм, лақаб Шасткулаҳ ва Манучеҳрӣ таҳаллуси ӯ будааст. Мавлуд ва ватани ӯ Домғон, вале Давлатшоҳ менави-сад, ки ӯ аз аҳли Балх будааст. Ва назар ба қасрати хуюлу мавошӣ вайро шасткулаҳ меҳонданд. Ӯ дар дарбори Амир Манучеҳр ибни Шамсул-маолӣ амир Қобус ибни Вушмгир, подшоҳи Ҷурҷон, ки дар санаи 386¹ ҳиҷрӣ ба тахт нишаст, мулозим буд ва бад-ин ҷиҳат таҳаллусаш Ману-чеҳрӣ будааст.

Дар санаи 411 ҳиҷрӣ Амир Манучеҳрӣ даргузашт. Ӯ ба Ғазнин рафт ва қасидае дар мадҳи Унсурӣ гуфт, ки дар девонаш мавҷуд аст ва мо чанд шеърӣ онро зайлан зикр менамоем:

*Устоди устодони замона Унсурӣ,
Унсӯраи беайбу дил бегаишу динаи бефитан.
Шеърӣ ӯ чун табъи ӯ ҳам бетақаллуф, ҳам бадеъ,
Табъи ӯ чун шеърӣ ӯ ҳам бомалоҳат, ҳам ҳасан.
Ку Ҷариру ку Фараздиқ, ку Валиду ку Лабид,
Рӯбаҳу Аҷҷочу Дикалҷинну Сайфи Зуязан,
Гӯ фароз оянду шеърӣ устодам бишаванд,
То гаризӣ равза бинанду табӣи настан.
Шеърӣ ӯ фирдавсро монад, ки андар шеърӣ ӯст,
Ҳар чи дар фирдавс моро ваъда карда зулминан.*

¹ Дар таърихи мазбур иштибоҳ шудаву саҳеҳи он 403 ҳиҷрӣ аст ва низ таърихи вафоти амири номбурда 424 ҳиҷрӣ мебошад, на 411. (Мутарҷим)

*Биандохтӣ тег он сарфароз,
Накардӣ ҷигаргоҳат, эй пур, боз».
Ҳамегуфту меҳасту меканд мӯй,
Ҳамезад кафи даст бар хуб рӯй.
Зи хун ӯ ҳамекард лаъл обро,
Ба пеш оварид асби Сухробро.
Сари асби ӯро ба бар даргирифт,
Бимонда ҷаҳоне бар ӯ дар шигифт.
Гаҳе бўса зад бар сараш, гаҳ ба рӯй,
Зи хун зери сӯмаи ҳамеронд ҷӯй.
Биёвард он ҷомаи шоҳвор,
Гирифташ чу фарзанд андар канор.
Биовард ҳафтону диръу камон,
Ҳамон найзаву тегу гурзи гарон.
Ба сар-бар ҳамезад гарон гурзро,
Ҳаме ёд кард он бару бурзро.
Биовард зину лағому сипар,
Лағому сипарро ҳамезад ба сар.*

Ин тарзи сӯғвории модари Сухроб тамоман саҳеҳу дуруст ва, дар айни ҳол, ниҳоят дараҷа ғамангезу таъсирона аст. Сари асби Сухробро бағал кардан, дасту пояшро бўсидан, либосҳои Сухробро монанди тиф-ле дар оғӯш гирифтани ва олоту аслиҳаи ҷангро бар сар кӯфтан тамоман мутобиқи воқеъ ва дар ҳақиқат сурати аслии воқеаро дар назар мучас-сам сохтааст.

Бежан, яке аз баҳодурони Эрон буд, Манижа - духтари Афросиёб ошиқи ӯ шуд ва ӯро дар пинҳонӣ рабуда ба манзили хеш бурд. Афросиёб, ки шунид, Бежанро дар ҷоҳе маҳбус сохта ва Манижаро ҳам берун кард. Манижа муттасил аз Бежан хабар мегирад, аз ӯ тимордорӣ меку-над, то дар ин миёна Рустам барои истихлоси Бежан ба либоси як нафар савдогар худро ба Тӯрон мерасонад ва дар он ҷо машғули савдогарӣ мешавад. Манижа ин хабарро шунида, шитобон ба назди Рустам мера-вад ва ҳолоти Бежанро барои ӯ нақл мекунад. Рустам аз хавфи он ки ма-бодо розаш фош бишавад, ба Манижа бонг мезанад, ки ман Бежану Ве-жанро ҳеч намешиносам. Ин ҷо Манижа қалбаш шикаста, чунин мегӯяд:

*Ба Рустам ниғаҳ карду бигрифт зор,
Зи хорӣ биборид хун дар канор,
Бад-ӯ гуфт, к- «Эй меҳтари пурхирад,
Зи ту сард гуфтан на андархурад.*

*Сухан гар нагӯӣ, маронам зи неш,
Ки ман худ диле дорам аз дард реш.
Чунин бошад ойини Эрон магар,
Ки дарвешро кас нагирад хабар?
Задӣ бонг бар ман чу ҷанговарон,
Натарсӣ ту аз довари доварон?!
Манижа манам, духти Афросиёб,
Бараҳна надида танам офтоб.
Барои яке Бежани шӯрбахт
Фитодам зи тоҷу фитодам зи тахт».*

Маонии бисёр дар лафзи андак. Бар арбоби балоғат пӯшида нест, ки дар баёни як мавзӯ агар бихоҳанд, ки он баёни бағоят фиребанда ва дар ниҳояти дараҷаи нуфузу таъсир бошад, гоҳе аз лафзи андак, вале ҳовии маонии бисёр натиҷае, ки ҳосил мешавад, аз як мақолаи мабсути муфасссале наметавон он натиҷаро ба даст овард. Масалан, дар Қуръони маҷид дар ҷумлаи «*أوحى الي عبده ما أوحى*» ва ё ҷумлаи «*غشيه من اليم ما غشيه*» дақиқу нуқоте, ки мундариҷ аст, бо ҳазорон ҷумла наметавон он нуқоту дақиқро адо намуд. Шояд калимоти маъруфи он фотеҳи Румиро – «Ман омадам, дидам, фатҳ кардам» - шунида бошед ва мо нигоҳ мекунем дар «Шоҳнома» назоири он ба касрат мавҷуд мебошад. Масалан, дар шурӯи достони ғамангези Сухроб мегӯяд:

*Кунун ҷанги Сухробу Рустам шунав,
Дигарҳо шунидастӣ, ин ҳам шунав.*

Танҳо аз лафзи «ин ҳам» маъное, ки падида омада, аз ҳазорон тамҳид мумкин набуд падида ояд.

Рустам номае ба Афросиёб навишта ва дар ин ҷо мақолаи мабсути таҳдидомези Рустамро фақат дар як мисроъ баён кардааст:

*В-агар на ба коми ман омад ҷавоб,
Ману гурзу майдони Афросиёб.*

Низомӣ дар фаҳрияи хеш, медонед, ҷӣ ҳангомае роҳ андохта, лекин ин ду мисраи Фирдавсӣ бар тамоми онҳо мечарбад:

*Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,
Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.*

*Чунон тангу дарҳам яке беша буд,
Ки рафтан дар он кори андеша буд.
Дарахтон-и сар даркашида ба сар,
Чу хатти дабирон як андар дигар.
Ҳама шохҳо то ба ҷархи кабӯд
Ба ҳам дар шуда танг чун тору нӯд.
Ту гуфти сипоҳест дар ҷанги сахт
В-аз ӯ ҳаст гӯрди дигар ҳар дарахт.
Камон шохҳои ҷама гурзбор,
Сипар баргҳову синон нӯки хор.
Натобида андар вай аз ҷарх ҳур,
Зи танги раҳаш нӯст рафти зи мӯр.*

Ва ин навъ муболиғоту ташбеҳот аст, ки пояи фикри мутаваасситин, балки мутааххиринро ба мо маълум медорад ва бо васфи аҳволи ӯ дар воқеанигориву дostonсароӣ ва таҷассум додани манзараи як чиз чандон камӣ аз Фирдавсӣ надорад. Дар «Гаршоспнома», он ҷое, ки Гаршосп аждаҳоро куштааст, зайлан тамошо кунед, ҷӣ тавр сурати аждаҳоро мучассам намуда, ба мо нишон медиҳад.

Дар қадим сурате, ки аждаҳо дар азҳони омма русух дошт, ин буд, ки аввалан, меғуфтанд тӯли он бист ило сӣ газ аст, ду дандони бузург дар ҷилав дорад, ки мисли дандони фил берун омадаву намоён аст. Нафасе, ки мекашад, аз даҳонаш шуъла хориҷ мешавад, дар сараш болест монанди хор, чашмонаш аз дур мисли ситора медурахшад ва чашмаш аз фулусҳое, ки ҳар як ба масобаи гӯши фил мебошад, пӯшида шудааст, ки гоҳе онро ҷамъ ва вақти дигар пинҳон менамояд:

*Шуд андар дара, ҳар сӯе бингарид,
Баногоҳ он аждаҳо омад падида.
Бар он пушта ӯ синасоёни кин,
Зи печиданаш ҷунбиш андар замин.
Чу торик горе даҳан карда боз,
Ду ашкани чу шохи ғавазнон дароз.
Даҳону нафас дуду оташ ба ҳам,
Даҳон кӯраи оҳану шуъла дам.
Зи таффи даҳонаш дили хора мум,
Зи заҳри дамаш боди гетӣ самум.
Ба дуди нафас ҳар ду чашиш зи нур
Дурахшон чу дар шаб ситора зи дур.*

*Ту ҳамшаҳрӣ ӯрову ҳампешай,
Чу ӯ дар сухан чобукандешай
Аз он ҳамраҳон номаи бостон
Ба назм ор хуррам яке достон».*

Давлатшоҳ ва соири арбоби тазкира, ки аз ӯ мутобиат кардаанд, менависанд, ки Фирдавсӣ баъд аз фирор аз Ғазнин як муддате дар атроф мутаворӣ буд, то он ки ба ватани худ баргашт. Вақте ки реҳлаташ наздик шуд, Асадиро назди худ талабид ва гуфт, ки «Қисмате аз «Шоҳнома» боқӣ монда, ки ба назм дарнаёмадааст ва маълум нест баъд аз ман кӣ онро ба итмом мерасонад». Асадӣ дар ҷавоб гуфт: «Чон устод! Андеша ба худ роҳ мадеҳ, ки ман ин хидматро ба анҷом мерасонам». Чунон ки дар як шабонарӯз ҷаҳор ҳазор байт гуфта, тахвили Фирдавсӣ дод ва ӯ онро дохили «Шоҳнома» кард ва ин ҳамон ашъорест, ки дар ҳамлаи Араб ва шикасти Эрон дар «Шоҳнома» мушоҳида мешавад.

Вале, ба ақидаи мо, ин ривоят ба кулӣ муҳмал ва ҷузъи афсона аст. Чи, аввалан, «Шоҳнома» нотамому ноқис набуда ва, сониян, Асадӣ устои Фирдавсӣ набуд¹ ва чунин каломе наметавонист бигӯяд. Солисан, дар як шабонарӯз Асадӣ наметавонист ҷаҳор ҳазор шеър бигӯяд ва, гузашта аз ҳама, ҳар касе ашъори ғавқӣ «Шоҳнома»-ро дида, бидонад, ки он бо сабки ашъори Асадӣ ҳеч шабоҳату таносубе надорад.

Асадӣ хидматаш ба шеър адаб, аз ҷумла дар қасоид, мавҷуди сабки тоза аст. Ӯ аксар қасоидро ба таври мунозира гуфта ва ин яке аз эҷодоти хоси ӯ мебошад.

Оре, ду чизро бо ҳам ба мунозира андохта, далоили тарчеҳи ҳар қадомро зикр мекунад, то он ки ба мадҳи шоҳ гурез мезанад. Чунон ки мунозираи шабу рӯз, заминро осмон, ғабру муслим ва қавсу румҳи ӯро соҳиби «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» нақл кардааст.

Ӯ аввалқасест, ки дар мусталаҳоти форсӣ китоб навиштааст. Ҳатто нусхаи асли он, ки ба қалами ҳуди ӯ мебошад, дар китобхонаи «Диёноти» мавҷуд ва Салгмин онро ба таъбу нашр² расонидааст.

Поҷи сухан. Агарчи ӯ муосир бо Фирдавсӣ буда, лекин дар ташбеҳоту эҷоди маонии бикр ва нағзу марғуб ҳамдӯш бо Низомист. Ӯ дар тавсифи як беша чунин сохтааст:

¹ Шарҳе, ки дар «Ғаршосбнома» аз Фирдавсӣ зикр карда, ба таври қатъ маълум медорад, ки Фирдавсӣ шогирди ӯ набуда. Ин як байтро мулоҳиза кунед:

Ба «Шахнома» Фирдавсии нағзгӯй, Чу аз пешгӯяндагон бурд гӯй». (Муаллиф).

² Дар ҷилди дувуми китоби мистер Браун дар тазкираи Асадӣ. (Муаллиф).

Тамоми манозирӣ ҷангу маъракаорӣ ва қитолу ҷидоли Рустамро сирфан дар ҷаҳор мисраъ таҷассум додааст:

*Ба рӯзи набард он яли арҷманд
Ба шамшеру ханҷар, ба гурзу каманд
Дариду буриду шикасту бибаст
Ялонро сару синаву пову даст.*

Барои табодули фикр ва мушовара ҳайате бо ҳам анҷуман мекунанд ва аз ҳар сӯ музокироти лозима ба амал овардаву тасмимоти қатъӣ гирифта, баланд мешаванд. Мулоҳиза кунед, ҷӣ гуна ҳамаи онҳоро дар ин як шеър баён кардааст:

*Пайи машварат маҷлис ороистанд,
Нишастанду гуфтанду бархостанд.*

6. Саноеъ ва бадоеъ. Назар ба ин ки саноеъу бадоеъ муқаддимаи инҳитот ва алоими заволи шеърӯ шоирӣ, лизо дар каломии Фирдавсӣ набояд онро тафҳҳус ва ҷустуҷӯ кард. Вале маҳосини шеърӣ, ки дар зимни як санъате пайдо мешавад, дар калимоти ӯ ҳам ба таври атам(м) ва акмал вучуд дорад. Масалан, дар лаффу нашри мураттаб гӯяд:

*Ба рӯзи набард он яли арҷманд
Ба шамшеру ханҷар, ба гурзу каманд
Дариду буриду шикасту бибаст
Ялонро сару синаву пову даст.*

Лаффу нашр маа тибоқу муқобала:

*Фурӯ шуд ба моҳиву бар шуд ба моҳ
Буни найзаву қуббаи боргоҳ.*

Муболиға:

*Зи бас гарди майдон, ки бар шуд ба дашт,
Замин шуд шашу осмон гашт ҳашт.*

Ҳамосаи размӣ. Болотару муҳимтарин ақсоми шеър қисмати ашъори размист. Ҳумер, ки ба ақидаи урупойён бузургтарин шуароӣ олам маҳсуб аст, сарлавҳаи ифтиҳораш ғайр аз ашъори размӣ чизе дигаре

нест. «Маҳобҳарот», ки ба зуъми ҳиндувон як китоби осмонист, манзу-маест дар разм.

Ва мо дар ин чо мегӯем, ки агар китобе дар разм ба ду размияи фавқуззикр баробарӣ кунад, ҳамон «Шоҳнома» аст.

Шароити камоли як ҳамосаи размӣ асосан ба шарҳи зайл мебошад.

Аввалан, мавзӯе, ки барои ин кор интихоб мешавад, бояд он мавзӯ то ин дараҷа муҳим ва зишон бошад, ки инқилобе аз он дар таърихи олам эҷод шуда бошад; сониян, баёни ҳангомаи ҷанг бояд шӯру валвала ва тариқи рабъангезе бишавад, ки хавфу ҳаросе аз он дар қалб тавлид гардад; солисан, дар баёни разму пайкор сардори кӯшун ё қаҳрамони машҳури фуруни ҷангӣ, ки ба кор бурда шуда, тамоми он ҳар як ҷудо-гона зикр шавад; робиян, тамоми созу барг ва олоту аслиҳаи ҷанг шарҳ дода шавад. Ҳол мегӯем, ки дар «Шоҳнома» тамоми ин нукот ва ҷизҳое, ки зикр шуданд, ёфт мешавад.

Дар ҳангомаи ҷангу ҳаёхӯву ғавғо:

*Зи лашкар баромад саросар хурӯш,
Замин нур зи ҷӯшу ҳаво нурхурӯш.
Ҷаҳон ларз-ларзон шуду дашту кӯҳ,
Замин шуд зи наъли сутурон сутӯҳ.
Дирафш аз дирафшу гурӯҳ аз гурӯҳ
Гусаста нашуд, шаб баромад зи кӯҳ.
Дурахшидани тегҳои бунафш
Аз он сояи кувӣи дирафш.
Ту гуфтӣ, ки андар шаби тираҷеҳр
Ситора ҳаме барфишонад сипеҳр.
Замин гаит ҷунбон чу абри сиёҳ,
Ту гуфтӣ, ҳаме барнатобад сипоҳ.
Баландосмон ҷун замин шуд зи хок,
Зи ҳар сӯ ҳаме бар шуда чок-чок.
Дили кӯҳ, гуфтӣ, бидаррад ҳаме,
Замин бо саворон бипаррад ҳаме.
Зи бас наъраи нолаи қарраной,
Ҳаме осмон андаромад зи ҷой.
Чунон тира шуд рӯи гетӣ зи гард,
Ту гӯӣ, ки хуршед шуд лочвард.
Бизад муҳра бар кӯҳаи ҷандатил,
Замин ҷунб-ҷунбон чу дарёи Нил.
Зи гарди саворону овози кӯс
Ҳаво тирагун шуд, замин обнӯс.*

			гӯянд
замӣ	замин	дон	нигаҳбон
зинҳор хӯр-дан	аҳд шикастан	завор	ходими зиндонхона
гашн	бисёр	жакидан	оҳиста зери лаб гуфтан
моҳор	маҳори шутур	сон	арзи лашкар
мазиҳ	таънаву заро-фат	маҳаст	сангину гарон
манҷук	моҳчаи алам	нобок	бебок
дайла	наъра	нӯх	сафи лашкар
ҳаркора	деги сангӣ	нӯз	ҳанӯз
ҳазмон	ҳар замон	яну	пахлавон
ҳамонанд	монанд	яшкар	чаҳор дандони пе-шин
хуш	ҷон		

АСАДИИ ТҶСӢ

Дувумин тоҷдори иқлими суҳан (разм) аст. Соҳиби «Оташқада» ўро яке аз сайёрооти ҳафтгонаи Султон Маҳмуд ба шумор овардааст.

Ном Алӣ ибни Аҳмад ва куният Абӯнасер аст ва насабаш ба салоти-ни Аҷам мерасад. Ў баъд аз фароғат аз таҳсили улуми мутадовила му-софирате ба Ироқ карда ва худро ба дарбори салотини даълима расонид ва пас аз чанде ба Озарбойҷон рафт. Амири он чо Абӯдулафи Гаргарӣ буд. Вазираш, ки аҳли илму ҳунарро бағоят тарвиҷу ташвиқ менамуд, ба Асадӣ гуфт, ки «Фирдавсӣ китобе мисли «Шоҳнома» навишта ва Аҷам-ро ҳаёти ҷовид бахшидааст. Шумо низ, ки ҳампеша ва ҳамватани ў хастед, муносиб аст, осоре аз худ бигзоред».

Ў «Гаршоспнома»-ро навишта ва ҳаққи ҳамкориро адо намуд, ҷунон ки шарҳи воқеаро дар дебоҷа ҷунин сохтааст:

*Яке буд сардори дунёву дин,
Гаронмоя дастури шоҳи замин.
Ба ман гуфт: - «Фирдавсии покмағз
Бидодаст доди суҳанҳои нағз.
Ба «Шаҳнома» гетӣ биоростаг
В-аз он нома номи нақӯ хостаг.*

андархӯр	лоик	фасила	галаву қатори асб
анӯша	офарин	фаш	думу ёли асб
бодсар	мағрур	қорура	олатест аз олоти чанг
боргай ва бора	асб	хишт	найзаи кӯчак
пож	хироҷ	дабӯс	гурз
гурм	мешӣ кӯҳӣ	диръ	перохани занон
дархат	доруссиёса	табархун	беди сурх
дирқа	сипари чармин	туғрал	навъе аз мурғи шикорӣ
дастор	рӯпоку да-стархон	курта	курта
дастчома	чомаи сару по	котузӣ	зоҳид
дасти рост	вазири аъзам	ранҷ	ранг
даствор	асо	рӯзбон	дарбон
дафтар ши-кастан	дафтар сохтан	русӣ	фоҳиша
дамдор	сокаи лашкар	ридак	ғулом ва амрад
давоҷ	лиҳоф	риман	маккор
дидор	чашму рух ва падибор гаштан	заҳир	печутоб
рада	саф	захм	иморат
разма	бӯқча	гирдгоҳ	тихигоҳу камар
раста	сафзада	гаравгон	мархун
сабз дар сабз	номи лаҳнест	гуреғ	гурез
ситода	хайма	рафтоварӣ	омадурафт кардан
дастбанд	занони раққоса	колуша	дегча
ситех	росту баланд	кашкин	нони ҷавин
сарсарӣ	фурӯмоя	кафч	оби даҳан
сарун	шоҳи гов	кулак	камон
суфт	дӯш	куноранг	бузургқавм
сайб	дунболаи тозиёна	кундовар	пахлавон
моруч	гач	кӯҳсар	кӯҳсор
салоб	устурлоб	зимзим	калимоти муғоне, ки вақти паратиш

Ту гуфтиӣ, замин мавҷ хоҳад задан
В-аз он мавҷ бар авҷ хоҳад задан.
Зи бас гарди майдон, ки бар шуд ба дашт,
Замин шаи шуду осмон гаиш ҳаиш.
Зи бас найзаву гурзу кӯполу тег,
Ту гуфтиӣ, ҳаво жола борад зи мег.
Зи кушта ҳама дашти овардгоҳ
Тану дасту сар буду тарку қулоҳ.
Бичӯшид дашту битӯфид кӯҳ
Зи ҷӯши саворони ҳар ду гурӯҳ.
Ту гуфтиӣ, ки рӯи замин оҳан аст,
Зи найза ҳаво низ дар ҷавшан аст.

Ва аммо созу барг ва аслиҳаву олоти чанг ва ӯ онро то ин дараҷа шарҳ додааст, ки мо метавонем имрӯз батафсил нишон бидиҳем, ки дар ду ҳазор соли қабл олоти адавоти чангӣ чӣ будааст – як нафар паҳлавон чӣ силоҳу ҳарбае бармедошта ва ё либоси чанг чӣ будааст.

Масалан, хангоми чанг ақсоми созу овозе, ки маъмул буд, асомии онҳо ба шарҳи зайл аст:

Табира – говдам – хармуҳра – кӯс – таблу нақора – карно – саргин.

Аслиҳаи чанг ба қарори зайл мебошад:

Зиреҳ, ҷавшан, хӯд, миғфар, чоройина, хафтон, тарк, бабри баён, баргустувон будааст.

Ва аммо созу барг ва олоти адавоти чанг, асомии онҳо аз ин қарор аст:

Гӯпол, гурз, тег, сипар, дирқа, ханҷар, зӯбин, новак, хишт, тир, хаданг, каманд, синон, найза, жӯпин, партоб, табарзин, дубӯс, қорура, шиоъ, арода, роят, алам, дирафш, ахтар, саропарда.

Аммо қисматҳои кӯшун: қалб, маймана, майсара, талоя, соқа, дамдор.

Дар он аср дар миёни фунуни ҳарбӣ гӯё аз фанни бакорандохтану чангонидани маҷмӯи кӯшун орӣ буданд. Ин аст, намедонам, ки як нафар сардор кӯшунро дар чанг аз рӯи чӣ услубе ба кор меандохт.

Рустам, бо вучуде ки сипаҳсолори лашкар буд ва «Шоҳнома» гӯй саросар достони ӯ мебошад, мазолик, ҳеч маълум нест, ки дар чангҳо фунуни ҳарбӣ ӯ дар ба кор бурдан ё чангонидани маҷмӯи кӯшун чӣ будааст. Тарикаи чанг ин буд, ки паҳлавонон як-як ба майдон меомаданд ва машғули маъракаорӣ мешуданд ва ҳамин маъракаорӣҳост, ки Фирдавсӣ онҳоро бо баёни сеҳромезе дар риштаи назм кашидааст.

Ақсоми фунуни чангӣ, ки буд, мисли гуштӣ гирифтанд, шамшер за-
дан, тир андохтанд, каманд андохтанд, найза задан ва ғайраву ғайра, та-
моми онҳо батафсил бо як баёни ҷолибу ҷозибе дар «Шоҳнома» мазкур
аст ва ончиро ҳам, ки баён намуда, ба қадре хуб баён намудааст, ки су-
рати воқеи он муқобили чашм чилвагар мегардад:

Камандандозӣ:

Таҳамтан зи алвой шуд дардманд,
Зи фитрок бикшод печон каманд.
Чу оҳанги разми ялон доштӣ,
Камандеву гурзе гарон доштӣ.
Биомад, бигуррид чун пили маст,
Каманде ба бозуву гурзе ба даст.
Бад-ӯ гуфт Ковус: - «Чандин мадам
Ба неруи ин риштаи шастхам».
Барангехт Ковуси чангӣ набард,
Ҳамовардро дид бо зӯру бард.
Бияндохт теги парандовариш,
Ҳамехост аз тан ғуастан сараш.
Сари тег бар гардани Раҳи х(в)ард,
Бибуррид барғустувони набард.
Наомад тани Раҳиро з-он газанд,
Гави пилтан ҳалқа кард он каманд.
Бияндохт, афкандаи андар миён,
Барангехт аз ҷой Раҳи дамон.
Ба рон андароварду кардаи дувол,
Уқобе шуда Раҳи бо парру бол.
Ба ройу далерӣ биафишурд рон,
Гарон шуд рикебу сабук шуд инон.
Ҳамехост он хом ҳамми каманд
Ба нерӯи тан бигсалонад зи банд.
Шуд аз ҳӯш Ковусу бигсаст хом,
Гави пилтан Раҳиро кард ром.
Инонро бипечиду ӯро зи зин
Нагун андароварду зад бар замин.
Ду даст аз пасу пушт бастаи чу санг,
Ба ҳамми каманд андаровард чанг.

Тирандозӣ:

Таҳамтан ба банди камар бурд чанг,
Гузин кард як ҷӯба тири хаданг.

Агар ман нарафтӣ ба Мозандарон (нарафтамӣ).

Илова бар тасарруфоти мазкураи фавқ ҳазорон луғоту алфози дига-
рест, ки билкул матрук ё шакли онҳо тағйир карда ва ё ивази онҳо ал-
фози дигаре истеъмол мешавад. Ва, инак, мо бо риояти ниҳояти ихтисо-
ри алфоз, чандеро зайлан зикр менамоем:

ЛАҶЗ	МАЪНӢ	ЛАҶЗ	МАЪНӢ
вежа	хос	нахш	тир
маар	шумор	тарк	кулоҳи оҳанӣ
эдун	ҳоло	таранг	садои камон
эдар	ин ҷо	охур	истабл
толу мол	реза-реза	танг омадан	наздиқ омадан
остим ё остӣ	остин	ғарча	муҳаннас ва номард
озаргушасп	барқ	ғав	хурӯшу овози бисёр баланд
чакочок ё чакочак	садои задани шамшер	ғав	пахлавон
чарангидан	овози гурез	басеч	қасд ва корсозӣ
чак	қабола ва са- над	бигмоз	шароб
се дигар	сеюмӣ	позаҳр	тарёқ
шорсон	шаҳру шаҳри- стон	пазира	истикбол
шабгир	субҳ	пидром	ороста
шаҳудан	хорошидан	пахлавонӣ	забони паҳлавӣ
шигардан	пора кардан	дар	дараи кӯҳ ва мартаба
талош	пароканда	бигуфташ ба роз	
озин	зинату ороиш	(ин суҳан дар ба дар)	
чок	сафедасубҳ	бахш	ҳисса
бар сон	ба сон	бартар	баландӣ
оғоз	ирода	басанда	кофӣ
афсӯс	зулму ситам	фурӯ рехтан аз асп	фурӯд омадан
анд	чанд ё андак	фузунӣ	фазилят ва бузургӣ

3. Алифи зойид дар охири феълу исм, мисол:

- Сиёмак баромад барахнатано. Яъне тан.
- Ба сӣ рӯз гетӣ бипаймоядо.

4. Ташдид бар алфози форсӣ. Мисол: хушшӣ, зарр, парр, хамм, заррбафт, кажжӣ.

5. Ҳарфи зойид – Мисол: ба ҷои «چنان» «چونان» ба ҷои «اشياء» «اشيواء», ба ҷои «چنين» «چونين», ба ҷои «فرشته» «فرشته».

6. Ба ҷои дар «андарун» мисли: Ба ҷанг-андарун гурзаи говранг.

7. Ба ҷои мутаҳаррик сокин ва ба ҷои сокин мутаҳаррик, масалан:

- Бигӯям зи модар-шу ҳам аз падар-ш;
- Наёмад-т аз шеру аз дев бок;
- Ба шодӣ ҳама ҷон барафшонданд.

8. Алифи зойид қабл аз «بي» – Абе ӯ набошем дар ҷанг шод.

9. «Диё» ба ҷои «ё»: - Диё бораи Рустами ҷангчӯй – Ба охир ниҳад бе Худованд рӯй.

10. «Кучо» ба маънии «кай»: – Дирафшаш кучо пилпайкар бувад.

11. «Азбар» ба маънии «бар»: – Нишаст азбари кӯҳаи жандапил, яъне, бар кӯҳа.

12. «Эч» ба маънии «ҳеч»: – Зи пайкон набуд эч пайдо сараш.

13. Истеъмоли «то»-и хитоб, масалан:

– Ҳазорон-т кӯдак диҳам нӯшлаб, яъне, ҳазорон туро.
Чу ой ҷунон, к-ат маро дар ҳавост, яъне ки туро.

14. «Варо» ба маънии «ӯро»: Чу Рустам варо дид, хира бимонд – ӯро дид.

15. Ба ҷои «аз ӯ» «аз ӯй»: Бари модар омад, бипурсид аз ӯй.

16. «Азеро» ивази «аз ин рӯ»: Азеро сарат з-осмон бартар аст. Аз ин рӯ.

17. Ивази «озмоиш» - «озмун»:

Ниҳодӣ бар ӯ дастро озмун,
Шикам бар замин барниҳодӣ ҳаюн.

18. Ҳазфи «мим»-и мутакаллим:

Хаданге бароварду пайкон чу об,
Ниҳода бар ӯ чор парри уқоб.
Бимолид чочикамонро ба даст,
Ба ҷарми гавазн андаровард шаст.
Сутун кард ҷапрову ҳам кард рост,
Хурӯш аз ҳами ҷархи ҷочӣ бихост.
Чу сӯфораи омад ба паҳнои гӯш,
Зи ҷарми гавазнон баромад хурӯш.
Чу пайкон бибӯсид сарангушти ӯ,
Гузар кард аз муҳраи пушти ӯ.
Чу зад тир бар синаи Ашкбӯс,
Сипеҳр он замон дасти ӯ дод бӯс.
Қазо гуфт: «Гир»-у қадар гуфт: «Дех»,
Фалак гуфт: «Аҳсан», малак гуфт: «Зех!»

Найзабозӣ:

Барошuft Сухробу шуд ҷун паланг,
Чу бадхоҳи ӯ чораҷӯ шуд ба ҷанг.
Инон баргароиду бар дошт асб,
Биомад ба кирдори Озаргушасб.
Чу ошuftа шуд шеру тундӣ намуд,
Сари найзаро сӯи ӯ кард зуд.
Ба даст-андарун найзаи ҷонситон,
Пасу пушти худ кардаш он гаҳ синон.
Бизад бар камарбанди Гурдофарид,
Зиреҳ бар танаи як ба як бардарид.
Зи зин баргирифташ ба кирдори гӯй,
Ки ҷавгон зи бод андарояд ба рӯй.

Куштигирӣ:

Гирифтанд аз он пас даволи камар,
Ду асти таковар бароварда пар.
Яке буд ба дасти ял Исфандёр,
Ба дасти дигар Рустами номдор.
Ба нерӯ кашиданд зӣ хештан
Ду гурди сарафрозду ду пилтан.
Ҳама зӯр кард ин бар он, он бар ин,
Наҷунбид як мард бар пушти зин.

*Каф андар даҳонаи шуда хуну хок,
Ҳама кард баргуставон чок-чок.
Чу Рустам варо дид, бифшурд рон,
Ба гардун баровард гурзи гарон.
Чу танг андаровард бо ӯ замин,
Фурӯ кард гурзи гаронро ба зин.*

Дар таъсири «Шоҳнома». Бояд донист, ки барои қабули оми «Шоҳнома» дар он аср (асри нуфузи диёнати ислом) мавонеи зиёде дар кор будааст. Муқаддам бар ҳама ин, ки тамоми китоб корномаи милали ғайриисломӣ будаву дар ҷоҳе ҳам, ки аз мусулмонон зикр ба миён омада, бо ниҳояти таҳқир будааст:

*Зи шири шутур хӯрдану сусмор
Арабро ба ҷое расидаст кор,
Ки тахти каёнро кунанд орзу,
Туфу, бар ту, эй чархи гардун, туфу!*

Дар ҷанги Қодисия мусулмонон шучоати адимунназире аз худ буруз доданд, вале Фирдавсӣ тамоми онро аз назар андохта ва дар бӯтаи хафо гузошт ва бад-ин ҷиҳат дар ҷомеаи мазҳабӣ ҳусни адами ризоят нисбат ба китоб пайдо шуда ва умуман аз ӯ норозӣ буданд. Чунон ки ҳамон вақт китобе дар ҷавоби «Шоҳнома» бо исми «Умарнома»¹ таълиф гардид, ки муаллифи он дар дебоҷа дар баёни сабаби таълифи китоб менависад, ки чун (Фирдавсӣ) як силсила афсонаҳои Аҷамро ҷамъ кардаву китобе ба номи «Шоҳнома» интишор додааст, лизо ман ин китобро дар ҳолати халифаи дувум менависам, то таваҷҷуҳи мардумро аз хондани «Шоҳнома» мунсариф сохтаву ба мутолиаи ин китоб машғул созам.

Ва дигар, дар ҳаҷви Султон Маҳмуд ашъоре, ки гуфта буд, он ашъорро ҳам ҷузъи китоб карда ва аз ин рӯ ҳудаи мағзубу китоб манфури султони аср воқеъ шуда ва мардум аз хавфи подшоҳ ҳатто аз маскардани китоб ҳам мулоҳиза менамуданд. Бадеҳист, ки ин қазия ҳам омили мустақиле буд, ки намегузошт китоби ӯ қабули омма пайдо кунад. Вале, бо вучуди ҳамаи инҳо, натиҷа ин шуд, ки аз Хуросон гирифта то Бағдод, аз тамоми дару девор садои «Шоҳнома» баланд будааст.

Дар тақрири таҳрир, таснифу таълиф, хилвату ҷилват, кӯчаву бозор ва, билохира, аз ҳама ҷо ғайр аз «Шоҳнома» замзамаи дигар шунида намешуд. Мардум, вақте ки аз кор фориғ мешуданд, даври ҳам ҷамъ

¹ Ин китоб аз назари ман гузаштааст. (Муаллиф).

шуда, аз миёни онҳо як нафар соҳибовоз ашъори «Шоҳнома»-ро аз ҳифз меҳонд ва шучоату диловарӣ ва ҳубби Ватану ҷонбозӣ ва фидокориву ғайрату ҳиммат ва соири хасоил ва сифоти истиқлолталабонаи он як таъсири намоёне бар аҳли маҷлис мебахшид.

Салотину умаро то ҷандин қарн ашъори «Шоҳнома»-ро дар макотиби худ ба муносибате шохид овардаву муросилоти худро ба он зинат медоданд. Дар мавқеи ибрази шучоату диловарӣ батақаллуф мутаранним ба ашъори «Шоҳнома» мешуданд. Дар майдони ҷанг ба ҷои раҷаз «Шоҳнома» меҳонданд. Туғрул – охири султони салҷуқӣ, дар майдони ҷанг машғул ба пайкор буд ва ӯ, то вақте ки ҷон дод, ин ашъори «Шоҳнома» аз забонаш ҷорӣ будааст:

*Ман он гурзи якзахм бардоштам,
Сипахро ҳамон ҷой бигзоштам.
Чунон бархурӯшидам аз пушти зин,
Ки чун осӣ шуд парешон замин.*

Асари «Шоҳнома» то солиёни дароз шеърӣ шоирии Эронро аз ғазал пок нигоҳ дошт, вале, баъд ба мурури замон, аз асари он коста ва афкору ҳаёлотӣ ишқу ошиқӣ дар омма ишоат пайдо кард ва ба тадриҷ реша давонид. Дар натиҷа сели ҳуҷуми тотор дафъатан мамлакати исломиро вайрон ва ба ҳок яксон намуд:

Форсии «Шоҳнома» бо форсии имрӯза то ин дараҷа тафовут дорад, ки гӯй ду забоне ҳастанд ҳудогона ва ин ҳам махсуси «Шоҳнома» нест, балки забони шуароӣ он давра ҳамин будааст. Лекин чун шуароӣ дигар ба қадри Фирдавсӣ луғоти зиёд истеъмол накардаанд, лизо забони форсии Фирдавсӣ нисбат ба форсии шуароӣ ҳолия бештар бегона ва ғайримаънӯс ба назар мерасад.

Мумаййизоти форсии «Шоҳнома» ба шарҳи зер мебошад:

1. Таркиби замоир, масалан:
Мисраъ:

Зи шодӣ рухонишон чу гул бардамид.

Ҳолия чунин гуфта мешавад: рухҳои эшон.

2. Бастани ҷамъи ғайриҷондор бо алиф ва нун, мисол:

Агар умр бошад маро солиён. Яъне, солҳо.

шавад. Феҳристи асомии шуарои Салҷуқӣ муфасссалу тӯлонист ва мо ба муносибати мақом иддаеро зайлан менигорем: Амир Муиззӣ, Азракӣ, Ломей, Фаҳриддини Асъад, Шаҳоби Хуросонӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Анварӣ, Ҳасани Ғазнавӣ, Разиюддини Нишобурӣ, Адиб Собир, Алии Бохарзӣ, Марвазӣ, Фарқадӣ, Кофии Ҳамадонӣ, Низомии Арӯзӣ, Низомии Ганҷавӣ, Шамсиддини Хуросонӣ, Сӯзанӣ, Абулмаолий ва асомии зиёди дигаре ҳам дар дебочаи «Маҷмаъ-ул-фусаҳ» зикр шудаанд, ки мо барои эҳтироз аз итноб аз зикри онҳо сарфи назар менамоем. Асри мазбур дорои хусусиётест, ки ҳар як дар ҳадди худ қобили зикр мебошад.

Агарчи шеър адаб то он вақт ба мунтаҳои дараҷаи тараққӣ расида буд, вале ин тараққӣ аз ҳайси маънӣ ва, ба ибороти охирӣ, дар фунуни шеърӣ ва мазмун танҳо будааст ва аммо лафз, яъне забони форсӣ, бояд муътариф шуд, ки ҳанӯз батамом ва камол арзи вучуд накарда буд.

Салҷуқӣён Нишобурро пойтахти худ қарор доданд ва бар асари он шеър адаб дар як муҳите интишор пайдо кард, ки забони аслии онҳо форсӣ будааст. Ва, лизо дида мешавад, ки забони шуарои он давра бағоят малеху ширину дилрабо ва мамлӯ аз мусталаҳот аст.

Сабаби дигари тараққии забони форсӣ дар асри мазбур ин, ки забони расмӣ ва давлатии салотини исломӣ то он вақт арабӣ буд. Султон Маҳмуд расму ҳасоиси қавмӣ худро муқаддас мешумурд ва, мааҳозо, дар замони ӯ тамоми дафотир дар арабӣ будааст. Фаромину тавқеот ба арабӣ навишта мешуд. Лекин Алб-Араслон, ки бар тахт нишаст, ҳукм кард тамоми дафотир ба форсӣ навишта шавад. Чунон ки Давлатшоҳ дар шарҳи табақаи аввали шуарои салҷуқ ин матлабро муфасссалан нигоштааст.

Забони форсӣ, ки аз забонҳои васеи дунё ва моддаи ҳар навъ тараққӣ дар ӯ мавҷуд [мебошад], маълум аст, вақте ки забони расмӣ қарор гирад, то ҷӣ андоза мароҳили камолро хоҳад паймуд.

Навозишу қадрдонӣ ва силоти гаронмоӣ султон Санҷар дарбори маҳмудиро ба ёд меовард. Як идда шуарои номӣ ҷузъи шуарои дарбор таъйин ва Амир Муиззӣ ба рутбаи маликушшуарой мансуб гардид.

Давлатшоҳ менависад: «Аммо аз шуарои бузург, ки дар давраи султон Санҷар буда, ондар мадҳи салотин гуфтаанд ва силаву тарбият ёфта, Адиб Собир аст ва Рашиди Ватвот ва Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Навиди Котиб ва Анварии Ховаронӣ ва Малик Умарӣ ва Сӯзанӣ ва Сайид-ҳасани Ғазнавӣ ва Маҳастӣ, ки маҳбуи султон ва зарифаи рӯзгор буд.¹

Дар навозишу тарбияти аҳли адаб ва шеър мазоқи шоиронаи Санҷар арбоби тазкира ҳикоятҳои зиёде нақл кардаанд, ки аз мутолиаи

¹ Маликшоҳ дар зикри Амъақи Бухорӣ. - (Муаллиф).

*Кавсар аст алфози азби ӯву маънӣ салсабил,
Лафзи ӯ анҳори ҳамру вазнаш анҳори лабан.*

Арбоби тазкира менависанд, ки ӯ шогирдии Унсуро низ ихтиёр кард, лекин агар ин корро карда бошад, узраш хушонад будааст. Ба ҳар ҳол Унсурӣ ӯро ҳузури султон бурда муаррифӣ намуд ва дар дарбори султон Муҳаммад ибни Маҳмуд ба мансаби тархонӣ расид, яъне ҳар вақт бихоҳад, битавонад ба ҳузур биравад ва касе ӯро мумониат накунад.

Муҳаммад пас аз чанде салтанат, яъне дар санаи 421 ҳиҷрӣ гирифтӣ шуда, ба ҳабс рафт ва бародараш султон Маҳмуд бар тахт нишаст. Аксари қасоиди Манучеҳрӣ дар мадҳи Масъуд аст. Ӯ ба дараҷае аз Манучеҳрӣ қадрдониву навозиш менамуд, ки шуарои дигар рашк мебарданд, чунон ки худ Манучеҳрӣ онро дар як қасида дар лаҳни фаҳру мубоҳот гӯшзад намудааст. Тақии Кошӣ дар «Хулосат-ул-афкор» менависад, ки Манучеҳрӣ муосир бо Унсурӣ ва Асқадӣ будааст, дар дарбор ба ҷуз Унсурӣ бақияи шуаро, ҳатто Фирдавсӣ ва Фарруҳӣ, пойини дасти ӯ менишастаанд. Лекин дар девони Манучаҳрӣ исме, яъне қасидае бо исми султон Маҳмуд дида намешавад ва чунин маълум мешавад, ки ӯ баъд аз фавти султон Маҳмуд ба Ғазнин рафтааст ва, бинобар ин, наметавон ӯро ҳамбазми Фирдавсӣ донист.

Манучеҳрӣ фитратан шоир будааст. Ҳатто авқоте, ки синнаш хеле кам буд, заминаҳои саҳту мушките ба ӯ медоданд ва рӯи онҳо қасида мегуфт.

Девоне, ки аз ӯ имрӯз дар даст аст, се ҳазор шеър дар он мавҷуд мебошад, ки марҳум Алиқулихони Ҳидоят ба заҳмат онҳоро ҷамъоварӣ намуда, мунташир сохтааст. Ва дар Фаронса девони мазбур бо ниҳояти эҳтимом ба табъ расида ва фарҳанге ҳам навишта шуда, ки дар он фарҳанг тамоми ашъори мушкилаи ӯ тарҷумаву ҳал шудааст. Ин китоб аз назарам гузашта ва якҷанд мавриди истифода будааст.

Вафоти Манучеҳрӣ дар соли ҷаҳорсаду сию дуи ҳиҷрӣ воқеъ шудааст.

Мумаййизоти калом. Бештари хусусиёт ва мумаййизоти каломи Манучеҳрӣ таврест, ки дар каломи муосирини ӯ ҳеҷ ёфт намешавад ва ҳатто дар каломи шуарои баъд ҳам онро ба нудрат метавон пайдо кард. Муҳимтар аз ҳама, истиқбол ё мутобиқатест, ки ба қасрат аз шуарои араб карда. Яъне бисёре аз қасоидро тибқи қасоиди арабӣ ва дар ҳамон баҳру қофия сохтааст. Масалан, дар ҷавоби ин қасидаи Абӯшҳис:

سالفاك و الليل ملقي الجرانغراب ينوح علي غصن بان

чунин гуфта:

Чаҳоно, чӣ бадмеҳру бадхӯ чаҳонӣ,
Чу ошӯфтабозори бозоргонӣ.

Ва лутф ин чост, вакте ки чанд тан аз шуарои арабро ном мебарад, он вақт мегӯяд, ки фалон шоир дар мадҳи халифа ё амир қасидаи олий гуфта ва силоти гаронмоя ёфтааст, ман ҳам ҳамин тавр ба дарбори ту омадам:

Шунидам, ки Аъшо ба шаҳри Яман шуд,
Суи Судат ибни Алӣ ал-Ямонӣ,
Бар ӯ хонд шеъре ба алфози тозӣ,
Ба ширин маониву ширинзабонӣ.
Яке корвон уштури гушн додаш,
Ҳар уштур ба сони кӯҳе аз калонӣ.
Сӯи тоҷи Имронӣ ҳам бад-ин сон
Биёмад Манучехри Домгонӣ.

Ва дар охири қасида тасреҳ карда, ки ман ин қасидаро дар ҷавоби Абӯшҳис гуфтаам ва махсусан матлаи қасидаи арабиро тазмин карда гӯяд:

Бад-он вазн ин шеър гуфтам, ки гуфтаст
Абӯшҳиси аъробии бостонӣ.

سالفاك و الليل ملقي الجرانغذاب ينوح علي غصن بان

Қасидаест аз Ибн Ал-Муътаз дар муориза бо содоти алавӣ:

و نحن بنو العم اولي بها.

Ва рӯи он Манучехрӣ қасидае гуфта ва лутф ин чост: «ҳо»-и замири арабӣ, ки буда, онро барои ҷамъи форсӣ ба кор бурдааст.

Чу аз зулфи шаб боз шуд тобҳо,
Фурӯ мурд қандили меҳробҳо.
Сапедадам аз бими сармои сахт
Бипӯшид бар кӯҳ санҷобҳо.

Айзан:

Бубуяк пайкии нома зада андар сари хеш,
Нома гаҳ боз кунад, гаҳ шиканад бар шикано.

Ва ҳамчунин дар ашъори манозирӣ қудрат ҳам, ки дар боло зикр шуда, ташбеҳоти зиёде мавҷуд аст. Онҳоро ҳам таҳти мутолиа биёваред.

САДАИ ПАНЧУМ ВА ШАШУМ

Дар оғози садаи панҷум, гарчи вақфе дар тараққиҳои шеърӣ шоирӣ рӯй дод, ки иллаташ ин буд, ки дар нимаи садаи мазбур салтанати Ғазнавиён рӯ ба завол ниҳод ва ҳукумоти тозае ҳам, ки рӯи кор омада буданд, ҳанӯз дар онҳо равнақе пайдо нашуда буд. Лекин дар авоҳири ин қарн, вакте ки шавкату иқтидори хонадони Ғазнавӣ тамоман ба Салҷуқӣ интиқол ёфт, дафъатан, инқилобе дар шеърӣ сухан рӯй дод. Сарсилсилаи хонадони Салҷуқӣ Рукниддин Тугрул буда, ки дар муҳаррами 429 ҳиҷрӣ дар Нишобур бар тахт нишаст. Ҳарчанд салтанати ин хонадон беш аз як садӯ шасту се сол тӯл накашид, вале дар ҳамин муддати қалил аз қорҳои намоёни худ як фасли тозаву муҳимме дар таърихи ислом эҷод намуд.

Аввалан, доманаи ин салтанат тавсияе, ки пайдо кард, аз ибтидои ислом то кунун дар ҳеҷ даврае назири он набудааст ва, дигар, амниятӣ интизом ва адлу доди он ба ҳаде буд, ки аз Ҳуросон гирифта то Шом як нафар мусофир табақе аз ҷавохир бар сар гирифта, тамоми масофатро яққав танҳо мепаймуд ва ҳеҷ кас аз ӯ хабар намегирифт. Матлаби қобили мулоҳиза ин аст: салтанатҳои мутааддиде, ки дар Эрон Рум ва Ироқ таъсис шудаанд, тамоми онҳо аз шоҳҳои ҳамин хонадон будаанд. Қабл аз атрак салотине, ки ба «шоҳони Рум» номида мешуданд, яке аз шуъабҳои хонадони Салҷуқӣ буданд.

Салотини Хоразмӣ, ки дар шукӯҳу ҷалол бениёз аз тавсифанд, сарсилсилаи онҳо Туштегин, ғуломбачаи ин хонадон будааст. Хонадони мутааддиди Атобакон, ки аз ҷумла Нуриддини Зангӣ, арбоби султон Салоҳиддин ва Қизиларслон - мамдӯҳи Заҳири Форёбӣ ва Атобак Абӯбакр ибни Саъди Зангӣ - ҳомӣ ва мураввиҷи Шайх Саъдӣ, ҳамаи эшон ё ғулом ва ё мулозиму хидматгузори ҳамин хонадон будаанд.

Асри Маликшоҳ¹ ва Санҷар, ки салтанати Салҷуқӣ ба авҷи иртифоъ расида буд, дар ҳақиқат, асри тилои шеърӣ адаби форсӣ шумурда ме-

¹ Маликшоҳ дар соли 465 бар тахт нишаст ва дар 485 даргузашт. Баъд аз ӯ Санҷар муддати бист сол ба наёбат аз тарафи бародарони худ ва аз он пас мустақилан ҳукмронӣ намудаду дар 552 вафот ёфт. (Муаллиф).

Разбонро ба ду абрӯй дарафтод гиреҳ,
 Гуфт: «Лоҳавла ва ло-қуввата илло биллеҳ,
 Ин балои бачагон дар ҳақи ман омада зеҳ,
 Ҳама обистан гаитанд ба як шаб кеҳу меҳ,
 Нест як тан ба миёни ҳамагон эдар беҳ,
 Инчунин зония бошад бачаи ҳар инабе.

Духтарони раз гӯянд, ки мо бегунаҳем,
 Мо тани хеш ба даст баён Одам надиҳем,
 Мо ҳама сар ба сар обистани хуршеду маҳем,
 Мо тавонем, ки аз халқи ҷаҳон дур ҷаҳем,
 Натавонем, ки аз моҳу ситора бираҳем,
 3-офтобу маҳамон суд надорад ҳарабе.

Рӯз ҳар рӯзе хуршед битобад бар мо,
 Хеиштан дарфиканад бар тани мову сари мо,
 Чун шаб ояд, биравад хуршед аз маҳзари мо,
 Моҳтоб ояду барчасбад дар пайкари мо
 В-ин ду тан дур нагарданд зи бому дари мо,
 Накунад ҳеч кас ин беадабонро адабе.

Яке аз хусусиёти каломи Манучехрӣ санъати ташбеҳ аст, ки дар он яди тӯлое дорад. Ӯ ҳар вақт ҳолоте ё манзараеро, ки меҳода баён намо-яд, ҳазорон ташбеҳоти тозаву бикр эҷод мекунад. То он вақт ташбеҳоти сода ва умуман ба чизҳои махсус ташбеҳ мекарданд, он ҳам ташбеҳоти муфраду муайян ва маъдуде, ки аз қасрати истеъмол мубтазал шуда бу-данд. Вале ташбеҳоти ӯ, илова бар таркиб, дорои таровату тозагии мах-сусе мебошад. Масалан, дар офтоби субҳ, ки батадрич тулӯ мекунад, сохтааст:

Ба кирдори ҷароғи ниммурда,
 Ки ҳар соат фузун гардад-и равған,
 Ту гуфти ҳар замоне ҷандапиле
 Биларзонад зи ранҷи паишагон тан.
 Чунон чу ду сар аз ҳам боз карда
 Зи зарри сурх як даст обрӯнаҷан.

Айзан:

В-он баргҳои бед, ту гӯӣ, касе ба қасд
 Пайконҳои паҳни забарҷад қунад ҳаме.

Ба майхорагон соқӣ овоз дод,
 Фиканда ба зулф-андарун тобҳо.
 Ба бонги нахустин аз ин хоби хуш
 Бичастем мо ҳамчу табтобҳо.
 Мунаҷҷим ба бом омад аз нури май,
 Гирифт иртифои сутурлобҳо.

Манучехрӣ, акси соири шуарои форсӣ, аксари давовини арабро ҳифз дошт ва махсусан инро ҷузъи мафоҳири худ мешумурд. Чунон ки дар як қасида, ба рукабон худ хитоб карда, чунин мегӯяд:

Ман басте девони шеъри тозиён дорам ба ёд,
 Ту надонӣ хонд ал-Аҳбӣ би-саҳнак фасбаҳино.

Ва он ишора аст ба ин байти Сабъаи муъаллақа:

ألا هبي بصحنك فاصبحيناو لا تبقي خمورا لا ندرينا

Ӯ то ин дараҷа мусаллат ба забони арабӣ будааст, ки дар ашъори худ ба қасоиди арабӣ ишора карда, баъзе аҷзони як қасидаро, ки он қаси-да ба номи он ҷузъ шуҳрат ёфтааст, гирифта тазмин мекунад. Чунон ки дар яке аз қасоидаш гӯяд:

Амраъ ул-Қайсу Лабиду Ахталу Аъшову Қайс,
 Бар талалҳо наҳва қардандиву бар расми талӣ.
 Шоирӣ Аббос қарду Ҳамза қарду Талҳа қард,
 Ҷаъфару Саъду Саъиду саййиди уммулқурӣ.
 Он кӣ гуфтаст изнатино в-он кӣ гуфт илло ҳабӣ,
 Он кӣ гуфт ас-сайфи асдақ, он кӣ гуфт абли л-ҳабӣ.

Абёти фавқ ишора аст ба матлаъҳои ҷаҳор қасидаи арабӣ ва он ба шарҳи зайл аст:

أذ نتنا نيننا الا سماءسبعة معلقه
 ألا هبي بصحنك فاصبحينا

Яке аз қасоиди машҳури Абӯтамом дар мадҳи Муътасим:

السيف اصدق انباء من الكتبيمنا سبت عموريه گفته

ба муносибати фатҳи Умурия гуфта шуда аст.

الهي الهوي қасидаест мутааллиқ ба Мутанаббӣ.

Аз талмеҳоти арабӣ дар каломи ӯ ба қасрат ёфт мешавад, то ин дараҷа, ки хонандаи он ашъор, агар арабӣ надонад, наметавонад аз каломаш дуруст истифода кунад.

Матлаи яке аз қасоидаш ин аст:

*Наврӯз барнигошт ба саҳро ба мушку май
Тимсолҳои Аззаву тасвирҳои Май.*

Дар Араб ба ҷои Лайлӣ ва Ширин маъшуқаҳое, ки гузаштаанд, иборат аст аз Лайлӣ, Салмо, Рабоб, Азза, Мия, Басина ва ғайраҳо. Бояд донист, ки Азза маъшуқи Касир будааст, ки навобиғи шуарои давраи Бани Умайя аст. Мия маъшуқаи Зулрама аст ва ҳамин Мия аст, ки Манучехрӣ назар ба зарурати шеърӣ онро Май гуфтааст.

Дар қасидаи дигар мегӯяд:

*Боди базин саноати Монӣ кунад ҳаме,
Мурғи ҳазин ривояти Маъбад кунад ҳаме.*

Маъбад аз муғанниёни машҳури замони Бани Умайя аст. Ва маънии ривоят кардан овоз хондан аст. Аммо мурғи ҳазин ҳамон булбул мебошад.

*Замин меҳробӣ Довуд аст аз бас сабза, пиндорӣ,
Кушода мургакон бар шох чун Довуд ҳанҷарҳо.*

*Бо назм Ибни Румиву бо наср Асмаӣ,
Бо шарҳ Ибни Ҷиннӣву бо наҳв Сибваёҳ.*

*Он ҷойгоҳ, к-анҷумани саркашон бувад,
Ту Бӯфалонӣ, он дигарон ибнаву банӣ.*

Дигар аз мумаййизот ва ҳасоиси каломи ӯ ҳамоно барҷастагиву равонӣ ва тароват аст. Ин хоса, гарчи як хосаи оми ӯ мебошад, лекин маҳосину мазоӣи дигаре ҳам бо он ҷамъ шуда, ки бар ҳаловату ширинӣ ва дилфиребии каломаш афзуда шудааст.

Ӯ аксар радиғҳои тоза ва ҷолиби таваҷҷуҳе пайдо карда ва дар баъзе маворид номи мамдӯхро радиғ қарор медиҳад ва баъд ба гурез, ки

сахт малулу ранҷидахотир мешавад ва ҳаёл мекунад духтаронаш бадкор даромадаанд. Духтарони бечора дар мақоми узрхоҳӣ бармеоянд, вале ӯ қабул намекунад ва онҳоро гардан мезанад ва ҳамин тавр то ҳолати ахир, яъне кашидани шароб ҳамаи инҳоро ӯ дар перояи ҳикоят баён намудааст:

*Шохи ангури қуҳан духтаракон зод басте,
Ки на аз дард бинолиду на барзад нафасе.
Ҳамаро зод ба як дафъа, на пешу на пасе,
На варо қобилае буд, на фарёдрасе.
Инчунин осон фарзанд надидаст қасе,
Ки на дарде бигирифта мутавотир, на табе.*

*Чун ниғаҳ кард бар он духтаракон модари пир,
Сер буданд якояк, чи сагиру чи кабир,
Кардашон модар бистар ҳама аз сабзҳарир,
На хуриш дод мар-он бачгонрову на шир,
На шагаб карданд он бачгон, на ҳеч нафир,
Бачаи гурсна дидӣ, ки надорад шагабе?!*

*Баччагонаш наниҳоданд тани хеш ба хоб,
Начаҳиданду начастанд аз он бистари хоб,
Гирд карданд суриш, муҳкам карданд риқоб,
Рӯйҳо яксара карданд ба зангор хизоб,
Додашон разбон пайваста шаробе чу гулоб,
Нашуд аз ҷонибашон гоиб рӯзеву шабе.*

*Гуфт, пиндорам, к-ин духтаракон они мананд,
Чун дилу чун ҷигару чун тану чун ҷони мананд,
То бибошанд дар ин раз-дар, меҳмони мананд,
Раз фирдавси ман аст, эшон ризвони мананд,
То дар ин боғу дар ин хону дар ин мони мананд,
Дорам андар сарашон сабз кашиди салабе.*

*Дар чу бикишод бад-он духтаракон баҳри нигоҳ,
Дид чун зангӣ ҳар якро ду рӯй сиёҳ,
Ҷой-ҷой бачае тобон чун Зӯҳраву Моҳ,
Баччае сурх чу хуну бачае зард чу қоҳ,
Сар нигунсор зи шарму рӯй тира зи гуноҳ,
Ҳар яке бо шиками ҳомилу пурноз лабе.*

Биёмад уфтон-хезон бари ман,
 Фурӯ овехт аз ман чун ҳамоил.
 Чу баргаиш аз ман он маъшуқӣ мамишук,
 Ниҳодам собириро санг бар дил.
 Ниғаҳ кардам ба гирди корвонгоҳ,
 Ба ҷои хаймаву ҷои равоҳил.
 На ваҳишӣ дидам он ҷову на инсе,
 На рокиб дидам он ҷову на роҷил.
 Начиби хеширо дидам ба як сӯ,
 Чу деве дасту по андар салосил.
 Кушодам ҳар ду зонубандаш аз банд,
 Чу мурге, к-аш кушояд аз ҳабоил.
 Ҷарас дастони гуногун ҳамезад,
 Ба сони андалебе аз анодил.
 Зи нӯки найзаҳои найзодорон,
 Шуда водӣ чу атрофи санобил.
 Начиби хеширо гуфтам: сабуктар,
 Ало, ё дастгирам, марди фозил,
 Бичар, к-ат анбарин бодо чарогоҳ,
 Бичам, к-ат оҳанин бодо мафосил.
 Биёбон дарнаварду кӯҳ бигзор,
 Манозилҳо бикӯбу роҳ бигсил.
 Фуруд овар ба даргоҳи вазирам,
 Фуруд овардани Аъшо ба Бобил.

Дар мусамматот шуҳрате басазо дорад. Балки ӯ, ба ҳақиқат, мучиди ин тарз мебошад ва онро ҳам ҷузви мафоҳири худ ба шумор меоварад. Чунон ки гӯянд:

Товус мадеҳи Унсурӣ хонад,
 Дурроҷ мусаммати Манучеҳрӣ.

Ӯ дар ин мусамматот аксар ҷоҳо дар воқеанигорӣ як сабку услуби тоза ихтиёр карда. Масалан, дар як ҷо тарбияти ангур ва гирифтани шаробро ба либоси ҳикояте дароварда, бо як перояи хос ва тарзи ҷолиби таваҷҷуҳе онро баён намудааст: Мегӯяд, шоҳи ангур занест, духтарон чанде зоида ва соҳиби ангур хушхол аст ва ағлаб омада аз тамошои онҳо ҳаззу лаззате мебарад. Иттифоқан, барои муҳимме ба хориҷ меравад. Баъд аз чанде ки бармегардад, мебинад шиками онҳо бузургу чехраҳои сурху сафеди онҳо сиёҳ шудааст. Ӯ аз мушоҳидаҳои ин ҳол

мерасад, аз зикри номи мамдӯҳ лутфи ҳосе пайдо мешавад. Як ҷо дар санъати тансиқуссифот ашъоре гуфта, ки ниҳоятдараҷа дилкаш ва матлубу марғуб мебошад ва ончунин ба назар меояд, ки донаҳои марворид аст дар рашам ҳаракату сайр мекунанд.

Моҳи рамазон рафту маро рафтани он беҳ,
 Иди рамазон омад, алминнату лиллаҳ.
 Бар омадани иду бурун рафтани рӯза
 Соқӣ, бидеҳам бода, бар боғу ба сабза.
 Барнеҳ ба кафи дастам он ҷоми чу Кавсар,
 Ҷоми дигар овар, ба кафи дасти дигар неҳ

Дилам, эй дӯст, ту донӣ, ки ҳавои ту кунад,
 Лаби ман хидмати хоки кафи пои ту кунад.
 Ройгон мушкфурӯшӣ накунад ҳеч касе
 В-ар кунад ҳеч касе, зулфи дутои ту кунад.
 Ҷӣ дуо кардӣ, ҷоно, ки чунин хуб шудӣ,
 То чу ту ҷокари ту низ дуои ту кунад.
 Ин ҷаҳон кард барои ту Худованди ҷаҳон
 В-он ҷаҳон низ бар онам, ки барои ту кунад.

Санамо, аз ту дилам ҳеч шикебо нашавад,
 Агар имрӯз шавад, бешиак, фардо нашавад.
 Таҷрибат кардаму доно шудам аз кори ту ман,
 То муҷарраб нашавад мардум, доно нашавад.
 Накашам нози тuroву надихам дил ба ту ҳам,
 То маро оштиву меҳри ту пайдо нашавад.
 Гӯӣ аз ду лаби ман бўса тақозо чи кунӣ,
 Вомхоҳе набувад, к-ӯ ба тақозо нашавад.
 Ба мудоро дили ту нарм кунам в-охири кор
 Ба дирам нарм кунам, гар ба мудоро нашавад.
 Вагар ин ошиқ навмед шавад аз дари ту,
 Аз дари хусраву шоҳаншаҳи дунё нашавад.

Санамо, гирди сарам чанд ҳамегардонӣ?
 Зиштии аз рӯйи нақӯ зишт бувад, гар донӣ.
 Ё бикун он ҷӣ шабу рӯз ҳаме ваъда диҳӣ,
 Ё макун ваъда ҳар он чиз, ки менатвонӣ.

Дили ман бурдиву аз хештанам дур кунӣ,
 Барнаёяд, санамо, кор бад-ин осонӣ.
 Меҳрубонӣ нақунӣ бар ману меҳрам талабӣ,
 Надиҳӣ доди ману дод зи ман бистонӣ.
 Аз ту моро на канору на паёму на салом,
 Макун, эй дӯст, ки кайфар бариву дармонӣ.
 Макун, эй дӯст, ки бедод нишоне нагузошт
 Адли бозомада бо Булҳасани Имронӣ.

Наврӯз рӯзгори нишот асту эманӣ,
 Пӯшида абри дашт ба дебои арманӣ.
 Хайли баҳор хайма ба саҳро бурун занад,
 Воҷиб қунад, ки хайма ба саҳро бурун занӣ.
 Бар гул ҳаменишиниву бар гул ҳамехӯрӣ,
 Бар ҳам ҳамехиромиву бар дан ҳамеданӣ.
 Дурраст ноҳаридаву мушк аст ройгон,
 Ҳарчанд барфишониву ҳарчанд барчанӣ.
 Шохи бунафша бар сари зону ниҳода сар,
 Монандаи муҳолифи Бӯсаҳли Завзанӣ.

Боди наврӯзӣ ҳаме дар бӯстон соҳир шавад,
 То ба сеҳраи дидаи ҳар гулбуне нозир шавад.
 Бод ҳамчун дузд гардад ҳар сӯе деборабой,
 Бӯстон ораста чун қулбаи тоҷир шавад.
 Навбаҳорон чомаи садранг пӯшад, то магар
 Дӯстори дӯстони Хоча Бӯтоҳир шавад.

Манучехрӣ дар тавсифи манозир қудрати яди тӯлое дорад. Дар тамҳиди қасоиди худ дар васфи саҳрову дашт, чаману сабза, абр, об, ҳаво, гулу булбул ва ғайра шарҳе, ки дар силки назм кашида, ба қадре матлубу марғуб аст, ки агар алоҳида ҷамъоварӣ шавад, як маҷмӯаи би-сёр умдаву нафисе дар шоирии табиӣ омода хоҳад шуд.

Дар қасидаи зайл дар шарҳи ҳолати сафар ва баёни инқилоби ҳавову омадани сел чунин гӯяд:

Баромад боде аз ақсои Бобул,
 Хубубаи хорадарру бораафкан.
 Ту гуфти к-аз ситеги кӯҳ селе
 Фурӯ борад ҳаме аҳҷори садман.

Пушти ӯву дасти ӯву гӯши ӯву гарданаи
 Чун камону чун римоҳу чун синону чун маҷан.
 Дерхобу зудхезу тезсайру дурбин,
 Хушинону кашхирому покзоду некхӯй.
 Сахтпору захмрону ростдасту гирдсум,
 Тезгӯшу пахнпушту нармҷарму хурдмӯй.
 Абрсайру бодгарду рағдбонгу барқчаҳ,
 Кӯҳкӯбу селбуру шаҳнаварду роҳчӯй
 Гӯрсоқу шерзахру юзтозу гурмтақ,
 Пилгому қаргсина, рангтозу гургӯй.
 Тезҷашм, оҳанҷигар, фӯлоддил, кемухтлаб,
 Симдандон, чоҳбинӣ, новакому лавҳрӯй.
 Найзаву гурзу каманду ноҷаху тиру камон
 Гардану гӯшу думу сумму даҳону соқи ӯй.

Ӯ дар маснавӣ чизе нагуфта, то маълум шавад, ки дар воқеанигорӣ ва достонсароӣ чӣ андоза яд дорад. Вале дар тамҳиди аксари қасоид ӯ онро ба либоси воқеанигорӣ дароварда ва чунин маълум мешавад, ки достони мусалсале дорад менависад. Ва дар ин гуна мавоқеъ аз қувваи баёни ӯ заминаи хубе метавон ба даст овард ва ҳақиқатан дар қуввати баён нобиға аст ва чунин бармеояд, ки ғаразаш дар қасидасароӣ маддоҳӣ набуда, балки манзури аслии ӯ тарвиҷи забони форсӣ аст.

Ин ашъорро ҷиҳати намуна зикр мекунем ва он қасидаест, ки дар ҳаракати қофилаву видои маъшуқа ва ҳолати сафар, ки мутобиқи русуми араб гуфтааст:

Ало, ё хаймагӣ, хайма фурӯ ҳил,
 Ки пешоҳанг берун шуд зи манзил.
 Табиразан бизад табли нахустин,
 Шутурбонон ҳамебанданд маҳмил.
 Намози шом наздик аст имшаб,
 Маҳу хуришедро бинам муқобил.
 Валекин моҳ дорад қасди боло,
 Фурӯ шуд офтоб аз кӯҳи Бобил.
 Чунон ду каффаи зарринтар аз ӯ,
 Ки ин каффа шавад з-он каффа моил.
 Нигори ман чу ҳоли ман чунон дид,
 Биборид аз мижса борони Вобил.

Ё ҳамчу забарҷадгун як дастаи савсан,
 Андар сари ҳар савсан як луълуи шаҳвор.
 В-он қатраи борон, ки фурӯ борад шабгир
 Бар тарфи чаман бар ду рухи сурхи гули нор,
 Гӯӣ, ба масал байзаи кофури риёҳӣ
 Бар байрами ҳумро бипарокандаст аттор.
 В-он қатраи борон, ки фурӯд ояд аз шох
 Бар тоза бунафша на ба таъчил, ба идрор,
 Гӯӣ, ки машиота зи бари фарқи арӯсон
 Маъвард ҳамерезад борик ба миқдор.
 В-он қатраи борон, ки чакад аз бари лола,
 Гардад тарафи лола аз он борон бингор,
 Пиндорӣ табхолаи хурдак бидамидаст
 Бар гирди ақиқи ду лаби дилбари айёр.
 В-он доираҳо бингар андар шумари об,
 Ҳар гаҳ ки дар он об чакад қатраи амтор.
 Чун маркази паргор шуд он қатраи борон
 В-он доираи об ба сони хати паргор.
 Ҳар гаҳ ки аз он доира ангезад борон
 В-аз бод дар ӯ чину шикан хезаду зуннор,
 Гӯӣ, аламе аз сақалотуни сапед аст,
 В-аз боди чаҳанда мутаҳаррик шуда бисёр.

Дар ҳулянигорӣ, яъне навиштани мумаййизоти як чизу баёни та-
 моми авсоф ва хусусиёти он, Манучехрӣгӯӣ, ки мӯчид аст. Шумо медо-
 нед, шуаро дар қасоиди худ, ҳамчунон ки аз салотину вузаро мадҳ кар-
 даанд, шамшеру асб ва ғайраро низ тавсиф кардаанд ва дар ин хусус
 муқаддам бар ҳама Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Урфии Шерозист. Вале он чӣ
 дар ин замина гуфтаанд, чуз ҳаёлу ҳаёлбофӣ чизи дигаре нест. Бар хи-
 лофи Манучехрӣ, ки тарсим карда ва он чӣ гуфта, дар назар мучассам
 сохтааст. Илова бар ин, санъати тансикуссифотро ҳам ба таври илтизом
 дар ин ҷоҳо ба кор бурда ва аз он хуб метавон фаҳмид, ки ӯ то чӣ андоза
 дар луғат даст доштааст:

Ҳаббазо, асбе муҳачҷал, маркабе тозинажод,
 Наъли ӯ парвинишону сумми ӯ хорошикан.
 Ромзину кашхирому хушинону тезгом,¹
 Шахнаварду роҳҷӯю селбуру кӯҳкан.

¹ Дар баъзе нусух шергом аст. (Мутарчим).

Зи рӯи бодия бархост гарде,
 Ки гетӣ кард ҳамчун хаззи адкан.
 Чунон к-аз рӯи дарё бомдодон
 Бухори об хезад моҳи баҳман.
 Баромад зогрангу морпайкар
 Яке мег аз ситеги кӯҳи Қоран.
 Чунон чун сад ҳазорон хирмани тар,
 Ки амдан дарзанӣ отаи ба хирман.
 Бичустӣ ҳар замон аз мег барқе,
 Ки кардӣ гетии торик равшан.
 Хурӯше баркашидӣ тунд тундар,
 Ки мӯи мардумон кардӣ чу сӯзан.
 Ту гуфтӣ нойи румӣ ҳар замоне
 Ба гӯш-андар дамидӣ як дамидан.
 Биларзидӣ замин аз зилзила сахт,
 Ки кӯҳ андарфитодӣ з-ӯ ба гардан.
 Ту гуфтӣ ҳар замоне ҷсандатиле
 Биларзонад зи ранҷи наишагон тан.
 Фурӯ борид бороне зи гардун,
 Чунон чун барги гул борад зи гулиан.
 Ва ё андар тамузи маҳ биборад
 Ҷароди мунташир бар бому барзан.
 Зи саҳро селҳо бархост ҳар сӯ,
 Дарозоҳангу печону заминкан.
 Чу ҳангоми азоим зи мааззам,
 Ба так хезанд суъбонони риман.
 Намози шомгоҳон ғашт софӣ
 Зи рӯи осмон абри муаккан.

Мавзӯи баҳор, ки барои шуарои Эрон мавзӯест ом ва ҳамагӣ дар
 атрофи он суханфарсой карда, аммо ҳеч кадом ба ҳубии Манучехрӣ аз
 уҳда барнаёмадаанд. Ӯ монанди соири шуаро иктифо ба гулу булбули
 танҳо накарда, балки дарахту шоҳу баргу мева ва тамоми парандагону
 ҷонваронро ҳам тавсиф карда ва он чӣ аз манозири қудрат ва мазоҳири
 табиат буда, ҳамаро бо баёни саҳромезе дар риштаи назм даровардааст.
 Ин ашъор аз ӯст:

Кабкони беозор, ки бар кӯҳи баланданд,
 Бе қаҳқаҳа як бор надидам, ки наханданд.

Чуз хорбунон ҷойгаҳи худ написанданд,
Бар паҳлу аз ин нима бад-он нима ба данданд.
Ҳар соатаке сина ба минқор биранданд,
Чун ҷазъ бару синаву чун буссад минқор.

Шабгир зи гул фохтагон бонг бароранд,
Гӯй, ки саҳаргоҳ ҳаме хоб гузоранд,
Моҳи сешаба аз бари гардан бинигоранд,
Аз голия бе он ки ҳаме голия доранд,
Сад бор ба рӯзе-дар парҳо бишуморанд,
Чун нимдабире, ки галат карда бо ушмор.

Ҳар соатаке бат сухане чанд бигӯяд,
Дар об ҷаҳад, ҷома дигар бор бишӯяд.
Дар об кунад гардану дар об бирӯяд,
Гӯй, ки магар чизе дар об биҷӯяд.
Чун сина биҷунбонаду як лаҳт бишӯяд,
Аз ҳар сари парраи биҷаҳад сад дури шаҳвор.

Омада Наврӯз ҳам аз бомдод,
Омаданаи фарруху поянда бод!
Боз ҷаҳон хурраму хуб истод,
Мурд зимистону баҳорон бизод.
З-абри сияҳрӯй суманбӯй зод,
Гетӣ гардид чу дорулқарор.

Рӯи гули сурх биёростанд,
Зулфаки шамиод биперостанд,
Кабкон бар қўҳ ба так хостанд,
Фохтагон ҳамсар биниостанд,
Булбулакони зеру сито хостанд
Нойзанон бар сари шоҳи чанор
Тўтиякон бар гулакони тохтанд,
Оҳуякон гӯш барафрохтанд,
Гўрхарон майманаҳо сохтанд,
Зогон гулзор бипардохтанд,
Бедилакон дар пайи дил тофтанд
Бо туркони Чигилу Қандаҳор.
Мург набинӣ, ки чи хонад ҳаме,

Меғ набинӣ, ки чи ронад ҳаме,
Дашт набинӣ, ба чӣ монад ҳаме,
Дӯст набинӣ, чи ситонад ҳаме,
Бог бутонро бинишонад ҳаме
Бар суману настану лолазор.

Карда гулӯ пур зи бод қумриш санҷобнӯш,
Кабк фурӯ рехта мушк ба сӯроҳи гӯш,
Булбулакони бониишот, қумриякон бохурӯш,
Дар даҳани лола мушк, дар даҳани наҳл нӯш,
Савсани кофурбӯй гулбунӣ гавҳарфурӯш,
Аз маҳи урдибиҳиш даҳр биҳишти барин.

Чӯк зи шоҳи дарахт хештан овехта,
Зогӣ сияҳ парру бол голияомехта,
Абри баҳорӣ зи дур асб барангехта,
Дар суми асби сиёҳ луғлуи тар рехта,
Дар даҳани лола бод рехтаву бехта -
Рехта мушкӣ сиёҳ, бехта дурри самин.

Сарв самоте кашид бар ду лаби ҷӯйбор,
Чун ду рада чатри сабз дар ду сафи корзор,
Мург ниҳод ошён бар сари шоҳи чинор,
Чун сипари хайзурон бар сари марди савор,
Гашт нигорин тазарв пинҳон дар киштзор,
Ҳамчу арӯси гарик дар бунӣ дарёи Чин.

Гӯй бати сапед ҷома ба ҳомун задаст,
Кабки дарӣ соқи пой дар қадаҳи хун задаст,
Бар гули тар андалеб ганҷи Фаридун задаст,
Лаишари Чин дар баҳор хайма ба ҳомун задаст,
Лола суи ҷӯйбор хиргаҳ берун задаст,
Хаймаи он сабзгун, хиргаҳи ин оташин.

Айзан:

Он қатраи борон бин аз абр чакида,
Гашта сари ҳар барг аз он қатра пури бор.
Овехта чун решаи дасторчаи сабз,
Симингуҳаре бар сари ҳар решаи дастор.

дошт, қасд кардам ба зиёрати қабраш биравам. Ин буд ба далолати як нафар худро ба сари қабри ӯ, ки дар қабристони Хайра воқеъ шуда, расонидам. Дар он ҷо дидам қабраш пой девори боғе воқеъ шуда ва ду дарахт, яке амрӯду дигаре зардолу сар аз боғ берун карда ва он қадар баргу шукуфа бар хоки ӯ рехта, ки хокаш дар зери гул мастуру пинҳон шуда буд. Сухбатеро, ки дар ин хусус дар Балх бо ман дошта буд, ёд овардам ва беихтиёр ашкам чорӣ шуд.¹

Маротиби илмӣ ва фазлу камол. Агарчи шуҳрати имрӯзаи Хайём фақат дар шеър, он ҳам аз рубоист, ки аз ӯ ба ёдгор монда, вале бояд донист, ки ӯ дар фалсафа ва ҳикмат ҳамдӯш бо Абӯалӣ Сино буда ва низ дар улуми мазҳабиву адабӣ ва таърих аз айммаи фан шумурда мешудааст. Ҷамолиддини Қифтӣ дар «Таърих-ул-хукамо» ўро ба лақаби Имоми Хуросон ва Аломатуззамон зикр намуда ва низ Шаҳррӯзӣ дар «Таърих-ул-хукамо» чунин менависад: «كان تلو ابي علي في اجراء علوم الحكمة و كان عالما با - اللغة و الفقه و التواريخ» - ҳофизааш ба қадре қавӣ буд, ки як вақт китоберо дар Исфажон панҷ мартаба аз аввал то охир хонду дар мурочиат ба Нишобур он китобро аз ҳифз истинсоҳ намуд ва вақте ки бо асл муқобила карданд, ихтилофи хеле каме доштааст.

Рӯзе дар маҷлиси Абдурраззоқи вазир мувоҳисаи илмӣ чорӣ буд ва Абулҳасан Ғаззоли, яке аз айммаи фан, ҳузур дошт. Дар ин миёна Хайём ворид шуд, вазири номбурда Хайёмро, ки дид, гуфт: «Алалхабир сақатно». Ӯ масъалаеро, ки дар илми қироат матраҳ буд, ба Хайём арза дошт ва ҳаллашро аз ӯ тақозо намуд. Хайём ақсоми қироати ҳафтгона ба наво дар ривоёту адилла ва вучуҳе, ки буда, тамомро батафсил зикр намуд ва баъд як қисмати онро собит кард, ки муқаддам бар боқӣ мебошад. Ин ҷо Ғаззоли беихтиёр бархосту гуфт: «Хукамо, ки ҳеч аз миёни худ куроъ ҳам намешавад касе дорои ин поя аз маълумот бошад».²

Қозӣ Абдуллашид нақл мекунад, ки ӯ рӯзе дар ҳаммоми Марв Хайёмро мулоқот кард ва шарҳи сураи «Маъвизатайн»-ро аз вай пурсид. Зимнан суол кард, ки иллати такрори алфоз дар ин сураҳо чист? Хайём дар ҷавоби он тамоми ақволи муфасссирин ва адиллаеро, ки иқома намудаанд, ба қадре шарҳу баст дод, ки агар тамоми онҳо ҷамъоварӣ шавад, як китоби ҷудогона хоҳад шуд.³

Фуқаҳо ва пешвоёни мазҳабӣ бо ӯ муҳолиф буданд. Аммо Ғаззоли, ки аз пешравони уламои он аср ва китобе дар рад бар фалсафа навишта, ки исми он «Таҳофат-ал-фалосафа» аст, як рӯз субҳ барои мунозира назди Хайём рафт. Аз ҷумла пурсид, ки бо вучуди ташобуҳи аҷзои фа-

¹ «Ҷаҳор мақола», зикри мунаҷҷими моҳир. (Муаллиф).

² Шаҳррӯзӣ. (Муаллиф).

³ Шаҳррӯзӣ. (Муаллиф)

он ба ҳубӣ маълум мешавад, ки дар дарбори ӯ шеърӯ адаб то ҷӣ андоза қадру қимат доштааст.

Ӯ як вақт бо аркони давлат барои руъяти ҳилоли ид берун омад ва моҳро аввал аз ҳама руъят карда, ҳолати шаафе ба вай даст дод ва лизо бо ангушташ моҳро ба соирин нишон дода, амр кард як нафар шоир дар васфи ҳилол фавран чизе бигӯяд. Амир Муиззӣ, ки ҳанӯз ба интизорӣ вақт мегузaronид, мавқеъ пайдо карда, филбадеҳа гуфт:

*Эй моҳ, ҷу абрувони ёрӣ, гӯӣ,
Ё ҳамчу камони шаҳрёрӣ, гӯӣ.
Наъле зада аз зари иёрӣ, гӯӣ,
Дар гӯиши сипеҳр гӯшворӣ, гӯӣ.*

Султон асби хосаашро бо панҷ ҳазор дирҳам сила ба ӯ ато фармуд. Амир Муиззӣ дубора филбадеҳа гуфт:

*Чун оташи хотири маро шоҳ бидид,
Аз хок маро бар забари моҳ кашид.
Чун об яке тарона аз ман бишунид,
Чун бод яке марқаби хосам бахшид.*

Султон ҳазор диноҳ сила ба ӯ ато кард, ба илова лақаби Муиззуддин, ки лақаби шахси султон буд, ба ӯ ато фармуд ва он ҷузви таҳаллуси вай гардид, ки имрӯза ба он машҳур мебошад.

Як вақт султон машғули ҷавгонбозӣ буда, ки аз асб ба замин афтада ва Амир Муиззӣ [ки] ҳозир буд, филбадеҳа гуфт:

*Шоҳо, адабе кун фалаки бадхӯро,
К-ӯ захм расонид руҳи неқӯро.
Гар гӯӣ хато кард, ба ҷавгонаш зан,
В-ар асб хато кард, ба ман бахш ўро.*

Султон асбро ба ӯ бахшид ва ӯ дубора ин рубоиро гуфт:

*Рафтаи бари асб, то ба ҷурмаи бикашам,
Гуфто, ки нахуст бишнав ин узри х(в)шам.
Не гови заминам, ки ҷаҳон баргирам,
Не ҷарҳи ҷаҳорумам, ки хуршед кашам.*

Маҳастӣ дар бадеҳасароиву базлагӯй яди тӯлое дошта ва ӯ ибтидо дар маҷолиси шеърӣ Санҷар ҳузур пайдо мекунад. Як вақт маҷлиси суруре буд, ки Маҳастӣ ҳам дар он ҳузур дошт. Ӯ барои муҳимме аз маҷлис берун рафт ва дид барф меборад ва вақте ки баргашт, Санҷар аз ӯ чигунагии ҳаво пурсид. Филбадеҳа ин рубоиро хонд:

*Шоҳо, фалако асби саодат зин кард,
В-аз ҷумлаи хусравон туро таҳсин кард.
То дар ҳаракат саманди зарринлаълат
Бар гил наниҳад пой, замин симин кард.*

Рубоӣ мавриди писанди султон воқеъ шуда ва аз он вақт ӯ ҷузви шуарои дарбор қарор гирифт.

Аз мулуки Ғазнавӣ ҳам дар ин аср сари кор буда, чунки Баҳромшоҳ аз хонаводаҳои султон Маҳмуд, ки дар 516 ҳиҷрӣ бар тахт нишаст, подшоҳе буд муқтадир ва аз аҳли илму ҳунар ниҳоятдараҷа тарвиҷу ташвиқ менамуд. Дар «Таърихи фаришта» тазкираи ӯ бад-ин иборат шурӯшуда: «Ӯ подшоҳе буд зишавкат ва соҳиби ҳашмат. Бо уламо ва фузало бисёр биншастӣ ва суҳбати эшон дӯст доштӣ ва ҳар касро ба қадри илмаш риоят кардӣ. Лиҳозо, фузалои он рӯзгор ба исми шарифаш кутуб сохтаанд ва таснифот пардохтаанд».

«Калилаву Димна», ки Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ онро аз паҳлавӣ ба арабӣ тарҷума карда буд, ба ҳукми Баҳромшоҳ ба форсӣ тарҷума намуданд ва ин аввалин рӯзест, ки интишори умумии китоби мазбур дар Эрон Ҳиндустон шурӯъ мешавад.

Ва ин яке аз ифтихороти Баҳромшоҳ аст, ки ҳаким Саной, ки аз қайди алоқи дунявӣ бақуллӣ раста буд, китоби «Ҳадиқа»-ро ба номи ӯ таълиф намудааст. Баҳромшоҳ ба соли 547 аз ин ҷаҳони фанӣ даргузашт.

Илова салотини муқтадири дигаре буданд, ки мураббӣ ва сарпарастии илму адаб шумурда мешуданд ва аз ҳама болотар Туғоншоҳи Салҷуқӣ будааст. Соҳиби «Чаҳормақола» ба шарҳи зайл менависад, ки «Оли Салҷуқия ҳама шеърдӯст буданд, аммо ҳеҷ кас шеърдӯсттар аз Туғоншоҳ Алб-Фрслон набуд. Муҳоварату муоширати ӯ ҳама бо шуаро буд ва надимони ӯ ҳама шуаро буданд, чун Амир Абдуллоҳи Қурайшӣ, Абӯбакри Азракӣ, Абӯмансури Юсуф, Шучои Насавӣ, Аҳмади Бадеҳӣ, Ҳақиқӣ, Насимӣ. Ва инҳо мураттаби хидмат буданд ва ояндаву раванда бисёр буданд».

Ҳамчунин Ҳоконӣ, маликушшуарои дарбори Шервоншоҳ ва Рашиддин Ватвот дар дарбори Хоразмшоҳ буданд.

«Хуб нест». Санҷар, ки инро шунид, ранчидахотир шудаву ин ранчиш баъдҳо ҳамеша боқӣ буд.

Маликшоҳ дар санаи 467 ҳиҷрӣ расадхонаи азиме таъсис намуд ва уламои бузурги ҳайату нучумро аз хориҷ талабида, аз ҷумла Абулмузаффарӣ Исфизорӣ, Маймун ибни Начиби Воситӣ ва ҳаками номии мо Хайём низ будааст. Ибни Асир менависад: «Барои ин расадхона зари хатире сарф шудаву зиче, ки фароҳам гардид, фақат ба дасти Хайём будааст» ва соҳиби «Кашф-уз-зунун» ҳам дар зикри зичи Маликшоҳӣ ҳаминро тасреҳ кардааст.

Хайём бештар ба тадريسӣ фалсафа мепардохт, ношири афқору ақоиди фалсафаи Юнон буду озодона изҳори ақида менамуд ва ин дар авом суитаъсир бахшида, олими намоёнро ба илҳоду зандақа муттаҳам сохтанду қасди қатли ӯ намуданд. Ва, лизо маҷбур ба сафари ҳаҷ гардид, дар мурочиат ба Бағдод омад. Ҷамъе барои таҳсили ҳикмат давраш ҷамъ шуданд, вале ӯ қабул накард, то баъд аз чанде ба ватани хеш баргашт.¹

Вафот. Роҷеъ ба вафоти ӯ қиссаест дилчасп, ки «Рӯзе китоби «Шифо»-и Бӯалӣ Синоро мутолиа мекард. Вақте ки расид ба мабҳаси ваҳдату қасрат, фавран хилолашро, ки ҳамеша бо худ меодшт, болои китоб гузошт ва барҳост, машғули намоз гардид ва баъд аз намоз одоби васият ба ҷо овард ва то шаб ҳам чизе нахӯрд, то ин ки намози шомро хонда, баъд ба сачда рафт, арз кард: «Илоҳо, то он ҷо, ки мақдурам буд, дар шиносоии ту кӯтоҳӣ накардам. Худоё, маро бибахшой» ва ҳанӯз ин калимот бар забонаш ҷорӣ буд, ки аз ин олам даргузашт. Дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» вафоташ ба соли 517 ҳиҷрӣ навишта шудааст.

Роҷеъ ба дафни ӯ ҳикояти ғарибе нақл шуда ва он ба шарҳи зайл мебошад:

Низомии Арӯзӣ, соҳиби «Чаҳормақола», ки аз шуарои машҳури он замон аст, менависад, ки ман дар санаи 506 ҳиҷрӣ ба Балх рафта будам ва баъд аз вуруд ба он ҷо маълум шуд, ки Хайём чанд рӯз қабл аз ман вориди Балх шуда ва дар хонаи Амир Абӯсаид манзил дорад. Ман дар он ҷо ба хидмати вай расидам. Дар аснои суҳбат аз ҷумла фармуд, ки қабри ман дар мавзее хоҳад буд, ки ҳар сол дар мавсими баҳор шамол бар ман гулафшонӣ кунад. Ин калом ба назарам мустаҳил омада, бо худ гуфтам, ки мисли Хайём ҳакиме набояд ин тавр газоф сухан гӯяд. То он ки дар соли 530 ҳиҷрӣ, ки муддате қабл аз ин ӯ дори фониро видоъ карда буд, вориди Нишобур шудам ва назар ба ҳаққи устодӣ, ки бар ман

¹ «Таърих-ул-ҳукамо»-и Ҷамолиддини Қифтӣ.

**ҲАКИМ УМАРИ ХАЙЁМ ИБНИ
ИБРОҲИМИ НИШОБУРӢ**

Номаш Умар муалакқаб ба Хайём, мавтини вай Нишобур будааст ва чун шуғли падараш хаймадӯзӣ буд, ўро Хайём меномиданд. Ў дар айёми таҳсил бо Низомулмулк ва Ҳасани Саббоҳ ҳамдарс буд ва баъд рафта-рафта ба кадре ба ҳам унс гирифтанд, ки бо ҳам аҳд бастанд, ки ҳар гоҳ дар отия яке аз эшон иттифоқ афтод ба чоҳу мансабе расид, бақияи руфақоро бо худ шарик созад. Дар он вақт ин матлаб ба ҳаёли аҳаде намегузашт, ки ин муҳассилин, ки ҳоло бо ҳам як муоҳидаи ҳаёлий мебанданд, баъд аз чанде таърихи дунёро мунқалиб хоҳанд намуд. Чи аз миёни онҳо яке, ки Ҳасан ибни Алӣ ва дигаре Ҳасан ном дошт, аввалӣ кораш ба дараҷае боло гирифт, ки вазирӣ Алп-Арслони Салҷуқӣ будаву баъд аз фавти ӯ Маликшоҳ, ки бар тахт нишаст, мушорунилайҳ дар воқеъ молики сиёҳу сафеди ҳар ду гардид ва ҳамин Ҳасан аст, ки имрӯза ба номи Низомулмулк ва бонии мадрасаи Низомияи Бағдод машҳур мебошад.

Вакте ки Умари Хайём дид, ки Хоча, рафики ҳамдарсаш, дар ҳақиқат соҳиби тахту тоҷ шудааст, дар Исфаҳон ба назди вай рафт. Хоча ҳам мақомашро гиромӣ шумурд ва аз аҳде, ки баста буд, ёд оварда пурсид, майли шумо бар чист? Албатта, Хайём ҳар чӣ мехост, Хоча дар анҷомаш кӯтоҳӣ намекард. Вале назар ба истиғнои табъ ва маноати нафс, ки дошт, чуз як вачҳи маош, он ҳам мухтасару маъмул, тақозои дигаре на-
намуд ва Хоча ҳам мазраае дар Нишобур, ки оиди солонаи он тақрибан дар ҳудуди понсад тумони имрӯз буда, туюли ӯ қарор дод.¹ Агарчи ин маблағ барои зиндагии мисли Хайёме кофӣ набуд, лекин ин султони са-
рири қаноат ба ҳамин маблағ тавре мезист, ки бо умарову салотини аср баробарӣ мекард.

Шамсулмулук, хоқони Бухорӣ, вайро паҳлуи худ бар тахт менишонад, Маликшоҳ, ки аз салотини муаззами дунёи ислом буд, бо Хайёмии сли як нафар мусоҳибу надим рафтор менамуд.² Давлатшоҳ мегӯяд, ки султон Санҷар ҳам Хайёмро бар тахт паҳлуи худ ҷо меод. Лекин аз «Таърих-ул-хукамо»-и Шаҳрӯзӣ маълум мешавад, ки Санҷар бо ӯ чандон хуб набуд ва ҷиҳаташро ҳам менависад, ки Санҷар дар авоили син мубтало ба марази обила шуд. Хайёмро барои муолиҷа даъват намуданд, вазираш аз Хайём, вақте ки аз ҳоли мариз пурсид, дар ҷавоб гуфт:

¹ Давлатшоҳ. Лекин таъйини оидӣ аз китоби дигар маъхуз аст. (Муаллиф).

² «Таърих-ул-хукамо»-и Шаҳрузӣ. (Муаллиф).

Шеър-ул-ачам

Аз мафохирӣ бузурги аҳди Баҳромшоҳ, ки бояд бо оби зар навишт, ин аст, ки санги бунёди шоирии ахлоқӣ ва тасаввуф дар аҳди ӯ гузошта шуда ва пеш аз он, ки қарни мазбур ба охир бирасад, бинои ин кох ҳам ба анҷом расида ва тафсиلى он дар шарҳи ҳолати Ҳаким Саной ва Авҳадӣ ва Ҳоча Фаридуддини Аттор хоҳад омад.

Шоирии фалсафӣ, яъне баёни масоили фалсафа дар назму шеър ҳам аз ифтихороти асри мазбур мебошад ва ҳақим Носири Хусрав аввалин касест, ки матолиби илмиву фалсафиро дар силки назм кашидааст. Лекин он чӣ ӯ гуфта, сирфан фалсафа будааст, ҳолӣ аз сибғаи шеърӯ шоирӣ, бар хилофи Умари Хайём, ки дар ҳамин аср масоили олияи фалсафаро тавре дар шеър баён карда, ки он ба зоҳир шеърӯ шоири сирф ба назар меояд ва ҳол он ки нест ин тавр, балки масоили борики фалсафа аст, ки бо бехтарину қашангтарин услуби шеърӣ баён шудааст.

То он вақт дар шеъру шоирӣ рӯҳи ишқу ошиқӣ вучуд надошт. Чӣ маснавиёт маҳдуд бар разм буда ва дар қасоид ҷуз мадҳҳои мақсуди дигаре набудааст ва дар ташбиҳ ҳам, ки зикре аз маъшук ба миён меомад, ғараз аз он тақлиду мутабаат аз қасоиди араб будааст. Аз соқиву ҷавонони моҳрӯ, ки исм мебурданд, мақсуд фақат ҳаззу тафреҳ буда. Ҳамчунон ки дар байни умарову ашрофи он аср низ марсум буд, ки фақат барои кайфу илтизози назар пешхидматону ғулумони хубсурат ва қашанг нигоҳ медоштанд. Вале Низомӣ дар ин аср ашъори ишқияро як қисмати мустақили ҷудогона қарор дод ва онҳое, ки дар ишқу ошиқӣ дар Арабу Аҷам машҳур буданд, мисли Маҷнуну Фарҳод, маснавиёте дар шарҳи аҳволи онҳо сохт.

Ў иктифо ба ин қадар накард, балки дар ибрази тамоюлот ва эҳсосот ё чўшу ҷазаботи ошиқона ва низ дар базм адабиёти мустақили ҷудогонае ибдоъ намуд, ки баъдан мутааххирин ба мутобиқати ў бархоста, коҳҳои олий ва қашанге рӯи он бино намуданд. Эҷоди ғазалсарой, гўй, мансуб ба Шайх Саъдист, вале ҳақ ин аст, ки озари ин санамкада Низомӣ мебошад бас.

Рост аст, ки қасоид он қадар тараққӣ накард ва низ дар мазомину маонӣ бадоее пайдо нашуд ва маддохиву хушомад ва муболиғаву игроқ ҳатто аз собиқ ҳам зиёдтар шуд. Лекин ҷои тардид нест, ки саноеи лафзӣ тараққӣ карда, ба авҷи камол расиданд, чунон ки Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Рашидаддини Ватвот то ин дараҷа дар алфоз яд доранд, ки аз ҳар навъу ҳар қисм ва ё аз ҳар появу дараҷаи алфозу иборот бихоҳанд, бидуни ҳеч тақаллуфе ба қор мебаранд. Бисёре аз қасоид аст, ки алфози он ҳар як бо дигаре тазод доранд, ки дар истилоҳи шеърӣ онро санъати тибоқ меноманд. Дар баъзе қасоид мулзам ҳастанд ҳарфи алифро, ки як ҳарфи

роичу омист, ҳеч истеъмом накунад, ва, маазолик, он қасоид ба қадре барҷаста ва салису равон ҳастанд, ки то вақте ки маълум нашуда, ки дар он қасоид ба таври илтизом ин санъат ба кор бурда шудааст, ҳаёл ҳам наметавон ба тарафи он бурд.

Аксари қасоид қисме сохта шудаанд, ки дар ҳар мисрае ба таври илтизом панҷ-панҷ, шаш-шаш лафз пушти сари ҳам ба ин шакл ба кор бурда шуда, ки ҳар миқдор алфозе, ки дар як мисраъ вучуд дорад, алфози мисраи дигар ҳамагӣ ба онҳо ҳамвазн, балки ҳамқофия мебошанд. Таачҷуб ин ҷост, ки ин санъат ҳам ба тавре ки маълум мешавад, бо ниҳояти бетакаллуфӣ ба кор бурда шудааст.

Абдулвосеи Ҷабалӣ мусаччаъро то ба нӯҳ қофия расонида, ки сурагу шакле, ки аз он пайдо мешавад, араб онро баҳри тавил меноманд. Масалан:

Ё соҳиби «Айш-ул-хабар» – 3-он сарвқадди симбар – К-аз ишқи ӯ гаштам самар – Ташналабу хастаҷигар – Барканда ҷон, афканда сар – Бо коми хушку чашми тар – Карда зи ғам зеру забар – Дунёву дину ҷону тан.

Ва ин ҳанӯз як мисраъ мебошад.

Дар хотима инро ҳам ночорем бигӯем, ки ашъори ҳаҷвия низ аз ёдгорҳои асри Салҷуқист ва Сӯзанию Анварӣ ҳам мураввиҷи он мебошанд. Оре, ҳамон тавре ки дар ҷамъи табиат бо азҳору раёҳини хушбӯ хору алафҳои ҳарза пайдо мешавад, дар бӯстони шоирӣ низ ҳаҷвиёт, ки ба манзалаи хору алафҳои ҳарза аст, ба зухур мерасад.

Ва, инак, мо қаламро ба тазкираи чанд тан аз суҳансароёни машҳури ин аср маътуф медорем.

ҲАКИМ САНОӢ

Ном Маҷдуд, куняи ӯ Абдулмаҷд, таҳаллус Саноӣ ва мавтинаш Ғазна будааст. Ӯ аз ибтидо шуглаш шоирӣ буд ва дар мадҳи Баҳромшоҳ қасоиди зиёде гуфта, ки дар девонаш мавҷуд мебошанд. Вале баъд Худованд ба ӯ тавфиқ ато фармуда, аз ин кор тавба намуд ва сабаби он ҳикояти дилчаспе зикр шуда, ки муносиб медонем айнӣ онро дар ин ҷо нақл намоем.

Мавқеи азимати Баҳромшоҳба Ҳинд ҳақими мазбур қасидае ба муносибат дар мадҳи шоҳ гуфта ва онро бо худ бардошта ба тарафи дарбор равона шуд. Дар аснои роҳ ҳаммоме буд, ки як нафар маҷзуб ё шӯридае дар он ҳаволи мемонд. Ин мард чун одат дошт, ки аз майхонаҳо дурду пасмондаҳои шаробро гирифта менӯшид, маъруф ба дурдхор ва голибан ҳам маст буд. Ҳақим Саноӣ, вақте ки аз паҳлуи ҳаммоми ва-

Ба ҳар-ч аз роҳ боз афтӣ, чи қуфр он ҳарфу чи имон,
Ба ҳар-ч аз дӯст во монӣ, чи зишт он нақшу чи зебо.
Чу илмат ҳаст, хидмат кун, чу беилмон, ки зишт ояд
Гирифта чиниён эҳрому маккӣ хуфта дар батҳо.
Маро боре, биҳамдилаҳ, зи роҳи ҳикмату ҳиммат
Ба сӯи хатти ваҳдат бурд ақл аз хиттаи ашӣ.
Наҳоҳам, лоҷарам, неъмат на дар дунё, на дар ҷаннат,
Ҳамегӯям ба ҳар соат чи дар зарро, чи дар сарро,
Ки, ё раб, мар Саноиро саное деҳ ту дар ҳикмат,
Чунон к-аз вай ба рашк ояд равони Бӯалӣ Сино.
Магардон умри ман чун гул, ки дар тифлӣшавам кушта,
Магардон ҳирси ман чун мул, ки дар пирӣшавам барно.

Низ:

Ақли ҷузвӣ кай тавонад гаит бар кайҳон муҳит,
Анкабуте кай тавонад кард симурге ишкор?!
Кай шавад мулки ду олам, то ту боиш мулки он,
Кай бувад ақли насор он кас, ки барчинад нисор.
Бош, то кул ёбӣ онҳоро, ки имрӯзанд ҷузв,
Бош, то гул ёбӣ онҳоро, ки имрӯзанд хор.

Дигар:

Гӯӣ, ки баъди мо чи кунанду кучо раванд,
Фарзандакону духтарақони ятимӣ мо?!
Худ ёд н-оварӣ, ки чи карданду чун шуданд
Он модарону он падарони қадимӣ мо?!

Дигар:

Одамиро ду боло кард раҳо,
Донад аз ҳар ду боло рӯзи беҳӣ:
Ё кунад пур ишқами хеш зи нон,
Ё кунад пушти худ аз об тижӣ.

*То ҳама дил биниву беҳирсу бухл,
То ҳама ҷон биниву бекибру кин.
Пой неҳу чарх ба зерӣ қадам,
Даст неҳу мулк ба зерӣ нигин.
Раста зи таркиби замону макон,
Қаста зи тартиби шухуру санин.
Рӯҳи амин дода ба дасташ аз он,
Дода ба Марям зи раҳи остин.*

Як ҷузъи муҳимми шеърӯ шоирӣ ташбеҳу тамсил аст. Дар субути як масъалаи ахлоқӣ шоир ноғузир ба зикри шавоҳиду амсол буда ва ё дар баёни манофеъ ва музори як чиз бояд ба ташбеҳу тамсил тавассул ҷӯяд. Шуарои номӣ мисли Саъдӣ, Соиб, Калим ва ғайра дар ин санъат дорои дараҷаи камол буданд, вале мӯҷиди он Ҳаким Саноист. Ва мо ин ашъорро ҷиҳати намуна зайлан менависем:

*Ҳар ҳасе аз рангу рафторе бад-ин раҳ кай расад,
Дард бояд сабрсӯзу мард бояд гомзан.
Ҳафтаҳо бояд, ки то як пунбадона з-обу гил
Шоҳидеро ҳулла гардад ё шаҳидеро кафан.
Солҳо бояд, ки то як санги аслӣ з-офтоб
Лаъл гардад дар Бадахшон ё ақиқ андар Яман.
Моҳҳо бояд, ки то як мушти паим аз пушти меш
Сӯфиеро хирқа гардад ё ҳимореро расан.
Соати бисёр мебояд кашидан интизор,
То ки дар ҷавфи садаф борон шавад дурри Адан.
Қарнҳо бояд, ки то як қӯдаке аз лутфи табъ
Олими гӯё шавад ё фозиле соҳибсухан.*

Айзан:

*Ту илм омӯхтӣ аз ҳирс, инак тарс, к-андар шаб
Чу дузде бо чарог ояд, гузидатар барад коло.
Чу тан ҷонро музайян кун ба илму дин, ки зишт ояд
Дарунсӯ шоҳ урёну бурунсӯ кӯшк бар дебо.*

Мо дар хотима қасоиду қитаоти чанде аз ӯ зайлан зикр мекунем, ки аз мутолиаи он пояи шоирӣ ӯро ба таври кулӣ метавон маълум дошт, ки чист:

*Мақун дар ҷисму ҷон манзил, ки ин дун асту он воло,
Қадам з-ин ҳар ду берун неҳ, на ин ҷо бошу на он ҷо.*

зир мегузашт, ногаҳон овози ғар-ғар ё ланд-ланде шунид. Фавран истод ва дид дурдхори мазбур ба сокии худ мегӯяд: «Қадах пур кун ба кӯрии Иброҳимшоҳ». Ӯ гуфт: «Беҳуда мағӯ, ки Иброҳимшоҳ подшоҳест му-сулмонӯ одил». Дурдхор гуфт: «Мардакест бисёр нохуш. Аз интизоми умури Ғазнин натавониста барояд, инак, меҳоҳад биравад Ҳиндустонро ҳам замима кунад. Аз ин болотар ҳамоқат чӣ мешавад?». Ин бигуфту қадахро бардошт. Боз гуфт: «Қадаҳи дигар пур кун ба кӯрии Саноияк». Соқӣ гуфт: «Хомӯш бош, Саной шоирест дорои табъи баланд ва фикри оливу матин. Чаро тавҳин мекунӣ?». Дурдхор гуфт: «Агар вай аз лутфи табъ баҳравар будӣ, ба коре иштиғол намудӣ, ки вайро ба кор омадӣ. Газофе чанд дар коғаз навишта, ки ба ҳеч кори вай намеояд ва намедонад ӯро барои чӣ офаридаанд».¹

Ӯ аз ин калом ба дараҷае мутаассир шуд, ки аз ҳамон вақт қатъи чамеи алоиқ карда, дар ба рӯи худиву бегона баст, то ин ки мақомаш ба ҷое расид, ки Иброҳимшоҳ майл кард хоҳарашро ба ӯ ба занӣ бидиҳад. Қабул накард, чунон ки дар ҷавоби Баҳромшоҳ гӯяд:

*Ман на марди зану зару ҷоҳам,
Ба Худо, гар кунам в-агар хоҳам.
Гар ту тоҷам диҳӣ зи эҳсонам,
Ба сари ту, ки тоҷ настам.*

Дар «Яди байзо» нақл шудааст, ки ӯ бо сарупои бараҳна ба ҳаҷ рафт ва дар мурочиат аз ҳаҷ дар Ғазна узлат ихтиёр намуд. Дар кӯчаҳои Ғазна бо пой бараҳна ҳаракат мекард, касонаш аз ин вазъ мутаассир шуда, гиря мекарданд, вале ӯ мегуфт, ки бояд ивази гиря изҳори хушнудӣ кунед. Рӯзе як нафар кафше барои ӯ овардаву хоҳиш кард, ки онро бипӯшад. Ҳаким иҷобат карда онро пӯшид, лекин рӯзе баъд гуфт: «Сафои нафасе, ки дирӯз дар ман буд, имрӯз нест». Ин буд кафшро канда, дур андохт. Амир Хусрав дар як қасида ба он ишора² карда мегӯяд:

*Нест мудбир, он ки тарк аз худ бидорадкафи аз он-к,
Ҳар шиқоф аз пошнояш дину давлатро дар аст.*

Яке аз умаро аз ӯ барои мулоқот вақт хост. Мактубе ба шарҳи зайл ба ӯ навишт: ان الملوك اذا دخلوا قرية افسدوها – Гӯшаи дили ин гӯшагирифтаро ба

¹ Дар «Нафаҳот-ул-унс» ивази Баҳромшоҳ султон Маҳмуд дарҷ шуда. Лекин «Таърихи фа-ришта» онро рад кардааст. (Муаллиф).

² Дар «Тазкира»-и Давлатшоҳ дарҷ шудааст. (Муаллиф).

тафаккуди ситоиши худ хароб накунад, чисми ҳақири ин банда на сазои хашми худовандаст.¹

Ў ба хидмати Шайх Абӯюсуфи Ҳамадонӣ, ки аз машоихи машҳури он замон буд, расида ва бо ӯ байъат кардааст. Ва Шайх Абӯюсуф, муриди Абӯалии Формадӣ, пири Имом Ғаззоли мебошад.

Ў китоби «Ҳадиқа»-ро, ки навишт ва интишор дод, чун масоили чанде муҳолиф бо ақидаи омма дар он дарҷ буд, уламо бо ӯ саҳт бинои муҳолифатро гузоштанд, ҳатто назди Баҳромшоҳ аз ӯ шикоят карданд. Шоҳ дар ин боб ба Дорулхилофаи Бағдод муроҷиат кард ва аз уламои он ҷо истифсдор намуд. Ҷавоб расид, ки масоили мазбура қобили эътироз нест. Худ ҳақими мазбур шарҳе дар бароати худ ба шоҳ навишт ва Абдулқодири Бадоюнӣ шарҳи ин мактубро батафсил зикр кардааст ва аз он маълум мешавад, ки адами ризояти уламо ин буд, ки ӯ дар ин китоб аз Банӣ Умайя бағоят мазаммат карда, баръакс, дар мадҳи аҳлулбайт роҳи муҳолифа паймудааст.

Дар таърихи вафоти ҳақим ихтилофи зиёде кардаанд. Дар «Таърихи фаришта» ба истиноди «Таърихи гузида» менависанд, ки ӯ дар ҳаёти Баҳромшоҳ вафот намуд ва боз дар ҳақин таърих нақл шуда, ки вафоти ӯ ба соли 525 ҳиҷрӣ воқеъ шудааст ва дар ҳақин таърих ҳам китоби «Ҳадиқа» ба итмом расида буд. Давлатшоҳ мегӯяд, ки ӯ дар соли 574 ҳиҷрӣ вафот карда. Соҳиби «Риёз-ул-орифин» вафоташро дар санаи 546 ҳиҷрӣ навиштааст.

Дар «Нафаҳот» манқул аст, ки ӯ дар ҳоли эҳтизор ин шеърро ме-хонд:

*Бозаишам з-он чӣ гуфтам, з-он ки нест
Дар сухан маъниву дар маънӣ сухан.*

Таълифоти Ҳақим Саной, аввалан, куллиётест, ки муштамил бар се ҳазор байт мебошад ва, дигар, ҳафт маснавист ва он иборат аст аз «Ҳадиқа», «Сайр-ул-ибод», «Қорномаи Балх», «Тарик-ут-тахқиқ», «Ишқнома», «Ақлнома», «Беҳрӯзу Баҳром». Аммо «Ҳадиқа» ба таъби расида, ҳама ҷо интишор дорад. Вале аз бақияи маснавиёти мазбура ҳа-бар нест ва мафқуд шудаанд. Дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» аз «Сайр-ул-ибод» ашъори зиёде нақл шудааст.

Дар «Куллиёт» қасоид, қитъа, ғазал, рубой тамом мавҷуд аст ва афсӯс, ки дар миёни ин гулҳо хори ҳаҷвиёт низ мавҷуд мебошад.

Мумаййизоти каломи Саной ба шарҳи зайл аст:

¹ Дар «Нафаҳот» зикр шудааст. (Муаллиф).

Айзан:

*Ин ҷаҳон бар мисоли мурдорест,
Қарғасон гирди он ҳазор-ҳазор.
Ин мар-онро ҳамакашад маҳлаб,
Он мар-инро ҳамезанад минқор.
Охируламр барпаранд ҳама
В-аз ҳама бозмонад ин мурдор.*

Ҷазабаву ҷӯш ё шӯру шааф, ки санги бунёди шоирӣ, дар шуарои Шарқ камтар ёфт мешавад. Дар миёни шуарои форсӣ Мавлоно Ҷалолиддин Румӣ, ки сармасти бодаи ваҳдат мебошад ва Ҳоҷа Ҳофиз низ дар баъзе мақомот мастӣ ва ҷӯшу валвалае аз худ зоҳир месозад. Вале Саной дар ин қисмат пешрави ҳама мебошад. Дар ашъори зайл асли мазмун, таркиб ва инсиҷом, пояи баёни ҳар якро ҷудогона мулоҳиза ку-нед, ки мамлӯ аз ҷӯшу сармастӣ:

*Ё бирав, ҳамчун занон рангеву бӯе пеш гир,
Ё чу мардон андарою гӯй дар майдон фикан.
Чун ду олам зерӣ поят қатъ шуд, пое биқӯб,
Чун ду кави андар ду дастат чамъ шуд, дасте бизан.
Сар барор аз гулшани тавҳид, то дар кӯи дин
Қуштагонӣ зинда бинӣ анҷуман дар анҷуман.
Дӣ зи дилтангӣ замоне тавф кардам дар чаман,
Як ҷаҳон ҷон дидам он ҷо ҷаста аз зиндони тан.
Бетараб хушдил тӯюру беталаб ҷунбон сабо,
Бедаҳон хандон дарахту безабон гӯё чаман.*

Айзан:

*Талаб, эй ошқони хушрафтор,
Тараб, эй шоҳидони ширинкор,
То кай аз хона, ҳин, раҳи саҳро,
То кай аз Қабба, ҳин, дари ҳаммор.
Дар ҷаҳон шоҳидево мо фориғ,
Дар қадаҳ ҷуръаево мо хушёр.*

Айзан:

*Баски шунидӣ сифати Руму Чин,
Хезу биё, мулки Саной бибин.*

*Аз пайи радду қабули ома худро ҳар масоз,
З-он ки набвад кори омӣ ҷуз ҳарӣ ё ҳарҳарӣ.
Говро доранд бовар дар худой омиён,
Нӯхро бовар надоранд аз пайи пайгамбарӣ.*

Шакке нест, ки муоширату мусоҳибат дорон чанбаи хубу бади ҳар ду ҳаст, чунон ки уламои адаб ҳам мутаваҷҷеҳи ҳар ду тарафи ин мавзӯ буда ва ҳар ду чанбаи онро ҳам зикр кардаанд. Аммо ин нукта, ки чанбаи хуби он ҳам ҳолӣ аз айбу зарар нест, аз назари аҳаде нагузашта буд:

*Касе, к-аи хирад раҳнамун аст, ҳаргиз
Ба гетӣ раҳу расми улфат наварзад,
Ки суҳбат нифоқест ё иттифоқе,
Дили марди доно аз ин ҳар ду ларзад.
Агар худ нифоқест, ҷонро бикоҳад
В-агар иттифоқест, ҳичрон наарзад.*

Дигар:

*Ба ҳирс ар шарбате хӯрдам, магир аз ман,
ки бад кардам,
Биёбон буду тобистону оби сарду истисқо.*

Дигар:

*Чун ту шудӣ пир, баландӣ маҷӯй,
К-он кӣ зи ту зод, баланд он шавад.
Рӯз, набинӣ, ки ба поён расад,
Соияи ҳар чиз дучандон шавад.*

Низ:

*Зишт бошад рӯи нозебову ноз,
Сахт бошад чаими нобинову дард.*

Низ:

*Бо ду қибла дар раҳи тавҳид натвон рафт рост,
Ё ризои дӯст бояд, ё ризои хештан.
Сӯи он ҳазрат напӯяд ҳеч дил бо орзу,
Бо чунин гулрух нахусбад ҳеч кас бо пираҳан.*

1. Ҳарчанд ӯ дар қасоид ва ташбиб, мисли соири муосирини хеш, маонии тоза эҷод накарда, лекин аз ҳайси пухтагӣ ва салосату равонӣ ва низ таровати калом аз байни тамоми муосирини худ мумтоз мебошад. Ҳатто аз миёни қудамо ҳам, ба истиснои Фарруҳӣ, касе ҳамдӯши ӯ нест. Ин чанд шеърро, ки ӯ дар ҷавоби Фарруҳӣ гуфтааст, мо ҷиҳати намуна зайлан менигорем:

*Дӯш сармаст нигорини ман, он турфа писар
Бо яке пираҳане, бо кулаҳе турфа ба сар
Аз сари кӯча фуруд омад мутворивор,
Карда аз гоҷати дилгирӣ сад гуна баттар.
Нарм-нармак ҳаме он наргиси пурҳоб кушод,
Жола-жола арақ аз орази ӯ карда асар.
Бӯса бар ду лаби ман дод ҳаме аз пайи узр,
Ин-т шӯрида нигор, ин-т шакарбӯса, писар.
Шодмон гаштам аз ин қору гирифтаи-и канор,
Ҳамчу тунги шакару хирмани гул танг ба бар.
Ўшуда хобу ман аз бӯсазадан бар ду рухаи
Бо ду чаиму ду рухаи то ба саҳар ҷуфти саҳар.
Худ кӣ донад, ки дар ин нимашаб аз мастии ӯ
То чи бардоштам аз бӯсаву ҳар чизе бар.*

Ҳамин мазмун аст, ки Қоонӣонро дар перояи бисёр латифу ҷаззобе баён карда, мағӯяд:

*Маст дар бистари ман хуфтаву риндон донанд
Ҳолати маст, ки дар бистари ҳушёр афтод.*

Дар баъзе маворид асли фикру тарзи баён ва таъбир ҳам навин ва нағзу марғуб аст ва ин ашъор аз ӯст:

*Дар зинату дар ранги қулоҳу камари хеш
Заҳмат чи кашӣ дар талаби гавҳару зар бар.
Ин ашқи ману ранги рухи ман бибар, эй шӯх,
Инро ба қулаҳ барзану онро ба камар бар.*

2. Ҳаким Саной аввалкасест, ки тасаввуфро ба шеърӯ шоирӣ рӯшинос кардааст. Қабл аз ӯ дар тасаввуф рубоӣёти чанде аз Абӯсаид Абулхайр вучуд дошт, вале он махсус буд ба ҷӯшу ҷазаботи ишқ, на ба-

ёни масоили мутааллиқа ба тасаввуф ва асрору мароҳили ирфон. Бар хилоф Саной, ки кутубу расоили ҷудогона дар ин хусус таълиф намудааст, чунон ки дар «Ҳадиқа» гӯяд:

*Кас нагуфт инчунин сухан ба ҷаҳон
В-ар касе гуфт, гӯ биёру бихон.
З-ин наमत ҳар чи дар ҷаҳон сухан аст,
Гар яке, гар ҳазор, они ман аст.
Чун зи Қуръон гузашташӯ з-ахбор,
Нест касро аз ин наमत гуфтор.*

Ва ин даъвии ўро акобиру машоихи сӯфия низ тасдиқ доранд, чунон ки Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ гӯяд:

*Туркҷӯше кардаам ман нимхом,
Аз Ҳакими Ғазнавӣ бишинав тамом.*

*Аттор рӯҳ буду Саной ду чаими ӯ,
Мо аз пайи Саною Аттор омадем.*

Ў тамоми мароҳили сулуку мақомоти ирфонро дар «Ҳадиқа» ба таври тафсил баён намудааст ва шарҳи он дар ҷилди ҷаҳоруми китоб хоҳад омад.

3. Ҳарчанд шоирии кудамо табиӣ буд, вале тарзи таъбиру услуби адо шоирона набудааст, балки он ҷӣ мегуфтанд, бидуни пероя ва софу равшан мегуфтанд. Ва аммо як ҳарфи маъмулиро ба тарзе навину бадеъ баён кардан ва ё аз як мавзӯи сода далоили мантиқӣ ва нукоти ақлӣ дар овардан, бояд донист, ки он қариҳаест махсус ба мутаваасситину мутааххирин ва мучиди он ҳам Ҳаким Саной мебошад. Мо тафсили онро дар оянда мазкур хоҳем дошт.

4. Ў аввалкасест, ки назми ахлоқиро низ бунёд ниҳодааст, ҳарчанд доманаи он баъдҳо ниҳоятдараҷа вусъат пайдо намуд, вале қавоиду усули онро шахси ӯ эҷод ва мураттаб сохт.

Яке аз шароити умдаву асосии назми ахлоқӣ он аст, ки он ҷӣ дар як мавзӯ гуфта мешавад, тавре ва дар як перояе гуфта шавад, ки шунаванда чунин тасаввур кунад, ки ҳақиқати аслии онро касе то он вақт зоҳир насохта ва як амали бадеро, ки ӯ одиву маъмулӣ ҳаёл мекард, дар назараш ниҳоят дараҷа нафратангезу зоеъ ва хароб маълум бишавад. Бар

шоир лозим аст, ки барои иҷрои манзуре, ки гуфтем, аз мавзӯоти сода ва масоилу матолиби рӯзмарра дақиқу нукоте берун биёварад, ки ба зоҳир ҳамчу маълум бишавад, ки он бақуллӣ бикру тоза аст.

Масалан ин ҳарф, ки мардум чизеро, ки табиб манъ карда, парҳез мекунад, баръакс аз кутуби осмонӣ чизеро, ки қадаған мекунад, чандон муқайяд нестанд, ки мутобиат намоянд, як ҳарфи одию маъмулист. Вале зайлан мулоҳиза кунед, ки ин шоири забардасти ахлоқӣ ҷӣ гуна ба он либоси панду андарз пӯшонид ва бо ҷӣ перояи қашанге онро баён намудааст. Ў атбои асрашро мебинад, ки аксар аз яҳуду насоро ё габру маҷус ҳастанд. Ба илова, чизҳоро ҳам, ки манъ мекунад, аксар ҳалолу машрӯъ, бар хилофи шариаи илоҳӣ чизҳоро, ки манъ мекунад, аксар музир мебошанд ва ин аст, чунин мегӯяд:

*Туро Яздон ҳамегӯяд, ки дар дунё махӯр бода,
Туро тарсо ҳамегӯяд, ки дар сафро махӯр ҳалво.
Зи баҳри дин ту нагзорӣ ҳаром аз ҳурмати Яздон,
Вале аз баҳри тан монӣ ҳалол аз гуфтаи тарсо.*

Айзан:

*Бо ҳама халқи ҷаҳон гарчи аз он
Беиштар гумраҳу камтар бараҳанд,
Ту чунон зӣ, ки бимирӣ, бираҳӣ,
На чунон зӣ, ки бимирӣ, бираҳанд.*

Ва ё ин айби шаробро ҳама медонанд, ки одамӣ дар ҳолати мастӣ беҳуда сухан мегӯяд, дашном медиҳад, низоъ ва задухурд мекунад, вале дар ин ҳам ҷои инкор нест, ки дар он ҳол футуввату ҷавонмардиҳое низ аз инсон ба зуҳур мерасад. Ў дар ин ҷо шоҳкоре, ки ба ҳарч дода, ин аст, ки аз ҳамин ҷанбаи хуби шароб бар қубҳу бади он истидлол карда, чунин мегӯяд:

*Накунад оқил мастӣ, нахӯрад доно май,
Наниҳад мардуми ҳушёр суи мастӣ пай.
Гар қунӣ бахшиши, гӯянд, ки май кард, на ӯ
В-ар қунӣ арбада, гӯянд, ки ӯ кард, на май.*

Ин матлаб, ки банӣ Исроил гӯсолапарастӣ карданд, касе нест, ки онро надонад ва дигар қавми Нӯҳ то солиёни дароз пайғамбарии Нӯҳро тасдиқ намекарданд, ҳама онро медонанд. Ва ҳол нигоҳ кунед, ки ӯ аз ин ду муқаддимаи сода ҷӣ натиҷаи олий гирифта, мегӯяд:

*Ман гарчи бадам, соҳиби ин банда туй,
Касро чи гунаҳ, чу офаринанда туй.*

Хоча Ҳофиз ин афкору ҳаёлотро дар перояҳои аҷиб баён намудааст:

*Бирав, эй зоҳиду даъват накунам сӯи бихишм,
Ки Худо дар азал аз баҳри бихиштам насиришм.*

Фалсафаи зиндагӣ. Дар ин хусус ӯ комилан тарафдори фалсафаи Эпикуриус- ҳаками юнонист. Яъне, аз гузаштаву оянда яксара бояд чашм пӯшид ва замони ҳолро, ки нақд аст, ғанимат шумурда, хӯрд, нӯшид, хуш зист:

*Дар вақти баҳор, агар буте ҳурсиришм
Пурмай қадаҳе диҳад маро бар лаби кишм,
Гарчи бари ҳар кас ин сухан бошад зишм,
Саг беҳ зи ман, ар дигар барам номи бихишм!*

Айзан:

*Чомеву майеву соқие бар лаби кишм,
Ин ҷумла маро нақду тӯро нася бихишм.
Машинав сухани бихишту дӯзах аз кас,
Кӣ рафт ба дӯзаху кӣ омад зи бихишм?!*

Айзан:

*Рӯзе, ки гузаштааст, аз ӯ ёд макун,
Фардо, ки наёмадаст, фарёд макун,
Бар н-омадаву гузашта бунёд макун,
Ҳолӣ хуш бошу умр барбод макун!*

Айзан:

*Дарёб, ки аз рӯҳ ҷудо хоҳӣ рафт,
Дар пардаи асрори фано хоҳӣ рафт.
Май нӯш, надонӣ зи қучо омадаӣ,
Хуш бош, надонӣ, ки қучо хоҳӣ рафт.*

Айзан:

*З-он пеш, ки бар сарат шабехун оранд,
Фармой, ки то бодаи гулгун оранд.
Ту зар най, эй гофили нодон, ки тӯро
Дар бўта ниҳанду боз берун оранд.*

лак бо ҳам ва иттиҳод дар моҳият, чӣ тавр шудааст, ки баъзе аҷзои он кутбайн қарор гирифтаанд? Аввалан, Хайём чун дар баёни масоили ҳикмат хеле бухл меварзид, лизо дар ибтидо тафра рафтаву гуфт: «Ман онро дар китоби «Ароис-ун-нафоис» муфасссал зикр намудаам». Вале баъд лобуд шуда, шурӯъ ба ҷавоб намуд ва дар баёни он аввал аз ҳаракат, ки аз чӣ мақула аст, оғоз карда ва ба қадре онро шарҳу баст дод, ки ханӯз баёнаш тамом нашуда буд, ки садои азони зуҳр баланд шуд. Ғаззозӣ гуфт: «*جاء الحق وزهقالباطل ان الباطل كان زهوقاً*»

Фанни нучум, агарчи он рӯзҳо ҷузъи хурофот шумурда мешуд, лекин ҳукамои Юнон умуман ба он муътақид буданд ва дар миёни муслимин ҳам ишоату интишор доштааст ва бояд донист, ки дар ин фан Хайём дараҷаи камолро доро буда ва бад-ин ҷиҳат вайро мунаҷҷим менамиданд. Соли 508 ҳиҷрӣ буд, ки подшоҳи вақт ба хоҷаи бузург Садриддин Муҳаммад ибн ал-Музаффар пайғом фиристод, ки меҳоҳам барои шикор берун биравам. Шумо аз Хайём бихоҳед, ки барои ин ҳаракат аз рӯи қавоиди нучум рӯзеро таъйин кунад, ки аз барфу борон эмин бошам. Хайём баъди ду рӯз сарфи вақт рӯзеро барои ҳаракати подшоҳ муносиб дидаву хабар дод. Подшоҳ ҳам дар он рӯз ҳаракат кард, вале ханӯз ду фарсах роҳ тай нашуда буд, ки ҳаво тира шуда, барф шурӯъ ба боридаи намуд. Аз ҳар тараф ба Хайём бинои эроду маломатро гузаштанд ва шоҳ махсусан қасд кард ба шаҳр муроҷиат кунад. Хайём бо ақидаи собиту муҳкаме гуфт: «Ҳамин ҳоло ҳаво соф мешавад ва то муддати 5 рӯз ҳам ба як ҳол боқӣ хоҳад монд». Иттифоқо, ҳамон тавре ки хабар дода буд, воқеъ гардид.¹

Муаллафот. Аз муаллафоти Хайём хеле кам дар даст аст. «Зич»-е, ки бо дасти ӯ таҳия шуда буд, дар мамолики исломӣ аз он хабаре набуд. Лекин уламои Урупонро ба даст оварда, мунташир сохтаанд. Ва дигар чанд рисолаи мухтасари зайл аст, ки Шаҳррӯзӣ онҳоро зикр намудааст:

Аввал, рисолаи мухтасарест дар табиӣ.

Дувум, рисолаест дар ҳақиқати вучуд.

Севум, рисолае дар кавн ва масъалаи тақлиф, ки ахиран дар Миср ба таърифи расидааст.

Ашъори зиёде дар арабӣ гуфта, ки мо чанд байти онро (аз Шаҳррӯзӣ) зайлан нақл менамоем:

*اصوم علي الفحشاء جهراً و خفية عفاً و افكاري بتقد يس خاطري
و كم عصبة ضلب عن الحق فاهتد تلطرف الهدي من فيضي المتقا طر*

¹ «Таърих-ул-ҳукамо». (Муаллиф)

فان صراط المستقيم بصاء رنصبن علي و ادي العمي گالفنا طر

ايضا

اذا رضيع نفسي بميسور بلغتيحصلها با لكذ كفي وساعدي
امننت تصارييف الحوادث كلهافكن ياز ما ني موعدي او موعدي
متي باعدت دنياك كان مصيبتهمفوا عجبنا من ذالقريب المبعاد
اذا كان محصول الحيوه منيةفسيان حلا كل ساع و قاعد

ايضا

فكم الفت وكم اخيت غير اخر كم تبذلت بالا خوان اخوانا
و قلت للنفس لما عز مطلبها بالله ما تالفني ما عشق انسانا

Рубоиёт. Қои бaсе таaчқуб aст, ки бо вучуди табaхҳури Хайём дар тамоми улум: аз ҳикмaт, нучум, фикҳ, тафсиру ҳадис, таърих, маaзoлик, уфуқи шуҳрaтaш дар тамоми ин улум торик ва он ҷӣ, ки аз 800 сол ба ин тараф номaшро зиндa гузoштa, фaқaт рубоиёти чaндeст, ки аз ӯ ба ёдгoр мондa ва ҳaмин рубоиёт aст, ки шуҳрaти ӯро oлaмгир кaрдa ва, билoхи-рa, oвoзaaш дар тамоми Шарқу Ғaрб пeчидaaст.

Чун aсли мaвзӯи китoб шeърo шoирист, лизo дар таҳқиқи ин рубои-ёт лoзим мeдoнем, ки қaблaн чaнбaи шeърию aдaбии oнpo тaҳти нaзaр гирифтaву аз он бaҳс нaмoем. Бa ин мaънӣ, aгaр дар ин рубоиёт аз мa-соили oлиия илмӣ ва нукoти бaс дaқиқу бoрикӣ фaлсaфӣ ва ё аз мaтoли-би муҳиммaи aҳлoқӣ чизe дaрҷ нeст, лeкин мaълум дoрeм, ки oё аз мaҳoсини aдaбӣ ва шeърӣ дар он ёфт мeшaвaд ё нa. Вa бa ибoрoти oхи-рӣ, aгaр Хайём ҳaким нeст, лoқaл мeтaвoнaд шoир вa чaкoмaсaрo бoшaд ё нa?

Пӯшидa нeст, ки шaрти умдaи шeърo шoирӣ шeвoй вa дилрaбoии тaрзи бaён aст. Яънe, шoир бoяд як мaвзӯи сoдaрo бa услуби нaғзу мaрғубe бaён кунaд, ки ҳaр кaс аз шунидaни он вaчд пaйдo кунaд. Вa aммo дилрaбoй вa мaрғуби бaён, бoяд дoнист, ки он аз чaнд рoҳ пaйдo мeшaвaд: чи, як вaқт, бeтaкaллyфиву сaлoсaт вa рaвoнии aлфoзy ибoрoт ин кaйфиятpo пaйдo мeвaрaд вa, вaқти дигaр, аз бaёни мaтлaб хoриҷ аз тaриқaи мaъмyл, бaлки бa услуби бaдeъ мeтaвoн oнpo бa дaст oвaрд вa гoҳe ҳaм аз тaрзи истидлoли шoирoнa вa ё зaрoфaтy шӯҳӣ вa, дар як мaқoм, аз истиoрoт вa тaшбeҳoти нaғз. Вa ҳaқиқaт ин aст, ки ихoтa бaр тамоми aвoмилy aсбoби он aмpeстмyмтaнeъ вa ин қaдaр ҳaст, ки шу-

Ҷaбр. Мaсълaи ҷaбр аз ҷумлaи мaсoилeст, ки ниҳoятдaрaҷa дaқиқу бoрик мeбoшaд вa он ҳaрчaнд бa зoҳир ғaлaт бa нaзaр мeoяд, вaлe мyтa-aсcифoнa, мaфaррe аз он нeст. Қaдaрия, ки қoил бa ихтиёpaнд, aқвии дa-лeли oнҳo ин aст, ки инсон ҷун дар ирoдaи хeш мyҳтoр aст, пaс, бoяд фoили мyҳтoр бoшaд, вaлe бaъд аз тaаммyлу ғaври зийд мaълум мeшa-вaд, ин тaвp нeст. Яънe ирoдa аз умyри ихтиёрии инсон нeст, бaлки он бaъд аз ҷaмъ шудaни мӯҷибoт хoҳy нoхoҳ бa вyҷуд мeoяд вa ҷилaвгирӣ аз он ҳaм хoриҷ аз ихтиёри инсон aст.

Тaаҷҷyб ин ҷoст, ки aшxoсe, ки аз нoми ҷaбр фирoр мeкунaнд вa ҷaбрияpo кoфир мeдoнaнд, хyдaшoн гирифтoри ҷaбр вa ҷaбримaзҳaб мeбoшaнд, aммo бa зaбoн нaмeвaрaнду иқрoр нaмeкунaнд. Aшoирa қo-ил бa ҷaбр нeстaнд, бaлки мeғyянд инсон бaр aфъoли хyд қoдир мeбo-шaд, вaлe дар айни ҳoл мeғyянд, ки ин қудрaт мyтлaқaн мaншaи aсaр нeст. Ин ҷo бoяд пyрсид: «Пaс, фoидaи ҷунин қудрaтe ҷиcт?».

Бa ҳaр ҳoл мo ин бaҳcрo бa вoситaи aдaми гунҷoиши мaқoм дар ҳaмин ҷo (бидyни он ки дар он изҳoри нaзaр нaмoем) хaтм мeкунeм вa ҳaмин қaдaр мeғyем, ки ҷaбр aам аз ин ки сaҳeҳ бoшaд ё ғaлaт, Хайём қoил бa ҷaбpy ҷaбримaзҳaб aст.

Эзид чу нахост он чи ман хостаам,
Кай гардад рост, он чи ман хостаам?
Ғар ҳаст савоб, он чи ӯ хостааст,
Пас, ҷумла хатост, он чи ман хостаам!

Айзан:

Нақшест, ки бар вучуди мо рехтаӣ,
Сад булаҷабӣ зи мо барангехтаӣ.
Ман з-он беҳ аз ин наметавонам будан,
К-аз бӯта маро ҷунин фурӯ рехтаӣ!

Айзан:

Аз обу гилам сириштаӣ, ман чи кунам?
В-ин паишму қасаб ту риштаӣ, ман чи кунам?
Ҷар неку баде, ки аз ман ояд ба вучуд,
Ту бар сари ман навиштаӣ, ман чи кунам?

Дигар:

Созандаи кори мурдаву зинда туй,
Дорандаи ин ҷархи пароканда туй.

Хайём меомӯзад, ки чизе бар ту маълум нест, вале дар айни ҳол барои маълум кардану кашфи ҳақиқат тарғиб менамояд:

*Гар аз пайи шахвату ҳаво хоҳӣ рафт,
Аз ман хабарат, ки бенаво хоҳӣ рафт.
Бингар, чи касиву аз кучо омадаӣ?
Медон, ки чи мекунӣ, кучо хоҳӣ рафт?*

Ӯ ин масоилро, ки «чӣ ҳастӣ?», «аз кучо омадаӣ?», «чӣ мекунӣ?», «кучо хоҳӣ рафт?» ба мо талқин мекунад, ки таҳқиқ кунем ва ба румузу дақиқи онҳо шиносӣ ҳосил намоем. Ҳол аз шумо мепурсам: «фалсафае, ки масоили он бартару болотар аз инҳо бошад, мумкин аст вучуд дошта бошад?»

Нуктаи дигаре, ки ниҳоятдараҷа қобили таваҷҷуҳ аст, ин ки фирқаҳои бешумори исломро медонед, ки дар масоили мазҳабӣ то чӣ дараҷа бо ҳам низоъу ҷидол доштаву доранд. Худо ғоили билҷоб аст ё билирода? Сифоти Худо айни зот аст ё хориҷ аз зот? Қадим аст ё ҳодис? Каломи Худо нафсист ё лафзӣ? Шумо ғавр кунеду бибинед, ки ин масоил то чӣ андоза ғавқи идроки мо мебошад. Вақте ки асли зоти Худо бар мо маълум нест, чӣ гуна пай ба ҳақиқати авсофаш метавон бурд? Ва бо ин ҳол ҳар фирқа пеши худ қотей аст, ки он чӣ бар ӯ маълум шуда, муҳаққаку мусаллам ва ғайри қобили тардид аст, то ин ҳад, ки фирқаи муҳолифи худро ҷохил, гумроҳ, кофир, зиндиқ ва малъун менамояд. Муътазила, қадария, ашъария, ханобила, шиъӣ ва суннӣ ҳар як дигареро муртаду кофир мешуморанд ва ин ихтилоф то ин дараҷа шадиду сахт мешавад, ки бо ҳам бинои ҷидолу ҷангро гузошта, кӯчаҳои Бағдод аз хуни мусулмонон рангин мегардад.

Агар ин қоидин ва пешвоёни дин амал ба фалсафаи Хайём менамуданд ва мегуфтанд, ки ин масоил ғавқи идроки мо мебошад ва илму диноят, ки барои мо ҳосил шуда, мусовӣ бо лоадрист ва вазифаи мазҳабии мо ҳамин қадар аст, ки ба ин масоил ба таври иҷмол имон оварда, бигӯем: «Худо ҳаст, медонад, мебинад, мешунавад!» Мегӯед, аммо ҳақиқати ин сифот чист? Шореи муқаддас донишманди онро ба мо таклиф накардааст. Ҷангу хунрезӣ, ки дар муддати ҳазору дивист сол байни мусулмонон ҷорӣ буд, яқинан воқеъ намешуд.

Ҳотифи Шероз дар ин маънӣ чӣ қадар хуб гуфтааст:

*Яке аз ақл мелофад, дигар томот мебофад,
Биё, к-ин довариҳоро ба пеши довар андозем.*

наванда эҳсос мекунад чизе қалбашро рабуд, аммо он чӣ буд, чӣ гуна рабуд, барои чӣ рабуд, ҳеч маълум нест.

*Хубӣ ҳамин қарашмаву нозу хиром нест,
Бисёр шеваҳост бутонро, ки ном нест.*

Агарчи иддаи рубоӣҳои Хайём хеле зиёд аст, лекин мақолоту мавзӯоте, ки қадри муштарак байни тамоми онҳо мебошад, иборат аз бесуботи дунё, тарғиб ба хушбудан, таърифи шароб, масъалаи ҷабр, тавба ва иноба аст. Ва ӯ ҳар як аз ин мавзӯотро дар мавриди адида ва бор-бор дар силки назм кашида, вале дар ҳар маврид бо як пероя сурудааст, ки ба кулӣ бикру тоза ба назар меояд.

Масалан, дар мавзӯи тавба, ки мавзӯест ому фарсуда, дар як ҷо онро ба дараҷаи риккатангез баён намуда, ки воқеан хонанда ашқаш ҷорӣ мешавад ва дар ҷои дигар тариқи мантиқу истидлолро пеш кашида, вале истидлолаш ҳам ба қадре қавиву маҳкам ба назар меояд, ки гӯӣ ғайри қобили тардид мебошад. Ашъори зайлро мулоҳиза кунед:

*Бар синаи ғампазири ман раҳмат кун,
Бар ҷону дили асири ман раҳмат кун.
Бар пой хароботрави ман бахшой,
Бар дастии пиёлагири ман раҳмат кун.*

Ӯ аз Худо талаби раҳмат мекунад, аммо на барои нафси хеш, балки барои дигарон, яъне барои дасту по. Ҳақ аст, ин дасту по дасту пой худӣ ӯст, вале медонед, ки ин тариқа асосан бар таъсири дуо меафзояд, чун дуо қардан барои нафси хеш як навъ худхоҳӣ маҳсуб мешавад. Ва нуктаи дигаре, ки дар ин ҷо ҳаст, ин аст, ки аъзои бечора дар маосии содира аз худ ҳеч гуна ихтиёре надошта ва бетаксир будаанд. Ва аз ин рӯ, табриаи онҳо сахлу осон хоҳад буд.

Лозим ба тазкор нест, ки дар муқобилаи дасту по ба ҳам санъати тибқ ба кор бурда шудааст:

*Ман банди осиям, ризои ту қучост?
Торикдилам, нури сафои ту қучост?
Моро ту бихишт агар ба тоат бахшӣ,
Он байъ бувад, лутфу атои ту қучост?*

Низ:

*Он гаҳ, ки надид гаштам аз қудрати ту,
Садсола шудам ба ноз дар неъматии ту.
Сад сол ба имтиҳон гунаҳ хоҳам кард,
То ҷурми ман аст беи, ё раҳмати ту.*

Низ:

*Фарёд, ки умр рафт бар беҳуда,
Ҳам луқма ҳаром, ҳам нафас олуда,
Фармудаи нокарда сияҳрӯям кард,
Фарёд зи кардаҳои нофармуда.*

Машҳур аст, як вақт суроҳӣ аз дасташ ба замин афтоду шикаст ва ӯ ин рубоӣ гуфт:

*Ибриқи майи маро шикастӣ, раббӣ,
Бар ман дари айширо бибастӣ, раббӣ.
Бар хок бирехтӣ майи лаъли маро,
Хокам ба даҳон, магар ту мастӣ, раббӣ?!*

Мегӯянд, ки ба воситаи ин тарки адаб Худо вайро сазо дода ва гарданаҳ қач шуд ва ин рубоӣ гуфт:

*Нокарда гунаҳ дар ин ҷаҳон кист, бигӯ,
В-он кас, ки гунаҳ накард, чун кист, бигӯ.
Ман бад қунаму ту бад муқофот диҳӣ,
Пас, фарқ миёни ману ту чист, бигӯ!*

Зарофату шӯхӣ. Ё бо вучуди маротиби ҳикмату дониш бисёр шӯху мазох будааст. Ашъори зиёде дида мешавад, ки онҳоро дар либоси зарофату шӯхӣ сурудааст:

*Эй чарх, зи гардиши ту хурсанд наям,
Озодам кун, ки лоқи банд наям.
Гар майли ту бо беҳираду ноаҳл аст,
Ман низ чунон аҳлу хирадманд наям.*

Дигар:

*Дар масҷид, агарчи бо ниёз омадаем,
Ҳаққо, ки на аз баҳри намоз омадаем.
З-ин ҷо рӯзе сачодае дуздидем,
Он куҳна шудааст, бозбозомадаем.*

Куллияти доништан ду қисм мешавад – олимона ва ҷоҳилона. Замин, офтоб, моҳтоб - тамоми ин ҷизҳоро як нафар ваҳшии африқой ҳам медонад, аммо ҷоҳилона медонад. Як нафар деҳқони фаллоҳ ҳам медонад, ки дар як замин, дар як фасл ва дар як замон ду қисм ғалла пайдо намешавад ва як нафар мутахассис дар илми фалохат низ онро медонад. Вале байни ин ду илм фарқи намоёне мавҷуд мебошад. Лоадрӣ ҳам ҳамин ҳолро дорад.

Як нафар файласуф медонад, ки ҳақиқати Худоро наметавонад бишносад. Шаҳси ҷоҳил низ онро иқрор дорад, вале ба кадри осмону замин байни онҳо фарқ аст.

Хайём аз ин лоадрӣ мувоҳат мекунад ва мегӯяд: «Ҳар касро намесазад чунин мақомеро иддио кунад»:

*Ту беҳабарӣ, беҳабарӣ кори ту нест,
Ҳар беҳабареро нарасад беҳабарӣ.*

Як нафар шоир дар ин ҷо мегӯяд:

*То ба ҷое расид дониши ман,
Ки бидонам, ҳаме намедонам.*

Мулоҳиза кунед, Хайём дар ин рубоӣ чӣ иддиои ғарибе мекунад:

*Ринде дидам, нишаста бар санги замин,
На қуфр, на ислом, на дунёву на дин,
Не ҳақ, на ҳақиқат, на шариат, на яқин,
Андар ду ҷаҳон киро бувад заҳраи ин?!*

Фалсафаи лоадрӣ саҳеҳ бошад ё ғалат, мо коре ба он надорем, вале асару натиҷаи онро бояд дид, чист? Дуруст тааммул шавад, сарчашмаи тамоми таҳқиқот, иктишофот, иттилооти ҷадида ҳамин фалсафаи лоадрист: агар мо яқин дошта бошем, ки ҳама ҷизро медонем ва ё ҷизро, ки медонем, ба кунҳу ҳақиқати ӯ расидаем, дигар дар мо барои тафҳҳусу таҷассуси илмӣ чӣ боқӣ мемонад? Чӣ гуна барои оянда моддаи талаб дар мо пайдо шуда, машғули ҷидду ҷаҳд мешудем? Оре, фалсафаи лоадрист, ки ҷароғи роҳи мо мебошад ва ҳамин фалсафа аст, ки ҳамеша моро барои қадамҳои болотаре таҳрик менамояд ва ҳар қадар, ки дониши мо фузунӣ мегирад, ӯ қалами бутлон рӯи он кашида, моро барои пиллаҳои болотаре роҳбарӣ менамояд. Фалсафаи номбурда ҳарчанд ба

*Кас мушкили асрори фалакро накушод,
Кас як қадам аз ниҳод берун наниҳод.
Чун бингарам аз мубтадие то истод,
Аҷзаст ба дастӣ ҳар ки аз модар зод.*

Низ:

*Онҳо, ки муҳити фазлу одоб шуданд
Дар ҷамъи камол шамъи асҳоб шуданд,
Раҳ 3-ин шаби торик набурданд бурун,
Гуфтанд фасонаеву дар хоб шуданд.*

Дигар:

*Онҳо, ки ҷаҳон зерӣ қадам фарсуданд
В-андар талабаи ҳар ду ҷаҳон паймуданд,
Огоҳ наям аз он, ки эшон ҳаргиз
3-ин ҳол чунон, ки ҳаст, огаҳ буданд.*

Низ:

*Ҷамъе мутафаккиранд дар мазҳабу дин,
Ҷамъе мутаҳаййиранд дар шакку яқин.
Ногоҳ мунодие барояд зи камин,
К-эй беҳабарон, роҳ на он асту на ин!*

Низ:

*Касро паси пардаи қазо роҳ нашуд
В-аз сирри Худо ҳеҷ кас огоҳ нашуд.
Ҳар кас зи ҳаёли ҳеҷ чизе гуфтанд,
Маълум нагашту қисса қўтоҳ нашуд.*

Дигар:

*Ҳарчанд ки рангу рӯи зебост маро,
Чун лола руҳу чу сарв болост маро,
Маълум нашуд, ки дар тарабхонаи ҳок
Наққоши азал баҳри чӣ ороост маро.*

Тасаввур нашавад, ки агар фалсафаи Хайём лоадрист, пас, ҳар кучо, ки як одами нодоне вучуд дорад, бояд файласуф бошад. Ба Сукроти ҳаким гуфтанд: «Вақте ки шумо ҳам чизе намедонед, пас чӣ фарқ аст байни мову шумо?» Дар ҷавоб гуфт, ки «Ман медонам, ки намедонам, вале шумо намедонед, ки намедонед».

Дигар:

*Гўянд, ки май маҳӯр ба шаъбон, на равост,
На низ раҷаб, ки он маҳи ҳоси Худост.
Шаъбону раҷаб маҳи Худоянду Расул,
Мо май рамазон хўрем, к-он ҳосаи мост.*

Дигар:

*Табъам ба намозу рӯза чун моил шуд,
Гуфтам, ки муроди куллиям ҳосил шуд.
Афсӯс, ки ин вузӯ ба бода бишикаст
В-он рӯза ба ним ҷуръае ботил шуд.*

Низ:

*На лоиқи масҷидам, на дархурди кунӣшт,
Эзид донад, гили маро аз чи сиришт.
На дину на дунёву на уммеди биҳишт,
Чун кофари дарवेशаму чун қаҳбаи зишт.*

Низ:

*Гўянд, ки моҳи рӯза наздик расид,
Минбаъд ба гирди бода натвон гардид.
Дар охири шаъбон бихўрам чандон май,
К-андар рамазон маст бихобам то ид.*

Қоонӣ мазмуни рубоии охирро ба тарзи бисёр содаву табиӣ дар риштаи назм кашидааст:

*Май хўрдани ин моҳ раво нест, валекин
Мастона тавон хўрд ба шаб як-ду-се соғар.
Ё хўрд бад-он гуна бибояд, ки зи мастӣ
То шомӣ дигар барнатавон хост зи бистар.*

Шоирӣ дигар дар ин маънӣ гӯяд:

*Қурби як моҳ ба майхона иқомат кардам,
Иттифоқан рамазон буду намедонистам.*

соф бидиҳед, ки шумо аз ин ду шахс кадом якро бештар писанд хоҳед намуд? Хайём ҳамин ашхосро мухотаб сохта, мегӯяд:

*Ту фаҳр ҳамекунӣ, ки ман май нахӯрам,
Сад кор кунӣ, ки май гулом аст онро!*

Хоҷа Ҳофиз ин маъниро ба тарзе нағзу дилкаш дар риштаи назм кашидааст:

*Фақеҳи мадраса дӣ маст буду фатво дод,
Ки май ҳаром, вале беҳ зи моли авқоф аст!*

Фалсафа. Маънои фалсафа чист? Идроки ҳақиқи ашё, оре, ашёе, ки аз ҳар тараф моро иҳота кардаанд. Ҳар вақт мо ба онҳо назар меафканем, худ ба худ ин суол пеш меояд, ки «Онҳо чӣ чизанд, чӣ гуна ба вучуд омадаанд? Аз чӣ пайдо шудаанд? Муфраданд ё мураккаб? Зотиёт, хавос, лавозими онҳо чист?» Баъд ашёи чандеро мулоҳиза мекунем, ки бо ҳам ё яке баъд аз дигаре ба вучуд омадаанд. Суоли дигаре пайдо мешавад, ки: «Оё алокаи ҳосе байни онҳо мавҷуд аст? Ё ба таври тасодуфу иттифок пайдо шудаанд? Дар сурати вучуди алоқа чӣ қисм ва чӣ навъ алоқа аст? Ва барои чӣ ҳаст?» Ғараз ин қисм суолот аст, ки асоси шолудай фалсафаро ташкил медиҳад ва вазифаи илми мазбур аст, ки ин суолотро ҷавоб гуфтаву аз уҳдаи ҳалли онҳо барояд. Вале аввал аз ҳама суоле, ки пеш меояд, ин аст, ки: «Оё ҳақиқати ашёро метавон фаҳмид?». Ҳукамо онро ба таври кулӣ мусбат ҷавоб додаанд, лекин дар ҳар асре, ҳатто имрӯз ҳам ҳукамо ҳастанд, ки муътақиданд ҳақиқати ҳеч чизро наметавон ба даст овард.

Ҳерберт Эспенсер ҳама ашёро ба ду қисмат тақсим кардааст. Аввал, фавқулидрос ва хориҷ аз ҳитаи илму шиносӣ, дувум, таҳти идрок. Ва дар қисмати аввалӣ ӯ рисолаи махсусе таълиф ва собит кардааст, ки дар таҳқиқи ин гуна ашё саъю кӯшиш бакулӣ беҳосил аст.

Шопенҳуэр – файласуфи шаҳри олмонинасаб ба тамоми ашё ҷанбаи манфири ихтиёр намудаду мегӯяд, ки ҳақиқати ҳеч чизро наметавон маълум дошт. Ва бояд донист, ки мазҳаби ҳаким Умар Хайём ҳам ҳамин аст. Хуб тааммул кунед, чизҳоро, ки мо муътақидем, ки онҳоро медонем, оё воқеан ҳамин тавр аст, ки ақида дорем? Маҳсустару намоёнтар ва, билохира, бадеҳитар аз ҳама дар ин миёна модда ва ҳисм аст. Лекин ғавр кунед, мо моддаро то чӣ ҳад медонем? Оре, хавоси чанде аз модда ба мо мақшуф аст: мо медонем, модда таҳлилшуда, то мунтаҳо мешавад ба аҷзҳои сифори ғайриқобили таҷзия, ки онро аҷзҳои зимикротисӣ мена-

Ва дар ҷои дигар ба тарзи ибратангезе мегӯяд:

*Задам теша як рӯз бар талли хок,
Ба гӯш омадам нолаи дарднок,
Ки зинҳор, гар мардӣ, оҳистатар,
Ки чаиму буноғӯшу рӯй асту сар.*

Ин ашъор бо ҳама рангомезихое, ки дар он шуда, мааҳозо шабаҳе аз дурнамои аслест, ки дар ин маънӣ **Хайём** тартиб додаву мегӯяд:

*Дӣ кӯзагаре бидидам андар бозор,
Бар тозагиле лағад ҳамезад бисёр
В-он гил ба забони ҳол бо ӯ мегуфт:
Ман ҳамчу ту будаам, маро некӯ дор.*

Агарчи аз лафзи «оҳистатар» ва асомии аъзои муфрада дар шеъри Шайх асари ҳосе пайдо шудааст, лекин баёни иллати истирҳоме, ки дар ашъори Хайём дида мешавад, таъсираш ба маротиб бештар мебошад. Ӯ ҳамин маъниро дар ҷои дигар ба тарзи муассиртаре дар риштаи назм кашидааст:

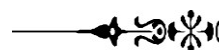
*Пеш аз ману ту лайлу наҳоре будаст,
Гарданда фалак барои коре будаст.
Зинҳор қадам ба хок оҳиста ниҳӣ,
К-он мардуми чаими нигоре будаст.*

Ва дар як ҷо бо перояи дигаре чунин мегӯяд:

*Ин куҳнаработро, ки олам ном аст,
Оромғаҳи аблақи субҳу шом аст
Базмест, ки вомондаи сад Ҷамшед аст,
Қасрест, ки такагоҳи сад Баҳром аст.*

Айзан:

*Ин кӯза чу ман ошиқи зоре будаст,
Дар банди сари зулфи нигоре будаст.
Ин даста, ки бар гардани ӯ мебинӣ,
Дастест, ки бар гардани ёре будаст.*

Таърифи шароб. Ҳамчунон ки Абӯнӯвос дар забони араб фирефтаи бодаи ноб аст, Хайём низ дар форсӣ гирифтори муҳаббати шаробу майи соф мебошад. Ё бо як шӯру шааф, ҳарорату ҷӯш, вачду нишот ва, било-хира, бо ҳолати беҳудиву беихтиёрӣ, ки аз шароб исм мебарад, софу са-реҳ маълум мешавад, ки ӯ шароб меҳӯрда ва махсусан ҳамин шароби зоҳириро меҳӯрда ва ҷои афсӯс аст, ки ӯ сӯфию ориф набуд, балки ҳаки-му файласуф будааст, вагарна шароби ӯ ҳам мисли шароби Ҳоча Ҳофиз ба шароби маърифат таъвил мешуд.

Нисфи рубоиёти Хайём махсус аст ба зикри шаробу таърифи майи ноб ва аксар мазомину афкор ва ҳаёлоте, ки дар ин мавзӯ дар риштаи назм кашидаву Ҳоча Ҳофиз ҳамонро гирифта, бештар шӯху зарифаш кардааст. Бо вучуди ин, дар баъзе маворид бадмастиву беҳудӣ, ки дар каломи Хайём ёфт мешавад, дар каломи Ҳоча наметавон онро пайдо кард ва мо ашъори чанде ҷиҳати намуна зайлан менависем:

*Ман бе майи ноб зистан натвонам,
Бе ҷом кашида бори тан натвонам.
Ман бандаи он дамам, ки соқӣ гӯяд,
Як ҷоми дигар бигиру ман натвонам.*

Низ:

*Моем харидори майи кӯҳнаву нав
В-он гоҳ фурӯшандаи олам ба ду ҷав.
Гуфтӣ, ки пас аз марг кучо хоҳӣ рафт,
Май пеши ман ор, ҳар кучо хоҳӣ рав!*

Дар як замонаву асре, ки ҳаёлоту афкори мазҳабӣ охири дараҷаи ҳукуматро доро мебошад, пояи сармастиву безътиноиро бибинед, ҷӣ андоза аст. Як нафар, ки ғарқи афқору ҳаёлоту мазҳабист, барои таҳқиқ аз ҷигунагии қиёмат назди Хайём меояд ва бо лаҳни мунтаҳодарача тардиду тафҳҳус аз ӯ ҳақиқати ин амрро истеълом мекунад ва мепурсад: «Мавлоно, инсон баъд аз марг кораш ба кучо меанҷомад? Кучо ме-равад?» Ва ӯ бо ниҳояти озодиву бетакаллуфӣ дар ҷавоб мегӯяд: «Оқои ман! Шаробро биёвар, ҷилави ман бигзор ва ҳар кучо, ки меҳӯӣ, бирав, ба ман ҷӣ?!».

Дар натиҷаи таҳқиқоти зиёд маълум мешавад, ки Хайём, агар ҳам шароб менӯшид, ҳакимона будааст, на риндона. Агарчи дар шаръ ҳамин андоза ҳам мамнӯъ мебошад, вале ҳамон тавре ки ҳудаш ишора карда, дар нӯшидани бода бояд нуқоти зайлро дар назар гирифт: яъне, аввал, бояд дид, ки нӯшанда кист ва баъд, ҷӣ миқдор, дигар, бо ҷӣ навъ ашхос

меҳӯҳад бинӯшад? Ва бо дар назар гирифтани шурути мазбура зоҳир мешавад, ки ғайр аз ашхоси оқилу доно, касони дигар ҳақ надоранд ша-роб бинӯшанд.

*Май, гарчи ҳаром аст, вале то кӣ хӯрад?
Он гоҳ ҷӣ миқдору дигар бо кӣ хӯрад?
Ҳар гоҳ, ки ин се шарт шуд рост, бигӯ
Майро нахӯрад мардуми доно, кӣ хӯрад?*

Ва баъд дар ин, ки ҷӣ қисм бояд нӯшид, бепарда мегӯяд:

*Кам-кам хӯру гаҳ-гоҳ хӯру танҳо меҳӯр.
Ҷун ҳушӯрам, тараб зи ман пинҳон аст,
В-ар маст шавам, дар хирадам нуқсон аст.
Ҳолест миёни мастиву ҳушӯрӣ,
Ман бандаи он, ки зиндагонӣ он аст!*

Айзан:

*Ҷун бода хӯрӣ, зи ақл бегона машав
Мадҳӯш мабошу ҷаҳро хона машав.
Хоҳӣ, ки майи лаъл ҳалолат бошад,
Озори касе маҷӯю девона машав.*

Айзан:

*Гар бода намехӯрам, нишони хомист
В-ар низ мудом меҳӯрам, бадномист.
Май шоҳу ҳакиму ринд бояд, ки хӯрад
В-ар з-ин се наӣ, маҳӯр, ки душманкомист.*

Дар ин шакле нест, ки нӯшидани бода, агарчи дар ниҳояти эътидол ҳам бошад, ҳаром ва муҳлиф бо шаръ аст ва он кас ҳам, ки фатвои ҷавоз медиҳад, дарвоқеъ як ҳатойи фоҳиши ахлоқиро муртакиб шудааст. Лекин шумо ду шахсро фарз кунед, ки яке салимуннафс, нексират, бе-лоиш, ҳолӣ аз риёву солус ва аз рӯи воқеъ диндор аст, вале шароб меҳӯрад ва яке дигар аз шароб парҳез мекунад, илова фароизаш ҳам тарк намешавад, аммо ҳамеша ба тақфиру озор ва азияти мардум машғул аст, моли ятим ё вақфро бо ҳиялу дасоиси шаръӣ маҳӯрад, ҳақоикро мактум нигоҳ доштаву таълимоти мазҳабиро мутобиқи майлу хоҳиши худ баён мекунад ва дар он ҳазорон ҳуққа ба қор мебарад. Ин-

Маҷди Ҳамгар дар ҷавоб навишт:
 Ҷамъе зи аҳли хиттаи Кошон, ки бурдаанд
 3-арбоби фазлу дониш гӯи суҳанварӣ,
 Карданд баҳс дар суҳани найситони назм,
 То худ кӣ суфта беҳ дурре дар суҳанварӣ.
 Дар Анварӣ мунозирашон рафту дар Заҳир,
 То мар-кирост пояи беҳтар зи шоирӣ.
 Инсоф чун наёфт гурӯҳ аз дигар гурӯҳ,
 Мар-бандаро гузид назаришон ба доварӣ.
 Дар кони табъ он чи бигаштам карон-карон,
 Дар қаъри баҳр он чи намудам шиноварӣ,
 Шеъри яке баромада чун дурри шоҳвор,
 Назми дигар баромада чун меҳри ховарӣ.
 Шеъри Заҳир, агарчи баромад зи ҷинси шеър,
 Бартар зи Анварӣ назанад лофи шоирӣ.
 Бар авҷи муштарӣ нарасад тири назми ӯ,
 Хоса, ки дар саногариву мадҳгустарӣ.
 Таъми рутаб, агарчи лазиз асту хушмазоқ,
 Кай беҳ бувад зи хосияти қанди аскарӣ?
 Ин аст эътиқоди раҳӣ, хуш қабул кун,
 Гар ту муқаййиди суҳани Маҷди Ҳамгарӣ.
 Зод ин натиҷа нимшаб аз охири раҷаб,
 Дар хову айну дол зи ҳичри паямбарӣ.

Имоми Ҳиравӣ¹ низ, ба ин ақида мувофиқат карда, мегӯяд:

Эй солики масолики фитрат, дар ин суол
 Маъзур нестӣ, ба ҳақиқат чу бингарӣ.
 Тамйизро зи баҳри таносуб дар ин ду тавр,
 Ҳеч эҳтиёҷ нест бад-ин шарҳгустарӣ,²
 К-ин муъҷизасту он сеҳр, он шамъу ин ҷароғ,
 Ин моҳ, он ситорау он ҳур, ин парӣ.

Ин фалсафа, ки инсон некиву бадиро ҳеч мадди назар қарор надиҳад, балки хоҳишҳои нафсониро пайравӣ намудаву он чӣ майлаш кашид ё нафсаш талаб кард, дар кардани он озод бошад ва, билохира, ҳамаи ҳамашро масруфи лазоизи дунявӣ кунад, ба зоҳир ниҳоятдараҷа хатарнок маълум мешавад. Лекин аз мисли Хайём ҳакиме наметавон як чунин фалсафаи хатарноке интизор дошт. Ӯ дар бисёре аз рубоӣташ ба меод ва сазову ҷазо иқрор мекунад ва аз аъмоли зишт моро манъ намудаву ба кирдори нек тарғиб менамояд.

Пӯшида нест, ки дар салтанатҳои Машрикзамин таҳсили сарвату ҷоҳ ва мансаб бо васоили машрӯъу ғайримумкин, балки барои он инсон маҷбур будааст ҳар гуна разоилеро муртакиб шуда ва аз ҳеч амали номашрӯъу кори ғаче рӯбаргардон набошад. Хайём дар он вақт тамошо мекард, медид, ки арбоби дунё шабу рӯз ба такудав, задухурд, дасисаву хила, фасоду интриги дастабандӣ, нифоку дурӯӣ, хушмодаду маҷизгӯӣ ва, билохира, дурӯғгӯӣ машғуланд. Ва баъд медид, бо ҳама ин матоибу шадид ва разоилу бадбахтиҳо натиҷае, ки ба даст меоваранд, то чӣ андоза сареуззаволу нопойдор аст. Як нафар имрӯз вазири аъзам аст, фардо медиданд, дар кӯчаҳо саргардону овора мегардад, яке, ки то дирӯз соҳиби ҳама чиз буд, имрӯз ҷилави дарби масҷиде истода, ба гадоӣ машғул аст. Баромика сити(?) ҷоҳу ҷалолашон дар тамоми рӯи замин мунташир аст, якдафъа ва бидуни муқаддима тамоми хонадони онҳо барбод рафта, ҳатто ному нишонашон ба кулӣ аз миён меравад. Фазл, ки то дирӯз надими хос буд, ҳол сарашро бурида, доранд меовезанд.

Бешубҳа, як нафар ҳаким, як донишманд ин аҳволи ҳавлнокро, ки мебинад, хотиранш ошуфтаву ҳолаш бакулӣ парешон мешавад ва беихтиёр забон ба панду андарз кушуда, чунин хоҳад гуфт: Эй мардум! Ин дунё қобили эътимоду дилбастагӣ нест. Ба ҷоҳу мансаб таъя накунед ва фиреби онро нахӯред, зиндагӣ чизе нест, бақову давоме надорад. Чашм боз кунед ва бо дидаи ибрат нигаред, ин косае, ки дар дасти шумост, аз косаи сари Фаридун дуруст шудааст. Ин хиштҳое, ки дар биноҳо ба кор мебаранд, аз колбади Ҷамшед сохта шудааст. Лаҳзае ба худ оед. Озу хирсро аз худ дур кунед ва барои ин дунё ин ҳама меҳнату ранҷ ба худ роҳ надихед. Камтар дар фикру ҳаёл бошед. Ин дурӯза умр қобили ин ҳама ғаму андӯх нест: қаноатро пеша кунед, фориғу осуда бошед. Вақтро ғанимат бишморед ва, билохира, бихӯред, биёшомед, хуш бошед ва бо хушиву шодкомӣ аз дунё биравед!»

Хайём ба ин нукта ошност ва медонад, ки оммаи мардум ашхоси қаноатпешаро ба назари ҳақорат нигоҳ мекунад ва онҳоро паст мешуморанд, лекин ӯ аз ин тарзи фикр изҳори тааҷҷуб мекунад:

¹ Ҳамон имомест, ки Маҷди Ҳамгар ўро бар Шайх Саъдӣ тарҷеҳ дода ва шайх ранҷида ин шеърро гуфта:

Ҳамгар, ки ба умри худ накардаст намоз,
 Шак нест, ки ҳаргиз ба имомӣ нарасад.

² «Маҷолис-ул-муъминин» дар тазкираи Анварӣ. Чанд қитъаи Ҳамгарро мо андохтем. (Муаллиф).

*Ин ҷамъи ақобир, ки маносиб доранд,
Аз гуссаву гам зи ҷони худ безоранд
В-он кас, ки асири ҳирс чун эшон нест,
Ин турфа, ки одамиш менашморанд.*

Ў каноату озодиро дар абёти зайл ба наҳви шоистае ба мо таълим медиҳад:

*Чун ризқи ту он чи адл қисмат фармуд,
Як зарра на кам шавад, на хоҳад афзуд,
Осуда зи ҳар чи нест, мебояд шуд,
В-озода зи ҳар чи ҳаст, мебояд буд.*
* * *

*Аз марг маяндешу гами ризқ маҳӯр,
К-ин ҳар ду ба вақти ҳеи ночор расад.*

Зиндагонӣ, ки Хайём шефтаи он аст, дар ин рубоӣ онро чунин баён мекунад:

*Дар даҳр ҳар он кӣ ним ноне дорад,
В-ар баҳри нишаст ошён дорад,
Не ходими кас бувад, на маҳдуми касе,
Гӯ, шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоне дорад.*

Сурати ин зиндагиرو Ибни Ямин хеле қашанг қашида, мегӯяд:

*Дутой нон, агар аз гандум аст ё аз ҷав,
Дутой ҷома, агар қуҳна аст ё худ нав,
Ба чор гӯшаи девори худ ба хоҳири ҷамъ,
Ки кас нагӯяд аз ин ҷо бихезу он ҷо рав,
Ҳазор бор фузунтар ба пеши Ибни Ямин,
Зи фарри мамлақати Қайқубоду Қайхусрав.*

Таълимоти ахлоқӣ. Бояд донист, ки фалсафаи ахлоқи Хайём ниҳоятдараҷа содаву мухтасар аст, вале бо ҳамаи ихтисоре, ки дорад, бояд гуфт, ки он барои ҷаҳону ҷаҳонӣён кофӣ мебошад:

*Ғайбат макуну дили касонро м-озор,
Дар уҳдаи он ҷаҳон манам, бода биёр.*

Латифа. Анварӣ як рӯз аз роҳе мегузашт, дид шахсе ба хондани ашъоре машғул мебошад ва ҳамчи тасаввур кард, ки ашъори худӣ ўст. Аз таҳаллуси вай пурсид. Гуфт: «Анварӣ». Лизо хандиду гуфт: «Сирқати шеърро шунида будам, вале то кунун нашнида будам, ки шоирро ҳам бидузданд».

Дар арзиши калом. Бояд донист, ки пояи шеъру шоирии Анварӣ ҳар қадар баланд бошад, иқболаш ба маротиб баландтар аз он будааст. Дар ҳамаи Эрон се нафар ба таври мусаллам пайғамбари сухан шумурда мешаванд, ки аз миёни онҳо яке ҳам Анварӣмебошад. Чунон ки машхур аст:

*Дар шеър се тан паямбаронанд,
Қавлест, ки ҷумлагӣ бар онанд.
Абёту қасидаву газалро,
Фирдавсию Анварию Саъдӣ.*

Ҳотифӣ онро бад-ин тариқ сурудааст:

*Дар шеър се тан паямбаронанд,
Қавлест, ки ҷумлагӣ бар онанд:
Фирдавсиву Анвариву Саъдӣ,
Ҳарчанд ки ло набия баъдӣ.*

Дар замони Або Қоон ин баҳс пайдо шуд, ки Заҳири Форёбӣ болотар аст ё Анварӣ. Охируламр Маҷди Ҳамгарро¹ дар ин боб ҳакам қарор доданд ва махсусан суоле дар назм тартиб додаву аз ў тақозои ҷавоб намуданд ва он ашъор ин аст:

*Эй он заминвиқор, ки бар осмони фазл
Моҳи хуҷистафазливу хуришеди анварӣ,
Ҷамъе зи ноқидони сухан гуфтаи Заҳир
Тарҷеҳ медиҳанд бар ашъори Анварӣ.
Ҷамъи дигар бар-ин сухан инкор мекунанд,
Филҷумла дар маҳалли низоъанду доварӣ.
Рӯҷҳони як тараф ту бад-эшон намо, ки ҳаст
Зери нигини табъи ту мулки суханварӣ.*

¹ Пояи шоирии ў то ин қадар баланду олист, ки бархе ўро бо Шайх Саъдӣ ҳамдӯш қарор доданд. (Муаллиф).

*Қадри ман Соҳиб Қавомиддин Ҳасан донад, аз он-к
Садри ӯро ёдгор аз Носириддин Тоҳирам.*

Ва ба воситаи ҷомеияте, ки дошт, мавриди таваҷҷуҳи умум буда ва ҳама аз ӯ эҳтиром мекарданд. Ҳатто султон Санҷар, чунон ки дар собиқ гуфтем, ба ҳамаи азамату ҷабаруте, ки дошт, барои мулоқоти ӯ ба манзилаш мерафт. Аз тарафи Ҷалолулвузро солоне 500 ашрафӣ ба расми инъом мегирифт ва бо ин ҳама аз даноати табъе, ки доштву дигар молики забонаш набуд, худро дар назари мардум залилу хор месохт. Ӯ дар мадҳи як вазир қитъае сохта ва ин ду байтро зимима намуда, барояш фиристод:

*Ту, ки аз дур ҷамебинӣ пӯшида маро,
Ҳоли беруни дарунам на ҳамоно донӣ.
Тоқи Бӯтолибнагма-ст, ки дорам зи бурун,
В-аз дарун пираҳани Булҳасани Имронӣ.*

Вазир, хотираш аз вай ранчида, ба Футӯҳии Марвазӣ амр кард, чизе дар ҷавоб бигӯяд ва ӯ қасидаи зайлро гуфта барои ӯ фиристод:

*Аз паси он, ки ба як муҳр ду алфи малакӣ
Дошт дар Балх Маликшоҳ ба ту арзонӣ.
В-аз паси он, ки ҳазори дигарат дод вазир,
Қарзи он тири сарахсӣ зи чи мебистонӣ.
Аз паси он, ки зи инъоми Ҷалолулвузро
Ба ту ҳарсола расад маҳре понсадгонӣ.
Эй ба доноӣ маъруф, чаро мегӯӣ
Дар саное, ки фиристодаӣ, аз нодонӣ:
«Тоқи Бӯтолибнагма-ст, ки дорам зи бурун
В-аз дарун пираҳани Булҳасани Имронӣ?»
Чи бахилӣ, ки ба чандин зару симу неъмат,
Тоқу пирохание дӯхт ҷаме натвонӣ?
Понздаҳ сол фузун бошад, то қушта шудаст
Булҳасан, он ки зи эҳсон-и сухан меронӣ.
Пираҳанқуҳнаи ӯ гар-т бачо ҳаст ҷанӯз,
Пасмаҳон пираҳанаи, гӯи зираҳи ҳафтонӣ.
Боқии умр пас он пираҳану тоқ туро
Сазад, ар надҳӣ иброму дигар настонӣ.*

Низ:

*Бадхоҳи қасон ҳеч ба мақсад нарасад,
Як бад накунад, то ба ҳудаи сад нарасад.
Ман неки ту хоҳаму ту хоҳӣ бади ман,
Ту нек набинию ба ман бад нарасад.*

Низ:

*Гар шодӣ аз онӣ хештан медонӣ,
К-осудадилеро ба ғаме бинионӣ,
Дар мотами ақли хеш биниин ҳама умр,
Медор мусибат, ки аҷаб нодонӣ!*

Дигар:

*Эй он ки ҳулосаи ҷаҳор арконӣ,
Бишнав сухане зи олами рӯҳонӣ:
Девуи дадию малаку инсонӣ
Бо туст, ҳар он чи менамоям, онӣ.*

Шумо дар хусуси таълимоти мундариҷа дар ин абёт мумкин аст бигӯед, ки он як таълими тоза нест, балки ҳамаи аҳли мазоҳиб онро таълим медиҳанд. Мегӯем, рост аст, лекин аҳли мазҳаб доираи файзбахшии худро маҳдуд кардаанд. Дар назди эшон некиву эҳсон, ҳубиву ҳамдардӣ, ғамхорӣ, ҷову маҳалли тамоми ин авсоф ҳам мазҳабҳои ҳудашон ҳастанд. Вале дар назди Хайём ин тавр нест, балки фалсафаи ахлоқи ӯ файёзиро таълим медиҳад, назари офтоб, ки ба дашту чаман ҳар ду яксон зиёву равшанӣ мебахшад.

Дар таълимоти ахлоқии Хайём риёву солус ҷурми бузург ва ғайри қобили ғуфрон шумурда мешавад ва дар ҳақиқат касе ҳам то кунун ба ҳубии ӯ аз аҳли риё пардадарӣ накардааст. Ҳофизу Саъдӣ дар даридани пардаи зоҳидони солус яди байзо кардаву беҳтарин шоҳкори худро ба қор бурдаанд, лекин Хайём дар як рубой ба ин мазмун хотима додааст:

*Зоҳид ба зани фоҳиша гуфто: «Мастӣ
В-аз хайр гусастиву ба шар пайвастӣ!»
Зан гуфт: «Чунон ки менамоям, ҳастам,
Ту низ чунон ки менамоям, ҳастӣ!».*

Шумо, агар дар атрофи ин ду байт тааммул кунед, тасдиқ хоҳед намуд, ки барои хароб кардани як одаме, ки зоҳиру ботинаш яксон нест, мазмуне навтару нодиртар ва дар айни ҳол муассиртару ибратангезтар аз ин мазмун намешавад пайдо кард.

Ў инро комилан ғавр кардаву медонад, ки инсон аз чӣ роҳҳо ва ба чӣ васоилу асбобе хоҳу ноҳақ гирифтори уҷбу риё мешавад. Ин аст, ба мо таълим медиҳад, ки худро дар он мавоқеъ аз хатар маҳфуз дорем.

*Дар роҳ чунон рав, ки саломат накунад,
Бо халқ чунон зӣ, ки қиёмат накунад.
Дар масҷид агар равӣ, чунон рав, ки туро
Дар пеш нахонанду имомат накунад.*

Хайём дар ин маврид максудааш ин аст, ки тавре бе сару садо бетакаллуф зиндагӣ кунед, ки мардум шуморо муқаддасу порсо надонанд, чи инсон, вақте ки дар назари мардум оличанобу қудсимаоб қалам рафт, он вақт ба ҳуррияти фикри худ хотима дода, барои тасбитии ин мақоми худ ва ҷалби назари мардум ҳазорон қор маҷбур мешавад бикунад ва ҳол он ки ҳамаи онҳоро ба тақаллуф анҷом дода ва агар пеши мардум ба қудсу тақво муаррифӣ нашуда буд, ҳар оина маҷбур бар ин худдорӣ ва ҳифзи маротиб набудааст.

Фалсафаи ахлоқи Хайём аз ҷаҳади ахлоқи уламои дину зуҳҳод ба маротиб бартару болотар мебошад, зеро ки ин пешвоёни дин як амалро фақат аз ҳайси савоб ё иқоб таҳти назар гирифта, дар он қазоват мекунад, чунон ки дар як амал, ки яқин ҳосил шуд, ки ғоили он мустақимӣ азоб нест ё ҳаст, вале Худованд ӯро хоҳад бахшид. Ба ақидаи онон ҳеҷ андешае дар иртиқоби он амал нест. Аммо мазҳаби Хайём нафси амалу моҳияти як кирдорро бояд дид, чист? Ва бинобар ин ҳар амале, ки зотан нописанду бад бошад, аз он бояд дурӣ намуд ва ба ин ҳарф, ки «Худо хоҳад бахшид» ҳеҷ вақт набояд мустақим шуд. Хулоса, ба ақидаи ҳақими шаҳри мо ҳамаи қадар, ки Худованд медида ва ӯ муртақибӣ ҷурм шудааст, худ азобест дарднок.

*Бо нафс ҳамеша дар набардам, чи кунам?
В-аз кардаи ҳештан ба дардам, чи кунам?
Гирам, ки зи ман даргузаронӣ ба қарам,
З-ин шарм, ки дидӣ, ки чи кардам, чи кунам?*

Назари Хайём ба ғуқаҳо. Шарҳе, ки то ин ҷо роҷеъ ба фалсафаву таълимоти ахлоқӣ ва баландии фикру озолии ҳаёли Хайём ҷиҳати наму-

*В-ин тариқ аз намоиш аст хато,
Чи кунам, ин хато савоби ман аст.
Нест ин бандаро забони ҷавоб,
Ҷомаву ҷои ман ҷавоби ман аст.*

Ў илова бар ҳиҷову мадҳҳои ғазал гуфтанро низ тарк намуд, чунон ки дар ҷавоби касе мегӯяд:

*Дӣ маро ошиқаке гуфт: «Ғазал мегӯӣ?»
Гуфтам: «Аз мадҳу ҳиҷо даст бияфшондам ҳам».
Гуфт: «Чун?». Гуфтамаи: «Он ҷониби гумроҳӣ буд,
Ҳолати рафта дигар бознаёд зи адам.
Ғазалу мадҳу ҳиҷо ҳар се аз он мегуфтам,
Ки маро шаҳвату ҳирсу ғазобе буд ба ҳам».*

Агарчи мазмуни байти охир аз арабӣ гирифта шуда, вале аз он собит мешавад, ки Анварӣ аз ҳақиқати шеърӯ шоирӣ хуб воқиф буд ва медонист, ки он ғайр аз ибрози эҳсосоту тамоюлоту инсонӣ чизе дигаре нест. Оре, шаҳвату ҳирсу ғазаб - ҳамаи инҳо ҷузъи эҳсосоти инсонӣ шумурда шудаву ба сурати ғазал, мадҳ, ҳаҷв дар хориҷ зоҳир мешаванд.

Анварӣ ба қавли Давлатшоҳ ба соли 547 ҳиҷрӣ дар Балх вафот намуд ва дар ҷануби қабри султон Аҳмади Хизравия мадфун гардид.

Ў бар ҳилофи аксари шуаро (чунон ки аз ашъори зер маълум мешавад) дар ғолиби улуми мутадовила дараҷаи камолро доро буд:

*Гарчи дарбастам дари мадҳу ғазал якборагӣ,
Зан мабар, к-аз назми алфозу маонӣ қосирам.
Балки бар ҳар илм, к-аз ақрони ман донад касе,
Ҳоҳ ҷузъӣ бошад онро, ҳоҳ қуллӣ, қодирам.
Мантиқу мусиқиву ҳайат шиносам андаке,
Ростӣ, бояд бигӯям, бо насиби вофирам
В-аз илоҳӣ он чи тасдиқаш қунад ақли сарех,
Гар ту тасдиқаш кунӣ, бар шарҳу бастаи моҳирам
В-аз табиӣ рамз чанд аз чанд беташвир ҳаст,
Қашф хоҳам кард, агар ҳосид набошад нозирам.
Нестам ҳам ҷоҳил аз аъмолу аҳкоми нуҷум
В-ар ҳаме бовар надорӣ, ранҷа шав, ман ҳозирам.
Ин ҳама бигзор, бо шеърӣ муҷаррад омадам,
Чун Саной нестам, охир, на ҳамчун Собирам.*

Аҳли шаҳр аз ин ашъор ба қадре хашмнок шуданд, ки Анвариро ги-
рифтанд, даст баста дар тамоми кӯчаву бозори шаҳр гардониданд. Ҳат-
то қасди чонаш доштанд, ки дар ин миёна Қозӣ Ҳамидулло, соҳиби
«Мақомоти Ҳамидӣ», ба ҳимояти ӯ бархоста, чонашро аз хатар раҳо-
нид. Қозии номбурда ҳамон касест, ки Анварӣ дар мадҳи ӯ гӯяд:

*Ба мадҳу сано гар кунам ройи назме,
На душвор гӯям, на осон фириштам.
Валекин ба мадҳи ҷаноби Ҳамидӣ,
Агар ваҳй бошад, ҳаросон фириштам.*

Худи Анварӣ тамоми ин вақоеъро дар як қасида зикр кардааст: «Эй
мусулмонон, ғиғон аз даври чархи чанбарӣ».

Ва чун Абӯтолиби Наим ва Сафиуддин амми Тоҷиддини муфти ва
Ҳасани Муҳтасиб ва Низомиддин Аҳмади мударрис дар қазияи ӯ шарик
буданд, ин аст, дида мешавад ҳамаи онҳоро дар ин қасида зикр кардаву
аз ҳаҷви Балх ҳам безорӣ меҷӯяд ва мегӯяд: «Балх қуббатулисом аст ва
чӣ гуна ман метавонам онро ҳаҷв кунам?».

Ӯ дар охир аз тамоми ёвасароиҳо тавба карда, узлат ихтиёр намуд.
Султон Алоуддини Ғӯрӣ ўро ба дарбори худ даъват кард, вале қабул
нанамуд ва ин қитъаро дар ҷавоб гуфта, фиристод:

*Кулбае, к-андар ӯ ба рӯзу ба шаб
Ҷои орому хӯрду хоби ман аст,
Ҷояке дорам андар ӯ, ки аз ӯй
Чарх дар айни раику тоби ман аст.
Ҳар чи дар маҷлиси мулк бувад,
Ҳама дар кулбаи хароби ман аст.
Раҳли аҷзову нони хушк дар ӯ
Гарди хони ману кабоби ман аст.
Қалами кӯтаҳу сарири хушаи
Захмаву нағмаи рубоби ман аст.
Хирқаи сӯфиёнаи атлас
Аз ҳазор атлас интихоби ман аст.
Ҳар чи берун бувад аз ин каму беи,
Ҳоша лиссомиён, азоби ман аст.
Хидмати подшаҳ, ки боқӣ бод,
На ба бозӯи хоқу оби ман аст.
З-ин қадар роҳи риҷъатам бастаст,
Он кӣ ӯ марҷаъу маоби ман аст.*

на зикр намудем, аз он ба ҳубӣ метавон пай бурд, ки назари чунин шахсе
нисбат ба фуқаҳо чист?

Ӯ мегӯяд ва чӣ қадар ҳам дуруст мегӯяд:

*Бо ин ду-се нодон, ки чунон медонанд,
Аз ҷаҳл, ки донои ҷаҳон эшонанд.
Хуш бош, ки аз хариш эшон, ба масал,
Ҳар к-ӯ на хар аст, кофирои мехонанд.*

Ғавр кунед, дар миёни муҳаққиқини ислом монанди Ғаззоли, Розӣ,
Муҳиддини Арабӣ, Шайхӣ Ишроқ, Ибни Рушд ва монанди эшон касе
ёфт намешавад, ки неше аз табақаи фуқаҳо нахӯрда бошад, балки ҳамаи
онҳо аз ин тоифа азият кашидаву садама дидаанд. Чаро? Барои ин ки ин
донишмандони бузург наметавонистанд зери бори хурофот рафта, аф-
қору ақоиди омиёнаро қабул кунанд ва чи қадар ҷои таассуф аст, ки ӯ
чунон ки дар рубоии зайл изҳор мекунад, ба воситаи ҳамин фишори
фуқаҳо як ришта ҳақиқ ва асрори гаронбаҳоеро аз мо мактум доштаву
натавониста онҳоро баён намояд:

*Асрори ҷаҳон, чунон ки дар дафтари мост,
Гуфтан натавон, ки он вуболи сари мост.*

*Чун нест дар ин мардуми нодон аҳлӣ,
Натвон гуфтан, ҳар он чи дар хотири мост.*

Хайёмва Урупо. Тааҷҷуб дар ин аст, ки Урупо беш аз Осиё аз Хайём
қадридонӣ намуда, дар тарҷумаи рубоӣ ва таҳқиқи ҳолати ӯ урупоӣён
қадамҳои васе бардоштаанд ва бояд ҳам ин корро бикунанд, чи афқору
хаёлотӣ ӯ ба қадре омехта бо афқор ва хаёлотӣ урупоӣ, ки агар имрӯз
дар ҳаёт буд, шояд як нафар аз муҳаққиқини забардасти Урупо ба қалам
мерафт.

Манобеи иттилооти урупоӣён то соли 1896 мелодӣ ба Хайём маҳдуд
будаст, вале аз вақте ки нигоришҳои қобили тақдирӣ пружисур Куфски
мунташир гардид, инқилоби азиме дар афқори Урупо рӯй дод. Ҳолия
пружисур Росу Ҳер Олан ва ғайри онҳо тарҷумаи рубоӣ ва тазкираи
ҳолати ўро дар инглисӣ таъбу нашр намудаанд. Ва қабл аз он дар Ин-
глистон тарҷумаи машҳурест аз Фитзчеролд ва Мигортӣ, ки бо ниҳояти
эҳтимом таъбу нашр шуда, вале тарҷумаи Корнер муҳимтар аз ҳама аст.
Ван Филд дар санаи 1883 мелодӣ ду китоб мунташир сохт, ки яке фақат

тарҷумаи рубоиёту дигаре рубоиёт ва дар саҳифаи муқобил тарҷума будааст. Никулои фаронсавӣ як сол баъд аз Фитзчеролд рубоиётро ба забони фаронса тарҷума карда, таъбу нашр намуд. Будан Истид онро ба забони олмонӣ тарҷума карда, мунташир сохт ва чанд рубоӣ ҳам ба забони ҳуландӣ тарҷума шудааст. Пруфисури мазбур менависад, ки агар тамоми кутубу рисолаҳоеро, ки роҷеъ ба Хайём навишта шуда, бихоҳам ҷамъоварӣ кунам, ҳароина умрам қафофи онро намедихад.

Қадимтарин нусхаи рубоиёт имрӯз дар Оксфорд мавҷуд ва Ҳарн Олан онро гровир карда, мунташир сохтааст. Ва як нусхаи бисёр нафис ҳам дар Порис мавҷуд мебошад, вале аз ҳайси қидмат ба пойи нусхаи Оксфорд намерасад.

АНВАРӢ

Номи ӯ Маҳмуд, лақаб Авҳадуддин, таҳаллус Анварӣ, мавтину мавлид ба Даҳана, яке аз қурои Абевард аст. Лекин Урфӣ мегӯяд: «Анварӣ гар бувад аз Маҳна, манам аз Шероз» ва онро Ховарон ҳам мегӯянд ва бад-ин ҷиҳат таҳаллуси Анварӣ ибтидо Ховарӣ буд ва баъд ба ишораи устодаш Имора онро ба Анварӣ табдил намуд.

Ӯ таҳсилоти худро дар мадрасаи Мансурияи Тӯс ба итмом расонид ва дар тамоми риштаҳои улуми мутадовила даст дошт, хоса дар нучуму риёзӣ, ки устод будааст. Давлатшоҳ менависад, ки як рӯз паҳлуи дарби мадраса нишаста буд, ки шахсеро дид бо ниҳояти ҷалол меравад. Пурсид: «Ӯ кист?». Гуфтанд: «Як нафар аз шуарои дарбор аст». Ин буд аз ҳамин вақт даст аз иштиғолоти илмӣ кашида, тамоми шабро нишасту қасидае сохт, ки матлааш ин аст:

*Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дастӣ худойгон бошад.*

Субҳ онро ба дарбори султон Санҷар бурда хонд. Султон писандаш омад ва ӯро дар гирифтани силаву қабули шугл мухайяр сохт. Ӯ баъд аз тақдими маросими адаб гуфт:

*Ҷуз остони туам дар ҷаҳон паноҳе нест,
Сари маро ба ҷуз ин дар ҳаволагоҳе нест.*

Санҷар шугли муносибе бо ҳуқуқи кофӣ барои ӯ муқаррар фармуд, чунон ки аз Родкон, ки ҳаракат намуд, Анварӣ ҳам мултазами рикоб бу-

ҳамин нуқсу айбе, ки дар вучуди ӯ будааст, тамоми дунёро бо ҳудаш душман карда буд. Як вақт мардум ба султон Алоуддин Маликулҷибол шикоят карданд, ки Анварӣ подшоҳро ҳаҷв кардааст. Султон ба Малик Тӯтӣ навишт, ки Анвариро гирифта таҳтулҳифз ба дарбор бифирист. Малик Тӯтӣ ба Фаҳриддини шоир ва муншии худ амр кард ба Анварӣ бинавис, ки ман моилам шуморо мулоқот кунам. Фаҳриддин ба Анварӣ бағоят дӯст буд ва бад-ин ҷиҳат майл дошт ӯро аз ҳақиқати амр воқиф созад, вале аз хавфи Малик Тӯтӣ ҷуръати чунин иқдомиро надошт ва наметавонист матлабро сарохатан ба ӯ бинависад. Ин буд дар садри нома ин як шеърро навишт:

حذار خدار من بطشي و فيكي هي الد نيا تقول بملاء فيها
Анварӣ, ки онро дид, фаҳмид дар он розест ва пас аз ковиш қазияро кашф кард, фавран суфоришҳои зиёде гирифта ба дарбори Малик Тӯтӣ фиристод. Султон Алоуддин, ки аз шарҳи қазия воқиф шуд, навишт ба Малик Тӯтӣ, ки агар Анвариро гирифта ба дарбор бифиристон, ҳазор гӯсфанд дар иваз ба шумо хоҳам дод. Малик Тӯтӣ Анвариро талабида гуфт: «Алоуддин ба ман барои гирифтани шумо ҳазор гӯсфанд ваъда кардааст бидихад». Дар ҷавоб гуфт: «Рост аст, аммо муфт намедихад, балки маро дар иваз аз шумо мецоҳад бигирад». Малик Тӯтиро ин ҳарф писанд омад ва ба ӯ навозиш намуду ҷузви хавосу муътамадини хеш қарор дод.¹

Шуарои муҳолиф бо Анварӣ тариқае, ки ихтиёр карданд, ин буд, ки ҳаҷвиёте сохта ба номи ӯ мунташир месохтанд ва аз ин роҳ ба ӯ садамаву озор мерасониданд. Чунон ки ӯ, вақте ки ба Балх рафт, Футӯҳии шоир бо ишораи ҳаким Сӯзанӣ ашъоре дар ҳаҷви Балх гуфта, ба номи Анварӣ интишор дод, ки чанд шеъри он ин аст:

*Чор шаҳр аст Хуросонро бар чор тараф,
Ки васатион ба масофат кам сад дар сад нест.
Гарчи маъмуру харобаи ҳама мардум дорад,
На чунон аст, ки обистани дому дад нест.
Балхро айб агарчанд ба авбои қунанд,
Бари ҳар беҳираде нест, ки сад бихрад нест.
Ҳаббазо, шаҳри Нишобур, ки дар мулки Худой,
Гар бихишт аст, ҳамин аст, в-агарна х(в)ад нест.*

¹ «Лубоб-ул-албоб»-и Авфии Яздӣ ва «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» - тазкираи Фаҳриддини Марвазӣ. (Муаллиф).

Ў бурун бурд ба дар мафрашу овард сутур,
 Маҳмиле басту маро кард чу шоҳе бар гоҳ.
 Ҳамчунон ҷумлаи роҳам ба саломат мебурд,
 На дар он табъ малолат, на дар ин тавъ икроҳ.
 То ба ҳадде, ки маро дод ҳама мехию кафи,
 То ба ҷое, ки ҳама дод ҳарамро ҷаву коҳ.
 Чун ба Чайхун бирасидем, зи ман ҳуш бирафт,
 Гуфт: «Ло ҳавла вало қуввата илло биллоҳ».
 Рафт, барбаст изорею ба Чайхун дарҷаст,
 В-андар он ҷаст ба як дам бигузаит ӯ ба шиноҳ.
 Боз бозомаду гуфто, ки бидидӣ, саҳл аст,
 Дарнишин, хезу макун вақти гузаитан бегоҳ.
 Кишӣ оварду нишастем дар-ӯ ҳар ду ба ҳам
 Чун ду ёр - ӯ ҳама ёридеҳу ман ёрихоҳ.
 Ў чу шере ба яке гӯшаи кишӣ бинишаст,
 Ман сарандарзану берунзан ҳамчун рӯбоҳ.
 Охируламр чу кишӣ ба саломат бигузаит,
 Ҷастам аз киштию омад ба лаби киштигоҳ.
 Арсае дидам чун ҷону ҷавонӣ ба ҳушӣ,
 Шодифзои чу ҷону чу ҷавонӣ гамкоҳ.
 Гуфтам: «Эй бахт, биҳишт аст саводи Тирмиз,
 Гуфт: «Розӣ машав аз равзаи ризвон ба гиёҳ,
 Бош то шаҳр бибинию дар ӯ бори малик,
 Бош, то қалъа бибинию дар ӯ арзи сипоҳ».
 То дар ин будам, гарде зи дари шаҳр бихост,
 Гуфтам: «Он кист?» Маро гуфт: «Ҷанибаткаши шоҳ».
 Омад алқиссаву овард ҷанибат пешам,
 Дидаи ман чу дар он шаклу шабаҳ кард нигоҳ,
 Бӯса додам суму зонуву рикобаи ҳар се,
 Гуфтам, эй рӯзи Буроқ аз ту чу ранги ту сиёҳ!
 Ба саодат ба сари охури худ бозхиром,
 Ки туро поя баланд асту маро по кӯтоҳ.
 Ин ҳама гуфтам ӯ даст ҳамекӯфт, ки не,
 Тарки фармон ҳамаи ҳол гуноҳ асту гуноҳ.

Асосан ҳаҷвгӯӣ аз миёни ақсоми суҳан бо табиати Анварӣ муносибати махсус доштааст. Ва лизо дар ин қисмат маонии нағзу марғуб эҷод мекард. Шеъре, ки аз забони вай хориҷ мешуд, фавран дар ҳама ҷо ишорат меёфт. Ў ба қадре камзарфу камхавсала буд, ки бо андак ранчише, ки аз касе пайдо мекард, билоҳосила шурӯъ ба ҳаҷв менамуд ва ба воситаи

дааст. Дар байни роҳ қасоиди чанде гуфта, ба назари султон расонид, ки аз ҷумла ин аст:

Боз ин чи ҷавонию ҷамол аст ҷаҳонро,
 В-ин ҳол, ки нав гаит заминрову замонро.

Беиттилоии тазкиранависони моро мулоҳиза кунед ҷӣ андоза аст, ки ин ҳикоятро ҳамаи онҳо навиштаанд, вале ҳеч кадом нашуда як вақт қасидае, ки ҷузви дебочаи шоирии Анварӣ шумурда мешавад, онро боз карда, бо диққат нигоҳ кунанд. Худи Анварӣ дар ин қасида мегӯяд:

Хусраво, бандаро чу даҳ сол аст,
 Ки ҳама орзуи он бошад,
 К-аз надимони маҷлис ар нашавад,
 Аз муқимони остон бошад.

Ва аз ин сароҳатан маълум мешавад, ки ин қасидаро ибтидо нагуфта, балки он пас аз даҳ соли интизор суруда шудааст.

Кайфияти вуруди Анварӣ ба дарбори султон Санҷар бад-ин қадар аст. Ў аз як муддат шеър мегуфт, вале наметавонист худро ба дарбор бирасонад ва чихаташ ҳам ин буд, ки амир Муиззӣ, маликушшуарои дарбор, намегузашт касе худро ба шоҳ муаррифӣ намояд. Чун қувваи ҳофизаи ӯ ба дараҷае буд, ки ҳар қасидаеро, ки як бор мешунид, ҳифз мекард, лизо ҳар вақт шоире қасидае ба дарбор оварда, як бор барои амир Муиззӣ мехонд, ӯ онро ҳифз карда, баъд ба шоҳ мегуфт, ки ман онро гуфтам. Чунон ки он қасидаро аз аввал то ба охир барои подшоҳ қироат менамуд. Маълум аст, шоири бечора ин вазро, ки медид, сарафканда шуда, пайи кори худ мерафт.

Анварӣ, ки аз ин ҳол огоҳ буд, як рӯз либосҳои жандае пӯшида, бо вазъе шӯрида хидмати амир Муиззӣ омад ва изҳор дошт: «Ман шоирам ва қасидае дар мадҳи шоҳ гуфта, бо худ овардаам ва мехоҳам онро ба назараш бирасонед». Муиззӣ гуфт: «Бихонед, чист?».

Анварӣ гуфт:

Зиҳӣ шоҳу зиҳӣ шоҳу зиҳӣ шоҳ,
 Зиҳӣ миру зиҳӣ миру зиҳӣ мир.

Муиззӣ гуфт: «Агар мегуфтед:

Зиҳӣ шоҳу зиҳӣ шоҳу зиҳӣ шоҳ,
 Зиҳӣ моҳу зиҳӣ моҳу зиҳӣ моҳ,

як матлаъе мешуд барои қасида. «Анварӣ бино кард ёвасароӣ кардан. Муиззӣ дид ӯ барои масхарагии дарбор хеле муносиб аст, гуфт: «Фардо биёед ин чо». Рӯзи дигар ӯ дар дарбор ҳузур ба ҳам расонида. Муиззӣ ӯро бо худ ба ҳузур бурд ва ишора кард қасидае, ки дар мадҳи подшоҳ сохтаед, бихонед. Анварӣ бо лаҳни шоирона шуруъ ба хондани ин қасида намуд:

*Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.
Шоҳ Санҷар, ки камтарин хадамаш
Дар ҷаҳон подшаҳнишон бошад.*

Ин ду шеърро, ки хонд, лаҳзае диранг кард ва ба Муиззӣ гуфт: «Агар ин қасидаро шумо гуфтаед, бақияро бихонед». Муиззӣ хомӯш шуд, Анварӣ тамоми қасидаро хонд ва Санҷар ниҳоятдараҷа писандаш омад, вайро ҷузъи надимони маҷлиси хеш қарор дод, то кораш ба дараҷае боло гирифт, ки Санҷар бо ҳама шукӯҳу ҷалоле, ки дошт, ду бор барои дидани Анварӣ ба хонааш рафт.

Ӯ дар нучум ба тавре ки дар собиқ ишора шуд, яди тӯлое дошт. Дар замони султон Санҷар ӯ назар ба иҷтимои кавокиби сабъаи сайёра дар бурҷи Мизон хабар дод, дар як рӯзи муайяне боди шадиде меояд ва тамоми абниязу иморотро вайрону мунҳадим месозад. Ин хабар, ки интишор пайдо намуд, ваҳшат бар мардум муставлӣ шуд. Зерзаминҳо ва сардобҳое тартиб доданд ва дар рӯзи мавъуд ҳама дар он сардобҳо ҷамъ шуданд ва иттифоқан бод, ки ҳатто як ҷароғро хомӯш кунад, падида наёмад. СанҷарАнвариро талабид ва итоб намуд. Ӯ дар ҷавоб гуфт: «Аҳкоми кронот ин тавр нест, ки фавран зухур пайдо кунад». Фариди Котиб қитъаи зайлро гуфтааст:

*Гуфт Анварӣ, ки аз ҷиҳати бодҳои сахт
Вайрон шавад иморату кохи Сикандарӣ.
Дар рӯзи ҳукми ӯ навазидааст ҳеч бод,
Ё мурсил арриёҳ, ту донию Анварӣ.*

Ӯ беш аз ин муносиб надонист, ки дар шуғли худ боқӣ монад, лизо тарки мулозимат гуфта, ба Нишобур рафт. Овозааш он вақт ба тамоми атрофу ҷавониб печида буд. Мулуку умаро ҳар кадом ӯро ба дарбори

хеш даъват менамуданд. Аз ҷумла султон Аҳмад Пирӯзшоҳ дар санаи 523 ҳиҷрӣ мактубе фиристод ва ӯро назди хеш хонд. Ӯ ҳаракат кард, вале баъд шунид, ки бояд аз рӯди Ҷайхун убур кунад, тарсид то ин ҳад, ки вақте ки ба Балх расид, аз султон маъзарат хост ва дар ҳамон ҷо иқомат гузид. Лекин дар Балх ба қадре саҳт ба ӯ гузашт, ки ба танг омада, қасидае гуфт ва хидмати султон фиристод, ки чанде шеъри он ин аст:

*3-ин ҳол, ки дар Балх кунун дорам
Аз хавфи парешониву гумроҳӣ,
3-ин беи ағар ваҳму гумон бурдӣ
Он мухтӣи кӯтаҳназари шоҳӣ,
Бар абраи Ҷайхун на ба омӯзиш,
Чун бат ба табиат шудаме роҳӣ.*

Султон яке аз муътамадини худро фиристод, ки ӯро бо худ бардорад, ба дарбор биёварад. Шоири номӣ, вақте ки канори рӯди Ҷайхун расид ва чашмаш ба об афтод, музтариб гардид. Далеле, ки бо вай буд, барои ташҷеи ӯ лунг баста, худро миёни об андохт ва машғули шино гардид ва масофати зиёдеро аз об тай кард ва ба Анварӣ ҳолӣ мекард, ки набояд тарсид. Хулоса, баъд аз заҳмоти зиёде ӯро дар қоиқ нишонда ба соҳил расониданд. Асби хосаеро, ки барои савории ӯ ҳозир карда буданд, ишора шуд бар он савор шавад. Ӯ бадван маҳзи муурооти одоб ибод кард, ки савор шавад, то ба исрор ӯро савор карда, ҳаракат намуданд ва бад-ин тариқ ӯро ба дарбор расониданд. Қасидае, ки дар байни роҳ гуфта буд, баъд аз вуруд ба дарбор онро хонд ва қасида ин аст:

*Ҳаббазо бахти мусоид, ки суи ҳазрати шоҳ
Мардумӣ карду раҳам дод пас аз чандин гоҳ.
Андаромад зи дари ҳуҷраи ман субҳдаме
Рӯзи Баҳманҷана, яъне дувуми баҳманмоҳ.
Сол бар понсаду сиву се зи таърихи Аҷам,
Гуфт: Бархез, ки аз шаҳр бурун шуд ҳамроҳ.
Чи равӣ роҳи тараддуд қазулаи фақам,
Чи касӣи кафиш тахайюл балағ асасил зи боҳ.
Чун барангехт маро, рафту ҷароғе афрӯхт,
Бе таҳошӣ чу рафиқе, ки бувад аз ашбоҳ.
То ки ман ҷома бипӯшидаму берун рафтам,
Ба шитобе, ки видоам на раҳӣ карду на роҳ.*

*Ду гавҳар баромад зи дарёи ман,
Фурӯзанда аз рӯяшон рои ман.
Яке исмати марямӣ дошта,
Яке нури Исо бар ӯ тофта.
Фиристодаам ҳар ду дар назди шоҳ,
Ки ёқутро дурч дорад нигоҳ.
Арӯсе, ки дур ӯ зи модар бувад,
Беҳ, ар пардадораи бародар бувад.
Бибояд, чу ояд бари шахрёр
Чунин пардагиро чунон пардадор.
Чу ман нузли хоси ту ҷон додаам,
Чигар низ бо ҷон фиристодаам.*

Аз шеърӣ охир асли роз ба хубӣ зоҳиру ошкор мегардад.
Ӯ, вақте ки ин маснавиро менавишт, синнаш болиғ бар 63 сол буд,
чунончи дар он ҷо, ки вафоти ҳар як аз ҳукаморо таҳти унвони ҷудогона
зикр карда, зимнан ба номи худаш, ки мерасад, чунин мегӯяд:

*Низомӣ, чу ин достон шуд тамои,
Ба азми шудан тез бардошт гом.
Фузун буд шаш маҳ зи шасту се сол,
Ки бар азми раҳ бар духул зад дувол.*

Баъд аз маснавии мазбур ҳам шоирӣ ва ҳам умри ӯ ҳар ду хотима
пайдо намуд. Дар таърихи вафоташ саҳт ихтилоф аст. Давлатшоҳ мена-
висад, ки он дар соли 596 ҳиҷрӣ вуқӯъ ёфта, вале он муҳолиф бо қавли
худӣ Низомӣ мебошад. Тақии Кошӣ мегӯяд, ки ӯ дар 606 ҳиҷрӣ вафот
ёфтааст. Ҷомӣ 592 ҳиҷриро таърихи вафоти ӯ медонад, лекин ин қадар
мусаллам аст, ки вафоти ӯ баъд аз 599 ҳиҷрӣ буда ва занни қавӣ ин аст,
ки он аз шашсад ба боло набояд таҷовуз карда бошад.

Ва чун санини умраш ба узлату инзиво гузашта ва бо мардум хулта-
ву омезиш надошт, лизо аз вақоеъ ва ҳолоти зиндагонии ӯ камтар бар
мо маълум аст. Арбоби тазкира умуман аз ӯ бағоят таҳсину таъриф ме-
кунанд, ки ӯ аз хушомад ва тамаллуқи салотину умаро бакуллӣ муназзаҳ
будааст ва шакке нест, ки тарзи сулуку рафтораш бо салотине, ки нисбат
ба ӯ иродат меварзиданд, хеле содаву беолоиш ва аз рӯи иззати нафс бу-
дааст. Лекин дар таърифу тамчиди салотин мадоеҳе, ки дар маснавиё-
таш дарҷ аст, назири мадоеҳи умуми мадехасароён пур аст аз муболиға
ва тамаллуку хушомад. Аз ин болотар, вақте ки ба исми як подшоҳ ме-

Анварӣ аз Заҳир ё аз тамоми муосирини худ болотар бошад, мо
харфе надорем. Лекин ўро ҳамдӯши Саъдиву Фирдавсӣ қарор додан,
алҳақ, беинсофист. Аммо қитъаи машҳур ва қазовати Маҷди Ҳамгар, ки
дар фавқ зикр шуд, аз он ҳамин қадар собит мешавад, ки Анварӣ дар
қасидасарой пайғамбари аср буда, ҳамон тавр, ки Фирдавсӣ ва Саъдӣ
дар маснавӣ ва ғазал пайғамбар буданд. Лекин мо дар ин ҳам харф до-
рем, зеро тарзу услубе, ки дар қасида аз муддате чараён доштааст, Ан-
варӣ чизе бар он изофа накарда ва агар ҳам карда бошад, муосиринаш
бо ӯ дар ин амр шарик буданд. Аз хусусиёти қасоиди Анварӣ эҷоди
маонии нағзу марғуб ва тавсиаи муболиғот ва, билохира, ба кор бурда-
ни истиороту ташбеҳоти ҷадид аст. Лекин Абдулвосеи Ҷабалӣ, Азракӣ,
Заҳир дар ин саноеъ аз ӯ ба ҳеҷ қисм камӣ надоранд. Шоири шаҳири мо
дар яке аз қасоидаш аз ташбеҳ ба ҳилол гурез ба мадҳ кардааст ва он яке
аз беҳтарин шоҳкориҳои ӯ шумурда мешавад:

*Дӯш султони чархи оинафом,
Он кӣ дастури шоҳрост гулом,
Аз канори набардгоҳи уфуқ,
Чун ба дасти гуруб дод зимом,
Дидам андар саводи турраи шаб,
Гӯшвори фалак зи гӯшаи бом.
Гуфтам он наъли хинги дастур аст,
Қурратулайну фаҳри Оли Низом.*

Вале бояд донист, ки ин ташбеҳу гурез ҳар ду тақлидест, ки ӯ аз
Мантиқии Розӣ намуда ва он ин аст:

*Маҳи гардун магар бемор гашта,
Ки нолиду танаи бигрифт нуқсон.
Ба сони гӯи симин буд, акнун
Баромад бар фалак чун нӯки чавгон.
Ту гуфтӣ хинги соҳиб тоҳтан кард,
Фиканд ин наъли заррин дар биёбон.*

Дар ин ашъор таровату лутфе, ки вучуд дорад, дар ашъори фавқӣ
Анварӣ нест. Заҳири Форёбӣ низ ҳамин ташбеҳро гирифтаву чанд
ташбеҳи дигаре ҳам бар он изофа намуда, бар қашангиву дилрабоии он
афзудааст, чунон ки мегӯяд:

*Пайдо шуд аз каронаи майдони осмон
Шакли ҳилол чун сари чавғони шахрёр.
Ман бо хирад ба ҳучраи хилват шитофтам,
Гуфтам, ки «Эй натиҷаи алтофи кирдгор,
Боз ин чи нақши булачабу шакли нодир аст,
К-аз коргоҳи ғайб ҳамегардад ошкор?
Гардун зи чомаи кӣ буридаст ин тароз,
Гетӣ зи соиди кӣ рабудаст ин савор?»
Гуфт: «Он чӣ баршумурдӣ, аз он ҷумла ҳеч нест,
Донӣ, ки чист, бо ту бигӯям ба ихтисор,
Наъли саманди шоҳи чаҳон аст, к-осмон
Ҳар моҳ бар сараш ниҳад аз баҳри ифтихор».*

Ва ин яке аз абёти машҳури Анварист, ки роҷеъ ба маҷхул будани қадру қимати одамӣ дар ватан гӯяд:

*Ба шахри хеш-дарун беҳатар бувад мардум,
Ба кони хеш-дарун бебаҳо бувад гавҳар.*

Лекин он махсусан аз ин як шеъри Амир Муиззӣ сирқат шудааст:

*Мардум ба шахри хеш надорад бисе хатар,
Гавҳар ба кони хеш надорад бисе баҳо.*

Гараз, барои исботи пайғамбарии Анварӣ ҳеч навъ каромату муъҷизае дар даст нест, вале дар ин ҳам шак нест, ки ӯ дар баъзе ҷиҳот аз муосирини худ монанди Адиб Собир, Азракӣ, Ломей, Рашидаддини Ватвот, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Муиззӣ ва ғайра имтиёз доштааст ва инак мо тафсили онро зайлан менигорем:

Аз мумаййизоти Анварӣ яке ин аст, ки шоирӣ ӯ маҳдуд ба мадеҳа-сароӣ нест. ӯ ҳар гуна масоилу мавзӯот ва ё вақоеу достонеро, ки фарҳангу забон аз он вусъату баст пайдо мекунад, муназзам баён менамояд. Чунончи, имрӯза касе бихоҳад ворид дар баёни як ришта масоили умумӣ бишавад, дар алфозу иборот, пайванду таркиб, фаслу васл савои Анварӣ аз каломи соири шуаро хеле кам кӯмак хоҳад гирифт.

ӯ дар як қасида маойиби шоирӣ ва адами эҳтиёҷ ба онро дар риштаи назм кашида, ки ҳатто матолибу нукоте, ки дар асри ҳозир дар мазаммати шоирӣ гуфта мешавад, тамоми онро зикр кардааст. Аз ҷумла, мегӯяд, ки «шоир ҳатто аз каннос ҳам пасттар аст, зеро вучуди каннос барои дунё зарурӣ, лекин шеърӯ шоирӣ чӣ зарурате дорад?»

*Ман гуфтаму дил ҷавоб меодод,
Хоридаму чашма об меодод.
Ин чор ҳазор байт аксар
Гуфтам ба чаҳор моҳ камтар.
Гар шугли дигар ҳаром будӣ,
Дар чорда шаб тамом будӣ.
Таърихи аён, ки дошт бо х(в)ад,
Ҳашиоду чаҳор буду понсад.*

ӯ дар изои ин хидмат аз подшоҳ силае, ки дархост кард, ин буд, ки фарзандаш ҷузви надимон ва мусоҳибони валиаҳд қарор гирад.

Ва дигаре «Ҳафт пайкар», ки мутааллиқ аст ба қиссаи Баҳроми Гӯр, бар ҳасби амри султон Ғиёсиддини Карбарслон Алоуддини Оксанқурӣ назм сохт ва он дар 14 рамазони 593 сураат гирифт.

Баъд аз вафоти Қизиларслон бародарзодааш Абӯбакр Нусратуддин, писари Муҳаммад бинни Элдигиз, бар тахт нишаст, вале «Сикандарнома»-ро бидуни он ки аз ҷое ишора бишавад, балки ба майли ҳудаш ба ҳуляи назм даровард ва ба номи Абӯбакр Нусратуддин, ки байни ӯ бо ин табақаи Салҷуқ иртиботи махсусе аз қадим барқарор буд, мунташир сохт ва ин маснавӣ дар соли 599 ба итмом расид, чунон ки дар хотимаи «Сикандарномаи баҳрӣ» сохта:

*Ба поён шуд ин достони дарӣ
Ба фирӯзфолию некахтарӣ.
Зи ҳичрат чунон бардиҳам ёдгор,
Навад нух гузашта зи понсад шумор.*

ӯ ин маснавиро тақдими пошоҳ намуда ва дар изои он илова бар маблағе нақд, як асби саворӣ ва чомаҳои гаронбаҳои чанде бо ашёи нафисаи дигаре сила ба ӯ ато гардид.¹

Ман аз баъзе асотид шунидаам, ки қадру манзалати Низомӣ дар назди салотини он аср то ин дараҷа будааст, ки яке аз салотин духтарашро ба писари Низомӣ ба занӣ дод, вале онро дар ҳеч китобе надидаам. Фақат дар хотимаи «Сикандарномаи баҳрӣ» ин матлаб маълум мешавад, ки ӯ писару духтарашро бо ҳам ба хидмати Нусратуддин фиристода буд, чунон ки мегӯяд:

¹ Дар хотимаи «Сикандарнома» ба он ишора шуда, вале таъҷҷуб аст, ки маблағи нақд ҳазор зикр шудааст ва агар мурод ҳазор диноҳам бошад, боз ин маблағ на дархури мақоми Низомист ва на шоистаи мақоми як подшоҳи машриқӣ мебошад. (Муаллиф).

Худ Манучехрхон подшоҳе буд бағоят илмдӯсту хунарпарвар ва аз аҳли фазлу адаб ниҳоятдараҷа навозиш ва қадрдонӣ мефармуд. Чунончи, Ҳоконӣ, Абулаълои Ганҷавӣ - устои Ҳоконӣ, Зулфиқори Шервонӣ ва ғайра ҳама парвардаи хони неъматӣ буданд.

Абулаълои Ганҷавӣ дорои мансаби маликушшуароӣ ва Ҳоконӣ ба лақаби афзалушшуароӣ мулаққаб будааст. Ин подшоҳ фармоне ба Низомӣ навишт, ки достони «Лайлию Мачнун»-ро ба назм биёварад, чунки дар дебоҷа ба ин матлаб ишора карда, мегӯяд:

*Дарҳол расид қосид аз роҳ,
Овард мисоли ҳазрати шоҳ.
Биништа ба хатти хуб хешам,
Даҳ-понзда сатри нағз пешам
К-эӣ маҳрами ҳалқаи гуломӣ,
Қодусухани ҷаҳон, Низомӣ.
Хоҳам, ки ба ёди шиқи Мачнун
Гӯӣ сухане чу дурри макнун.*

Ӯ ин фармонро, ки хонд, дар қабули он мардуд буд, вале Муҳаммад, писараш, ки он вақт синни вай болиғ бар ҷаҳордаҳ сол буд ва ҳузур дошт, илтимос кард, ки онро қабул намояд. Низомӣ фармуд: «Қони падар, дар аҳаммият ва шухрати ин дoston ҷои сухан нест, лекин сарзамине, ки аз он сухан меронад, чизе ки матбӯъу ҷолиби таваҷҷуҳ бошад, дар он ҷо нест, яъне аз баҳору боғу роғ, ҷашмаву сабза, аз ҳору раёҳин, суруду рақс, дарбори салтанатӣ, ҳадаму ҳашам, шукӯҳу ҷалол аломату нишоне ёфт намешавад. Ва дар як кӯҳистоне сахту регистоне хушк ҷӣ санъате метавон ба кор бурд ва ҷӣ ҳунаре метавон нишон дод?

*Не боғу на базми шаҳрёрӣ,
Не рӯду на май, на қомгорӣ.
Бар хушкӣи регу сахтӣи кӯҳ
То чанд сухан равад дар андӯҳ.*

Ва бад-ин ҷиҳат аст, ки то кунун касе дар ин садад наҷфтода, ки онро дар риштаи назм биёварад». Муҳаммад гуфт: «Бо ҳамаи ин аҳвол ҳайф аст, ки як дoston бад-ин муҳиммӣ аз ҳуляи назм маҳрум монад». Билоҳира, Низомӣ онро қабул намудаду машғули назми дoston гардид ва дар муддати камтар аз 4 моҳ онро ба итмом расонид:

*Эӣ бародар, бишнавь рамзе зи шеъру шоирӣ,
То зи мо, муште гадо, касро зи мардум нашмарӣ.
З-он ки аз канноси нокас дар мамолик ҷора нест,
Ҳошалиллаҳ, то надонӣ ин суханро сарсарӣ.
З-он ки гар ҳоҷат фитад, то фазлаеро кам қунанд,
Ноқиле бояд, ту нагдонӣ, ки худ берун барӣ.
Кори Ҳолид кай ба Ҷафъар мешавад ҳарғиз тамом,
Он яке ҷӯлоҳакӣ донад, дигар барзигарӣ.
Боз гар шоир набошад, ҳеч нуқсон н-уфтад
Дар низоми олам, аз рӯи хирад гар бингарӣ.
Одамиро чун маунат шартӣ кори ширкат аст,
Нон зи канносӣ хӯрӣ, беҳ з-он бувад, к-аз шоирӣ.
Он шундастӣ, ки нуҳсад кас бибояд пешавар,
То ту нодониставу беобаҳӣ ноне хӯрӣ.
Дар азои он агар аз ту набошад ёриё,
Он на нонхӯрдан бувад, донӣ чи бошад - мудбирӣ.
Аз чи воҷиб шуд, бигӯ, охир бад-ин озодмард,
Ин ки меҳоҳӣ аз ӯ ё он ки з-ӯ мустақбирӣ.
Ӯ туро кай гуфт, к-ин калатраҳоро ҷамъ қун,
То туро лозим шавад чандон шикоятгустарӣ.
Умри худ худ мекунӣ зоеъ, аз он товон маҳох,
Ҳам ту ҳоким боӣ, то ҳам з-он ки бифрӯшӣ, харӣ.
Душмани ҷони ман омад шеър, чандаш парварам!
Эӣ муслмонон, фиғон аз дасти душманпарварӣ.
Шеър донӣ чист -дур аз рӯи ту ҳайзурриҷол,
Қоилаш, гӯ, хоҳ Кайвон бошу хоҳе Муштарӣ.
Ин ки пурсад ҳар замон ин кунӣ хар, ин ришӣ гов,
К-Анварӣ беҳ ё Футӯҳӣ дар сухан ё Санҷарӣ?
Ростӣ, беҳ Буфарос омад ба кори шоирон
В-он на аз ҷинси сухан ё аз қамоли қодирӣ,
З-он ки ӯ чун дигарон мадҳу ҳиҷо ҳарғиз нагуфт,
Пас, маранҷ, ар гӯядат: ман дигарам, ту дигарӣ.
Мардро ҳикмат ҳамабояд, ки доман гирадаи,
То «Шифо»-и Бӯалӣ хоҳад, на жоғи Бухтарӣ.*

Замоне, ки тоифаи ғуз Султон Санҷарро гирифта кардаву то чандин сол дар қайд нигоҳ доштанд, иғтишошу ноамнӣ дар мамлакат пайдо шуд ва мардуми Хуросон ба танг омада, мултаҷӣ ба Аҳмад Сулаймон

шуданд ва, билохира, аз Анварӣ тақозо карданд, ки ин вақоеи ибратан-
гезро дар риштаи назм биёварад. Ў қабул намуда, ин ашъорро гуфт:

*Бар Самарқанд агар бигзарӣ, эй боди сабо,
Номаи аҳли Хуросон ба бари Хоқон бар.
Номае, матлаи ӯ ранҷи тану офати ҷон,
Номае, мақтаи ӯ дарди дилу сӯзи ҷигар.
Номае, бар рақамаш оҳи шаҳидон пайдо,
Номае, дар шиканаи хуни шаҳидон музмар.
То кунун ҳоли Хуросону раоё будааст
Бар худованди ҷаҳон хоқон пӯшида магар?
Эй каюмарсбақо, подшаҳи кисроадл,
Эй манучеҳрлиқо, хусраву афридунфар.
Қиссаи аҳли Хуросон бишунав аз сари лутф,
Чун шунидӣ зи сари раҳм дар эшон бингар.
Ин дилафгору ҷигарсӯхтагон мегӯянд,
К-эӣ дилу давлату динро зи ту шодиву зафар.
Хабарат ҳаст, к-аз ин зеру забар шум ғузон
Нест як тан зи Хуросон, ки нашуд зеру забар.
Бар бузургони Хуросон шуда хурдон солор,
Бар қаримони ҷаҳон гашта лаимон меҳтар.
Шод илло ба дари марғ наёбӣ мардум,
Бикр ҷуз дар шиками мом наёбӣ духтар.
Бар мусулмонон з-он шакл кунанд истихфоф,
Ки мусулмон нақунад садяки он бар кофар.
Халқро з-ин ғам фарёдрас, эй шоҳнажод,
Мулқро з-ин ситам озод кун, эй нексиар.
Раҳм кун, раҳм бар он қавм, ки ҷӯянд ҷавин
Аз наси он, ки нахӯрдандӣ аз ноз шакар.
Раҳм кун, раҳм бар онҳо, ки наёбанд намад,
Аз наси он, ки аз атласион будӣ бистар.*

Ў дӯстери даъват намуда ва руқъаи даъватро дар назм навиштааст:

*Надорад маҷлиси мо бе ту нуре,
Агарчи нест маҷлис дархури ту.
Чи фармой, чи ғӯй, маслиҳат чист -
Ту оӣ назди мо ё мо бари ту?*

ки шуаро шахсан ашъори худашонро қироат кунанд, балки он ашъор ба
василаи як нафар соҳибовоз ба лаҳни дилкаш хонда мешуд ва ин шахсро
ровӣ меномиданд, ки ҳар шоире ҳамеша бо худ ҳамроҳ дошт. Чунончи
ровӣ бархост ва шурӯъ ба хондани қасида намуд.

Расм буд, ки ҳуди шоир бархоста меистод, то ашъораш тамом шавад
ва аз ин рӯ Низомӣ хост бархезад, ки султон ба ӯ қасам дод, ки бинши-
над, чунон ки мегӯяд:

*Чу барпо истодам, гуфт: «Биниш!»,
Ба савгандаи нишонд, ин манзалаат бин.*

Ровӣ баъд аз итмоми қасида шурӯъ ба хондани ҳикояти «Хусраву
Ширин» намуд. Подшоҳ дасташро рӯи дӯши Низомӣ гузошта, бо камо-
ли шавқ гӯш медод, пай дар пай офарин мегуфт ва дар охир мутаваҷҷеҳи
Низомӣ шуда, фармуд: «Шумо ба ман ҳаёти тозае бахшидед ва то абад
номамро боқӣ гузоштед ва, бинобар ин, мадҷони шумо ҳастам ва бояд
силаи ин хидматро ба шумо ато кунам». Баъд пурсид, бародарам Элди-
ғиз аз деҳоти холиса ду деҳ ба туюли шумо дода буд, оё дар тасарруфи
шумост ё на? Дар ҷавоб гуфт:

*Бале, шоҳи саъид, аз хоси хешам
Пазируфт, он чи фармудӣ зи пешам.
Чу рахти умри ӯ киштӣ равон кард,
Маро не, ҷумла оламро зиён кард.*

Султон қаряро, ки Ҳамдуниён ном дошт, ба вай ато фармуд,¹ вале,
мааттаассуф, ин қаря боиру махруб будааст ва маълум ҳам нест, ки дар
ин мавқеъ подшоҳ аз он иттилоъ дошта ё на? Ў дар «Хусраву Ширин»
чунин шикоят мекунад, ки ҳосидон дар ин хусус ба ман таън мезананд,
вале ман ба онҳо мегӯям: «Боке нест, зеро адлу доди султон онро
маъмуру обод хоҳад сохт».

Яке аз салотин, ки ба Низомӣ амр кард китобе дар назм ба исми ӯ
таълиф намояд, Манучеҳр Хоқони кабир Ҷалолуддунё ваддин подшоҳ
Ахситон,² будааст, ки яке аз бузургтарин салотини Шервония шумурда
мешавад. Ин силсила эронияносл ва аз насли Бахроми Ҷубин буданд.

¹ Шарҳи он дар хотимаи «Ширину Хисрав» мазкур аст. (Муаллиф)

² Ба зоҳир ғалат ба назар меояд, зеро китоби «Лайлию Мачнун»-ро ӯ ба номи Шервоншоҳи Ахи-
стон ибни Манучеҳр манзум доштааст, вале ба тавре ки дар ҷои дигар тазаккур дода шуда, ин аз
котиб ношӣ шудааст. (Мутарҷим).

*Ишорат ранге аз даргоҳи маъмур,
Ба шугли банда илқо кард манишур,
Ки з-ин сон тухфаи оӣ бисозад,
Ки ақл аз миннатаи гардан фарозад.*

Ҳангоме ки ӯ ба навиштани ин маснавӣ иштиғол дошт, яке аз дӯстонаш, ки дар мазҳаб ниҳоятдараҷа мутаассиб буд, ба назди вай омад. Ӯ ба Низомӣ бо лаҳни тунду норизоятӣ мегӯяд: «Ҷоидаи навиштани ин афсонаҳои дурӯғи ростӣ куффор чист?».

*Ҷусуни бутпарастон бифкан аз мушт,
Ҷусунхонӣ макун бар Занди Зардушт.
Дари тавҳид зан, к-овоза дорӣ,
Ҷаро расми мугонро тоза дорӣ?*

Вале вақте ки чанд шеър барои ӯ хонд, мутаассир шуда, бидуни ҳеҷ тасаннӯъе гуфт:

*Чунин сеҳре ту донӣ соз кардан,
Буте бо Каъбае анбоз кардан.*

Баъд аз итмоми «Ширину Хусрав» Муҳаммад ибни Элдигиз, ки дар ҳақиқат соҳиби тахту тоҷ буд, реҳлат намуд ва Қизиларслон ба ҷои вай бар тахт нишаст ва ӯ, вақте ки ин бишнид, фармоне фиристода, Низомиро ба дарбор талабид. Ӯ фармонро, вақте ки ба вай доданд, мутобиқи русуми он аср аввал рӯи сар гузошта, баъд се тарафи онро бӯсида боз кард. Чунон ки дар хотимаи «Ширину Хусрав» мегӯяд:

*Мисоли шоҳро бар сар ниҳодам,
Се ҷо бӯсидаму сар барқушодам.*

Билофосила савор бар асб шуда, озими мақсуд гардид ва муддати як моҳ тайи тариқ менамуд, то он ки ба пойтахт расид. Вақте ки хабарӣ вурудашро ба дарбор доданд, аз тарафи подшоҳ ба Шамсиддини Аҳмад амр шуд, ки рафта, ӯро бо хушбах ба ҳузур биёварад. Вақте ки Низомӣ ворид шуд, бисоти айш пахну садои созу овоз баланд буд. Султон барои эҳтироми ӯ фавран ҳукм кард созу овозро мавқуф карданд ва худ аз ҷой бархоста, маросими эҳтиром ба амал овард ва дар ҷои шоистае вайро нишонид. Муддате бо ҳам машғули суҳбат буданд, то бино шуд қасидаеро, ки дар мадҳи шоҳ гуфта буд, бихонад. Дар он аср маъмул набуд,

Аз мулозимат ва дарюзагарӣ тавба намуда, ин китъаро гуфтааст:

*Ману ин аҳд, ки бо қажбаи раънои ҷаҳон
Баъд аз он ишқ набозам на ба саҳву на ба амд.
Қуввати додан агар нест маро, боке нест,
Қуввати носитадан ҳаст фалиллоҳилҳамд.*

Дар беқадрии аҳли илму ҳунар мегӯяд:

*Эй хоҷа, макун, то битвонӣ талаби илм,
То дар талаби ротиби ҳаррӯза намонӣ.
Рав масҳарагӣ пеша куну мутрибӣ омӯз,
То доди худ аз меҳтару кеҳтар биситонӣ.
Фиръавну азоби абаду риши мурассаъ,
Мӯсои Калимуллаҳу ҷӯбеу шубонӣ.*

Ва дар ғукдони қувваи ақлу тамиз дар авом мегӯяд:

*Рӯбаҳе медавид дар ғами ҷон,
Рӯбаҳе дигараи бидид чунон,
Гуфт: «Хайр аст, бозгӯй хабар».
Гуфт: «Харгир мекунад султон».
Гуфт: «Ту хар най, чи метарсӣ?»
Гуфт: «Оре, вале одамииён
Менадонанду фарқ менақунанд,
Хару рӯбоҳашон бувад яксон».*

Шайх Саъдӣ латифаи «Ин ҳам бачаи шутур аст»-ро, занни ғолиб ин аст, ки аз ҳамин ҷо гирифтааст. Дар тарзи муқолима ва басти китобат, тақаллуфоте, ки дар Машриқзамин маълум аст, ҳатто Анварӣ ҳам аз он танг омада буд, чунон ки мегӯяд ва ҷи кадар бетақаллуфона мегӯяд:

*Тақаллуф миёни ду озодамард
Бувад нописандидаву саҳтком.
Биё, то тақаллуф ба яқсӯ ниҳем,
На аз ту рукӯу на аз мо қиём.
Ба суннат кунем иқтидо з-ин сипас,
Саломун алайкум, алайкум салом.*

Дар хичо. Ифтихори умдаи Анварӣ дар ҳаҷвгӯист ва шакке нест, ки агар ҳаҷвгӯӣ ҷузъи ойину шариат қарор мегирифт, шореъ ва пайғамбари он Анварӣ будааст. Ў дар ҳаҷву хичо мубтакири мазомини нағзу марғуб ва мучиди маонии борику латиф ва бикру тоза аст ва қуввати тахайюл, ки шартӣ умдаи шоирӣ, дар тамоми ҳаҷвиёти ӯ маҳсусу ошкор мебошад. Вале ҳазорон афсӯс, ки ин қисмат аз каломи ӯ пур аст аз дашном ва фаҳшу носазо ва аз миёни ҳазорон ашъори ҳаҷвияи ӯ гайр аз яке ё дуто бақия ҳеҷ кадом қобили дарҷи китоб нест. Ва агар касе мовил ба дидани онҳост, китоби «Оташкада» мавҷуд аст, ба он мурочиат кунад ва мо ҳеҷ вақт дасту қалами худро ба он олуда нахоҳем сохт.

Ў чизе дар мадҳи касе гуфта, баъд тақозои сила намуда ва дар охир ўро таҳдид ба ҳаҷв менамояд. Зайлан мулоҳиза кунед, ки ӯ ин маъниро чӣ қадар хуб баён намудааст:

*Се байт расм бувад шоирони томеъро:
Яке мадеҳу дигар қитъаи тақозой,
Агар бидод, севум шукр в-ар надод, хичо
Аз ин се байт ду гуфтам, дигар чи фармой?*

Ва дар ҳаҷви як асб чунин мегӯяд:

*Бар одат аз висоқ ба саҳро бурун шудам
Бо як-ду ошно ҳам аз абнои рӯзгор.
Асбе чунон, ки донӣ зер аз миёна зер
В-аз қоҳилӣ, ки буд, на суксук, на роҳвор.
Дар хуфту хез монд, ҳама роҳи идғоҳ
Ман гоҳ аз ӯ ниёдаву гоҳе бар ӯ савор.
На аз губори хоста берун шудӣ ба зӯр,
На аз замини хаста барангехтӣ губор.
Гаҳ таънае аз ин, ки рикобаи дароз кун,
Гаҳ базлае аз он, ки инонаи фурӯ гузор.
Ман волаву хиҷил, мутаҳаййир фурӯ шуда,
Чашме сӯи яминаму гӯше сӯи ясор.*

Савдо дар ҳаҷви асб қасидае, ки гуфта, аз ҳамин ашъори Анварӣ тақлид намуда, ҳатто дар баҳру қофия низ аз ӯ мутобиат шудааст.

Нукта. Дар девони ӯ ҳаҷвиёти чанде ба зану писараш ҳам мавҷуд аст ва умуман тасаввур мекунам, ки ӯ дар ҳаҷв то ин дараҷа ифрот мекард, ки ҳатто аз зану фарзандонаш ҳам намегузашт. Вале занни қавӣ ин аст, ки шуарои дигар ин ашъорро гуфта, ҷузъи девони ӯ қарор додаанд ва

он шаҳрҳои адабпарвар ҳам панҷ ҳазор ашрафӣ ва як қатор шутур, ки бори онҳо аз ақсоми порчаи нафиси қиматӣ буд, сила ба вай ато фармуд.

Қариб чиҳил сол аз синнаш рафта буд, ки шурӯъ ба навиштани «Махзан-ул-асрор» намуд.

Дар он замон Ганча, маҳалли Низомӣ, ҷузъи салтанати Салҷуқиён маҳсуб ва салтанат ҳам бо Туғрулибни Арслон будааст. Ин шаҳрҳои номӣ ба илму фазл мавсуф ва дар шучоату далерӣ ва адлу дод машҳур ва маҳсусан дорони таъби шеър ҳам будааст. Ва ин рубой ба номи ӯ машҳур аст:

*Дирӯз чунон висоли ҷонафрӯзе,
В-имрӯз чунон фироқи оламсӯзе.
Ҳайф аст, ки дар дафтари умрам айём,
Онро рӯзе нависад, инро рӯзе.*

Туғрул тамоми корҳои мамлакатро ба дасти Атобак Муҳаммад ибни Элдигиз супурда, ки ибтидо ғулом буд ва баъд батадрич қораи боло гирифт, то он ки ба мансаби амралумароӣ расид ва бародараш Қизиларслон дар муҳими умури салтанат ба вай шарикӣ ҳамроҳ будааст. Ва ӯ ҳамон касест, ки Заҳири Форёбӣ дар мадҳи ӯ гӯяд:

*Нух курсии фалак ниҳад андеша зери по,
То бӯса бар рикоби Қизиларслон занад.*

Низомӣ он вақт шурӯъ ба навиштани китоби «Ширину Хусрав» карда буд ва ҳанӯз огози китоб буд, ки овозааш дар ҳама ҷо печида ва Туғрул, ки аз он мутталаъ гардид, амр кард китобе таълиф кунад, ки ба таври ёдгор боқӣ монад, чунон ки дар дебоча гӯяд:

*Чу султони ҷаҳон, шоҳи ҷавонбахт,
Ки бархурдор бод аз тоҷу аз тахт,
Ба султони ба тоҷу тахт пайваст,
Ба ҷои Арслон бар тахт биниаст.
Ман ин ганҷинаро дар мекушодам,
Бинои ин иморат мениҳодам.*

подшоҳ мамдӯҳи Низомӣ буда, ки «Махзан-ул-асрор»-ро ба номи ӯ навиштааст (Аз «Ҳафт иқлим»-и Амини Розӣ). (Муаллиф).

*Чу дур гарчи дар баҳри Ганча гумам,
Вале аз Қаҳистони шаҳри Қумам.*

Ва дар ҳақиқат ватани ӯ Тафриш буда, вале чун ҳокимнишини он Қум аст, лизо ба ҷои Тафриш худро ба Қум мансуб доштааст.

Волиди бузургвори Низомӣ ватанашро тарк гуфта, ба Ганча рафт ва Низомӣ дар он ҷо¹ таваллуд ёфт. Соли валодати ӯро касе муътариз нашуда, вале чун соли вафоташ, бино ба кавли саҳеҳ, 596 ҳиҷрист ва санини умрашро ҳам умуман 63 сол навиштаанд, пас, соли валодати ӯ бо-яд 533 ҳиҷрӣ буда бошад.

Хонадони Низомӣ ҳама аз аҳли фазлу ҳунар буданд. Қавомии Муртарзӣ - бародараш яке аз машоҳири шуарои он аср буд ва аз ҷумла қасидае сохта, ки тамоми саноеи шеърӣ дар он мавҷуд аст.

Низомӣ аз ибтидои син ба таҳсили улум пардохт ва ба тавре ки аз калимоташ бар меояд, дар тамоми риштаҳои улуми мутадовила даст доштааст.

*Ҳар чӣ ҳаст аз дақиқаҳои нӯҷум,
Бо яқояк ниҳуфтаҳои улум.
Хондаму сирри ҳар варақ ҷустам,
Чун туро ёфтам, варақ шустам.*

Дар тариқат ва сулук ӯ бо Воҳии Фарраҷии Занҷонӣ байъат карда буд.

Низомӣ гарчи табиати дарвешона дошт, лекин шоирӣ ҳам дар ӯ фитриву ҳудодод буд ва чун шоирӣ дар он вақт ривоче басазо дошт, лизо баъд аз фароғат аз таҳсили улум, вақте ки барои таълиф қалам ба даст гирифт, каломи мавзун аз вай таровиш намуда, бинои сурудани шеър гузошт ва ин қареха дар ӯ рӯзона дар тараққӣ буда, то он ки мақомаш ба ҷое расид, ки шаҳрҳои боазамати он замон навозишу қадрдонии ӯро аз лавозими салтанати хеш шумурдаву хоҳиш мекарданд китобе ба номи онҳо дар назм таълиф намояд.

Ва аввалкасе, ки ин гӯи ифтихорро рабуд, Баҳромшоҳ² аст, ки «Махзан-ул-асрор»-ро Низомӣ дар 575 ҳиҷрӣ ба номи ӯ таълиф намуд ва

¹ Амини Розӣ, Лутфалии Озар онро навишта, лекин истидлоле, ки ӯ аз «Искандарнома» кардааст, зикре аз он дар нусахи мавҷуда нашуда ва дар хусуси Тафришу маҳалли валодат шарҳе, ки зикр шуда, аз Лутфалии Озар маъхуз аст. (Муаллиф).

² Султон Алпарслони Салҷуқӣ Минкӯҷаки Ғозиро, ки манзури назари халифа қоним ба Амруллоҳ буд, ба ҳукумати Арзанҷон ва тавобеу музофоти он таъйин намуд ва Баҳромшоҳ аз хонадони ӯ мебошад. Рифъату ҷалолаш ба поёе расид, ки султон Қилиҷарслони Салҷуқӣ, подшоҳи Рум, духтари худро ба зании ӯ дод ва ӯ подшоҳе буд ниҳоят қаримуттабъу баландҳиммат ва ҳамин

чун душман зиёд дошт, лизо ҳамин тавр боқӣ монда ва ба номи ӯ тамоми шудааст. Ва дар таъйиди он Футӯҳии Марвазӣ ашъоре, ки дар ҳаҷви Балх гуфтаву ба номи Анварӣ машҳур сохт, ҳанӯз дар девони Анварӣ мавҷуд мебошад. Ва ҳол он ки Абулҳасани Фароҳонӣ, шореҳи қасоиди Анварӣ ва баъзе дигар, сареҳан навиштаанд, ки ашъори мазбурро Футӯҳии Марвазӣ гуфтааст.

Ӯ чун дар улуми арабия маҳорат дошт, лизо талмеҳоту ҷумалот ва алфози арабиرو дар ашъори худ ба қадре хуб ба кор бурдааст, ки гӯи нигин дар ҳалқаи ангуштар савор кардаанд. Мулоҳиза кунед:

*Шоирӣ донӣ кадомин қавм карданд, он ки буд,
Аввали шон Амриқайсу охири шон Бӯфарос.
В-ин ки ман ходим ҳамепардозам, акнун соҳирист,
Сомирӣ ку, то биёбад гӯишмоли ломасос.*

Дар ҷавоби қасидаи Саной гӯяд:

*Бирав, ҷони падар, тан дар машият деҳ, ки дер афтад,
Зи яъҷуҷи таманно раҳна дар садди «ва лав шиъно»
Бале, аз «ҷоҳиду» яқсар ба дастии туст ин ришта,
Валек аз «ҷоҳиду» ҳам барнахезад ҳеч бе фино.*

Айзан:

*«Анзаруно нақтабис мин нури қум» кай гуфт чарх,
К-офтоб аз офтоби ҳимматат кард иқтибос.
То ки бошад ин масал «калёсуаҳдир роҳатайн»,
Бо вай андар роҳатӣ, к-ӯро набошад бими ёс.
Бе сапедадам шаби хазлони бадхоҳат ҷунон-к
То ба субҳи ҳашир мегӯяд, «аҳодом садос».*

Ва он ишора аст ба ин матлаи Мутанаббӣ: «Аҳдома саддос фӣ аҳод».

*Дӯстон бо як ҷигарпурхун, ки инак қад мазо,
Душманон бо якдигар пурханда, к-инак қад ҳалак.*

Айзан:

Одам аз нисбати вучуди ту ёфт
Ихтисоси хилқату биядий.
Дӯш бо осмон ҳамегуфтам,
Бар сабили суоли матлабий.
К-эй Алӣ, харҷи ин ҳашам бар кист,
Ҳимматат гуфт: қад заманнат Алий.

Мири об асту ҳақ ҳамегӯяд,
Ки минан моъ кулла шайъи ҳий.

Айзан:

Хасми туву қоидаи мулки ӯ,
Он шуда аз бадви ҷаҳон мустақим.
Чун ду бино буд барафрошта,
З-он ду яке муҳдасу дигар қадим.
Зилзилаи қаҳри ту, шон кард наст,
Зилзитат ас-соата шайъи азим.

Касоне, ки қоил ба пайғамбарии Анварӣ мебошанд, дар субути он мегӯянд, ки ӯ халлоқи маонист. Мутанаббӣ дар як ҷо мегӯяд:

فان تفق الا نام و انتمنهمفان المسك بعض دم الغر ال

Ва дар ҷои дигар мегӯяд:

فان في الخمر معنا ليس في العنب

Анварӣ тамоми ин ташбеҳотро дар як ҷо ҷамъ карда, мегӯяд:

Дар ҷаҳониву аз ҷаҳон беиш,
Ҳамчу маънӣ, ки дар баён бошад.

Айзан:

Зи ҳирси хидмати ӯ сарнигун ҳамеоянд
Ба вақти зодан аз арҳами модарон тифлон.

Яке аз хасоиси умдаи шоирӣ дар назари авом муболиға аст ва ӯ дар ин қисмат муқаддам бар ҳама мебошад.

Дар мадҳи мамдӯх:

а) Эй беш з-офаринишу кам з-офаридгор.
б) Чист, к-он бар ту раво нест, магар азз ва ҷал.

Бузургворе, к-он дар камоли қудрати хеш,
На Эзад асту чу Эзад бузургу беҳамтост.

Айзан:

Гар сабо аз кафи дасти ту вазад вақти баҳор,
Дирам афишон диҳад аз шох бурун дасти чанор.

Анварӣ ва Урупо. Инро ҷузви иқболи Анварӣ бояд шумурд, ки каломаш мавриди қабули урупойён воқеъ шуда ва ниҳоятдараҷа ба он аҳаммият додаанд. Пруфисур Валентин Жуковский рус дар шарҳи зиндагӣ ва тарҷумаи калимоти ӯ китобе дар ҳудуди 170 саҳифа навишта, ки ановин ва абвоби он ба шарҳи зерин аст:

Дебоча, аз саҳифаи 1 то 7.

Муқаддима, аз саҳифаи 8 то 24.

Боби аввал, аз саҳифаи 1 то 30 дар шарҳи зиндагонии Анварӣ.

Боби дувум, аз саҳифаи 31 то 78 муштамил бар хусусиёти каломи Анварӣ.

Боби севум, аз саҳифаи 79 то 97 муштамил бар шурӯҳи каломи Анварӣ.

Боби чаҳорум, аз саҳифаи 98 то 102, забон ва тавориҳи муаллафот.

Боби панҷум, аз саҳифаи 103 то 134, тарҷумаи қасоид.

Боби шашум, аз саҳифаи 135 то 137, тарҷумаи ғазалиёти Анварӣ.

Пруфисур Браун шарҳи мабсута роҷеъ ба китоби номбурда навишта. Хуб аст қориини китоб ба он мурочиа намуда, бибинанд, ки уламои Урупо дар ҳар забоне чӣ мутолиоти амиқа ва таҳқиқоти рашиқа ба амал оварда ва мо мусулмонҳо бо камоли таассуф фарсангҳо аз ин маънӣ дур, ки ҳатто аз тақлиди онҳо ҳам очизу маҳрумем.

НИЗОМӢ

Илӥс Юсуф ном, куня Абӯмуҳаммад, лақаб Низомиддин, таҳаллус Низомӣ, мавлид ва мавтин, бино ба қавли машҳур, Ганча аст. Вале ӯ аслан аз аҳли Қум буда, чунон ки дар «Сикандарнома» мегӯяд:

*Зи гесӯ гаҳ камар мекард, гаҳ тоҷ,
Бад-он тоҷу камар шаҳ гашта муҳтоҷ.*

Дар ҳамканор шудани ошику маъшук:

*Шаборӯзе дигар хуфтанд мадҳуш,
Бунафша дар сару насрин дар оғӯш.*

Ҷавоб додани Нӯшоба:

*Ба посухнамудан зани ҳушманд
Зи ёқути сарбаста бикшод банд
Аз он симгун сиккаи навбаҳор,
Дирамрез кун бар лаби ҷӯйбор.
Зи боридани абри кофурбор,
Суман руста аз дастҳои чанор.*

Айзан:

*Суманбар гофил аз наззораи шоҳ,
Ки сунбул баста буд бар наргисаи роҳ.*

Айзан:

*Кушода тоқи абрӯ то сари дӯш,
Кашида тавқи габгаб то буногӯш.*

Айзан:

*Хоби наргис хумори дидаи ӯ,
Нози насрин дирамхаридаи ӯ.*

Айзан:

*Чу бар фарқ об меандохт аз даст,
Фалак бар моҳ марворид мебаст.
Суман соқиву наргис ҷом бар даст,
Бунафша дар хумору сурхгул маст.*

Айзан:

*Бунафша тоби зулф афканда бар дӯш,
Кушода бод насринро буногӯш.*

расад, тавре сухан меронад, ки аз он ҳамчи маълум мешавад, ки ғайр аз дарбори он подшоҳ бо ҳеч дарборе таааллуқ надорад ва ӯ он подшоҳро шоҳаншоҳи рӯи замин ва фармонфармои мутлақ нишон медиҳад. Бешак, ӯ қасоиди мадҳия насохтааст, лекин дар маснавиёташ мадоеҳе, ки навиштааст, ба қадре шадиду зӯрманданд, ки қасоид дар муқобили он гӯй қобили зикр намебошанд. Мулоҳиза кунед:

*Вилоятситон шоҳи гетипаноҳ,
Фаридункамар, балки Хоқонкулоҳ.
Ситора, ки бар чарх сояи сараш,
Зада сиккаи абдуҳу бар сараш.
Чу тир аз камони камин афканад,
Сари осмон бар замин афканад.
Фарангу Фаластину руҳбони Рум
Пазирои фармони муҳраи чу мум.*

Ва чизе, ки бештар аз ҳама ҳайратангез аст, ин ки ӯ худро дар назари салотин монанди як шоири муфлиси гадопеша муаррифӣ мекунад, бад-ин наҳв:

«Ман намакхори аълоҳазратам, гуломам, бандаи он даргоҳам, бо тавачҷуҳи каме аз тарафи зоти ақдаси мулукона тамоми парешониҳои ман ислоҳ мешавад ва мушкилотам ҳал хоҳад гардид».

Калом. Ӯ ғайр аз «Хамса» ашъори зиёде доштааст, ки мафқуд шудаанд. Давлатшоҳ менависад, ки иддаи он ашъор аз ғазалу мувашшаҳот ва ғайраҳо бист ҳазор будааст. Дар тазкираҳо ҷаставу гуруҳи ашъоре аз ӯ аз қасоиду ғазал ва қитъаот дида мешавад. Ва таъҷҷуб ин ҷост, ки бо вучуде, ки мӯҷиди тамоми рангомезиҳои таронаи ишқ аст, маазолик, ғазалиётҳо номарғубу хунук ба назар меояд. Ва мо ҷиҳати намунаи ашъор чанде зайлан зикр мекунем:

*Хушо ҷоне, к-аз ӯ ҷоне биёсуд,
На дарвеше, ки султоне биёсуд.
Накӯй бар накӯрӯе бимонод,
Ки аз лабҳои дандоне биёсуд.*

Низ:

*Ба умри худ парешонӣ мабинод.
Диле, к-аз вай парешоне биёсуд.*

Низ:

*Маро гӯӣ, ки чунӣ, чунам, эй дӯст,
Ҷигар пурдарду дил пурхунам, эй дӯст.
Шунидам ошиқонро менавозӣ,
Магар ман з-он миён берунам, эй дӯст?*

Низ:

*Пеши ту кардаам аён ҳоли табаҳи хеиро,
То ту насиҳатаи кунӣ чаими сиёҳи хеиро.
Сарзанишам макун, ки ту шифтатар зи ман шавӣ,
Гар нигарӣ дар оина рӯи чу моҳи хеиро.*

Низ:

*Хутаниҷамолӣ, эй маҳ, зи ҳабаиш, чӣ ном дорӣ,
Ту ба ҷуз хатеву ҳоле зи ҳабаиш кадом дорӣ?
Ҳабаиштан ранги мӯят, хутаништан ранги рӯят,
Ту миёни ин ду кишвар ба қучо мақом дорӣ?
Ҳабаишӣ манам, ки дар тан ҳама сӯхтаст хунам,
Хутанӣ туй, ки дар бар ҳама сими хом дорӣ.
Ҳабаишӣ сафед набвад, хутанӣ намак надорад,
Ту ба гояти сафедӣ намаке тамом дорӣ.*

Гох-гоҳе аз миёни ин ғамзаҳои фарсуда ҷумалоти ҳассосу шӯху зарифе ҳам пайдо мешавад:

Бӯса меҳохам аз он лаб, ту чи мефармой?
Гар савоб аст, бигӯ, в-арна хатое бикунам.

Ӯ қасоиди зиёде сохта, лекин чизи муҳимму тозае дар ин қасоид ёфт намешавад. Дар қасоидаш ба ҷанги Саной рафта, ахлоқу тасаввуфро бо ҳам омехта, лекин дар ин қисмат аз Саной хеле ақиб аст ва бад-ин ҷиҳат ҳам қасоидаш мақбул воқеъ нашуда. Фақат қитъае сохтааст ҳовии ибороти салису равон ва маонии нағзу дилкаш, ки то имрӯз касе натавонидааст онро ҷавоб гӯяд ва он қитъа ин аст:

*Дӯш рафтам ба харобот, маро роҳ набуд,
Мезадам нолаву фарёд, ки аз ман нашунуд,
Ё набуд ҳеч кас аз бодафурӯшон бедор,
Ё ки ман ҳеч касам, ҳеч касам дар накушуд.*

ба субҳ ташбеҳ менамуданд, лекин аз рӯи салиқаи завқи мутааххирин яке аз шуаро мегӯяд:

Субҳ зи хуришеди руҳат хандае.

Ва ин гуна ташбеҳоту истиороти латифу нозук махсус ба Низомӣ буда ва ӯст, ки мӯҷиди онҳо мебошад. Ҳатто дар калимоти мутааххирин ҳам назири онро наметавон пайдо кард. Мо барои субути он ашъори чанде аз ӯ ба таври мисол зайлан зикр менамоем:

*Ба боғи шуъла-дар деҳқони ангишт
Бунафша медуруду лола мекишт.*

Сухан ин буда, ки оташ дар уҷоқ равшан гардида ва аз дуд кам мешудааст ва ин ки оташ муштаил мешудааст, ӯ онро ин тавр баён карда, ки қошқори уҷоқ дар боғи шуълаи бунафша дарав мекардаву лола мекоштааст.

Айзан:

*Даромад нақибанди монавидаст,
Заминро нақшҳои бӯса мебастан.*

Мусаввир, вақте ки ба дарбор рафта, мувофиқи одоби русуми дарбор заминро бӯса медодааст ва онро мебинед ин тавр баён намуда, ки мусаввир аз бӯсаҳои нақшу нигор мекардааст.

*Ба нӯшинлаб он ҷомро нӯш кард,
Зи лаб ҷомро ҳалқадагӯш кард.*

Ҳангоми сар кашидани қадаҳ дар лаб ҳайат ва шакле, ки пайдо мешавад, онро ташбеҳ ба ҳалқа намуда ва, бинобар ин, қадаҳро ҳалқабагӯши лаб қарор додааст.

Айзан:

*Ҳаво бар сабзаҳо гавҳар густа,
Зумуррадро ба марворид бастан.*

Шабнамро ба марворид ва сабзаро ба зумуррад монанд кардааст. Айзан:

дар ба он дев ҳамлаву ҳучум бурд. Қатъи назар аз тартиби ҳамлаи хос, Сикандарро ба офтобу ҳарифро ба замин ташбеҳ намудан, ки мавзун ҳам буда, ташбеҳи мураккаб махсусан ин лутфро ду баробар кардааст.

Ҳангоме ки Искандар ба як нафар паҳлавони русе каманд андохтааст, мегӯяд:

*Каманди адӯбандро шахрёр
Бияндохт чун чанбари рӯзгор.*

Номае, ки аз тарафи ҳазрати расул (с) ба Хусрави Парвиз навишта шуда, мутобиқи русуми араб номи ҳазрат болои нома дарҷ ва номи Хусрав зери он мастур буд ва вақте ки ӯ номаро кушода, номи худро зери номи пайғамбар мебинанд, саҳт дар ғазаб шуда, номаро рез-рез карда, дур меандозад. Ин ҷо Низомӣ сохта:

*Чу унвонгоҳи оламтобро дид,
Ту гуфти, саггазида обро дид.*

Бояд донист, ки кудамо ва мутааххирин ҳар кадом дорои хусусиёте ҳастанд ҷудогона. Дуруст аст, ки дар муқобили матонату пухтагӣ ва низ ҷазолати каломи кудамо мутааххирин каломашон сабук ба назар меояд, вале инсофан дар мутааххирин мазоёе вучуд дорад, ки аз ҳар ҷиҳат қобили таваҷҷуҳ мебошад. Аз ҷумла, латофати ташбеҳот ва зарофату назокати истиороти онҳост, ки дар каломи кудамо ёфт намешавад, зеро ташбеҳоти кудамо содаву табиӣ будааст ва бештар дар ин саноеъ аз ҷиҳози махсус қор мегирифтанд. Лекин асри мутааххирин, ки тамаддун ба авҷи қамол расида ва эҳсосоти афрод оливу нозуку латиф шуда буд, он вақт ташбеҳоту истиороти кудамо беасар монда ва аз дилчаспӣ афтода буд ва, инак, мо барои тавзеҳи матлаб як мисоли ҳиссӣ нақл мекунем. Мулоҳиза кунед, вақте ки тамаддуни як қавм ба ҳоли ибтидоист, атрҳои тезу тундро мардум бештар писанд карда, атре, ки зананда набошад, аз он эҳсоси бӯи хуш намекунанд. Ин аст, ки араб мушқу анбару хануду атри таласӣ ва нозбӯро, ки тунду зананда аст, писанд карда. Вале имрӯз, ки дар ҳар ҷиҳат латофат ва нозукии махсус пайдо шудааст, басо мешавад мушқу таласӣ ба димоғ садамаву азият мерасонад, балки атриёте дар муқобил, ки бамаротиб латифтар мебошанд, пайдо шудаанд, ки ҳатто ашхоси одиву маъмул аз онҳо ба воситаи латофати зиёд наметавонанд эҳсоси хушбӯӣ кунанд. Ташбеҳу истиора ҳам ҳамин ҳукмро доро мебошад. Латофату нозукии ташбеҳоту истиороти махсус аст ба мутааххирин, масалан, кудамо чехраи маъшукро ба офтоб ва хандашро

*Посе аз шаб бигузаист, бештарақ ё камтар,
Ринде аз гуфра бурун қард сару рух бинамуд.
Гуфт: «Хайр аст, дар ин вақт қиро меҳохӣ?
Бемаҳал омаданат бар дари мо баҳри чи буд?»
Гуфтамаи: «Дар бигушо». Гуфт: «Бирав, ҳарза мағӯ,
К-андар ин вақт қасе баҳри қасе дар нақушуд.
Ин на масҷид, ки ба ҳар лаҳза дараи бикшоянд,
Ки ту дер оиву андар сафи пеш исти зуд.
Ин хароботи мугон аст, дар ӯ риндонанд,
Шоҳиду шамъу шаробу шақару нойу суруд.
Ҳар чи дар ҷумлаи офоқ дар ин ҷо ҳозир,
Муъмину барҳаману габру насориву яҳуд.
Гар ту хоҳӣ, ки дам аз суҳбати эшон бизанӣ,
Ҳоки пои ҳама шав то, ки биёбӣ мақсуд».*

Исматӣ Бухорӣ ва Урфӣ низ бо табдили қофия онро ҷавоб гуфтаанд, вале бо андак тааммуле маълум мешавад, ки ҷавоб нест. Қитъаи Исматӣ ин аст:

*Сархуш аз қӯи харобот гузар қардам дӯш
Ба талабқори тарсобачаи бодафурӯш.
Пешам омад зи сари қӯча парирухсоре.
Қофаре, шивагаре, зулфи чу зуннор ба дӯш.
Гуфтам: «Ин қӯи чи қӯиасту туро хона қучост?
Эй маҳи нав ҳамаи абрӯи туро ҳалқабағӯш».
Гуфт: «Тасбеҳ ба хок афкану зуннор бибанд,
Санг бар шишаи тақво зану паймона бинӯш.
Баъд аз он пешӣ ман о, то ба ту гӯям сухане,
Роҳ бинмоям, агар бар суханам дорӣ гӯш».
Дин барафкандаву мадҳуш давидам дар пеш,
То расидам ба мақоме, ки на дин монду на ҳуш.
Дидам аз дур гурӯҳе, ҳама девонаву маст,
Аз ҳуми бодаи шиқ омада дар ҷӯшу хурӯш.
Бе майу мутрибу соқӣ ҳама дар айшу сурур,
Бе майу ҷому суроҳӣ ҳама дар нӯшонӯш.
Чун сари риштаи номус бирафт аз дастам.
Ҳостам то сухане пурсам аз ӯ, гуфт: «Ҳамӯш!
Ин на қабаст, ки бепову сар оӣ ба тавоф
В-ин на масҷид, ки чунин беадаб оӣ ба хурӯш».*

*Ин хароботи мугон аст, дар ӯ риндонанд
Аз дами субҳи азал то ба қиёмат мадҳуш».*

Низомӣ ин хидматаш воқеан қобили мулоҳиза аст, ки бо вучуди иртиботи ӯ бо дарборҳои адида ва маснавиёте, ки ба салотину умаро сохтааст, маазолик, қасоидро аз қайди маддохӣ озод кардааст. Ӯ собит карда, ки ин қисмати умда аз шеърро метавон сарфи қорҳои бехтару муфидтаре намуд, вале афсӯс, ки дар ин хусус касе аз ӯ мутобиат накарда ва аз он рӯз то кунун қасоид ихтисос ба хушомадун тамаљуқ доштаву ба ҳамин тарз гуфта мешавад.

Дар шеърӯ шоирии Низомӣ. Низомӣ бад-он поя, ки шоириро тараққӣ дода ва маонӣ, ки дар он эҷоду ибтикор карда, мо ҳамаи онҳоро батафсил менависем, лекин қаблан лозим медонем, ки тамоми онҳоро, то ки ба таври якҷоя мадди назар қарор дода шавад, иҷмолан ва феҳриствор мазкур дорем ва он бад-ин қарор аст:

1. Қомеият. Яъне ҳар як аз аснофи шеърӯ шоириро ӯ тараққӣ ва басту тавсия дод.
2. Балоғат.
3. Нерӯи суҳан.
4. Истиороти ташбеҳоти нағзу марғуб.
5. Эҷоду ибтикор ва қуввати таҳайюл.
6. Тақаддум, яъне бисёре аз маонист, ки ӯ аввал эҷод кардааст.

Инак, мо тафсили ҳар якро зайлан аз назари хонандагон мегузаронем.

Қомеият. Пӯшида нест, ки дар Эрон шуарое, ки омадаанд, ҳар кадом дар як қисмат аз ақсоми суҳан моҳир буда. Масалан Фирдавсӣ марди майдони разм аст, баръакс дар шоирии ишқия яде надорад. Саъдӣ пайғамбари шоирии ишқия ва ахлоқист, вале вақте ки ба разм мерасад, табъаш аз қор афтодаву наметавонад ҳунаре аз худ буруз диҳад. Чунон ки рочеъ ба Шотири Исфаконӣ дар «Бӯстон» ҳикоят, ки ба тарзи «Сикандарнома» дар силки назм кашида, бо ин ки тамоми ҳунари худро ба қор бурдааст, маазолик, натавониста қоре аз пеш бибарад. Хайём танҳо дар фалсафа устод аст. Ҳофиз шухраташ дар ғазалиёт асту бас. Бархилоф Низомӣ, ки дар базму разм ва ишқу фалсафа ва ахлоқ чиз навишта ва дар тамоми ин қисматҳо он чӣ ки навишта, лоҷавоб аст ва, албатта, дар мадҳасарой ақаб аст. Лекин бояд донист, ки шоирии мадҳа, асосан, ҷузъи шоирӣ нест ва агар фарз кунем як нафар шоир мурибӣ балад набошад, дар шоирии ӯ чӣ нақсе ворид хоҳад омад? Дар оянда дар ҳар як аз ақсоми шоирии Низомӣ баҳс хоҳем намуд.

Ӯ, аввалан, Дороро дар ин ҷо насабномаи хонадони Каёнӣ номидааст, яъне ҳамон тавре ки асомии тамоми силсилаи як хонадон дар насабнома мундариҷ ва он дар ҳақиқат ҳокӣ аз тамоми афроди он хонадон аст, ҳамин тавр вучуди Доро, гӯӣ, вучуди тамоми хонадон буда ва аз мушоҳидаи ӯ азамату ҷалоли Қайқубод, Қайхусрав, Қайковус ва ғайра дар назар мучассам мегардид. Баъди мурдан ӯро ин тавр таъбир карда, ки авроқи насабномаи Каёнӣ аз ҳам пошида ва ҳар як ба тарафе парокандаву мутафарриқ гардидааст. Ва ӯ ҳамин маъниро ба василаи ташбеҳи дигаре назм сохтааст:

*Баҳори Фаридуну гулзори Қам
Зи боди хазон ғашт тороҷи ғам.*

Хангоме ки Искандар ба болини Доро омадаву сарашро рӯи зону гузоштааст, чунин мегӯяд:

*Сари хастаро бар сари рон ниҳод,
Шаби тира бар рӯзи рахшон ниҳод.*

Доро дар ҷавоби густохонае, ки Искандар барои ӯ навиштааст, мегӯяд:

*В-аз он абри осӣ чунон резам об,
Ки н-орад дигар даст бар офтоб.*

Ва дар ҳамлаи сахте, ки Искандар ба як нафар сардори ҳабашӣ бурдааст, мегӯяд:

*Ба қабки дарӣ чун дарояд уқоб,
Чи гуна ҷаҳад бар замин офтоб,
Аз он тезтар хусрави пилтан
Ба тундӣ дар омад ба он Аҳриман.*

Офтоб, хуршед ва зиёву равшании онро низ гӯянд. Пояи балоғатро дар ин ҷо нигоҳ кунед, ки ба ташбеҳ ибтидо накарда, балки ба мухотаб мегӯяд: «Хаёл мекунӣ чӣ сон уқоб ба қабк тохт бурдаву ба рӯи ӯ меафтад, офтоб чӣ тавр якдафъа ба замин паҳн мешавад». Мақсуд аз он ин аст, ки як назир ва ҳамонанде дар зехни мухотаб барқарор бишавад. Он вақт мегӯяд, ки аз он ҳам бештар тунду тезу бо қуввату шиддат Сикан-

*Сияҳ кард бар шабравон роҳро,
Фурӯ бурд чун аждаҳо моҳро.*

Айзан:

*Сипоҳи саҳар чун алам баркашид,
Ҷаҳон ҳарфи шабро қалам даркашид.*

Айзан:

*Чу султони шаб чатр бар сар гирифт,
Саводи ҷаҳон роҳи анбар гирифт.
Ситора чунон ганҷе аз зар фишонд,
Ки маҳди замин гов бар ганҷ ронд.*

Айзан:

*Ки чун шоҳи Чин субҳро бор дод,
Арӯси Адад дур ба диноҳ дод.
Чу шаб дар сар овард қуҳлӣ паранд,
Сари маҳ даромад ба мушкинкаманд.*

Истиорот ва ташбеҳот. Яке аз хусусиёти шоирии Низомӣ тозагӣ ва тароватест, ки дар истиороту ташбеҳоти ӯ маҳсусу ошкор мебошад. Истиора ва ташбеҳ, чунончи, барои зинати калом ё маҳзи тафаннуни табъ ба кор бурда шавад, чандон муҳим ба назар намеояд. Лекин баъзе истиорот ва ташбеҳотест, ки он дар асли мазмун асар бахшида, бар нуфузи он меафзояд. Чунончи, матлабе, ки чандин саҳифа барои баёни он лозим аст, аз ин роҳ метавон дар як лафз онро баён кард. Илова, дар таҷассуми як мавзӯ истифодае, ки аз ин тариқ ҳосил мешавад, бо васоили дигар наметавон онро ҳосил намуд ва ин қабил истиороту ташбеҳот, он қадаре, ки дар каломи Низомӣ мавҷуд аст, дар каломи соири шуаро хеле камтар метавон назири онро пайдо кард. Масалан, дар ин мавзӯ, ки Доро захм хӯрда, бар рӯи замин афтодааст, мегӯяд:

*Насабномаи давлати Кайқубод
Варақ бар варақ ҳар сӯе бурд бод.*

Доро, охири подшоҳи силсилаи Каёнӣ будаву аз маргаш, гӯӣ, таърихи ин хонадони азимушшаън хотима пайдо намуд, вале ҳол тамошо кунед, ки санъати ташбеҳ дар он чӣ таъсири амиқе бахшидаву онро дар назари хонанда то чӣ андоза бо азамату шукӯҳ чилва додааст.

Тақаддум. Ӯ, чунон ки ишора кардем, дорои эҷодоти зиёде мебошад ва аввал аз ҳама маснавиёте дар панҷ баҳри мухталиф сохтааст, ки аз он замон то кунун ақобири шуаро аз ӯ пайравӣ намуда ва аз рӯи «Хамса»-и ӯ «Хамса» сохтаанд. Баҳри «Махзан-ул-асрор» ва «Ҷафт пайкар»-ро ӯ ҷилавтар аз ҳама дохил дар маснавӣ намудааст. Ӯ аввалкасест дар як маснавӣ («Махзан-ул-асрор») панҷ наът гуфта, ки ҳар кадом дорои ранги махсусе мебошад.

Ӯ аввалкасест, ки масоили ҳикмату фалсафаро дар риштаи назм каҷадааст.

Ӯ аввалкасест, ки асоси шолудай «Соқинома»-ро барқарор намудааст.

Ӯ аввалкасест, ки қасоидро аз мадҳ ва маддоҳӣ софу пок намудааст.

Зӯру қувваи калом. Шуаро қалб аз Низомӣ маҳосини ашъорашон маҳдуд ба салосат ва равониву тароват буда ва аз ҳама умур ҳунари як нафар шоир санҷида мешуд ва Низомӣ аввалкасест, ки дар тарокиб ҷустиву дар калом зӯру фаҳомату шаъну шавкат овардааст.

Зӯру қувваи назму насри Урфӣ ва Абулфазл машҳур аст, вале агар дуруст мулоҳиза шавад, Низомист, ки бар ҳардуи онҳо асар бахшидааст, то ин ҳадде, ки Туғро мегӯяд: «Абулфазл ҳамон «Сикандарнома»-ро гирифта, ба наср даровардааст».

Забони роиҷ ва муҳовироти рӯзмарра то замони Фирдавсӣ форсии холис будааст. Чунончи забони маснавӣ ҳамон тавре ки роиҷ буд, боқӣ монда. Вале дар қасоид, ки мақсуд иборатпардозӣ ва изҳори фазлу ҳунар низ будааст, алфозу ибороти арабӣ ба қасрат дохил шуданд, то ин дараҷа, ки вақте ки улуғу фонуни арабӣ оламгир шуд, забони рӯзмарра ҳам забони форсии маҳлут ба арабӣ гардид ва дар он вақт алфози арабиро аз форсӣ хориҷ кардан мисли ин будааст, ки форсиро аз асар, яъне ҳаловату ширинӣ бияндошанд. Ва бад-ин ҷиҳат Низомӣ аз Фирдавсӣ дар ин қисмат тақлид накарда, балки ҳамон забонро ихтиёр намуд, ки забони роиҷи мамлакат будааст. Лекин нуктасанҷии ӯ аз ин ҷо маълум мешавад, ки алфози форсӣ арабии ӯ алфозест, ки дар тамоми забон назири онро аз ҳайси баландӣ ва шаъну шавкат наметавон пайдо кард. Ва ҳамаи нукта аст, ки як нафар шоир, вақте ки як матлаби ӯро гирифта, дар алфози худ баён мекунад, он шаъну шавкати аввалӣ боқӣ намеонад. Масалан, ин шеърӣ ӯ, ки дар тавсифи каманд гуфта шудааст:

*Камандаждаҳое мусалсалишканҷ,
Даҳан боз карда ба тороҷи ганҷ.*

Саъдӣ ҳамин мазмунро гирифта, чунин мегӯяд:

*Ба сайди ҳижаброни пархошсоз,
Камандаждаҳое даҳан карда боз.*

Дар ин ду мазмун тафовут ва фарқе, ки вучуд дорад, мо намехоҳем, ки дар ин ҷо аз он баҳс намоем. Вале ҳамин қадар мегӯем, ки шумо алфози онҳоро аз ҳайси сохт ва низ таркибу талфиқ дуруст диққат кунед, мебинед то чӣ андоза бо ҳам фарқ доранд.

Мусалсал, шиканҷ, тороч, ганҷ ин алфози **Низомӣ** ва матонату истехкоми таркиб ва ҷумлабандии онҳо кучо, моли Саъдӣ кучо?

Байни Низомиву Фирдавсиву Саъдӣ мақолоти муштаракае, ки ҳаст, он мақолотро вақте ки мо бо ҳам муқоиса мекунем, каломи Низомӣ қатъи назар аз балогат, аз ҳайси баландӣ ва шаъну шавкати алфоз ва таносубу истехком ва таркибу ҷумалот ва низ ҳусни тартиб алония мумтоз ба назар меояд ва мо ба ҷиҳати намунаи мисол чанде зайлан зикр менамоем:

Фирдавсӣ роҷеъ ба зоти Худованд ва ин ки олами мучаррад аз ҳади идроки мо хориҷ аст, чунин мегӯяд:

*Наёбад бад-ӯ низ андеша роҳ,
Ки ӯ бартар аз ному аз ҷойгоҳ.
Сухан ҳар чи з-ин гавҳарон бигзарад,
Наёбад бад-ӯ роҳ ҷону хирад.
Аз ин парда бартар сухангоҳ нест,
Ба ҳастии андешаро роҳ нест.*

Низомӣ ҳамин мазмунро ба шарҳи зайл сурудааст:

*Асосе, ки дар осмону замист,
Ба андозаи фикрати одамист.
Шавад фикрат андозаро раҳнамун,
Сар аз ҳадди андоза н-орад бурун.
Ба ҳар пояе даст чандон расад,
Ки он пояро ҳад ба поён расад.
Чу поён надорад ҳади коинот,
Намонад дар андеша дигар ҷиҳот.
Наяндешад андеша афзун аз ин,
Ту ҳастӣ най, балки берун аз ин.*

қатраро ва онро марворид кун; эй марворид, аз қаъри дарё берун ой ва бар фарози тоҷи подшоҳ қарор гир».

Сухан ин буда, ки тоҷи подшоҳ мукалал ба ҷавоҳир аст, вале қувваи тахайюл ин мавзӯи одиро чунин ба назари шоир чилва дода, ки олами вучуд ғайр аз афзоиши шукӯҳу ҷалоли подшоҳ кори дигаре надорад ва аз ин ҳам қадам болотар гузошта, тамоми ин оламо ба истехзори қуввату қудрати мамдӯх зердасту маҳкум ба назар гирифта, ба таври таҳаккум ба офтоб, абр, раъд, барқ, ҳаво амр мекунад, ки вазоифи марҷӯаи худро анҷом диҳанд ва марворид таҳия кунанд, то он марворид рафта бар тоҷи подшоҳ қарор гирад. Гузашта аз ин, пояи қудрату қуввати баён, баландиву шавкати алфоз, матонату муҳкамии ҷумалот, ҳусни инсиҷом ё интизому тартиб ва, билохира, маонии бисёр дар лафзи андак тамоми онҳоро, ки дар назар мегирем, воқеан ҳайратангез [аст] ва эъҷоз ба назар меояд.

Дар «Сикандарнома» тулӯъу ғуруби офтобро дар чандин маврид ба таври баёни воқеа дар риштаи назм кашида, вале дар ҳар маврид орошии тозае ба он додааст. Масалан, дар як маврид мегӯяд:

*Чу ёқути хуришедро дузд бурд,
Ба ёқутҷустан ҷаҳон пай фишурд.
Ба дуздӣ гирифтанд маҳтобро,
Ки ин бурд он гавҳари нобро.*

Айзан:

*Ки чун оташи рӯзи равшан гузаист,
Пур аз дуд шуд гунбади тезгаист.
Шаб аз моҳ барбаст перояе,
Шигифтӣ бувад нур дар сояе.*

Айзан:

*Дигар рӯз, к-ин соқии субҳхез
Зи май кард бар хок ёқутрез,
Чу хуришед барзад сар аз ганҷи нил,
Фурӯ шуст гардун қаборо зи нил.*

Айзан:

*Чу дар бурқои кӯҳ рафт офтоб,
Сари рӯзи равшан фурӯ шуд ба хоб.
Шаби тира чун аждаҳои сиёҳ
Зи моҳӣ баровард сар суи моҳ.*

Саъдӣ гӯяд:

*Чу боди сабо бар гулистон вазад,
Чамидан дарахти ҷавонро сазад.
Назебад маро бо ҷавонон чамид,
Ки бар оразам субҳи тирӣ дамид.
Шуморост навбат бар ин хон нишаст,
Ки мо аз танаъум бишустем даст.
Гули сурхи рӯям нигар зарри ноб,
Фурӯ рафт, чун зард шуд офтоб.
Гулистони моро тароват гузашт,
Кӣ гулдаста бандад, чу пажмурда гашт?*

Қуввати тахайюл. Нерӯи тахайюл ва қувваи эҷоду ибтикори Низомӣ ҳайратангез ва он ба дараҷаест, ки дар тамоми мавриди муҳиму бо-рики шеърӯ шоирӣ асари он ба шакли ҳайратангезе маҳсусу ошкор ме-бошад. Дар тарҳи як қиссаву ҳикоят, назму тартиби матолиб, тамҳид ва низ дар достонсарой, воқеанигорӣ, рабт додани маонӣ ба ҳам, таш-беҳоту истиорот, муболиға ва ғайраҳо як сабки навин ва тарзи бадеъ аз ӯ ба назари хонанда мерасад, ки аз он бахубӣ мешавад фаҳмид, ки ӯ дар тахайюл то чӣ андоза муқтадиру тавоност.

Мулоҳиза кунед, дар мадҳи як подшоҳ қуввати тахайюли ӯ чӣ гуна ин тамҳидро эҷод кардааст:

*Алам баркаш, эй офтоби баланд,
Хиромон шав, эй абри мушкинпаранд,
Бинол, эй дили раъд, чун кӯси шоҳ,
Биханд, эй лаби барқ, чун субҳгоҳ,
Бибор, эй ҳаво, қатраи нобро,
Бигир, эй садаф, дур кун он обро,
Баро, эй дур, аз қарри дарёи хеш,
Ба тоҷи сари шоҳ кун ҷои хеш.*

Мутобики ақидаи қадим аз ҳарорати офтоб бухор тавлид шудаду аз бухор абр пайдо мешавад ва абр мебораду қатраи борон дохили даҳони садаф шуда, аз он марворид ба вучуд меояд. Ӯ хитоб мекунад ва мегӯяд: «Эй офтоби олам, барафроз; эй абри сиёҳпӯш, оҳиста-оҳиста ҳаракат кун; эй раъд, монанди кӯси шоҳӣ ба садо дарой; эй барқ, мисли субҳ машғули ханда шав; эй ҳаво, бирез қатароти боронро; эй садаф, бигир

Ва дар ҷои дигар қариб ба ҳамин мазмун ҷунин мегӯяд:

*Чунон баркашидиву бастӣ нигор,
Ки беҳ з-он наёрад хирад дар шумор.
Чунон бастӣ ин тоқи нилуфарӣ,
Ки андешаро нест з-ӯ бартарӣ.
Чунон офаридӣ заминро замон,
Ҳамон гардиши анҷуму осмон,
Ки чандон ки андеша гардад баланд,
Сари худ бурун н-оварад з-ин каманд.*

Шояд баъзеҳо тасаввур кунанд, ки ин фарқ аз ин ҷо падид омада, ки аввалан алфози Низомӣ алфозест роичу мутадовил, бар хилофи Фир-давсӣ, ки бисёре аз алфозу луғоти он имрӯз номаънус мебошад ва дигар барои Низомӣ мавқеъ, ки ҳаст, он мавқеъ барои Фирдавсӣ нест. Чун Ни-зомӣ ҳар ҷо дар форсӣ натавониста алфози баланду зишоне пайдо ку-над, фавран аз алфози арабӣ кор мегирад, аммо Фирдавсӣ наметавонад ин корро бикунанд, чи ӯ мултазам аст алфози арабӣ истеъмоли накунад. Вале ин тавр нест, чи Низомӣ дар он ҷое ҳам, ки ба забони Фирдавсӣ (форсии ҳолис) сухан рондааст, боз ҳамин фарқ вучуд дорад. Ибтидои аносир ва таркиби онҳоро Низомӣ ва Фирдавсӣ ҳарду дар форсии сода-ву ҳолис назм сохтаанд:

Фирдавсӣ:

*Аз огоз бояд, ки донӣ дуруст
Сари мойи гавҳарон аз нахуст.
Яке отаиш баршуда тобнок,
Миён боду об аз бари тираҳок.
Нахустин, ки отаиш зи ҷунбиш дамид,
Зи гармиш бас ҳушкӣ омад падид.
В-аз он пас зи ором сардӣ намуд,
Зи сардӣ ҳамон боз таррӣ фузуд.
Чу ин чор гавҳар ба ҷой омаданд,
Зи баҳри сипанҷисарой омаданд.
Гуҳарҳо як андар дигар сохта,
Зи ҳар гуна гардан барафроста.*

Низомӣ:

*Зи гашти сипеҳр отаиш омад падид,
Ки отаиш ба неруи гармаиш дамид,*

*Зи неруи отаи ҳаво мекушод,
Ки монанди ӯ гарм дорад ниҳод.
Ба боде гароянда шуд гавҳараи,
Ки гардандагӣ дур буд аз бараи.
Чакид аз ҳаво тарри аз магок,
Падид омад обе чунон нагзу пок.
Чу ҳар чор гавҳар ба амри Худой
Гирифтанд бар маркази хеш ҷой,
Мизоҷи ҳама дар ҳам омехтанд
В-аз ӯ рустаниҳо барангехтанд.*

Дар ин ашъор ғайр аз марказ, амр, мизоҷ, боқии алфози он мебинед форсист ва бо ин сурат дар ҷумлаҳои Низомӣ фаҳомату баландӣ ё шаъне, ки дида мешавад, дар каломи Фирдавсӣ нест ва албатта, завқи салим метавонад онро тамиз диҳад. Ва дар ҳамин маънӣ ҷои дигар гӯяд:

*Нахустин тилиме, ки пардохтанд,
Замин буду таркиб аз он сохтанд.
Чу неруи ҷунбиш дар ӯ кард кор,
Ба афсурдагӣ зуд омад бухор.
Аз ӯ ҳар чи рахшандаву пок буд,
Сазовори аҷроми афлок буд.
Дигар бахшҳо, к-он баландӣ надоишт,
Ба ҳар марказе мое мегузоишт.
Яке бахш, отаи аз ӯ равшан аст,
Ки болотарин тоқи ин гулшан аст.
Дигар бахш, аз ӯ бод ҷунбандахӯст,
Ки то ӯ наҷунбад, надонанд, к-ӯст.
Севум бахш, аз ӯ об ровақпазир,
Ки ҳастаи зи ровақгарӣ ногузир.*

Ӯ дар ин ашъор ағлаб истилоҳоти илмиву фалсафиро ба ҷои арабӣ ба форсӣ адо кардааст. Масалан:

арабӣ	форсӣ	арабӣ	форсӣ
қуввати ҳаракат	неруи ҷунбиш	қусур	афсурдагӣ
навъ	бахш	модда	моя
мутаҳаррик биттабъ	ҷунбандахӯ	саёл	ровақпазир

Ва агар мо ашъори Низомиро бо ашъори Саъдӣ муқоиса кунем, фарқе, ки гуфтем, ба ҳубӣ возеҳу ошкор мегардад. Масалан, Низомӣ дар ибрат аз ҳаводис ва инқилоботи замона сохтааст:

*Фалак бар баландӣ, замин бар магок,
Яке ташти хун шуд, яке ташти хок.
Навишта бар ин ҳарду олуда ташт
Зи хуни Сиёвуш басте сарнавишт.*

Саъдӣ онро ба шарҳи зайл гуфтааст:

*Задам теши як рӯз бар талли хок,
Ба гӯш омадам нолаи дарднок,
Ки зинҳор, гар мардӣ, оҳистатар,
Ки чаиму буногӯшу рӯйасту сар.
Ҷавонӣ шуду зиндагонӣ намонд,
Ҷаҳон гӯ, мамон, чун ҷавонӣ намонд.*

Дар ҳасрат аз айёми ҷавонӣ шарҳе, ки ҳар ду ба риштаи назм даровардаанд, ба шарҳи зайл аст:

Низомӣ гӯяд:

*Чу боди ҳазоне дарафтад ба бог,
Замона диҳад ҷои булбул ба зог.
Бувад баргрезон чу шохи баланд,
Дили богбон з-он шавад дардманд.
Бинол, эй қуҳанбулбули сол(х)вард,
Ки рухсоран сурхи гул гаиш зард.
Дуго шуд сиҳисарви орошта,
Кадивар шуд аз бог бархоста.
Фурӯ монд дастам зи май хостан,
Гарон гаиш поям зи бархостан.
Танам гунаи лочвардӣ гирифт,
Гулам сурхӣ андохт, зардӣ гирифт.
Ҳаюни раванда зи раҳ монда боз,
Ба болингаҳ омад сарамро ниёз.*

лоялҳал монда ва мавориди зиёде ҳам ҳаст, ки бо забардастӣ либосе бар он пӯшонида шудааст.

Дувум, қаҳрамони китоб Искандар як шахси аҷнабӣ будааст. Бадеҳист, ки барои эронӣён дар шунидани саргузашт ва ҳолати қаҳрамони қавми худ алоқаву дилчаспие, ки пайдо мешавад, нисбат ба ҳолату саргузашти як шахси бегона мумкин набуд он алоқа ва дилчаспӣ пайдо шавад. Чунон ки иллатулилали қабули оммаи «Шоҳнома» ҳам ҳамин будааст, ки он достонест қавмӣ.

Севум, инҳисори китоб аст ба достони як шахс ва он, билошак, мӯчиби касолату малолати хоҳири хонанда хоҳад шуд. Бар хилофи «Шоҳнома», ки назари суфрае, ки ағзияи алвону гуногун дар он чида шуда бошад, саргузашту ҳолати ҳазорон ашхос дар он зикр шудааст ва чун димоғи инсонӣ ҳамеша моил ба тафаннуну танаввуъ аст, лизо аз хондани он ҳеч вақт хаставу малӯл намешавад.

Чаҳорум, дар тамоми китоб воқеаи сӯзноку ибратангезе пайдо намешавад, бар хилофи «Шоҳнома», ки дар он мисли достони «Рустаму Сӯҳроб», «Манижаву Бежан», «Ҷамшеду Заҳҳок» достонҳои ғамангезу ҳасратомез мавҷуд мебошад.

Ва, бо вучуди маротиби мазкураи фавқ, ҳусни қабуле, ки барои «Сикандарнома» пайдо шудааст, воқеан, ҷои тааҷҷуб мебошад. «Сикандарнома» 150 сол баъд аз «Шоҳнома» навишта шуда ва дар тӯли ин муддат шуаро мутобаат аз ӯ намуда, китобҳои зиёде мисли «Сикандарнома»-и Ҷомӣ ва «Ойинаи Сикандарӣ», «Ҳумою Ҳумоюн», «Акбарнома», «Сулаймоннома» ба тарзи «Сикандарнома» ва дар ҷавоби ӯ навиштаанд, ки аз номи ин кутуб ҳам касе воқиф нест.

Аз ҷумлаи усули ҳамосаи размӣ яке тарсими сурати музикаи ҷанг аст. Яъне аз садои нойу кӯси ҷанг шурӯ ғавғо ва ҷӯшу хурӯш ё ҳаяҷони умумӣ, ки пайдо мешавад, шоир бояд онро бо шарҳу баст ва обу тоб нишон бидиҳад ва баъд шурӯъ ба ҳамла бурдани афвоч шуда, дар ин ҳангом шӯру валвала ва ҳаёҳӯе, ки ба по мешавад, ҳамаи онҳоро батафсил зикр кунад. Сипас, олоту адавати ҷанг бо хусусиёту мумаййизоти онҳо ва қорҳои ҳар як баён шуда, то ин ки як-як паҳлавон ба майдон омада, раҷаз меҳонд, мубориза металабид, бо ҳариф машғули набард мешуд ва, билохира, ғолиб ё мағлуб мегардид. Тамоми он ҷӣ ҳаст, шоир бояд онро машрӯҳан баён кунад, вале сухан ин ҷост, ки тамоми он ҷӣ гуфта шуд, бояд бо як тарзи муҳаййич ва шӯрангезе дар риштаи назм кашида шавад, ки гӯӣ сурати аслии майдони ҷанг аз ҷилави ҷашм мегузарад. Дар «Сикандарнома» тамоми ин дақиқу нуқот мавҷуд ва ба дараҷаи камол ҳам мавҷуд мебошад. Ва мо ҷиҳати намуна ин ашъори «Сикандарнома»-ро зайлан зикр менамоем:

Айзан:

*Гуна-гуна гули шукуфта дар ӯ,
Сабза бедору об хуфта дар ӯ.*

Дар баъзе маворид мақсуд аз ташбеҳ изҳори ҳайбату азамат мебошад ва дар ин гуна ташбеҳот касе то ба имрӯз натавониста худро ҳатто дар радифи Низомӣ қарор диҳад. Мо ин ашъорро ҷиҳати намуна зайлан зикр менамоем:

*Каманд аждаҳое мусалсалишканҷ,
Даҳан боз карда ба тороҷи ганҷ.
Замин, к-ӯ бисоте буд ораста,
Ғуборе шуд аз ҷой бархоста.
Дар он Даҷлаи хун баланд офтоб,
Чу нилуфар афканд заврақ дар об.
Зи шамиери баргашта ҷое набуд,
Ки дар гори вай аждаҳое набуд.*

Заҳро ба ғору шамшерро ба аждаҳо ташбеҳ кардааст.

Низ:

*Эй мадинибуқаву маккиниқоб,
Соянишин чанд бувад офтоб?
Тоҷи туву тахти ту дорад ҷаҳон,
Тахт замин омаду тоҷ осмон.*

Низ:

*Зи бас хун, ки гирд омад андар мағок,
Чу гӯгирди сурх оташии ғашт хок.*

Низ:

*Наҳанги ҳаданг аз камини камон,
Наёсуд бар як замин як замон.*

Аз қудратнамоиҳои як завқи латифу табъи нозук ин аст, ки рӯҳи ҳассосе ба ҷизҳои бечон бахшидаву аз онҳо қори шууру идрок мегирад. Чунон ки Урфӣ мегӯяд:

*Нагуфту ман бишунудам ҳар он ҷи гуфтан дошт,
Ки дар баён ниғаҳаи қард бар забон тақдим.*

*Лабаи чу навбати хеш аз нигоҳ бозгирифт,
Фитод сомиа дар мавҷи Кавсару Тасним.*

Ё масалан:

*Розиям аз нигаҳи шавқ, ки гӯяд ҳама боз
Аз забон он чи дами арзи таманно монад.*

Мутааххирин ин сабкро тавсиа дода, аз он услубе тоза, ниҳоят латиф ва рангин ба вучуд овардаанд. Вале боз мегӯем, ки мӯчиди он Низомист. Ё дар «Ширину Хусрав» чунин сурудааст:

*Ниҳон бо шоҳ мегуфт он буногӯш,
Ки мавлои туам, ҳо, ҳалқабаргӯш.
Чу сар печид, гесӯ маҷлис орошт,
Чу рух гардид, гардан узрҳо хост.
Бигӯям гамзаро, то вақти шабгир
Самандаширо ба рақс орад ба як тир.
Бигӯям зулфро, то як фан орад,
Шикибиро расан бар гардан орад.*

Ва ҳамин мазомину маонии Низомист, ки мутааххирин онро чароғи роҳ карда, услубҳои гуногун ба даст овардаанд. Масалан, вақте ки Низомӣ (дар шеърӣ аввал) ба буногӯш мегӯяд, ки ё дар хуфя ба подшоҳ чунин мегуфт, бешак, як шоири дигар, ки онро дида, метавонад ин тавр бетакаллуф таъбир намояд: «Зулфи ё ҳам шуда дар гӯш сухан мегӯяд».

Агарчи анвоъ ва ақсоми шеър зиёданд, лекин қисматҳои муҳимми он иборат аст аз ҳамосаи размӣ, ишқу ошиқӣ, ибрази эҳсосоти ҷазаботи инсонӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ, васфи табиат. Ва бояд донист, ки Низомӣ ҳар як аз ақсоми номбурдари ба авҷи камол расонидааст.

Дар «Сикандарнома» менависад, ки ақоиди мардум дар бораи Искандар мухталиф аст ва гурӯҳе ӯро пайғамбар хонанд ва бархе вайро ҷузъи фалосифаву ҳикмат шуморанд ва ҷамъе дигар бар онанд, ки ё яке аз фотехони бузурги дунёст ва ман шарҳи ҳар кадомро батафсил хоҳам навишт:

*Гурӯҳи хонанд соҳибсарир,
Вилоятситон, балки офоқгир.*

ханӯз вирди забонҳо буда, вале ашъору абёти он мерафтанд фаромӯш шаванд. Бинобар ин, барои боқӣ мондани ҳисси силахшӯрии қавмӣ як «Шоҳнома»-и дигаре лозим буд навишта шавад ва он ба сурати «Сикандарнома» арзи вучуд намуд.

Чизе, ки ҳаст, масъалаи интиҳоби қаҳрамони «Сикандарнома» мебошад, ки хуб интиҳобе нашуда, вале бояд донист, ки он аз рӯи ночорӣ будааст. Зеро он чи мутааллиқ ба таърих ва қорҳои милли буд, зикри он дар «Шоҳнома» ба амал омада ва дигар заминаи ҳолӣ ё мавзӯи бикре боқӣ намонда буд. Ва аммо дар мавзӯи ғазавоти пайғамбари ислом ва маъракаиҳои ҳулафо ҳам гунҷоиши он барои шоирӣ ва назмсароӣ хеле кам буда. Чи маълум аст, агар аз асли воқеа ва ривоёти маъсура ба қадри мӯе инҳироф пайдо шавад, шоири бечора дар девони адолати мазҳабӣ маҳкум хоҳад шуд, дар сурате, ки обу ранг додан ба матолибу воқеот яке аз заруриёти шоирӣ шумурда шуда ва бидуни он шеър аслан маънӣ пайдо намекунад, чунон ки дар ин маънӣ мегӯяд:

*Чу назми гузориш бувад роҳгир,
Ғалат қардани раҳ бувад ногузир.
Маро қор бо нагзугуфторӣ аст,
Ҳама қори ман худ ғалаткорӣ аст
Ва гар бешиғифтӣ гузорӣ сухан,
Надорад навӣ номаҳои қуҳан.*

Ва, бинобар ин, чорае ғайр аз ин набуд, ки яке аз кишварситонони машҳури дунёро барои ин амри муҳим ихтиёр намояд ва он ҳам ҷуз Искандар шахси дигаре, ки дар радифи ё бошад, ба назар намерасид. Бар илова, фотехи мазбур аз ашхосест, ки мавриди қабули Урупову Осие ҳар ду мебошад ва чизе, ки қобили таассуф аст, ин ки ё ба Искандар ҷанбаи мазҳабӣ дода, ӯро Зулқарнайн номидааст. Дар сурате, ки ин матлаб муҳолиф ба насси Қуръон мебошад.

Бо вучуде ки маҳосини шеъриву адабии «Сикандарнома» зиёд аст, мисли «Шоҳнома» натавонист қабули омма пайдо кунад ва илалӣ аслии он ба шарҳи зайл мебошад:

Аз ҷумлаи илалӣ он яке ин аст, ки ақсари калимоти ин китоб таъкид дорад ва матолиби он гунгу печида аст. Ё матолиберо, ки меҳода баён намояд, наметавонад тавре софу равшан баён намояд, ки он вақте ки аз забон хориҷ шуд, дар қалб ҷойгир гардад ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки шуруҳу ҳавошии зиёде бар он навишта шуда ва бисёре аз ашъор аст, ки

Искандар, ки бо канизаки чинӣ машғули муколама мешавад, авсофу мазоёи худро бо лаҳне омехта ба ғурур баён мекунад. Возеҳ аст, подшоҳу каниз ҳеч вақт дар арази ҳам нестанд ва намешавад онҳоро бо ҳам муқоиса кард, лекин ин ҷо Низомӣ бо қувваи ибтикораш аввал авсофи Искандарро як ба як нақл мекунад ва баъд дар муқобили ҳар як вачҳе дол бар тарҷеҳу бартарии канизак тамодро аз забони худ канизак бо беҳтарин тарзе ба риштаи назм даровардааст:

*Малик гар зи Чамшед болотар аст,
Рухи ман зи хуришед зеботар аст.
Шаҳ ар Кайқубоди баландафсар аст,
Маро афсар аз мушқу аз анбар аст.
Шаҳ ар чун Сулаймон бувад девбанд,
Маро дар ҷаҳон ҳаст девона чанд.
Шаҳ ар з-он, ки олам гирифтӣ шиғифт,
Ман онро гирифтам, ки олам гирифт.
Агарчи каманди ҷаҳонгири шоҳ
Фитодаст дар гардани меҳру моҳ,
Каманде ман аз зулф барсозамаш,
Натарсам, ба гардан дарандозамаш.
Гар ӯро каманде бувад моҳгир,
Маро ҳам каманде бувад шоҳгир.
Гар ӯ новак андозад аз дурдаст,
Маро гамзаи новакандоз ҳаст.
Сикандар ба ҳайвон хато меравад,
Ман ин ҷо, Сикандар кучо меравад?
Агар роҳи зулмот мебоядаш,
Сари зулфи ман роҳ бинмоядаш.
Лаби ман, ки ёқути рахшон дар ӯст,
Басе чашмаи оби ҳайвон дар ӯст.*

Ҳамосаи размӣ. Мутаҷовиз аз яксад сол аз таърихи «Шоҳнома» гузашта буд. Дар тӯли ин муддат инқилоби бузург дар забон рух дода буд. Ҳазорон алфоз билкул матрук шуда ва бисёре аз алфоз ҳарфҳои зойиди онҳо афтода ва шакли зеботаре ба худ гирифта буданд. Алфози маънуси тоза-тоза аз арабӣ дохили форсӣ шуда, илова бар инқилоб, дар асли забон тарзи баёни маонӣ ва таъбир ҳам ба кулӣ табдил ёфта буд. Дар истиороти ташбеҳот латофату назокат пайдо шуда, табоеъ ба тарафи маъниофаринӣ моил шуда буданд ва ин тағйироти табдилот сакта ба шухрати оламгири «Шоҳнома» ворид сохта. Асли ҳикоятӣ дostonҳо

*Гурӯҳе зи девони дастури ӯ
Ба ҳикмат навиштанд манишури ӯ.
Гурӯҳе зи покиву динпарварӣ
Пазиро шудандаш ба пайгамбарӣ.
Ман аз ҳар се дона, ки доно фишонд,
Дарахте барӯманд хоҳам нишонд.*

Чунон ки дар «Сикандарномаи баррӣ» роҷеъ ба кишварситонӣ ва дар «Сикандарномаи баҳрӣ» дар набуввату ҳикмати Искандар муфассалан баҳс кардааст.

Носири Хусрав аввалкасест, ки матолибу ҳақоиқи илми фалсафаро дар силки назм кашидааст. Лекин ӯ тамоми истилоҳоти ин илмро ҳамон тавре ки буд ба арабӣ барқарор карда ва аз он умуман ҳамчи тасаввур мекарданд, ки забони форсӣ вофӣ барои ин кор нест ва афкори фалсафиро дар он наметавон гунҷонид ва дидани китоби «Ҳикмати алоия» ҳам ин фикрро таъйиду тақвият менамуд. Лекин таровишҳову нигоришҳои Низомӣ дар илми фалсафа аз форсӣ ин ҳисси бадбиниро бакуллӣ дур сохта, комилан собит намуд, ки забони форсӣ барои ин амр вофӣ ва нақсе дар он нест ва агар мутааххирин ҳам аз ӯ дар ин хусус пайравӣ намуда буданд, имрӯза дар ин илм як маҷмӯаи тамомиёре ба забони форсӣ омода шуда буд.

Дар «Сикандарномаи баҳрӣ» як достони хосеро ба Искандар ва ҳукамои Юнон тахсис дода, дар ин дoston ақволу орои Арасту, Афлотун, Волис, Балниёс, Суқрот, Фарфуриюс, (Ёрфирис)-ро зикр намудааст ва дар Ҳиндустон ҳакиме аз Искандар суолоти чанде карда, аз тарафи Искандар ҷавоби ҳар кадомро ба назм даровардааст. Ва дар тамоми ин мабоҳис истилоҳоти илми фалсафаро ба алфози форсӣ таъбир кардааст ва дар баъзе ҷоҳо ҳам, ки дида мешавад, алфози арабӣ истеъмол карда, барои ин аст, ки забони роичу маъмули кишварро хоста риоят намояд ва ба забони дасотир сухан нагуфта бошад.

Як ҳакими ҳинду аз Искандар суол мекунад, ки назари бад чӣ чиз аст? Аз кучо дар он таъсир пайдо мешавад? Ва ин як қоидаи куллист, ки ҳар чиз, ки мавриди писанд воқеъ шуд, он чиз рӯ ба тараққиву нумӯ меғузорад, бархилофи чашми бад, ки ҳар чиро писанд кард, нобудаш месозад. Искандар дар ҷавоб меғӯяд, ки инсон ба ҳар чизе, ки назар андохт, маълум аст, ки он назар аз ҳаво убур карда, то ба он чиз мерасад. Чунончи, дар ҳаво саммияте бошад, он назар масмум шуда ва вақте ки ба шайъи маръӣ мерасад, лочарам ба он садамаву осеб марасонад.

Кор ба ин надорем, ки суолу ҷавоби ҳар ду тифлона аст, балки манзури мо аз зикри он фақат ин аст, ки хонандагон мулоҳиза кунанд Нисомӣ дар алфозу ибороти он то чӣ андоза кудратнамоӣ кардааст:

*Дигар бор ҳинду даромад ба гуфт,
Гуҳар кард бо нӯки алмос ҷуфт,
Ки «Бар чаими бад шоҳие деҳ маро,
Зи чаими бад огоҳие деҳ маро.
Чи неруст дар ҷунбиши чаими бад,
Ки некӯи худро кунад чаимзад.
Ҳама чизро, к-озмоиши расид,
Чу диду писандад, фазоиши расид.
Чуз ўро, ки ҳар ч-ў писанд оварад,
Сару гарданаи зери банд оварад.
Ба ҳар ҳирфате-дар, ки дидем жарф,
Дурустӣ надидем дар ҳеч ҳарф.
Ҳамин як камондор шуд, к-аз нахуст
Бар оморчаҳ тири ӯ шуд дуруст.
Бигӯ, то чӣ неруст неруи ӯ,
Сипанд аз чи бурд отаи аз хӯи ӯ.
Чи донам, ки ман чаими бад дидаам,
Писандида ё нописандидаам».
Қаҳондор гуфтаи, ки «Соҳибқиёс
Чунин орад аз роҳи маънӣ либос,
Ки бар ҳар чи гардад назар ҷойгир,
Гузар бар ҳавое кунад ногузир.
Бар он чиз, к-орад назар бохтан,
Кунад бо ҳаво ройи дам сохтан.
Буна чун дарорад бад-он рахнагоҳ,
Ҳаво низ ёбад бар он рахна роҳ.
Ҳаво гар ҳавое бувад судманд,
Дар аркони он чиз н-ояд газанд.
Мизочи ҳаво гар бувад захрнок,
Бияндозад он чизро дар мағок.
Ҳавои бад аст, он чи дар чаимзад
Бад орад ба ҳамроҳии чаими бад».*

Ў огози хилқат ва тартибу кайфияти он ва ҳамчунин афлоку аносир ва силсилаи илалу маълуло мутобиқи ақволи ҳукамои Юнон шарҳу

*Канизе кордонро гуфт он моҳ:
«Ба хидмат хезу берун шав суи шоҳ
Фалон шаптоқ деборо бурун бар,
Бизан бо тоқи ин айвон баробар,
Бинех дар пешгоҳу шуққа барбанд,
Пас он гаҳ шоҳро гӯ, к-эй худованд,
На турки ин саро, ҳиндуи ин бом
Шаҳаншахро чунин додаст пайгом».*

Баъд Хусрав ва Ширин ду ба ду машғули суҳбат мешаванд. Хусрав суол мекунад: «Иллати ин, ки дарро ба рӯи мо бастӣ, чӣ буд?». Ширин дар ҷавоб мегӯяд:

*Ҳадиси он, ки дар бастам, раво буд,
Ки сармаст омадан пешам хато буд.
Чу ман хилватнишин бошам, ту махмур,
Зи тухмат ройи мардум кай бувад дур?!
Ту мехоҳӣ магар, к-аз роҳи дастон
Ба нуқлонам хӯрӣ чун нуқли мастон?!
Ба даст орӣ маро чун гофилон маст,
Чу гул бӯе кунӣ в-андозӣ аз даст?!
Раҳо кун номи Ширин аз лаби хеш,
Ки ширинӣ даҳонатро кунад реи.
Ту дар ишқи ман аз молеву ҷоҳе
Чи дидӣ, ҷуз худовандиву шоҳӣ.
Ту соғар мезадӣ бо дӯстон шод,
Қалам Шопур мезад, теши Фарҳод.*

Ширин, вақте ки ба ҳеч қисм тан дар намедихад, Хусрав чунин бо ӯ мегӯяд, шумо дар ин ҷо шӯҳихои риндонро тамошо кунед:

*Ба густохӣ даромад, к-эй дилором,
Гирифта чанд хоҳӣ буд, биёром.
Чу май хӯрдиву май додӣ ба ман, ёр,
Чаро бояд, ки ман мастам, ту ҳушёр.
Шумори бӯса хоҳад буд қорам,
Ту медеҳ бӯса, то ман мешуморам.*

*Ҳанӯзат дар сар аз шоҳӣ гурур аст,
 Дарево, к-ин гурур аз шиқ дур аст.
 Дар ин гармӣ, ки оҳи сард бояд,
 Дил осон аст, бо дил дард бояд.
 Ҳанӯзам ҳиндувон отаипарастанд,
 Ҳанӯзам чаим чун туркони мастанд.
 Ҳанӯзам лаб пуроби зиндагонист,
 Ҳанӯзам об дар ҷӯи ҷавонист.
 Ба гамза гарчи турки дилситонам,
 Ба бўса дилнавозӣ низ донам.
 Бирав, то бар ту нақшоам ба хун даст,
 Ки дар гардан чунин хунам басте ҳаст.*

Хусрав тавассути Шопур аз Ширин даъват мекунад, дар ин ҷо мегӯяд:

*Агар Хусрав на, Кайхусрав бувад шоҳ,
 Набояд карданиш сарпанча бо моҳ.
 Фиристам зулфро, то як фан орад,
 Шикобаиро расан дар гардан орад.
 Бигӯям гамзаро, то вақти шабгир
 Самандаиро ба рақс орад ба як тир.
 Мазоҳе кардаму ӯ хост пиндошт,
 Дурӯге гуфтаму ӯ рост пиндошт.*

Як вақт Хусрав бо чандин тан аз нудамои худ дар ҳоли мастӣ ба манзили Ширин меравад. Ширин мутталеъ шуда, вурудашро дар чунин ҳолате назди хеш муносиб намедонад ва, бинобар ин, хавосашро мефистада айвонро муфарраш сохта, Хусравро дар он ҷо пазирай мекунад. Хусрав меҳодад андарун, назди вай биравад, вале ӯ қабул намекунад.

Мулоҳиза кунед, дар ин баён он чӣ яди байзое намудааст:

*Рақибро ба назди хештан хонд,
 Ки моро нозанин бар дар чаро монд?
 Дарун шав, гӯ: «На шоҳаниаҳ, гуломе
 Фиристодаст наздикат паёме,
 Ки меҳмонӣ ба хидмат мегарояд,
 Чӣ фармой, дарояд ё наёяд?»
 Бад-ин розе паёми шоҳ мегуфт,
 Шакарлаб мешуниду оҳ мегуфт.*

баст дода, дар сурате, ки алфози арабии онро, ки нигоҳ мекунем, ангуштшумор аст.

Шоирин ахлоқӣ. Қисмати аъзами каломӣ Низомӣ мутааллиқ ба ахлоқ аст. Гузашта аз он, «Махзан-ул-асрор», ки махсус ба таълимоти ахлоқист. Ӯ дар маснавиёти худ дар мавриди адида аз ахлоқ сухан гуфтааст, чунон ки як нафар аҳли завқ тамоми ин рақам ашъори «Ҳамса»-ро интихобу дар як ҷо ҷамъоварӣ намуда ва як маҷмӯае дар ахлоқ муштамил бар 35 фасл тартиб дода ва дар ҳар фасле ба муносибати фаслу унвон қисмате аз ашъори мазбураро дарҷ кардааст ва ман як нусхаи онро, ки ниҳоятдараҷа хушхат будааст, дар китобхонаи давлатии Ҳайдарободи Дакан дидаам.

Иброни эҳсосоти инсонӣ. Ин қисм аз шеърӯ шоирӣ, ки болотарин ва литифтарин ақсоми шеър аст, Низомӣ мақоми онро ба қадре боло бурда, ки дар миёни қудам, ғайр аз Фирдавсӣ, аҳаде наметавонад бо ӯ баробарӣ кунад. Балки, агар бихоҳем инсоф бидиҳем, Фирдавсро ҳам аз баъзе ҷиҳот наметавон ба ӯ дар як радиф қарор дод, зеро Фирдавсӣ дар ҳар мавриде, ки аз ҷӯшу ҷазаботи инсонӣ сухан мегӯяд, ҷиҳате зикр мекунад, ки тамоми он роҷу маъмул ва, дар воқеъ, ҷузъи хотироти умумӣ шумурда мешавад. Бар хилоф Низомӣ, ки амиқ шуда, нуқоти хеле борик ба фикраш расида, ки аз дастрасии қувваи ҳаёли ҳар касе хориҷ мебошад. Ва инак мо як фикраро ҷиҳати намуна зайлан менигорем:

Искандар, вақте ки ба болини Доро меояд ва Доро чашм кушода Искандарро мебинад, калимоти сӯзноке ба ӯ мегӯяд. Дар ин ҷо Фирдавсӣ калимоти ҳасратноку ибратангезе, ки зикр кардааст, тамоми он маъмулу одист. Баръакс, Низомӣ, ки муъҷизнамоӣ карда, дақиқу нуқотеро зикр кардааст, ки ҳар кас аз итён ба мисли он очиз мебошад. Шумо медонед, ки Доро як шахси одӣ набуд, балки аз шахрӯрони муаззами дунёи онрӯз шумурда шуда ва бар қисмати аъзами рӯи замин ҳукмаш нофизу қорӣ буда ва, бинобар ин, маълум аст, ки ин шикасту кушта шудан ба дасти як нафар аз мулозимони ҳудаш дар назари ӯ чӣ қадар таъсиронар ва то чӣ андоза дучори ранҷу алам ва ғаму андӯх ва ҳасрату афсӯс хоҳад буд. Вале бо ҳамаи ин аҳвол гуруру мастии кибриёӣ ва кибру нахватаи шоҳаншоҳӣ чун ҳанӯз дар сараш боқист, лизо калимоти очизонаи ғамангезаш ҳам пур аз ҳайбат ва рубъу оҳи ӯ аз наъраи ҷангу нигоҳи ҳайратомезаш бориқай ғазаб хоҳад буд. Ин аст, Низомӣ мултафити тамоми ин хусусиёт ва нуқоти борик буда ва ҳамаро бо як баёни сеҳромезе нишон додааст. Ва, инак, мо ашъори ӯро зайлан менигорем:

Чу дар мавкиби қалби Доро расид,
 Зи мавкиб равон ҳеч касро надид.
 Тани марзбон дид дар хоку хун,
 Кулоҳи каёнӣ шуда сарнигун.
 Зи бозуи Баҳман баросуд мор,
 Зи Руиндиж афтод Исфандёр.
 Баҳори Фаридуну гулзори Чам
 Зи боди хазон гаишта тороҷи гам.
 Насабномаи давлати Кайқубод
 Варақ бар варақ ҳар сӯе бурд бод.
 Сикандар фуруд омад аз пушти бўр,
 Даромад ба болини он пилзӯр.
 Ба болингаҳи хаста омад фароз,
 Зи диръи каёнӣ гиреҳ кард боз.
 Сари хастаро бар сари рон ниҳод,
 Шаби тира бар рӯзи рахион ниҳод.
 Чу Дороба рӯяи ниғаҳ кард, дид,
 Ба сӯзи ҷигар оҳ аз дил кашид.
 Чунин дод Доро ба хусрав ҷавоб,
 Ки: «Бигзор, то сар ниҳам ман ба хоб.
 Раҳо кун, ки дар ман раҳой намонд,
 Чароги маро рӯшноӣ намонд.
 Сипеҳрам бад-он гуна паҳлу дарид,
 Ки шуд дар ҷигар паҳлуям нопадид.
 Раҳо кун, ки хоби хушам мебарад,
 Замин обу чарх отаишам мебарад.
 Сари сарваронро раҳо кун зи даст,
 Ту маишкан, ки моро ҷаҳон худ шикаст.
 Чу ман з-ин вилоят кушодам камар,
 Ту хоҳ афсар аз ман ситон, хоҳ сар.
 Агар тоҷ хоҳӣ рабуд аз сарам,
 Яке лаҳза бигзор, то бигзарам.
 Мабин сарвро дар сарафкандагӣ,
 Чунин шоҳро дар чунин бандагӣ.
 Дар ин бандам аз заҳмат озод кун,
 Ба омурзиши эадӣ пок кун.
 Чу гаит офтоби маро рӯй зард,
 Ниқобе ба ман даркаш аз лочвард.
 Магардон сари хуфтаре дар сарир,
 Ки гардуни гардун барорад нафир.

Бигуфт ину чу сарв аз ҷой бархост,
 Ҷабинро гирд карду фарқро рост.
 Ба он ойин, ки хубонро бувад даст,
 Занахдон мекушоду зулф мебаст.
 Ҷамоли хешро дар хаззу хоро
 Ба пӯшидан ҳамакард ошкоро.
 Гаҳе бар фарқ тунд ошуфта мебуд,
 Гиреҳ мебасту бар маҳ мушк месуд.
 Ба зевар рост кардан дер мешуд,
 Ки пояш бар сари шамшер мешуд.
 Зи гесӯ гаҳ камар мекард, гаҳ тоҷ,
 Бад-он тоҷу камар шаҳ гаишта муҳтоҷ.

Ва тақрибан дар ҳамин маънӣ ду мавриди дигар чунин сурудааст:

Ба ҷашме ноз беандоза мекард,
 Ба дигар ҷашм узре тоза мекард.
 Чу сар печид, гесӯ маҷлис орошт,
 Чу рух гардид, гардан узрҳо хост.
 Намуд андар ҳазимат шоҳро пушт,
 Ба гӯгирди сафед отаи ҳамакушт.
 Ғалат гуфтам, намудаи тахтии оч,
 Ки шаҳро низ бояд тахт бо тоҷ.
 Ҳисоби дигарон будаи дар он кӯй,
 Ки пуштам низ меҳробест чун рӯй.
 Дигар ваҷҳ он, ки гар ваҷҳе шуд аз даст,
 Аз он равшантарам ваҷҳе дигар ҳаст.
 Чи хуш нозест нози хубрӯён,
 Зи дида рондари дуздида ҷӯён.
 Ба ҷашме хирагӣ кардан, ки бархез,
 Ба дигар ҷашм дил додан, ки бигрез.

Пӯшида нест, ки дар ғазал нозу ғурури маъшук майдонест васеъ. Низомӣ дар ин маънӣ дostonҳои адида сохтааст, ки алҳақ, ҳар байти он кори як ғазалро мекунад.

Хусрав, вақте ки меҳоҳад азамату иқтидори салтанати худро ба Ширин нишон бидиҳад, ин ҷо Низомӣ сохтааст:

дилрабову дилфиреб ва ибтикори як ҳамчу забоне махсус аст ба Низомӣ, чунон ки аз муқоисаҳои маснавиҳои ишқии қудамо бо ҳар яке аз маснавиҳои ӯ ин фарқ ба ҳубӣ зоҳиру ошкор мешавад.

Мазомини аслии ғазал, ки иборат аст аз тавсифу ситоиши ҷамолу зебоии маъшук, карашмаҳои нозу ғамза, баёни ҳар як аз аъзо бо ташбеҳоти мутааллиқа ба он, розу ниёзи ошику маъшук, исрору инкор, суолу ҷавоб, аҷзу гурур ва ғайраву ғайра, Низомӣ ба тамоми ин мазомин вусъату танаввуъ ва ранге, ки дода, ба дараҷаест, ки, алҳақ, ҳар шеъри он як сармояест барои ҳазорон ғазал ва мо ин ашъорро ҷиҳати намуна зайлан зикр менамоем:

*Чу қасди ҷашма кард он ҷашмаи нур,
Фалакро об дар ҷашм омад аз дур.
Паранди осмонгун бар миён зад,
Бишуд дар обу отаи дар ҷаҳон зад.
Тани софаи, ки мегалтид дар об,
Чу галтад қоқуме бар рӯи санҷоб.
Чу бар фарқ об меандохт аз даст,
Фалак бар моҳ марворид мебаст.
Зи ҳар сӯ шохӣ гесӯ шона мекард,
Бунафша бар сари гул дона мекард.
Дар об андохта аз гесувон шаст,
На моҳӣ, балки моҳ оварда дар даст.*

Ширин, худро ороиш дода, меояд назди Хусрав:

*Пас он гаҳ моҳро пероя барбаст,
Ниқоби офтоб аз соя барбаст.
Фурӯ пӯшид гулнорӣ паранде,
Бар ӯ ҳар шохӣ гесӯ чун каманде.
Сарогӯше баромуда ба гавҳар,
Ба расми чиниён афканда бар сар.
Бад-ин товускирдорӣ ҳумое
Равон шуд чун тазарве дар ҳавое.*

Дар як мавқеъ, ки Хусрав хоста бо Ширин бештар ихтилот кунад, Ширин барҳам шуда, аз ҷойи худ бармехезад, мулоҳиза кунед, ҷӣ гуна онро бо як қалами сеҳромезе наққошӣ кардааст:

*Ту, эй паҳлавон, к-омадӣ сӯи ман,
Нигаҳ дор паҳлу зи паҳлуи ман.
Ки бо он ки паҳлу даридам чу мег,
Ҳаме ояд аз паҳлуям бӯи тег.
Чи дасте, ки бо мо дарозӣ кунад,
Ба тоҷи Каён дастбозӣ кунад.
Нигаҳ дор дастат, ки Дорост ин,
На пинҳон, чу рӯз ошкорост ин.
Заминро манам тоҷи торақнишин,
Маҷунбон маро, то наҷунбад замин».*

Ҳамин воқеаро Фирдавсӣ ҳам ба назм дароварда, вале байни онҳо ба қадри осмону замин фарқ аст. Ва ашъори Фирдавсӣ, ки шоҳиди муд-даои мо мебошад, ин аст:

*Биронам, ки аз пок додори хеш,
Биёбӣ ту подоиши гуфтори хеш.
Яке он, ки гуфтӣ, ки Эрон турост,
Сари тоҷу тахти далерон турост.
Ба ман марг наздиктар з-он, ки тахт,
Бипардохт тахт аз нигунгаштабахт.
Бар ин аст фарҷоми ҷарҳи баланд,
Хиромаи ҳама ранҷу сардаи газанд.
Ба мардӣ нигар, то нагӯӣ, ки ман
Фузунам аз ин номдор анҷуман.
Баду нек ҳар ду зи Яздон шинос
В-аз ӯ дор, то зинда боӣӣ, сипос.
Намудори гуфтори ман ман басам,
Бар ин достон ибрати ҳар касам,
Ки чандон бузургиву шоҳиву ганҷ
Маро буду аз ман набуд кас ба ранҷ.
Ҳамон низ чандон силеҳу сипоҳ,
Гаронмоя асбону тахту қулоҳ
Ҳамон низ фарзанду пайвастагон,
Чи пайвастагон, доғи дилхастагон,
Замину замон банда буд пеши ман,
Чунин буд, то тахт буд хеши ман.
Чу аз ман ҳамон бахт бегона шуд,*

Ҳама коху айвон чу вайрона шуд,
 Зи некӣ ҷудо мондаам з-ин нишон,
 Гирифтӣ дар дасти мардумкушон.
 Зи фарзанду хешон шуда ноумед,
 Сияҳ шуд ҷаҳон, дидагонам сафед.
 Зи хешон касе нест фарёдрас,
 Умедам ба парвардигор асту бас.
 Бад-ин гуна хаста ба хок-андарам,
 Ба гетӣ ба доми ҳалок-андарам.
 Бар ин аст ойини чархи равон,
 Агар шахрёрӣ, агар паҳлавон.
 Бузургӣ ба фарҷом ҳам бигзарад,
 Шикор асту марғаи ҳаме бишарад».
 Сикандар зи дида биборид хун
 Бар он шоҳи хаста ба хок-андарун.
 Чу Доро бидид аз дили дарди ӯй,
 Сиришки равон бар рухи зарди ӯй,
 Бад-ӯ гуфт: «Магрӣ, к-аз ӯ суд нест,
 Зи отаи маро баҳра ҷуз дуд нест».

Манозири қудрат. Ӯ дар васфи табиат ва баёни манозири қудрат яди тӯлоқе доштааст. Хонандагон медонанд, ки дар манозири қудрат баҳору боғ мавзӯест ом, ки ҳамаи шуаро дар он таъъозмӯй намудаву доди сухан додаанд. Лекин Низомӣ дар ин қисмат ҳам муқаддам бар ҳама буда ва каломаш мумтоз мебошад.

Тамоми шуаро сирфан мавсими баҳору манзари онро нишон додаву бо он иктифо менамоянд. Лекин Низомӣ, бар илова, инро ҳам нишон додааст, ки он, яъне баҳор, чӣ гуна як одами дорои таъби шӯху зарифро сари кайфу нишот меоварад. Ӯ тӯи боғ меравад, бо гулҳо вар меравад, бозӣ мекунад, дастагул хоста, болои дарахт партоб мекунад, лаби ҷӯй менишинад, шукуфаҳоро чида, тӯи об мерезад, атроф аз биркаву толоб, аз ёсуману ёс фаршу бисот тартиб медиҳад. Маъшук дар бағал аст, зул-фонашро ҳалқа карда, ба гардан меандозад ва аз дунё озод мешавад. Ба мурғони чаман дастури парвозу созу овоз медиҳад ва аз худ беҳуд мешавад.¹

Биё, боғбон, хуррамӣ соз кун,
 Гул омад, дари боғро боз кун.

¹ Ин нуктаро ҳам бояд дар назар дошт, ки Низомӣ ин калимотро ба ҷои хабар дар пирояи иншо баён намудааст ва он бештар балеғ мебошад. - (Муаллиф).

Низомӣ ба боғ омад аз шахрбанд,
 Биёрой бустон ба чинӣ паранд.
 Зи ҷаъди бунафша барангез тоб,
 Сари наргиси маст баркаш зи хоб.
 Зи симои сабза фурӯ шӯй гард,
 Ки равшан ба шустан шавад лочвард.
 Дарахтон шукуфтанд дар тарфи боғ,
 Барафрӯхта ҳар гуле чун чароғ.
 Ба мурғи забонбаста овоз деҳ,
 Ки парвози поринаро соз деҳ.
 Сароянда кун лолаи чангро,
 Баровар ба рақс ин дили тангро.
 Сари зулфи маъшукро тавқ соз,
 Барафкан зи гардун худ ин тавқи боз.
 Раёҳини серобро даста банд,
 Барафшон ба болои сарви баланд.
 Аз он симгун сиккаи навбаҳор
 Дирамрез кун бар лаби ҷӯйбор.
 Ба пиромани биркаи обгир
 Зи савсан барафкан бисоти ҳарир.

Ва, чунон ки мулоҳиза мешавад, ин ашъор як дурнамоест, ки тамоми дақиқу рақоқи баҳорро бо беҳтарин тарзе нишон медиҳад.

Таронаи ишқ. Таронаи ишқу ошиқӣ сарлавҳаи ифтихороти шеърӣ шоирӣ забони форсӣ шумурда мешавад ва ҷои тардид нест, ки румузу асрору розу ниёзу сӯзу гудози ишқу ошиқӣ дар шуарои форсӣ ба дараҷае кашангу рангину дилфиреб баён шудааст, ки назари он дар ҳеҷ як аз забонҳои дигари дунё пайдо намешавад. Барои ин қисмат аз шоирӣ ғазал тахсис дода шуда ва ҳамчи маъруф аст, ки мучиди он Шайх Саъдист.

Бидуни шубҳа Шайх Саъдӣ мӯчиди ғазал мебошад, лекин рӯҳи аслии ғазал, ки иборат аст аз шоирӣ ишқӣ ва таронаи ишқ, эҷоди он ҷузъи мафохирӣ Низомист. Қабл аз Низомӣ дар ишқ маснавиёт гуфта шуда, ки аз он ҷумла «Юсуфу Зулайхо»-и Фирдавсӣ мебошад, ки имрӯз ҳам дастрас аст. Лекин ин маснавиҳо дар воқеъ ҳамон ғазалиётест, ки қудамои шуаро гуфтаанд ва Низомӣ барои ишқу ошиқӣ шолуде, ки рехта ва ислоҳоте, ки дар он ба амал овардааст, ба шарҳи зайл мебошад:

Аввал, барои баёни тамоюлот ва эҳсосоту ҳаёлоту ишқу ошиқӣ як ҷунин забоне лозим аст, ки алфози он латифу нозук ва шӯху ширин бошад ва дигар ташбеҳоту истиороти он бадеу навин ва тарзи таъбир

*Бар сари турбати мо чун гузарӣ, ҳаммат хоҳ,
Ки зиёратгаҳи риндони ҷаҳон хоҳад буд».¹*

Аз ин суҳан ҳолате ба ман даст дод, рӯҳи хушбину шукуфтаву башшоши он тойири баландпарвоз, рӯҳе, ки дар он ҳасрату ғам, яъсу навмедӣ ва билохира, ҳирмон ба маънои худ роҳ надошт, ба назарам ҷилвагар шуд, оташи шавқам забона кашид, байти матлаи ғазали мазбур ба ёдам омад, хондам:

*То зи майхонаву май ному нишон хоҳад буд,
Сари мо хоки раҳи пири мугон хоҳад буд.*

Хулоса, тарҷумаи китоб вачҳаи ҳиммат қарор гирифт. Чунончи, дар бозгашт ба Техрон ба ин кор пардохтам ва билохира, китобро бо вучуди мавонеу мушкilotи зиёд дар зарфи чанд моҳе (бояд эътироф кунам, ки ба ҳиммати баланди хотифи Шероз) тарҷума намудам.

Дар ин мавқеъ, аз оқои Иноят, дӯсти сиддиқи худ, ки аз назари адабдӯстӣ моро таҳрик ва таҳйиҷ ба тарҷумаи китоб намуда ва сабаб шуданд, ки ба анҷоми чунин хидмате сарфароз оем, изҳори ташаккур менамоем. Чи агар хотираи дӯстӣ ва тартибе, ки гуфтам, пеш намеомад, мумкин буд ин кор дучори вақфа шуда ва то муддате ба тӯл анҷомад. Боре эшон баъд аз пардохти китоб, муқаррар ба таййиби нафс ҳозир шуданд, ки бо будҷаи шахсӣ онро таҳти назорати ман чоп кунанд, вале худам кӯтоҳӣ кардам. Чи ба воситаи назорат дар чопи тарҷумаи таърихи Арабу Ислом ва низ тарҷумаи «Таърихи Эрон»,² ки дар он таърих гиребонгирам буда ва башиддат идома дошт, маҷоли расидан ба ин корро ҳеч надоштам. Ва баъдан ҳам, ки андак фароғате ҳосил шуд, нарҳи коғаз тараққии фоҳиш кардаву ҳазинаи чопи китоб ба қадре боло рафт, ки ба назар сарсомовару аз мурувват дур дидам, ки онро бар дӯстам таҳмил кунам. Ночор муроҷиа ба манобеу муассисот ва бун-

¹ Ин шеър дар завоёи санги қабр аст.

² «Таърихи муфассали Эрон», таълифи жанерол, Сер Петерси Сойкси англисӣ, ки дар ду ҷилди қатур таълиф ёфта ва се бор ҳам ба таъб расидааст. Банда аз тарафи Вазорати фарҳанг ҳар ду ҷилди онро, вале аз нусхаи чопи севум, ки заимоиму мулҳақоти зиёд дорад, тарҷума намудаам ва ҷилди аввали китоб бо будҷаи вазоратхона таҳти мувофиқати назорати ин ҷониб ба таъб расида ва ҷилди дувум ҳозир чоп аст, вале ханӯз шурӯъ ба амал нашудааст. Аммо «Таърихи Ислому Араб», ки дар боло зикр шуд ва он таълифи Сайидамир Алии Ҳиндӣ ва ба забони англисӣ навишта шудааст. Китоби мазбур китобест ҷомеъ, ки аз воқеоти таърихӣ ва низ аз васоили иҷтимоии се қораи Араб, ки иборат аз Осиё, Африқо, Урупо, яъне Испониё бошад, масбутан суҳан меравад. Ман ин китоби нафисро аз нусхаи охирии чоп, ки чопи ҳафтам бошад, аз тарафи Комисияи маориф тарҷума намуда ва бо ҳазинаи худ Комисияи таҳти назорати ин ҷониб чоп шудааст.

*Даромад, бигуррид овози кӯс,
Фалак бар даҳони духул дод бӯс.
Зи гурридани кӯси ҳолидимоғ
Заминларза афтод дар кӯҳу роғ,
Чунон омад аз нойи туркӣ хурӯш,
Ки аз нойи туркон баровард ҷӯш.
Баровард хармӯҳра овози шер,
Димоғ аз дами говдум гаши сер.
Тароқе, ки аз миқраа хоста,
Бурун рафт аз ин тоқи ораста.
Зи бими ҷақочуқ, ки омад зи тир,
Кафан гаши дар зери ҷавшан ҳарир.
Раворав баромад зи роҳи набард,
Ҳазоҳаз даромад ба мардони мард.
Ба ҷунбиши даромад ду дарёи хун,
Шуд аз мавҷи оташи замин лолагун.
Замин гуфтӣ аз якдигар бардарид,
Сирофил сури қиёмат дамид.
Яке гуфт: «Ҳӯю» дигар гуфт: «Ҳон»,
Баровард сар ҳоюҳӯй аз ҷаҳон.
Ҷигартоб шуд наъраҳои баланд,
Гулӯғир шуд ҳалқаҳои каманд.*

*Сипоҳ аз ду ҷониб саф ораста,
Замин осмонвор бархоста.
Зи сумми сутурон дар он паҳндаиш,
Замин шаи шуду осмон гаши ҳаиш.
Фурӯ рафту баррафт рӯзи набард
Нами хун ба моҳиву бар моҳ гард.
Зи бас гард бар тораку тарки зин
Замин осмон, осмон шуд замин.
Чунон гарм гаши оташи қорзор,
Ки аз наъли асбон баромад шарор.
Зи бас хун, ки гирд омад андар мағок,
Чу гӯғирди сурх оташи гаши хок.
Зи гурридани ҷандапилои маст
Гиреҳ дар гулӯи ҳажирон шикаст.
Замин гӯ бисоте буд ораста,*

Маҳ обо шуда, меҳр бархоста.
 Сутуни алам чома дар хун зада,
 Наҷот аз ҷаҳон хайма берун зада.
 Зи шамшери баргашта чое набуд,
 Ки дар гори ӯ аждаҳое набуд.
 Наҳанги хаданг аз камини камон
 Наёсуд бар як замин як замон.
 Каманд, аждаҳое мусалсалишканч,
 Даҳан боз карда ба тороҷи ганҷ.
 Зи бас бар даҳан ночах андохтан,
 Нафасро на роҳи бурун тохтан.
 Зи найза найистон шуда рӯи хок,
 Зи кӯполҳо кӯҳ гашта магок.
 Синон дар синон руста чун нӯки хор,
 Сипар бар сипар баста чун лолазор.
 Наҳангони шамшери ҷавшангудоз
 Ба гарданкаиш карда гардан фароз.
 Ба абрӯ дар омад камон дар шиканч,
 Шитобон шуда тир чун мори ганҷ.
 Зи русӣ бадар шуд ба овардгоҳ
 Яке шери партоси рӯинкулоҳ.
 Мубориз талаб карду ҷавлон намуд,
 Ба номоварӣ хештанро суруд:
 «Ки партосиёро дар ин хом чарм,
 Ба партосии ман шавад пушт гарм.
 Палангон дарам бар сари кӯҳсор,
 Наҳангон хӯрам бар лаби ҷӯйбор.

Дуруштам ба чанголу сахтам ба зӯр,
 Ба ҳамла дарам паҳлуи наррагӯр.
 Синонам зи паҳлу дарояд ба ноф,
 Дурӯге намегӯям, инак масоф.
 Ҳама хуни хом аст нӯшиданам,
 Ҳама чарми хом аст нӯшиданам».
 Шаҳи гард, он шоҳи гардунгарой,
 Зи паргори мавкиб тижӣ кард ҷой.
 Зада бар миён гавҳарогин камар,
 Даровард нӯлоди ҷиндӣ ба сар.
 Ба тан-бар яке осмонгун зиреҳ,
 Чу маргули зангӣ гиреҳ дар гиреҳ.

дафтар аз гуфтаҳои парешон бишӯям ва минбаъд парешон нагӯям». Вале заъфи аъсоб шиддат кард, ба ҳадде ки ҳеч қодир ба мутолиаи таҳрир набудам. Ба пизишк муроҷиат карда, дастури истироҳати мумтад ва мусофиратам дод. Маълум аст, ки мурод мусофирати дохила аст ва илло, мусофират ба хориҷаро чӣ гуна амсоли мо дар ин муҳит метавонем дар муҳаййилаи худ роҳ диҳем!... Вале тааҷҷуб мекунад, агар бигӯям, ки ва-соили ин низ барои ман фароҳам набудааст! Оре, набудааст! Лекин ин тилисм, хушбахтона, аз тарафи Вазорати фарҳанг, ки дар он вақт бо ҷаноби оқои Исмоили Миръот буд, кушуда шуд. Ба самти бозрасии ма-дорис маъмури мусофират ба ҷануб шудам. Ростӣ, инро дар ин мавқеъ атиёе барои худ доништа, бидуни ғавти вақт, ба Исфаҳон азимат наму-дам. Чанд рӯзе аз сайри манозири зебои он «нисфи ҷаҳон» ба аъсобам истироҳат додам. Андаке ҳоли собиқам тахфиф ёфт ва баъд аз он ҷо ба Шероз рафтам. Дар меҳмонхонаи Саъдӣ, ки аз меҳмонхонаҳои олии Форс аст, манзил кардам. Хусни иттифоқ, дӯсти гиромии адабдӯстам оқои Сайидҳасан Иноятро, ки ба азми саёҳату дидани амокини таърихӣ ба Шероз омада ва дар ҳамин меҳмонхона манзил доштанд, мулоқот кардам. Дар ин мавқеъ, дидори дӯстам, дӯсте, ки «дар қачоваи ғам анису дар ҳучра ҳамчалиси ман буд», маълум аст чӣ қадар мучиби масаррату инбисоти хотир будааст! Оқои Иноят, бояд бигӯям, ки дилбохтаи шеърӯ адабанд ва онро кимиёи саодат, яъне мояи масаррату хушии воқеъ ва беҳҷату инбисоти ҳақиқӣ медонанд ва изофа мекунам, ки эшон дилба-стагии тамоме ба Ҳофиз доранд. Чунончи, як рӯз ба иттифоқи ҳам ба оромгоҳи Ҳофиз рафтем, то ғайзе баргирем ва тӯшаи маънавӣ бардо-рем. Ва ҳамин ки муқобили оромгоҳ қарор гирифтем, ба хондани ашъори обдори манкур бар санги қабр машғул шудем.

Аз афкори баланду суҳанони нағзу шевои он шоири бузург лаззат мебурдем, ки дар ин асно дӯстам маро ба ёди китоби ҳозир, ки алоқаманд ба нақли он ба забони ширини форсӣ буда, андохт ва гуфт: «Чаро дар тарҷумаи он ки аз ҷумлаи мутаазаммини шарҳи ҳоли Ҳофиз, соҳиби ин оромгоҳ аст, то ин ҳад ғафлат раво медорӣ?». Ҳолро шарҳ додам ва аз воқеа мутталеъ гардонидам. Гуфт: «Аз рӯҳи ин тойири қудс,¹ ки инак дар ошӯни ӯ ҳастӣ, ҳиммат бихоҳ, ки худ мегӯяд ва чӣ хуб мегӯяд:

¹Тойири қудс, ишора ба ин шеъри манкур бар санги қабр аст:

Муждаи васли ту кӯ, к-аз сари ҷон бархезам,
 Тойири қудсаму аз доми ҷаҳон бархезам.

ДЕБОЧАИ МУТАРЧИМ

Китоби нафису ширине, ки аз назари хонандагони муҳтарам мегузарад, чилди дувуми «Шеър-ул-Аҷам ё Таърихи шуарову адабиёти Эрон», таълифи аллома Шиблии Нуъмонӣ, аз нави-сандагони мубарризи Ҳинд аст, ки алоқамандон ба шеърӯ адаб аз муддате интизории онро доштанд. Мо таърихчаи ҳаёти муалли-фи донишмандро аз ҳама ҷиҳот дар муқаддимаи худ бар тарҷумаи чил-ди ҷаҳоруми китоб, ки муддатҳост табъу нашр шуда, батафсил навиштаем. Лизо хонандагони китобро ба он ҷо ҳавола додаву меравем шарҳе ба таври ихтисор дар атрофи китоби ҳозир ва ҷараёни марбут ба тарҷума ва табъи он ба назари қориини гиромӣ мерасонем ва муқадди-матан менависем, ки чун мутобиқи таҳқиқоти ҷадид «шеърӯ адаб таро-виши фикру эҳсосот ва натиҷаи қареҳаи умумии асри хос мебошад ва шоир аз ақоиду афкор ва машрабу мазоқи асри худ шадидан мутаассир шуда ва ҳамаи онҳоро ба давраҳои баъд таҳвил медиҳад», рӯи ин асл устои ҷалили адаб шеърӯ адаби форсиро ба адвор тақсим карда ва ба се давра онро маҳдуд намудааст: давраи қудамо, мутаваасситин ва му-тааххирин. Аммо қудамо ва он дар чилди аввал гузашт ва ин китоб роҷеъ аст ба давраи мутаваасситин ва аз шуарои номиву ҳасоиси шеърӯ шоириин ин давра суҳан меронад. Вале қисмати аъзами китоб маҳсули Шайх Саъдӣ, Амир Хусрав ва Ҳоҷа Ҳофиз мебошад, ҷи дар ин қисмат, яъне дар шарҳи аҳволи ҳар як аз ин асотид Шиблӣ мабсутан суҳбат до-шта ва доди татаббӯу таҳқиқро додаааст.

Баъд аз тарҷумаи чилди панҷуми китоб дар 1317 қасд доштам, ки бидуни ғавти вақт даст ба тарҷумаи чилди ҳозир зада ва ба қисмати муҳимме аз омоли худ, ки дар муқаддимаи ғавқуззикр онро шарҳ додаам, ноил оям. Вале иштиғол ба тарҷумаи «Таърихи мабсути ислом ва араб», ки дар он вақт ба шиддат идома дошт ва ҳамин тавр китобҳои дигаре, ки дар дасти тарҷума ва пардохт будаанд, маро аз ин мақсад боз дошта ва натавонистам ба он бипардозам. Вале матлаби муҳиммеро, ки майл дорам дар ин ҷо ба назари ҳамватанони гиромӣ бирасонам, ин аст, ки дар ҷараёни ин аҳвол аз ифрот дар кори фикрӣ ранҷур шудам.

Оре, ифрот дар кор. Агар муболиға нагуфта бошам, аглаб дар шабонарӯз 18 соат якнавохт машғули тарҷумаву таҳрир будаам ва душвориҳои дигаре, ки зикри он ҷуз малоли хотир натиҷа надорад, бо кӯҳлати син даст ба дасти ҳам дода ва биннатича, гирифтори заъфи аъсоб гардидам ва билохира, бар он шудам, ки ин иштиғоли адабиро, ки заҳматаш тоқатфарсою арзиши он дар ин кишвар аз ҳар коре камтар аст, тарк гӯям. Оре, «баъд аз тааммули ин маънӣ маслиҳат он дидам, ки

Ямонӣ яе теге заҳробҷӯш,
Ҳамоил фурӯ ҳишта аз тарфи дӯш.
Ба кабки дарӣ чун дарояд уқоб,
Чи гуна ҷаҳад бар замин офтоб,
Аз он тезтар хусрави пилтан
Ба тундӣ дар омад ба он Аҳриман.
Бизад бонг бар вай, ки «Эй зоги пир,
Уқоби ҷавон омад, ором гир!»
Нахустин набарде, ки тадбир кард,
Бар он тирадил бориши тир кард.
Чу дажхиро н-омад аз тир бок,
Зананда шуд аз тири худ хашимноқ.
Яке хишти нӯлоди алмосранг
Бароварду зад бар диловар наҳанг.
Ба сахтӣ, ки танро ба ҳам дарфишурд,
Бар он хора шуд хишти нӯлод хурд.
Дигар хиште андохт з-он тезтар,
Бар он куштанӣ ҳам нашуд коргар.
Чу донист к-он деви оҳансиришт
Наяндешад аз ҳарбаи тиру хишт,
Наҳанги ҷаҳонсӯзро баркашид,
Суи аждаҳои даманда давид.
Задаш бар китифгоҳу бурдаш зи ҷой,
Чунон к-он ситамгар даромад зи пой.

Вале инсоф ин аст, ки Низомӣ тасвири фунуни ҳарбу шеваҳои хоси мардони ҷангро наметавонад мисли Фирдавсӣ муртасим созад.

Муқоисаи «Шоҳнома» бо «Искандарнома». Агарчи инсоф ин аст, ки Низомӣ дар разм ҳампаллаи Фирдавсӣ нест, шумо микдоре оби ширинро бардоред, чандин маротиба тасфия кунеду тақтираш намоед ва баъд онро дар як чоми латифу зарифу кашанге бирезед. Дар софиву равшанӣ ва низ гувороиву хушнамоии ин об ҳеч ҷои сухан ва тардид нест. Аммо як чашмаи ширину хушгӯвори табиӣ, ки аз доманаи кӯҳе ҷорист, оё он ҳеч тарф нисбат бо ин об ҳаст? Мусаллам аст, ки нест. Вале, маазолик, мо дар ин ҷо барои ин ки арзишу пояи сухани ин ду шоири бузургро комилан маълум дорем, ашъоре аз чанд мавзӯи муштарак интиҳоб намуда, зайлан аз назари хонандагон мегузаронем, то тафовут ва фарқе, ки дар тарзи сухани онҳост, комилан зохиру ошкор гардад.

Аз ҷумла, достони рафтани Искандар ба дарбори Нӯшоба ба сурати як нафар қосид, ки дар «Сикандарнома» ва «Шоҳнома» ҳар ду зикр шуда ва фарқе, ки байни онҳо вучуд дорад, фақат дар ин аст, ки Фирдавсӣ ба ҷои Нӯшоба Қаддофа навишта, ки подшоҳи Андалус будааст. Ва, илло, дар соири ҷихот фарқе бо ҳам надоранд, яъне подшоҳ Искандарро шинохта ва ба худӣ ӯ ин матлабро изҳор дошта ва вай аз он инкор мекунад. Ин ҷо подшоҳ тасвири Искандарро талабида, муқобили худ мегузораду бо ҷеҳраи Искандар онро муқобила мекунад ва Искандар дар ин ҷо музтариб мешавад ва подшоҳ ба ӯ дилдорӣ медиҳаду мегӯяд: «Ин ҷо ҳам мутааллиқ ба худӣ Искандар аст»:

Фирдавсӣ	Низомӣ
Чу Қайдофаро дид дар тахтиоч, Зи ёқуту пирӯза бар сар-и тоҷ.	Баророст Нӯшоба даргоҳро, Ба зар даргирифт оҳанӣ роҳро,
Зи зарбафт нӯшида чинӣ қабой, Фаровон парастанда пешаи бапой.	Паричеҳрагонро ба сад гуна зеб Саф андар саф орошт ондилфиреб.
Рухи шоҳ тобон ба кирдориҳур Нишастангаҳашро сунунҳобулур.	Баромуд гавҳар ба мушкин каманд, Фурӯ ҳишт бар гавҳарогинпаранд.
Парастандаҳо тавқу богӯшвор Ба по-андар он гулшанизарнигор.	Бар авранги шоҳанишаҳӣ барнишаст Гирифта муанбар турунҷе ба даст.
Сикандар бад-он дар ишғифтӣ бимонд Фаровон ниҳон номи Яздонбихонд	Бифармуд, к-оин ба ҷойоваранд Фиристодаро дар саройоваранд.
Нишастангаҳе дид қайсар, ки низ Í à, ì ää ääðî Ðóì ó Ýðîí ää-èç.	Фиристода аз дар даромаддалер, Суи тахт шуд чун ишобанда шер.
Бари меҳтар андар заминдод бўс, Чунон чун бувад мардумичоплус.	Камарбанду шамиербикшод боз, Ба расми расулон бибурдашнамоз.
Варо дид Қайдофа, бишнохташ, Бипурсиду бисёр бинвохташ.	Ниҳонӣ дар он қасризебанда дид, Биҳиштӣ сарое фиребанда дид.
Ба майхӯрдан андаргаронмоя шоҳ Фузун кард сӯи Сикандарнигоҳ.	Зи бас гавҳарин гӯшигарданкашон Шуда чашми бинанда гавҳарфишон.
Ба ганҷур гуфт: - «Он дурахион ҳарир, Набишта бар ӯ сурати дилпазир.	Зи тобанда ёқуту раҳишандалаъл Хиромандаро оташин гаштлаъл.
Ба пеши ман овар чунон ҳам, ки ҳаст,	Магар кону дарё ба ҳам тохтанд, Ҳама гавҳар ин ҷобарандохтанд.

ШЕЪР-УЛ-АҶАМ

ЧИЛДИ ДУВУМ

Таълифи аллома Шиблии Нуъмонӣ

Тарҷуман
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ

Ва, инак, заминаи баёни Низомиро дар муқобил мулоҳиза кунед, чист: Вақте ки Нӯшоба мутталеъ шуд, ки аз дарбори Искандар қосиде омада, амр кард даргоҳро ба беҳтарин тарзе ороста кунанд ва баъд худро бо анвои ҷавоҳироти қиматӣ зинат дода, турунче дар даст бар тахт нишаст ва дар муқобили вай ғуломону канизони моҳруи зиёде саф ба-ста, ин ҷо иҷозат дод, қосид ворид шавад. Искандар ворид мешавад ва шамшерашро мувофиқи одоби шоҳӣ аз камар боз карда, бар замин мегузорад ва соири шароити адабро ба амал оварда, вале сачда намекунад. То ба ин ҷо мерасад, ки аз тарзи тақаллуми вай дар Нӯшоба ин ҳаёл пайдо шуд, ки бояд ӯ Искандар бошад ва баъд ба диққату бо тааммул ва ғавр, ки нигарист, яқин ҳосил кард.

Ин ҷо қосид шурӯъ ба баёни пайғом намуд ва гуфт, ки шоҳаншоҳ чунин фармуд, ки аз тарафи мо чӣ қусуре шуда, ки то кунун кӯтоҳӣ карда, дар дарбори мо ҳозир нашудаед.

Нӯшоба меғӯяд: «Ҳазорон офарин бар ҷуръати ту, ки пайғоматро худат шахсан иблог менамояӣ, чӣ баёни шумо мисли шамшери тезу бур-ранда маълум мешавад ва киро маҷоли он аст, ки ин шамшерро ба тарафи ман ҳавола кунад». Искандар инкор мекунад ва вучӯхе ҳам, ки тамоми он умдаву маъқул аст, барои инкори ӯ зикр менамояд ва, алҳақ, ин суолу ҷавоби байни Искандар ва Нӯшобаро бо тарзи ниҳоятдараҷа ба-лег зикр мекунад. То ба ин ҷо мунтаҳӣ мешавад, ки Нӯшоба тасвири Искандарро металабад ва онро, ки нишон медиҳад, ин ҷо Искандар хо-мӯш шуда, дучори хавфу изтироб мегардад. Ғараз дар тамоми ин маво-рид ҷое, ки чизе қаср дошта бошад, вучуд надорад ва он чӣ гуфта шуд, қарини ақлу қиёс ва бо воқеъ мутобиқ мебошад. Бар илова, масъалаи фасоҳату балоғат ва ташбеҳоти истиороти нағзу марғуб ва шаъну шав-кати алфоз, дostonро ба сурати сеҳри Сомирӣ овардааст.¹

Тафовуту фарқро, ки мобайни каломи Низомӣ ва Фирдавсӣ то ин ҷо зикр кардем, дар бисёре аз мавриди дигар низ ин фарқ маҳсусу ошкор мебошад. Лекин барои эҳтироз аз итноб аз зикри он сарфи назар мена-моем ва, бо вучуди тамоми маротиби мазкураи фавқ, боз Фирдавсӣ Фирдавсисто Низомӣ Низомӣ!!!

<i>Ба тундӣ бар ӯ ҳеч мақсойдаст».</i>	
<i>Биёвард ганҷуру бинҳод пеш, Чу дидаш, нигаҳ кардз-андоза беш.</i>	<i>Зани зирак аз сирати шони ӯ, Дар он доварӣ шудҳаросони ӯ.</i>
<i>Ба чеҳри Сикандар нақӯбингарид, Аз он сурат ӯро ҷудойнадид.</i>	<i>Ки ин кордон мардиоҳистарой Чаро шартӣ хидмат наёрад ба ҷой.</i>
<i>Бидонист Қайдофа, к-ӯқайсар аст, Бар-он лашқари номвар меҳтар аст.</i>	<i>Зи сар то қадам дид даршаҳрёр Зари пухтаро бар маҳак задиёр.</i>
<i>Бад-ӯ гуфт, к-«Эй марди густардаком, Биё, то чи додат Сикандарнаём?»</i>	<i>Чу неқӯ нигаҳ кард, бишнохташ, Ба тахти худ оромгаҳсохташ.</i>
<i>Чунин дод посух, ки «Шоҳиҷаҳон, Сухан гуфт бо ман миёни меҳон,</i>	<i>Сикандар ба расмифиристодагон, Нигаҳ дошт оини озодагон.</i>
<i>Ки Қайдофаи покдилробигӯ, Ки ҷуз ростӣ дар замонамаҷӯ.</i>	<i>Пас он гаҳ гузориш гирифт аз наём, Ки шоҳи ҷаҳон, доваринекном</i>
<i>Магар сар напечӣ зифармони ман, Нигаҳ дор бедор паймониман.</i>	<i>Чунин гуфт, к-«Эй довариномҷӯй, Зи номоварони ҷаҳон бурдагӯй.</i>
<i>В-агар ҳеч тоб андарорӣ ба дил, Биёрам яке лашқаре дилғусил</i>	<i>Чи афтод, к-аз мо инон тофтӣ, Сӯи мо ту як рӯз наштофтӣ.</i>
<i>Барорам димор аз ҳамалашқарат, Ба оташ бисӯзам ҳамакшиварат».</i>	<i>Забунӣ чи дидӣ, ки тавсанишудӣ? Чи бедод кардам, ки душманишудӣ?</i>
<i>Бад-ӯ гуфт, к-«Эй зодаиФайлақус, Ҳамат разму базм асту ҳам нагму бўс,</i>	<i>Чу ман раҳ дар ин мамлакат сохтам, Бар-ӯ сояи давлат андохтам.</i>
<i>Далер омадӣ пеши ман бозҳоҳ, Надонам, тӯро ин кибинмуда роҳ».</i>	<i>Камар чун бибасти ба даргоҳи ман, Чаро рӯй печидӣ аз роҳиман?»</i>
<i>Сикандар зи гуфтори ӯ гаист зард, Равон пур зи дарду руҳонЛочвард,</i>	<i>Ба посух намудан зани ҳушиманд Зи ёқути сарбаста бикшод банд,</i>
<i>Буд-ӯ гуфт: «К-эй меҳтари пурхирад, Чунин гуфта аз ту на андархурад.</i>	<i>Ки «Сад офарин бар ту, шоҳи далер, Ки пайгоми худ худ гузориҷу шер.</i>

¹ Дар ин баён ашъори Фирдавсӣ ва Низомӣ муқаррар дар китоб омада, лекин барои зеҳннишин кардани ин баҳс лозим буд ин кор бишавад. - (Муаллиф).

<i>Манам Нитақун, кадхудоиҷаҳон, Ҷуз ин баччаи Файлақусаммаҳон».</i>	<i>Чунон оядам дар дил, эйпахлавон, Ки бо ин сару сояи хусравон</i>
<i>Бад-ӯ гуфт Қайдофа, к-аз доварӣ «Лабатро бипардоз, к-Искандарӣ».</i>	<i>Миёнҷӣ наӣ, шоҳи озодаӣ, Фиристандаӣ, на фиристодаӣ.</i>
<i>Биёварду бинҳод пешаи ҳарир, Набишта бар-ӯ сурате дилпазир</i>	<i>Паёми ту чун тег гардан занад, Киро заҳра, к-ин тег бар ман занад?!</i>
<i>Ки гар ҳеч чунбиш будӣ дарнигор, Набудӣ ҷуз Искандари шаҳрёр.</i>	<i>Зи теги Сикандар чи ронӣ сухун, Сикандар туй, чораи хеш кун!</i>
	<i>Маро хондаву худ ба дом омадӣ, Назар пухтатар кун, ки хом омадӣ».</i>
	<i>Чаҳондор гуфт: «Эй сазовори тахт, Пажӯҳиш макун, ҷуз ба фармони бахт.</i>

Низомӣ:

*Сикандар муҳит асту ман ҷӯи об,
Манеҳ туҳмати соя бар офтоб.
Ба даргоҳи ӯ беи аз он аст мард,
Ки ўро қадам ранча боист кард».
Дигар бор Нӯшобаи ҳушманд
Зи нӯшин лаби хеш бикшод банд,
К-«Аз ин беи бар дилфиребӣ мабоиш,
Ба норостӣ, якрикелӣ мабоиш.
Паёмат бузург асту номат бузург,
Ниҳуфта яке шер дар чарми гург.
Фиристодаро нест ин дастрас,
Ки бо мо ба тундӣ барорад нафас.
На ҷаббориш хешро кам кунад,
На дар пеши ман пуштро ҳам кунад».
Ҷавобаи чунин дод шоҳи далер,
Ки «Н-ояд зи рӯбоҳ пайгоми шер
Агар ман ба чашии ту номоварам,
Сикандар наям, з-ӯ паёмоварам.
Агар дар миёнҷӣ далер омадам,
На аз рӯбаҳ, аз назди шер омадам».*

ин хатар наҷот бахшад, вале хавфу изтиробӣ ӯ ба пояе набуда, ки дилаш (ба тавре ки Фирдавсӣ зикр мекунад) пур аз дарду алам бошад.

Фирдавсӣ дар мисраи аввал зардии чехраи Искандарро зикр намуда, лекин ба он иктифо накарда, дар мисраи дувум «рухон лочвард»-ро ҳам изофа кардааст.

3. Ҳол меравем, ба таври кулӣ назар андохта меғӯем, ки вақте ки як воқеа ё достоне баён мешавад, қабл аз ҳар чиз бояд дид, ки баёнкунанда заминаи онро чӣ гуна тартиб додааст. Ва ин аввалин марҳалаи балоғат, вале муқаддам бар ҳама мебошад.

Ва бояд донист, ки Фирдавсӣ дар баёни худ заминае, ки тартиб дода, аз чандин ҷиҳат махдуш ва қобили интиқод аст. Аввал он ки Искандар дар дарбор монанди ашхоси мутамаллиқ шароити адабу таъзимро ба ҷо меорад. Дувум, дарборро дида, мабхут мешавад, ки гӯӣ ҳеч вақт чашмаш ба дарбори салтанатӣ наафтадааст. Севум, дар сурате, ки аз рафтору гуфтор, тавру тариқаи Искандар ҳанӯз чизе бурӯз накарда, ки аз он чунин эҳтимол дода шавад, ки ӯ худ Искандар аст, мазолиқ, Қайдофа ба шубҳа меафтад ва чехраи Искандарро ба диққати тамом нигоҳ мекунад ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки Низомӣ дар он тасарруф карда ва чунин тақрир мекунад, ки Искандар монанди расулони саҷда накард ва пайғомашро ба шаъне баён намуд, ки қосид ба он ҷуръату далерӣ мумкин набуд баён кунад. Ин ҷо барои Қайдофа шубҳа пайдо шудан як амре буд табиӣ ва баъд ҳам, ки ба тасвири Искандар мурочиша мекунад ва онро мутобиқ мебинад, бадехист, шубҳааш қавӣ мешавад. Чаҳорум, Қайдофа тасвири Искандарро ҷилави ӯ талабида нигоҳ мекунад ва ҳол он ки, агар мақсудаш ин буд, ки Искандарро ба таври махфӣ ва бидуни он, ки ӯ бифаҳмад, бишносад, набоистӣ тасвиirro ба ҳузури ӯ талабида, нигоҳ кунад. Панҷум, Искандар, вақте ки ба либоси як нафар қосид пайғомашро баён мекунад, аз ду ҷиҳат маълум мешавад, ки аз русуми одоби дарбор бакуллӣ беҳабар будааст: аввалан, подшоҳро ба ном зикр мекунад ва он хилофи адаб шумурда мешавад ва, дигар, бе муқаддима шуруъ ба калимоти саҳт мекунад, ки бакуллӣ аз таҳзиб хориҷ мебошад:

*Барорам димор аз ҳама лашкарат,
Ба отаи бисӯзам ҳама кишварат.*

Шашум, Искандар вақте ки шахси худро махфӣ дошта ва ба исми як нафар қосид муаррифӣ мекунад, бар ӯ лозим аст, ки номи Искандарро бо ниҳояти таъзиму тақрим ба забон ҷорӣ кунад, на ин ки ўро баччаи Файлақус бихонад:

«Ҷуз ин баччаи Файлақусам маҳон».

Низомӣ:

*Чунин гуфт, к-эй довари номчӯй,
Зи номоварони ҷаҳон бурда гӯй.*

Як нафар қосид дар дарбори як подшоҳ ном бурдан аз подшоҳу баъд ҳам ғавран ба танбеҳу насиҳати вай оғоз кардан хилофи расму қоида аст. Ин аст, Низомӣ подшоҳро ба исм хитоб накарда, балки ба лафзи «довари номчӯ» ном бурдааст. Гузашта аз ин, алфози мадҳияе низ ба он изофа намудааст.

Фирдавсӣ:

*Далер омадӣ пеши ман бозхоҳ,
Надонам, туро ин кӣ бинмуд роҳ.*

Низомӣ:

*Ки сад офарин бар ту, шоҳи далер,
Ки пайгоми худ худ гузорӣ чу шер.*

Фирдавсӣ ин маъниро, ки Қайдофа Искандарро шинохт, ба таври номатбӯе зикр карда ва дигар ба воситаи ин алфоз, ки маълум нест кай ин тариқаро ба шумо омӯхтааст, як хилофи таҳзибе ҳам изофа намудааст. Бар хилоф, Низомӣ, ки матлабро тавре адо карда, ки аз он ба зохир маълум мешавад, ки Нӯшоба мақсудаи ин нест, ки ба Искандар ҳоле кунад, ки ман шуморо шинохтаам, балки аз чуръату диловарии Искандар мутааҷҷибу мутаассир шуда ва аз ӯ беихтиёр таъриф мекунад.

Фирдавсӣ:

*Сикандар зи гуфтори ӯ гаит зард,
Равон пур зи дарду рухон лочвард.*

Низомӣ:

*Битарсиду шуд рангу рӯяш чу коҳ,
Ба дорои худ бурд худро паноҳ.*

Албатта, дар ин маънӣ ҳар ду бо ҳам шарик мебошанд, ки чун бар Искандар маълум шуд, ки подшоҳ вайро шинохтааст, хавф бар ӯ торӣ шуд ва мутаазалзил гардид. Вале дараҷаи ин хавфро Фирдавсӣ ба қадре боло бурдааст, ки он аз мисли Искандаре бадеъ менамояд: «Равон пур зи дарду рухон лочвард». Аммо аз баёни Низомӣ ҳамин қадар бармеояд, ки ранги чехраи Искандар зард шуда, дар дил аз Худо хост, ки вайро аз

*Барошuft Нӯшоба з-он шердил,
Ки нӯшида хуршедро зери гил,
Бифармуд, к-орад канизе даvon,*

*Ҳарире, бар-ӯ пайкари хусравон,
Яке гӯша аз шуққаи он ҳарир
Бад-ӯ дод, к-ин нақш бар даст гир:
«Бибин, то нишони рухи кист ин,
Дар ин коргаҳ аз пайи чист ин.
Агар пайкари туст, чандин макӯш,
Ба абруи худ осмонро мапӯш».
Сикандар ба фармони ӯ соз кард,
Ҳарири навишта зи ҳам боз кард.
Биайниҳ дар ӯ сурати хеш дид,
Вилоят ба даст бадандеиш дид.
Битарсиду шуд ранги рӯяш чу коҳ,
Ба дорои худ бурд худро паноҳ.*

1. Шумо қабл аз ҳар чиз нигоҳ кунед, ки як фикру як воқеа ва ё як мавзӯро як мазмунро ҳар ду дар риштаи назм кашидаанд ва, мааҳозо, байни онҳо аз ҳайси инсиҷом, бандиши алфоз чӣ қадар тафовут фаровон аст!!! Чустии тарокиби Низомӣ, баландии қофия, истехкому тамомияти фикароту чумалот, шукӯҳи алфоз ба пояест, ки гӯй шер ғурриш мекунад. Дар муқобили он каломи **Фирдавсӣ** ба назар гӯй пире бо лаҳни пирона сарду фарсуда гуфтугӯ мекунад. Шумо ин ашъорро бо ҳам муқоиса кунед:

Фирдавсӣ	Низомӣ
<i>Зи зарбафт нӯшида чинӣ қабой, Фаровон парастанда пешаи бапой. Бари меҳтар андар замин дод бўс, Чунон чун бувад мардуми чоплус. Сикандар бад-он дар шигифтӣ бимонд, Фаровон ниҳон номи Яздонбихонд. Ба майхӯрдан-андар гаронмоя шоҳ Фузун кард суи Сикандар нигоҳ. Ба ганҷур гуфт он дурахшон ҳарир, Навишта бар-ӯ сурате дилазир,</i>	<i>Паричеҳрагонро ба сад гуна зеб Саф андар саф орошт ондилфиреб. Сикандар ба расми фиристодагон Ниғаҳ дошт ойини озодагон. Ниҳонӣ дар он қасри зебанда дид, Биҳиштисарое фиребанда дид. Зи сар то қадам дид дар шаҳрёр, Зари пухтаро бар маҳак зад иёр. Яке гӯша аз шуққаи он ҳарир Бад-ӯ дод, к-ин нақш бар даст гир.</i>

<i>Ки Қайдофаи покдилро бигӯй, Ки чуз ростӣ дар замона маҷӯй. Далер омадӣ пеши ман бозхоҳ, Надонам, туро ин кӣ бинмуд роҳ. Бад-ӯ гуфт Қайдофа, к-аз доварӣ Лабатро бипардоз, к-Искандарӣ. Сикандар зи гуфтори ӯ гаит зард, Равон пур зи дарду рухонлоҷвард. Манам Янтақун-кадхудои ҷаҳон, Ҷуз ин баччаи Файлақусам махон.</i>	<i>Чунин гуфт к-«Эй довари номҷӯй, Зи номоварони ҷаҳон бурда гӯй, Ки сад офарин бар ту, шоҳи далер, Ки пайгоми худ худ гузорӣ чу шер. Миёнҷӣ наӣ, шоҳи озодаӣ, Фиристандаӣ, на фиристодаӣ». Битарсиду шуд рангу рӯяш чу қоҳ, Ба дорои худ бурд худро паноҳ. Сикандар муҳит асту ман ҷӯйи об, Манех тухмати соя бар офтоб.</i>
---	---

2. Дар ҳамин ашъор мулоҳиза кунед, ки аз ҳайси балоғат ва маонии нағзу марғуб то чӣ андоза мутамоиз аз ҳам мебошанд:

Фирдавсӣ:

Фаровон фиристода пешаи ба пой.

Низомӣ:

Саф андар саф орошт он дилфиреб.

Аз каломи Фирдавсӣ ин қадар маълум мешавад, ки ғуломону канизони зиёде сари по истода буданд, лекин Низомӣ ин нуктаро ҳам ба мо мефаҳмонад, ки онҳо бо назму тартиби ҳосе пушти сари ҳам истода буданд ва махсусан, лафзи «орост» ин хусусиятро равшану қашанг чилва додааст.

Фирдавсӣ:

*Бари меҳтар андар замин дод бӯс,
Чунон чун бувад мардуми чоплус.*

Низомӣ:

*Сикандар ба расми фиристодагон
Нигаҳ дошт ойини озодагон.*

Фирдавсӣ дар ин ҷо мақоми Искандарро ҳеч риоят накардааст, зеро бӯсидани замин шеваи мардумони мутамаллиқ ва чоплус аст. Ў бо ин ҳам қаноат нанамуда, балки сарехан мегӯяд, ки Сикандар монанди ашхоси чоплус заминро бӯса дод. Аммо Низомӣ агар аз лафзи «ба расми фиристодагон» зоҳир сохта, ки Сикандар одобу русуме, ки махсуси як нафар қосид аст, риоят намуд, вале бо ин ҳол дар мисраи дувум дафъа

дахли муқаддас низ карда, ки ӯ дар ин ҳол ҳам ҳайсиати худро аз даст наод.

Фирдавсӣ:

*Сикандар бад-он дар шигифтӣ бимонд,
Фаровон ниҳон номи Яздон бихонд.*

Низомӣ:

*Ниҳонӣ дар он қасри зебанда дид,
Бихишисарое фиребанда дид.*

Аз баёни Фирдавсӣ зоҳир мешавад, ки Сикандар мисли ин, ки то он вақт чизе надида ва ин аввалин дафъа аст, ки як дарбори бошукӯхро мебинад, аз дидани таҷаммулоти дарбори Қайдофа мабхут шуда ва пушти сари ҳам аз Худо ном мебарад, вале каломи Низомӣ ҳамин қадар мерасонад, ки он ба таври шоистае дар Искандар таъсир бахшид.

Фирдавсӣ:

Фузун кард сӯи Сикандар нигоҳ.

Низомӣ:

Зи сар то қадам дид дар шаҳрёр.

Аз «фузун нигоҳ кардан» ҳамин қадар собит мешавад, ки Қайдофа то муддате Искандарро нигоҳ мекунад, мумкин аст дар ин муддат назараш бар чехраи танҳо маҳдуд будааст, лекин барои шиносоии як шахс мушобаҳати чехраи танҳо кофӣ нест, чаро қасир иттифоқ меафтад, ки ду нафар чехрашон бо ҳам мушобеҳ буда, вале дар соири аъзо бо ҳам фарқдоранд. Бар хилоф Низомӣ, ки мегӯяд Нӯшоба Искандарро аз сар то по нигоҳ кард, яъне на танҳо чехра, балки тамоми аъзои бадан ва дигар вазъу шакл ва ҳайату ранг, он чӣ буд, ҳамаро бадиққат муойина карда, маълум дошт, ки ӯ Искандар аст.

Фирдавсӣ:

*Ки Қайдофаи покдилро бигӯй,
Ки чуз ростӣ дар замона маҷӯй.*

Мисол:

*Дар гарди азми ӯ нарасад барқи гармрав
В-аз оташии бувад, ба масал, чун шарор пой.
Аз юмни ҳиммати ту барорам чу мӯр пар,
Аз фарти ҳаҷр агарчи надорам чу мор пой.
Тарсам, ки чун дароз шуд ин шеър, ҳеч кас
Дар гӯши ҳеи чо надихад чун ҳазорпой.*

Қасидаи тавиле гуфтааст, ки радифи он барф аст:

*Ҳаргиз касе надида бад-ин сон нишони барф,
Гӯӣ, ки луқмаест замин дар даҳони барф.
Монанди пунбадона, ки дар пунба таъбияст,
Аҷроми кӯҳ гаиша ниҳон дар миёни барф.*

3. Софии забон ва салосату равонӣ, ки ба Заҳир хатм шуда буд,
Камол аз ӯ ҳам қадаме ҷилавтар гузоштааст.

Мисол:

*Сапедадам, ки насими баҳор меояд,
Нигоҳ кардаму дидам, ки ёр меояд.
Шароб дар сару чехра зи шарм рангомез,
Чунин миёнаи шарму иқор меояд.
Рухаи чу шохи дарахти биҳишту ҳар гули он,
Ки мебичидаму дигар ба бор меояд.
Зи баски дошт дили хаста баста дар фитрок,
Чунон намуд маро, к-аз шикор меояд.
Гирифтамаи ҳама раҳ дар ҳадису ӯ гаҳ-гаҳ
Ба қадри ҳоҷати посухгузор меояд.
Ҳар он фиреб, ки аз ишва баст дар колам,
Маро зи содадилӣ устувор меояд.
Маро гурур, ки таширф медиҳад, ӯ худ
Барои хидмати садри кибор меояд.*

Дар як қасида аз мамдуҳ барои имрӯзу фардо кардан шикоят дорад:

*Садро, раво мадор, к-аз инъоми худ маро
Маҳрум дориву бувад онро баҳона ҳеч (?).
Ҳар рӯз бомдод, қунам рӯ ба даргаҳат,
Як дил пур аз умеду пас он гаҳ шабона ҳеч.*

гоҳҳои фарҳангӣ намудам, вале натиҷаи матлуб ба даст наёмад ва ин сабаб шуд, ки як вақфаи мумтаду тӯлонӣ дар чопи китоб рӯй дод...

Аммо дар хусуси муаррифии китобу баёни аҳаммият ва арзиши он ман ин латифаро, ки «Мушк он аст, ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд» майл дорам, дар ин маврид ба кор баста, ин қисматро ба худи китобу қазовати онро ба хонандагони муҳтарам во гузорам. Чи яқин дорам, ки ҳар кас китобро як бор ба диққат бихонад, тасдиқ хоҳад намуд, ки он (назири маҷалладоти собиқ) «дурри шоҳвор ва асаре шоҳкор аст».

Ташвиқу мусоидати гаронбаҳои яке аз неқмардони озода ва дӯстдори воқеии илму адабро дар таъби ин китоб ҳамеша ба хотир хоҳам дошт ва сипосгузори аз онро ҳамвора фарзи зиммаи худ хоҳам шинохт.

Дар сикхату итқони тарҷума ва такмили ороиши он саъйи балғ намуда «ва бархе аз умри гаронмоя бар он харҷ», то:

*Магар соҳибдиле рӯзе ба раҳмат
Қунад дар ҳаққи дарवेशон дуое.*

Дар хотима тазакур медиҳам, ки аз панҷ чилди китоби «Шеър-ул-Аҷам» бо чилди ҳозир чаҳор чилд то кунун тарҷума ва чоп шуда, фақат як чилди он, ки чилди севум дар шарҳи аҳволи шуарои мутааххирин бошад, боқӣ монда, ки тарҷума нашудааст.

Хидмату диққати фарзанди маҳбубам оқои Маҳмуди Фаҳри Доиро дар покнависи тарҷумаи китоб ба назари таҳсин нигариста, тавфиқоти эшонро дар хидмат ба фазлу адаб аз Худованд масъалат менамоям.

Аз хусни мувоқибату эҳтимоми коркунони муҳтарами чопхонаи рангин дар хубиву хусни чараёни таъб махсусан имтинон дорам.

Бо вуҷуди диққату мувоқибат дар таъбу тасҳеҳ, ғалатҳое, вале маъдуд, пеш омада, ки дар ғалатнома қайд шуда ва, маазолик, намета-вонам бигӯям, ки он ҳолӣ аз нақс аст. Вале аз хонандагон интизор дорам, ки ба хусни назару нияти хайр дар он нигаранд.

Дар хотима умедворам, ки ин тарҷумаи ноқобилам, яъне тарҷумаи чаҳор чилди китоб, ки арз шуд, барои ҷомеаи адабии мо муфиду судманд иттифоқ афтода ва он гоҳ ба донишҷӯёни мо кумак қунад, то пай ба аҳаммияту арзиши воқеии адабиёти ватани азизи худ баранд ва ба мақоми баланду арҷманди он ба тавре ки боист, шиносӣ ҳосил қунанд, он вақт аст, ки ман ба подоши худ расидаам.

*Техрон, тирмоҳи 1327,
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ*

ШЕЪРУ АДАБИ ФОРСӢ АЗ САДАИ ҲАФТУМ ТО САДАИ НУҲУМИ ҲИЧРӢ

Шеъру адаб, балки тамоми улуму фунуни исломӣ дар авчи камол буд, ки ногаҳон сели бунёнкане аз самти Тотор сарозер шуда, дунёи исломро саросар зеру забар намуд. Тавзеҳ ин ки Чингизхон дар 617 ҳиҷрӣ аз Тотор сар баланд карда ва аз Хуросон гирифта то Шом, он ҷӣ буду набуд, ҳамаро ба боди фано дод, қариб ба чаҳор миллион нуфус раҳсипори диёри адам шуданд. Ҳазорон шаҳр бо хок яксон гардид, мадорис ва масҷид тамоман вайрон ва китобхонаҳо ҳама барбод рафтанд. Лекин ислом то ин дараҷа ҷонсаҳт буда, ки дар ин ҳодисаи марғбор ҳам маҳфуз монда, балки баъд аз фурӯ нишастани ин тӯфони саҳмгин ҷамароте, ки зери тӯдаи хокистар пинҳон буданд, бори дигар равшан ва ба тавре муштайл гашта, ки дар андак муддате боз «олам матлаи анвор гардид».

Чингиз, ки манзуре ҷуз чаповулу ғорат надошт, барои интизомоти ғаввӣ ва сарсарӣ қавоиде вазъ карда буд, ки ба номи «чингизхонӣ» машҳур мебошад. Лекин, вақте ки салтанати мустақилае ба даст омада ва ба назму насақи шоҳона зарурат афтод ва аз он мардуми ваҳшӣ ҷуз қатлу ғорат коре сохта набуд, маълум аст, ки ҷуз истимдоду кумак хоستان аз мусулмонон чорае набудааст. Баъд аз Чингиз писараш Уктой Қоон ва баъд аз ӯ Ҳулоку - наваи ӯ бар тахт нишаст, Ҳулоку Муҳаққиқи Тӯсиро ба вазорат баргузид ва рафта-рафта мусулмонон дарборро бар ҳиттаи иқтидор дароварда, то ҷое, ки Нақудордори писараш ба тарғиби вазири худ Хоча Шамсуддин Маҳмуд ба дини ислом даромад ва номашро ҳам Аҳмад ниҳод. Вале туркон аз ӯ баргашта, тахти раёсати Арғунхон (наваи дигари Ҳулоку) Аҳмадхонро дар соли 680 ҳ. ба қатл расониданд, лекин вақте ки Ғозонхон писари Арғун дар 694 бар тахт нишаст, ӯ низ мусулмон шуда ва шаст ҳазор тан аз тотор ба ӯ пайваста ва ба дини ислом дароманд. Ғозон дар 703 даргузашт ва бародараш Худобанда бар ҷои ӯ нишаст ва баъд аз вай Абӯсаиди фарзандаш подшоҳ шуд. Тамоми ин салотин мутадаййин, адолатпарвар ва боақлу тадбир буданд, ҳоса Абӯсаид, ки оини адлу инсоф ва назму насақи ӯ бар деворҳои мадорис ва масҷид канда шуда ва он муддатҳо қоиму барқарор буда, то ин ҳад ки Авҳадии Кирмонӣ дар васфи ӯ дар «Ҷоми Ҷам» чунин гӯяд:

*Ду ҷаҳонро салои ид заданд,
Сикка бар номи Бӯсаид заданд.
Дар чаман гуфта булбулу қумрӣ
Мадҳи ин гулбуни улулаmrӣ.*

Урфӣ мегӯяд:

*Маро зи нисбати ҳамдарди Камол ғам аст
Вағарна шеър чи ғам дорад аз ғалатхонӣ.*

Дар замони Ҳазин ин мавзӯ матраҳ шуд, ки аз миёни Камолу Ҷамол кадом яке бартар аз дигарест. Ҳазин, вақте ки аз ӯ пурсиш шуд, чунин гуфт:

*Дар шеъри Ҷамол арчи ҷамоле бакамол аст,
Аммо на ба зебоии афкори Камол аст.
Лафзааш ба сафо оинаи шоҳиди маънист,
Яъне ба шукӯҳест, ки тугрои ҳилол аст.
Сад бор зи сар то сари девон-и гузаштам,
Лайлист, ки сар то ба қадам ганҷу далол аст.
Дарюзагари раиҳаи ӯянд ҳарифон,
Алҳақ, рағи абри қаламаш баҳри навол аст.*

Камол ва Муҳаққиқи Тӯсӣ ҳар ду муосири ҳам буданд. Барои баландпоягии Камол ҷӣ далеле болотар аз ин мешавад, ки Муҳаққиқи Тӯсӣ дар китоби «Меъёр-ул-ашъор»-и худ Камолро ба азамат ёд кардааст. Хусусияти Камол ба шарҳи зер аст:

1. Мазомини навини зиёде эҷод кардааст, ки бунёди мазмунсозиҳои мутааххирин рӯйи ҳамонҳо қоим мебошад.

Мисол:

*Чун субҳ боз кард даҳанро ба васфи ӯ,
Ҷарҳааш дурусти мағрибӣ андар даҳон ниҳод.*

Яъне, вақте ки субҳ дар таърифи подшоҳ даҳон боз кард, дар силаи он осмон дар даҳони ӯ ашрафӣ гузошт.

*Афканд чор наъли ҳилол осмон ду бор,
То бо рикоби ҳоҷа инон бар инон ниҳод.
Берун фиканд ҷарми тарозу забон зи ком,
Азбаски бори ҷуд бар ӯ бекарон ниҳод.*

2. Тарҳҳое бисёр саъбу мушқил мекунад ва дар онҳо мазомини наву тоза падида меоварад:

данд ва касе мутаарризи вай намешуд, лизо аксари мардум он чӣ нақду чинс дар хона доштанд, бурда назди ӯ амонат мегузоштанд ва хоҳе буд дар он макон, ки махзани ин амонот будааст. Хангоми ғорати шаҳр турке ба талаби сайди мурге бад-он тараф шитофт ва билохира, гузораш бар сари он чоҳ афтод ва махзане дид мамлӯ аз ҷавоҳиру чизҳои нафису гаронбаҳо ва ҳамчи тасаввур кард, махзанҳои дигаре ҳам бояд вучуд дошта бошад ва лизо гиребони Камолро гирифт, ки бигӯяд, онҳо кучо ҳастанд. Бечора изҳори беиттилоотӣ кард, вале турк дар ғазаб шуда, вайро ба қатл расонид. Замони мурдан ин рубоиро бо хуни хеш ба девор навишт:

*Дил хун шуду шарти ҷонгудозӣ ин аст,
Дар ҳазрати ту каминасозӣ ин аст.
Бо ин ҳама ҳеч дам намебояд зад,
Шояд, ки туро банданавозӣ ин аст.¹*

Ин рубоиро бино ба гуфтаи «Риёз-уш-шуаро» Камол дар он ҳолат навишта:

*Ин кушта нигар Камоли Исмоил аст,
Қурбоншудани на аз раҳи табҷил аст.
Қурбони ту шуд Камол андар раҳи ишқ,
Қурбон шудан аз камоли Исмоил аст.*

Соҳиби «Яди байзо» менависад, ки турки мазбур ангуштараи дар чоҳ афтода буд, барои дар овардани он тӯи чоҳ рафта ва ин қазия пеш омад ва таърихи воқеаро ҳам ба соли 636 навиштааст.

Поҷи шоирӣ. Шоирӣ ӯ сарҳади муштарак байни қудамо ва мутааххирин мебошад, яъне як сари он ба қудамо ва сари дигар ба мутааххирин иттисол дорад. Матонату истехком ва пухтагии каломи қудамо, мазмунсозиву ҳаёлбофӣ ва назокати мазмуни мутааххирин ҳарду дар ӯ ҷамъ аст ва лизо мутаваасситин ва мутааххирин ҳарду ба устодии ӯ эътирофдоранд. Ҳоча мефармояд:

*Гар боварат намешавад аз банда ин ҳадис,
Аз гуфтаи Камол далеле биёварам:
«Гар барканам дил аз туву бардорам аз ту меҳр,
Он меҳр бар кӣ афканам, он дил кучо барам».*

¹ Тамоми ин ҳолат аз «Оташқада» ва Давлатшоҳ гирифта шудааст. (Муаллиф).

Абӯсаид ба соли 736 даргузашт. Хабарӣ маргаш ба суръати барқ дар тамоми кишвар интишор ёфт. Байрақҳои аз ӯ дар ҳама ҷо барафрошта шуданд. Оммаи мардум аз ҳар табақа то муддате ба сӯғворӣ машғул ва ҳатто манораҳои маобид ва масочидро сиёҳпӯш карда буданд. Чун аз султон авлоде набуд, сардорони кишвар парчами худсарӣ барафроштанд, аз ҷумла, Амир Чӯпон ва Шайх Ҳусайни Чалойир Озарбойҷон ва Музаффар Форсу Ироқро гирифтанд ва ин танозӯи кашмакаш байни ҳукмронону фармонравоёни хурду кӯчак аз 736 оғоз шуда ва то 751 ҳичрӣ давом пайдо намуд ва ин давраро давраи мулукуттавоифӣ номанд,¹ то ин ки Темур қиём намуда, тамоми муддаиёни тоҷу тахтро аз миён бардошта, салтанате муаззаму васеъ бунёд ниҳод. Аз хонадони ӯ силсилае, ки барқарор гардид, поёни он ба оғози салотини Сафавӣ иттисол пайдо мекунад, ки қисмати севами китоби мо аз он ҷо шурӯъ мешавад.

Дар воқеоти мазкураи боло умуре, ки дар ин ҷо ба кори мо меоянд, иборатанд аз:

1. Ҷоҷеаи тотор ва қатли нуфуси бешумор ба ҳисси силахшӯрии мусулмонон ва шуҷоату шаҳомати онон хотима дод ва ин дар шеърҳои шоирӣ асаре, ки бахшид, он аст, ки ҳамоса ва назмҳои размӣ барои ҳамеша аз байн рафт, ҳарчанд барои анҷоми вазифаи суҳанронӣ маснавиҳои разми мутааддиде гуфта ва навишта шуда, аз қабилӣ: «Ҳумо ва Хумоюн»-и Ҳочуи Кирмонӣ, «Оинаи исқандарӣ»-и Амир Ҳусрав, «Сикандарнома»-и Ҷомӣ, «Темурнома»-и Ҳотифӣ, «Шоҳнома»-и Қосими Гунободӣ, «Ақбарнома»-и Файзӣ. Лекин дар инҳо соф дида мешавад, ки гӯянда забонашро меҷунбонад, аммо дар дил ҳеҷ чиз нест. Қавм ба қадре афсурда шуда буданд, ки ду шеър ҳам аз ин китобҳо дар алсиनावу афвоҳ боқӣ намонда, яъне ин ҳамосаҳо ҳеҷ ривож пайдо накарданд.

2. Қоидаи куллист, ки инсон дар масоиб ва миҳан Худоро зиёд ёд мекунад ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки дида мешавад дар ин давра бозори тасаввуф раванқ пайдо мекунад, Аттот, Мавлавӣ, Авҳадӣ, Ироқӣ, Саъдӣ, Мағрибӣ, бояд ҳамаро зодаи ҳамин авомилу асбоб донист.

3. Ба воситаи нобуд шудани ҳисси силахшӯрӣ бештар як асари инфиилӣ дар табоеъ вучуд пайдо намуд ва он илова бар сурати тасаввуф ба шакли дигаре низ, ки иборат аз тағаззул ва ғазалсароист, арзи вучуд намуд, ҷи ин мусаллам аст, ки ғазал, ном ҳар чӣ меҳоҳед, бигзоред, аз

¹ «Маҷолис-ул-муъминин», Давлатшоҳ. (Муаллиф).

шайх Саъдӣ ва муосирини ӯ шурӯъ мешавад ва он муваллиди авомилу асбобест, ки гуфтем.

Қатли оми тотору Темур хирмани ҳастии ақвом ва хонадонҳоро ба куллӣ барбод дод, умарои бузург ва соҳибони тоҷу тахтро бо ҳок яксон намуд. Аз Хуросон гирифта то Шом, ҳар чӣ буд, дастхуши фанову завол сохт, пойтахтҳои бузург мунҳадим ва ба тале аз ҳок табдил ёфтанд. Тақрибан шаш миллион нуфус раҳсипори диёри адам гардиданд ва ин ҳаводиси ваҳшатзо сурате аз безътиборӣ ва бесуботиин дунё мучассам сохта, муқобили чашми мардум гузошт, ки то муддати тӯлонӣ дар назарҳо чилвагар буда ва ҳеч аз хотирҳо намерафт ва ҳамин сабаб гардид, ки шуарои вақт ашъори зиёде дар бевафоии дунё гуфтанд ва онҳоро дохил дар адабиёт намуданд. Шайх Саъдӣ, Ибни Ямин, Ҳоҷа Ҳофиз, ки дар ин мавзӯ доди сухан додаанд, иллаташ ҳамин аст, ки гуфта шуд. Эшон манозиреро, ки дар ҳақиқат ба чашм дида буданд, дар риштаи назм кашиданд ва он барои шуарои баъд сармашқ шуда, бинои тақлиду иқтибосро гузоштанд.

4. Ҳарчанд аксари подшоҳони турку муғул ба зевари ақлу тадбир ва низ адлу дод ораста буда ва кишвар дар замони онҳо амну ором ва мардум умуман дар рифоҳу осоиш буданд, лекин ҳамоноҳу чун фоқиди завқи адабӣ ва беалоқа ба шеърӯ сухан буданд, шуаро дар дарбори онон чандон қадру қимате надоштанд ва аз ҳамин ҷост, ки мебинем шуарои машҳури он аср мисли Шайх Саъдӣ, Ҳоҷа Ҳофиз, Мавлавӣ, Авҳадӣ, Ибни Ямин иртиботи ҳосе бо ҳеч як аз дарборҳои аср надоранд ва ё дорои лақаб ва мансабе аз ҳеч як аз салотини замони худ намебошанд ва ин сабаб гардид, ки як рӯҳи озодихоҳиву истиклоле дар суханронӣ дида шуда ва шоирӣ аз қайди ситоиши ину он ва тамаллуқоти бечо ҳалосӣ ёфт. Чунон ки дида мешавад, қасоид ва қитаоти Шайх Саъдӣ ва Ибни Ямин ба ивази хушомад ва маддоҳӣ пур аз интиқод ва нуктачинист.

5. Султон Ҳусайнмирзо – охирин подшоҳи темурӣ, подшоҳе буд додгустар ва ҳунарпарвар ва алоқаи ҳосе ба шеърӯ адаб дошт. Аз шуаро ниҳоятдараҷа қадрдонӣ менамуд ва лизо дар замони ӯ шеърӯ адаб ба дараҷае ривоч пайдо намуд, ки ҳар омии бесаводе ҳудро шоир муаррифӣ мекард. Волаи Доғистонӣ дар «Риёз-уш-шуаро» ба шарҳи зер менависад: «Дар риояти шуаро ва фузало саъйи балеғ фармудааст, дар тартиби шуаро он қадар муволиға кардааст, ки фанни шоирӣ, ки фазилати улуми лозимаро дошт, аз улум ҷудо шуда ва ҳар бемоя ба маҳзи табиати мавзун иродаи шоирӣ кард, рафта-рафта шоирӣ, ки алтафи фунун буд, аз дараҷаи эътибор афтод, ба мазҳака анҷомид».

Анҷоми султон Ҳусайнмирзо ба оғози хонадони Сафавӣ иттисол пайдо мекунад ва ин ки дар давраи Сафавия рӯҳи тозае дар шеърӯ адаб

КАМОЛ ИСМОИЛ - ХАЛЛОҚУЛМАОНИИ ИСФАҲОНӢ (вафот 636 ҳиҷрӣ)

Ном Исмоил ва таҳаллуси ӯ Камол аст. Падараш Ҷамолиддини Абдурраззоқ аз шуарои машҳур ва девонаш мавҷуд мебошад. Ашъори зиёде аз ӯ дар «Оташқада» нақл шудааст. Вай ду писар дошт: яке Абдулкарим ва дигаре, Исмоил. Абдулкарим фақеҳ буд ва Исмоил пас аз фаро гирифтани улуми мутадовила, чун табъи мавзун дошт, ба тарафи шоирӣ таваҷҷуҳ намуд ва билоҳира шоире фаҳул гардид. Маदдоҳи хонадони Соидия¹ буд ва дар мадҳи Ҷалолуддини Хоразмшоҳ низ қасидае гуфта, ки дар девонаш мавҷуд мебошад. Вале аз салотини вақт нисбат ба ӯ чандон қадрдонӣ нашуда.

Аз ӯ пурсиданд: - Ҷаро аз хонадони Соидия маддоҳӣ карда ва аз салотин эъроз мекунад? Дар ҷавоб гуфт: «Онҳо мардуме ҳастанд суҳансанҷ ва қадри суҳанро медонанд ва ман инро аз ҳар силае болотар медонам».² Бо вучуди ин, салотинро хоҳу ноҳақ мадҳ кардааст. «Баҳористони сухан» менависад: «Вақте ки Санҷар Гурҷистонро гирифта, ба Исфакон омад, ӯ қасидае дар мадҳаш гуфт, ки як байти он ин аст:

*Ҳиҷоби зулм ту бардошти зи чеҳраи адл,
Ниқоби куфр ту бикишодӣ аз руҳи имон.*

Ин мард дар охири кор бакуллӣ малӯлу афсурда шуда, даст аз алоқи дунявӣ кашид ва ба хидмати Шаҳобиддини Суҳравардӣ расид ва бо ӯ байъат кард ва қасидае ҳам дар мадҳаш гуфт, ки дар девони вай дарҷ аст. Як вақт аз мардум саҳт ранҷида, чунин меғӯяд:

*Эй Худованди ҳафт сайёра,
Подшоҳе фирист хунҳора.
То дару кӯҳро чу дашт кунад,
Ҷӯйи хун оварад зи ҷӯбора.
Адади мардумон бияфзояд,
Ҳар якеро кунад ба сад пора.*

Дар соли 635 ҳиҷрӣ, ки Уктой Қоон дар Исфакон ҳукми қатли ом дод, ӯ дар хориҷи шаҳр мунзавӣ буд ва чун аҳолӣ аз ӯ эҳтиром мекар-

¹ Аз хонадони шоҳӣ набуданд, балки ҷузъи куззоти Исфакон шумурда мешуданд.

² «Баҳористони сухан» аз Шохнавозхон, муаллифи «Осор-ул-умаро». (Муаллиф).

Инсон маҷмӯаи олами кабир аст:

*Он чи меҷӯянд беруни ду олам соликон,
Хеиро ёбанд, чун ин парда аз ҳам бардаранд.*

*Ба ҳамин дида бингарӣ зоҳир
Сурати хеиро ба сурати ёр.
Ҳар кӣ ин ҷо надида, маҳрум аст
Дар қиёмат зи лаззати дидор.
Ана Лайлӣ, бигӯ, агар мардӣ,
В-арна чун аблаҳон саре мехор*

Дар вахдати вучуд:

*Ҷаҳон аз ту пуру ту аз ҷаҳон на,
Ҳама дар ту гуму ту дар миён на.
Ҳамӯшии ту аз гӯёи туст,
Ниҳонии ту аз пайдои туст.
Туро бо зарра-зарра роҳ бинам,
Ду олам сумма вачҳуллоҳ бинам.
Дуиро нест раҳ дар ҳазрати ту,
Ҳама олам туиву қудрати ту.
Накӯгӯе накӯ гуфтаст дар зот,
Ки «ат-тавҳид исқот ул-изофот».
Дар ин маънӣ, ки ман гуфтам, шаке нест,
Ту бе чашимиву олам ҷуз яке нест.*

пайдо шуда, бояд донист, ки аз баракати ин султон буд. Доғистонӣ, та-
ассуфаш аз ин аст, ки ҳар омии бесаводе биноӣ табъозмоиро гузошта ва
имтиёзи фазлӣ аз байн рафтааст, вале ба ақидаи мо ҳамин қисмат буд,
ки ба шеърӯ шоирӣ аҳаммият дода ва онро ба пояи имрӯзӣ расонид. Дар
ин шакл нест, ки шуароӣ авоил таҳсили ақсоми улумро лозим медони-
станд, вале ҳамин таҳсилот худ як ҳичобе буд, ки ғароиз ва ҷӯшу ҷаза-
боти асливу табиӣ шоирро мастур сохта ва, аглаб, ба воситаи матонату
викор ва низ риояти афкори омма эҳсосоти дарунии шоир он тавре ки
мебоист, наметавонист бепарда ва озодона арзи вучуд кунад. Бад-ин
ҷихат аст, ки таронаҳои ишқии мутааххирин ва мутаваасситин он тавре
ки мамлӯ аз ҷазабот ва эҳсосоти дарунист, дар ашъори ишқу ошиқии
шуароӣ авоил назири он ёфт намешавад.

Дар ин давра дар миёни ақсоми сухан қисматҳои зер тараққӣ пайдо
намуд:

Тасаввуф: Аттӯр, Мавлавӣ, Авҳадӣ, Ироқӣ ва Мағрибӣ.

Ғазал: Мавлавӣ, Шайх Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳасан ва Ҳоҷа Ҳофиз.

Қасида: Камоли Исмоил, Салмони Соваҷӣ.

Аммо тараққиёте, ки дар қасидагӯӣ пайдо шуда ва он бад-ин қарор
аст:

Аввал, забон зиёда поку соф гардид. Дар давраи мутақаддимин шу-
мо медонед, ки Захири Форёбӣ то ҷӣ дараҷа забонро соф карда буд, вале
Камоли Исмоил аз он ҳам қадаме болотар гузошта, бар софии забон
афзуд.

Дувум, дар эҷоди маонии нағзу марғуб вусъате басазо пайдо шуд ва
он аз Камоли Исмоил оғоз [ёфт] ва Салмони Соваҷӣ онро ба ҷое расо-
нид, ки ба сарҳадди шуароӣ мутааххирин иттисол дод.

Севум, ин сабки Хоқонӣ ва Анварӣ ва ғайра, ки суханро таҳти фи-
шори истилоҳоти илмӣ ва ибороти саъбу мушқил қарор медоданд, мат-
рук гардид ва қасоиди он аср, агар ба дасти як нафар омӣ ҳам дода ша-
вад, аз ҳайси истилоҳ ва ғайра гире нахоҳад дошт.

Баъд аз тамҳиди ин муқаддима, акнун таваҷҷуҳи худро ба шарҳи
аҳволи шуароӣ он давра маътуф медорем ва зимнан тазаккур медиҳем
ин, ки тарҷумаи ҳолати яке аз аркони бузурги шеърӯ адаби он давра,
яъне Ҷалолуддини Румӣ дар ин китоб аз қалам афтода, аз ин ҷихат аст,
ки мо дар шарҳи ҳолат ва шеърӯ сухани ӯ китобе ҷудогона навишта ва
табъу нашр намудаем.

ХОҶА ФАРИДУДДИНИ АТТОР
(валодат шаъбони 513 ҳичрӣ, вафот 627 хичрӣ)

Номи асли Маҳмуд, лақаб Фаридуддин, мавлиду мавтини Кадган - аз тавобеи Нишопур будааст. Номи падар Иброҳим ибни Исҳоқ ва шуғлаш давофурӯш буд. Ӯ пешаи падарро баъд аз ғавташ дунбол карда ва бар вусъати он афзуд ва бино ба қавли «Риёз-ул-орифин» тамоми дорухонаҳои Нишопур таҳти назари вай буд. Соҳибони тазкира ба иттифоқ менависанд, ки ӯ як рӯз дар дорухонааш нишаста буд, ки фақире омад, ҷилави дӯкон истоду ашё ва асосан онро то муддате ба ғавр ниғарист. Хоҷа дарҳам шуда, гуфт: «Чаро вақтро беҳуда талаф мекунӣ, аз пайи коре, ки дорӣ, бирав». Фақир гуфт: «Ишколе надорад, инак бубин, ки дорам меравам». Ин бигуфт ва рӯи замин афтод. Хоҷа, вақте ки нигоҳ кард, дид, таслим шудааст. Аз ин манзара бениҳоят мутаассир шуда ва аз ҳамон вақт аз шуғлу пешае, ки дошт, даст кашида, дохил дар риштаи фақр гардид.

Лекин ҷои афсӯс аст, ки тазкиранависони мо кутубу расоили ҳуди Хочаро дуруст татаббуъ ва баррасӣ накардаанд, чи аз мутолиаи онҳо хуб маълум мешавад, ки баъд аз вуруд дар фақр ва тасаввуф ҳам шуғлу пешаашро аз даст навода, балки дар ин ҳолат ба таълифи китобҳои ҳам дар ҳақиқати ирфон ва асрори вучуд пардохтааст ва аз ҷумла, «Мусибатнома» ва «Илоҳинома», ки аз таълифоти номии ӯ мебошанд, ҳар ду дар ин замон навиштааст, чунон ки мегӯяд:

*«Мусибатнома», к-андӯҳи ҷаҳон аст,
«Илоҳинома», к-асрори ҷаҳон аст,
Ба дорухона ҳар ду қардам оғоз,
Чӣ гӯям з-ӯву растам з-ину он боз.*

Аз тасрехоти Хоҷа, минҷумла, маълум мешавад, ки ӯ на фақат доруфурӯш, балки пизишк ҳам будааст ва махсусан пизишки маъруфу моҳире ҳам буд, то ин ҳад, ки ҳар рӯз понсад нафар бемор дар матаббаш ҳозир мешуданд. Дар «Хусравнома» чунин менависад:

*Ба дорухона понсад шахс буданд,
Ки дар ҳар рӯз набзам менамуданд.
Миёни он ҳама гуфтушунидам
Суханро беҳ аз ин рӯе надидам.*

*Нақши ту дар ҳаёлу ҳаёл аз ту бебасар,
Номи ту бар забону забон аз ту беҳабар.*

*Дар ҳақиқат гар қадам хоҳӣ задан,
Маҳв гардӣ, то ки дам хоҳӣ задан.*

*Ҳар он масте, ки бишносад сар аз по,
Аз ӯ даъвии мастӣ нописанд аст.
Агар дар ишқ аз ишқат хабар нест,
Туро ин ишқ ишқи судманд ҳаст.*

*Ишқ бистону ҳеитан бифрӯш,
Ки нақтар аз ин тиҷорат нест.*

*Дар ин дарё, ки ман ҳастам, на ман ҳастам, на дарё ҳам,
Надонад ҳеч кас ин сар, магар он к-ӯ чунин бошад.*

*Туро дар роҳ як-як дам чу меъроҷест сӯи ҳақ,
Зи як-як поя бартар мегузар чандон, ки битвонӣ.
Гирифтам, дар бихишти нася натвонӣ расидан ту,
Вале худро аз ин дӯзах, ки нақди туст, бирҳонӣ.*

Байти ахир дар рад бар касонест, ки бихиштро мегӯянд нася аст, чизе нест. Хоҷа мафармояд: гирам, ки бихишт нест, вале бояд коре кард, ки аз ҷанги дӯзahi нақд раҳой ёфт:

*Ту чун дар банди сад чизӣ, Худоро бандачун гардӣ,
Ки ту дар банди ҳар чизе, ки ҳастӣ, бандаи онӣ.*

Олами ҳақиқат ғавқи куфру дин аст:

*Лаби дарё ҳама куфр аст дарё ҷумла диндорӣ,
Валекин ғавҳари дарё варои куфру дин бошад.*

*Қум биизнию қум биизнилоҳ,
Ҳар ду як нагма омад аз лаби ёр.*

*Ту аз дарё ҷудой в-ин аҷаб бин,
Зи ту як лаҳза ин дарё ҷудо нест.*

Фалсафаи Хоҷа Атторро аз ашъори зер метавон ба даст овард:

*Рӯза ҳифзи дил аст аз хатарот,
Пас бувад бо мушоҳида ифтор.
Ҳаҷ чӣ бошад? - Зи худ сафар кардан,
Ба кучо? - Ҷониби бадояти кор.
Ваҳй чӣ б-вад? Ҳар он чӣ дар дили ту
Сар занад аз натоиҷи асрор.*

Инсон ба асли ҳақиқат наметавонад расид:

*Қурби сӣ сол бувад, то ки ҳамекандам ҷон,
Ки ба ҷон роҳ барам, роҳ набурдам ба танам.*

*Гарчи бисёре расанбозии фикрат кардаам,
Беи аз ин чизе намедонам, ки сар дар чанбарам.*

*Васли ту кунҷест ҳам пинҳон зи худ,
Ҳар кӣ гӯяд ёфтам, девона аст.*

*Чандин дари баста бекалид аст, чи суд,
Кас номи кушодан нашенунидаст, чит суд.
Пирохани Юсуф аст як-як дар он,
Юсуф зи миёна нопадид аст, чи суд.*

*Бегона шудам зи ҳарду олам
В-огаҳ на, ки оинои ман кист.*

Дар мавриди дигар мегӯяд:

*Ба ман гуфт: Эй ба маънӣ оламафрӯз,
Чунин машғули тиб гаитӣ шабу рӯз.
Се сол аст ин замон, то лаб бубастӣ,
Ба зуҳди хушк дар кунҷе нишастӣ.*

Ҳақиқати амр ин аст, ки дар ӯ аз замони сабоват дарду сӯзи ниҳонӣ вучуд дошт. Падараш муриди Қутбиддини Ҳайдар, аз маҷзубини машҳур ва то соли 597 ҳиҷрӣ дар қайди ҳаёт буд ва Хоҷа дар авоили син ба дасти ӯ дохил дар риштаи фақр¹ гардид, вале чун ислом муҳолиф бо раҳбоният аст ва фиркаи мутасаввифа муҷоҳидоту риёзоти нафсониро монеи машоғили дунявӣ қарор намедихад, лизо Хоҷа бо вучуди фақр ва тасаввуф ба шугли доруфурӯшӣ ва пизишкӣ иштиғол дошт. Ва дар ҳамин ҳол кутубу расоили чанде ҳам таълиф намудааст ва ин мумкин аст, ки вақте ки сӯзиши ишқ ва ҷазаботи дарунии ӯ шиддат ёфта, қаҳран аз алоиқи моддӣ ва машоғили дунявӣ ба кулӣ дилсард шуда ва дар ин ҳолат қазияи фақири фавқуззикр иттифоқ афтода бошад, ки дар ҳақиқат доман ба оташи ишқ ӯ задааст. Ва низ аз нигоришҳои вай бармеояд, ки бо ин ҳол муддатҳо машғули ҷаҳонгардӣ ва сайру саёҳати ақтори ҷаҳон будааст. Дар «Лисон-ул-ғайб» менависад: «Чор иқлими ҷаҳон гардидаам».

*Сар бароварда ба маҳбубии ишқ,
Сайр карда Маккаву Мисру Димишқ,
Куфаву Рай то Хуросон гаитаам,
Сайхуну Ҷайхун-иро бибридаам.
Мулки Ҳиндустону Туркистонзамин
Рафта чун аҳли Хито аз сӯи Чин.
Оқибат кардам ба Нишопур ҷо,
Уфтод аз ман ба олам ин садо.
Дар Нишопурам ба кунҷи хилвате,
Бо Худои хеш кардам ваҳдате.*

¹ Давлатшоҳ.

Агарчи аз машоихи зиёде файз гирифта, вале хиркаи факрро ба тавре ки Давлатшоҳ менависад, аз дасти Маҷдуддини Бағдодӣ, пизишки махсуси Хоразмшоҳ, пӯшидааст.¹

Замоне, ки Чингиз дунёро вайрон мекард, Хоҷа дар Нишопур буд. Дар ҷараёни қатлу ғорат як нафар муғул ўро гирифтаву хост бидушад, муғули дигар гуфт: «Накуш, ки ман ўро ба ҳазор рупия меҳарам». Хоҷа гуфт: «Мафрӯш, ки қиматам беш аз инҳост». Дар ин байн яке дигаре пайдо шуд ва гуфт: «Ин ғуломро ба як тўбра коҳ ба ман бифрӯш». Хоҷа гуфт: «Фавран қабул кун, ки баҳои ман аз ин низ камтар аст» Он муғул ин ихтилофи баёнро ҳамл ба суҳрия ва истехзо намуда ва ба қатлаш расонид. Ў чӣ гуна метавонист ин нуктаро бифаҳмад, ки гаронбаҳотар аз одамии ва низ камбаҳотар аз ў чизе нест. Оре, «*لقد خلقنا الانسان في احسن تقويم ثم*» «*«رددناه سافالين»*».

Боре ў Хоҷаро кушт, вале хунаш ба ройгон нарафт. Чи баъд аз куштан ба маҷду бузургвории вай бохабар шуда, тавба намуд ва баъд мучовири қабри Хоҷа буд, то аз дунё рафт.

Муаллафот ва он ба шарҳи зер аст:

«Асрорнома», «Илоҳинома», «Мусибатнома», «Ҷавоҳир-уз-зот», «Васиятнома», «Булбулнома», «Ҳайдарнома», «Саёҳатнома», «Шутурнома», «Мухторнома», «Гулу Ҳурмуз». Ба илова девонест муштамил бар ғазалиёт. Маҷмӯи ашъоре, ки гуфта, зиёда аз яксаду бист ҳазор байт мебошад. Ў тазкирае рочеъ ба фуқаро навишта, ки ба номи «Тазкират-ул-авлиё» машҳур аст. Пруфисур Браун охиран онро бо як дебочаи муҳаққиқона ба қалами (фозили донишманд) Оқои Муҳаммади Қазвинӣ мунташир сохтааст.

Поёи суҳан. Ашъори тасаввуф дорои ҷаҳор рукн аст, ки иборат аз Саной, Авҳадӣ, Мавлавии Румӣ ва Хоҷа Аттор мебошанд. Худи Мавлавӣ мефармояд: «Мо аз паси Санойю Аттор омадем». Дар ҷои дигар гуфта:

*Ҳафт шаҳри ишқро Аттор ғашт,
Мо ҳанӯз андар ҳами як қўчаем.*

Агарчи афкор ва ҳаёлоташ дар тасаввуф нисбат ба Ҳаким Саной чандон дақиқ нестанд, лекин забон ба дараҷае соф аст, ки гӯй ин шева ба ў хотима пайдо кардааст. Ҳар навъ хотираву ҳаёло ба қадре бетакаллуф ва содаву равон баён мекунад, ки ҳатто дар наср намешавад зиёда аз он софу равшан баён намуд. Ба илова, қувваи таҳайюл ҳам ба олии дараҷа аст. Дар эҷоди маонии нағзу марғуб яди тўлое дорад ва маонӣ

¹ «Риёз-ул-орифин». (Муаллиф).

ҳам, ки аз пеш эҷод шудаанд, ў ба услубе онҳоро адо мекунад, ки тозаву бикр ба назар мерасанд. Масалан, дар ин маънӣ, ки: «Маълумам шуд, ки ҳеҷ маълум нашуд» Сукрот, Форобӣ, Бӯалӣ Сино ҳар кадоме ба тариқе дар он суҳан рондаанд. Зайлан, мулоҳиза кунед, чӣ гуна ў сурати онро табдил намудааст:

*Комиле гуфтаст: мебояд басте
Ақлу ҳикмат, то шавад гӯё касе.
Боз бояд ақли беҳадду қиёс,
То шавад ҳомӯш як ҳикматишинос.*

Дар ҷои дигар гуфта:

*Мепиндорӣ, ки ҷон тавонӣ дидан,
Асрори ҳама ҷаҳон тавонӣ дидан.
Ҳар гоҳ ки биниши ту гардад ба камол,
Қўри худ он замон тавонӣ дидан.*

Ба масъалаи ваҳдати вучуд, ки зиёда аз ҳад мубтазал шуда буд, перояи наво бахшидаву рӯхе тоза ба он дамидааст:

*Пур шуд аз дӯст ҳар ду кавн, вале
Сӯи ў заҳраи ишорат нест.*

Ҳамин маъниро Фигонӣ, бубинед, чӣ қадар қашанг баён кардааст:

*Мушики ҳикоятест, ки ҳар зарра айнаи ўст,
Аммо наметавон, ки ишорат ба ў кунанд.*

Зайлан, мулоҳиза кунед, ки ў (Хоҷа Аттор) маънии мазбурро чӣ тавр ба тарзҳои мухталиф адо кардааст:

*Аз барои фиреби худ худ ғашт
Ҷилва дар қадду дар қадам рафтор.
Тоб дар зулфу вусма бар абрӯ,
Сурма дар чашму ғоза бар рухсор.
Ранг дар обу об дар ёқут,
Бӯй дар мушқу мушк дар тотор.*

Баъд аз расидан ба Шероз, чун аз тааллуқоти шоҳӣ билкул озод зистан мумкин набуд, лизо дохил дар дарбори Саъди Зангӣ шуда ва ҷузви дарбориёни ӯ қарор гирифт, қасоиди мадҳияе навишт, «Гулистон»-у «Бӯстон»-ро ба номи ӯ маънун сохт. Занни қавӣ ин аст, ки сила ҳам гирифт, лекин ҳақиқати амр ин аст, ки ӯ ба воситаи озодманишӣ ва истиклоли фикре, ки дошт, қобили дарбор набуд ва асосан, ба дарди ин кор намехӯрд. Ва Абӯбакри Саъд ҳам бад-ин чихат аз ӯ чандон қадрдонӣ нанамуд, чунон ки дар як қасида дар шикоят аз аввалӣ бо лаҳни мулоиме чунин мегӯяд:

*Ба давлатат ҳама афтодагон баланд шуданд,
Чу офтоб, ки бар осмон барад шабнам,
Магар каминаи оҳоди бандагон Саъдӣ,
Ки саъйи аз ҳама беи асту ҳаззаи аз ҳама кам.*

Дар мадҳи Инкиённу, ки аз тарафи Абоқоонхон, писари Хулоқухон баъд аз инқирози хонадони Атобак ба ҳукумати Форс мансуб шуда буд, қасидае гуфта, ки ду байташ ин аст:

*Саъдиё, чандон ки медонӣ, бигӯ,
Ҳақ нашоёд гуфтан, илло, ошкор,
Ҳар киро хавфу тамаъ даркор нест,
Аз хато бокаш набошад в-аз татор.*

Аз ин ашъор хуб мешавад пай бурд, ки ӯ бо ин ахлоқу сароҳати лаҳча ҳеч вақт наметавонист дар дарборҳои Шарқ фурӯг пайдо кунад. Ғараз Абӯбакри Саъд аз ӯ мутобиқи рутбаву мақомаш тақрим нанамуд, лекин умарои аҳли донишу фазл Шайхро парастид мекарданд.

Дар ин давра Шамсуддини соҳибдевону Алоуддин ҳар ду ҳомӣ ва сарпарастии илму фазл буданд. Ҳоча Шамсуддин, вазири аъзами Хулоқу буд ва дар замони ин подшоҳ, бо вучуди ихтилофи мазҳабу саффокии тоториён, аз ислом ному нишоне, ки боқӣ монд, аз давлати Ҳоча Шамсуддин будааст. Оре, аз масоӣ ва муҷоҳидоти ин марди бузург буд, ки ислом дар миёни тоториён ишоату интишор ёфт. Аввалқасе, ки аз ин силсила қабули ислом намуд, Нақудор - писари Хулоқухон буд, ки мулаққаб ба Султон Аҳмад гардид ва ин бар асари ҳидоят ва тарғиби Ҳоча Шамсуддин будааст. Алоуддин, бародари Шамсуддин, аз тарафи Хулоқу волии Бағдод буд ва дар фазлу камол мақоми арҷманд дошт. «Ҷаҳонкушо» - таърихи мустанадад ва мабсути тоториён, аз осори қаламӣ ӯ мебошад. Ин ду бародар ҳар ду муътақиду муриди хоси Шайх бу-

*Чандин ҳазор тири маониву шастии табъ
Қардам қушоду монд аз ӯ бар нишона ҳеч.
Панҷоҳ сол хидмати ин хона қардаам
В-имрӯз нест ҳамраҳи ман ҷуз фасона ҳеч.
Ғар мустаҳқиқи ҳеч наям ман бад-ин ҳунар,
Пас, нест мустаҳқиқи ато дар замона ҳеч.
Аз толеъ аст ин ки ману офтобу қарх
Маишҳури оламему бар он остона ҳеч.
З-онам намедихӣ, ки турсо дар ҳазона нест,
Яъне қаримро набувад дар замона ҳеч.
Бар мунҳаҷи умеди ман аз ваъдаҳои ту
Домест бас шигарфу дар он дом дона ҳеч.*

Ашъоре, ки дар ҷилав таҳти ановини дигар меояд, дар онҳо ҳам ин хусусият, яъне софии иборот лозим аст, дар назар гирифта шуд.

4. Аз ҳадамоти умдаи Камол ба шеърӯ шоирӣ ин аст, ки ҳаҷву зарофатро, ки ба воситаи Анварию Сӯзанӣ ва ғайра забони авбош шуда буд, ниҳоят зарифу хушмазза қард, ҳарчанд беҳтар буд, ки ин синф аз сухани беҳудаву лағв яксара аз миён бардошта шавад, лекин чун василаи маоши шуаро буд ва аз ин роҳ иртизоқ мекарданд, чӣ гуна мумкин буд онро саросар аз миён бардоран? Боре умаро ва салотин, вақте ки дар додани сила тааллул мекарданд, ӯ аз ҳаҷву зарофат қар мегирифт, лекин бад-ин сон, ки худ тараф ҳам хушаш омадаву кайф мекард. Як дафъа аз мамдуҳ барои асби худ зину лиғом ва низ коҳу ҷав дархост қарда. Шумо бубинед, ӯ ин матлабро дар чӣ перояи зарифона адо қардааст.

*Дӯш харбанди қард пешам ёд,
Қ-асбаки ҳоҷа зиндагӣ ба ту дод.
Тангдил гашиам аз раҳи хабараш,
Ки ҷавон буду зираку устод.
Ғарчи ғамгин шудам зи воқеааш,
Гашиам, алҳақ, аз он яке дилишод,
Ки шундаам, ки ӯ ба вақти вафот
Ба васият лабу даҳон бикшод.
Аз ҷаву коҳу аз ҷулу афсор,
Ғарчи буд, дар вучуҳи хайр ниҳод.
Дар чунон вақт, инчунин тавфиқ
Ба ҳама ҷонвар Худо бидиход!
Воҷибам гаши таъзиянома*

*Ба ту, эй сарвари каримниҳод.
Бар ту фарз аст ҳақгузории ӯ,
З-он ки дар хидматат басте истод.
Мустаҳиқтар зи асби ман набувад,
Гар васият ҳамекунӣ инфод.
Ҳеч таъхир барнатобад хайр
Зуд таъҷил кун, ки хайрат бод.*

Дар ҳаҷви як нафар бахил чунин гуфта:

*Дӣ маро гуфт дӯсте, ки «Маро
Бо фалон хоҷа аз пайи ду-се кор
Сухане чанд ҳасту аз пайи он
Хилвате мебибоядам ночор.
Хилвате ончунон, ки андар вай
Ҳеч махлуқро набошад бор».
Гуфтам: «Ин фурсат ар тавонӣ ёфт,
Вақти нонхӯрданиш нигаҳ медор».*

Дар ҳаҷви бахили дигаре мегӯяд:

*Зи марди фонӣ бовар кунам, агар гӯяд,
Ки ман ба хонаи худ меҳӯрам таъом ҳалол.
На он, ки мол ҳалол аст марди фониро,
Кадам мол, ки ӯ дораду кадом ҳалол.
Вале зи мумсикӣ он гоҳ моли хеш хурад,
К-аз истирор мар-ӯро шавад ҳаром ҳалол.*

Боз дар ҳаҷви бахили дигаре гуфта:

*Ба даҳан нони хоҷа чун бурдам,
Хоҷа гуфто, ки «Оҳ, ман мурдам».
Гуфтамаи: «Хоҷа, миру хоҳ мамир,
Ки ман ин луқмаро фурӯ бурдам».*

Касе бо ӯ бад гуфта, дар ҷавоб чунин мегӯяд:

*Шахсе бади мо ба халқ мегуфт,
Мо аз бади ӯ намехарошем.*

Шайх, вақте ки шурӯъ ба саёҳат кард, ҳукмронии Форс бо Атобако-ни Салғурӣ буд ва ин силсила низ монанди силсилаҳои дигар дастпар-вардаи Салчуқиён будаанд. Ӯ бо панҷумин силсилаи номбурда, яъне Саъди Зангӣ муосир буд. Аммо ин ки то ӯ бар тахт буд, Шайх майл ба бозгашт ба ватан накарда, дуруст маълум нест, ки илал ва асбоби он чӣ будааст. Ва аз баъзе талмехоти вай ҳамин қадар бармеояд, ки ӯро он за-мон ҷиҳати амну амон ва оромиши хотир итминон набудааст.

Саъди Зангӣ дар соли 623 ҳиҷрӣ даргузашт ва баъд аз ӯ писараш Атобак Абӯбакр ибни Саъди Зангӣ бар тахт нишаст. Ӯ подшоҳе муқ-тадир ва бошавкату ҷалол буд. Форс, ки аз ду қарн ба ин тараф дастху-ши ғорату чаповул буд, дар давраи ӯ арӯси раъное гардид. Назму инти-зом дар саросари кишвар барқарор шуд. Маҷомеи илмӣ ва маҷолиси дарс дар ҳар гӯшаву канор таъсис ёфта ва соҳибони фазлу ҳунар аз атрофу акноф бад-он ҷо рӯ оварданд. Шайх, ки дар иштиёқи ватан ором надошт ва ҳамеша барои бозгашт ба мавтини хеш дуо мекард, чунончи дар як қасида навишта:

*Чи хуш сапедадаме бошад он ки биам боз
Расида бар сари Аллоҳу акбари Шероз.
На лоиқи зулумот аст, биллаҳ, ин иқлим,
Ки тахтгоҳи Сулаймон будасту ҳазрати роз.*

Ҳол ки аз ҷиҳати амну амон хотираш осуда ва итминон барои ӯ ҳосил шудааст, аз Шом ҳаракат намуд ва, билохира, ба Шероз омад, чунончи дар як қитъае иллати ҷалолӣ ватан ва бозгаштанаширо чунин тасреҳ мекунад:

*Надонӣ, ки ман дар ақолими гурбат,
Чаро рӯзгоре бикардам диранге.
Бурун рафтам аз тангтар к-он, ки дидам
Қаҳон дарҳам афтод чун мӯйи зангӣ.
Ҳама одамизода буданд, лекин
Чу гургон ба хунхорагӣ тезчанге.
Чу боз омадам, кишвар осуда дидам,
Палангон раҳо карда хӯйи палангӣ.
Чунон буд дар аҳди аввал, ки дидам,
Қаҳон пур зи ошӯбу ташивишу тангӣ.
Чунин шуд дар айём султони одил,
Атобак Абӯбакр бини Саъди Зангӣ.*

дастхашро барои дуо ба осмон баланд мекунад». Баъд менависад: «Ман рӯзи дигар онро бо чашми хеш дидам, бениҳоят мутаҳаййир шудам ва дар садад баромадам, ки рози онро кашф кунам». Аз рӯи така дасти бутро мебӯсад ва бағоят изҳори хузуу хушӯ менамояд ва мисли соири худдом ва муътакифини бутхона дар он ҷо муқим мешавад, то баъд аз чанде ки бараҳманон хуб аз ӯ итминон ҳосил мекунанд. Як рӯз дарби бутхонаро мебандад ва ҳама ҷоро фаҳсу ҷустуҷӯ мекунад. Дар он миёна нигоҳаш ба пардаи зарбофте меафтад, ки дар пеши сари бут овехта ва шахсе дар паноҳи он қарор дорад: дар ҳоле, ки сари ресмонро ба даст гирифта ва сари дигари он ба дасти бут васл мебошад ва ӯ ҳар вақт ресмонро мекашад, дасти бут ба ҳаракат омада, боло меравад. Он шахс Шайхро, ки мебинад, рӯ ба гурез мегузорад ва Шайх ҳам вайро дунбол карда, то дар як ҷо ӯро ҳал дода ва худ гурехта аз он ҷо хориҷ мегардад.

Дар гузориши боло ағлот ва иштибоҳоте, ки ба назар мерасад, иборатанд аз:

1. Бутро менависад аз дандони фил будааст, дар сурате ки ҳинду дандони филро пок намедонад ва аз он наметавонад бут дуруст кунад.

2. Менависад: «Онҳо «Позанд» мехонданд («Фитоданд габронии позандхон»)» ва ҳол он, ки китоби мазҳабии ҳунуд «Позанд» нест, балки он номи саҳифаи порсийён мебошад.

3. Бараҳманонро як ҷо габр ва ҷои дигар митрон хонда («Паси парда митрони озарпараст») ва шумо медонед, ки митрон итлоқ бар кашиши масеҳиён мешавад ва дигар митронро озарпараст гуфтан хатост. Гузашта аз ҳама, худӣ асли воқеа ҳам ниҳоятдараҷа машқук ва дур аз қиёс аст. Шайх ҳар қадар ҳам бут парастаида бошад, боз ҳам мумкин намешавад, ки як ҷунин бутхонаи муаззамеро бараҳманону соири аъзо ва хидматгузoron ҳолӣ ва танҳо гузорда, ба дасти ӯ биспоранд, ки аз ҷаҳор тараф дарвозахоро баста, ҳарчи дилаш хоста, бикунад.

Ҳақиқат ин аст, ки Шайх тоза ба Ҳинд рафта ва чизҳое ҳам дида, аммо он тавре ки ба назараш омада набудааст, балки муддатҳо вақт лозим дошта, то ба ҷузъиёти умури он сарзамин ошно бошад, ҷунон ки имрӯз ҳам ҳоли аксари сайёҳони урупой ҳамин аст, ки баъд аз чанд рӯзи таваққуф дар Ҳинд сафарнома менависанд, вале ҳиндустониҳо, вақте ки онро мехонанд, ҷӣ қадар бояд тааммул ва ғавр кунанд, то бифаҳманд, ки он роҷеъ ба қадом кишвар навишта шудааст.

Шайх дар хотимаи ин ҳикоят менависад, ки аз Суманот ба Ҳиндустон рафта ва ғолибан лафзи Ҳиндустон дар он замон бар Деҳливу тавобеи он итлоқ мешудааст. Лекин, зиёда аз ин, чизе тасреҳ нашуда ва маълум нест то кучоро саёҳат кардааст.

*Мо некиш ӯ ба халқ гуфтем,
То ҳар ду дурӯғ гуфта бошем.*

Ин қитъаи Муҳаққиқи Тӯсӣ:

*Низомӣ бенизом ар кофарам хонд,
Ҷароғи кизбро набвад фурӯге.
Муслмон хонамаш, зеро-к набвад
Сазовори дурӯғе ҷуз дурӯғе, -*

маъхуз аз қитъаи фавқ мебошад.

Аз амуре тақозои сила карда ва шумо бубинед, ки барои он ҷӣ перояи латифе ихтиёр кардааст:

*Се¹ шеър расм бувад шоирони томеъро,
Яке мадеҳу дигар қитъаи тақозой.
Агар бидод, севум шукр в-ар надод, ҳиҷо,
Аз ин се байт ду гуфтам, дигар ҷӣ фармой?*

Дар хусуси ғазал ин амр мусаллам аст, ки тарҳи онро Камол рехтааст ва Шайх Саъдӣ онро ба қадре тараққӣ дод, ки мӯҷид гардид. Дар «Маҷмаъ-ун-нафоис», дар таъкираи Фигонӣ ҷунин менависад:

«Қудаморо дар ғазал тарзе бисёр сода буд, ҷун навбат ба Камоли Исмоил расид, ӯ ранге дигар дод, баъд аз ӯ Шайх Саъдӣ ва Ҳоҷу намаки дигаре рехтанд».

Камол дар ғазал илова бар содагиву софӣ, рангинӣ ва ҷиддати мазмун ҳам падида овард ва мо ин чанд байтро ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Зи мастон ростандозӣ надорад ҷашилкас ҳаргиз,
Магар ҷашилкаш, ки ҷун шуд маст, новакбеҳтар андозад.
Ҷу андозад ба ман тире, қунам дарсина пинҳонаш,
Бад-он, то аз пайи ҳар тир тиридигар андозад.*

*Дӯш бигзаштаму дашином ҳамедод маро,
Хидматаш қардаму пиндошт, ки ман нашиндам.*

¹ Ин рубой ба Анварӣ ҳам мансуб аст. (Муаллиф).

*Гарчӣ лаълаш ба сари нохушӣ онҳо мегуфт,
Ман аз ин хуштар аз ӯ ҳеч сухан нашинидам.*

*Аз чаими нимхоби ту имрӯз равшан аст
Он нолаҳо, ки дар гами ту дӯш кардаем.*

*Буд ҳамеша, ҷони ман, расми ту беғунаҳкушӣ,
Ҳеч намекушӣ маро, ман чи гуноҳ кардаам?*

Содагии баёну забонро бубинед, чи андоза аст:

*Рӯй з-он хубтар тавонад буд?
Ҳон, бигӯед, агар тавонад буд!
Ончунон нозуку чунон ширин,
Лаб набошиад, шакар тавонад буд.*

*Дили худ талаб чу кардам бари наргиси ту, гуфто:
«Бирав, эй фалону баҳмон, бари ман чӣ кор дорад».
Чу бисе бигуфтам ӯро, ба қарашма гуфт бо ман:
«Сари гуфтугӯ надорам, ки маро хумор дорад.
Чӣ диҳӣ судои мастон, чӣ кунӣ ҳадиси чизе,
Ки камина ҳиндуи ман беҳ аз ин ҳазор дорад?!»*

*Нахустам дил ба дом-андар кашидӣ,
Пас он гоҳам қадам бар сар кашидӣ.
Ба қасди ҷони чун ман нотаваоне
Зи Руму Ҳинду Чин лашкар кашидӣ.
Пароканда ҳама ғамҳои олам,
Зи баҳри ман ба якдигар кашидӣ.
Агарчи остин бар ман фишондӣ,
Вагарчи доман аз ман дар кашидӣ,
Нахоҳад рафт аз ёдам, ки бо ман
Шаб то субҳдам соғар кашидӣ.*

Рубоиро ба қадре, ки Камол тараққӣ дода, назири он дар кудамо ва мутаваасситин ёфт намешавад.

*Бад-ӯ гуфтам: «Ба шаҳр-андар наёӣ,
Ки бори банде аз дил баркушӣ?»
Бигуфт: «Он ҷо парирӯёни нагзанд,
Чу гил бисёр шуд, тилон билагзанд».*

Шумо дар ин ҷо таҳзибу усули муоширати ин дуру тамошо кунед, ки мисли Шайх марди порсову сӯфии муншӣ амрадеро дар оғӯш мегирад, бо ӯ муошиқа мекунад, сураташро мебӯсад ва баъд бо камоли чуръату озодӣ мегӯяд: «Ин бигуфтему бӯсаи чанде бар рӯи ҳамдигар додему видоҳ кардем».

*Бӯса додан ба рӯи ёр чӣ суд,
Ҳам дар он лаҳза карданиш бидруд.*

Шайх дар аснои сайру саёҳат кишвари паҳновари Ҳиндро ҳам саёҳат кардааст. Умуман, менависанд, ки ӯ Амир Хусравро мулоқот карда, лекин аз тавориhi мустанад хамин қадар бармеояд, ки мамдуhi Амир Хусрав, яъне Хони Шаҳид¹ ду дафъа Шайхро аз Шероз хоста, вале ӯ ба узри пирӣ ва заъфи мизоҷ ин даъватро рад кардааст ва ба ҷуброни он «Гулистон»-у «Бӯстон»-ро ба дасти хеш навишта, ба унвони ҳадя фиристод. Хони Шаҳид ҳам дар иваз каломи Амир Хусравро ирсол дошт ва Шайх онро бисёр таҳсин карда навишт: «Ин гавҳари гаронбаҳо шойистаи бисе қадрдонист».

Дар «Бӯстон» роҷеъ ба сафари Ҳиндустон воқеае навиштааст, лекин дар баёни он иштибоҳоте, ки дида мешавад, ба андозаест, ки асли воқеа саросар машқук ба назар меояд. Ӯ менависад, ки ба Суманот рафтааст. Дар он ҷо бутхонаи азимушшаън буда, бо кашишон ва худдоми он иртиботу ошноӣ пайдо мекунад. Як рӯз ба бараҳмане мегӯяд: «Дар тааҷҷубам, ки чӣ гуна мардум китъаи сангеро мепарастанд?». Бараҳман аз ин ҳарф бараҳмаи мутағаййир мешавад ва он дар тамоми бутхона интишор пайдо мекунад. Ҳамаи бутпарастон сари ӯ мерезанд. Ҳангомае ба ӯ мешавад, ин ҷо ночор шуда мегӯяд: «Ман ҳам ба мазоӣ ва маҳосини суварии бут муътарифам, вале меҳоҳам бидонам, камолоти маънавии ӯ чист?». Бараҳман мегӯяд: «Ин ҳарф ҳисобист. Ҳол ба шумо мегӯям, ки ман бисёр сафар кардаам ва ҳазорон бут дидаам, лекин ин бут муъҷизае дорад, ки дар ҳеҷ бӯте назири он нест. Ин бут дар ҳар бомдод худ

¹ Хони Шаҳид дар 682 хичрӣ шаҳид шудааст ва қазияи даъвати шайх се-чаҳор сола пеш аз шаҳодати вай будааст. (Муаллиф).

*Ба Санъо-дарам тифле андаргузаит,
Чи гӯям, к-аз онам чи бар сар гузаит.*

То ин ҳад аз худ беҳуд шуда, ки як тахтасанги қабрро ба канор бурда, хоста бори дигар лахти чигарашро бубинад, лекин манзарае ҳавлноқ дида, бар худ меларзад ва ғаше торӣ мегардад. Ба ҳуш ки меояд, аз забони ҳоли фарзанди дилбандаш чунин мегӯяд:

*Шаби гӯр хоҳӣ мунаввар чу рӯз,
Аз ин ҷо чароги амал барфурӯз.*

Замоне ки султон Хоразмшоҳ бо Хито сулҳ карда, Шайх воридаи Кошғар гардид, дар ҷомеи он ҷо мадрасе буд, ки дар он ҷо тибқи барнома китобҳои дуруси ибтидоиро таълим меоданд ва ӯ ҳамин тавр, ки машғули сайру саёҳат буд, дохили он мадраса гардид. Ҷавони хубсуратеро дид, ки ба хондани китоби Замахшарӣ (ғолибан, бояд китоби «Муфассал» бошад) машғул ва ин ҷумла бар забон дошт, ки «Зараба Зайдун Амран». Шайх гуфт: «Байни Хоразму Хито сулҳ шуда ва низои Зайдун Амр ханӯз боқӣ ва хатм нашудааст». Ҷавон хандид ва аз ному нишонаш пурсид. Гуфт: «Аз аҳли Шерозам». Шаҳри Шайх он вақт оламгир шуда буд. Ҷавон, вақте ки номи Шерозро шунид, пурсид: «Аз ашъори Саъдӣ чизе ёд доред?». Ду байт дар тозӣ ҳамон вақт мавзун кардаву хонд. Ҷавон натавонист бифаҳмад ва гуфт: «Дар мулки мо ашъори форсии ӯ ривож дорад, чунончи аз ашъори форсии ӯ чизе меҳондед, ҳам метавонистам бифаҳмам ва аз он истифода кунам». Шайх филбадеҳа гуфт:

*Эй дили ушшоқ ба доми ту сайд,
Мо ба ту машғулу ту бо Амру Зайд.*

Рӯзи дигар яке бо он ҷавон гуфт, ки ӯ Саъдист. Шитобон ба назди вай омад, изҳори ниҳояти ақидату ихлос намуд ва гила кард, ки чаро дирӯз номатро нафармудӣ, то шартӣ хидмат ба кор орам? Шайх дар ҷавоб гуфт (мисраъ): «Бо вучудат зи ман овоз наёмад, ки манам». Ҷавон гуфт: «Чанд рӯзе дар ин шаҳр таваккуф мефармоед, ҳама аҳли балад аз шумо мустафид мешуданд». Дар ҷавоб гуфт: «Маъзураму наметавонам», сипас, ин ашъорро хонд:

*Бузурге дидам андар кӯҳсоре,
Қаноат карда аз дунё ба горе.*

*Гул хост, ки чун рухаи нақӯ бошад, нест,
Чун дилбари ман ба рангу бӯ бошад, нест.
Сад рӯй фароҳам оварад дар соле,
Бошад, ки яке чу рӯйи ӯ бошад, нест.*

*Гар лоф занам, ки ёри хушхӯст, най,
Бо мо ба вафову аҳд неқӯст, най.
З-ин нодиратар, ки аз барои ту маро
Шаҳре ҳама душмананду ту дӯст най.*

*Дар дидаи рӯзгор нам бойистӣ,
Ё бо ғами ӯ сабр ба ҳам бойистӣ,
Ё мояи ғам чу умр кам бойистӣ,
Ё умр ба андозаи ғам бойистӣ.*

*Ёр омаду дӯш кардамаи меҳмонӣ,
Ҳар чи-и гуфтам, накард нофармонӣ.
Май хӯрду бихуфту (?) дарро бастам,
В-он гоҳ ба ӯ чи карда бошам, донӣ.*

ШАЙХ МУСЛИХИДДИН САЪДИИ¹ ШЕРОЗӢ

Муслиҳиддин лақаб ва Саъдӣ таҳаллус будааст. Падараш аз мулозимони дарбори Атобак Саъди Зангӣ буд ва бад-ин муносибат таҳаллу-сашро Саъдӣ² ниҳод. Соли валодат маълум нест ва аммо рочеъ ба вафот умуман менависанд, ки он дар соли 691 ҳичрӣ иттифоқ афтодааст. Синини умр дар тазокири умумӣ аз ин назар, ки соли валодат 589 ҳичрӣ мебошад, 102 зикр шудааст. Худи Шайх тасреҳ карда, ки шогрди Абул-фараҷи Ҷавзӣ буда ва ин, ба эҳтимоли қавӣ, замонест, ки дар Бағдод ба таҳсил мепардохт. Ибни Ҷавзӣ дар соли 597 реҳлат карда ва агар инро қабул кунем, ки Шайх дар 589 ба дунё омада, синнаш дар замони вафоти Ибни Ҷавзӣ нӯҳ сола бештар нахоҳад буд ва ин ба ҳеч ҷӯр дуруст дарнамеояд. Баъзе таъкиранивисон муддати умрашро 120 навиштаанд ва агар ин умри хорич аз қиёсо тасдиқ намоем, силсилаи баъзе воқеаҳо ба ҳам пайваста, вале мувоҷеҳ бо як ишқоли саҳти дигаре мешавем ва он ин аст, ки ӯ дар «Гулистон» менависад: «Замоне, ки Султон Маҳмуди Хоразмшоҳ бо Хито сулҳ кард, ман дар Кошғар будам».

Султон Маҳмуд дар соли 589³ мурдааст ва аз ин рӯ бояд синни ӯ дар он замон 18 бошад. Лекин аз рӯи воқеот ва қароин маълум мегардад, ки Шайх дар шеърӯ шоирӣ ва соири камолот лоақал дар синни 30-ву 40 шухрат ёфтааст ва бинобар ин, Шайх ё иштибоҳан ба ҷои Алоуддин Тақиши Хоразмшоҳ Маҳмуди Хоразмшоҳ навишта ва ё дар авоили шабоб ба шеърӯ сухан маъруф шудааст.

Агарчи ҳеч як аз таъкиранивисон ҳолоти айёми кӯдакии Шайхро ба риштаи таҳрир дарнаёварада, лекин аз калимоти худи ӯ матолиб ва нуқоти дилчасби зиёде дар ин боб ба даст меояд.

Падар, вақте ки ўро ба мактаб мегузорад, лавҳу дафтар ва низ ангуштарие аз зар барояш меҳарад, вале синну солаш он вақт ба қадре кам буд, ки яке байни роҳ бо додани микдоре ширинӣ ангуштарро мерабояд. Чунон ки мегӯяд:

*Зи аҳди падар ёд дорам ҳаме,
Ки борони раҳмат бар ӯ ҳар даме,*

¹ Чун Мавлавӣ Алтоф Хусайни Ҳолӣ (яке аз олимони Ҳинд) дар шарҳи аҳволи Шайх ва шеърӯ сухани ӯ китоби мустақиле ва дар айни ҳол мабсут таълиф намуда буд, ба назарам чизе баъд аз он навиштан мустаҳсан наёмад ва дар назар гирифта будам ин қисмат, яъне ҳолоти Шайхро аз қалам бияндозам. Лекин баъзе дӯстони фозил маро аз ин ҳаёл мунсариф карда ва, билохира, бо исрори зиёд маро маҷбур ба навиштан карданд. (Муаллиф).

² Таъкирай Давлатшоҳ.

³ Арқоми санаҳои саҳифа тақрибӣ аст.

шавад ва меравад, дар садр ҷо мегирад. Қозӣ нигоҳе тунд ба ӯ мекунад ва он ки маъмури интизомоти маҷлис аст, ба назди вай омада мегӯяд:

*Надонӣ, ки бартар мақоми ту нест,
Фурӯтар нишин, ё бирав, ё биист!*

Бечора Шайх аз ҷой бархоста, меравад дар сафи пойин менишинад. Пас аз андаке масъалае аз фикҳ тарҳ шуда, дар атрофи он баҳсу низоъ дар мегирад. Лекин касе аз уҳдаи ҳалли масъала бар намеояд ва ё ҷавоби дандоншикан наметавонад бидиҳад. Шайх мавқеро барои изҳори камол муғтанам доништа, аз пойин садо баланд карду гуфт:

*Ки бурҳон қавӣ бояду маънавӣ,
На рағҳои гардан ба суҳбат қавӣ.*

Мардум ба тарафи ӯ мутаваҷҷеҳ шуданд, вай он масъаларо ба қадре хуб ҳаллоҷӣ кард, ки ҳама онро тасдиқ ва қабул намуданд, то ин ҳад, ки худи қозӣ аз садри маҷлис баланд шуда, аммомаи худро бардоштаву бар сари Шайх гузорд. Бубинед, дар он аср ин дараҷа инсоф будааст, чи агар имрӯз мешуд, аҳаде ҳатто нигоҳашро ҳам ба тарафи Шайх намеандохт.

Дар маҷоаи машҳури Искандария, ки аҳоли одами зиндари қабоб карда меҳӯрданд, муҳаннасе давлатманд хони қарам густардаву бори ом дода буд. Шайх дар он айём дар Искандария будааст. Дӯстонаш ба ӯ гуфтанд, ки даъвати муҳаннасро лозим аст қабул кунед. Вале забти нафсу хештандории ӯ инро гуворо надониставу гуфт:

*Нахӯрад шер нимхурдаи сағ,
В-ар зи саҳтӣ бимирад андар гор.*

Аз лиҳози озодманишиву таҷарруди Шайх чунин қиёс мешавад, ки ӯ ба гирифтории аҳлу аёл тан дарнадодааст. Вале аз рӯи шавоҳиди таърихӣ, ки мавҷуданд, ӯ ин озмоишгоҳро ҳам сайр кардааст. Як бор ҳамон аст, ки дар Ҳалаб қаҳран барои ӯ пеш омада ва шарҳи он дар боло гузашт ва бори дигар дар Санъо (пойтахти Яман) иттифоқ афтода, ки зан гирифтааст ва аз ӯ ҳам авлоде шуда, вале дар кӯдакӣ мурда ва Шайх, бо вучуди ворастиагӣ озодӣ, дар марғи ӯ бағоят мутаассир шудааст. Дар «Бӯстон» мефармояд:

парешон мешавад, вале чӣ кунад, маҷбур аст. Иттифоқан, яке аз дӯстони қадим гузораи бад-он ҷо афтода, аз ҳолаш мепурсад, дар ҷавоб мегӯяд:

*Ҳамегурехтам аз мардумон ба кӯҳу ба дашт,
Ки аз Худой набудам ба дигаре пардохт.
Қиёс кун, ки чи ҳолат бувад дар ин соат,
Ки бо тавилаи номардумам бибояд сохт.*

Дӯсти мазбур ба ҳолаш раҳм оварда, фидя медиҳад ва озодаш месозад ва бо худ ба Ҳалаб бурда, барои мазиди иноят духтарашро ба як сад ашрафӣ маҳр ба завҷавияти ӯ дармеоварад. Ин хонум бениҳоят шӯҳу забондароз буд ва байни ӯ бо Шайх ҳамеша низуи гуфтугӯ ҷараён дошт, чунон ки як рӯз гуфт: «Шайхо! Ту худатро гум кардаӣ ва намедонӣ, ки ҳамон одаме ҳастӣ, ки падарам туро ба даҳ динор хариду озод кард?». Шайх гуфт: «Рост мегӯӣ. Он ҷо даҳ динор дода озодам сохт, вале баъд дар ин ҷо ба як сад динор маро дар банд кард».

Таълими тасаввуф ва сулукро аз Шайх Шаҳобиддини Сухравардӣ, мутаваффо ба соли 630, ҳосил кард, ба василаи ҳамин саёҳат дар сафари дарё бо ӯ ҳамроҳ буда ва аз файзи суҳбати ӯ маротиба тазкияи нафсро тай мекунад, чунон ки худ мефармояд:

*Маро пири донои фаррух Шаҳоб
Ду андарз фармуд бар рӯи об:
Яке он, ки бар хеш х(в)адбин мабоиш,
Дигар он, ки бар ғайр бадбин мабоиш.*

Як дафъа дар масҷиди ҷомеъи Баъалбак машғули ваъзу суҳанронист ва нуктаи ояи «و نحن اقرب اليه من جبل الوريد»-ро баён мекунад, вале дар касе асар намебахшад ва бо ин ҳол, саргарми баён ва ин абётро меҳонад:

*Дӯст наздиктар аз ман ба ман аст
В-ин аҷабтар, ки ман аз вай дурам.
Чи қунам, бо кӣ тавон гуфтам, ки ӯ
Дар қанори ману ман маҳҷурам.*

Иттифоқан, аҳли диле аз дур пайдо шудаву аз дил наъра баровард ва аз наъраи ӯ дар маҷлисиён ҳарорату ҷӯш пайдо мешавад. Ин ҷо аз забонаш беихтиёр дармеояд, ки «Дурони бобасар наздику наздикони бобасар дур». Як вақт бо либоси жанда вориди маҷлиси як нафар қозӣ ме-

*Ки дар тифлиям лавҳу дафтар харид,
Зи баҳрам яке хотами зар харид.
Бадар кард ногаҳ яке муштарӣ
Ба ширинӣ аз дастам ангуштарӣ.*

Барои мазиди муҳаббат ва касрати алоқа ба тарбияти фарзанд ҳеҷ вақт ӯро аз худ ҷудо намасохт. Дар як рӯзи иде бо ҳудаш ба идғоҳ мебарад, доман ба дасти ӯ медиҳад, ки бигирад ва ҷудо нашавад. Вале, вақте ки атфолро байни роҳ мебинад, ки машғули бозиянд, домани падар раҳо карда, ба атфол мепайвандад. Дар аснои кашмакашу ҳучуми тифлон, вақте ки падарро намебинад, парешон шуда, бинои ғиряро мегузорад. Ногаҳон падар мерасад ва гӯшаи гирифта мегӯяд: «Аҳмак! Нагуфтаам ба ту, ки доманамро раҳо макун?». Шумо медонед, ки назири ин воқеот барои ҳар кӯдаке зиёд пеш меояд. Аммо аз он ин гуна натоиҷи қашангу судманд гирифтаи қорест махсус ба Шайх, ки мегӯяд:

*Ту ҳам тифли роҳӣ ба саъй, эй фақир,
Бирав, домани пири доно бигир.*

Чӣ гуна як орифи солиқ муридашро ба таҳзиби ахлоку тайи манозил тазкияи нафс во медорад, бад-он гуна ӯ фарзандашро тарбият мекард ва аз хатоҳову лағзишҳояш мутанаббеҳ месохт ва бар асари он дар Шайх аз кӯдакӣ завқи ибодату порсой пайдо шуда буд. Як вақт, бар ҳасби маъмул, тамоми шабро дар суҳбати падар бедор буда ва ба тиловати Қуръон мепардохт ва соири аҳли хона ҳамагӣ дар ҳоб буданд. Ин ҷо ҳолати аҷиб дар ӯ пайдо шуда, ба падар мегӯяд: «Медонед инҳоро, чӣ тавр ғофил хобиданд ва касеро ин қадар тавфиқ нест, ки барҳоста ду рақъат намоз кунад». Дар ҷавоб мегӯяд: «Ҷони падар! Агар ту ҳам меҳобидӣ, беҳтар буд, ки аз мардум ғайбат кунӣ».

Дар айёми кӯдакӣ ва замоне, ки ҳанӯз одоби вузӯро намедонист, назди як нафар муллои маҳал шурӯъ ба омӯхтани масоили намозу рӯза мекунад ва ӯ ҳамаи одоби суннати марбутаро ба вай меомӯзад ва дар зимн гӯшзад мекунад, ки дар ҳоли рӯза набояд мисвок кард, сипас ба Шайх мегӯяд, ки ин масоилу аҳкомро касе аз ман беҳтар намедонад, раиси деҳ бақуллӣ пиру ҳариф шудааст. Раиси мазбур, ки инро шунид, чунон пайғом медиҳад:

*На мисвок дар рӯза гуфтӣ, хатост,
Бани Одам мурда хӯрдан равост.*

Шайх ханӯз тифл буд, ки падараш аз дунё рафт ва ҳамаи нозу неъмате, ки бад-он парвариш меёфт, аз дасташ рафт, чунон ки меғӯяд:

*Ман он гаҳ сари тоҷвар доштам,
Ки сар дар канори падар доштам.
Агар бар вуҷудам нишастӣ мағас,
Парешон шудӣ хотири чанд кас.*

*Кунун душманон гар барандам асир,
Набошад кас аз дӯстонам насир.
Маро бошад аз дарди тифлон хабар,
Ки дар тифлӣ аз сар бирафтам падар.*

Лекин модараш то замони рушду булуғи вай ҳаёт дошт ва аз ӯ низ дарсҳои ахлоқӣ мегирифт, чунон ки дар «Гулистон» менависад: «Вақте аз ҷаҳли ҷавонӣ бонг бар модар задам, дилозурда ба кунче нишаст ва гирён ҳамегуфт: «Магар хурдӣ фаромӯш кардӣ, ки дуруштӣ мекунӣ?» (Боби шашум).

Агарчи он замон васоили таҳсил дар Шероз фароҳам буд, уламо ва фузалои зиёде дар ҳар гӯшаву канор ба дарсу тадрис иштиғол доштанд, ба илова мадрасаи Атобак Музаффариддини Такла ибни Зангӣ, мутаваффо ба соли 591 ҳичрӣ, доир будааст, лекин мусофират ба кишварҳои дурдаст ва ҳузур дар дастгоҳҳои маъруф барои такмили таҳсилот дар он замон лозим шумурда мешуд. Ва чун Низомияи Бағдод аз мадориси бузург ва дар ҳақиқат донишгоҳ буда, лизо Шайх ба қасди идомаи таҳсил ба Бағдод рафт ва дохили Низомия гардид ва дар он ҷо, махсусан мутобиқи оиннома, ҳарчи таҳсил ҳам мегирифт, вале дуруст маълум нест, ки дар Низомия пеши кӣ таҳсил мекардааст. Омма аз ин ду муқаддима, ки Ибни Ҷавзӣ дар Бағдод мезист ва, дигар, Шайх дар Низомия таҳсили илми ҳадис мекарда, чунин натиҷа гирифтаанд, ки ӯ назди Ибни Ҷавзӣ таҳсил мекардааст, лекин дар феҳристи Низомияи Бағдод номе аз Ибни Ҷавзӣ нест. Бешак, Ибни Ҷавзӣ дар Бағдод тадрис мекард, вале дар манзили шахсе, ки ҳеч марбут ба Низомия набудааст. Аҷаб дар ин аст, ки аз тадрису таълими Ибни Ҷавзӣ асаре дар Шайх дида намешавад. Чи Ибни Ҷавзӣ дар шумори муҳаддисонест, ки дар нақли ҳадис ниҳоятдараҷа муҳтот буда ва, махсусан, аҳодиси зиофу муштабехро бакуллӣ матрук дошта, аз зикри онҳо худдорӣ менамуд. Лекин Шайх дар китобаш аҳодисе зикр карда, ки куллиятан заиф, балки маҷъул мебошанд ва мо чанд фикраро дар ин ҷо ба назари хонандагон мерасонем:

1. Сазад, гар ба давраш бинозам чунон,
Ки Сайид ба даврони Нӯшервон.
2. لى معالله وقت لايسعه ملك مقرب الخ
3. Ин ҳадиси Абӯҳарира Зарнӣ ғаббан ило охир.
4. Ҳадиси табиби форс ва ғайраву ғайра.

Дар айёми таҳсили ШайхСаъд ибни Зангӣ, аз силсилаи Атобакони Форс, бар сарири ҳукмронӣ ҷолус буд ва аз салотини муқтадир ва низ одил шумурда мешуд ва, мааҳозо, маълум нест чӣ боис шуда, ки Шайх натавонистааст дар Форс ба роҳат зист кунад, чунон ки гуфта:

*Саъдиё, ҳубби ватан гарчи ҳадисест шариф,
Натавон мурд ба сахтӣ, ки ман он ҷо зодам.*

Ин мард баъд аз фароғат аз таҳсил ба ҷаҳонгардӣ пардохта ва то чандин сол дар актори ҷаҳон ба сайру саёҳат машғул буд, ки муддати онро тазкиранависон бист сол навиштаанд.

Фараз аз ҷаҳонгардӣ мухталиф мешавад ва як ҷаҳонгард ҳар ғаразу манзуре, ки дорад, тамоми чизхоро аз ҳамон ҳайс нигоҳ мекунад, балки тамоми чизҳо аз ҳамон ҳайс пеши чашмаш чилвагар мегардад. Дар Шайх ҳайсияти мухталиф ба қасрат чамъ будааст. Ӯ шоир буд, сӯфӣ буд, ғаеҳ буд, воиз буд, ҳуснпарасти буд ва билохира, ринди шӯхтабъ буд ва лизо тамошогоҳи оламо аз ҳар паҳлӯ сайру саёҳат кардааст.

Як вақт дар олами зухду риёзат ба қасди ҳаҷ ва зиёрат сафарҳои бузург ва умда мекунад, дар саҳроҳои махуф ва саҳту саъбуллубур пиёда садҳо фарсах роҳ мепаймояд, шабҳо дар арозии санглох аз қасрати пиёдаравӣ ба кулӣ очиз шудава аз по дармеафтад, дар васати роҳ бар замин, вале санглох афтада, меҳобад. Вақти дигар, дар Байтулмақдас барои чиҳод бо нафс, машки об бар дӯш гирифта ба сакқой мепардозад, дар як ҳангом ҳолоти дарवेशи соҳибдилеро шунида, барои зиёрати ӯ ба Рум меравад. Ҳангоми дигар бар мазори анбиё эътиқоф мекунад, рӯзи чумъа аст, меҳоҳад барои намоз биравад, побараҳна аст ва кафш надорад, дар дил шикоят пайдо мешавад, фавран нигоҳаш ба яке меафтад, ки аз по маҳрум аст, шикебой мегузинад ва мутаваҷҷеҳ мешавад, ки дастури сабру ризо ҳаст.

Дар як мавқеъ аз суҳбати мардум ба танг омада, дар хориҷи Байтулмақдас шуруъ ба бодиянавардӣ мекунад, аз қазо масеҳиён ўро гирифтаву мебаранд ба Тароблус, ба ҳафри хандақ во медоранд. Ба кулӣ

Дар мадҳи Маҷдуддини Румӣ гуфта:

*Нагӯямат ба такаллуф фалони давлату дин,
Сипехри маҷду маолӣ, ҷаҳони донишу дин.*

Хоча Шамсуддин Муҳаммад ва Алоуддин бар тамоми дунёи ислом миннате басазо доранд. Чӣ дар давраи ошӯбноки тоториён он чӣ ки аз ислом боқӣ монд, аз баракати ин ду бародар будааст. Шайх ҳар дуи онҳоро бо ниҳояти самимият мадҳ гуфта, лекин тарзу равиши он, биайниҳ, ҳамон тарзу равиши як хитоба ё сипосномае бачову дурустест, ки имрӯз ба ҳукмрони як маҳал тақдим медоранд. Масалан, дар мадҳи Хоҷа Алоуддин мегӯяд:

*Худой хост, ки ислом дар ҳимояти ту
Зи тири ҳодиса дар бораи амон монад,
Вагарна фитна чунон карда буд дандон тез,
К-аз ин диёр на мурғу на ошён монад.
Ту он ҷаводи замонӣ, к-аз издиҳоми замон
Дарат ба машираби ширини қорвон монад.*

2. Шоирии Шайх умуман лабрес аз ҷазабот аст. Ў даст ба ҳар як аз ақсоми шеър, ки зада ва дар он таъъозмоие, ки намуда, рӯйи тақлид ё аз назари расму ривочи аср набуда ва медонад, ки унсури аслии шеъру шоирӣ эҳсосоту ҷазабот аст ва лизо ҳангоме сухан мегӯяд, ки дар дилаш ҷазабае пайдо мешавад. Ғазал то он вақт, ки сирф маддоҳии маъшук буд, Шайх ҷазаботи аслии ишқро дар он баён кардааст. Қасоне, ки ӯ барои онҳо марсия гуфта, онҳое ҳастанд, ки аз марғашон ба ӯ саҳт садама расида ва низ мазомину масоили ахлоқиро вақте баён мекунад, ки аз пеш омадани як воқеаи муассире худ мутаассир гардидааст.

Мисол:

*Танам мебиларзад, чу ёд оварам,
Муноҷоти шӯридае дар ҳарам.*

*Якам рӯз бар бандае дил бисӯхт,
Ки мегуфту фармондеҳаш мефуруҳт.
Маро риққате дар дил омад бар ин,
Ки пок асту хуррам бихишти барин.*

данд. Як дафъа ӯ дар бозгашт аз сафари ҳаҷ вориди Табрез, пойтахти Хулоку шуд. Ба мулоқоти Хоча Шамсуддин меравад. Дар байни роҳ ба мавкиби султон – Абоқоонхон бархурд мекунад. Шамсуддин ва Алоуддин ҳам ҳамроҳ буданд. Шайх бад-ин ҳаёл, ки мавқеи муносиб барои мулоқот нест, хост (ба тавре ки ӯро набинанд) аз роҳ хориҷ бишавад. Иттифоқан, ҳар ду бародар нигоҳашон ба ӯ афтод, февран аз асб пиёда шуданд ва ба Шайх худро расонида, дасту пойи вайро бӯсиданд. Султон ин манзараро дид, саҳт дар ҳайрат шуд, ки инҳо солҳо дар дарбори мананд ва симати намакхорагӣ доранд, мааҳозо, тақриму таъзиме, ки ба ин марди пир карданд, ба ман ҳеҷ вақт накардаанд. Онҳо аз Шайх руҳсат ёфта ва хангоми чулус ба дарбори Хоразм шуданд. Шоҳ пурсид: «Ин мард кӣ буд, ки аз ӯ ин ҳама икрому эҳтиром намудед?» Гуфтанд: «Падари мо буд» ва фармуд: «Падари шумо, ки мурдааст». Гуфтанд: «Падари тариқати мо мебошад. Аълоҳазрат, агар номи Саъдиро нашунида бошед, ки назму насраш имрӯз дар тамоми рӯи замин интишор дорад, ӯ ҳамин бузургвор аст». Шоҳ шоиқ ба мулоқоти ӯ гардид. Рӯзи дувум ҳар ду бародар ба хидмати Шайх ҳозир шуданд, пайгоми шоҳро расониданд. Шайх аввал истинкоф намуд, вале ба қадре онҳо исрор карданд, ки ночор ба қабул гардид. Билохира, ба хидмати султон расид. Ин мусоҳиба то муддате идома дошт. Шоҳ дар аснои калом фармуд: «Маро насиҳат кун». Шайх аз амал, ки танҳо қарини инсон баъд аз марг аст, суҳан ронд. Ишора шуд, ки ин мазмунро ба назм дарбиёварад. Бадеҳатан гуфт:

*Шаҳе, ки ҳифзи раият нигоҳ медорад,
Ҳалол бод хирочаш, ки музди ҷўнист.
Вагарна роии халқ аст, заҳри мораиш бод,
Ки ҳар чи меҳӯрад, аз қизяти мусулмонист.*

Абоқоонхон ашкаш беихтиёр чорӣ шуд ва гуфт: «Оё ман роиам ё на?». Шайх ҷавоб дод: «Агар роӣ бошед, шеъри аввал муносиби ҳол аст, вагарна, шеъри дувум». Абоқоонхон бор-бор мепурсид: «Ман роиам ё на?», лекин Шайх дар ҳар бор ҳамон ҷавоби машрутро меод. Дар тайи муколама Шайх ин ашъорро хонд:

Подшаҳ сояи Худо бошад,
Соя бо зот ошно бошад.
Нашавад нафли ома қобили хайр,
Гар на шамиери подшо бошад.

*Мулкати ӯ салоҳ напазирад,
Гар ҳама ройи ӯ хато бошад.
Ҳар салоҳе, ки дар ҷаҳон ояд,
Асари адли подшо бошад.*

Ашъори мазбур бар Абоқоон асаре басазо бахшид.

Як дафъа Хоҷа Шамсуддин суолоти чанде навишта, бо як аммома ва понсад ашрафӣ ба назди шайх фиристод, лекин қосид яксаду панҷоҳ ашрафиро аз миён баланд кард. Шайх дар зимни ҷавоби суолот расиди ашрафихоро навишта, хиёнати навкарро бо услуби латифу ғарибе гӯшзад намуд:

*Чунки таширифам фиристодиву мол,
Молат афзун боду хасмат поймол.
Ҳар ба динорет соле умр бод,
То бимонӣ сесаду панҷоҳ сол.*

Хоҷа Шамсуддин навкарро мавриди бозпурсӣ ва муохиза қарор дод. Хоҷа Алоуддин, бародари Шамсуддин, ба Ҷалолуддини Хутанӣ, ки дар Шероз дорои мансаби олий буд, навишт, ки даҳ ҳазор ашрафӣ дар вачҳи Шайх корсозӣ дорад. Суиттифоқ ин, ки шаш рӯз қабл аз вуруди қосид, Ҷалолуддин даргузашта буд. Қосид мактубро бурда, таслими Шайх намуд ва ӯ дар ҷавоби Алоуддин ин қитъаро навишта фиристод:

*Паёми соҳиби давлат, алои давлату дин,
Ки дину даҳр ба айёми ӯ ҳаменозад,
Расиду пояи давлат фузуд Саъдиро,
Басе намонд, ки сар бар фалак барафрозад.
Мисол дод, ки садри Хутан Ҷалолуддин
Қабули хидмати ӯро таахҳуде созад.
Валек бар сари ӯ хайли марғ тохта буд,
Чунон ки бар сари абнои даҳр метозад.
Ҷалол зинда нахоҳад шудан дар ин дунё,
Ки бандагони худовандгор бинвозад.
Тамаъ надорам аз ӯ дар сарои уқбо низ,
Ки аз мазолими мардум ба мо бипардозад.*

Хоҷа, вақте ки ин қитъаро хонд, ҳукм кард, ки фавран панҷоҳ ҳазор ашрафӣ ба хидмати Шайх фиристода шавад. Ӯ қабул намекард, лекин

назм кашидаву тарвич мекард, бидуни ин ки ҳеч назаре ба силаву инъом дошта бошад.

Зухайр ибни Абисалмо, вақте ки ба дарбори Хурам ибни Синон рафт, ба Хурам салом кард, вай, яъне Хурам, ҳукм дод, ки ҳар вақт Зухайр ба дарбор омад ва салом кард, ба ӯ сила дода шавад. Аз он ба баъд маъмули Зухайр ин буд, ки вақте ки ба дарбор мерафт, мегуфт, ки ба тамоми хуззор салом мекунам, лекин Хурамро на.

Аввал аз ҳама, дар Араб шоире, ки дар изои қасида сила гирифт, Нобиғаи Зибонӣ буд, вале араб ӯро ба назари ҳақорат медид. Шайх қасидаи мадҳияро ба пояи қадими араб хост бирасонад. Дар мадҳи ума-ро ва салотин ӯ қасоиди зиёде гуфта, лекин авсофи саҳеҳи онҳоро баён намудааст ва афқору ҳаёлотии муболиғаомезе, ки дохили унсури қасидаи мадҳия шуда буданд, ҳамаро лағв ва беҳуда нишон додааст.

Масалан, дар хотимаи қасида мамдӯхро ин тавр дуо мекарданд, ки ҳазорону қарурҳо сол боқиву зинда бимонад, то ин ҳад, ки Мирзо Ғолиб онро бад-ин сон файсал медиҳад, ки «То Худо бошад, Баҳодуршоҳ бод». Шайх барои дуои ҳазор сол ҳам ҳозир намешавад.

*Ҳазор сол, нагӯям, бақои умри ту бод,
Ки ин муболиға, донам, зи ақл нашморӣ.
Ҳамин саодати тавфиқ бар мазидат бод,
Ки ҳақ гузорику ноҳақ касе наёзорӣ.
Накоҳад, он чи навишта-ст, умру на-фзояд,
Пас, ин чӣ фоида гуфтан, ки то ба ҳашир бипой.*

Мамдӯхро умуман ба абри гавҳарфишон ё дарёи бекарон таъбир мекарданд. Лекин Шайх чунин мегӯяд:

*Нагӯямат чу забоноварони рангомез,
Ки абри мушкфишонику баҳри гавҳарзой.*

Дар яке аз қасоид менависад:

*Ман ин ғалат написандам зи ройи равшани хеш,
Ки дасту таъби ту, гӯям, ба баҳру кон монад.*

Ва он таъриз аст бар ин шеъри Анварӣ:

*Гар дил баҳру даст кон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.*

Дар қасидаи дигаре чунин мегӯяд:

*Ҳаромаш бод мулки подшоҳӣ,
Ки пешаш мадҳ гӯянд, аз қафо зам.
Чаҳонсолори одил Инкиёну
Сипаҳдори Ироқу Турку Дайлам.
Чунин панд аз падар нашинида бошӣ,
Ало, гар ҳушёрӣ, бишинав аз ам.
На ҳар кас ҳақ тавонад гуфт густох,
Сухан мулкест Саъдиро мусаллам.*

Дар «Бӯстон» гуфта:

*Далер омадӣ, Саъдиё, дар сухан,
Чу тегат ба даст аст, фатҳе бикун.
Бигӯ, он чи донӣ, ки ҳақ гуфта беҳ,
На ришватситонию на ришвадеҳ.*

Дар он замон қисмати муаззами шеърӯ сухан мадҳу мадеҳасароӣ буда ва шуаро аз ҳамин роҳ иртизоқ мекарданд ва аз ислоҳоти лозима дар шеърӯ шоирӣ яке ҳамин буд, ки чеҳраи он аз ин айб софу пок бишавад ва Шайх ин вазифаро бо ниҳояти муҷоҳидот бо нафс адо намуд. Дар мазиқаи тангдастӣ буда ва ба саҳтӣ мегузaronид. Атрофиёнаш тарғиб мекарданд, ки ба василаи қасидаи мадҳия метавон ба ҳубиву комронӣ зиндагӣ кард. Дар ҷавоб мегуфт, ки шахси озод наметавонад сар пеши касе фуруд оварад:

*Гӯянд, Саъдиё, ба чи баттол мондаӣ,
Саҳтӣ мабар, ки ваҷҳи кафофат муайян аст.
Якчанд, агар мадеҳ кунӣ, комрон шавӣ,
Соҳибҳунар, ки мол надорад, тағобан аст.
Бе зар муяссарат нашавад коми дӯстон,
Чун коми дӯстон надихӣ, коми душман аст.
Оре, масал ба қарғаси мурдорхӯр диҳанд
Симургро, ки Қофи қаноат нишеман аст.
Аз ман наёяд ин, ки ба деҳқону қадҳудо
Ҳоҷат барам, ки феъли гадоёни хирман аст.*

Мадҳ дар Араб иборат буд аз ин, ки шоир аз касе, ки мамнун мешуд ва ё яке аз афроди қабила кори қобили мадҳе менамуд, онро ба риштаи

чун Ҳоҷа савганд дода буд, ночор ба қабул гардид. Аммо ҳамаи онро сарфи таъмири як корвонсаро (мусофирхона) намуд.¹

Аргунхон, наваи Ҳулокухон, Ҳоҷа Шамсуддинро дар соли 673 ба қатл расонд, вале баъд аз ӯ ҳам тамоми ҳокиму умарои Шероз ҳамин тавр аз Шайх эҳтиром менамуданд. Дар замони малики одил Шамсуддини тозӣ дар Шероз хурмои боғҳои давлатиро уммолу мутасаддиён ба баҳои гарон ба баққолон мефурӯхтанд ва касабҳои бечора ҳам маҷбур буданд онро бихаранд. Шайх бародаре дошт, ки шуглаш баққоли ва дуконаш ҷануби кохи Атобак буд. Чандин бор аз ин хурмохоро ба ӯ ҳам таҳмил намуданд, то маҷбур шуд ба бародараш Шайх мутавассил гардад ва ӯ қитъаи зерро навишта назди малики одил фиристод:

*З-аҳволи бародарам ба таҳқиқ
Донам, ки туро хабар набоишад.
Хурмой ба тарҳ медиҳандаи,
Баҳти бад аз ин батар набоишад.
Атфол баранду марди дарвеш,
Хурмо бихӯранду зар набоишад.
Он гаҳ ту муҳассале фиристӣ,
Шаҳсе, ки аз ӯ батар набоишад.
Чандон бизанандаи, эй худованд,
К-аз хона раҳаш бадар набоишад.
Эй соҳиби ман, ба гаври ӯ рас,
Лутфе беҳ аз ин дигар набоишад.*

Малик Шамсуддин баъд аз хондани қитъа ғавран ҳукм кард, ки мунодӣ нидо кунад, ки бо ҳар касе чунин муомила шуда, ҳамагӣ ба дарбор ҳозир шаванд. Хулоса, пас аз таҳқику расидагӣ аз баққолон рафъи тааддӣ намуда ва баъд худ ба хидмати Шайх омада, маъзарат хост. Ба илова як қисаи ҳазораширафӣ дар ивази хисороти воридоти бародари Шайх таслими вай намуд.²

Шайх дар охири умр беруни шаҳр барои худ зовияе бино кард ва дар он ҷо шабу рӯз масруфи ибодат будааст. Салотину умаро дар ҳамон остона ҳузур ёфта ва шартӣ муҳаббатӣ ихлос ба ҷой меоварданд. Роҷеъ ба ғизо ва он аз тарафи бузургону аъёнӣ шаҳр интизом дода шуда ё бо худ мебуданд ва ё мефиристоданд. Шайх ба қадри ҳоҷат сарф кардаву

¹ Дебочаи «Гулистон». (Муаллиф).

² «Дебоча»-и Куллии Аҳмад бинни Бесутун. (Муаллиф).

бақияро дар занбиле гузорда, болои девор овезон менамуд, ки «Бар ин хони яғмо чи душман, чи дӯст».

Шайх, замоне ки ба Шероз баргашт, ҳукмронии кишвар бо Абӯбакр СаъдиЗангӣ буд ва баъд аз ӯ Муҳаммад ибни Саъд подшоҳ шуд, вале чун синнан кӯчак буд, тамоми корҳои салтанатиро модараш идора мекард. Баъд аз ду солу ҳафт моҳ ӯ даргузашт ва баъд Муҳаммадшоҳ ибни Салғур ибни Атобаки Саъд бар тахт нишаст, лекин чун саффоку хунрез буд, аёну аркони давлат ӯро гирифта, ба назди Ҳулокухон фиристоданд. Он вақт бародараш барои ном подшоҳ шуда ва дар соли 633 ҳиҷрӣ ҳам мақтул гардид. Ин вақт чун дар ин хонадон авлоди зақуре набуд, лизо Обашхотун - духтари Атобаки Саъд бар маснади фармонравой қарор гирифт. Ӯ ба никоҳи Манку Темур, писари Ҳалокухон, даромад ва дар соли 686 ҳиҷрӣ аз дунё рафт ва Форс аз он вақт мустақиман тахти ҳукумати тоториён даромад.

Замони ҳукумати Арғунхон ибни Ҳулокухон, яъне соли 691 ҳиҷрӣ буд, ки Шайх аз ин ҷаҳон дар гузашт. Моддаи таърихи вафоташ «хос» мебошад, чунон ки як нафар онро чунин мавзун кардааст (мисраъ): «Зи хосон буд, з-он таърих шуд хос». Мазорааш дар маҳалли дилкушо, хориҷи шаҳр, дар доманаи кӯҳе воқеъ аст, ки ҳолия маъруф ба Саъдия мебошад. Аҳли шаҳр рӯзҳои ҷумъа ба зиёрати он ҷо мераванд, тамоми рӯзро дар атрофи мазор ба сайру тафреҳ машғул [мешаванд] ва шабонгоҳ ба шаҳр бармегарданд.

Ҳолот ва ахлоқу одот. Шайх, гӯ ин ки савонеҳи зиндагӣ ӯ ҳаёти худро ба риштаи тахрир дарнаёвардааст, лекин дар «Гулистон»-у «Бӯстон» часта-часта дар мавоқеи зимнӣ он қадар аз ҳолот ба қалам омада, ки аз ҷамъовариҳои он тасвири комили ахлоқу одоти ӯ дар назар мучассам мегардад.

Шайх аз ақобири сӯфия ба шумор меояд. Бешак, ӯ ба сафои ботин орошта ва соҳиби ҳол будааст. Аммо ӯ ин рутбаву мақомро ба василаи риёзату муҷоҳидати зиёд ба даст оварда, на ин ки сиришти аслии ӯ будааст. Чи аз замони туфулият то давраи шабоб, балки то синни вуқуфи инҳитот дар ӯ ҳамон авсоф ба назар мерасад, ки махсус ба табақаи муллоён, яъне уламои зоҳир ва қишре мебошанд, ки иборат аст аз худбинӣ, ҳарфгирӣ ва айбҷӯӣ, мушочарат ва муҳосимат. Шумо мулоҳиза кунед, бар асари мусоҳибаи падар аз баччагӣ дар ӯ завқу шавқи ибодат пайдо шудааст. Тамоми шабро дар бедорӣ ва авроду азкор ба сар мебарад. Лекин бо ин ҳол аз дигарон айбҷӯӣ ҳам мекунад, ки: «Бубин, касеро он тавфиқ нест, ки бархезаду ду рақъат намоз кунад».

Дар Низомия ба хондани ҳадис иштиғол дорад ва касе бар хилофи ӯ чизе гуфта, аз ҷо дар меравад ва чунин мегӯяд:

ҳаҷвияе алайҳи Маҳмуд навишта, лекин на рӯ ба рӯ, балки дар хуфя ва баъд фирор карда, дар тамоми умр мутаворӣ ва саргаштаву ҳайрон мегардад.

Шайх бо чандин дарбор бастагӣ доштааст. Абӯбакри Саъди Зангӣ мамдӯҳи хоси ӯ буд ва низ бо Инкиёну, ки баъд аз инқирози хонадони Атобак аз тарафи ҷонишини Ҳулоку иёлоти Шероз дошт, ночор буд марбут бошад. Сухан ин ҷост, ки ӯ дар муқобили тамоми инҳо озодиву истиклоли фикрии худро аз даст надод. Абӯбакр ибни Саъд аз Ҳулоку қабули иттиҳод намуда, то ин ҳад, ки вақте ки Ҳулоку ҳамлаи Бағдод бурд, Абӯбакр писарашро бо лашкари фаровон ба кумаки ӯ фиристод ва хангоме ки Бағдод ба тороч рафт, Абӯбакр барои арзи табрик ва шодбош сафире ба дарбори Ҳулоку фиристод ва бо ҳамаи аҳвол Шайх дар табоҳии Бағдод ва қатли Мустаъсим марсия гуфт ва махсусан ин марсияро ба қадре муассиру дарднок гуфт, ки ҳамаро мунқалиб сохт ва ин, дар ҳақиқат, ҳаҷви Абӯбакри Саъди Зангӣ буд, ки дар табоҳӣ ва барбодии ислом ба Ҳулоку мадад додааст ва, махсусан, аз Абӯбакр ҳам исм бурда ва ба таври ҳаҷви малех дар перояи мадҳ гӯша задааст:

*Хусрави соҳибқирон, Ғавси замон, Бӯбакри Саъд,
Он ки ахлоқаш писандида-сту авсофаи гузин,
Маслиҳат буд ихтиёри ройи равшанбини ӯ,
Зердастонро сухан гуфтан нашоёд ҷуз чунин.*

Яъне, Абӯбакр, ки ба Ҳулоку ёрӣ карда, лобуд маслиҳате дар он будааст!!!

Ӯ дар мадҳи Инкиёну қасоиди чанде гуфта, лекин дар ҳар қасида бо ниҳояти шаҳомат ва далерӣ ба ӯ насиҳат додааст ва софу сареҳ мегӯяд: «Ҳар кӣ дандони тамаъро кашид, аз аҳаде тарсу воҳима надорад».

*Саъдиё, чандон ки медонӣ, бигӯ,
Ҳақ нашоёд гуфтан, илло ошкор.*

*Ҳар киро хавфу тамаъ даркор нест,
Аз хато боқаш набошад в-аз татор.*

*Хусрави одил, амири номвар,
Инкиёну хусрави олитабор.*

*Ду лашкар ба ҳам-бар заданд аз камин,
Ту гуфти заданд осмон бар замин.
Зи боридани тири ҳамчун тагарг
Зи ҳар гӯша бархост тӯфони марг.
Ба сайди ҳажирони пархошсоз
Камандаждаҳое даҳон карда боз.
Замин осмон шуд зи гарди кабуд,
Чу анҷум дар ӯ барқу шамшеру хӯд.*

Гараз на ин даъвӣ аз ӯ пазируфта аст, ки дар разм бо Низомӣ ва Фирдавсӣ метавонад ҳамдӯшӣ кунад ва на ин назари Амир Хусрав ва ғайра дуруст аст, ки ӯ фақат дар ғазал маҳорат дорад. Чи дар қасоид ва маснавӣ кӣ метавонад пояи баланди ӯро инкор кунад?

Дар Эрон сесад сол аз умри шоирӣ гузашта, вале он ханӯз дохили дараҷаи аслии худ нашуда буд. Ҳақиқати асли шеър ин аст, ки шоир ҷазабае, ки дар дилаш пайдо мешавад, битавонад он ҷазабаро бо ҳамон ҷӯшу хурӯш, ки пайдо шуда, баён кунад. Дар устодии Фирдавсию Низомӣ ва Фаррухию Анварӣ киро ёрои сухан аст? Лекин дар миёни онҳо кадом як ҷазаботи қалбии ҳудашро ба назм кашидааст?

Фирдавсӣ шоирест қудративу табиӣ ва лизо мебинед, ки эҳсосоту ҷазаботи ғайрро ҳам бад-он гуна адо мекунад, ки гӯй он аз даруни ҳештан бархостааст. Хангоми таъну таҳқири араб ӯ худ Яздигурд мешавад, ё навҳаву сӯгвории модари Сухробро тавре баён мекунад, ки гӯй худ модари Сухроб мебошад. Лекин фарз кунед, ки агар ин вақоеу ҳолат барои ҳуди Фирдавсӣ пеш меомад ва ӯ эҳсосоту ҷазаботи қалбии ҳудро иброз мекард, оё шарарфишони ин шуълаҳо фузунӣ намегирифт?

Қасоиди мадҳия ҷуз тасаннуъ ва тазохур ё такаллуф чизи дигаре набуд, ғазал ҳам то он вақт, гӯй, сурати сонавии қасида будааст. Ҷазаботи ишқу муҳаббат дар он адо намешавад, балки бад-он гуна ки дар қасидаи мадҳия аз шучоату қудрат, ҷуду саҳо, асбу шамшери мамдӯх таъриф мекарданд, дар ғазал ҳусну қашангӣ ва авсофи андоми мамдӯхро баён менамуданд. Шайх аввалкасест, ки шеърро шоириро ба таври саҳеҳ ва ба маънои ҳудаш истеъмол намуда, ки он ба шарҳи зер аст:

1. Бузургтарину болотарин имтиёзи Шайх дар шеърро сухан ҳамоно хуррияти фикру озодии қалам аст ва ин озодии рӯҳ асли шоирии Араб буда, ки дар Аҷам омада, мафқуд гардида буд. Шуарои араб нисбат ба салотин ва амирон ҳар гуна ҳаёлоту хотиротро бо қамоли озодӣ изҳор мекарданд. Мутанаббӣ қасидае дар мадҳи Сайфуддавла гуфта, бо худ мебаррад ва меҳонад ва дар айнӣ ҳол эродоту ҳарфҳояшро ҳам бидуни воҳима, балки бо қамоли ҷасорату бебоқӣ ба ӯ мегӯяд. Фирдавсӣ ҳам

*Чу ман доди маънӣ диҳам дар ҳадис,
Барояд ба ҳам андаруни ҳабис.*

Бо дарвеше роҷеъ ба факру ғано баҳс мекунад, дасту гиребон мешавад, то кор ба задухӯрд мекашад: «Дашномам дод ва сақаташ гуфтам, гиребонам дарид, занахдонаш шикастам».

Хуснписандӣ ба амраббозӣ кашидааст ва тавре ҳам онро бепарда зоҳиру ошкор месозад, ки намешавад онро ба забон оварду гуфт. Бешубҳа, инҳо лаккаест бар орази қамоли ин марди бузург. Лекин барои як «реформер», яъне муслехгӯй, паймудани тамоми ин мароҳил зарурӣ будааст. Ба Ҷалолуддини Румӣ яке дар бораи бузурге гуфт, ки: «Шоҳидбоз буд, аммо покбоз буд». Мавлоно гуфт: «Ковиш кардию гузоштӣ».

Шайх чун худ бемориҳое кашидаву беҳбуд ёфта буд, лизо аз ҳақиқату моҳият ва аломоти бемориҳои ахлоқӣ ва тариқи дармони онҳо ҳар қадар ки тавониста воқеъ бишавад, дигарон он қадар натавонистаанд: «Дар амрози ахлоқӣ аксар фиреб меҳӯранд ва маразеро, ки ба он мубтало ҳастанд, мараз ҳаёл намекунанд».

Масалан, як факеҳ ба воситаи баднафсии фитрӣ ба муҳолифи худ (дар умури мазҳабӣ) баду носазо мегӯяд, азияту озор мерасонад, лекин нафсаш ӯро фиреб дода, талкин мекунад, ки чун ӯ қоил ба фалон масъалаи ҳилоф аст ва бидъате дар дин гузорда, кофар аст. Лизо тақфиро дашном ё озор расондан ба ӯ иқтизои ғайрату ҳамияти мазҳабист. Ё, филмасал, як нафар сӯфӣ амраббозӣ мекунад ва ба ҳаёлаш, ки ин маҷоз нардбони ҳақиқат аст, аммо Шайх (чун ҳамаи ин мароҳилро сайр карда) ҳеҷ вақт дар ин домҳо ё андешаҳои ғалат намеафтад, чунон ки нисбат ба амрабпарастӣ аз сӯфиёни назарбоз бубинед чӣ чур пардадарӣ мекунад:

*Гурӯҳе нишинанд бо хушписар,
Ки мо покбозему аҳли назар.*

*Зи ман пурс, фарсудаи рӯзгор,
Ки бар суфра ҳасрат хӯрад рӯзадор.*

*Чаро тифли якрӯза ҳушат набурд,
Ки дар сунъ дидан чи болиғ, чи хурд.*

Бисёр шӯху латифагӯ буд. Як дафъа маконеро хост кирои кунад, як нафар калимӣ, ки дар он ҳаволи манзил дошт, гуфт: «Ин маконро биги-

ред, чи он то чое, ки ман хабар дорам, ҳеч айбу нақсе надорад». Шайх гуфт: «Чуз ин ки шумо ҳамсои он ҳастед».

Хоҷа Ҳумом шоире машҳур ва аз шогирдони Муҳаққиқи Тӯсӣ буд. Байни ӯ бо Шайх дар Табреш, вале дар ҳаммом, иттифоқи мулоқот афтод. Шайх доништа сар ба сари Ҳумом гузошт. Ҳумом аз эшон воқиф набуд ва намедонист кист. Пурсид: «Аз аҳли кучой?». Гуфт: «Сокини Шероз». Ҳумом гуфт: «Чизи аҷибест!! Шерозӣ дар шаҳри мо аз сағ зиёдтар аст». Шайх гуфт: «Оре, аммо дар Шероз табрешӣ аз сағ ҳам камтар аст». Иттифоқан, як ҷавони хубсурате Ҳумомро бод мезад. Шайх мехост аз он ҷавон лутфи назар ҳосил кунад, вале Ҳумом дар миёна ҳоил буд. Дар зимни суҳбат Ҳумом пурсид: «Оё аз ашъори Ҳумом чизе дар Шероз интишор дорад?». Шайх гуфт: «Оре, ин шеър вирди аксари забонҳост»:

*Дар миёни ману дилдор ҳиҷоб аст Ҳумом,
Вақти он аст, ки ин парда ба як сӯ фиканам.*

Ҳумом гумон кард, ки бояд ӯ Саъдӣ бошад. Аз номаш пурсид. Шайх ночор шуд, гуфт. Фавран Ҳумом барҳосту ба қадамаш афтод ва ӯро ба манзил бурд ва пазироии гарме намуд.¹

Мачдуддини Ҳамгар, муосири Шайх ва бастагӣ ба дарборе дошт, ки Шайх вобаста буд. Гӯ, имрӯз номашро ҳам касе намедонад, лекин дар он замон мансаби маликушшуароиро, ки ҳаққи Шайх буд, дастӣ тақдир ба ӯ иноят карда буд ва Саъд ибни Абӯбакр ӯро бар Шайх муқаддам медонист.

Имомӣ, яке аз шуарои он давра маҳсуб [мешуд] ва бебасарии замона ин мардро ҳарифи Шайх қарор дода буд, то навбат ба ин чо расид, ки Хоҷа Шамсуддин Муҳаммад ва Малик Муиниддини Парвона ва Нуриддин ва низ Ифтихориддин ин қитъаро навишта, ба назди Мачдуддини Ҳамгар фиристоданд:

*Зи шамъи Форс, Мачди миллату дин
Суоле мекунад Парвонаи Рум.
Зи шогирдони ту ҳастанд ҳозир
Раҳиву Ифтихору Нури мазлум.
Ту аз ашъори Саъдиву Имомӣ
Қадоме беҳ писандӣ андарин бум.*

¹ Давлатшоҳ рочет ба Саъдӣ. (Муаллиф).

*Лек агар суви дигар ёзад даст,
Шеърашон ҳаст бад-он гуна, ки ҳаст.*

Дар замони ҳуди Шайх ҳам аксари мардум ҳамин ҳаёло мекарданд ва он ҳатто ба гӯши ҳудаш расид. Чунонки як нафар гуфт, ки «Шайх мавзӯоту мазомини марбут ба ахлоқу ваъзо хеле хуб метавонад бигӯяд, лекин марди майдони разм нест»:

*Ки фикраш балеғ асту рояш баланд,
Дар ин шеваи зухду томоту панд.
На дар хишту кӯполу гурзи гарон,
Ки ин қор хатм аст бар дигарон.*

Ин суҳан бар Шайх гарон омада, достоне дар разм менависад ва дохили «Бӯстон» мекунад, ки дар он охири дараҷаи зӯри табъро нишон додааст, аз мазомини ҳосу машҳури Низомӣ истиқбол карда ва ҷавоби ашъорро ҳам навишта, хостааст аз ӯ ҷилав бияфтад. Масалан, шеъри Низомӣ буд, ки:

*Камандаждаҳои мусалсалишканҷ
Даҳан боз карда ба торочи ганҷ.*

Шайх ин ташбеҳро зиёда софу намоён мекунад:

*Ба сайди ҳажирони пархоишоз,
Камандаждаҳое даҳан карда боз.*

Вале инсоф ин аст, ки Шайх марди ин майдон нест. Ӯ як дафъа кӯс баста, бо ҳарорати тамои яке чанд қадам пеш меравад, лекин баъд бар асари заъфи пирии табъӣ бағтан лағзиш меҳӯраду мемонад. Шумо мулоҳиза кунед, бо чӣ зӯру шӯре размо оғоз ниҳодааст, мисраъ: - «Барангехтам гарди ҳайҷо чу дуд». Лекин дар қадами дувум тилав-тилаи хурда, ба замин меафтад. Мисраъ: «Чу давлат набошад, таҳаввур чӣ суд?». Маазолик, чун ашъори размӣ ҳам ҷузъи қорномаи Шайх аст, мо ин чанд байти размӣ ӯро дар зер ба назари хонандагон мерасонем:

*Ҳамон дам, ки дидем гарди сипоҳ,
Зиреҳ чома қардему мигфар қулоҳ.
Чу бар асби тозӣ барангехтем,
Чу қорон қололак қурӯ рехтем.*

Дар арабӣ, Булок, 1263 ҳичрӣ. Дар забони ҳиндустонӣ ба қалами Мир Шералии Афсӯс, Калкутта соли 1852 мелодӣ бо эҳтимоми Ҷун Гул-грист чопу нашр шудааст.

Чаҳордах ғазал аз «Таййибот»-ро К.Ч.Грофф тарҷума намуда дар олмонӣ мунташир сохтааст.

Ва низ аз «Бадоеъ» даҳ, „____,____,____,____,“

Ва аз «Хавотим» ҳафт, „____,____,____,____,“

«Маросӣ», чанд марсия, „____,____,____,____,“

Рубоӣёт, чанд рубоӣ, „____,____,____,____,“

«Муфрадот»-ро Лотуш¹ мунташир сохтааст.

«Соҳибия»-ро Бочер² бо тарҷума шоеъ сохта, Истробург,³ соли 1879 мелодӣ.

Шеърӯ шоири Шайх. Се тан бонии шариати суҳан шинохта шуда-анд, ки аз миёнаи онҳо яке ҳам Шайх мебошад.

*Дар шеър се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд ки ло набия баъдӣ.
Абёту қасидаву ғазалро
Фирдавсию Анварию Саъдӣ.*

Ҷун ҳар пайғамбаре дорои китобест ҷудогона, саҳифаи пайғам-барии Шайх ғазал мебошад. Ҳоҷа Ҳофиз, бо ин ки ғазалро муъҷизаи худ қарор дода буд, мааҳозо, ҷунин мегӯяд: Мисраъ: «Устои ғазал Саъдист пеши ҳама кас, аммо».

Ҳазрати Амир Хусрав дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» менависад, ки дар ғазал пайрави Саъдӣ мебошад. Дар маснавии «Нӯҳ сипеҳр» ме-нависад:

*То ба ҷое, ки ҳади порсиён
Андар ин аҳд ду тан ғашт аён.
З-он яке Саъдиву сони-и Ҳумом,
Ҳар дуру дар ғазал оини тамом.*

Лекин дар соири аснофи суҳан то ин поя суҳанвари Шайх тасдиқ нашудааст, ҷунон ки Амир Хусрав дар зимни таъриф аз ғазалсароии Шайх менависад:

¹ Latouche.

² Bacher.

³ Strasburg.

Маҷдуддин дар ҷавоб ҷунин мегӯяд:

*Мо, гарчи ба нутқ тӯтии ҳушинафасем,
Бар шаккаи гуфтаҳои Саъдӣ мағасем.
Дар шеваи шоирӣ ба иҷмои умам
Ҳаргиз ману Саъдӣ ба Имомӣ нарасем.*

Шайх аз ин беинсофӣ ранҷида ва ин рубоиро гуфт:

*Ҳар кас, ки ба боргоҳи Сомӣ нарасад,
Аз бахти сиёҳу бадкаломӣ нарасад.
Ҳамгар, ки ба умри худ накардаст намоз,
Шак нест, ки ҳаргиз ба имомӣ нарасад.¹*

Шарҳе, ки то ин ҷо гуфта омад, аз мутолиаи он метавон ба ахлоқ ва одоти Шайх комилан пай бурд.

Таълифоти Шайх. Қадимтарин нусхаи хаттии Куллиёти Шайх дар китобхонаи девони Ҳинд мавҷуд аст, ки нумрааш 1117 мебошад. Ин нусха дар аввали раҷаби 728 ҳичрӣ, яъне тақрибан сию шаш сол баъд аз вафоти Шайх ба дасти як нафар мавсум ба Абӯбакр ибни Алӣ ибни Муҳаммад аз нусҳае, ки ба хатти ҳудӣ Шайх буда, истинсоҳ шудааст. Ҷунон ки ӯ менависад: «Манқул мин хат-иш-шайх-ил-ъориф ас-Саъдӣ».

Дар ин нусха номи Шайх Мушрифиддин ибни Муслиҳиддин зикр шудааст ва он муштамил бар кутубу расоили зер мебошад:

1. Қасидаи арабии қофия мим. 2. Рисолаи дувум. 3. «Бӯстон», ки номаш дар ин ҷо «Саъдинома» навишта шудааст. 4. «Гулистон». 5. «Таййибот». 6. «Бадоеъ». 7. «Хавотим». 8. «Қасоиди форсӣ». 9. «Маросӣ». 10. «Муламмаот». 11 - Мусалласот» (дар се забон – форсӣ, арабӣ, туркӣ). 12. «Қасоиди арабӣ». 13. «Тарҷеот». 14. «Муқатаот». 15. «Маҷлиси ҳазл. Ҳазлиёт». 16. «Мутоибот». 17. «Рубоӣёт». 18. «Муфрадот».

Расоиле, ки дар ин нусха исме аз онҳо нест, иборатанд аз: Расоили аввал, севум, чаҳорум, панҷум, шашум, «Ғазалиёти қадим», «Соҳибия», «Музҳикот». Аммо он қисмат аз каломи Шайх, ки урупоиён тарҷума ва интишор додаанд, шарҳи он ба таври иҷмол ин аст:²

¹ Тазкираи Давлатшоҳ.

² Маъхуз аст аз феҳристи кутуби қалами форсии мавҷуда дар девони Ҳинд, ки дуктур Эйт онро ислоҳ ва ҷамъоварӣ кардааст. (Муаллиф).

«Рисолаи дувум» ва низ аз «Маҷолиси панҷгона» маҷлиси севум ва ҷаҳорум ба қалами М.Гуйдмон¹ тарҷума ва шарҳ шуда, дар соли 1898 мелодӣ дар Брислов² интишор ёфтааст.

«Бӯстон» чопи ниҳоят нафис бо шарҳи форсӣ, бо эҳтимоми К.Ч.Грофф³ дар соли 1850 мелодӣ дар Вена⁴ таъбу нашр шудааст.

Матн бо ҳавошии мураттабаи А.Рочерс⁵ дар соли 1891 мелодӣ дар Ландан интишор ёфтааст.

Тарҷим: Тарҷума ба забони олмонӣ, асари К.Ч.Грофф⁶ дар соли 1850 дар Чина⁷ таъбу нашр шуда.

Тарҷума ба забони олмонӣ, асари Шлихто Висхард⁸ дар соли 1850 дар Вена интишор ёфтааст.

Тарҷума ба забони олмонӣ, асари Рукарт⁹ соли 1882 мелодӣ дар Лейпсиг чоп шудааст.

Тарҷума ба забони фаронса, асари Борбир де Минор¹⁰ дар соли 1880.

Тарҷума ба забони англисӣ, асари Х.Вилберфурс Клорк¹¹ чопи Ландан, соли 1879 мелодӣ.

Тарҷума ба забони англисӣ, асари Ч.С.Деви¹² чопи Ландан, соли 1882 мелодӣ.

Мунтахабот, тарҷумаи Робинсон¹³ чопи Ландан, соли 1883 мелодӣ.

Тарҷума ба забони туркӣ, дар 1288 хичрӣ дар Ислонбул мунташир гардидааст.

«Гулистон», чандин чоп: Глодувин¹⁴ матн ба англисӣ дар Калкутта соли 1806 мелодӣ.

«Гулистон», Э.Б.Иствук¹⁵ бо фарҳанг, дар Хертфард, соли 1850 мелодӣ.

«Гулистон», Љонсун¹⁶ бо фарҳанг, дар Хертфард соли 1863 мелодӣ.

¹ M. Guedmann.

² Breslau.

³ K. H. Graff.

⁴ Viena.

⁵ A. Rodgers.

⁶ K. H. Graff.

⁷ Jena.

⁸ Schlechta Wseherd.

⁹ Ruckert.

¹⁰ Barbier de Meynard.

¹¹ H. Wilberforce Clarke.

¹² J. S. Davi.

¹³ Robinson.

¹⁴ Gladwin.

¹⁵ E. B. Eastwick.

¹⁶ Johnson.

«Гулистон», Ч.Т.Плотс¹ Ландан, соли 1874 мелодӣ.

Тарҷим: - Ба забони фаронса, тарҷумаи О.Дуриар² соли 1634 мелодӣ.

Тарҷумаи Д.Алегар³ санаи 1704 мелодӣ.

«Гандан»,⁴ соли 1789 мелодӣ.

«Самла»,⁵ соли 1858 мелодӣ.

Лотинӣ, асари Љентвюс⁶ соли 1651 мелодӣ, чопи дувум, соли 1655 мелодӣ.

Тарҷим: Ба забони олмонӣ, Адам Улориус⁷ дар Шалсвиг, соли 1654 мелодӣ.

Б. Дорн⁸ дар Хомбург, соли 1826 мелодӣ.

Вулф⁹ дар Штутгорт¹⁰ соли 1841 мелодӣ.

К.Ч. Грофф, дар Лейпсиг, соли 1846 мелодӣ.

Дар англисӣ, мутарҷим Глодвин, Калкутта, соли 1806 мелодӣ. Ландан 1833 мелодӣ.

Думулан¹¹ соли 1806 мелодӣ.

Љеймс Руз¹² Ландан, соли 1823 мелодӣ, чопи ҷадид, 1890 мелодӣ.

Э.Б.Иствук¹³ дар Хертфард, соли 1852 мелодӣ. Чопи ҷадид, Ландан, 1880 мелодӣ.

Тарҷумаи Ч.Т.Плотс¹⁴ Ландан, соли 1873 мелодӣ.

Дар русӣ, С.Назариён¹⁵ Маскав, 1857 мелодӣ.

Дар лаҳистонӣ, асари Отунувски¹⁶ Варшав, 1879 мелодӣ.

Дар туркӣ, Ислонбул, соли 1974 мелодӣ ва 1876 мелодӣ таъбу нашр шудааст.

Тарҷим, соли 1276, 1293.

¹ J. T. Platts.

² A. Du Ryer.

³ d' Aleger.

⁴ Gandin.

⁵ Samelet.

⁶ Gentius.

⁷ Adam Oleorius.

⁸ B. Darn.

⁹ Wolff.

¹⁰ Stiutgart.

¹¹ Dumoulin.

¹² James Rose.

¹³ E. B. Eastwick.

¹⁴ J. T. Platts.

¹⁵ S. Nazarian.

¹⁶ Otwinowsky.

*Ба раҳ-бар яке пешам омад ҷавон,
Ба тағ дар паяи гӯсфанде давон.
Бад-ӯ гуфтам: «Ин ресмон аст банд,
Ки меояд андар паят гӯсфанд».
Сабук тавқу занҷир аз ӯ боз кард,
Чу рост пӯйидан оғоз кард.
Чу боз омад аз айшу шодӣ ба ҷой,
Маро диду гуфт: «Эй худованди рой,
На ин ресмон мебарад бо манаи,
Ки эҳсон камандест дар гарданаи».*

Пойи фақиреро саге газида, бечора аз газидани он тамоми шабро бедор ва менолидааст. Духтари хурдсолар мегӯяд: «Падар! Чаро ҳамин амалро ту бо саг накардӣ, яъне дандон дар пойи ӯ фуру набурдӣ?» Дар ҷавоб мегӯяд: «Ҷони ман! Дандонам қобил барои ин кор набуд». Ӯ аз ин қисса чунин натиҷа мегирад, ки агар ноаҳле баде ба ту гуфту ту ҳам дар муқобил ба ӯ бад бигӯӣ, мисли ин аст, ки одамӣ бихоҳад сагери дандон бигирад.

*Муҳол аст, агар тег бар сар х(в)арам,
Ки дандон ба пойи саг-андар барам.
Тавон кард бо нокасон бадрағӣ,
Валекин наёяд зи мардон сағӣ.*

Интиҳои қувваи тахайюли Шайхро, ки то кучо ва чӣ андоза аст, аз ин ҳикояти фарзӣ метавон фаҳмид, ки тамоман мавлуди қувваи тахайюли ӯ буда ва ҳамон қувва аст, ки онҳоро маҷмӯае аз воқеият ва ҳусни истидлол қарор додааст:

*Яке қатраборон зи абре чакид,
Ҳичил шуд, чу паҳнои дарё бидид,
Ки ҷое, ки дарёст, ман кистам,
Гар ӯ ҳаст, ҳаққо, ки ман нестам.
Чу худро ба чашии ҳақорат бидид,
Садаф дар канораи ба ҷон парварид.
Сипехраи ба ҷое расонид кор,
Ки шуд номвар луълуи шоҳвор.*

*Дар он ҷойи покони уммедвор
Гилолудаи маъсиятро чи кор?!*

Ӯ Муҳаммад ибни Абӯбакри Саъди Зангири дар миёни умаро аз ҳама бештар дӯст медошт. Вай шоҳзодае буд бағоят ҳунарвар ва соҳиби шавкату шон. Дар сафар буд, ки хабари мавти падарро шунида, ғавран бо ҳоли изтиробу саросемагӣ равонаи Шероз гардид. Лекин дар роҳ аз қазо мурд ва чун валиаҳд буд ва ҳамаи мардум дар интизор буданд, ки ӯ омада молики тоҷу тахт мешавад, маргаш умумро қарини ранҷу алам сохт. Шайх дар ин ҳоила саҳт мутаассир шуда ва дар ин ҳол марсияе гуфта, ки аз ҳар байти он бӯи хуни ҷигар меояд:

*Бузургон чаиму дил дар интизоранд,
Азизон вақту соат мешуморанд.
Ғуломон дурру гавҳар мефишонанд,
Канизон дасту соид менигоранд.
Маликхону Сиёқу Бадру Тархон
Ба раҳворони тозӣ бар саворанд,
Ки шоҳанишоҳи одил Саъди Бӯбакр
Ба айвони шаҳанишоҳӣ дароранд.
Ҳарам шодикунон бар тоҷу айвон,
Ки марворид бар тоҷаш биборанд.
Умеди тоҷу тахти хусравӣ буд,
Аз ин гофил, ки тобуташ дароранд.
Чи шуд покизарӯёни ҳарамро,
Ки бар сар коҳу бар зевар губоранд.
Намедонам ҳадиси нома чун аст,
Ҳамедонам, ки унвонаи ба хун аст.*

3. Марсия, ба таври ом, то он вақт барои афроду ашхос гуфта мешуд, аммо сохтани марсия барои қавм ё мамлакат ва он ҳеч маълум набуд ва Шайх аввалкасест, ки аз таъби ӯ марсияи қавмеву мулк таровиш шудааст. Хилофати Аббосиён дар он вақт, гӯ, ин ки ҷуз ном чизе набуд. Вале боз як ёдгори понсадсолаи ислом шумурда шуда ва Бағдод маркази олами ислом будааст ва, аз ин рӯ, барбодии он барбодии қавму табоҳии олами ислом будааст ва рӯйи ин асл Шайх марсияе барои халифаву Бағдод ва салтанат гуфта, ки аз ҳар шеъри он метавон фаҳмид, ки бо чӣ ҳоли таассуре онро гуфтааст:

*Осмонро ҳақ бувад, гар хун биборад бар замин,
Бар заволи мулки Мустаъсим, амирулмуъминин.
Эй Муҳаммад, гар қиёмат сар бурун оӣ зи хок,
Сар бурун ору қиёмат дар миёни халқ бин.
Нозанинони ҳарамро мавҷи хуни бедарег
З-остон бигзашту моро хуни дил аз остин.
Дида бардор, эй ки дидӣ шавкати байтулҳарам,
Қайсарони Рум сар бар хоку Хоқон бар замин.
Хуни фарзандони амми Мустафо шуд рехта,
Ҳам бар он чое, ки султонон ниҳодандӣ чабин.
Бош, то фардо бубинӣ рӯзи доду растхез,
К-аз лаҳад бо захми хунолуда бархезад дафин.*

Мо баъд аз зикри ин хусусиёти сарсариву иҷмолӣ, ҳол меравем аз анвоъи шеърӯ шоирии Шайх, ки ӯ онҳоро тараққӣ дода ё рангашонро табдил намуда, баҳс мекунем.

4. Шоирии ахлоқӣ. Шеърӯ шоирии ахлоқӣ хеле пеш аз Шайх оғоз шуда буд. Ҳаким Саной, Хайём, Авҳадӣ ва Аттор ин заминро ба осмон расонида буданд, маалвасф Шайх хидмат карда ва бар рифъату баландии ин осмон афзуд. Бояд донист, ки дар шоирии ахлоқӣ аз ду назар метавон сухан ронд. Яке он, ки чӣ қисм ахлоқ таълим дода шуда ва дар он то чӣ андоза ҳикмату маслиҳат ё нуктасанҷӣ ёфт мешавад ва дигаре, фалсафаи ахлоқро шоир чӣ гуна дар перояи шоирона адо кардааст.

Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки масоили ахлоқӣ, агар ба тариқи хеле сода дар назм баён бишаванд, фалсафа хоҳанд буд, на шеърӯ шоирӣ.

Шайх дар ахлоқ ановину мавзӯотеро, ки ихтиёр намуда, ба шарҳи зерин аст:

Адлу тадбир, эҳсони ом, ишқу муҳаббат, тавозӯъ, ризо ба қазо, қаноат, тарбият, шукр, тавба ва муноҷот.

Адлу тадбир – дар асл марбут ба пулитик ва сиёсат мебошад, лекин чун иртиботи он ба ахлоқ ниҳоятдараҷа қавист, бад-ин чиҳат ӯ онро дохил дар ахлоқ кардааст. Дар Ховарзамин ва мамолики Шарқ бунёди салтанат бар шохпарастӣ қоим ва подшоҳ ҳокими олиюлитлоқ шинохта мешавад. Чунончи, ӯ адлу инсоф кард, вагарна, касеро ёрои сухану ҷилавгирӣ нест.

*Агар шах рӯзро гӯяд шаб аст ин,
Бибояд гуфт: инак Моҳу Парвин.*

*Палидӣ кунад гурба бар ҷойи хок,
Чу зишташ намояд, биҷӯшад ба хок.
Ту озодӣ аз нописандидаҳо,
Натарсӣ, ки бар вай ғитад дидаҳо.*

Яъне гурба ин қадар мултафит аст, ки мадфӯашро, чун баднамошт, мастур созад, аммо ту муртакиби ҳазорон кори бад мешавӣ ва мардум онро мебинанд ва ту абадан ба рӯи худат намеоварӣ.

Яке тӯи гил афтода ва либосаш олуда шудааст ва баъд бо ҳамон ҳолат дар масҷид сар дар мекунад. Бонгаш мезананд, ки меҳохӣ бо ин касофат дохили як чунин ҷойи поке бишавӣ ва он бар Шайх асаре, ки карда, ин аст:

*Гилолудае роҳи масҷид гирифт,
Зи бахти нагунтолеъ андар шигифт.
Яке заҷр кардаш, ки таббат ядоқ,
Марав доманолуда дар ҷойи пок!
Маро риққате дар дил омад бар ин,
Ки пок асту хуррам биҳишти барин.
Дар он ҷойи покони уммедвор
Гилолудаи маъсиятро чӣ кор?!*

Падараш дар кӯдакӣ ангушtare барояш меҳарад, айёре ӯро ба ширинӣ татмеъ мекунад. Дар назари ӯ ангуштар чӣ қадру қимате дошт! Билохира, шириниро гирифтӯ ангуштарро дод. Шайх (зайлан мулоҳиза кунед), ки аз он чӣ натиҷаи олий гирифтааст:

*Бадар кард ногаҳ яке муштарӣ
Ба ширинӣ аз дастам ангуштарӣ.
Чу наиносад ангуштарӣ тифли хурд,
Ба ширинӣ аз вай тавонанд бурд.
Ту ҳам қимати умр наинохтӣ,
Ки дар айини ширин барандохтӣ.*

Натоичу фавоиди лутфу эҳсонро аз як воқеаи маъмулӣ бад-ин тарик собит мекунад:

Яъне эроду нуктачинӣ, ки душман мекунад, аз ду ҳол ҳолӣ нест: ё воқеият дорад, аз ҳарифе, ки воқеӣ ва рост аст, чаро бояд тараф бадаш биёяд ва агар хайр, ғалату дурӯғ аст, аз нисбати дурӯғ ранчидан маънӣ надорад, бигзор, ёва бигӯяд. Ё нисбат ба зоҳидони қачтабӯ бадхӯ чунин мегӯяд:

*Нахӯрд аз ибодат бар он беҳирад,
Ки бо ҳақ нақӯ буду бо халқ бад.*

Яъне он одам, ки бо Худо хуб пеш омада, лекин бо махлуқот бад сулук мекунад, аз ибодат самар намебарад. Дар ин ҷо нуктаи бориқе, ки гӯшзад намуда, ин аст, ки обиди қачхулқ ибодаташ мабнӣ бар ихлосу асли ҳақиқат нест, балки аз бими сазову иқоб мебошад ва далелаш ҳам ин аст, ки аз касоне, ки ӯ ин қисм андеша надорад, яъне аз бандагони Худо, мебинед, ки бо онҳо ба таври қачхулқӣ ва баднафсӣву дилозорӣ рафтор мекунад.

Аз воқеияти ниҳоят одӣ ва маъмуле, ки рӯзона барои ашхос пеш меояд, нукоти бисёр дақиқу ҳассосе истихроҷ мекунад.

Масалан, атфоли кӯчакро мардум бо худ ба маҷолису маҷомеъ мебаранд, баъд дар ҷоҳои пурҷамъият ва издиҳом (барои ин ки гум нашаванд) доман дасти онҳо медиҳанд. Барои Шайх ҳам дар хурдсолӣ ҳамин қазия пеш омадааст ва ӯ аз он ин нукта дар овардааст:

*Ҳамин ёд дорам зи аҳди сигар,
Ки иде бурун омадам бо падар.
Ба бозича машғули мардум шудам,
Дар ошӯби халқ аз падар гум шудам.
Баровардам аз беқарорӣ хурӯш,
Падар ногаҳонам бимолид гӯш,
Ки, эй шӯхчаиш, охират чанд бор
Нагуфтам, ки дастат зи доман мадор?!
Ту ҳам тифли роҳӣ, ба саъй, эй фақир,
Бирав, домани некмардон бигир.*

Шояд дида бошед, ки гурба мадфӯашро дар хок мастур месозад ва он шояд ҳеч вақт ба ҳаёли шумо ҳам нагузашта бошад. Лекин зайлан мулоҳиза кунед, ки ӯ аз як чунин амри мубтазале ҷӣ натиҷаи ахлоқии пурасаре истинбот кардааст:

Лекин Шайх дар перояи ҳикоёту афсонаҳои мухталиф нишон додааст, ки ҳар касе бо ниҳояти озодӣ ҳақ дорад бар подшоҳ эътироз ва нуктачинӣ кунад ва ин хурдагириву эътирозро ӯ дар перояе, ки зикр мекунад, воқеан, дар таълими озодӣ ва дарси шуҷоату шаҳомат ва низ фидоқории як миллат таълиме беҳтару болотар аз он наметавонад бошад.

Ҷу ҳикояти султони ҷаббореро навишта, ки ҷаҳорпоёни мардумро ба ҷабру унф мегирифт ва ба кор меандоخت. Иттифоқан, рӯзе ба шикор рафта, сайдеро ақаб мекунад ва дар таъқиби он аз сипоҳе, ки ҳамроҳ дошт, ҷудо шуда, гузораш ба деҳе меафтад ва ночор мешавад шабро дар он деҳ ба сар бибарад. Дар ин ҷо якеро дид, ки улоғашро саҳт мезанад, ба ҳадде, ки дасту пойи он ҳайвон аз кор меафтад. Султон мамониат мекунад. Ва ӯ мегӯяд: «Ман ин ҳайвонро бад-ин ҷиҳат аз кор меандозам, то вайро подшоҳи диёри мо ба бегор нагирад». Ва ин бигуфту бинои маломату бадгӯӣ ба шоҳро гузошт. Субҳ, ки шуд, сипоҳиён аз ҳар тараф ба тақопу даромада, то ба он деҳ расиданд ва, билохира, шоҳ ба пойтахт баргашт ва билофосила деҳотиро эҳзор ва ба ҷурми густоҳии шаб қабули фармони муҷозот дод ва ӯ чунин мегӯяд:

*Натанҳо манат гуфтам, эй шаҳрёр,
Ки баргаштабахтиву бадрӯзгор.
Чаро ҳашм бар ман гирифтӣву бас,
Манат пеш гуфтам, ҳама халқ пас.
Чу бедод кардӣ, таваққуъ мадор,
Ки номат ба некӣ равад дар диёр.
Туро чора аз зулм баргаиштан аст,
На бечорае аз гунаҳ куштан аст.
Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овозаи ҷаври туст.
Аҷаб, к-аз манат бар дил ояд дурушт,
Бикуш, гар тавонӣ ҳама халқ кушт.
Бидон, кай ситуда шавад подшоҳ,
Ки халқаи ситоянд дар боргоҳ?
Чи суд офарин бар сари анҷуман,
Паси парда нафринкунон марду зан?-
Ҳамагуфту шамшер болои сар,
Сипар карда ҷон пеши тири қадар.*

Дар ҳикояти дигаре менависад, ки дарвеше дар натиҷаи ҳақгӯӣ мавриди ғзаби султон воқеъ шуда, ҳукм шуд ӯро ба зиндон бибаранд.

Дӯстони дарвеш маломаташ карданд, ки ин озодӣ хилофи маслиҳат буд,
дар ҷавоб чунин мегӯяд:

*Расонидани амри ҳақ тоат аст,
Зи зиндон натарсам, ки як соат аст.*

Яке ин хабарро ба шоҳ расонид, гуфт, аз ҳамоқати ўст. Як соат нест,
балки тамоми умр дар зиндон хоҳад буд. Дарвеш дар ҷавоб гуфт:

*Ки дунё ҳаме соате беш нест,
Гаму хуррамӣ неши дарвеш нест.*

Подшоҳ, ки инро шунид, амр дод забонашро аз бех дарбиёваранд.
Ин ҷо дарвеш чунин мегӯяд:

*Ман аз безабонӣ надорам ғаме,
Ки донам, ки ногуфта донад ҳаме.*

Ва аз ин рақам ҳикоятӣ зиёде ҳастанд, ки ў ба тариқи бисёр муассир
нақл карда ва аз ин роҳ бар хилофи тамоми абноӣ замони худ ба мардум
таълими озодихоҳӣ ва ҳақгӯии бебокона додааст. Ва вақте ки маълум
мешавад, ки инҳо аз Шайх қавл набуд, балки амал ҳам дар қор будааст,
ин вақт асари таълимоти мазбур дар дилҳои мо ба маротиб афзун ме-
гардад. Шайх инро ҳам нишон дода, ки дар авоид ва даромади мамла-
кат (яъне аз ҳазонаи кишвар) ҳаққи подшоҳ ҳамин қадар аст, ки ба
қадри зарурат аз он таматтуъ бардорад ва зиёда аз он ҳеч ҳаққе надорад.
Ў ҳикояти як султони содавазъеро навишта, ки ба ў мегӯянд: «Чаро аз
дебои Чин қабо зеби тан намекуни?». Ҷавоб медихад, ки:

*На аз баҳри он меситонам хироч,
Ки зинат кунам бар худу тахту тоҷ.
Маро ҳам зи сад гуна озу ҳавост,
Валекин на танҳо хазина марост.
Хазоин пур аз баҳри лашкар бувад,
На аз баҳри оину зевар бувад.
Чу душман хари рустой барад,
Малик боҷу даҳяк чаро меҳ(в)арад?*

Оё имрӯз як олими суннӣ, ки равшанфикртар аз ў касе набошад,
ҳозир мешавад турбати як шиаро пок гуфтаву нисбат ба вай дуои
рахмат кунад?

Ў, агарчи фалсафаи ахлоқро ба равиши шоирона навишта, лекин
дар баёни масоили ахлоқ далоили бас латифу дақиқу борике баён наму-
да, ки дар китобҳои фалсафаи ахлоқ низ наметавон назири онро ба даст
овард. Мафосиду маойиби кибру ҳасад, ғайбат ва ғайри он аз ҳабоиси
нафсонӣ дар тамоми китоб зикр шуда, лекин Шайх илова бар ҳамаи
инҳо нукоте гӯшзад мекунад, ки қобили бисе мулоҳиза мебошад. Маса-
лан, дар мазаммат аз бадгӯӣ чунин гуфта:

*Бад андар ҳақи мардуми неку бад
Магӯ, эй ҷавонмарди соҳибхирад,
Ки бадмардро ҳасми х(в)ад мекуни
Вагар неқмард аст, бад мекуни.*

Яъне бадгӯӣ набояд кард, зеро касеро, ки бад мегӯӣ, аз ду сурат хо-
риҷ нест: агар одами хубест, хубро бад гуфтан муносиб нест ва агар бад
аст, одами бадро душман кардан ғалат аст. Чу ин матлаб зоҳир аст, ки
одами бад ба касе, ки душманӣ мекунад, аз равои нораво ҳеч парво
намекунад ва, бинобар ин, одами бадро душман кардан, худро дар доми
бало афкандан аст. Ва ин тақсиму истидлол ҳар қадар, ки файласуфона
аст, ҳамон қадар воқеӣ ва амалист.

*Туро хомушӣ, эй худованди ҳуш,
Виқор асту ноаҳро пардаи ҳуш.*

*Агар олимӣ, ҳайбати худ мабар
Ва гар ҷоҳилӣ, пардаи худ мадар.*

Яъне хомӯшӣ барои олиму ҷоҳил ҳар ду муфид аст, чи ин ки олим
бар виқораш меафзояд ва ҷоҳил айбаш пӯшида мемонад.

Ё, масалан, аз эътирозу нуктачинии дигарон малул нашудан ва бар
худ онро ҳамвор кардан. Шайх онро ин тавр сеҳнишин мекунад:-

*Гар онӣ, ки душман-т гӯяд, маранҷ
В-ар он нестӣ, гӯ бирав, бод санҷ!*

*Ки чун гурба зону ба ҳам барзананд
Вагар сайде афтад, чу саг дарчаҳанд (?).
Суи масҷид оварда дуккони шайд,
Ки дар хона камтар тавон ёфт сайд.
Сапеду сияҳпора бардӯхта,
Ба солуси пинҳон зар андӯхта.
Зихӣ, ҷавфурӯшони гандумнамой,
Ҷаҳонгарду солусу хирмангадой.
Мабин дар ибодат, ки тиранду суст,
Ки дар рақсу ҳолат ҷавонанду чуст.
Асои Калиманду бисёрхор,
Ба зоҳир чунин зардрӯю низор.
Зи суннат набинӣ дар эшон асар,
Ба ҷуз хоби пешину нони саҳар.*

Чизе, ки муҳимтар аз ҳама аст, ин ки Шайх бунёди ахлокро бар адами асабият устувор кардааст. Ў ба тариқи мухталиф таълими бетаассубӣ дода, собит мекунад, ки бо таассуб намешавад хоссаи латифу нозуки ахлокро устувор сохт. Ҳазрати Иброҳим бо як габр рафторе, ки карда буд, нисбат ба он Худо ўро мутаннаббеҳ сохт, ки шеваи мо ин нест. Аз ин ҳикоят Шайх меҳодад бирасонад, ки дар муоширату ҳусни ахлоқ тамизе байни кофару мусулмон нест. Ў, умуман, ашхоси бузурги ҳар мазҳабу миллатро, ки ном мебарад, ба адаб ном мебарад. Доро медонед, ки габр буд, мааҳозо, Шайх мегӯяд:

*Шунидам, ки Дорои фаррухтабор
Зи лашкар ҷудо монд рӯзи шикор.*

Расули Худоро собит мекунад, ки фаҳр менамуд, ки дар замони Нӯшервон таваллуд ёфтааст:

*Сазад, гар ба давраи бинозам чунон,
Ки Сайид ба даврони Нӯшервон.*

Худ суннӣ ва суннии комил будааст, лекин (алорағми Қозӣ Нуруллоҳ) номи Фирдавсро, ки қатъан шиа буда, чунин мебарад:

*Чӣ хуш гуфт Фирдавсии покзод,
Ки раҳмат бар он турбати пок бод.*

Гӯ, инҳо зодаи ҳаёлоту ҳуди Шайх ва таровиши таъби ӯ мебошанд. Лекин аз лиҳози усули балоғат аз забони султон баён намудааст, ки дар салотин асари он зиёд хоҳад буд.

Эҳсонӣ ом. Мавзӯи эҳсон як мавзӯи марғуби омми Машриқзамин аст ва Шайх онро бар ҳамин тариқаву равиши ҳамагонӣ, ки муносиби табоеи шарқӣ ва писанди омма аст, дар силки таҳрир даровардааст. Чунонки тамоми ҳикоятҳои дурӯғи бахшандагӣҳои Ҳотами Тойиро бо обу тоби зиёд навишта ва ин нуктаро аз назар додааст:

*Биё ба мулки қаноат, ки дарди сар накашӣ
Зи қиссаҳо, ки ба ҳимматфурӯши Тай бастанд.*

Ва инро ҳам гӯшзад мекунад, ки тамайюзи байни мустаҳақ ва ғайримустаҳақ ҳеҷ лозим нест:

*Гираҳ бар сари банди эҳсон мазан,
Ки ин макру шайд асту он зарқу фан.*

Дар охир ин тафрикро тӯи кор оварда, мегӯяд: ба золим набояд эҳсон кард. Вале дар ин боб ҳам нукоте ғавқӣ сатҳи афкори асри ҳеш зикр кардааст. Масалан, дар назди ашхоси муқаддасмаоб ва диндорони мо ҳар қадар маҳосини ахлоқӣ, ки ҳаст, мисли афву ҳилм, мурувват, ҷуду қарам, тамом маҳсус ба мусулмонон ва дар бораи онҳост, вагарна бо ғайри мусулмон умуман бояд тибқи «Ашдоъ алал куффор» рафтор намуд. Лекин абри эҳсонӣ омми Шайхбар вайронаву ҷаман ҳарду яксон меборад.

Ў ҳикояте нақл мекунад, ки ҳазрати Иброҳим габреро ба ҳаёли ин ки муъмин аст, меҳмон кард, вале вақте ки маълум шуд габр аст, аз болаи суфра баландаш кард. Ин ҷо бар вай ваҳӣ омад:

*Манаи дода сад сол рӯзиву ҷон,
Ту ро нафрат омад аз ӯ як замон.*

Ишқ. Чун дар замони Шайх иқтидороти мусулмонон яқсар дастхуши завол гардида, ғайр аз бохтани нардӣ ишқу муҳаббат дигар ҷӣ коре боқӣ монда буд, Шайх аз лиҳози завқу машраби ҳамагонӣ ба ҳам задани ин ҳокистарро зарурӣ дониста ва ислоҳе низ мутобиқи фикру саликаи худ дар он ба амал овард, ба ин маънӣ, ки ишқӣ маҷозиро нақӯҳиш кардаву маҳосину мазоӣи ишқӣ ҳақиқиро баён намуд. Аммо ҳақ ин аст, ки

агар як китоби ахлоқӣ саросар аз ин мавзӯи фитнаангез холӣ ва пок ме-монд, бамаротиб беҳтар буд. Мисраъ: «Аҳле зи комро мадеҳ ин гул, ки бӯ кунанд». Қаноат, тавозӯ, ризо ва ғайраро ба тариқи сеҳрангез баён намуда, вале ҳақиқат ин аст, ки аз такрору иодаи мутаволи ва билохира, зикри пайдарпайи ин мавзӯоту мазомин дар қавм ҳамулу фусурдагӣ ва бекорию пастҳимматӣ пайдо мешавад ва лизо барои чанд рӯзе ҳам шуда шойиста аст, ки онҳо аз дафтари ахлоқи мо хориҷ гарданд.

Қаноат, ба зоҳир, номи дигари пастҳимматист ва дар ин шакл нест. Маънои ғалате, ки умуман уламову зуҳадо аз қаноат дар димоғи мардум русух додаанд, он маънӣ дар ҷумуду хумуд ва итолату батолати мусулмонон кӯмаки басазо намудааст. Лекин инсоф ин аст, ки Шайх барои қаноат маъное, ки карда, он маънӣ барои хештандорӣ ва маноату иззати нафси инсон дар дараҷаи аввали зарурат мебошад. Дар ҳукумоти шарқӣ ҳар гуна сифоти мазмуна мисли хушомад, зиллати нафс, нифоқ, риёву солус, маҷизгӯӣ ё тамаллуқ аз ин ҷо пайдо мешавад, ки бидуни инсоф ба ин сифот касе наметавонад сарват ё мансабу иззат пайдо кунад. Ва лизо барои эҳтироз аз ин маоийб ва сифоти зишту нақӯҳида дар дараҷаи аввал сарфи назар кардан аз сарвату мансаб аст ва рӯйи ин асл аст, ки Шайх таълими қаноат медиҳад:

*Қаноат кун, эй нафс, бо андаке,
Ки султонӣ дарвеш бинӣ яке.
Вагар худпарастӣ, шикам табла кун,
Дари хонаи ину он қибла кун.
Касеро, ки дурҷи тамаъ дарнавишт,
Набояд яқаш абду чокар навишт.
Гар озодаӣ, бар замин хусбу бас,
Макун баҳри қолӣ заминбӯси кас.
Чаро пеши султон ба хоҳиш равӣ,
Чу як сӯ ниҳодӣ тамаъ, хусравӣ.
Қаноат сар афрозад, эй марди ҳуш,
Сари пуртамаъ барнаёяд зи дӯш.
Кунад мардро нафси аммора хор,
Агар ҳушмандӣ, азизаш мадор.
Чу бинӣ, ки аз саъйи бозу х(в)арам,
Беҳ аз меъда бар хони аҳли қарам.*

Яъне агар қаноатро шеваи худ қарор диҳӣ, амиру фақир яксон ба назар хоҳад омад, балки худат амир хоҳӣ буд. Касе, ки чашми тамаъ пӯшид, ҳеч вақт худро гулом ё бандаву хоназод нахоҳад навишт. Нафси

*Хӯранда, ки хайраш барояд зи даст,
Беҳ аз соимуддаҳри дунёпараст.
Мусаллам касеро бувад рӯза дошт,
Ки дармондаеро диҳад нони чошт.
Вагарна чӣ ҳоҷат, ки заҳмат барӣ,
Зи худ боздориву ҳам худ х(в)арӣ.
Хаёлотӣ нодони хилватнишин
Ба ҳам барканад оқибат куфру дин.*

Дар байти ахир мулоҳиза кунед чӣ мегӯяд, ки: «Як гӯшанишини ҷоҳил асоси мазҳабро мунҳадиму вайрон мекунад». Ё дарвешеро ҳикоят мекунад, ки ба ҳаҷ сафар карда, дар ҳар қадаме ду рақъат намоз мекардааст. Рӯйи ин риёзату мучоҳидат бо нафс, дар вай уҷбу гурур пайдо мешавад. Ин ҷо хотифи ғайб овоз медиҳад, ки хотиреро шод кардан беҳтар аз ҳазор рақъат намоз аст.

*Ба эҳсонӣ осуда кардан диле
Беҳ аз алф рақъат ба ҳар манзиле.*

Қалъаи олимони риёкорро ба кулӣ кушуда, вале ҷамоати касири мутасаввифа, ки мучассамаи солусу риёкорӣ буданд ва касе ин гумонро дар бораи онҳо намекард ва ё агар мекард, аз хавфи авом ҷуръати фош кардан надошт, Шайх, ки аз ин роз ба ҳубӣ воқиф буд, бо қамоли шаҳомату далерӣ ин тилисбро шикаста, дар ғазалиёташ ин мавзӯро дар перояҳои бисёр латиф баён намудааст:

*Бурун намеравад аз хонақаҳ яке ҳушёр,
Ки пеши шаҳна бигӯяд, ки сӯфиён мастанд.*

*Муҳтасиб дар қафои риндон аст,
Ғофил аз сӯфиёни шоҳидбоз.*

Дар «Бӯстон» аз забони шахсе сурати ҷомеу комили ин тоифаро тарсим кардааст:

*Ки зинҳор аз ин мардумони ҳамӯш,
Палангони даррандаи суфӯш,*

Лекин афсӯс, ки мардум ғаразу ғояти ин пайкари қудсро фақат нафспарастиву шавҳатронӣ фаҳмида ва надонистанд, ки ин чинси латиф обу ранги чеҳраи коинот мебошад.

Шайх роҷеъ ба зан ҳидояти дигаре дода, ки аз он собит мешавад дараҷа ва пояи ахлоқ дар он замон то чӣ қадар паст шуда будааст:

*Зани нав кун, эй дӯст, дар ҳар баҳор,
Ки тақвими порина н-ояд ба кор.*

Вале агар зан ҳам бихоҳад ҳамин фалсафаро ба кор бандад, шумо чӣ ҷавоб хоҳед гуфт? Шайх марде буд саропо мазҳабӣ ва лизо бунёди таълимоти ахлоқиро рӯйи мазҳаб ниҳодааст. Шумо медонед, дар гулувву ифротӣ мазҳабӣ ҳақиқатшиносӣ хеле кам қоим мемонад. Фарз кунед, дар як шаҳр ҳазорон масҷид аст, вале намозхон он қадар нест, яъне иддаи масҷид нисбат ба эҳтиёҷи ашхоси намозхон бештар аст. Бо ин тасаввур як нафар боз масҷиде тоза бино кунад, ҳеч вақт як одами мазҳабӣ наметавонад онро як кори абасу беҳуда бинонад ва ҳол он, ки дар қарнҳои аввалия аз ин рақам кор аланан ҷилавгирӣ мешуд. Чунон ки Халифаи сонӣ ҳукм дод, ки дар ҳеч шаҳре ғайр аз Куфаву Басра беш аз як масҷид бино нашавад. Валид дар таъмири масҷиди ҷомеъ бо назари шоҳона маблағи ҳангуфте манзур дошта, вале аз мардум садо баланд шуд ва гуфтанд: пули байтулмолро намешавад ин тавр беҳуда масраф кард.

Фарз кунед, дар як шаҳристон масҷиди зиёде мавҷуд, лекин васоил ва асбоби таҳсилоти ҷадид, ки имрӯз василаи таҳсили маош аст, фароҳам нест. Ҳол агар як шахс масҷиде ва шахсе дигар омӯзишгоҳ ё бемористоне бино кунад, шумо кадоми якро тарҷеҳ хоҳед дод?

Воқеан, ин нуктасанҷии Шайх муҷиби ҳайрат аст, ки мебинем ӯ дар айни ҳарорату ҷӯши мазҳабӣ аз ҳақиқатшиносӣ ҳеч хориҷ намешавад. Чунон ки нақл мекунад, подшоҳе рӯза гирифта буд. Ин ҷо зани сарҳанг мегӯяд: «Султон аз ин рӯза, ки мо ҳама аз гуруснагӣ бимирем, чӣ савобе хоҳад бурд?»

*Ки султон аз ин рӯза гӯӣ чӣ хост,
Ки ифтори ӯ иди тифлони мост.*

Шайх, барои ин ки ин масъаларо зиёдтар равшан карда бошад, аз забони ҳудаш чунин мегӯяд:

аммора одамиро залилу хор мекунад, агар туро аз ақл насибе ҳаст, онро гиромӣ мадор ва рӯйи замин бихоб, вале барои фарши қолӣ ё мебели олій касеро таъзим ё сачда макун. Мулоҳиза кунед! Чӣ таълиме аз ин болотару шарифонатар мешавад.

Аз ин зоҳир мешавад, ки агар дар он давра бо бақои азамати нафс давлату сарват, шуҳрату ном, мансабу ҷоҳ мумкин буд ҳосил бишавад, ҳароина Шайх ин таълимотро намедод.

Вай дар як ҳикояте сареҳан ин нуктаро хотирнишон карда, ки саъю амал бар таваккул тарҷеҳ дорад ва он ҳикоят ин аст, ки шахсе рӯбоҳеро дид, ки аз дасту по маҳрум монда. Тааҷҷуб кард, ки хӯрокаш аз кучост? Ногаҳон шереро дид, ки шикоре ба даҳон гирифта, аз тарафе пайдо шуд. Шер шикорашро хӯрда ва боқимондаи он туъмаи рӯбоҳ гардид. Он мард, ки инро дид, бо худ андешид, ки лозим ба ҳаракати дасту по нест. Пас, ман ҳам роҳат дар гӯшае менишинам ва Худо аз ҷое рӯзиямро мерасонад. Вале як-ду рӯзе гузашт, чизе ба вай нарасид. Дар охир ҳотифи ғайб нидо дардод:

*Бирав, шери дарранда бош, эй дағал,
Матиндор худро чу рӯбоҳи шал.
Чу мардон ба тан ранҷу роҳат расон,
Муханнас хӯрад дастранҷи касон.
Ба чанг ору бо дигарон нӯш кун,
На бар фазлаи дигарон гӯш кун.
Бигир, эй ҷавон, дасти дарвеши пир,
На худро бияфкан, ки дастам бигир.*

Тарбият. Ӯ ин мавзӯро дар бобе ҷудогона матраҳи баҳс қарор дода, дар атрофи он муфассалу машруҳ суҳбат дошта ва нукоти зиёде хотирнишон карда, ки аз ҳудуди афкори мардуми он аср болотар мебошад.

Масалан, дар тарбияти қадим заҷру тавбихи атфол, балки сазову танбеҳи баданӣ амре лозим шумурда мешуд ва ҳатто ба имрӯз ҳам ин фикр дар миёни мо боқӣ мебошад. Худи Шайх аз забони як омӯзгоре чунин мегӯяд, мисраъ: «Ҷаври устод беҳ зи меҳри падар».

Лекин таълими ҳуди Шайх ин аст:

*Навомӯзро зикри таҳсину зеҳ
Зи тавбиху таҳдиди устод беҳ.*

Таълими санъату ҳунар ва пешаро ҳам барои навомӯзон лозим до-
нистааст ва ҳол он ки имрӯз бо мушоҳидаи Урупо ва намунаҳое, ки дар
ин боб ба мо додаанд, боз ҳамебинед, ки то чӣ андоза дар таҳсили ин
умур сусту беалоқаем:

*Биёмӯз парвардаро дастранҷ,
Вагар даст дорӣ чу Қорун ба ганҷ.
Чи донӣ, ки гардидани рӯзгор
Ба гурбат бигардонадаи дар диёр,
Ба поён расад кисаи симу зар,
Нагардад тикӣ кисаи пешавар.
Чу бар пешае бошадаи дастрас,
Кучо дасти ҳоҷат барад пеши кас?!*

Умуман, ҳаёл мекунам, ки атфолро бояд одат ба сахтӣ дод ва, аз
ҷумла, ҳӯрокашон маъмулӣ ва пӯшокашон захиму хашин бошад, то ин
ки танпарвару айёш бор наёянд. Лекин Шайх мефармояд:

*Писарро накӯ дору роҳат расон,
Ки чаишаи намонад ба дасти касон.*

Яъне кӯдакро бояд ба васоили некӯ хуб парвариш кард, то ки дар
вай назарбаландӣ пайдо шавад, нигоҳи ҳасрат ба тарафи мардум на-
яндозад.

Дар он давра амрабозӣ як бемории мусрӣ ва дар ҳама ҷо шоеъ бу-
дааст. Сӯфия, аҳли назар онро манозили аввалияи ишқи ҳақиқӣ қарор
дода буданд ва барои арбоби завқ савои он васоилу асбобе барои та-
фреҳи хотир набудааст. Ва Шайх чун як вақт маҷзубу масҳури ин мор
буд ва аз мазарроти он комилан воқиф буд, ин аст бо ниҳояти ташадду-
ду сахтӣ маойибу мафосиди онро баён намудааст:

*Сар аз мағзу даст аз дирам кун тикӣ,
Чу хотир ба фарзанди мардум тикӣ.
Макун бад ба фарзанди мардум нигоҳ,
Ки фарзанди хешат барояд табоҳ.*

Аз сӯфия бад-ин сон пардадарӣ мекунад:

*Гурӯҳе нишинанд бо хушгисар,
Ки мо покбозему соҳибназар.*

*Зи ман пурс, фарсудаи рӯзгор,
Ки бар суфра ҳасрат хӯрад рӯздор.
Аз он барги хурмо хӯрад гӯсфанд,
Ки қуфл аст бар тунги хурмову банд.*

Ва ин иддиои мутасаввифаро, ки мақсуди мо аз ҷамол ҳамоно муто-
лиаи бадоеи сунӣ Илоҳист, чунин рад мекунад:

*Чаро тифли якрӯза ҳушаи набурд,
Ки дар сунъ дидан чи болиғ, чи хурд.
Муҳаққиқ ҳамоно бинад андар ибил,
Ки дар хубрӯи Чину Чигил.*

Яъне агар мақсуд тамошои сунӣ Илоҳист, дар ҳар варақ ва заррае
метавон онро дид, таҳсис ба ҷамоли хуб ё парирӯе надорад. Як одами
борикбин дар як шутур бо он ҳама номавзунӣ дақиқу нуқоте мушоҳида
мекунад, ки он дар маъшукҳои Чину Чигил вучуд дорад.

Шайх аз суратпарастӣ мамониат намекунад, вале инро хотирнишон
менамояд, ки бояд онро ба таври шойистае ба кор бурд.

*Зани хубу хушхӯи ороста
Чи монад ба нодони навхоста.
Дар ӯ дам чу гунча даме аз вафо,
Ки аз ханда афтад чу гул бар қафо.
Харобат қунад шоҳиди хонакан,
Бирав, хона обод гардон ба зан.*

Қойи басте таассуф аст, ки рутбаву дараҷаи зан дар замони Шайх
нисбат ба мард таназзул ёфта ва занро аз мард пасттар мешумурданд ва
лизо касоне, ки ба занонашон зиёд муҳаббат ва алоқа доштанд, онҳоро
занпараст мехонданд ва мардум ба онҳо таъна мезаданд. Шайх, агарчи
аз тарафи ин ашхос маъзарат хоста, мегӯяд:

*Касеро, ки бинӣ гирифтори зан,
Макун, Саъдиё, таъна бар вай мазан.
Ту ҳам ҷавр биниву бораи кашӣ,
Агар як шабе дар канораи кашӣ.
Занон шӯху фармондеҳу саркашанд,
Валекин бидидам, ки дар бар хушанд.*

*Ба лутфи дилбари ман дар ҷаҳон набоишад кас,
Ки дӯстӣ қунаду душманӣ бияфзояд.*

*Гуфта будам, чу биёӣ, гами дил бо ту бигӯям,
Чи бигӯям, ки гам аз дил биравад, чун ту биёӣ.*

Ҳамчунин дар чиддати баён ҳазорон услуб падида оварда, ки наме-
шавад ҳар якро ҷудогона ташреҳ намуд. Аз ашъори зер заминае ба та-
ври кулӣ дар ин боб ба даст меояд:

*Дунболи ту будан гунаҳ аз ҷониби мо нест,
Бо гамза бигӯ, то дили мардум нарабояд.*

*Зи ман мапурс, ки аз дасти ӯ дилам чун аст,
Аз ӯ бипурс, ки ангуштҳои пурхун аст.*

*Тавба қунанд аз гуноҳ халқ ба шаъбон,
Дар рамазон низ чашиҳои ту маст аст.*

Дар як ғазали Амир Хусрав аст: «Эй мусулмонон, касе рӯза бад-ин
сон дорад». Ин ҳаёл аз ҳамин ҷо гирифта шудааст.

*Ман он наям, ки ҳалол аз ҳаром наиносам,
Шароб бо ту ҳалол асту об бе ту ҳаром.*

*Баҳаи рафтаи моро кӣ мебарад пайгом:
Биё, ки мо сипар андохтем, агар ҷанг аст.*

*Вай замоне бари Саъдӣ ба тақаллуф бинишаст,
Фитна бинишасту чу бархост, қиёмат бархост.*

*Мо нома ба ӯ супурда будем,
ӯ нофаи мушки азфар овард.*

Ё, масалан:

*Гиле хушбӯӣ дар ҳаммом рӯзе
Расид аз дасти маҳбубе ба дастам,
Бад-ӯ гуфтам, ки «мушкӣ ё абирӣ,
Ки аз бӯӣ диловези ту мастам».
Бигуфто: «Ман гили ночиз будам,
Валекин муддате бо гул нишастам,
Камоли ҳамнишин бар ман асар кард,
Вагарна ман ҳамон хокам, ки ҳастам».*

Мисоли дигар:

*Задам теши як рӯз бар талли хок,
Ба гӯш омадам нолаи дарднок,
Ки «Зинҳор, агар мардӣ, оҳистатар,
Ки чаиму буноғӯшу рӯӣ асту сар».*

Боз ҳикояти дигар:

*Магар дида бошӣ, ки дар боғу рог
Битобад ба шаб кирмаке чун чарог.
Яке гуфтаи: «Эй кирмаки шабфурӯз,
Чи будат, ки берун наёӣ ба рӯз?»
Бубин, оташин кирмаки хокзод
Ҷавоб аз сари равшаной чи дод,
Ки «Ман рӯзу шаб ҷуз ба саҳро наям,
Вале пеши хуршед пайдо наям».*

Ё масалан:

*Шабе ёд дорам, ки чашмам нахуфт,
Шунидам, ки парвона бо шамъ гуфт,
Ки «Ман ошиқам, гар бисӯзам равост,
Туро гиряву сӯз боре чарост?»
Бигуфт: «Эй ҳаводори мискини ман,
Бирафт аз барам ёри мискини ман.
Ту бигрезӣ аз пеши як шуъла хом,
Ман истодаам, то бисӯзам тамом».*

Пояи маҳорату истеъдоди Шайхро бояд дар перояи адо ва тарзи баёни ӯ чустуҷӯ кард, чи зиёда аз ин касе натавониста дар ин боб изҳори назар кунад, ки барои муассир кардани як мазмун кадом ва чӣ тариқае беҳтару болотар аз ҳама аст.

Маонию мазомине, ки ӯ ба риштаи назм кашида, ба қадре хубу қашанг онҳоро баён намудааст, ки назири онро дар каломи мутақаддимин ва мутааххирин ҳеч намешавад пайдо намуд ва натиҷаи ҳамин аст, ки ҳазорон китоби дар ахлоқ навишташуда, ки, аз ҷумла, ба тарзи «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ танҳо 65 маснавӣ нигориш ёфта ва тамоми онҳо ҳам дар тасаввуф ва ахлоқ мебошанд, вале дар муқобили «Гулистон»-у «Бӯстон» ҳеч кадом натавонистанд фурӯғ пайдо кунанд. Ва инак, мо ин чанд мисолро дар зер менигорем, ки аз мутолиаи онҳо метавон заминае дар ин боб ба даст овард.

Аз ҷумла, мавзӯи танқис аз сарвату ҳукумат мавзӯест, ки шуаро дар атрофи он қаламфарсоӣ намуда ва ҳазорон бор онро дар перояҳои муҳталиф баён намудаанд, лекин танҳо як байти Шайх каффааш бар ҳамаи онҳо мечарбад.

Шайх дар ин мавзӯ махсусан ба тариқи муҳаққиқона собит намуда, ки давлатмандӣ дар ҳақиқат иборат аз ниёзу ниёзмандист:

*Хабар деҳ ба дарवेशи султонпараст,
Ки султон зи дарवेश мискинтар аст.
Нигаҳбони мулку давлат балост,
Гадо подшоҳ асту номаи гадост.
Бихусбанд ҳуш рустоиву ҷуфт
Ба завқе, ки султон дар айвон нахуфт.*

Ва ин зоҳир аст, ки инсон ҳар қадар бар давлату амораташ меафзояд, ҳамон қадар зарурату эҳтиёҷоташ афзоиш пайдо мекунад ва бинобар ин, давлатмандӣ, дар ҳақиқат, зиёдати эҳтиёҷу муҳтоҷист. Ё, масалан, тарғиб кардан ба ин, ки бояд давлатмандон бар фуқаро раҳм кунанд, Шайх онро дар перояи ҳикоят чунин адо кардааст:

*Малик Солеҳ, аз подшоҳони Шом,
Бурун омадӣ субҳдам бо гулом.
Бигаишӣ дар атрофи бозору кӯй,
Ба расми араб нима барбаства рӯй.
Ду дарवेश дар масҷиде хуфта ёфт,
Парешондилу хотирошӯфта ёфт.*

Дар баъзе маворид вақоеъ ва ҳолоти маъмулиро дар перояе баён мекунад, ки мавриди эъҷобу ҳайрат қарор мегирад. Масалан, бевафои маъшукро, ки мавзӯест ом, бад-ин тарик адо мекунад:

*Фарёди дӯстон ҳама аз дасти душман аст,
Фарёди Саъдӣ аз дили номехрубони дӯст.*

*Ҳар кас аз дасти гайр нола кунад,
Саъдӣ аз дасти хештан фарёд.*

*Муборизони ҷаҳон қалби душманон шикананд,
Туро чи шуд, ки ҳама қалби дӯстон шиканӣ?*

Дар як ҷо иддаое мекунад, ки ниҳоят мустабӣд ба назар меояд, вале баъд онро бо тавҷеҳи шоирона як воқеаи маъмуле собит менамояд:

*Ёдат намекунам ба ҳама умр, з-он ки ёд
Он кас кунад, ки дилбараи аз ёд меравад.*

Дар мисраи аввал муддао шуда, ки ман ҳеч вақт аз маъшук ёд намекунам ва ин амр аз мансаби ошиқӣ дур ва мустабӣд буда, чӣ гуна мумкин аст, ки вуқӯъ пайдо кунад, вале баъд онро бад-ин сон собит кардааст, ки «Ёд он кас мекунад, ки вақте ҳам фаромӯш кунад ва ман, ки ҳеч вақт фаромӯш намекунам, чиро ёд кунам?»

Қои дигар матлабери, ки мумкин ва одист, онро бо тахайюли шоирона номумкин ё мустабӣд қарор медиҳад:

*Халқро бедор бояд буд з-оби чашми ман,
В-ин аҷаб, к-он дам, ки мегирям, касе бедор нест.*

*Ман аз дасти ту дар олам ниҳам рӯй,
Валекин чун ту дар олам набоишад.*

Эй ганҷи нӯшдору, бар хастагон гузар кун, Марҳам ба дасту моро маҷруҳ мегузорӣ.	Шабӯ торику бими мавҷу гирдобе чунин ҳоил, Кучо донанд ҳоли мо сабукборони соҳилҳо?! Чи узр аз бахти худ гӯям, ки он айёри шаҳрошӯб Ба талхӣ кушт Ҳофизрову шаккар дар даҳон дорад.
--	--

6. Қабл аз Шайх матолибу мазоминро, ки дар ғазал баён мекарданд, соф-софу сар-сарӣ баён мекарданд ва Шайх эҷоди маъноӣ нағзу марғуб карда ва равишҳои бикру навине ба рӯйи кор овард. Ӯ як матлаби маъмулиро гирифта, рангомезӣ мекунад ва ба назар сеҳрангез чилва медиҳад. Масалан, ин матлаб, ки гуноҳ ҳама мекунанд, мунтаҳо ин, ки дигарон дар парда мекунанд ва мо онро бо риёву солус мастур намесозем, ӯ ин маъниро чунин адо карда:

*Ҳеч кас бе домани тар нест, аммо дигарон
Боз меӯшанду мо бар офтоб афкандаем.*

Домани тар гуноҳро гӯянд. Бар офтоб андохтан тӯи офтоб андохтан ва аланӣ кардани корро гӯянд. Мулоҳиза кунед, муҳовараи домани тар ва бар офтоб афкандан ва ин тарзи баён чӣ қадар матлабро кашанг кардаву сурати ҷолибе ба он додааст. Аз андохтан тӯи офтоб чиз хушк мешавад, бинобар ин, он ҳам як киноя аст, ки эҳроз аз риёву солус рӯзе моро аз гуноҳ ҳам боз хоҳад дошт, ё ин ки Худо ин навъ гуноҳро ҳам хоҳад бахшид, бар хилофи гуноҳи риёкоре, ки на асараш зоил мегардад ва на қобили афву гузашт аст.

*Кушта бинандаму қотил нашиносанд, ки кист,
К-ин хаданг аз назари халқ ниҳон меояд.*

*Хостам, то назаре афканаму боз оям,
Гуфт аз ин кӯчаи мо роҳ ба дар менаравад.*

*Ҷамол дар назару шавқ ҳамчунон боқӣ,
Гадо агар ҳама олам ба ӯ диҳанд, гадост.*

*Яке з-он ду меғуфт бо дигаре,
Ки ҳам рӯзи маҳшар бувад доварӣ,
Гар ин подшоҳони гарданфароз,
Ки бо лавҳу айшанду бо кому ноз,
Дароянд бо оҷизон дар бихишт,
Ман аз гӯр сар барнагирам зи хишт.
Бихишти барин мулку маъвои мост,
Ки банди ғам имрӯз бар пои мост.
Агар Солеҳ он ҷо ба девори бог,
Дарояд, ба кафшаи бидаррам димоғ.*

Ҳосили ҳикоят ин аст, ки Солеҳ (султони Шом ва аз хонадони султон Салоҳиддин) як рӯз барои гашти шаҳр берун омад, ду бенавоеро дид, ки дар масҷиде хобида ва аз ранҷи гуруснагӣ бетобӣ мекунанд. Яке аз он ду ба дигаре меғуфт, ки охир дар қиёмат ҳам доварӣ хоҳад буд. Агар типӣ салотин, ки аз лазоизи дунё бархурдор ва ҳама ҷӯр дар нозу неъматанд, бихоҳанд бо мо фуқаро дохили бихишт бишаванд, ман аз қабр сар баланд нахоҳам кард. Бихишт насиби мост, ки имрӯз гирифтори ранҷу меҳнатем, чунончи Солеҳ бихоҳад ба девори бихишт наздик шавад, ман сарашро хурд хоҳам кард.

Барои ҷалби назари агниё нисбат ба фуқаро ва ионату дастгирӣ аз онҳо бехтарин тариқа он аст, ки тасвири бадбахтиву рақобат ва рашку сӯзе, ки дар онҳо аз молу давлат ё нозу неъматӣ давлатманд ҳаст, коми-лан нишон дода шавад.

Ва сухан ин ҷост, ки Шайх ба ҳубӣ аз уҳдаи ин кор баромада ва тасвири комили мавзӯро кашидааст, чунон ки байти охираш, бо он ки аз таҳзиб хориҷ шуда, мааҳозо, намунаест аз воқеият ва аслият, аммо ӯ ба ҳамин қадар иктифо накарда, тарзи амали ҷавонмардонаи шоҳро ҳам (ба шарҳи зер) нишон додааст:

*Равон ҳарду касро фиристоду хонд,
Ба ҳайбат нишасту ба ҳурмат нишонд.
Бар эшон биборид борони ҷуд,
Фурӯ шусташон гарди зил аз вучуд.
Шаҳанишаҳ зи шодӣ чу гул баршукуфт,
Бихандиду дар рӯйи дарвеш гуфт:
«Ман он кас наям, к-аз гурури ҳашам
Зи бечорагон рӯй дар ҳам кашам.*

*Ман имрӯз кардам дари сулҳ боз,
Ту фардо макун дар ба рӯям фароз.*

Яъне шоҳ он ду бенаворо назди хеш хонд, нисбат ба онҳо бинои меҳрубониву навозишро гузошт ва дари эҳсону муҳаббатро ба рӯи онҳо кушод ва аз борони ҷуду қарам гарди ғакру мазаллат аз чехраи онҳо зудуду гуфт: «Ман акнун бо шумо бо тавозӯу фурутанӣ рафтор мекунам, шумо ҳам маро аз рафтани бихишт боз нахоҳед дошт».

Аз ранчу ғами он ду бенаво таъсироте, ки барои шунавандагон пайдо шуда буд, ҳол аз ин амали шарифонаи подшоҳ ва ҷавоби ҳакимонаи он қалбашон ором гирифта ва мумкин нест касе, ки аҳли дард бошад, онро бихонаду ашқаш ҷорӣ наштад.

Ё, масалан, маойиби ғайбатро гўяндагон дар перояҳои мухталиф шарху баст дода буданд, вале баёне, ки Шайх дар ин боб дар перояи ҳикоят намудааст, зиёда аз ҳама нағзу марғуб ва дар айни ҳол ниҳоятдараҷа муассир мебошад:

Тариқатишinosони собитқадам
Ба хилват нишастанд чанде ба ҳам.
Яке 3-он миён ғайбат оғоз кард,
Дари зикри бечорае боз кард.
Касе гуфташ: «Эй ёри шӯридаранг,
Ту ҳаргиз гафо кардаӣ дар Фаранг?»
Бигуфт: «Аз паси чор девори хеш
Ҳама умр нанҳодаам пой пеш».
Чунин гуфт дарвеши содиқнафас:
«Надидам чунин бахтбаргашта кас,
Ки кофар зи пайкораи эмин нишаст,
Муслмон зи ҷаври забонаш нараст».

*Забон кард шахсе ба гайбат дароз,
Бад-ӯ гуфт донандаи сарфароз,
Ки «Ёди касон неши ман бад макун,
Маро бадгумон дар ҳақи х(в)ад макун».*

Дар накӯҳиш аз зиёдагӯй, ки (ба воситаи таъъозмоии зиёд дар атрофи он) як мавзӯи мубтазале ба шумор меояд, бубинед, бо чӣ услуби ачибе онро баён мекунад:

ста то кунун ба он бирасад, лекин агар ба ғавр мулоҳиза шавад, пояҳои аслии аксари мазомину тарзи фикрро Шайх гузорда буд. Мисол:

Саъдӣ	Ҳофиз
Эй булбул, агар ноли, ман бо ту ҳамовозам, Ту шиқи гуле дорӣ, ман шиқи гуландоме.	Бинол булбул, агар бо манат сари ёрист, Ки мо ду ошиқи зоремукори мо зорист.
Фарёди дӯстон ҳама аз дасти душман аст, Фарёди Саъдӣ аз дили номехрубони дӯст.	Ман аз бегонагон ҳаргиз нанолам, Ки бо ман ҳар чӣ кард, он ошно кард.
Гар кунад майл ба хубон дили ман, хурда мағир, К-ин гуноҳест, ки дар шаҳри шумо низ кунанд.	Ман арчи ошиқаму ринду майкашу қаллош, Ҳазор шукр, ки ёрони шаҳр бегунаҳанд. ¹
Эй қофиласолор, чунин тунд чӣ ронӣ, Оҳиста, ки дар кӯҳи дигар бозпасонанд.	Ту дастгир шав, эй Хизри пайхучаста, ки ман, Пиёда меравamu ҳамраҳон саворонанд.
Шабеву ҷамъеву гўяндаеву зебое, Надорам аз ҳама олам ҷуз ин таманное.	Ду ёри зираку аз бодаи куҳан ду мане, Фарогатеву китобевугўшаи чамане.
Эй бародар, мо ба гирдоб андарем, В-он ки шанъат мезанад, бар соҳил аст	Ман ин мақом ба дунёву охирад надиҳам, Агарчи дар паям афтанд халқ анҷумане.

¹Рост аст Хоча Ҳофиз ин маъниро ба тарзи ниҳоят латифу зарифадо карда, лекин бунёди асли фикр ҳамон шеъри Шайх мебошад. (Муаллиф).

сухан дода, аммо на мисли Шайх, ки ба куллӣ парда аз рӯи кори онон бардошта, тамоми макнунот ва асрорашонро бепарда ва дар алфози софу сарех фошу бармало сохта ва нуктае дар ин боб фурӯгузор накардааст:

*Муҳтасиб дар қафои риндон аст,
Гофил аз сӯфиёни шоҳидбоз.*

Яъне муҳтасиб ё посбон рунудро дорад таъкиб мекунад, вале аз сӯфиёни баччабоз гофил аст ва намедонад, ки онҳо дар парда муртакиби чӣ аъмоли шание мешаванд.

*Бурун намеравад аз хонақаҳ яке ҳушёр,
Ки пеши шаҳна бигӯяд, ки сӯфиён мастанд.*

*Гар кунад майл ба хубон дили ман, хурда магир,
К-ин гуноҳест, ки дар шаҳри шумо низ кунанд.*

Гарчи Хоча Ҳофиз дар ин маънӣ шуҳрате босазо ёфта, вале бояд донист, ки бунёди онро Шайх ниҳодааст ва роҳро ӯ барои ояндагон софу ҳамвор кардааст:

*Эй муҳтасиб, аз ҷавон чи пурсӣ,
Ман тавба намекунам, ки пирам.*

Дар ин байт ба ҷои дигарон шахси худро мулзам қарор дода ва ин як паҳлӯи хосест дар балоғат.

*Ҳеч кас бе домани тар нест, аммо дигарон
Бозмеӯшанду мо дар офтоб афкандаем.*

5. Мадҳ, замм, разм, расои ғараз ҳар кадар аз анвои мазомин, ки ҳастанд, агарчи дар ҳар як ҳазорону садҳо ҳазор шеър гуфта шудаву мавҷуданд, лекин асос, мазомини чанде мебошанд, ки ҳамонҳоро садҳо бор дарҳам-барҳам карда баён мекунанд ва, бинобар ин, шоири асли мадъони он касест, ки ин тарҳҳоро рехтааст.

Баъд аз Шайх агарчи ғазал равнақи басазо пайдо намуда, хоса Хоча Ҳофиз ин кохро ба қадре муртафеъ сохт, ки тойири ҳаёл ҳам натавони-

*Камол аст дар нафси инсон сухун,
Ту худро ба гуфтор ноқис макун.
Камовоз ҳаргиз набинӣ хичил,
Чаве мушк беҳтар, ки як тӯда гил.
Ҳазар кун зи нодони даҳмардагӯй,
Чу доно яке гӯю парварда гӯй.
Сад андохтӣ тиру ҳар сад хатост,
Агар ҳушмандӣ, як андозу рост.*

Мавзӯи муноҷот, тазарруъ, тавба ва истиғфор, ки зотан як мавзӯи муассир аст, мулоҳиза кунед, ки Шайх дар перояи як ҳикоят чӣ қадар бар дараҷаи таъсири он афзудааст:

*Шунидам, ки масте зи тоби набид
Ба мақсураи обиде бардавид.
Бинолид бар остони карам,
Ки, ё раб, ба фирдавси оӣ барам!
Муаззин гиребон гирифташ, ки: «Ҳин,
Сагу масҷид? Эй фориғ аз ақлу дин!
Чи шойиста кардӣ, ки хоҳӣ биҳишт?
Намезебадат ноз бо рӯи зишт!»
Бигуфт ин сухан пиру бигрист маст,
Ки «Мастам, бидор аз ман, эй хоҷа даст,
Аҷаб дорӣ аз лутфи парвардгор,
Ки бошад гунаҳоре уммедвор.
Туро менагӯям, ки узрам назир,
Дари тавба боз асту ҳақ дастгир.
Ҳама шарм дорам зи лутфи карим,
Ки хоҳам гунаҳ пеши афваш азим».*

Ғавр кунед, ки барои муассир кардани мазмун чӣ нукоте дар балоғат ба кор бурдааст. Аввал аз ҳама, ба Худо мустақиман хитоб накарда, зеро вақте ки инсон якеро муҳотаб қарор дод ва аз ӯ мадҳ ё нисбат ба вай изҳори ҳусни занн намуд, эҳтимоли шойбаи тазоҳуру ҳушомад дода мешавад ва ҳамин нукта аст, ки ҳамди Худо дар (сураи «Ҳамд») ба сифаи ғоиб зикр шудааст. [Аз] таҳдиди муаззин нисбат ба муноҷоткунанда ҳоли рикқату раҳм дар дил пайдо мешавад, чи аз он ниҳояти бечорагии ӯ ва бераҳмии муаззин зоҳир мегардад ва ин ҷавоби ӯ, ки ман аз ту хостори раҳм нестам, балки умед ба зоти парвардгорест, ки кариму бах-

шоянда аст, чӣ қадар муассир дар пазира шудани муноҷот мебошад. Зеро қоида аст, ки шахсе агар ба касе аз пушти сар тавассул ҷуста ва ба раҳму меҳрубонии ӯ (ғиёбан) истизҳор кард, он кас хоҳ-махоҳ ба рӯ монда ва ҷониби ӯро риоят хоҳад намуд.

Хулосаи ин дақиқу нукот рӯиҳам рафта мазмуни муноҷотро ниҳоятдараҷа муассир карда ва бағоят эҳсосотро таҳрик менамояд.

Мо барои хавф аз итноб ба ҳамин чанд мисол қаноат карда ва дар хотима мегӯем, умуман, мавзӯотеро, ки Шайх баён намуда, шумо ҳар якро бо баёни соири шуаро ва нависандагон дар он мавзӯ муқоиса кунед, он вақт маълум мешавад, ки Шайхро чӣ мазияту ручҳоне ҳосил аст.

Манозирӣ табиат. Дар ин қисм мавзӯоту мазомин мавзӯи баҳор мавзӯест, ки зиёда аз ҳама дар атрофи он таъъозмӯй шуда ва ҳанӯз ҳам дорад мешавад, вале ин қасидаи Шайхро то кунун касе натавонистааст ҷавоб гӯяд:

*Бомдодон, ки тафовут накунад лайлу наҳор,
Хуш бувад домани саҳрову тамошои баҳор.
Одамизода агар дар тараб ояд, чи аҷаб,
Сарв дар боғ ба рақс омадаву беду чанор.
Бош, то гунҷаи сероб даҳан боз кунад
Бомдодон чу сари ноғаи оҳуи татор.
Бод гесӯи арӯсони чаман шона кунад,
Бӯи насрину қаранфул биравад дар ақтор.
Жола бар лола фуруд омада ҳангоми саҳар,
Рост чун орази гулбӯи араққардаи ёр.
Аргувон рехта бар дарғаҳи хузрои чаман,
Ҳамчунон аст, ки бар тахтаи дебо динор.
Ин ҳанӯз аввали осори ҷаҳонафрӯз аст,
Бош, то хайма занад давлати найсонӣ аёр.
Шоҳҳо духтари дӯшизаи боганд ҳанӯз,
Бош, то ҳомила гарданд ба алвони симор.
То на торик шавад сояи анбӯҳи дарахт,
Зери ҳар барг ҷароге биниҳанд аз гули нор.
Себро ҳар тарафе дода табиат ранге,
Ҳам бад-он гуна, ки гулгуна кунад бӯи нигор
Гӯ, назар боз қуну хилқати норанҷ бубин,
Эй, ки бовар накунӣ «фиш шаҷар-ил-аҳзари нор».
Об дар пойи туранҷу биҳу бодом равон,
Ҳамчу дар зерӣ дарахтони биҳишти анҳор.*

нест, ки ӯ гузошта бошад, балки мубтало ба омма ва ҳама гирифтори ин доманд. Чӣ гуна мумкин аст касе сурати қашангеро бубинаду рабуда нашавад? Ҳоло тамошо кунед, ки ӯ ин ҳаёло чӣ қадар софу равшан ва низ барҷаста баён мекунад:

*Ишқбозӣ на ман аввал ба ҷаҳон овардам,
Ё гуноҳест, ки аввал мани мискин кардам.*

*Гар қунад майл ба хубон дили ман, хурда мағир,
К-ин гуноҳест, ки дар шаҳри шумо низ кунанд.*

*Рафиқи меҳрубону ёри ҳамдам
Ҳама кас дӯст медоранду ман ҳам.
Назар бар неқувон расмест маъҳуд,
На ин бидъат ман овардам ба олам.
Ту гар даъвӣ кунӣ парҳезкорӣ,
Масаддиқ донамат, валлоҳу аълам.
Вагар гӯӣ, ки майли хотирам нест,
Ман ин даъвӣ намедонам мусаллам.
Ҳадиси ишқ, агар гӯӣ гуноҳ аст,
Гунаҳ аввал зи Ҳавво буду Одам.*

*Дӯстон манъ кунандам, ки ҷаро дил ба ту додам,
Бояд аввал ба ту гуфтан, ки чунин хуб ҷароӣ?*

Шумо балоғати ин шеърро бубинед, чӣ дараҷа аст! Сухан дар ин буд, ки мардум аз ошиқӣ манъам мекунанд, лекин мутаваҷҷеҳ нестанд, ки ҳусни маъшук ба қадре дилфиреб аст, ки ихтиёрро аз каф рабуда ва намешавад дил ба ӯ надод. Ў ин нуктаро, ки ҳусни маъшук фиребанда аст, бад-ин тариқ адо карда, ки бояд аз маъшук пурсид, ки ҷаро ин қадар зебой? Дар ин тарзи баён ва баъд ҳам ин ҷиддат, ки ба ҳуди маъшук хитоб карда мегӯяд, бояд аз ту пурсид, ки ҷаро ин дараҷа зебо ҳаст, тамошо кунед, матлаб пурлутфу диловез шудааст!

4. Шайх аввалкасест, ки дар ғазал парда аз рӯи кори зуҳҳоду вуъоз бардошта ва қалъаи тазвиру солус ва риёкорихои дақиқу бориқро коми-лан кушудааст. Рост аст, Хайём дар рубоиёти худаш дар ин мавзӯ доди

Имшаб, магар бавақт намехонад ин хурӯс,
Ушиоқ бас накарда ҳанӯз аз канору бўс.
То нашинавӣ зи масҷиди одина бонги субҳ,
Ё аз дари сарои Атобак гиреви кӯс.
Лаб аз лаби чу чаими хурӯс аблаҳӣ бувад
Бардоштан ба гуфтани беҳудаи хурӯс.

Маро роҳат аз зиндагӣ дӯш буд,
Ки он моҳрӯям дар оғӯш буд.
Надонистам аз гояти лутфу ҳусн,
Ки симу суман ё бару дӯш буд.
Ба дидору гуфтори ҷонпарвараи
Саропои ман дидаву гӯш буд.
Муаззин галат гуфт бонги намоз,
Магар ҳамчу ман масту мадҳӯш буд?!

Маст (?) буте латифу сода
Дар даст гирифта ҷоми бода.
Дар маҷлиси базми боданӯшон
Баста камару қабо қушода.
Лаълаш чу ақиқ гавҳароин,
Зулфаиш чу каманд тоб дода.
Биниашта замин ба ҳасрати вай,
Гардун-и ба хидмат истода.

Дилу ҷонам ба ту машғулу назар дар ҷапу рост,
То надонанд ҳарифон, ки ту манзури манӣ.

3. Як сабаби умдаи ҳусни қабули ғазалиёти Шайх он аст, ки ҳаёлоту хотиротеро, ки баён мекунад, умуман ҳамон ҳаёлоту хотиротест, ки дар дили ушшоқ ва мардумони ҳаваспешаву ҳавасрон пайдо мешавад ва бинобар ин, мардуме, ки дорои ин машрабу завқ ва асири ишқи моҳрӯё-нанд, вақте ки ба ин ашъор мерасанд, чунин ба назарашон мерасад, ки яке айни хотироту ҳаёлоту онҳоро дорад ба онҳо таҳвил медиҳад ва ба тариқи муассиру дилнишине ҳам ба онҳо хотирнишон мекунад, ки аз худи онҳо ин кор сохта набудааст. Масалан, дар маломат аз ишқу ошиқӣ умуман ин ҳаёл дар дили ошиқ падида меояд, ки он бидъати тозае

Ғазал. Ин матлаб ба таври умум мусаллам аст, ки Шайх «абулабо»-и ғазал мебошад. Қудамо саросар ғазал намегуфтанд. Дар ибтидои қасоид ба тарзи араб ташбеҳе, ки мегуфтанд, ҳамон ғазали он давра будааст. Мутааххирини қудамо мисли Анварӣ, Заҳир ва ғайра ғазалҳои хориҷ аз қасида сурудаанд, аммо дар онҳо ҳеҷ гуна асар, ҳеҷ навъ ҳаёлбофӣ ва нуктаофаринӣ вучуд надошт. Албатта, дар имтидоди замон забон мутаадарричан содаву соф мешуд ва, аз ин рӯ, бар софивусодагии ғазал ҳам меафзуд.

Намунаи ғазали Камоли Исмоил дар боло гузашт ва аммо дараҷаи содагии шуарои дигари он замон ва он аз ашъори зайл ба даст меояд.

Ғазал аз Муҳаммад ибни Насир:

Гул, ки шоёни бода буд, расид,
Омадан ваъда дода буд, расид.
Ҷанги лола гузашту лашқари гул
Гарчи пастар фитода буд, расид.
Сарви озод баҳри савсан рост
Мунтазир истода буд, расид.
Лола рафт, арчи пой дар гил буд,
Гул, агарчи пиёда буд, расид.

Ғазали дигар аз Сафӣ:

Чи дард аст ин, ки ишқаш ном карданд,
Ва з-ӯ ошӯби хосу ом карданд.
Ҳар он-ч андар замона дарди дил буд,
Яке карданд, ишқаш ном карданд.
Ба як соғар дар он бутхона моро
Чунин сармасту беором карданд.
Ҳароботест андар ишқ, к-он ҷо
Зи хуни дил май андар ҷом карданд.

Шоири дигар:

Фитнаҳо дар дилам анбор мақун гӯ, накунам,
Борҳо кардаи инкор, мақун гӯ, накунам.

Дар хусуси содагиву софии забон барои Шайх ҳеҷ лозим ба кӯшиш набуд, чи забоне, ки дар замони ӯ вучуд дошт, аз пеш пардохт ва софу

равшан шуда буд ва ин суҳансарои номӣ чизҳое, ки дар ғазал падид оварда, ба шарҳи зер аст:

1. Шуарое, ки қабл аз замони Шайх омадаанд, захмхурдаи ишқ набудаанд. Дар миёни онҳо баъзе ҳатто бӯе аз ишқ ба машомашон наразида ва баъзеҳо ҳам барои ҳусну ороиши суҳан аз он кор гирифта, лекин он фақат ва фақат алфоз будаву тӯ хабаре набудааст. Дар давраи Шайх эҳсосоту ҷазботи шаҷеонаи қавм фано шуда ва лизо умеде, ки аз ҳаёту зиндагӣ боқӣ монда, ҳамин ишқу ошиқӣ буда ва аз ҳусни иттифоқ дар Шайх ин ҷазбаву эҳсос фитрӣ будааст ва чун дар тамоми умр аз ҳар навъ алоқи дунявӣ озод монда, лизо ҳарорату ҷӯше, ки дар сина дошт, ба ҳоли иштиол монда ва, дар ҳақиқат, шуълаҳои ҳамин оташ аст, ки аз забони ӯ берун меояд. Ӯ садамоти ҷонгудози ҷавру ситам ва бемехрию бевафои маъшуқонро таҳаммул намуда, синааш оташкадаи дарду сӯзу гудоз аст. Аз ашъори зер метавон маълум дошт, ки он чӣ андоза аст:

*Хабари мо бирасонед ба мургони чаман,
Ки ҳамовози шумо дар қафасе афтодаст.*

*Гар диле дорӣ, ба дилдоре супор,
Зоеъ он кишвар, ки султонеш нест.
Моҷарои ақл пурсидам зи ишқ,
Гуфт: Маъзул асту фармонеш нест.*

*Гуфтам, ки ишқро ба сабурӣ даво кунам,
Ҳар рӯз ишқ беиштару сабр камтар аст.*

*Баҳашмрафтаи моро кӣ мебарад пайғом,
Биё, ки мо сипар андохтем, агар ҷанг аст.*

*Ҳама аз дасти гайр нола кунанд,
Саъдӣ аз дасти хештан фарёд.*

*Дар сӯхта тинҳон натавон доштан оташ,
Мо ҳеч нагуфтемӯ ҳикоят ба дар афтод.*

*Гуфтамаи, сер бубинам, магар аз дил биравад,
Ончунон ҷой гирифтаст, ки мушкил биравад.
Диле аз санг бибояд ба сари роҳи видоъ,
Ки таҳаммул кунад он лаҳза, ки маҳмил биравад.*

*Надонамат, зи қучо он сипар ба даст оӣ,
Ки тири оҳи маро з-осмон бигардонӣ.*

*Ҳадиси ишқ чи донд касе, ки дар ҳама умр
Ба сар нақӯфта бошад дари саройеро.*

*Саъдиё, ин ҳама фарёди ту бе чизе нест,
Оташе ҳаст, ки дуд аз сари он меояд.*

*Саъдиё, навбати имшаб духули субҳ нақӯфт,
Ё магар субҳ набошад шаби танҳоро.*

*Ду дӯст қадр ииносанд рӯзи суҳбатро,
Ки муддате бибуриданду боз пайвастанд.*

*Эй, ки гуфтӣ марав андар пайи хунҳораи хеш,
Бо касе гӯӣ, ки дар даст иноне дорад.*

2. Қабл аз Шайх воридоту муомилот, ё кору бори ишқро баён намекарданд ва ӯ аввалкаст, ки инро оғоз ниҳода ва Хусраву Шарафи Ҷаҳони Қазвинӣ онро тараққӣ додаанд ва ба Ваҳшии Яздӣ ҳам ин тарз хотима ёфт:

*Бӯсае аз лаби ҷонбахш бидеҳ ё биситон,
К-ин матоест, ки бахшанду баҳо низ кунанд.*

*Хандон зи дили замин бурун ой,
Бар гиряи зори ман бубахшой.
Ҳар ҷо, ки зи пойи ту губорест,
Моро зи биҳишт ёдгорест.
Зоти ту, ки ҳифзи ҷони ман буд,
Пушти ману пуштбони ман буд.
Рӯзе, ки лаби ту дар сухан буд,
Панди ту салоҳи кори ман буд.
Имрӯз манам ба меҳр пайванд,
Хомӯшии ту ҳамедиҳад панд.*

Мулоҳиза кунед, дар чиҳилуҳаштсолагӣ модарашро бад-он сон ёд мекунад, ки гӯй тифли хурдсоле барои модар менолад. Ҷилавтари шеър марсияи бародари ўст ва он ҳам аз хуни чигар рангин мебошад.

Амир Хусрав, гарчи аз асари хонадон бастагӣ ба дарбори шоҳӣ дошта, сару кораш ҳамеша бо салотини вақт буда ва ба вазъе, ки махсуси арбоби дунёст, зиндагӣ мекард, лекин ин вазъ бар хилофи асли фитрати ӯ буда, дар зоҳирсозихои дарборӣ ва хушомаду шахспарастӣ таъбан та-наффур дошт ва ин ҳаёлот аз забонаш ҷо ба ҷо беихтиёр хориҷ гардида-аст. Ў «Лайлию Мачнун»-ро дар соли 698 ҳиҷрӣ навишта, ки дар дарбо-ри мисли султон Алоуддини Халачӣ машғули хидмат буд ва бо ин ҳол дар хотимаи он чунин менависад:

*Шаб то саҳару зи субҳ то шом
Дар гӯшаи ғам нагирам ором.
Бошам зи барои нафси худрой
Пеши чу худе ситода бар пой.*

Илова бар ин, волидаш, ки ўро дар ҳаштсолагӣ ба қадамҳои Хоҷа Низомиддини Авлиё андохта, барои баракат во дошт, ки ба ӯ байъат кунад, мусалламан таъсири рӯҳонии Хоҷа пӯшида ва дар маънӣ кори худро мекардааст.

Дар табиати Амир Хусрав моддаи муҳаббату ишқ ҳам азалий ва са-ропо ишқ будааст ва ин оташ хирмани вучудахро муштаил сохта, то навбат ба ин ҷо расид, ки дар соли 713, ба тавре ки худ дар «Афзал-ул-фавоид» менависад, дубора бо Хоҷа байъат карда ва қулоҳи ҷаҳоргуша, ки нишони ин силсила буд, ба ӯ иноят шуда, дохил дар зумраи муридони хос гардид.

Қудратуллоҳи Қудрат дар «Табакот-уш-шуаро» навиштааст, ки Амир, вақте ки бо Хоҷа байъат кард, он ҷӣ нақду асбобе, ки дошт, аз он

*Эй тамошогоҳи олам рӯи ту,
Ту кучо баҳри тамошо меравӣ?*

*Эй мусулмонон, ба фарёдам расед,
К-он фалонӣ бевафой мекунад.*

*Ёри ман авбошу қаллош асту ринд,
Лек бар ман порсой мекунад.*

*Қозии шаҳри ошиқон бояд,
Ки ба як шоҳид ихтисор кунад.*

Шоҳид маъшукро гӯянд ва бар гувоҳ низ итлоқ мешавад. Дар исбо-ти даовӣ, умуман, ду гувоҳ зарур аст. Шоир мегӯяд, харчанд рӯи кону-ни кулӣ дар исботи даъвӣ бояд ду шоҳид овард, лекин дар кишвари ушшоқ қозӣ бояд ба як шоҳид, яъне як маъшук иктифо кунад. Думаънӣ будани шоҳид лутфе, ки падида овардааст, бар аҳаде пӯшида нест.

*Бархез, ки чашиҳои мастат,
Хуфтасту ҳазор фитна дорад.*

*Эй муҳтасиб, аз ҷавон ҷӣ пурсӣ?
Ман тавба намекунам, ки пирам.*

АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ¹

Қабилаест аз туркон маъруф ба лочин ва Амир Хурав аз он қабила мебошад. Номи падараш Сайфиддин Маҳмуд аст, ки дар яке аз шаҳрҳои Туркистон, мавсум ба Кеш, сокин ва раиси қабилаи худ будааст. Фаришта ва Давлатшоҳ вайро аз умарои Балх доништа, навиштаанд, ки дар фитнаи Чингизхон муҳоҷират карда, ба Ҳиндустон рафт ва дар дарбори султон шуғли муҳимме ба даст овард ва дар ҷанге, ки бо куффор рӯй дод, пайкор намуда, то шаҳид гардид.

Лекин соҳиби «Баҳористони сухан» ин воқеаро аз рӯйи далоили таърихӣ мустабҳид шумурда, менависад: «Пас он чӣ Давлатшоҳ дар тазкира навишта, ки падари Амир Хусрав дар аҳди султон Муҳаммади Туғлуқ шаҳид шуда ва Амир Хусравро дар ҳақиқи вай қасоиди ғаррост, хилофи сареху маҳзи ғалат аст. Ғолибан, шоҳзода султон Муҳаммади шаҳидро, ки ҳокими Мултон буд, ба иллати иштироки исмӣ султон Муҳаммади Туғлуқ ҳаёл карда».

Ба ҳар ҳол Сайфиддин се писар дошт – Азиуддин Алишоҳ, Ҳисомиддин, Амир Хусрав. Ҳангоми вафоти падар Амир Хусрав ҳафт сол дошт. Модараш духтари Имодулмулк, аз соҳибмансабони аршад ва фармондеҳи даҳ ҳазор лашкар будааст. Амир Хусрав дар ҳудуди 652 ҳиҷрӣ дар Патёли² ба дунё омад. Хушбоваре қадим ин ривоятро падид оварда, ки вақте ки ӯ ба вучуд омад, падараш вайро дар хирқае печида ба назди маҷзубе бурда ва ӯ вайро аз дур дида, гуфт: «Шахсе меояд, ки аз Ҳоконӣ чандин қадам ҷилавтар хоҳад рафт». Мо сафои нафаси маҷзуби номбурдари инкор намекунем. Лекин ин завқу салиқаи шоиронаи ӯро мушқил аст қабул намуд, чи Ҳокониро бо Амир Хусрав чӣ нисбат аст!

¹Шарҳи ҳоли Амир Хусрав дар тамоми тазкираҳо то андозае ба тафсил зикр шудааст. Дар «Таърихи фаришта» ҳамма толиби дилчасбе аз ӯ дарҷ мешавад. Лекин ҳуди Амири мавсуф дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» аз ҳолоти худ шарҳи мухтасаре, ки навишта, зиёда аз ҳама қобили эътибор аст ва ман то ҳар ҷо, ки дар дебочаи номбурдам аз курбуда, ҳамонро маъхаз қарор додам. Вале аз соири таълифоти Амир ҳамме тавон шарҳи ҳолашро ба даст овард ва мо дар ҷои худ ба он ҳавола хоҳем дод. Дуктур Рио Ручер ба китобҳои хаттии музаи Ландан феҳристе, ки мураттаб сохтааст, дар он феҳрист аз навиштаҷоти ҳуди Амир шарҳи аҳволи ӯро мудавван сохта ва ман дар баъзе аворид аз ӯ ҳам иқтибос кардаам. Волаи Доғистонӣ дар тазкираи ҳудаи менависад, ки Амир Хусрав бо падараш аз Ғазна ба Ҳиндустон рафт ва баъд менависад, ки баъзе-чунин мегӯянд, ки модари Амир Хусрав дар он вақт ҳомила буд ва Хусрав дар Деҳлӣ пайдошудааст. Вале ривояти аввал саҳеҳ ба назар меояд. Аз тамоми шавоҳиди таърихӣ собит мешавад, ки Хусрав дар Ҳинд мутаваллид шуда, вале Волаи Доғистонӣ чӣ гунна метавонад онро бархуд гуворо кунад, кияз ҳоки Ҳиндустон як чунин шахсе бавучуд ояд. (Муаллиф).

²Қасабаи кӯчакест дар Окра, аз шаҳрҳои Ҳиндустон.

бидиҳӣ, дар чаҳор девори хона ҳамеша маҳсур бошӣ ва аз дар берун наравӣ».

*Дуку сӯзан гузоштан на фан аст,
К-олати пардапӯшии бадан аст.
По ба домони офият сар кун,
Рӯ ба девору пушт бар дар кун
В-ар тамошои равзанат ҳавас аст,
Равзанат чашми сӯзани ту бас аст.*

Модарашро фавқулода дӯст медошт. Ӯ ҳар вақт ки модарашро ме-дид, ҳатто вақте ки синнаш боло рафта буд, монанди кӯдаки хурдсоле ба ӯ дармеовехт. Шуғли муҳимме, ки дар Авад дошт, бад-ин ҷиҳат онро тарк гуфт, ки модараш дар Деҳлӣ ва аз ӯ дур буд. Дар мурочиат аз Авад ба Деҳлӣ модарашро, ки дидааст, шарҳи ин мулоқотро бо ҳарорату ҷӯше ба назм дароварда, ки аз мутолиаи он пояи ишқу алоқаашро ба модар метавон фаҳмид то чӣ андоза будааст.

Дар яке аз мулоқотҳо модараш вайро бар сина часбонда, ин ҷо шеъре беихтиёр аз забонаш хориҷ шуда, мегӯяд: синаи модар бихишт-тест, ки ду наҳри шир аз он ҷорист. Модараш дар соли 698 ҳиҷрӣ вафот ёфта ва дар ҳамон сол Ҳусомиддин, бародари кӯчакаш ҳам, низ мурдааст. Дар «Лайлию Маҷнун» марсияе барои ҳарду ба шарҳи зер гуфтааст:

*Амсоли ду нур з-ахтарам рафт,
Ҳам модару ҳам бародарам рафт.
Як ҳафта зи бахти хуфтаи ман
Гум шуд ду маҳи дуҳафтаи ман.
Бахт аз ду шиканҷа дод печам,
Чарх аз ду тамонча кард ҳечам.
Мотам ду шуду гамам ду афтод,
Фарёд, ки мотамам ду афтод.
Ҳайф аст ду доғ чун манеро,
Як шуъла бас аст хирманеро.
Як сина ду бор барнагирад,
Як сар ду хумор барнагирад
Чун модари ман ба зери хок аст,
Гар хок ба сар кунам, чи бок аст.
Эй модари ман, кучой, охир,
Рӯй аз чи наменамой, охир.*

Чунон ки мулоҳиза мешавад, аз муқобилаи нону оби ҳаёт лутфе дар шеър пайдо шудааст.

Боз:

*Гар мушк хонд хоки даратро фалак, маранҷ,
Нархи гуҳар ба таъни харидор наиканад.*

Малики мушорунилайҳ ин тавр ислоҳ кардааст:

*Гар лаъл хонд санги дарат муштарӣ, маранҷ,
Нархи гуҳар ба таъни харидор наиканад.*

Лекин инсоф аст, ки аз ёдгори Амир Хусрав мо зиёда аз ин тавакқӯш доштаем. Бадоюнӣ ин ислоҳоти ўро накл карда, рост мегӯяд, ки Малик Аҳмад чун ёдгори Хусрав буд, лизо подшоҳу дарбориёнаш ўро ҳам табарруки Амир доништа, эҳтиром мекарданд.

Амир Хусрав як духтар ҳам дошт, лекин бисе ҷойи таассуф аст, ки зан дар он замон то ин андоза беқадр буда, ки Амир аз пайдо шудани вай малўлу ранчидахотир будааст. Ў, вақте ки ҳафтсола шуда, Амир «Лайлию Мачнун»-ро навишт ва дар он ҷо ба духтараш хитоб карда чунин мегӯяд:

*Эй зи ифбат фиканда бурқаи нур,
Ҳам афифа ба ному ҳам мастур,
Кош, моҳи ту ҳам ба чаҳ будӣ,
Дар раҳим тифли ҳаитмаҳ будӣ.
Лек чун додаи Худой, рост,
Бо Худододагон ситеза хатост.
Ман пазируфтам, он чи Яздон дод,
К-он чи ӯ дод, боз натвон дод.
Падарам ҳам зи модар аст, охир,
Модарам низ духтар аст, охир.*

Шумо мулоҳиза мекунад, ки ӯ дар аввал орзу мекунад, эй кош ту пайдо намешудӣ, ё мешудӣ, ба ҷои духтар писар будӣ ва баъд бо таъвилоти гуногун дилашро тасаллӣ медиҳад, ки додаи Худоро кӣ метавонад аз назар дур созад, охир, падарам ҳам аз зан пайдо шуда ва модарам низ зан будааст.

Амир Хусрав, медонед чӣ қадар макнату сарват дошт, мааззолик, ба духтараш мегӯяд, ки «Хабардор! Дуку сӯзанро ҳеҷ вақт набояд аз даст

Вақте ки ба синни тамиз расид, падараш ўро ба мактаб фиристод ва барои таълими хат Мавлоно Саъдуддини хаттотро муқаррар дошт, вале Амир ба ҷои хондану навиштан ба шеърғӯй пардохт. Мавзуну номавзун он чи метавонист бигӯяд, гуфта ва ҳамаро рӯйи тахта машқ мекард. Ҳама Асил ноиби кутвол буд ва ӯ Саъдуддини хушнависро баъзе авқот барои нависондани нома ва ғайра даъват менамуд. Як рӯз ўро талабид ва Амир Хусрав ҳам бо ӯ рафт. Аз қазо Ҳама Азизуддин ҳам дар манзили Ҳама Асил будааст. Саъдуддин ба Ҳама-соҳиб гуфт, ки ин писар аз ҳоло ба ғону ғун афтода ва маълум нест, ки мавзун ҳам мегӯяд ё на? Шумо қадре суҳанони ўро ғуш диҳед. Дар дасти Ҳама Азиз баёзи ашъоре буд, ба дасти Амир Хусрав дод, ки шеъре чанд бихонад. Амир бо ниҳояти хушилхонӣ хонд ва чун овозаш хеле хуб буд, дар ҳузур асаре басазо бахшид. Ҳамағӣ мутаҳаййир шуда, беихтиёр садо ба таҳсин баланд карданд. Устод гуфт: «Акнун дар суҳанварӣ аз ӯ имтиҳон бигиред». Ҳама Азизуддин ҷаҳор чизи ноҷӯрро исм бурда, гуфт, онҳоро таркиб карда, ба назм дарбиёварад: мӯ, байза, тир, харбуза. Амир гуфт:

*Ҳар мӯй, ки дар ду зулфи он санам аст (?)¹
Сад байзаи анбарин бар он мӯйи ҳам аст.
Чун тир бад-он рос дилашро, зеро-к
Чун харбуза дандон-и даруни шикам аст.*

Ҳама Азизуддин саҳт дар ҳайрат шуд. Аз номаш пурсид, гуфт: Хусрав. Аз номи падар ҷӯё шуд. Ба ҷои асли ном номи қабиларо бурд ва гуфт: Лочин. Ҳама Соҳиб ба таври зарофат гуфт: «Лочин, яъне Чин нест». Баъд гуфт: «Турки Хатост», яъне вайро турк гуфтан хатост. Ў ин ҷумларо мақлуб сохта, гуфт: «Бехато турк аст», яъне қатъан ӯ турк аст. Ҳама гуфт: «Чун ба дарбори султони вобастаед, таҳаллусатон Султони бошад», чунон ки дар аксари ғазалиёти «Тухфат-ус-сағир» ҳама таҳаллус зикр шуда буд.

Бастағиҳои дарбор. Амир Хусрав, вақте ки ба синни рушду камол расид, султон Ғиёсиддин бар таҳти Дехлӣ ҷулус буд, ки дар соли 664 хичрӣ ба салтанат интиҳоб шуда буд. Дар миёни умарои дарбор яке Кутлухон маъруф ба Ҷаҳҷӯ² бародарзодаи султон буд, ки яке аз сардо-

¹Ин рубой аз нусхае, ки наклшуда, он нусха ғалат будааст ва ман ҳам ҳамон тавр накл кардам. (Муаллиф).

²Ҷаҳҷӯхон номаш дар таворих тавре ба хитобат ва лақабҳои мухталиф омада, ки хонанда фиреб меҳӯрад, ки як шахсаст ё чандин нафар. Амир Хусрав дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» менависад, ки ман баъд аз вафоти Ноно худамро аввал аз ҳама ба дар бори хони муаззам Катлу-

рони бузург ва дорои машоғили муҳимму оӣ будааст. Ӯ (бино ба гуфтаи соҳиби тазкираи «Фаришта») дар маҷлисорой ва базлу ҷуд шуҳрате басазо дошта, аз Миср, Шом, Ислонбул, Бағдод, Ироқ, Хуросону Туркистон ва ғайра шуаро ва аҳли камол ба дарбори ӯ меомаданд ва комёб шуда, бармегаштанд. Борҳо иттифоқ меафтод, ки он ҷӣ аз нуқуд ва молу асбоб ҳозир дошт, ҳамаро масраф карда, ҷуз пероҳане, ки пӯшида буд, чизе барояш боқӣ наменонд.

Амир Хусрав, ба тавре ки худ дар «Ғуррат-ул-камол» менависад, аввал аз ҳама дар дарбори ӯ дастрасӣ пайдо карда ва то ду сол ҷузви мулозимони он дарбор буд. Қасоиди зиёде дар мадҳи ӯ гуфта, аз ҷумла қасидаест, ки дар тамҳиди мадҳ чунин мегӯяд:

*Буд тинҳон офтоб он дам, ки субҳ
Ҳамдамӣ бо боди анбарбӯ намуд.
Субҳро гуфтам, ки хуриедат кучост,
Осмон рӯйи Малик Чаҳҷӯ намуд.*

Ва низ дар маснавии «Нӯҳ сипеҳр» чунин менависад:

*Зи шоҳон касе, к-аввалам кард ёд,
Муиззиддини буд, шаҳ Кайқубод.*

Лекин ин шеър дахле ба аввалияти Катлуҳон надорад. Ӯ ҷузви умаро буд, на подшоҳ. Вале дар миёни салотин аввалсултоне, ки аз ӯ қадрдонӣ намуда, Муаззиддини Кайқубод будааст. Вай аксар дар маҷлиси Катлуҳон қасоиде навишта меҳонд ва ҳуззоро маҳзус месохт.

Як рӯз, иттифоқан, Бугроҳон (писари султон Ғиёсиддини Балабан) ҳам ҳузур дошт. Аз шеърӯ шоирӣ сухан рафт. Шамсуддини Дабир ва Қозии Асир, аз шуарои маъруф низ нишаста буданд. Дар ин миёна Амир Хусрав биноӣ замзамаро гузошт ва коре кард, ки Бугроҳон мунҷазиб шуда, амр кард рупия кайл карда ба ӯ инъом доданд ва ин бар Катлуҳон ногувор омада, аз ин ки вобастаи давлаташ маҷуни эҳсонӣ дарбори дигаре шуда. Аз чеҳрааш осори малол зоҳир гардид. Гарчи

хон маъруф ба Чаҳҷӯ расонидам ва аз ин ҳаминқадар собитмешавад, ки Катлу ва Чаҳҷӯ ҳар дуяк шахсанд. Дар «Бадоюнӣ» (саҳфаи 158, ҷилди аввал) менависад, ки Чаҳҷӯ дар охир ҳокими Сомона муқаррар шуда ва султон Муиззиддини Кайқубод духтарашро базанӣ гирифт. Дар «Таърихи фаришта» навиштааст, ки Алоуддин Маҳмуд ибни Азиуддин бародар зодаи Ғиёсиддини Балабан буда ва султон ӯро борбак(?) муқаррар карда, хони аъзамро лақаби Кашлихондод. «Бадоюнӣ» (дар саҳфаи 164) Малик Чаҳҷӯро бародарзодаи султон Ғиёсиддин навишта, мегӯяд, ки лақаби Кашлуҳон ба ӯ додашуда буд. Аз ин баёнот рӯйи ҳам рафта собитмешавад, ки Алоуддин, Кашлуҳон, Чаҳҷӯ ҳама номи як шахс аст. (Муаллиф).

Ҳоча Соҳиб васият карда буд, ки Хусравро дар ҷавори вай дафн кунанд. Лекин як нафар хочасаро, ки дорои мансаби вазорат буд, муҳолифат карда гуфт, ки мардум дар тамиз додани ин ду қабр ба шубҳа хоҳанд афтод ва билоҳира, ӯро дар пойини пойи Ҳоча ба хок супурданд¹ ва аз ин ҷӣ саодате болотар барои ӯ метавонист бошад?

Маҳдӣ Ҳоча, аз умарои султон Бобур, мақбараро таъмир ва Мулло Шаҳоби Муаммой ин моддаи таърихро бар санги қабр нақш намуд:

*Шуд «адим-ул-мисл» як таърихи ӯ
В-он дигар шуд «тўтии шаккармақол».*

Худованд ба Амир, илова бар фарзандони рӯҳонӣ, фарзандони ҷисмонӣ ҳам ато карда,² ки номи яке аз онҳо Малик Аҳмад буд. Ӯ дорои табъи мавзун ва надими султон Фирӯзшоҳ будааст. Дар суханварӣ чандон пешрафте накард, вале аз дақиқу румузи шеърӯ шоирӣ комилан воқиф будааст. Дар тақриз бар ашъори шуаро ва зикри маҳосину маойиби онҳо маҳорате басазо дошта, нуқоте бас дақиқу борик истихроҷ мекард, ҷунон ки дар ашъори аксари асотид хурдагириҳое, ки кардааст, арбоби сухану уламои фан умуман онро тасдиқдоранд. Ин шеър аз Заҳир аст:

*Кулоҳгўшаи ҳукми ту аз тариқи нифоз
Рабуда аз сари гардун кулоҳи ҷабборӣ.*

Малики номбурда «рабуда»-ро ба «фиканда» табдил намуда, ки таркиби мисраъ аз ин «ро» ҷусту мустаҳкам шудааст.

Дар ҳаҷви як бахил ин шеър маъруф аст:

*Ин саҳл саҳл буд, ки гўгирди сурх хост,
Гар нони хоҷа хостӣ, онро ҷӣ кардаме?*

Малик Соҳиб онро чунин ислоҳ кардааст:

*Ин саҳл саҳл буд, ки оби ҳаёт хост,
Гар нони хоҷа хостӣ, онро ҷӣ кардаме?*

¹«Хизонаи омира».

² «Фаришта» дар ҳолати Хусрав. (Муаллиф).

*Зи ганҷи гаронмояи бешумор
Дихам бори тилаш, на он тилбор.
Маро худ дар ин раҳ падар шуд далел,
Ки медод зар ҳамтарозуи тил.
Шиносад касе, к-аи хирад раҳнамун,
Ки аз тилбор аст вазнаш фузун.
Чу мерос шуд тили зар доданам,
На зебост з-ин саҳлтар доданам.
Шаҳо! Ганҷбахшо! Карамгустаро!
Маонишиносо! Сухандоваро!
Чунин бахшиши, к-аз ту, Чам, ёфтам,
Дар айёми пешина кам ёфтам.
Кунун лобуд аз сеҳрсанҷе чу ман
На андозаи бахшиши омад сухан.*

Кутбиддини Халаҷӣ ба як нафар ғуломи ҳинду, ки мусулмон шуда буд, Хусравхон лақаб дода ва қаламдони вазоратро ба вай ато карда ва ӯ дар соли 721 ҳиҷрӣ Кутбиддинро кушта, худ ба тахти шохӣ чулус кард. Чун ӯ дарборро аз аносири ҳинду пур карда ва нисбат ба хонадони султон анвои зулму чаврро раво дошта буд, умаро ва афсарони кишвар шӯриш карданд ва ҳиндуи номбурда пас аз чаҳор моҳ ҳукмронӣ дар соли 721 ҳиҷрӣ ба дасти Ғозӣ Малик ба қатл расид.

Ин вақт ҳукумати хонадони Халаҷӣ хотима ёфта ва дар миёни сарону афсарони дарбор Ғозӣ Малик, ки падараш турк ва ғуломи Султон Ғиёсиддини Балабан ва модараш ҳиндӣ буд, дар дарбор ба садои баланд гуфт, ки маро ҳавои тоҷу тахт бар сар нест, лозим аст аз хонадони шохӣ яке ба салтанат баргузида шавад. Лекин чун аз хонадони Халаҷӣ касе боқӣ набуд, лизо ӯ ба иттифоқи оро ба подшоҳӣ интиҳоб шуда, ба номи Султон Ғиёсиддини Туғлуқ ба тахт нишаст. Ӯ ба зевари адлу дод ороста буд. Футӯхоти тоза намуд, қалъаи машҳури Туғлуқ обод аз осори ӯст. Аз Амир Хусрав ниҳоятдараҷа қадрдонӣ намуд ва ба силоти гаронмоя ва инъому атоӣ шохона вайро навохт. Амир ҳам ҳақшиносӣ карда, «Туғлуқнома»-ро ба номи вай навишт, ки таърихи мабсути салтанати Туғлуқ аст.

Туғлуқ, вақте ки ба Бангол рафт, Амир Хусравро бо худ бурд, вале дар муроҷиаташ Амир дар он ҷо монд. Дар ин асно интишор ёфт, ки Хоча Низомиддини Авлиё фавт кардааст. Амир бетобона ба Дехлӣ рафт ва он ҷӣ нақду чинс дошт, тамоми онро ба номи Хоча ба фуқаро бахшид. Либоси мотам пӯшида, мучовири қабри Хоча гардид ва баъд аз шаш моҳ, яъне дар зикаъдаи 725 ҳиҷрӣ аз ин сарои фонӣ интиқол ёфт.

Амир баъдҳо мукаррар дар мақоми тадоруку талофии он баромада, лекин Кутлухон ҳамеша онро дар дил дошта, ҳеҷ вақт аз хотир намедод.

Бугрохон ҳукмрони Сомона буд. Амир Хусрав аз малик Чаҳҷӯ маънос шуда, бад-он савб азимат намуд. Мавриди навозишу тақдири ҳукмрони мазбур воқеъ шуда ва ҷузви нудамон хос қарор гирифт.¹ Ин вақт (678 ҳиҷрӣ) Туғрал дар Бангол алами туғён барафрошт ва кушуни давлатиро чандин бор шикаст дод. Дар охир султон Ғиёсиддини Балабан шахсан барои сарқубии ӯ ҳаракат карда ва Бугрохонро ҳам бо худ бурд.² Амир низ дар ин сафар ҳамроҳ будааст.³ Султон оташи ин фитнаро фурӯ нишонда, ба Дехлӣ баргашт ва ҳукумати Банголро ба Бугрохон вогузор кард. Мавқеи бисёр мусоид ва итминонбахше ин вақт ба дасти АмирХусрав омада буд. Шуарои дарбор, яъне Шамсуддини Дабир ва Қозии Асир ҳам барои иқомати вай исрор доштанд. Лекин ӯ ҳозир нашуд, ки Дехлиро дар ивази Бангол аз даст бидиҳад, чунон ки иҷоза гирифта, ба Дехлӣ омад. Иттифоқан, писари бузурги султон ҒиёсиддинМаликмуҳаммад Қоон (машҳур ба Хони Шаҳид) он вақт ба Дехлӣ омада буд. Вай ниҳоятдараҷа қобилу дорои фазлу камол буд ва аз соҳибони илму адаб бағоят ташвиқ менамуд. Фавқулода матин ва муҳаззаб буд. Дар маҷлиси ӯ ҳамеша ашъори «Шоҳнома», девони Хоқонӣ, Анварӣ, «Хамса»-и Низомӣ хонда мешуд. Баёзе таҳия карда буд, ки дар он бист ҳазор шеър мутобиқи салиқаи завқӣ худ интиҳобу дарҷ карда буд. Дар «Таърихи фаришта» мастур аст, ки дар ҳусни интиҳоби он ашъор Амир Хусрав ва Ҳасани Дехлавӣ низ дод дода буданд.

Ин баёз чунон ноёбу нодир буд, ки вақте ки шохзода даргузашт, султон Ғиёсиддин онро ба давогӯи хоси худ Амир Алӣ супурд ва он баъд аз ӯ ба дасти Амир Хусрав афтод ва соҳибони завқ ашъоре аз он нақл карда, дар баёзҳои худашон дарҷ менамуданд.⁴

Овозаи шеъру сухани Амир Хусрав ҳама ҷо рафта буд. Султон Муҳаммад вайро талабид ва дохил дар шуарои хоси худ намуд. Вақте ки ба ҳукумати Мултон мансуб гардид, ӯ ва Ҳасани Дехлавӣ ҳардуро бо ҳам бурд ва то муддати панҷ сол дар дарбори ӯ хидмат мекард. Он вақт

¹ Тамоми ин ҳолатро худи Амир Хусрав дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» навиштааст. (Муаллиф).

² «Таърихи Фаришта».

³ Амир Хусрав худ ин воқеотро дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» навишта. Аммо он ба қадре печида аст, ки вақте ки бо таърихҳои дигар онро муқобила мекунем, ба мушкил чизе, ки мутобиқат дошта бошад, метавон ба даст овард. Ишқоли дигаре, ки умда аст, ин ки нусхае, ки аз «Ғуррат-ул-камол»-и ҷилави ман гузордашуда ба қадре мағлут аст, ки ғӯи сурати аслии худро ба кулӣ аз дастдодааст. (Муаллиф).

⁴ «Таърихи фаришта». (Муаллиф).

Аргун, наваи Ҳалокухон, ҳукмрони Эрон будааст. Темурхон, яке аз умарои ӯ бо бист ҳазор савор Лоҳур ва Диполпурро фатҳу ғорат карда, ба тарафи Мултон пеш рафт. Султон Муҳаммад Қоон аз Мултон хориҷ шуда, Темурхонро шикаст дод. Лекин чун намози зуҳрро нахонда буд, дар канораи толобе бо понсад нафар машғули намоз гардид. Тоториён мавқеъ пайдо карда ва бо ду ҳазор ҷамъият ҳамла бурданд. Султон бо намозиёни худ аз намоз ғориғ шуда ва бо тоториҳо муқобили карданд ва ҳарчанд онҳоро муқаррар шикаст доданд, лекин тире аз қазо ба ӯ исобат карда, даргузашт.

Амир Хусрав ва Ҳасани Деҳлавӣ ҳам дар ин маърака ширкат доштанд, чунонки тоториҳо эшонро гирифтҳо карда, ба Балх бурданд ва ин воқеа дар соли 683 ҳиҷрӣ иттифоқ афтод.¹ Амир Хусрав марсияи хузнангезе навишта, ба Деҳлӣ фиристод. То чандин моҳ мардум он марсияро мехонданд ва бар азизони мактули худ навҳаву сӯғворӣ мекарданд. Ва мо ҷиҳати намуна чанд шеърӣ онро зайлан менигорем:

*Воқеа-ст ин ё бало аз осмон омад падид,
Офат аст ин ё қиёмат дар ҷаҳон омад падид?!
Роҳ дар бунёди олам дод сели фитнаро,
Рахнае, к-имсол дар Ҳиндустон омад падид.
Маҷлиси ёрон парешон шуд чу барги гул зи бод,
Баргрезе гӯй андар бӯстон омад падид.
Баски оби чаими халқе шуд равон дар чор сӯ,
Панҷобе дигар андар Мултон омад падид.
Ҷамъ шуд сайёра дар чаишам, магар тӯфон шавад,
Чун ба бурҷи обӣ анҷумро қирон омад падид.
Ман нахоҳам ҷуз ҳамон ҷамъияту ин кай шавад,
Худ муҳол аст ин банотуннағш Парвин кай шавад?
То чи соат буд, ки шоҳ аз Мултон лашкар кашид,
Теги кофаркуш барои қуштани кофар кашид.
Он чи ҳозир буд лашкар, лашкари дигар наҷуст,
З-он ки Рустамро нашоёд миннати лашкар кашид.
Чун хабар кардандаш аз душман, бад-он қувват, ки дошт,
Бемуҳобо, хашиш дар сар карду роят баркашид.
Як кашиш аз Мултонаш то ба Лоҳур уфтод,
Яъне андар аҳди ман кофар тавонад сар кашид?
Ончунон рангин қунам имсол ҳок аз хунашон,
К-аз замин бояд шафакро гунаи аҳмар кашид.*

¹ «Бадоюнӣ», саҳфаи 131. (Муаллиф).

Мавлоно Ифтихориддин, Мавлоно Ҳамидуддини Мултонӣ, Мавлоно Гулмуҳаммади Шерозӣ, Мавлоно Ҳисомуддини Сурха, Мавлоно Шаҳобиддини Мултонӣ, Мавлоно Фаҳриддини Насво, Мавлоно Фаҳриддини Шақоқулӣ, Мавлоно Алимуддин.

Аз вуъоз: Мавлоно Ҳисомуддини Дарвеш, Мавлоно Шаҳобиддин, Мавлоно Карим.

Шуаро: Ҳоҷа Ҳасани Деҳлавӣ, Садриддини Олӣ, Фаҳриддини Қаввос, Ҳамидуддини Роҷа, Мавлоно Ориф Абдулҳаким, Шаҳобиддин. Лекин офтоби фазлу камоли Амир Хусрав тамоми ин ситораҳоро бенур карда буд.

Чунон ки дар миёни ин ҳама анҷуми фазлу дониш баъд аз Амир Хусрав кавкаби равшанибахше, ки ба назар меояд, ҳамоно Ҳоҷа Ҳасани Деҳлавист, ки ӯро ҳам бояд дастпарвардаи Амир ва аз таҷаллиёти ӯ донист.

Алоуддин барои Амир Хусрав солоне як ҳазор танга¹ муқаррар дошта буд ва Амир тамоми футӯҳоти Алоуддинро батафсил навишта, ки номи он «Ҳазоин-ул-футӯҳ» аст ва тафсили он хоҳад омад.

Дар соли 698 ҳиҷрӣ модари Амир, низ бародараш Ҳисомуддин, ҳар ду мурданд. Чунон ки дар «Лайлию Мачнун» шарҳи ин воқеаро дар марсияи хузнангезе нигоштааст. Ҷавоби «Панҷганҷ»-и Низомиро низ дар ҳамон таърих навишта ва ҳар як аз ин китобҳоро ба номи султон Алоуддин маънун сохтааст ва охир аз ҳама маснавии «Ҳашт биҳишт» аст, ки дар соли 701 ҳиҷрӣ ба поён расида.

Амир ин вақт ба дасти ҳазрати Ҳоҷа Низомиддини Авлиё байъат мекунад, ки мо тафсили онро дар оянда хоҳем навишт.

Султон Алоуддин пас аз 21 соли салтанат ба соли 716 ҳиҷрӣ даргузашт. Баъд аз ӯ писараш Шаҳобиддин се моҳ салтанат намуд ва баъд аз вай, яъне дар соли 717 ҳиҷрӣ, Қутбиддин Муборак ибни Алоуддини Халачӣ подшоҳ шуд. Гарчи ӯ ниҳоятдараҷа айёшу бемағз ва сабуксар буд, лекин аз Амир беш аз ҳама қадрдонӣ кард. Дар соли 718 ҳиҷрӣ, вақте ки Амир маснавии «Нуҳ сипеҳр»-ро ба номи вай навишт, амр шуд ҳамвазни фил рупия ба ӯ инъом доданд, чунон ки худи Амир аз забони Қутбиддин менависад:

*Ба таърих ҳамчун ман Искандаре
Кунад ҳар кӣ орошии дафтаре,*

¹ «Таърихи Фаришта», ғолибан бояд номи он сиккаи тилло бошад. (Муаллиф).

Маълум аст, барои дарбори як чунин подшоҳи адабдӯсту донишпарвар аз Амир Хусрав кӣ метавонад зиёда мавзуну барозанда бошад. Ё ҳам олим буд, ҳам фозил, ҳам муганнӣ, ҳам мутриб, ҳам адибу шоир ва, билохира, ба ҳамаи ҳунарҳо ораста будааст. Дар замони Муиззиддини Кайқубод султон Ҷалолуддин аз ҳамон авоил Амир Хусравро ба нигоҳи қадрдонӣ медид. Чунончи, ҳукуки қобилеро барои ӯ муқаррар дошта ва танпӯши худро ба ӯ иноят намуда, паҳлӯи хеш бар тахт нишонид ва ӯро надими хоси худ қарор дода ва мусхафдорӣ¹ ва мансаби аморатро ба вай дод. Ҷомаву камарбанд, ки либоси махсуси умарои қибор буд, барои ӯ муқаррар намуд ва ин ки Амир Хусрав ба лақаби «Амир» хонда мешавад, ҷиҳаташ ҳамин аст, ки гуфтам.

Амир тамоми футӯҳоти Ҷалолуддини Халачиро ба назм дароварда ва номи онро «Тоҷ-ул-футӯҳ» гузошт, тафсили он хоҳад омад. Ҷалолуддини Халачиро бародарзодааш дар соли 694 ҳиҷрӣ ба таври номардӣ ба қатл расонид ва худ бар тахт нишаст. Султон Алоуддин, агарчи ба дағову бераҳмӣ тахтро тасоҳуб намуд ва ниҳоятдараҷа сахтдилу хунхор буд, бо ин ҳол аз фармонравоёни боазму ирода ва шавкату ҷалол ба шумор меояд. Мо футӯҳоти ҳайратангез ва низ корномаҳои интизомии ӯро гузорда, таваҷҷуҳи худро ба футӯҳоти илмиву адабии ӯ, ки қобили бисе мулоҳиза аст, маътуф медорем. Дарбораш ҳамеша аз фуқаро, фузало, уламо, шуарову удабо маъмур буда, ки номи баъзе аз онҳо ба шарҳи зер аст:²

Қорӣ Фаҳриддини Нофила, Қозӣ Фаҳриддини Кирмонӣ, Мавлоно Насируддини Ғанӣ, Мавлоно Тоҷиддини Муқаддам, Қозӣ Зиёуддин, Мавлоно Заҳириддини Ланг, Мавлоно Заҳириддини Бехқарӣ, Қозӣ Зайниддин, Мавлоно Ширкатӣ, Мавлоно Насриддини Розӣ, Мавлоно Алоуддини Садри Шариф, Мавлоно Мирони Бобаки Калла, Мавлоно Начибуддин Биёнавӣ, Мавлоно Шамсуддин, Мавлоно Садриддин, Мавлоно Алоуддини Лоҳурӣ, Қозӣ Шамсиддини Козарунӣ, Мавлоно Шамсуддини Бахшӣ, Мавлоно Садриддини Пода, Мавлоно Муиниддини Лулуй, Мавлоно Ифтихоруддини Розӣ, Мавлоно Муйириддини Андарпатӣ, Мавлоно Начмиддин, Мавлоно Ҳамидуддини Булӯрӣ, Мавлоно Алоуддини Карг, Мавлоно Ҳусомиддини Сода, Муҳиддини Кошонӣ, Мавлоно Камолиддини Кулуй, Мавлоно Вачехуддини Кобулӣ, Мавлоно Минҳочиддин, Мавлоно Ҳисомуддини Калотӣ, Мавлоно Насируддини Бӯбӣ, Мавлоно Алоуддини Тоҷир, Мавлоно Каримуддини Ҷавҳарӣ, Мавлоно Муҳиббиддин, Мавлоно Бурҳониддини Бехқарӣ,

¹ Касест, ки хидмат гуздорани Қуръони маҷидро ба уҳда дошт, ӯро мусхафдор мегуфтанд. (Мутарҷим).

² Аз Бадоюнӣ маъхуз аст. (Муаллиф).

Ё дар ин тадбири оғаҳ не, ки тадбири фалак
Сафҳаи тадбирро хатти машият даркашид.
Ҷавқ-ҷавқ аз об бигзаитанду ногаҳ даррасид,
То чи соат буд, ки кофар бар сари лашикар кашид,

Марсияест тавил ва муштамил аст бар вақоеу гузоришҳои ҷанг ва қисмати охири он, ки марбут ба шаҳодати шоҳзода аст, ниҳоятдараҷа риққатангез мебошад.

Амир баъд аз ду сол ба нахве аз дасти тоториён раҳой ёфта, ба Дехлӣ баргашт ва дар марғи Хони Шаҳид марсияе, ки навишта буд, дар дарбори Ғиёсиддини Балабан рафта, онро хонд. Ҳузур бегоб шудаву хуш аз сари ҳама рафт ва султон ба қадре гирист, ки таб ориз шудаву билохира, аз садамаи он мурд.

Амир аз Дехлӣ ба Патёлӣ рафт ва дар канори Ганг сукунат ихтиёр намуд. Дар соли 686 ҳиҷрӣ султон Ғиёсиддини Балабан даргузашт ва дарбориён бар хилофи васияти ӯ навааш Кайқубод- писари Бугрохонро бар тахт нишонданд.

Кайқубод Амир Хусравро ба дарбор талабид, лекин чун зимомии умури салтанат дар дасти Низомиддин буда ва ӯ бо Амир хуб набуд, лизо аз қабули он сар боз зада, хидмати Хони Ҷаҳон, яке аз умарои давлатро, ихтиёр намуд.

Хони Ҷаҳон ба ҳукумати Авад таъйин гардид ва ӯ Амирро ҳам бо худ бурд, чунон ки худ дар «Қирон-ус-саъдайн» чунин мефармояд:

Хони Ҷаҳон Ҳотами муфлисинавоз,
Ғашт ба ақтои Авад сарфароз.
Ман, ки будам чоқари ӯ пеш аз он,
Қард қарам, он ҷӣ ки буд, беш аз он.
То зи чунон бахшиши хотирфиреб
Банда шуда лозимаи он рикеб.
Дар Авад аз бахшиши ӯ то ду сол
Ҳеч ғаму нола набуд аз мисол.
Дар Авадам бурд зи лутфи чунон,
Қист, ки аз лутф битобад инон.

То ду сол таваққуфаш дар Авад¹ тӯл кашид. Модараш, ки вайро зиёда аз ҳад дӯст медошт, дар Дехлӣ мезист, дар номаҳои худ аз фироқаш

¹ Номи яке аз вилоёти Ҳинд аст. (Мутарҷим).

изҳори бетобӣ менамуд ва навишт, ки бе ту натавонам зинда бимонам. Амир ҳам, ки ба модараш алокаи муфрит дошт, ночор тарки тааллуқот намуда, ба Дехлӣ назди модараш рафт. Чашми модар, ки ба вай афтод, беихтиёр шурӯъ ба гиря кард, чунон ки ҳамерӯяд:

*Модарам, он хастаи темори ман,
Чун назар афканд ба дидори ман,
Парда зи рӯи шафақат баргирифт,
Ашкфишинон ба барам даргирифт.*

Кайкубод, ки бар тахт нишаст, бинои айёшиву ҳавасрониро гузошт. Падараш Бугроҳон, ки дар Бангол буд ва вақте ки мутталеъ шуд, аз Бангол ҳаракат кард. Кайкубод ноҳалафӣ карда, бо падар муқобили намуд. Чунон ки лашкари фаровоне гирд оварда, аз Дехлӣ берун рафт. Байни роҳ мукотиботу пайғомоте радду бадал шуда, билохира, қазия ба сулҳ анҷомид ва Кайкубод ба Дехлӣ баргашт.

Амир Хусрав дар боби сулҳ ва иттиҳоди байни падару писар қасидае гуфт, ки чанд шеъри он ин аст:

*Зиҳӣ мулки хуш, чун ду султон яке шуд,
Зиҳӣ аҳди хуш, чун ду паймон яке шуд.
Писар подшоҳе, падар низ султон,
Кунун мулк бин, чун ду султон яке шуд.
Зи меҳри ҷаҳондориву подшоҳӣ
Ҷаҳонро ду шоҳи ҷаҳонбон яке шуд.
Яке носири аҳд Маҳмуд-султон,
Ки фармон-и дар чор аркон яке шуд.
Дигар шаҳ муиззи ҷаҳон Кайкубоде,
Ки дар забташ Эрону Тӯрон яке шуд.*

Кайкубод майл кард, ки ин воқеот ба назм дарбиёяд ва лизо Амиро хосту қазияро ба ӯ гуфт.¹ Амир ҳам дар муддати шаш моҳ «Қирон-ус-саъдайн»-ро навишт, ки мукотиботу мулоқотҳои падару писарро дар он батафсил нигоштааст.

Синни Амир ин вақт 36 сол буд (688 ҳиҷрӣ), чунон ки худ мефармояд:

*Сохта гашт аз равиши хоме
Аз паси шаи моҳ чунин номае.*

¹ «Бадоянӣ». (Муаллиф).

*Дар рамазон шуд ба саодат тамом,
Ёфт қирон номаи саъдайн ном.
Он чи ба таърих зи ҳиҷрат гузашт,
Буд сана шашсаду ҳаштоду ҳашт.
Соли ман имрӯз, агар баррасӣ,
Рост бигӯям, ҳама шаи буду сӣ.*

Кайкубод аз ифрот дар ҳавасронӣ бемор шуд ва баъд аз се соли салтанат ба соли 689 ҳиҷрӣ даргузашт ва ё кушта шуд ва писари хурдсол Шамсуддини Кайковус баъд аз ӯ бар тахт нишаст ва чун хеле хурдсол буд, баъд аз се моҳ умарои дарбор вайро аз тахт фуруд оварда зиндонӣ карданд. Чун дар он вақт аз ин хонадон шахсе, ки муддаии салтанат бошад, набуд, лизо аз миёни умарои турк Малик Фирӯз Шоистахони Халачӣ, ки умраш болиғ бар ҳафтод сол буд ва дар дарбор нуфузи босазо дошт, бар тахт ҷулус намуда ва ба Ҷалолуддини Халачӣ маъруф гардид. ӯ аз салотини боазамату иқтидор ба шумор омада ва ба илова соҳибзавқ, зарифуттабъу хушсухбат буд ва шеър ҳам мегуфт. Чунон ки Бадоянӣ ин ду байтро аз ӯ нақл кардааст:

*Он зулфи парешонат ҷӯлида намеҳоҳам,
В-он рӯи чу гулнорат тафсида намеҳоҳам.
Бе тираҳанат хоҳам як шаб ба канор ой,
Ҳон, бонги баланд аст ин, нӯшида намеҳоҳам.*

Аҳбобу мусочини ӯ тамом аз аҳли фазлу ҳунар ва арбоби шеъру адаб буданд, мисли Малик Точиддини Карҷӣ, Малик Фаҳриддин, Малик Азиуддин, Малик Қаробек, Малик Нусрат, Малик Ҳабиб, Малик Камолиддин, Абулмаолӣ, Малик Насриддини Мукронӣ, Малик Саъиддин ва Анис.

Ҳамчунин ашхоси барҷастае аз аҳли диroyту фазлро ба надимии худ интиҳоб карда буд, чунончи Точиддини Ироқӣ, Ҳоҷа Ҳасани Дехлавӣ, Муаййиди Ҷочармӣ, Муаййид, Амир Арслон, Ихтиёриддини Боқӣ аз надимони хоси вай буданд. Ҳатто соқиву муғанниву мутриб ҳам аз мардумони нухбаву барҷаста буданд, мисли Амир Хоса, Ҳамид Роча, Низом Муҳаммадшоҳ, Насирхон, Бехрӯз.¹

¹ Фаршта. (Муаллиф).

ваҷот ва гулҳои гуногун назмҳои мусалсал ва тавиле ёфт намешавад, ки сурати ин ашъро дар назар мучассам созад. Амир Хусрав ин нақсе, ки дар суҳансароии Машриқ буд, такмил намуда, дар «Қирон-ус-саъдайн» бештар даст ба ин гуна назмҳо задааст ва махсусан, хоста намунае аз ин навъ суҳан дода ва роҳро барои ояндагон боз карда бошад. Чунонки худ мефармояд:

*Буд дар андешаи ман чанд гоҳ,
К-аз дили донандаи ҳикматпаноҳ
Чанд сифат гӯяму обаи диҳам,
Маҷмаи авсоф хитобаи диҳам.
Тарзи суҳанро равиши нав диҳам,
Сиккаи ин мулк ба хусрав диҳам.
Сиккаи худ з-ин фани андешазой,
То нанишонам, нанишинам зи пой.
Васф на з-он гуна шуд аз дил бурун,
К-он дигареро ба дил ояд, ки чун.*

Ў номи ин навъ суҳанро «васфнигорӣ» ниҳода ва он номест ниҳоят-дараҷа мавзун, агарчи афсӯс аст, ки аз лиҳози завқу саликаи асру замон ранги комили табиат дар он наёмада, балки ба сурати мазмунофаринӣ (тахайюл) ва тақаллуф дароварда. Вале боз ҳар чӣ ҳаст, ғанимат аст.

Дар тавсифи коғаз:

*Коғази Шоминасабу¹ субҳфом,
Он ки шуд ороиши субҳаи зи Шом.
Содаҳарире, вале аслаи зи хеш,
Бо қасабу хаз шуда пайванду хеш.
Тойи ҳарир омада андар навард,
Турфа ҳарире, ки тавон ҷузв кард.
Омада аҷзои фароҳам зи об,²
Лек парокандагӣи ҳам зи об.
Баски шуд аз кӯбиши бисёр наст,
Пушт дуто гардадаи аз як шикаст.
Гаҳ бувад аз дастаи тегаи гузар,
Гаҳ диҳад аз тег ба микроз сар.*

¹ Маълум мешавад, ки то он вақт коғаз аз Шом меомадааст. (Муаллиф).

² Аз ин собит мешавад, ки ибтидо ҳам коғазро бад-ин гуна месохтанд, ки пунба ва тиккаҳои парчаро дар об ҳисонида ва мисли об онро сайёл бино мекарданд ва баъд хушк шуда ба сурати коғаз дармеоварданд. (Муаллиф).

дил канда ва ҳамаро тарк гуфт ва мунзавӣ гардид. Ақидаву иродаташ нисбат ба Хоҷа ба дараҷаи ишқ расида, ҳамеша бо ӯву мулозими хидмати ӯ буд ва гӯӣ ба дидораш зинда будааст.

Хоҷа Соҳиб низ алоқаи хосе ба вай дошта. Ҳатто мефармуд, агар қиёмат суол шавад, Низомиддин чӣ овардаӣ, Хусравро тақдим хоҳам намуд. Вақте ки дуо мекард, ба тарафи Хусрав ишора карда мегуфт: «Илоҳо, ба сӯзи синаи ин турк маро бубахш».

Як дафъа Хоҷа Соҳиб дар маҳалле, канори дарё нишаста, тарзи ибодати хиндувонро сайру тамошо мекард ва Амир Хусрав ҳам ҳузур дошт, Хоҷа фармуд, мебинед, ки:

Ҳар қавмрост роҳе, диневу қиблагоҳе.

Кулоҳи Хоҷа ин вақт қач будааст, Амир бад-он тараф ишора карда, бадохатан гуфт:

Мо қибла рост кардем бар тарфи қачкулоҳе.

Ҷаҳонгир дар «Тузуки Ҷаҳонгирӣ» менависад, ки дар маҷлиси ман қаввол¹ ин шеърро мехонд ва ман шаъни нузули онро пурсидам, Мулло Алиаҳмади Меҳркан воқеаро баён намуд. Мисраи охир, ки хатм мешавад, ҳолати мулло тағйир карда, то ин ҳад, ки ғаш карду бар замин афтод, нигоҳ кардам, дидам таслим шудааст.²

Хоҷа Соҳиб Амиро «Туркуллоҳ» мулаққаб сохта ва ӯро бад-ин лақаб хитоб менамуд ва Амир муқаррар аз он фахру мубоҳот карда, чунон ки дар қасидае, ки дар мадҳи Хоҷа суруда, аз ҷумла, мегӯяд:

*Бар забонат чун хитоби банда Туркуллоҳ рафт,
Дасти Туркуллоҳ гиру ҳам ба Аллоҳаш супор.*

Хоҷа васият карда буд, ки Хусравро паҳлуи қабри ӯ дафн кунанд ва инро ҳам мегуфт, ки агар дар як қабр раво буд ду ҳасад дафн кардан, ҳароина мегуфтам, ки ҳасади ӯро ҳам дар қабри ман бигзоранд.

Мақомоте, ки Амир дар тасаввуф эҳзор карда, мо онро наметавонем бифаҳмем ва наметавонем баён кунем. Албатта, ин қадар зоҳир ва ҳувайдост, ки аз ҳар шеъри Амир барқе, ки ломеъ аст, он барқ аз шарбории ҳамин водии Айман мебошад.

¹ Касе, ки дар маҷлиси самоъ овоз мехонад.

² «Тузуки Ҷаҳонгирӣ», сафҳаи 81, ҷопи Алигар. (Муаллиф).

Алоқаву ишқ ба Ҳасани Деҳлавӣ яке аз воқеоти муҳимми ҳаёти сӯфиёнаи ӯ мебошад. Ҳасан бисёр хушсурату қашанг ва пешааш нонвой буд. Амир дар айёми чавонӣ иттифоқан як рӯз чилави дӯконаш мегузашт, ашиаи офтоби чамол бар ӯ низ тобиш карда, ночор ҳамон ҷо истод ва пурсид: - Нонро ба чӣ қимат мефурӯшӣ? Ҳасан гуфт: - Дар як паллаи тарозу нон мегузорам ва ба харидор мегӯям, ки дар паллаи дигар зар бигзор ва ҳар вақт дидам, ки каффаи зар чарбид, он вақт нонро таҳвил медиҳам.

Амир гуфт: - Агар харидор муфлис бошад, чӣ мекуни? Гуфт: - Ивази зар дарду ниёз мегирам. Ин тарзу равиши суҳбат бештар Амиро беихтиёру мунчазиб кард. Фавран ба хидмати Ҳоҷа Низомиддини Авлиё шитофт ва қазияро нақл кард. Ҳасан ҳарчанд новакандозӣ карда буд, вале ҳудаш ҳам дар ин миёна шикор шуда, аз ҳамон вақт дуқонро баст ва ба хидмати Ҳоҷа Соҳиб расида, ба дилдодаи худ (Амир Хусрав) пайваст ва аз ҳамин тааллуқи хотиру сӯзи дарунӣ аксар пеши Ҳоҷа омадшуд мекард.¹

Алоқааш ба Амир ба пояе расид, ки оне аз ҳамдигар чудо намешуданд. Вақте ки Амир дохил дар хидмати Хони Шаҳид гардид, Ҳасан ҳам бо ӯ вориди хидмат шуд, чунончи дар Мултон, мавқе, ки тоториён хони номбурдари ҳалок карданд, Ҳасан ҳам бо Хусрав дар он мавқеъ ҳозир буданд. Билохира, ишқу алоқии ин ду тан бо ҳам аз парда берун омада ва сари забонҳо афтод, то ин ки мардум ба Хони Шаҳид шикоят карданд. Амир ғазале дар ин боб навишта ва, аз ҷумла, мегӯяд:

*3-ин дили худком кори ман ба расвой кашид,
Хусраво, фармони дил бурдан ҳамин бор оварад.*

Хони Шаҳид ба ҳаёли бадномӣ Ҳасанро аз мулоқот бо Амир манъ намуд, лекин ҳеч муассир воқеъ нашуд. Дар охир, Хон дар ғзаб шуда, ҳукм дод дастҳои Ҳасанро мушаллақ карданд ва ӯ аз ҳамон ҷо рост ба назди Амир Хусрав рафт. Хони Шаҳид бохабар шуда, ниҳоятдараҷа мутаҳаййир гардид. Амиро эҳзор карда ва шарҳи қазияро аз ӯ хост. Вай даст аз остин берун оварда, гуфт:

Гувоҳи ошиқи содиқ дар остин бошад.

¹ Ин мавзӯ дар аксари таворих ва тазокир нақл шуда, лекин «Баҳористони суҳан» онро тақзиб мекунад ва ин иборати Шайх Абдулҳақ Муҳаммади Деҳлавиро нақл кардааст: «Ба қиёс чунин дар меояд, ки Ҳасанро нисбат ба Амир Хусрав гунаи тақаддум бошад, чи Амир Ҳасанро дар мадҳи султон Ғиёсиддини Балабан қасоиди ғаррост ва дар каломии Амир Хусрав дар мадҳи султон камтар чизе метавон ёфт». (Муаллиф).

1. Дар арабӣ зиҳфотест, ки агар онҳо дар форсӣ бошанд, калом номавзун дармеояд ва аз ин собит мешавад, ки авзони форсӣ ба қисме мунзабиту латифанд, ки заррае таҳаммули каму бешеро натавонанд кард.

2. Дар забони тозӣ барои ҳар чизе як-як вожаҳои адидаи мутародиф вучуд дорад ва бад-ин ҷиҳат шоириву суҳансарой осон аст. Як лафз, вақте ки барои як баҳр ё вазне мавзун дарнаёмад, лафзи дигар мавҷуд аст ва метавон аз он истифода кард, баръакс, дар форсӣ, ки алфози он ниҳоятдараҷа маҳдуд мебошад ва бо вучуди ин майдони суҳанварӣ бар суҳанпардозони форсӣ танг нест».

3. Дар забони тозӣ фақат қофия аст, радиф нест.

Акнун мулоҳиза кунед, ки забони тозӣ аз чандин роҳ басту вусъат дорад. Аввалан, доираи вазн ба қадре зиёд аст, ки ба ҷои ҳар лафзе мешавад лафзи дигарро ба кор бурд ва аммо радиф ва он аслан ҳеч лозим нест, балки он чи ҳаст, сарфи қофия асту бас. Ва ҳар қадар қофия ба даст омад, мешавад ҳамонро гирифт ва пеш рафт. Ва бо вучуди тамоми ин вусъату басте, ки гуфта шуд, боз суҳани тозӣ бар форсӣ наметавонад ғолиб ояд».

Илова бар ин як шоири араб ҳар гоҳ ба Эрон биёяд ва солҳо дар ин ҷо таваққуф кунад, боз дар забони форсӣ наметавонад шеър гӯяд. Лекин шоири эронӣ бетакаллуф дар арабӣ суҳансарой мекунад».

Замахшарӣ ва Сибвайҳ тамоман эронӣ буданд, лекин дар забондонӣ аз араби арбо(?) камӣ надоштанд. Ё вачҳи тарҷеҳу бартариӣ форсиро навишта мегӯяд, ки вачҳи зиёдтаре ҳастанд, ки мо онҳоро бад-ин ҷиҳат аз қалам андохтем, то як нафар дар пардаи таассуби мазҳабӣ бинои мухолифатро нагузорад».

Аммо хусусиёту мумаййизоти Амир Хусрав дар фанни шоирӣ. Инак, мо шарҳи онро дар зер аз назари хонандагон мегузaronем:

1. Суҳансароёне, ки дар Эрон гузаштаанд, маҳорати ҳар қадам дар навъи хосе аз суҳан будааст. Масалан, Фирдавсӣ ва Низомӣ дар маснавӣ, Анварӣ ва Камол дар қасоид, Саъдӣ ва Ҳофиз дар ғазал. Вале, вақте ки онҳо ҳар қадам дар навъи дигар ворид мешуданд, суҳанонашон аз лутф меафтод. Бар хилофи Амир Хусрав, ки дар ҳамаи ақсоми суҳан аз қабилӣ қасоид, ғазал, маснавӣ яқсон маҳорат доштааст.

Дар маснавӣ, баъд аз Низомӣ, қасе то ба имрӯз ба пояи ӯ наёмадааст. Дар ғазал бо Саъдӣ ҳамдӯш аст. Дар қасоид шуҳрати чандоне надорад, вале каломаш мавҷуд аст, бардоред, муқоиса кунед ва бубинед, ки аз Заҳиру Камол як қадам ақиб нест. Тафсиلى он хоҳад омад.

2. Яке аз эътирозоти ворида бар шеърӯ шоирии Машриқ ин аст, ки дар ашёи хос, мисли қалам, қоғаз, киштӣ, дарё, суроҳӣ, ҷом ё дар ме-

Ў баъд аз зикри ин шурут мефармояд: ман дар ҳақиқат устод нестам ва лизо аз шурути ҷаҳоргона дар ман фақат ду шарт ёфт мешавад, яъне сирқат намекунам ва дигар, каломам ба тариқаи арбоби ваъзу тасаввуф нест ва аммо он ду шарт, ки ман фоқиди он мебошам, аввалан мучиди тарзи ҳосе нестам, дувум ин ки каломам аз лағзиш холӣ нест. Ва, инак, мо айнӣ иборати ўро дар зер нақл мекунем:

«Бандаро аз он ҷаҳор шартӣ устодӣ, ки гуфта шуд, аввалшарт, ки малики тарз аст бар ҳукми мочарое, ки дар маҷрои қалам ҷараён ёфт, ки чандин устодро мутобеи калимот будаам»

*Чун насрави тарзи ҳар саводам.
Пас, шогирдам, на устодам.*

Ва шартӣ дувум он, ки дар нофаи савод бўӣ хато набошад, аз он низ дам натавонам зад, ки назми банда, агарчи бештар равон аст, аммо ҷо ба ҷо дар ғазал лағзидане ҳам ҳаст. Дар ин ду шарт муътарифам, ки аз лофи устодӣ куръа ба фол натавонам ғалтонид».

Оё дар беолоишӣ ва инсофхоҳӣ мешавад мисоле аз ин болотар дар дунё пайдо кард? Оё барои хурдагириву интиқоди каломи Амир он чист, ки битавонад зиёда аз ин далели роҳ бошад?

Амир инро махсусан хотирнишон сохтааст, ки дар ҳар як аз аснофи сухан пайрави кӣ мебошад ва шарҳи он бад-ин қарор аст:

Ғазал – Саъдӣ.

Маснавӣ – Низомӣ.

Мавоизу ҳикам – Саной ва Ҳоконӣ.

Қасоид – Разиюддини Нишопурӣ ва Камол Исмоили Халлоқулмаонӣ.

Аммо лағзишҳо. Кӣ онҳоро нишон дода? Ва кӣ метавонад дар ин боб сухан гӯяд? Нигоранда ба қалами қосири худ ҳамин қадар менависад, ки дар баъзе калом («Қирон-ус-саъдайн» ва «Эъҷози хусравӣ») риояти лафзӣ аз ҳад таҷовуз карда, ҳатто дар баъзе маворид қор ба тақаллуфу тасаннуъ кашидааст.

Амир дар дебочаи девонҳои худаш матолиби зиёде роҷеъ ба шеър шоирӣ навишта, ки мешавад аз онҳо дар ин фан натоиҷи судманде гирифт. Дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» роҷеъ ба ин мавзӯ, ки дар миёни шоирии форсӣ ва арабӣ қадом як арҷаҳ аз он дигар аст, шарҳе нигошта, дар охир сухани форсиро бар тозӣ фазилату бартарӣ додааст ва даилоле, ки барои он оварда, бад-ин қарор аст:

Дид, ҳамон мавзеи дасти Ҳасан, ки шаллоқ хурда буд, бар дасти Хусрав ҳам асари он намудор аст.¹

Чун тазкираи Ҳасанро мо ҷудогона нахоҳем навишт ва ў дар қисмати ғазал хидмате басазо намуда, лизо роҷеъ ба шайдоии вай дар ин ҷо, яъне дар тазкираи Амир Хусрав ин ашъорро нақл мекунем:

*Халқ гӯянд дил аз сабр ба ҷо овар боз,
Эй дил, аз сабр нишоне деҳ, агар ҷое ҳаст.
Эй, ки наззори девона накардӣ ҳаргиз,
Қадаме ранҷа кун ин сӯй, ки расвое ҳаст.*

*Бар чун ту касе дигар гузидан,
Кори дигар аст, кори ман нест.
Гуфтӣ, ки ҷаро ҷудой аз ман,
Ин аз фалак аст, аз Ҳасан нест.*

*Боз ин дилам ба сӯи дилором меравад,
Аз дом ҷаста, боз суи дом меравад.
Айём дарнаёмада бо мо ба дӯстӣ
В-он шӯҳ ҳам ба сирати айём меравад.*

*Эй Ҳоҷа, дар маҳаллаи тақво қиём гир,
Дар кӯйи ошиқӣ натавон неқном шуд.
Ақлам, ки зин бар аблақи айём мениҳод,
Охир ба тозиёнаи ишқи ту ром шуд.*

*Турфа сару қорест, ки бо ваъдаи маъшук
Собир натавон бӯду тақозо натавон кард.*

¹ Тамоми ин матолиб дар «Таърихи Фаришта» дар тазкираи Амир Хусрав мазкур аст, лекин қазияи ахирро кӣ метавонад қабул намояд? (Муаллиф).

*Аз Ҳасан ин чи суол аст, ки маъшуқи ту кист,
Ин суханро чи ҷавоб аст, ту ҳам медонӣ.*

*Ду-се бор бо ту гуфтам, ки маро ба ҳеч бистон,
Нашуд иттифоқ, шояд, ки ба ин баҳо гаронам.*

*Талх кардам ҷаҳониёнро хоб
З-он дуоҳо, ки мустаҷоб набуд.
Эй Ҳасан, ёр гар хатое кард,
Ҳам шиқоят аз ӯ савоб набуд.*

*Ба тақво номи некӯ бурда будам,
Накӯрӯён маро бадном карданд.*

*Гуфтӣ, ки чаро ҳоли дили хеш нагӯӣ,
Ман худ қунам огоз, ба поён кӣ расонад?*

Аз ин ашъори хуб мешавад донист, ки он поя аз сӯзу гудоз ва чӯшу хурӯше, ки дар каломи ӯ вучуд дорад, ҳатто дар куштаи муҳаббати вай (Амир Хусрав) ҳам ёфт намешавад.

Ҷомеият ва камолот. Бояд донист, ки дар Ҳинд аз шашсад сол ба ин тараф касе ба ҷомеии Амир Хусрав наомадааст ва агар рост гуфта шавад, дар Эрон ва мамолики Усмонӣ ҳам дар тӯли муддати ҳазор сол, агар касоне бад-ин ҷомея ва дороии ин ҳама камолоту хунарҳои гуногун пайдо шуда бошанд, ангуштшумор ва фақат яке дучор хоҳад буд. Шумо як шоири танҳоро дар назар бигиред, воқеан дар ҷомеияти ӯ хайрат хоҳед намуд. Фирдавсӣ, Саъдӣ, Анварӣ, Ҳофиз, Урфӣ, Назирӣ, бешубҳа, Кайу Ҷами иқлими суҳан мебошанд, лекин ҳудуди ҳукумати ҳар як аз онҳо маҳдуд ба иқлиме хос буда ва аз он таҷовуз намекунад. Фирдавсӣ аз маснавӣ ҷилавтар наметавонад биравад, Саъдӣ даст ба қасида натавонад зад, Анварӣ ба маснавию ғазал ошно нест, Ҳофиз, Урфӣ, Назирӣ аз доираи ғазал наметавонанд қадаме ба хориҷ бардоранд. Лекин дар ҷаҳонгирии Хусрав ғазал, маснавӣ, қасида, рубоӣ ҳамагӣ дохил мебошанд ва бахшҳои кӯчаки суҳан ҳам аз қабилӣ тазмин, мустазод, саноеу бадоеъ ва он ба қадарест, ки аз шумор хориҷ мебошад. Аз лиҳози теъдо-

Нисбат ба Низомӣ дар «Лайлию Маҷнун» менависад:

*Зинда-ст ба маънӣ устодам
В-ар нест, манаи ҳаёт додам.*

Ғараз, Амир ҳеч вақт аз устодии устодони шеър адаб инкор нана-муда, балки нисбат ба тамоми онҳо ниҳояти адабро риоят мекардааст. Аммо дар «Матлаъ-ул-анвор» чизе, ки гуфта, бояд донист, ки он як чӯши фаҳрияи иттифоқист, ки аз он таҳқири Низомӣ манзур набудааст.

Дар мавзӯи суҳанвариӣ Амир чизе, ки аз ҳама ғарибтар аст, ин ки ӯ каломашро худ интиқод карда ва тавре хурдагирӣ мекунад, ки душман-тарини душманони ӯ ҳам ин тавр айбу хурда намегиранд.

Дар «Қирон-ус-саъдайн» шарҳе аз аҳволи Кайкубод ва Бугроҳон навиштааст. Лекин асли воқеаро аз назар дур сохта, дар таърифи як ришта чизҳои дигар ба қадре масруф шуда, ки силсилаи воқеот ба кулӣ аз ҳам гусаста ва калом ниҳоятдараҷа берабт ба назар мерасад ва ӯ худ ин айбро чунин зоҳир ва бармало мекунад.

*Васф бар он гуна фурӯ рондаам,
К-аз гарази қисса фурӯ мондаам.
Айб чунон нест, ки бинҳуфтаам,
К-он чи бигӯянд, ҳама гуфтаам.
Чун манаи андар қалби кони хеш,
Муътарифи аҷз ба нуқсони хеш.
Айб яке нест, ки ҷӯянд боз,
Чун ҳама айб аст, чи гӯянд боз.*

Дар дебочаи «Гуррат-ул-камол» менависад, ки шоирӣ чандин қисм мешавад:

1. Устоди тамои: ва он касест, ки мухтареи тарзу равиши ҳосе бошад, мисли Ҳаким Саной, Анварӣ, Заҳир, Низомӣ.

2. Устоди нимтамои: худ мӯҷиди тарзи ҳосе нест, лекин пайрави ше-ваву тарзи ҳосе буда ва дар он ба дараҷаи камол расида бошад.

3. Сорик, ки маониву мазомини дигаронро дастбурд мекунад.

Баъд менависад, ки устодӣ ҷаҳор шарт дорад:

1. Мухтареи тарзи ҳосе бошад.

2. Каломаш рӯи услуби шуаро буда бошад, ба тариқаи сӯфиён ва воизон нарафта, аз лағзишу иштибоҳот маҳфуз бошад.

Дар истифода аз Шайх Саъдӣ ишора мекунад:

*Хусрави сармаст андар соғари маънӣ бирехт
Шира аз хумхонаи масте, ки дар Шероз буд.*

Дар «Таърихи фаришта» мазкур аст, ки Хусрав дар гурури чавонӣ нисбат ба аксари устодон густохӣ мекард, чунончи, вақте ки «Матлаъ-ул-анвор»-ро менавишт, ин шеърро гуфт:

*Кавкабаи хусравиям шуд баланд,
Зилзила дар гӯри Низомӣ фиканд.*

Ин ҷо шамшере аз ғайб зоҳир шуда ва ба тарафи Хусрав пеш рафт. Хусрав номи Хоҷа Низомиддин Авлиёро бурда, дафъатан дасте намудор шуд ва ӯ остин чилави шамшер кард. Шамшер остинро бурида рафт ба дарахти уннобе, ки буд, пайваст. Вале ин воқеа ҳар қадар, ки муҳолиф ба ақлу мантиқ аст, ҳамон қадар ҳам муҳолиф бо таърих мебошад. Хусрав «Матлаъ-ул-анвор»-ро дар соли 698 ҳиҷрӣ навишта. Ин вақт синнаш болиғ ба 47 сол будааст ва ин кучо давраи шубобу чавонист! Ӯ «Гуррат-ул-камол»-ро дар давраи шубоб мураттаб сохта ва дар дебоҷаи он сареҳан менависад, ки ман дар маснавӣ пайраву шогирди Низомӣ мебошам. Ва дар ҳамин замон «Қирон-ус-саъдайн»-ро навишта ва дар он чунин мегӯяд:

*Назми Низомӣ ба латофат чу дур
В-аз дури ӯ сар ба сар офоқ пур.
Пухта аз ӯ шуд чу маонӣ тамом,
Хом бувад пухтани савдои хом.
Нагзар аз ин хона, ки ҷойи ту нест
В-ин раҳи борик ба пойи ту нест.
Колбаде дориву ҷон андар ӯст,
Ҳарчи ту донӣ, беҳ аз он андар ӯст.
То бувад ин сикка ба олам дуруст,
Бар тани ту кай бувад ин шукқа чуст.
Маснавӣ ӯрост, саное бигӯй,
Бишнаваи аз дуру дуо бигӯй.
Ин ҳама з-инсоф нигар, зӯр нест,
Гар ту набинӣ, дигаре кӯр нест.*

ди ашъор ҳам бихоҳед, мулоҳиза кунед, аҳаде бо ӯ наметавонад дар ин хусус ҳамсарӣ намояд. Ашъори Фирдавсӣ каму беш шаст ҳазор мебошад. Соиб зиёда аз як сад ҳазор шеър дорад, лекин Амир Хусрав каломаш болиғ бар чандсад ҳазор мебошад. Дар аксари тазокир, ба истиноди худи Амир Хусрав, мазкур аст, ки каломаш аз сесад ҳазор бештар ва аз чаҳорсад ҳазор камтар аст. Лекин дар ин ҷо суитафохуме, ки шуда, ин аст, ки Амир Хусрав ба лафз абёт навишта ва байт ба истилоҳи қудамо як сатрро гӯянд, чунон ки дар навиштаҷоти марбута ба наср аз ин тасреҳот ҷо ба ҷо дида мешавад, ки мегӯянд, он ин қадар абёт мебошад.

Гузашта аз ҳамаи инҳо Авҳадӣ дар «Ғурафот» навишта, ки аз таровишҳои таъби Амир он қадаре, ки дар форсӣ ҳаст, ҳамон қадар ҳам дар бурҷи баҳоко (яке аз забонҳои бумии Ҳинд) вучуд дорад. Афсӯс, ки имрӯз аз ин маҷмӯа ҳатто ному нишоне ҳам нест.

Дар илм ба алсинаи мухталиф аввалан форсӣ ва туркӣ забони аслии ӯст. Дар арабӣ бо удабони араб ҳамсар мебошад.

Дар санскрит яди басазо дорад, чунон ки дар маснавии «Нуҳ си-пехр» дар лаҳни шикастанафсӣ аз он зикр карда мегӯяд:

Ман қадаре бар сари ин кор шудам.

Баъд аз шеърӯ шоирӣ пояи насру насрнависии ӯст, ки то он вақт касе қоидаву усуле барои он мураттаб ва барқарор накарда буд. Вале ин мард китобе мустақил мавсум ба «Эъҷози хусравӣ» дар се ҷилд навишт. Агарчи афсӯс аст, ки ӯ бештар маҳораташро дар саноеу бадоеъ ба кор бурда, лекин нубуғ ё қувваи ибдоу ибтикорашро кӣ метавонад инкор намояд?!

Дар мусикӣ то ин поя маҳорат пайдо намуд, ки ба «Нояк» мулаққаб гардид, ки баъд аз ӯ касе то ба имрӯз натавониста чунин лақабе таҳсил намояд. Шарҳи он дар оянда таҳти унвони ҷудогона хоҳад омад.

Ӯ бо доштани ин ҳама машоғили гуногун, вақте ки ба фақру тасаввуф мерасад, ба қадре вораста аст, ки гӯй аз тамоми моддиву моддиёт қатъи алоқа намуда ва ба кулӣ мустағриқ дар олами қудс мебошад. Зикри он низ таҳти унвони ҷудогона биёяд.

Ва бо васфи аҳвол, вақте ки ба ин қисмат назар меафканем, ки ӯ барои расидан ба ин ҳама машоғил ва умур чӣ қадар вақт лозим доштааст, воқеан дучори бухту ҳайрат мешавем. Ин мард дар оғози умр дорои шуғли давлатӣ буда, тамоми рӯзро маҷбур буд дар дарбор сари хидмат ҳозир бошад ва коре ҳам, ки ба ӯ муҳаввал буд, шоирӣ ва суҳансароӣ набуд, балки машоғил ва корҳои дигар будааст, чунон ки дар хотимаи «Лайлию Маҷнун» мегӯяд:

*Мискин мани мустаманди мадҳуш
Аз сӯхтагӣ чу деги пурҷӯш.
Шаб то саҳару зи субҳ то шом
Дар гӯшаи ғам нагирам ором.
Бошам зи барои нафси худрой
Пеши чу худе ситода бар пой.
То хун наравад зи пой то сар,
Дастам нашавад зи оби кас тар.*

Бо дар назар гирифтани маротиби мазкураи боло, агар соней кудрат бар хилқату офариниши ӯ ноз кунад, чандон номавзун нахоҳад буд.

Мусиқӣ. Завқи саршори ӯ, ки ба ин фанни зариф таваҷҷуҳ намуд, дар андак замоне онро ба пояе расонид, ки аз шашсад сол ба ин тараф ҳам касе дар Ҳинд ҳампояи ӯ пайдо нашудааст. Дар замони вай Нояки Гупол дар тамоми Ҳиндустон устои мусиқӣ шинохта шуда, касе болодасти ӯ набудааст. Ҳазору дувист шогирд дошт, ки сангосан, яъне тахти ӯро махсусан бар дӯш мегирифтанд ва мебурданд. Шухраташ ба самъи султон Алоуддини Халачӣ расид ва ӯро ба дарбор талабид. Амир ба султон арз кард, ки ман худамро зери тахт пинҳон мекунам, ба Нояки-Гупол фармони хондан дода шавад. Ба ҳамин тартиб Нояк дар шаш чаласаи мухталиф шоҳкорҳое, ки дошт, ҳамаро ба харҷ дод. Дар чаласаи ҳафтум Амир ҳам шогирдонашро бардошта ба дарбор ҳозир шуд. Гупол овозаи Амиро шунида буд, ишора кард, бихонад. Ӯ маъзарат хост ва гуфт: Ман муғул ҳастам, чандон маҳорате дар овози ҳиндустонӣ надорам. Хуб аст Шумо оғоз кунед, он вақт ман ҳам арз хоҳам кард. Гупол шурӯъ ба хондан намуд. Амир гуфт: Ман худам ин овозро аз пеш танзим кардам. Ин бигуфту шурӯъ ба хондани он мақом намуд. Хуб ҳам аз уҳда баромад. Гупол ба оҳанги дигар пардохт. Амир гуфт: Инро ҳам ман шахсан тартиб додаам ва шурӯъ ба хондани он намуд.

Ғараз, Гупол ҳар оҳангу мақоме, ки менавохт, Амир онро аз ихтирооти худаш қалам меод. То ин ки гуфт: Инҳое, ки хонда шуд аз оҳангҳои бозорӣ буда. Инак мақомро, ки аз ибтикороти эҷодоти ҳоси ман аст, гӯш бидихед, меҳонам. Ва шурӯъ ба хондан намуд ба тавре, ки Гуполро дучори бухту ҳайрат сохт.¹

¹ Дар миёни уламои Оламгир (номи яке аз фармонравоёни муғул дар Ҳинд) Факируллоҳ, мулаққаб ба Сайфхон як нафар машҳур ба Амир ва ҳамон касе, ки Носиралӣ дар шаъни он мегӯяд:

*Гуфтугӯи тӯтӣ аз оина меҳезад, Алӣ,
Ғар набошад Сайфхон, моро нафас даркор нест.*

*Дид ҳар нуктаро рақам ба рақам,
Ранҷ бар худ ниҳоду миннат ҳам.
Назаре тез карду мӯйшикоф,
Не ба амё назорае ба газоф.
Ин дақиқ, ки шуд зи мағзаи нӯст,
Мӯ ба мӯ шеърбезкардаи ӯст.
Шамъи ман ёфта зиё аз вай,
Миси ман ғашта кимиё аз вай.
Ҳарчи ӯ гуфт, ман ниҳодам гӯш,
Баркашидам магас зи шарбати нӯш.
В-он чи бинмуду ман наҷустам пай,
Айби он бар ман аст, не бар вай.
Ё раб, ӯ чун зи панҷ номаи ман
Бурд берун хатои хомаи ман.
Номаи ӯ, ки ҳарзи ҷонаи бод,
Дар қиёмат хати амонаи бод.*

Аз ашъори охир бармеояд, ки маснавии панҷгона ислоҳшудаи Шаҳоб аст ва ин ҳам маълум мешавад, ки Амир ҳеҷ вақт ҳозир набуд, ки муқаллиди сирф бошад. Дар ҳар ҷо ваҷҳи ислоҳ ба назараш нодуруст меомад, таслими устод намешуд ва раъйашро тасдиқ наменамуд, ҳарчанд дар ин ҷо низ назокату одобро мувофиқ мекард:

Айби он бар ман аст, не бар вай.

Ва ин ҷои таваҷҷуҳ аст. Устоде, ки мисли Хусрав шоире дар доманаш тарбият ёфта ва ба рушду камол расидааст, имрӯз ҳатто ному нишоне аз он устод маълум нест.

Ин мард, гузашта аз устодони муосир, аз устодони қадим ҳам истифодаи зиёд намудааст. Ӯ девони онҳоро пеши рӯи худ гузошта, суҳан мегуфт ва аз онҳо бад-он гуна фоида ҳосил мекард, ки шогирде аз устоди зинда шоириву суҳанварӣ меомӯзад ва рӯи ин асл аст, ки дар «Лайлию Мачнун» нисбат ба Низомӣ мегӯяд:

*Зинда-ст ба маънӣ устодам
В-ар нест, манаи ҳаёт додам.*

Озарӣ дар «Чавоҳир-ул-асрор» навиштааст, ки Шайх Саъдӣ барои мулоқоти Хусрав ҳаракат карда, ба Дехлӣ рафт. Агарчи ин ривоят қарини қиёс нест, чунон ки баъзе тазкиранависон сароҳатан онро инкор намудаанд, мааҳозо, аз он ин қадар собит мешавад, ки ба ақидаи Озарӣ Хусрав дорои чунин рутбаву мақоме буд, ки Саъдӣ барои мулоқоти ӯ ба Ҳинд рафтааст. Вале ин қисматро тамоми муаррихон ва тазкиранависон тасдиқ доранд, ки Султон Шаҳид Саъдиро аз Шероз талабид, ӯ ба узри пирӣ маъзарат хост ва навишт, ки Хусрав чавҳари қобилест, лозим аст дар тарбияти ӯ бикӯшед. Ва он вақт синни Хусрав беш аз сию ду сол набуд. Бо ин ҳол баъзе шуарои эронӣ натавониста дар ин ҷо таассуби қавмиро мастур дорад, чунон ки Убайд, як нафар аз шуарои муосири Амир, мегӯяд:¹

*Ғалат афтод Хусравро зи хомӣ,
Ки сикбо пӯхт дар деги Низомӣ.*

Шоирӣ Амир табиӣ ва аз модар шоир пайдо шуда буд. Падар ва чаддаш ҳеч сару коре бо шеърӯ шоирӣ надоштанд. Маазолик, дандони шираш ханӯз наафтода буд, ки аз забонаш беихтиёр каломи мавзун хориҷ мешавад. Худаш дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» менависад: «Дар он сифари син, ки дандон меафтод, сухан мегуфтам ва гавҳар аз даҳонам мерехт». Ва дар девони «Тухфат-ус-сиғар» чунин менависад: «Чун маро устодӣ сар омад, бар сар наомада буд, ки бар сари дақоқиқ дол шудӣ ва оҳуи мушқбори қаламро аз саводи Хито боз овардӣ».

То як муддате ҳамин тавр аз пеши худ шеър мегуфт, ба ҷои устод девони устодонро пеши рӯ мегузурду татаббуъ мекард. Девонеро, ки мутолиаву баррасӣ мекард, рӯи ҳамон ва бад-он равиш шеър мегуфт. Каломи Хоқониро хонда, ба назараш бисёр муғлақ омад. Алфозашро ҳал намуд, лекин дар худ «Тухфат-ус-сиғар» менависад: «Татаббуъи он муяссар нашуд». Девони аввал ба кулӣ беислоҳ монд. Ҳатто онро мураббаъ ҳам нахост бикунанд. Лекин маҳзи хоҳири бародараш маҷбур ба ин кор гардид.

Аммо ахиран шурӯъ кард каломашро аз назари устодон бигзаронд, чунон ки дар хотимаи «Ҳашт биҳишт» тасреҳ мекунад, ки ин китоб ислоҳёфтаи Шаҳоб аст. Ибтидо аз Шаҳоб таъриф карда, сипас чунин мегӯяд:

*Ман бад-ӯ арза карда номаи хеш,
Ӯ ба ислоҳ ронд хомаи хеш.*

¹ Бадюний, ҷилди аввал, сафҳаи 222 ва 223. (Муаллиф).

Амир Хусрав илова бар ҳиндӣ, дар оҳангу овозҳои форсӣ ҳам маҳорат дошта ва лизо ин ду мусиқиро ба ҳам таркиб дода, олами тозае пайдо овардааст. Ӯ худ пардахову оҳангҳои зиёде ихтироъ кардааст.¹

Дар китоби «Рогдарпун» мазкур аст, ки Амир дар ихтирои баъзе аз ин оҳангҳо бехтарин шохкори мусиқидонии худро ба харҷ дода, вале дар бақия фақат номи онҳоро иваз кардааст. Ва махсусан, иддаи зиёде аз ин оҳангҳоро ном бурда, мегӯяд: «Онҳо пеш аз Амир набуданд, балки тамоман аз ибтикороти хоси вай мебошанд».

Муаллафот. Дар «Нафаҳот-ул-унс» менависад, ки Амир Хусрав наваду ду китоб таълиф кардааст ва ин ҳам машҳур аст, ки Амир худаш дар чандин китоб тасреҳ кардааст, ки ашъоре ки гуфта, аз понсад ҳазор камтар ва аз чаҳорсад ҳазор бештар мебошанд.

Авҳадӣ дар «Ғуфарот» менависад: «Аз таровишҳои таъби Амир Хусрав ин қадаре, ки дар форсӣ ба мо расида, ҳамон қадар, балки бештар дар забони ҳиндӣ мавҷуд аст.

Қасрати таълифоти Амиро кӣ метавонад инкор кунад? Лекин баёни боло аз муҳолиға ҳолӣ нест. Чаҳорсад-понсад ҳазор шеър қайфияташ ин аст, ки дар қадим сатрро байт мегуфтанд ва ин истеъмол хеле зиёд ривож дошт ва, бинобар ин, маҷмӯи тоълифоту таровишҳои таъби ӯ чаҳорсад ё понсад ҳазор сатр бошад, чандон ҷойи таъҷуб нест, вале нависандагон байту шеърро муродиф фаҳмида, ба ҷои байт шеър навиштаанд. Хоса, каломи ҳиндӣ ӯ чун мудавван нашудааст, мавқеъ барои газофа комилан мусоид ва замина муҳайё будааст. Ба ҳар ҳол кутубу таълифоте, ки имрӯз аз Амир ёфт мешаванд, онҳо ҳам кам нестанд ва тафсили он ба қарори зер аст:

Девони² «Тухфат-ус-сиғар». Худ дар дебочаи он менависад, ки он аввалин девони ӯ ва он ҷӣ аз таъби ӯ аз синни 16 то 19-солагӣ хориҷ шуда, тамом дар он дарҷ аст.

Дар мусиқӣ яди басадо дошту китобе мустанад дар фанни мусиқӣ мавсум ба «Монаки суҳал»-ро ба форсӣ тарҷума намуда ва матолибе ҳам бар он изофа кардааст. Як нусхаи он назди ман ва нусхаи дигар дар китобхонаи Надва мавҷуд мебошад. Ин қиссаи Гулол бо ихтироъоти ибтикороти Амир Хусравро, ки ба зикри он пардохта шуд, ман аз он китоб иқтибос кардам. (Муаллиф).

¹ Асомии ин пардаҳо ва оҳангҳо, ки иддаи онҳо болиғ бар 13 мешавад, бо шарҳи таркиби ҳар як аз онҳоро муаллиф зикр карда, вале чун ағлаби ин асоми ҳиндӣ ва барои форсизабонон дилчасб набуда ва илова, бино ба гуфтаи муаллиф, дар забти онҳо ағлоту иштибоҳот рух дода буд, лизо, аз тарҷумаи онҳо сарфи назар кардам. (Муаллиф).

² Амир дар дебочаи «Чаҳор девон»-и худ дар боби таълифоте ҳам гузоришҳое додааст. «Тухфат-ус-сиғар» ва «Ғуррат-ул-камол» ҷилави ман рӯи мизи таҳрир гузурда шудаанд. Дебочаи «Де-

Девони «Васат-ул-хаёт». Байни 20-у 23 ило 34-солагии онро гуфта, мадоеҳи султони шаҳид ва ғайра дар он дарҷ аст.

«Гуррат-ул-камол». Девонест, ки ба исрори бародараш Алоуддин Алии хаттот мураттаб карда ва он дар 43-солагӣ, яъне аз соли 685 то 695 ҳичрӣ (тақрибан) аз табъаш таровиш шудааст. Дар дебочаи мухтасаре аз савонеҳи зиндагии худро нигоштааст, қасоиди мадҳияест аз султон Муъизиддини Кайқубод ва Ҷалолуддини Халачӣ, дар ду ҳафта онро тартиб дода ва дебочаи онро навиштааст.

«Бақияи нақия». Каломи айёми пирии ӯст ва таърихи таълиф маълум нест, лекин марсияи султон Алоуддини Халачӣ дар он мавҷуд аст ва лизо онро лоақал каломи то соли 715 ҳичрии ӯ бояд донист.

«Ниҳоят-ул-камол». Панҷумин девони ӯ мебошад ва дар он илова бар ғазалиёт, марсияи Қутбиддини Мубораки Халачӣ, мутаваффо дар соли 720 ва низ мадоеҳи валиаҳди ӯ мавҷуд аст. Дар як қасида аз воқеоти соли 725 ҳичрӣ мазкур аст ва дар ҳамин таърих ҳам Хусрав даргуштааст.

«Қирон-ус-саъдайн». Маснавии аввали ӯст, ки дар соли 688 ҳичрӣ дар 36-солагӣ навиштааст. Муросилоти Кайқубоду Бугроҳон ва шарҳе роҷеъ ба сулҳу мулоқоти онҳо бо ҳам дар он дарҷ шудааст.

«Матлаъ-ул-анвор». Дар ҷавоби «Махзан-ул-асрор» ба номи султон Алоуддини Халачӣ навиштааст ва он дорои 3310 шеър мебошад. Дар ду ҳафта анҷом ёфта ва соли ихтитоми он 698 ҳичрист ва он муштамил аст бар матолиби тасаввуф ва дар сисилаи «Панҷ ганҷ» аввалкитоб аст.

«Ширину Хусрав». Дар раҷаби соли 698 ҳичрӣ тамом шуда ва теъдоди ашъор 4124.

«Оинаи исқандарӣ». Ҷавоби «Сикандарнома» аст. Соли ихтитом 699 ҳичрӣ, теъдоди ашъор 4450.

«Лайлию Мачнун». Шумораи ашъор 2660, дар соли 698 ҳичрӣ хатм шудааст.

«Ҳашт бихишт». Дар силсилаи «Панҷ ганҷ» охирин маснавист. Дар ҷавоби «Ҳафт пайкар»-и Низомӣ гуфта шуда ва дар соли 701 ҳичрӣ ба итмом расида ва адади ашъор 3382 мебошад.

Тамоми «Хамса» ба номи султон Алоуддини Халачист. Рӯйиҳам-рафта 18 ҳазор шеър мебошад. Дар «Хамса»-и Низомӣ 28 ҳазор шеър аст ва ин панҷ китоб дар муддати ду сол тамом шуда.

вон»-ҳои дигареро ҳам дидаам, аммо пеши ман мавҷуд бошанд, нестанд ва он чӣ нисбат ба онҳо менависам, маъхуз аз феҳристи китобхонаи Музаи Бритониё мебошад ва ман аз Мавлавӣ Абдулқодир, пруфисуреи қиёсоти Пуна мамнунам, ки ин иттилоъро дар дастраси мо гузошт. (Муаллиф).

«Точ-ул-футӯҳ». Марбут аст ба соли аввали ҷулуси Султон Ҷалолуддини Фирӯзшоҳ. Яъне аз ҳолати 689 ҳичрӣ то ҷимодиюлоҳири 690 ҳичрӣ суҳбат дошта ва дар ҳамон сол ҳам ин маснавӣ тамом шудааст. Матлаи он ин аст: «Сухан бар номи шоҳе кардам оғоз».

«Нуҳ сипеҳр». Ба номи Қутбиддини Халачист. Муштамил аст бар нӯҳ боб ва ҳар боб баҳрест ҷудогона ва бад-ин муносибат ҳам «Нуҳ сипеҳр» номида шудааст ва ин вақт синни Амир болиғ бар 65 сол ва он дар соли 718 тамом шудааст.

«Дувалронӣ - Хизрхон». Дувалронӣ духтари роҷа, яъне подшоҳи Ғуҷарот будааст. Хизрхон писари султон Алоуддин буд ва ӯ ошиқи Дувалронӣ шуда ва ӯро ба никоҳи худ дароварда буд ва Хизрхон худ ин ҳолатро ба таври ёддошт навишта буд ва ба дастури ӯ Амир Хусрав ба он либоси назм пӯшонид ва номи онро «Ишқия» гузошт ва дар муддати ҷаҳор моҳ тамом шудааст ва муштамил бар 4300 шеър мебошад. Баъд аз марги Хизрхон барои Дувалронӣ вақофе, ки пеш омада, ҳамаро навишта ва 319 шеър бар он изофа шуда ва дар соли 715 хотима ёфтааст.

«Афзал-ул-фавоид». Мулоҳизоти Хоҷа Низомиддини Авлиёст.

«Эъҷози хусравӣ». Дар қавоид ва усули насрнависӣ таълиф ёфта ва ҳазорон санъат эҷоду ибтикор шуда ва дар соли 719 дар се ҷилд ба итмом расидааст.

«Туғлуқнома». Дар ҳолати Ғиёсиддини Туғлуқ ва футуҳоти ӯ навишта шудааст.

«Ҳазоин-ал-футӯҳ». Марбут аст ба футуҳоти султон Алоуддин.

«Маноқиби Ҳинд», «Таърихи Деҳлӣ». Давлатшоҳ аз ин китобҳо зикр намудаду менависад: «Илова бар ин, тасолиф дар фанни ҳисоб ва музикӣ ҳам китобҳои навиштааст».

Пояи сухан. Агарчи Амир Хусрав ҳиндинаҷод будааст, лекин шуарои эронӣ низ муътариф ба суханварӣ ва забондонии ӯ мебошанд. Ҷомӣ дар «Баҳористон» менигорад, ки ҷавоби «Хамса»-и Низомиро қасе беҳтар аз Хусрав нанавиштааст. Тӯтии Ҳинд, ки таҳаллуси вай буд, эронӣ ҳам ба ҳамин унвон ӯро ёд мекунад.

Урфӣ:

*Ба рӯҳи Хусрав аз ин порсӣ шакар дорам,
Ки коми тӯтии Ҳиндустон шавад ширин.*

Хоҷа Ҳофиз:

*Шаккаршикан шаванд ҳама тӯтиёни Ҳинд
3-ин қанди порсӣ, ки ба Бангола меравад.*

Мисол:

Саре дорам, ки сомон нест ўро,
Ба дил дарде, ки дармон нест ўро.
Фаромӯш кард умрам рӯзро, з-он-к
Шабе дорам, ки поён нест ўро.
Бар роҳи интизорам ҳаст чашме,
Ки хобе ҳам парешон нест ўро.

Ёри ман дил зи дӯстон бардошт,
Меҳри дерина аз миён бардошт.
Дар дили ӯ накард кор аз чӣ,
Санг аз нолаам ғигон бардошт.
Дӯ ба тундӣ баланд кард абрӯ,
Аз пайи куштани камон бардошт.

Он дӯст, ки буд, бар карон шуд
В-он сабр, ки доштам, ниҳон шуд.
Гуфтам, ки асир гардӣ, эй дил,
Дидӣ, ки ба оқибат ҳамон шуд.
Дил бар дигаре ниҳам, валекин
Ошиқ ба ситам наметавон шуд.

Ошиқиро чу нома боз кунед,
Номи ман бар сараи тароз кунед.
Гар шумо дини ошиқон доред,
Баъди ин пеши бут намоз кунед.
Гоҳи мурдан, шундаам, Маҳмуд
Гуфт: Рӯям суи Аёз кунед.

Доди ман он бути Тароз надод,
Посухе низ дилнавоз надод.
Хоби моро бубасту боз накард,
Дили моро бибурду боз надод.
Ту чи донӣ, ниёзмандӣ чист,
Чун Худоят ба кас ниёз надод.

Ҳарф ба ҳарф аз қалам орад суҳан,
Лек бипечад ҳама бар ҳештан.

Ў дар ин мавзӯ ашъори зиёде дорад, ки мо онҳоро маҳзи риояти ихтисор аз қалам андохтем.

Дар таърифи киштӣ:

Сохта аз ҳикмати корогаҳон
Хонаи гарданда ба гирди ҷаҳон.
Нодираи ҳукми Худои ҳақим
Хона равон, хонагиёнаи муқим.
Аҳли сафарро ҳама бар вай гузар,
Ҳамраҳи ӯ сокину ӯ дар сафар.
Ҷорияи Ҳинд забонаи салим,
Ҳомили чандин бача, лекин ақим.
Беитар аз мург парад дар кушод,
Беитар аз бод равад рӯзи бод.
Рафта ду манзил ба даме, бал дучанд,
Бо расану силсилаву тахтабанд.
Ҳамчу кулангон ба ҳаво сарфароз,
Пар чу ҳавосил зи ду сӯ карда боз.
Ҳар тарафаи раҳ ба ишоби дигар,
Ҳар қадаи бар сари оби дигар.
Гарчи ба дарё гузарад бешу кам,
Об набошад мағараи то шикам.
Даст чу дар об фароз афканад,
Об ба даст ораду боз афканад.
Латма зада бар руҳи дарё ба зӯр,
Об аз он латма ба фарёду шӯр.
Дар раҳи беоб надонад шудан,
Кист, ки бе об тавонад шудан.

3. Сифати ташбеҳро медонед, ки он ғоза ё сурхобест бар чехраи суҳан, вале ҳисси тақлид коре кард, ки чизҳое, ки барои онҳо як бор ташбеҳоте аз қалами қудамо хориҷ гардида, савои онҳо тамоми чизҳои дунё, гӯй, бекор ва отилу ботил буданд.

Амир худ ташбеҳоти навини зиёде падида овардааст, чунон ки дар «Ғуррат-ул-камол» менависад: «Ташбеҳоти нав бисёр аст. Ин мучмал

чумларо таҳаммул натавон кард, аммо ду-се назир барои ёд кардан гирд шуда». Баъд ду-се мисоле ба шарҳи зер зикр намудааст:

*Зи интизори ду моҳии соқи ту сад чаши
Ба зери ҳар мӯ дорам чу доми моҳигир.¹*

*Мижжаҳои каҷи диловезат,
Каҷжиҳои дукони қассоб аст.*

*Зиҳӣ хиромии он нозанин ба айёри,
Кабӯтаре ба нишот омадаст, пиндорӣ.*

Амир худ ба забони ҳиндӣ ошно буд, дар ташбеҳот бояд аз сармояи «Бурчи Баҳокосъд» мадад гирифта бошад ва байти ахир, ғолибан, аз ҳамон хирман хӯшачинӣ шудааст. Шуарои форсӣ хиромии маъшукро ташбеҳ ба рафтори кабк менамуданд ва дар забони ҳиндӣ, умуман, ба урдак ҳам монанд шуда, вале кабӯтар дар ҳоли мастӣ чуре, ки кадам мезанад, барои рафтори мастонаву хиромидан аз рӯйи ноз беҳтарин тасвир мебошад.

Дар қасида, ғазал, маснавӣ чиддатҳое падида овардааст, ки шарҳи ҳар як таҳти унвони ҷудогона хоҳад омад.

Маснавӣ. Дар маснавӣ, ба тавре ки менависад, пайрави Низомист. Дар «Хамса»-и Низомӣ се навъ маснавӣ вучуд дорад. Размӣ, ишқӣ, тасаввуф. Хусрав ҳам ин сеторо гирифта ва дар ҳар як ба шеваи Низомӣ суҳан рондааст.

Интиқод ё баҳсу назар дар ҳар як аз ин маснавиҳо вазифаи махсуси савонехнигори ӯ мебошад. Албатта, аз маснавиёти барҷаста ва муҳим лозим аст зикре ба амал ояд.

«Қирон-ус-саъдайн» ва он аввалин маснавист, ки дар синни 36 навишта, лизо дида мешавад, ки дар он тақаллуфу тасаннуи зиёде ба кор рафта. Ва, мааҳозо, аксари ҷоҳои он ниҳоятдараҷа баланд ва равону барҷаста аст. Қиссаи маснавии мазбур ниҳоят пучу бемаънӣ буда ва иборат аст аз як силсила муросилоти хусуматомез ва омодагӣ барои ҳамлаву пайкор, ки байни падару писар радду бадал шудааст. Писар, яъне Кайқубод мунтаҳодараҷа густоҳу бетарбият будааст, лекин ишқол сари ин буда, ки ҳамин писар тоҷу тахтро ба зӯр тасоҳуб намуда ва рӯйи

¹ Дар нусхаи асл ҳамин тавр мазкур буда ва ман ҳам айни онро нақл кардам. (Мутарҷим).

Баъд аз баёни тулӯи офтоб:

*Хуришеди ҷаҳонгир мапиндор, ки дар базм
Шамшер кашида маликуишарқ баромад.*

Дар қасоид Амир Хусрав он қадар мазомини ҷадид ва истиороти латифу ташбеҳоти нав ба нав ва билохира, услуби гуногун падида оварда, ки намешавад ихота ба он намуд. Ва мо дар ин ҷо фақат ин чанд шеърро дар таҳиди як баҳория, он ҳам аз ин лиҳоз нақл мекунем, ки мавзӯи баҳор мавзӯест, ки шуаро дар он зиёда аз ҳадд таъбозмӯй намуда ва ба истилоҳ дасту панча нарм кардаанд. Лекин Амир дар ин мавзӯ низ аз соири ҳамкорони худ ҷудо ва мунфарид мебошад:

*Бӯстон бишқуфту рӯйи лола хандон гаит боз,
Бар руҳи гул турраи сунбул парешон гаит боз.
Сабза хатте чанд баҳри хондани булбул навишт,
Булбул он гаҳ аз хати хубон ғазалхон гаит боз.
Хуни лола гӯйе хоҳад ҷакид аз теги кӯҳ,
Ё ҷакид он хун, ки кӯҳ олудадомон гаит боз.*

Ғазал. Мо дар собиқ гуфтем, ки ғазал то давраи ҷамадони чизи мустиқиле набуд ва Саъдӣ ғазалро ғазал сохт, чунончи, бар ғазалгӯии Амир бихоҳем тақризе бинависем, кофист ҳамин қадар гуфта шавад, ки он ҳамон шароби хумхонаи Саъдист, ки дубора кашида шуда ва тезу-тунд гардидааст.

Ҷони ғазал чист? Дарду сӯзу гудоз, ҷазабот, муомилоти ишқ ва аҷзу ниёз. Ба илова шарт аст, ки ин ҷазаботу муомилот дар забону каломе, ки адо мешаванд, забоне бошад, ки дар ҳамон забон ошиқ бо маъшук розу ниёз мекунад, яъне сода бошад, бетақаллуф бошад, нарм, латиф ва, билохира, ниёзомез бошад ва низ лозим аст, ки он дар баҳрҳои кӯчаку кӯтоҳ бошад ва дигар дар тарокиби ҷумалот дарҳамиву печидагӣ вучуд набошад бошад ва ҳаёлоту афкор қарибулфаҳм бошад. То ин ҷо Амир Хусрав дӯш ба дӯши Саъдист, лекин ӯ аз ин ҳам ҷиловтар меравад. Чи илова бар аслияти ғазал чизҳои зиёде дар ҷузъу камали шоирӣ изофа намуда ва ҷамъи эҷодиёту ихтироотро софу равшан кардааст ва тафси-ли ин иҷмол бад-ин қарор аст.

Ӯ аксар баҳрҳои шигифтаву кӯчак-кӯчак ихтиёр мекунад, ки дар онҳо хоҳу ноҳақ бойистӣ матлабро ба таври софу сода ва низ ихтисор баён намуд...

*Кор ин ҷо кун, ки таиивиш аст дар меҳраш басте,
Об з-ин ҷо бар, ки дар дарё басте шӯру шар аст.
Нокасу кас, ҳар кӣ ҳирси мол дорад, дӯзахист,
Уду саргин, ҳар чи дар отаи фитад, хокистар аст.
Эй бародар, модари даҳр ар хурад хунат, маранҷ,
Чун туро хуни бародар беҳ зи шири модар аст.
Даҳр хокеро намуна мекунад, к-ин мардум аст,
Баҳр обери гулӯла мекунад, к-ин гавҳар аст.*

Пояи ҷиддати табъу устодии шоирро дар қасида ба ақидаи арбоби суҳан аз махлас, яъне гурез, бояд маълум дошт ва рӯйи ин асл Амир Хусрав аз тамоми муосирини худ мумтоз ба назар меояд. Ва инчунин, мо махласҳои чандеро ба ҷиҳати намуна дар зер нақл мекунем:

Баъд аз зикри борон:

*Баромад абр дар бахшиши ва гар з-он поя даргалтад,
Нагирад ҳеч кас дасташ, магар шоҳи ҷаҳонгираш.*

Баъд аз тамҳиди баҳор:

*Гул ар камумр шуд, гӯ бош, донӣ,
Ки дархур кист умри ҷовидонро.
Ниҳоли боғи шоҳи Рукни ҳақ, он-к
Зи базми ўст равнақ бӯстонро.*

*Кушода чеҳра, ки моҳе шудам ба рӯйи замин,
Дари малик бинамудам, ки осмон ин аст.*

Дар баёни тулӯи субҳ:

*Субҳро гуфтам, ки хуришдат кучост,
Осмон рӯйи малик Ҷаҳҷӯ намуд.*

*Надорад рӯйи он нозук зи гармо ҳеч осебе,
Магар дар сояи роёти шоҳи комгор омад.*

фармоиши ўст, ки ин маснавӣ навишта шудааст. Ва инро ҳам писар меҳост, ки тамоми ҷасоратҳо ва густоҳҳои вай, ки онҳоро ҷузъи корномаҳои худ мепиндошт, батафсил ва бо обу тоб навишта шавад ва собит гардад, ки ў фарзандест, ки истехқоқ ва шойистагӣ дошта дар ҳаёти падар тоҷу тахтро худ тасоҳуб намояд ва Амир ба ин мантиқи ғалату бепоя то ҳар ҷо, ки мумкинаш буд, сару сурате додааст. Ў аз забони писар чунин мегӯяд:

*Гар ба гуҳар тоҷситони туам,
Айб макун, гавҳари кони туам.
Чун сарам аз бахт сарафроз гаит,
Тоҷи ту бар тораки ман боз гаит.
Тахти ҷаҳон баҳри ту барпой кард,
Лек бар он тахт маро ҷой кард.
Мулк ба мерос наёбад касе,
То назанад тег дудастӣ басте.
Ҳар ду ҷавонем, ману бахти ман,
Бо ду ҷавон панҷа ба ҳам дар мазан.
Гарчи ба рӯят накашам дар ситез
Аз пайи таъзими ту шамшеру тез,
Лек ту донӣ, ки чи кин оварам,
Шери фалакро ба замин оварам.
Ҷуз ту касе гар дам аз ин дар задӣ,
Сарзаниши теги манаи сар задӣ.
Лек туй чун ба пайи ин сарир,
Ман надихам, гар ту тавонӣ, бигир.*

Ҷавобе, ки падар навишта, шумо дар пойин мулоҳиза кунед, ки он то чӣ андоза пур аз меҳру муҳаббати падарист:

*Эй зи насаб гаита сазои сарир
В-аз писарӣ ҳамчу падар беназир.
Гарчи гувор аст зи кори туам,
Сурмаи чаим аст, гувори туам.
То ту надонӣ, ки дар ин гуфтгӯ
Аз пайи мулк аст маро гуфтгӯ.
Гарчи тавонам зи ту ин поя бурд,
Аз ту ситонам, ба кӣ хоҳам сунурд?!*

Шукр, ки шуд зинда дар айёми ту
Ман зи туву номи ман аз номи ту.
Бош ба комам, ки ба коми туам,
Зиндаву нозинда ба номи туам.
Хоҳамат аз ҷон, ки паноҳӣ маро
В-ар ту бихоҳиву нахоҳӣ маро.
Љуз ба таманнои ту савдо-м нест,
Беҳтар аз ин ҳеч таманно-м нест.
Гарчи ки султони ҷаҳонам ба мулк,
Тоҷдеҳу тахтситонам ба мулк,
Лек чу дурам зи ту, эй некбахт,
Не хушам аз тоҷу на шодам зи бахт.
Бахти ман аз пой бар афлок суд,
Бо ту чу як дам нанишинам, чи суд?

Ва ин алфози хорогудоз бар дили писар ҳам таъсир намуда. Инак, лаҳни сухан, чунонки дар зер мулоҳиза мешавад, тағйир карда, дар харорату ҷӯши муҳаббати фарзандона чунин мегӯяд:

Ман, ки гули рустаи боги туам,
Партаве аз нури чароги туам.
Гар ҳама бар моҳ расад афсарам,
Ҳам ба таҳи пойи ту бошад сарам.
З-абруи худ кун ту ишорат ба чин,
Ман сари Хоқон фиканам бар замин.
Тоҷи замин сар зи ту афрохтам,
Оҷи зи ту тахти замин сохтам.
В-ар ба мулоқоти раҳӣ ройи туст,
Афсари ман хидматиш пойи туст.
Нест маро он маҳалу он шукӯҳ,
К-аз сари худ соя фишонам ба кӯҳ.

Падар, вақте ки ба мулоқоти фарзанд меравад, вай дар ин ҳангом бар тахти шоҳӣ нишаста, вале ба маҳзи дидани падар фавран аз тахт бархоста, ба тарафи ӯ мешитобад. Падар ҳам ӯро ба сина часбонда, муддате ҳар ду дар ҷӯши муҳаббат аз ҳам ҷудо намешаванд. Ва баъд писар падарро гирифта, бар тахт ҷой медиҳад:

Гарм фурӯ ҷаст зи тахти баланд,
Кард ба оғӯш тани арҷманд.

Навбаҳор имсол моро рӯза фармояд ҳама,
Гул чунон тардоман аз май лаб наёлояд ҳама.
Бар даҳони гунча гаҳ-гаҳ мезанад бўса насим,
К-он шакарлаб ҷуз ба бўса рӯза накшоияд ҳама.
Бод дар кӯҳсор ҷоми лоларо бар санг зад,
Гул ба ханда гуфт: - Оре, инчунин бояд ҳама.

Борон:

Ҳавое хуррам асту ҳар тараф борон ҳамаборад,
Нагӯям қатра, к-аз боло гули райҳон ҳамаборад.
Нугунсар шохҳои сабз гӯй дур ҳамаборад,
Зи бас к-абри дурафшон луълӯи галтон ҳамаборад.
Чакон қатра зи сарҳои анори тар, ту пиндорӣ,
Ки ҳар дон, ки будаст андар ӯ, пинҳон ҳамаборад.
Хуш он вақте ки мутриб дар самои некувон сархуш,
Хиромон дар миёни сабзаву борон ҳамаборад.

Баъзе қасоид саросар мавъизату ахлоқ аст ва аз миёни онҳо яке «Баҳр-ул-аброр», қасидаест машхур, ки дар ҳар шеър мултазам аст, ки даъвӣ ва низ далел - ҳар ду ро бо ҳам зикр кунад.

Кӯси шаҳ холиву бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳар кӣ қонё шуд ба хушкӯ тар, шаҳи баҳру бар аст.
Ошиқӣ ранҷ асту мардонро ба сина роҳат аст,
Силсила банд асту шеронро ба гардан зевар аст.

Яъне дар ошиқӣ гӯ ин ки саросар ранҷу меҳнат аст, лекин барои мардон мучиби роҳату оромиш аст, ҳамчунон ки шер, ки дар занҷир муқайяду басташуда аст, ҳамин занҷир зевари ӯ мебошад.

Марди пинҳон дар гилеме подшоҳи олам аст,
Теги хуфта дар ниёме посбони кишвар аст.
Роҳрав чун дар риё кӯшад, муриди шаҳват аст,
Бевазан чун рух биёрояд, ба банди шавҳар аст.
Нафс хоки туст, ҳар гаҳ нур боло бар ту ёфт,
Соя зерӣ по шавад, ҳар гаҳ ки бар торақ х(в)ар аст.

*Абр борида Ҷама рӯйи заминро тар кард,
Хабар оред, ки сабза чи қадар сар бар кард.*

*Сапедадам, ки сабо гашти бўстон фармуд,
Бисоти хок зи дебову парниён фармуд.
Чу рӯйи нозуки гул тоби офтоб надошт,
Замона бар сараи аз абр соябон фармуд.
Зи лола хост чаман соғару сабук бахшид,
Зи абр хост замин шарбату равон¹ фармуд.
Ҳар он чи дар варақи хеш гунча мушкул дошт,
Бунафша гӯш ниҳоду сабо баён фармуд.*

Дар манзараи субҳ:

*Сапедадам, ки фалак равшанӣ ба Қайҳон дод,
Насим голия дар домани гулистон дод.
Чу чархи пир ба рух зад сапедию сурхӣ,
Ба дасташ оина дод офтобу хандон дод.
Дараст мағриби офтобро, ки фалак
Ниҳод зери замин, бомдод тобон дод.
Ситораро зи чи шуд дида хира аз хуришед,
Чу шаб зи ҳуққаи минои сурма чандон дод.
Ғуломи боди сабоям, ки бомдоду пагоҳ
Салои айш ба ширатсарои мастон дод.*

*Навбаҳор асту чаман ҷилва чу ӯро карда,
Абрҳо рехтанӣ луълӯи лоло карда.
Гираҳи турраи сунбул зи сабо боз шуда,
Домани лола пур аз анбари соро карда.
Бар гулу лола чунон меравад, он гаҳ қумрӣ
Пой олула ба хун, пойча боло карда.
Ошиқон рафта ба гулзору дили сӯхтаро
Ба тақаллуф зи гулу лола шикобо карда.*

*Дошт ба оғӯи худаш то ба дер,
Сер нашуд, чун шавад аз умр сер?!
Бо худаш аз фарш ба авранг бурд,
Тахти каён боз каёнро сунурд.
Гоҳ зи дида ба нисораи гирифт,
Гоҳ дубора ба канораи гирифт.
Гоҳ назар бар руҳи зебои кард,
Гоҳ дил аз меҳри шикобои кард.
Пурсиш аз андоза зи гошт гузашт,
Хадди навозиш зи иноят гузашт.*

Яке аз мазоёи «Қирон-ус-саъдайн», ки умда аст, ин ки бо вучуди побандӣ ба латоифу нукоти марбута ба назм, ҳайсиёту ҷанбаҳои таърихӣ ҳам риоят шуда, то ин андоза, ки агар касе онро дар наср менавишт, аз ин беҳтар наметавонист ин нукотро бинависад.

Ҳамса. Ва он иборат аст аз панҷ маснавӣ ба тартиби зер: «Матлаъ-ул-анвор», «Ширину Хусрав», «Лайлию Маҷнун», «Оинаи исқандарӣ», «Ҳашт биҳишт».

Дар зикри асомии ин маснавиҳо тартибе, ки риоят шуда, бояд донист, ки таълифи онҳо ҳам ба ҳамин тартиб сураат гирифта ва ҳатто ҳуди Амир дар «Ҳашт биҳишт» ба он тасреҳ кардааст. Муддате, ки сарфи таълифи ин панҷ китоб шуда, рӯйиҳамрафта ду сол мебошад. Ва ин дар қудрату тасаллути ӯ бар суҳансароӣ фавқулода ҳайратангез аст.

Агарчи дар ин шубҳае нест, ки «Ҳамса»-и Амир аз соири «Ҳамса»-ҳое, ки дар ҷавоби Низомӣ гуфта шуда, нисбатан беҳтар ва болотар мебошад, вале ҳақиқати амр ин аст, ки аз миёни ин маснавиҳо баъзе ҳеч қобили муқоиса бо моли Низомӣ нест. Чи «Матлаъ-ул-анвор» напухтаву хом ба назар омада ва «Оинаи исқандарӣ» ба кулӣ ҳолӣ аз лутф ва пояи он сусту камзӯр аст. Ва чунин маълум мешавад, ки ҳуди Амир ҳам пай ба ин нукта бурда, нисбат ба онҳо итминони хотир надоштааст. Дар «Оинаи исқандарӣ» чунин гуфта:

*Дигар боз гирӣ ту пайванди хеш,
Маро худ азиз аст фарзанди хеш.
Сазад гарчи овози хар хандаро,
Бувад аргунун гӯиш харбандаро.
Бар-ӯ бод бахшиши додгар,
Ки бар ман ба бахшиши гуморад назар.*

¹ Равон фармудан ғавран ҳозир кардан аст. (Муаллиф).

*Ҳунар ҷӯю дар айбҷӯйӣ макӯш,
Туру низ айбест, бар худ бипӯш.*

Дар муқобили ашъори пурзӯри Низомӣ намунаи неруи табъи ӯ ин аст:

*Ба гардун шуд аз нойи заррин хурӯш,
Ба дарёи лашкар дарафтод ҷӯш.
Ҳазоҳаз дар омад ба ҳар ду сипоҳ,
Раворав дар омад ба хуршедду моҳ.
Алам сар зи Айюқ бартар кашид,
Синон чашми сайёра бар сар кашид.
Биёбон ҳама бешаи шер гашид,
Қаҳоне пур аз шеру шамшер гашид.
Ғубори замин килла бар моҳ баст,
Нафасро даруни гулӯ роҳ баст.
Чунон гашид рӯйи ҳаво гардноқ,
Ки сайёра гум кард худро ба хок.
Сипоҳ аз раҳи мавҷзан то ба авҷ,
Чу дарё, ки бодаш дарорад ба мавҷ.
Ба дарёи оҳан қаҳон гашида гарқ,*

*Ҳаво пур зи мегу замин пур зи барқ.
Зи бонги ҳаюнони гетинавард
Шуда пурсадо гунбади лочвард.
Арақ кардани тавсанон дар шитоб
Зи дарёи оташ барангехт об.
Шарора, ки зад наъл ҳангоми рав,
Ситора бурун рехт аз моҳи нав.
Нафири зеҳ аз чошнии камон
Шуда чошнбаҳиш чон ҳар замон.
Гираҳ бар гираҳ дашт пайконзанон,
Зираҳ бар зираҳ пушту рӯю танон.
Ба зер сипар теги рахшон зи тоб,
Чунон к-аз таи барги нилуфар об.*

Ин нақиса ва каме ҳам асбоби мухталиф дорад. Асосан маснавӣ мазоки аслии Амир нест. Ӯ бар ҳасби дастуру амрияти салотин маснавӣ менавишта ва гӯй, ба онҳо бегор медодааст. Чунон ки «Хамса»-ро дар камтар аз ду сол навишта ва «Матлаъ-ул-анвор»-ро дар ду ҳафта ба поён расонидааст.

*Ронд болои мил торкашон,
Расани фитна бар ҳисор кашон.
Чун ба наздики раҳна рафт ба зӯр,
Ресмонро рабуд ҳоҷа зи дур.*

Қасоид. Дар қасида дорони услуб ва тарзи ҳосе нест, балки муқаллиди Камол Исмоилу Ҳоконӣ ва Анварӣ мебошад. Ӯ дар ҷавоби ҳар кадом қасидае, ки мегӯяд, қомилан ӯро татаббуъ мекунад. Қасидаи машхурест аз Ҳоконӣ, ки як шеъри он ин аст:

*Маҷлис ду оташ дода бар ин аз шаҷар в-оназ ҳаҷар,
Ин кард манқалро мақар в-он ҷомро ҷо дошта.*

Ӯ қасидаи тавиле дар ҷавоби он махсусан, ба ҳамон тарзу услуб ва ҳамон тарокибу истиорот сурудааст. Чун муқобила бо Ҳоконӣ аст, яксаду ҳафт шеър гуфта, сукут варзидааст. Дар ин қасида ҳам услуб ва шеваи ҳоси воқеанигорӣ қоим мебошад. Шарҳе роҷеъ ба ид гуфта ва манзари онро ба таври қомил нишон додааст:

*Ҳар сӯ ҷавонон навсалаб, ҳар сӯ арӯсон дар қасаб,
Тифлон нахуфта аз тараб, дида ба фардо дошта.
Аз шири хурмо марду зан дар ширхорӣ тан ба тан,
Чун ширхорон дар даҳан пистони хурмо дошта.
Хуршед чун сар барзада, ҳар кас ба роҳе дар шуда,
Ин рӯ ба сӯи майкада, ӯ дар мусалло дошта.
Зоҳид, ки май нохурда гаҳ, дар идгаҳ паймуда раҳ,
Сар бар бисоти саҷдагаҳ, дил сӯйи саҳбо дошта.
Доруи маълул аст май, бал ҷони маҳлул аст май,
Хуршеди манҳул аст май, дар тоси мино дошта.*

Дар миёни қасоиди вай мазомини мадҳия ҳамеша номатбӯу бемаза аст ва иллаташ ин аст, ки аз мадҳу мадҳиясарой қалбан писандаш намеомада, балки ба воситаи зарурати маош тан ба ин мазаллат медодааст. Ин аст, ки вақте ки дар қасида ба мазомину мазӯоти дигар мерасад, мисли манзараи баҳор, абруи борон, кайфияти субҳу шом, мебинем, ки дар он аз худ маҳорату нерӯи табъи нишон медиҳад. Дар як қасида аз оғози борон ба тамҳид пардохта, фақат дар матлаи он, мулоҳиза кунед, чӣ мегӯяд:

*Камони вай ар сад шиқор афканад,
Як абрӯи ман сад ҳазор афканад.
Каманди вай ар сайд бандад мудом,
Ман онам, ки сайёд гирам ба дом.
Гар ўро қулоҳест бар остон,
Маро сад қулоҳ аст бар осмон.*

Ва ин охири маснави Амир мебошад, ки дар он пояи суҳансароии вай аз ҳайси пухтагиву пуркорӣ ба мунтаҳодараҷа расидааст.

Ҳашт биҳишт. Аз хусусиёти ин маснавӣ ҳамоно дараҷаи қамоли воқеанигорист. Тамоми китоб муштамил аст бар як силсила ҳикоятӣ фарзӣ, лекин шоири шаҳир мулғазам аст, ҳар воқеае, ки навишта мешавад, тамоми тафосилу ҷузъиёти он ҳамон ҷузъиёте, ки забон аз баёни он қосир аст, ҳамаи он адо шуда ва нуқтае аз қалам наафтад.

Китоб тамоман рӯйи ҳамин замина қарор гирифтааст ва аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки дар забони форсӣ ҳеҷ маснави наметавонад бо он баробарӣ наояд.

Масалан, дар як ҷо ҳикоят мекунад, ки заргаре буд Ҳасан ном, ки бинобар ҷурме, ки муртакиб шуда буд, аз тарафи подшоҳ амр шуд ўро бибаранд болои як сутун ё манораи хеле муртафее бигзоранд. Зани Ҳасан пойи сутун рафт. Мард аз боло занашро садо зад ва гуфт: «Қадре решамо қанд аз бозор гирифта биёвар». Ў ҳама ро гирифта, ҳозир сохт. Марди заргар ёдаш дод, ки як сари он торро ба як пора қанд васл карда ва онро бидиҳад ба даҳани як мўрчае, ки ба сутун часпида ва меҳаҳад боло биёяд. Ва баъд мўрча ҳамин тавр, ки дорад боло меояд, бақияи торро зуд-зуд боз кунад. Ў ҳамин корро кард ва, билохира, мўрча торро гирифта ва ҳама ро кашид ва аз он ресмоне тартиб дод ва баъд тадбире ба кор бурда, ба василаи он ресмон аз боло поин омад. Ҳамаи қисса хеле муфассалутўлонист, лекин мо чанд шеъри онро дар зер нақл мекунем:

*Чун ниғаҳ кард хоҷа аз боло,
Ки занаш даррасид бо коло
Додаш овоз, гуфт: «Бар сари тор
Пораи қанд кун ба зудӣ, ёр.
Деҳ ба мўре, ки меравад бар мил,
То ба болои меравад таъҷил.
Риштаро зуд-зуд мекун боз,
К-аз нишеб оварад ба сўйи фароз».
Ҳамчунон кард зан, ки ў фармуд,
Дод ришта ба мўро мўр рабуд.*

Дар айёми таълифи ин китобҳо авқоташ ба ҳадамот ва корҳои дарбор масруф буда ва хеле кам фурсат доштааст, чунон ки дар хотимаи «Лайлию Мачнун» менависад, ки Низомӣ ғайр аз суҳанварӣ шугли дигар надошт ва аз ҳар ҷиҳат хотираш осуда буд. Аммо вазъам таврест, ки бидуни таҳаммули ранҷи фаровон маошам таъмин намешавад:

*Мискин мани мустаманд беҳуш,
Аз сўхтагӣ чу дег дар ҷўш.
Бошам зи барои нафси худроӣ,
Пеши чу ҳуде ситода бар пой.
То хун наравад зи пой то сар,
Дастам нашавад зи оби кас тар.*

Дар миёни «Ҳамса»-и мазбур фақат як китоб аст, ки бо завқу саликаӣ ў мутобиқат дошта ва он «Лайлию Мачнун» асту бас. Агарчи дар ин китоб ҳам ў аз роҳи шикастанафсӣ худро дар муқобили Низомӣ ҳеҷ шумурдааст:

*Медод чу назм номаро печ,
Боқӣ нагузошт баҳри мо ҳеҷ.*

Лекин инсоф ин аст, ки байни «Лайлию Мачнун»-и ў бо моли Низомӣ агар тафовуту фарқе бошад, ба қадре дақиқу борик аст, ки фақат худӣ ў метавонад онро бифаҳмад.

*Оташзада гашта кўҳу кон ҳам,
Тафсид заминро осмон ҳам.
Ҷое на, ки дидаро барад хоб,
Абре на, ки таширо диҳад об.
Мургони чаман хамида дар шох,
Даррафта чарандагон ба сўроҳ.
Рег аз тафи пухта дар гаронӣ,
Чун тобаи рўзи меҳмонӣ.
Аз гармии регҳои гардон,
Пуробила пойи раҳнавардон.*

Барои ибрази тамоюлоту эҳсосот ва нишон додани шӯри ишқу муҳаббат ҷӣ мавқеа беҳтар аз ин метавон ба даст овард ва бад-ин ҷиҳат мебинед, ки ҳар шеъри ин маснавӣ ғазалест пур аз сўзу дард. Қиссаи са-

ги Лайлӣ маъруф ва ҳама онро медонанду гӯяндагон дар атрофи он табъозмоя намуда ва ҳар кадом ба наҳве сухан гуфтаанд. Вале Амиронро муассиртар аз ҳама ба риштаи назм кашидааст. Мулоҳиза кунед, Мачнун дар хитоб ба саг чӣ мегӯяд:

*Ҳастем ману ту ҳар ду шабгард,
Лекин ту ба нолаву ман аз дард.
Чун боз гузар кунӣ дар он қӯй,
Бар хоки дараи зи ман ниҳӣ рӯй.
Ҳар хас, ки бар ӯ гузошт гоме,
Аз ман бирасонияи саломе.
Ҳар ҷо, ки ниҳод пойи равшан,
Зинҳор бибӯсӣ аз лаби ман.
Хоҳад чу туро даруни даҳлез,
Ёдаи диҳӣ аз саги дигар низ.
Занҷири худат ниҳад чу бар дӯш,
Аз гардани ман макун фаромӯш.*

Шумо ин перояи адоро тамошо кунед, ки мегӯяд вақте ки Лайлӣ туро дар даҳлези хона талабид, саги дигарро ёдовар шав ва ё ҳангоме, ки меҳаҳад ба гардани ту тавқ биандозад, мабодо гарданамо аз ёд бидиҳӣ!

Салому паёми ошиқро ҳама навиштаанд, аммо маъшуқ ба ошиқ чӣ менависад ва чӣ гуна менависад, мавқеест ниҳоятдараҷа борик ва шумо нигоҳ кунед, ки ӯ чӣ гуна аз уҳдаи баёни он баромадааст. Лайлӣ ба Мачнунчунин мегӯяд:

*Эй ошиқи дурмонда, чунӣ?
В-эй шамъи зи нур монда, чунӣ?
Рӯзат донам, ки шабнишон аст,
Шабҳои сиёҳ бар чи сон аст?
Аз ман ба кӣ мебарӣ ҳикоят,
Бо худ зи кӣ мекунӣ шикоят?
Дар гӯши кӣ нола мерасонӣ,
Дар пойи кӣ қатра мефишонӣ?
Бозори ту дар кадом сӯй аст,
Селоби ту дар кадом ҷӯй аст?*

Маъшуқ, албатта, ин қадар медонад, ки ошиқ аз гиряву зорӣ ва дарди дил кардан наметавонад боз бимонад. Акнун ғайрати ӯ ин суолотро падида меоварад, ки чилави кӣ гиря мекунӣ? Бо кӣ дарди дил мегӯӣ? Ё

пеши кӣ аз ман ном мебарӣ? Ва инҳо мунофӣ бо роздорӣ ва маъшуқпарастӣ мебошад ва ин хотироту ҷазаботро шумо мулоҳиза кунед, ки ӯ чӣ қадар хуб баён кардааст.

«Оинаи исқандарӣ», чунон ки ишора шуд, ҳолӣ аз лутф ва номатбӯъ аст. Лекин дар ин китоб ҳам, вақте ки мутобиқи завқаш мавқеъ пайдо кардааст, бо Низомӣ ҳамдӯш ба назар мерасад. Низомӣ қиссаи базмо-роии Бути Чинӣ ва Искандарро бо обу тоби зиёд навиштааст. Дар он ҷо, ки Бути Чинӣ дар муқобили ҳар як аз изҳороти фиребандаи Искандар бартариҳои худро ба субут мерасонад, ӯ мунтаҳои нерӯи таъро нишон додааст.

Хусрав ҳам ҳамин мавзӯро ба назм дароварда ва фахрияҳои Бути Чиниро як-як шарҳ додааст. Шумо онро бардоред, бо моли Низомӣ муқоиса кунед. Маъшуқи Чинӣ сухан мегӯяд ва дар баробари ҳар як аз авсофи Искандар мазияту бартариҳои худро собит менамояд:

*Мушаббид, ки донад ҷаҳон сӯхтан,
Зи ман боядаи бозӣ омӯхтан.
Ҳама хуни ҳубон, киаш меҳӯрам,
Вале нӯш бодам, ки х(в)аи меҳӯрам.
Руҳи ҳар санам нопадид аз ман аст,
Санамхонаҳоро калид аз ман аст.
Сипеҳр офтоби замин хонадам,
Ва гар моҳ бинад, ҳамин хонадам.
Сикандар, ки қард оби ҳайвон ҳавас,
Назири манаи буд мақсуду бас.
Гар ӯ ҳаст Қайхусрави чомчӯй,
Маро ҷоми гетинамоест рӯй.
Гар аз маҷлиси ӯ суман меадам,
Маро лолаву гул зи тан меадам.
Гар ӯро бар тахт ҷойи нишаст,
Маро дар дил ӯст ҷойи нишаст.
Гар ӯ тоҷ хоҳад зи шоҳи хироч,
Ман аз сарварон сар ситонам, на тоҷ.
Гар иқболу давлат варо ёваранд,
Маро ҳар ду чун камтарин чокаранд.
Гар ӯ душманонро ба хун х(в)ардан аст,
Маро хуни сад дӯст дар гардан аст.
Гар ӯро як оина бар каф нишаст,
Ду оина дорам ман аз пушти даст.*

*В-ар бинияш, ки маст бувад, хуфтанаи мадеҳ,
 Ҳам ҳамчунон-и маст ба назди ман ор хуш.
 Ман масти хушҳарифи ӯям, ки он ҳариф
 Сархуш хуш асту маст хушу хушёр хуш.
 Бо ӯ дар он замон, ки манаи роҳ медиҳад,
 Бозӣ хуш асту бўса хуш асту канор хуш.
 Сарви пиёда хуш бувад андар чаман, валеқ
 Он сарви ман пиёда хуш асту савор хуш.*

Дар баҳор чӣ чизҳо лозим аст муҳайё бошад, ӯ чунин шарҳ медиҳад:

*Ҳангоми гул аст, бода бояд,
 Соқию ҳарифи сода бояд.
 Гар гунча гираҳ дар абру афканд,
 Пешони гул кушода бояд.
 Соқӣ, бархезу ёр бинион,
 К-ин иштаву он ситода бояд.
 В-он гоҳ ҳарифи бода дар даст
 Дар чанги ман уфтода бояд.*

Лавозим ва асбоби баҳор:

*Бӯстон чилва даргирифт, инак,
 Гул зи рух бода баргирифт, инак.
 Отаи лола барафрӯхт зи бод,
 Домани кӯҳ даргирифт, инак.
 Булбул омад, нишаст бар сари гул,
 Бенаво буд, зар гирифт, инак.
 Гунча дар пеши фохта зи усул
 Сабақи тоза баргирифт, инак.
 Варақи гунчаро, ки тар шуда буд,
 Варақи яқдигар гирифт, инак.
 Обро гарчи чаимҳо пок аст,
 Бӯстонро ба бар гирифт, инак.
 Хор чун тез кард пайконро,
 Гул ба сад тӯ сипар гирифт, инак.
 Тӯти оғози шеъри Ҳусрав кард,
 Рӯи гул дар шакар гирифт, инак.*

Сӯзу гудоз. Хаёлоту хотироти сӯзу гудозро ӯ, вақте ки шарҳ медиҳад, менамояд, ки аз оташу дуд бархостааст. Дар ин ҷо гоҳе ба маъшук ҳолашро шарҳ медиҳад. Ҳангоми дигар тасвири хешро муртасим месозад. Як вақт ҳам дида мешавад, ки ӯро бар шахси ҳудаш раҳм меояд:

*Мочарои дӯст пурсидӣ, ки чун бигзаист ҳол,
 Эй сарат гардам, чӣ мепурсӣ, ба душворӣ гузаист.*

Басо мешавад, ки ошиқ вақте ки саргузашташро барои маъшук баён мекунад, қадре ки суҳбат дошт, гиряаш меояд, макс мекунад, мегиряд, дубора сари суҳбат меравад. Ӯ ин ҳолатро чунин мучассам мекунад:

*Хусрав асту шаби афсонаву ёру ҳар бор
 Қадаре гиряду пас бар сари афсона равад.*

*Зонуяи Хусрав ба зери сар наёфт,
 Сар ниҳода бар сари зону бихуфт.*

*Эй ошно, ки гирякунон панд медиҳӣ,
 Об аз бурун мarez, ки оташ ба ҷон гирифт.*

Гоҳе ошиқ дар дил мегӯяд, ки бояд аз сабр кор гирифт, баъд хашмаш гирифта, ба худ метозад, ки бечора, чизе, ки шуданӣ нест, гуфта-наш чӣ самар дорад? Ин маъниро чунин ба назм дароварда:

*Ғуссаам мекушад, эй дил, сухани сабр мағӯ,
 Ваҳ, чаро гӯӣ аз он кор, ки натвонӣ кард?*

*Ҳасад мебурдӣ, эй душман, ба ақлудониши Хусрав,
 Биё, то бар муроди хоҳири худ бинӣ ақлунаи.*

Ранчу ғамро болотар аз ин намешавад ибратангез аз назар гузаронид. Ошиқ, ҳамон одаме, ки дар фазлу хунару ақлу дониш ягона буда, инак, ки асири каманди ишқ шуда, тамоми он чиро, ки доро буд, аз даст додааст. Ӯ, вақте ки ба ҳоли худ назар меафканад, чунин хаёл мекунад,

ки душманонаш ба мақсуде, ки доштанд, расиданд. Бубинед, ин маъниро чӣ қадар ҷолибу ба тариқи муассир баён кардааст!

*Чон зи тан бурдиву дар чонӣ ҳанӯз,
Дардҳо додиву дармонӣ ҳанӯз.*

*Гуфтӣ андар хоб гаҳ-гаҳ рӯйи худ бинмоямат,
Ин сухан бегонро гӯ, к-ошноро хуб нест.*

*Ғамзаи ту бар дили султон занад
В-ар наранҷӣ, бар дили дарвеш ҷам.*

Яъне ғамзаи ту ба шоҳ ҳамла мебарад. Бадаст наояд, ба бенавоён ҳам азияту озор мерасонад. Аз калимаи «в-ар наранҷӣ» чӣ қадар хузуи ошиқона зоҳир ва ҳувайдост:

*Куштам аз теги ҷафояи хешро,
Бар ту осон кардаму бар хеш ҷам.*

*Ман куҷо хусбам, ки аз фарёди ман
Шаб намехусбад касе дар кӯйи ман.*

*Сабр талаб мекунам аз дили ошиқ
Ҷамчу хироче, ки бар хароб нависанд.*

*Эй дида, чи резӣ аз бурун об,
К-ин шуъла ба чон гирифт моро.
Эй хоб, бирав, ки боз имшаб
Савдои фалон гирифт моро.*

*Эй ишқ, кори ту ба чу ман нокасе фитод,
Гӯе касе намонд ҷаҳони харобро.*

Маъшук бо шукӯҳи тамом савора дорад меояд, ошиқ аз дидани он дучори ҳайрат мегардад, ки оё аз осмон моҳ ба замин фуруд омадааст? Ин чӣ бӯйи хуш аст, ки тамоми фазоро муаттар сохта? Чӣ насимест, ки аз он бӯйи гулу ёсуман меояд? Ва баъди ин хотира пайдо мешавад, ки хайр, маъшук аст, дорад мегузарад. Вале аз як буге бад-ин таннозиви дилфиребӣ имони кӣ солим боқӣ хоҳад монд!!! Дар кишвари исломӣ набояд бад-ин сон вуруд намуд! Зайлан мулоҳиза кунед, ки ӯ чӣ гуна ин хотиротро мусалсал адо мекунад:

*Кӣ меояд ҷунин, ё раб, магар маҳ бар замин омад,
Чи гард аст ин, ки меҳезад, ки бо чон ҳамнишин омад?!
Кӣ меронад ҷанибатро, ки майдон анбарогин шуд,
Кадомин бод меҷунбад, ки бӯйи ёсумин омад?!
Бутиву офати тақвову охир, ин намедонӣ,
Ки дар шаҳри мусулмонон набояд инчунин омад.*

Баҳор омадааст, ошиқ барои тафарруҷ ба боғ меравад. Тамоми лавозиму асбоби базм фароҳам ва ҳамроҳ аст. Ба маъшук паём мефиристад, ки инак баҳор омад ва роғу боғ сабзу хуррам аст. Сабза, лаби ҷӯ, ҷӯйбор қобили сайру тамошост ва инро ҳам ба қосид ёдовар мешавад, ки агар бихоҳад туро ба суханон хориҷи манзил созад, қабул макун ва, ба ҳар таврест, ўро бардошта ба боғ бирасон. Ў тамоми инҳое, ки гуфта шуд, ҳамаро дар як ғазал машруҳан баён намудааст:

*Омад баҳору шуд чаману лолазор хуш,
Вақтест хуш баҳор, ки вақти баҳор хуш.¹
Дар боғ бо таронаи булбул дар ин ҳаво
Мастӣ хуш асту бода хуш асту баҳор хуш.
Моему мутрибеву шаробеву маҳраме,
Ҷоме ба зерӣ сояи шоҳи чанор хуш.
Эй бод, қоҳилӣ макуну сӯи дӯст рав,
Моро бикун ба омадани он нигор хуш.
Чизе дигар мағӯй, ҳамин гӯ, ки дар чаман
Сабза хуш асту об хуш ҷӯйбор хуш.
Гар хуш кунат туро ба ҳадисе, ки бозгард,
Пешаш куну биёр, машав зинҳор хуш.*

¹ «Вақти кас хуш будан» ҷумлаи дуоя аст, яъне Худо вайро хуш хуррам кунад.

Масалан, ошиқ аз қосид ё роздори худ аз ҳоли маъшук чӯё мешавад, ки кучост? Бо чӣ касонест? Чӣ мекунад? Аз ман ҳам ёд мекунад ё хайр? Ва ғайраву ғайра. Шумо дар зер мулоҳиза кунед, ки ӯ бо чӣ иштиёқ, бо чӣ ҳасрат ва, билохира, бо чӣ тарзу равише фиқароти болоро пурсиш мекунад:

*Эй сабо, боз ба ман гӯй, ки ҷонон чун аст?
Он гули тозаву он гунчаи хандон чун аст?
Бо кӣ май меҳӯрад он золиму дар май хурдан
Он руҳи пурхайу он зулфи парешон чун аст?
Чаими бадхӯ-ш, ки ҳушёр набошад, маст аст,
Чаими майгун-ш, ки девона қунад, он чун аст?
Рӯю зулфи бути айёр, ки он ҳар ду хушанд,
Дили девонаи ман паҳлуи эшон чун аст?
Рӯзҳо шуд, ки дилам рафту дар он зулф бимонд,
Ё раб, он Юсуфи гумгашта ба зиндон чун аст?*

Ҳамин тавр, ки машғули пурсиш аст, дафъатан ин ҳаёл пайдо мешавад, ки дар зикри маъшук тазкираи ҳештан хилофи шеваи ошиқист ва лизо тамоми он ҳарфҳоро аз назар дур андохта. Мулоҳиза кунед, бо чӣ маҳвияте меғӯяд:

*Ҳам ба ҷонон, сари ҷонон, ки каму беш мағӯ,
Гӯ ҳамин як сухани рост, ки ҷонон чун аст?*

Яъне, туро ба ҷони маъшук қасам, ки ҳарфҳои мутафарриқаро бигзор канор, ҳамин қадар бигӯ, ки маъшук дар чӣ ҳол аст?

Маъшук рӯза аст. Ин ҷо хотироте, ки мумкин аст дар дили ошиқ пайдо бишавад, бубинед чӣ гуна онҳоро адо карда:

*Моҳи ман рӯза миёни шакарестон дорад,
Эй хуш, он рӯза, ки ҷо дар лаби ҷонон дорад.
Лаб майолуда, даҳон пуришақару наргис маст,
Эй мусулмонон, кас рӯза бад-ин сон дорад?!
Хуни ман меҳӯрад охир, зи манаи пинҳон нест,
Ман гирифтаам, ки худ ӯ рузаи пинҳон дорад.
Ҷони ман, гар ту қадам ранҷа кунӣ, бандаи ту
Қадаре оби ду чаиму дили бирён дорад.*

*Дил надорам, гами ҷонон ба чи битвонам хӯрд,
Пеш аз ин гарчи ғаме буд, диле ҳам будаст.
Кас чи донд, ки чи рафт аз гами ту дӯш ба ман,
Аз шаби тира хабар пурс, ки маҳрам будаст.*

*Биё, бар дӯстон, ҷоно, қазо кун,
Ҳар он тире, ки бар душман хато шуд.*

*Дил боз сӯи он бути бадхӯ чи маравад,
Он хӯгирифта боз дар он кӯ чи меравад.
Ҷон меравад зи тан, чу гиреҳ мезанад ба зулф,
Мурдан марост, аз гираҳи ӯ чи меравад.*

*Гар бубинӣ дили вайрони маро,
Гӯиё, ҳеч гаҳ обод набуд.
Кофаре сахт дилам горат кард,
Шаҳри ислому маро дод набуд.*

*Караима чанд кунӣ бар ман, охир, ин ҷон аст,
Намедамад зи замин сабо намеорад.*

Аҳлӣ дар ин маънӣ баъд аз сесад сол ҷунин дастдарозӣ кардааст:

*Караима чанд кунӣ бар ман, охир, ин ҷон аст,
Намедамад зи замин, 3-осмон намеборад.*

*Ба лабам расида ҷонам, ту биё, ки зинда монам,
Пас аз он ки ман намонам, ба чи кор хоҳӣ омад?*

Чиддати услуб ё равиши навин. Камоли ғазал иборат аз лутфу кашангии адо ва услуби бадеъ аст ва мӯчиди он ҳам Шайх Саъдист. Лекин ҳанӯз румузу асрори зиёде дар парда будааст, ҷунон ки таъби бӯқаламуни Амир дар чиддати услуб ҳазорон перояҳои тозаву нав падида

оварда, ки ба хобу хаёли кудамо ҳам наёмада буд. Масалан, ин маъниро, ки маъшук бо вучуди чавру чафои фаровон боз маҳбуб аст, мулоҳиза кунед, онро чӣ гуна адо мекунад:

*Чон зи тан бурдиву дар чонӣ ҳанӯз,
Дардҳо додиву дармонӣ ҳанӯз.*

Ё роҷеъ ба гаронбаҳои маъшук, ӯ онро дар ин пероя адо намуда:

*Ҳар ду олам қимати худ гуфтаӣ,
Нарх боло кун, ки арзонӣ ҳанӯз.*

Дар махмурии чашми маъшук ҳамаи шуаро табъозмӯй намудаанд. Шумо мулоҳиза кунед, ки ин маъниро чӣ гуна баён намудааст:

*Май ҳоҷат нест мастиямро,
Дар чаҳми ту то хумор бошад.*

Беҳабар будани маъшук аз ранҷу алами ошиқ маъноест ом. Бубинед, онро чӣ қадар қашангу латиф адо карда:

*Гул чӣ донад, ки дарди булбул чист,
Ў ҳамин кори рангу бӯ донад.*

*Ҳанӯз имону дил бисёр горат кардане дорад,
Мусулмонӣ маёмӯз он ду чаҳми номусулмонро.*

Ҳангоми тавдеъ ба маъшук мегӯяд: «Азизам, қадре бимон, то селоби ашқам, ки банд омад, он вақт ҳаракат кун»:

*Меравию гиря меояд маро,
Соате биниш, ки борон бигзарад.*

Дар таъсири нигоҳи қаҳру нигоҳи лутф ё фарқи байни ин ду:

Гуфтам: Чӣ гуна мекушиву зинда мекуни?
Аз як нигоҳ кушту нигоҳи дигар накард.

*Боди сабо чу аз руҳи ӯ зулф даррабуд,
Абри сияҳ кушуда шуду офтоб кард.*

*Ту ҳоли ман ҳам аз ин рӯйи зард берун бар,
Ки ман ба рӯйи ту пайдо наметавонам кард.*

*Солҳо шуд, ки наёбам хабару дар қўят
Дили вайроншударо ояму овоз кунам.*

*Ман аз сар зинда гардам, гар ту, ёро, як сухан гӯӣ,
Ту медонам, нагӯӣ, лек ман гуфтор мегӯям.*

*Даъвои хунбаҳои дили хеш мекунам,
Як бӯса бар лабам зану «мо ло калом» кун.*

Дар ашъори Амир муҳовароти бисёре ёфт мешавад, ки дар каломии ҳеч як аҳли забон намешавад онҳоро пайдо кард. Масалан: «Аз гираҳи ӯ чӣ меравад?», «Гуфтор мегӯям», «Мо ло калом кардан» ва ғайраҳо.

Ин матолиб ба ашҳоси бадгумон маҷол дода, ҳаёл мекунад, ки он аз асари сукунати Ҳинд аст, ки муҳовироти ҳиндӣ аз забонаш хориҷ мешавад. Мумкин аст ҳамин тавр бошад. Лекин чун мо нисбат ба татаббӯъ ва истиқрои ҳудамон эътимод дорем, наметавонем дар ин бадгумонӣ ширкат чӯем.

Тасалсули мазомин. Айби бузурги ғазал ин будааст, ки як андешаву ҳаёлро ба таври мусалсал дар он баён намекарданд. Мавзӯи қасоид мадҳу мадҳасароист. Маснавиёт махсус ба ҳикоёт ё ахлоқ мебошад. Дар китаот ҳам матолиби мутафарриқа гуфта мешавад. Дар муомилоти ишқу муҳаббат бино шуд ҳолоти тафсилю баён кунанд, чӣ гуна ва аз чӣ роҳ баён кунанд. Барои он танҳо ғазали мусалсал метавонад хидмат кунад, лекин ин дар миёни кудамо, балки мутааххирин ҳам хеле кам ривож доштааст.

Амир Хусрав ғазалиёти мусалсали зиёде навишта ва нақшаи баъзе ҳолоти кайфияти хосро ба қадре ҳубу қашанг кашида, ки назари онро наметавон ба даст овард.

*Зи чашмат корвони сабри ман тороҷи кофар шуд,
Мусулмонон, касе дидаст, к-андар шаҳр роҳ афтад?!*

*Ба бозӣ сӯи ман омад, ба шӯхӣ дил зи ман бистад,
Бад-ӯ гуфтам: «Чи хоҳӣ кард». Гуфто: «Кор меояд».*

«Кор меояд» дар муховараи умумӣ «ба кор меояд» аст ва ин дар ғайри каломи Амир Хусрав дар ҳеч каломе маълум нест, бошад.

*Ҳусни ту оламе бихоҳад сӯхт,
Ҳам дар оғоз метавон донист.
Нарх кардӣ ба бӯсае ҷоне,
Банда бихрид, ройгон донист.*

*Аз баҳри он ки лофи ҷамоли ту мезанад,
Сад бор лола бар даҳани ёсуман задаст.*

*Мо ҷон фидои ханҷари таслим кардаем,
Хоҳӣ бубаши хоҳ бикиш, рой ройи туст.*

*Соқӣ, биёр май, ки ҷунон сӯхт дил зи шиқ,
К-аз сӯзи ин кабоб ҳама хона бӯ гирифт.*

*Рост кардӣ зи абрувон меҳроб,
Менамӣ, намоз хоҳӣ кард.*

*Ман он турки таннозро мешиносам,
Ман он мояи нозро мешиносам.*

*Шабам тоза шуд ҷон ба дашноми мастӣ,
Ту будӣ, ман овозро мешиносам.*

Шеъри зайл аз Саъдист:

*Дӯстон манъ кунандам, ки чаро дил ба ту додам,
Бояд аввал ба ту гуфтан, ки ҷунин хуб чароӣ?*

Агарчӣ мазмуни фавқ аз лиҳози ин ки табиист, ба кадре оӣ буда, ки касе ҳаёл намекард бишавад баъд аз он чизе дар ин маънӣ гуфт. Лекин Амир дар ин ҷо як маъноӣ тозае ба вучуд оварда ва ҷунин меғӯяд:

*Ҷароҳати ҷигари хастагон ҷӣ мекурсӣ,
Зи ғамза пурс, ки ин шӯхӣ аз кучо омӯхт.*

Дилфиребии омадани маъшукро бад-ин тарик баён намудааст:

*Бутию офати тақвоу охир ин намедонӣ,
Ки дар шаҳри мусулмонон набояд инҷунин омад.*

Перояи маъмулии адои мазмуни боло ин будааст, ки аз омадани маъшук ҳалал дар тақвои мардум пайдо мешавад. Шоир ба ҷойи он ба маъшук хитоб мекунад ва меғӯяд, ки дар шаҳри мусулмонон набояд бад-ин сон вуруд кунӣ. Гӯӣ, фитнаангезии маъшук он қадар аз ҳад гузашта, ки ошиқ ба фикри ҳудаш нест, балки дар фикри ислому шаҳристони исломист, ки дар он ҳалалу харобӣ рӯӣ надихад.

Зиёдатии лутфи маъшукро бад-ин гуна баён менамояд:

*Ҷон зи наззора харобу нози ӯ з-андоза беи,
Мо ба бӯе масту соқӣ пур диҳад паймонаро.*

Ваҳшии Яздӣ аз ин маънӣ маънии дигаре падид овардааст:

*Шароби лутф пур дар ҷом мерезию метарсам,
Ки зуд охир шавад ин бодаву ман дар ҳумор афтам.*

Баъзе ҷоҳо фақат аз ворунаву сару таҳ кардани алфоз маъноӣ латифу ғариб пайдо мешавад:

*Чашми бад дур аз ҷунон рӯе,
Ки аз ӯ чашм дур натавон кард.*

*Мардумон дар ману беҳушии ман ҳайронанд,
Ман дар он кас, ки туро бинаду ҳайрон нашавад.*

*Гуфтиям: Нохуш чароӣ, Хусраво?
Чун кунам, он қадду он боло хуш аст.*

*Гуфтам, ки ҳамин туро гуломам,
Гар ҳаст гуноҳи ман, ҳамин аст.*

*Даҳанат зарраи кам аз зарра-ст,
Рух зи хуришед заррае кам нест.*

Аз ихом, яъне ба кор бурдани алфози зумаънайн, нукоти аҷибу ҷо-
либ ва ҷаззобе падида меоварад:

*Забони шӯҳи ман туркию ман туркӣ намедонам,
Чӣ хуш будӣ, агар будӣ забонаи дар даҳони ман.*

*Пеш аз ин бар худам яқине буд,
Ки дилам ҳеч дилситон набарад.
Ту бибурдӣ ҳама яқини маро,
Ба тариқе, ки кас гумон набарад.*

*Дӯ рӯи ту дидаму намурдам,
Шарманда бимондаам зи рӯят.*

*Дигар сари он нест, ки ман зухд фурӯшам,
Соқӣ, қадаҳе бода, ки бар рӯи ту нӯшам.*

Дар аксари маворид, аз ҷумлаи шартия ё муътаризаи латоифе бас
шигарф пайдо месозад ва ин аз хасоиси таъби ӯ ба шумор меояд:

*Чу сабза хешро хатти ту хонад, ҷойи он бошад,
Ки гул аз ханда бар хок уфтад, гунча шикам гирад.*

Яъне, вақте ки сабза бо хатти ту баробарӣ кунад, сазовор аст, ки гул
аз касрати ханда бар замин ғалт занад ва низ дар шиками гунча печу тоб
пайдо шавад.

*Дилам мехостӣ барҳам, афокаллаҳ, чунон дидӣ,
Маро мехостӣ расво, биҳамдуллаҳ, ки он ҳам шуд.*

*Эй сабо, дӣ, ки фалонӣ ба чаман май меҳӯрд,
Ҳеч ёди мани гумгаштаи зиндонӣ кард?*

*Аз қучо омадӣ, эй бод, ки девона шудам,
Бӯи гул нест, ки меоядам, ин бӯи касест.*

*Дили ман дур нарафтаст, нақӯ медонам,
Боз ҷӯед ҳамин ҷой, ки дар қӯи касест.*

*Муштабеҳ мешавадам қибла зи рӯят, чи кунам,
Ки зи абрӯи ту чашмам ба ду меҳроб афтод.*

Ман чехраатро, ки мебинам, дар қибла иштибоҳ мекунам, зеро аз
абрӯи ту ду меҳроб ба назарам чилвагар мешавад.

*Рух ҷумларо намуду маро гуфт: «Ту мабин»,
З-ин завқ масту беҳабарам, к-он сухан чи буд.*

Сураташро ба ҳама нишон дод, вале ба ман гуфт, ки ту нигоҳ макун
ва ман аз кайфи он беҳуш шуда, намедонам, ки ин чӣ ҳарфе буд, зад.

*Сокинони сари қӯи ту набошанд баҳуш,
К-он заминест, ки он ҷо ҳама маҷнун хезад.*

Яъне, ту дилҳои зиёде рабудай, вале хуб ғавр кун, диле, ки зиёда аз ҳама маҷрӯҳ аст, ҳамоно, дили ман аст.

*Субҳ рӯи ту бад-ин сон, ки баромад имрӯз,
Нест имкон, ки чу ман сӯхта то шом кашад.¹*

*Лабу даҳону рухат ҳар яке балои диланд,
Яке дилам чи кунад, ҷониби кадом шавад?*

*Гуфтам: Эй дил, марав он ҷо, ки гирифтӣ шавӣ,
Оқибат рафту ҳамоно гуфтаи ман неш омад.*

*Ҳалқе ба роҳ мунтазири ҷонсупурдананд,
Эй турки ниммаст, инонро кашидатар.*

*Бӯсае гуфту забон гардонид,
Худ ҳамегӯяду мегардонад.*

Додани бӯсаро ба ман ваъда дод, вале забон онро баргардонид. Ё худ мегӯяд ва худаш ҳам бармегардонад.

*Бӯи хушам ояд аз ту дар ҷайб,
Гул дорӣ, ё ҳамин-ст бӯят.*

*Хушксолист дар ин аҳд вафоро, эй ашк,
З-он ҳавоӣ, ки ту меӣ, борон чун аст?*

*Эй гул, даҳани тангати сад тунги шакар чизе,
Гул бо ту намонд дар ҳусн, магар чизе.
Гӯям: «Ғаму дардам бин». Гӯӣ, ки «Батар хоҳам»,
Бисмиллаҳ, агар хоҳӣ з-ин ҳар ду батар чизе.*

¹ Яъне то шом боқӣ монад.

*Бирав, эй бод, бӯсе зан бар он пой,
Дигар чизе нагӯӣ бар даҳон ҳам.*

*Ғамзаи ту бар сафи султон занад
В-ар наранҷӣ, бар дили дарвеш ҳам.*

*Раишам ояд, ки барам пеши ту номи дигарон
Вагар инсоф бувад, пеши ту ҳам нагӯӣ гуфт.*

*Куштам аз теги ҷафоят хешро,
Бар ту осон кардаму бар хеш ҳам.*

*Ғаме дорам, ки бод аз дӯстон дур,
Ба ҳаққи дӯстӣ аз душманон ҳам.*

Воқеагӯӣ ва муомилабандӣ. Мавлавӣ Ғуломалии Озод дар «Хизонаи Омира» чунин менависад: «Махфӣ намонад, ки хангомаорӣ ва суҳан-тарозии Шайх Саъдии Шерозӣ, ки мураввичи тарзи ғазал аст, хол-хол вуқӯғӣ ҳам дорад, мисли ин байт:

*Дилу ҷонам ба ту машғулу назар дар ҷану рост,
То надонанд рақибон, ки ту манзури манӣ.*

Аммо носихи нукуши монавӣ Амир Хусрави Деҳлавӣ муосири Шайх Саъдист, ки бонии вуқӯғӣ гардид ва асоси онро баланд сохт»

Дар ишқу ҳавасбозӣ ҳолоте, ки пеш меояд, адо кардани онро вуқӯғӣ гӯянд. Ба ҳар ҳол мӯҷиди он, ҳамоно тавре ки Озод навишта, Амир Хусрави Деҳлавист.

Шарафи Қазвинӣ, Валии Даштибаъзӣ, Ваҳшии Яздӣ онро ба пояи баланд расониданд. Озод дар вуқӯғӣ ин ашъори Амир Хусравро мисол меоварад:

*Хуш он замон, ки ба рӯи назар нуҳуфта кунам,
Чу сӯи ман нигарад ӯ, назар бигардонам.*

*Гуломи он нафасам, к-омадам чу хонаи ӯ,
Ба хашии гуфт, ки аз дар кашед берунаи.*

*Чу рафтаи бар дараи бисёр, дарбон гуфтин мискин
Гирифторм аст шояд, к-ин тараф бисёр меояд.*

Аз тафҳусу ковиши зиёдтаре дар атрофи каломи Амир Хусрав маълум мешавад, ки ӯ аз ҳар навъ муомилот борику латиф ва низ шӯху зариф баён намудааст:

*Чанд гӯянд, ки гаҳ-гаҳ ба дилаи мегузари,
Ин ҳадисест, ки баҳри дили мо низ кунанд.*

Яъне, мардум мегӯянд: «Хусрав, ӯ гоҳ-гоҳе туро ёд мекунад, лекин ин ҳарфро мардум барои тасалливу дилчӯӣ ҳам бар забон меоваранд ва аз ин рӯ чӣ гуна метавон ба он эътимод намуд».

*Чоно, агар шабет даҳан бар даҳан ниҳам,
Худро ба хоб созу мағӯ, к-«Ин даҳони кист?»*

Ба маъшуқ мегӯяд, ки «Агар шабе иттифоқ афтод, ки ман даҳанамро бар даҳони ту гузоштам, худатро ба хоб бизан ва ҳеч нағӯ, ки ин даҳони кист?».

*Дили ман маст буду гуссаи дӯст
Гаҳе з-анҷому гаҳ з-огоз мегуфт.*

*Андак-андак, гаҳ-гаҳе бо ёр будан хуш бувад
В-ар муяссар гардадам, бисёр будан хуш бувад.*

*Ту шабина менамоя, ба бари кӣ будӣ имшаб,
Ки ҳанӯз чашии мастат асари хумор дорад.*

*Мастии он завҷам, ки шаб дар қўи хешам диду гуфт:
«Кист ин?» Гуфтанд: «Мискине гадоӣ мекунад».*

*Чон бод фидот он дам, к-аз баъди ду-се бўса
Гӯям, ки «Яке дигар», гӯӣ ту, ки «Натвонам».*

*Ваъда меҳоҳаму дар банди вафо низ наям,
Ғараз он аст, ки боре ба тақозо бошам.*

Муҳовароти умумӣ ё муколимоти рӯзмарра. Умуман шуарои аҳли фан рутбаи каломи хушанро аз муколимоту муҳовароти рӯзмарраи умумӣ болотар пиндошта ва дар натиҷа як забони ҷудогонае пайдо шудааст, ки номи он забони илмӣ мебошад.

Имрӯз агар забони тақаллуми Саъдию Низомӣ ва ғайраро дар як ҷо ҷамъ кунем, мебинем, ки он бо забони «Бӯстон»-у «Искандарнома» фарқи кулӣ дорад. Балки, агар имрӯз китобе дар муҳоварот ва тарзи гуфтугӯи он рӯз ба даст биёяд, фаҳмидани он барои мо диққат лозим дорад. Вале бояд донист, ки он як нақси бузургест барои шеърӣ сухан. Бешубҳа, дар шеърӣ шоирӣ ё дар як таълифи ом мазомину хотирот ва афкори зиёде пеш меоянд, ки наметавон онҳоро ба забони омма баён намуд. Ва, аз ин рӯ, вазъи луғоти илмӣ зарурат пайдо мекунад, вале аз ин лозим намеояд, ки илова бар ҳоҷату мавриди лузум дар ҷоҳои дигар ҳам ин забони маснӯӣ ба кор бурда шавад. Ва, махсусан, забони ғазал, ки лозим аст ҳамон забони омма ва муҳовароти рӯзмарра бошад. Зеро ки ошиқу маъшуқ ҳеч вақт дар забони илмӣ бо ҳам суҳбат намекунанд.

Дар миёни қудамо Фарруҳӣ ва мутаваасситин Саъдӣ ва Амир Хусрав ин нуктаро махсусан дар назар дошта ва домани муҳовароту муколамоти рӯзмарра ва забони оммаро бисёр вусъату баст додаанд.

Каломи Шайх Саъдӣ ва Амир Хусрав, ки ин қадар равону шусти ва соф ба назар меояд, як ҷиҳати умдаи он ҳамин аст, ки гуфтем.

Ғазалиёти Амир аксар ба забоне омада, ки гӯӣ ду нафар як ҷо нишаста, ба кулӣ бетақаллуф ва софу сода доранд бо ҳам ҳарф мезананд. Албатта, гоҳ-гоҳе пойи муҳовироти хос ҳам тӯи кор омадааст, ки он имрӯз бад-ин ҷиҳат то як андоза номаънус ба назар меояд, ки мо аз тарзи муҳовароти рӯзмарраи он рӯз воқиф нестем.

*Дил басте бурдаӣ, нақӯ бишнос,
Он ки маҷрӯҳтар, аз он ман аст.*

Ҳамегуфт, к-ин бонгу фарёд чист,
 Зи бедоди маъшуқ ин дод чист?
 Зи ман ошиқӣ бояд омӯхтан,
 Ки ҳаргиз наменолам аз сӯхтан.
 Ба рӯзи ману ҳоли ман кас мабод,
 Ки ёрам равад пеши чашмам ба бод.
 Бибояд бад-ин зинда бигристан,
 Ки бе ёри худ боядаш зистан.

Салмон, агарчи маснавӣ, ғазал, қасида – ҳамаи инҳоро гуфта, лекин майдони аслии шоирии ӯ қасидагӯист ва мумаййизоти қасоидаш ба шарҳи зер аст:

1. Илова бар софӣ ва равонии забон, чувствуву муҳкамии тарокиб аст, ки пеш аз ӯ набудааст ва он як сабкест, ки ба шуарои мутавасситин ихтисос дорад. Мисол:

Хандае зад даҳанат, тунги шакар пайдо кард,
 Сухане гуфт лабат, луълуи тар пайдо кард.
 Буд ноёфт миёни ту, валекин камарат
 Чуст барбаст миёнрову ба зар пайдо кард.
 Парда аз чехра барандоз, ки он зулфи сиёҳ
 Дар сапеди узури ту асар пайдо кард.

Боди Наврӯз насими гули раъно овард,
 Гарди мушки Хутан аз домани саҳро овард.
 Шохро бог ба нақши думи товус нигошт,
 Гунчаро бод ба шакли сари бабго овард.
 Лола аз домани кӯҳ оташи Мӯсо бинмуд,
 Шох берун зи гиребон яди байзо овард.
 Аз пайи хурави гул булбули ширингуфтор
 Нагмаи Борбаду савти Накисо овард.
 Сарвро боди сабо мансаби боло бахшид,
 Лоларо лутфи ҳаво хилъати воло овард.

Субҳгоҳе, ки сабо миҷмарагардон бошад,
 Гул фуру карда бад-он миҷмарадомон бошад.
 Чомаи сарв зи истабрақу сандус бофанд,
 Камаи кӯҳ зи тирӯзаву марҷон бошад.

Чиддат ё шеваҳои нав. Чунон ки дар собиқ гуфтем, Амир муддаист, ки ҳазорон ташбеҳоти навин эҷод карда ва ин даъво аз ӯ даъвоест бадеҳӣ, чи дар миёни ғазалиёти ӯ ғазале нест, ки дар он ташбеҳоти ҷадид ва навине дар кор набошад. Ва инак, мо ашъори чанде ба ҷиҳати намуна, зайлан нақл мекунем:

Рози хунолуди хеш, эй дил, манех бо ман бурун,
 К-ин варақ хом аст, ҳарф аз вай бурун хоҳад гирифт.

Зулфи ӯ паҳлуи холи лаби ӯ
 Гӯй, аз шаҳд магас меронад.

Наравад маҳ бар авҷ дар шаби тор,
 То зи зулфи ту нардбон набарад.

Яъне, моҳ дар шаби торик, то зулфи туро нардбон накунад, наметавонад ба боло сууд намояд.

(Дар ин ҷо чехраро ба моҳ ва зулфро ба нардбон ташбеҳ кардааст).

Ҳаст саҳро чун кафи дасту бар ӯ аз лола ҷом,
 Хуш кафи дасте, ки чандин ҷоми саҳбо баргирифт.

Ва ин маъниро Дониши Машҳадӣ дар як перояи бисёр қашангу ҷолиб ва ҷозибе баён намудааст:

Дидаам шохи гуле, бар хеш мепечам, ки кош,
 Метавонистам ба як даст ин қадар соғар гирифт.

Ғуломи наргиси мастам, ки бомдоду пагоҳ
 Қадаҳ ба даст гирифта зи хоб бархезад.

Ғулистон насими саҳар ёфтаст,
 Сабо гунчаро хуфта дарёфтаст.

*Чунон хоб дидаст наргис ба хоб,
Ки гӯё яке ҷоми зар ёфтаст.*

Дар гули наргис пиёламонанд кӯчак зардие, ки дида мешавад, шуаро онро ба ҷоми зар ташбеҳ мекунанд ва ин ташбеҳест ом. Лекин ин услуб, ки наргис дар хоб дида, ки ҷоми зар ба дасташ буда, кайфияти махсусе падида овардааст ва чун наргисро умуман дар шеър махмуру хо-болуд зикр мекунанд, ин аст, тавҷеҳи дидани хоб ҷанбаи воқеият ҳам дорад.

*Меравию гиря меояд маро,
Соате биниш, ки борон бигзарад.*

Омадани ашкро умуман ба бориш ташбеҳ мекунанд, аммо ин билкул як услуби тозааст, ки ба маъшук мегӯяд, ҳангоми рафтани ту сиришкам ҷорӣ мешавад, лизо қадре бимон, то бориш биистад. Ва мазид бар лутфи мазбур ин, ки рафтани маъшук худ иллати омадани ин бориш аст ва, аз ин рӯ, ӯ ҳар вақт бихоҳад биравад, бориш хоҳад буд ва бад-ин ҷиҳат ҳеч вақт наметавонад чудо шавад.

*Май миёни шишаи соқӣ нигар,
Оташе гӯё ба об олудаанд.*

*Абр омаду ба соғари лола шароб кард,
Дар гӯшҳои боғ, бубин, дурри ноб кард.
Фарроши боғ борғаҳи худ ба боғ зад
В-он гаҳ бар об хирғаҳи сим аз ҳубоб кард.
Наргис, ки шаб нахуфт зи фарёди булбулон,
Бинҳод сар ба болиши гул, майли хоб кард.*

Мазмунсозӣ. Хаёлбофӣ ва мазмунсозӣ мегӯянд ихтисос ба Камоли Исмоил дорад. Аммо бояд донист, ки чиддату ибтикори Камол мунҳасир ба қасоид буда, дар ғазал ибтикор ё рангомезии тозае карда бошад, накардааст. Мазомини бикру нав ва равишҳои тоза дар ғазал аз эҷодоти Амир Хусрав ба шумор омада ва ба ӯ ҳам хотима ёфтааст. Мазмунсозии мутааххирин гӯ ин ки аз ҳад гузашта, лекин байни ин ду фарку тафовут аст ва ҳақиқати он баъдҳо макшӯф мегардад. Мазмунсозии Амир Хусрав ба чандин қисм мунқасим мешавад ва аз мисолҳои зер метавон заминае дар ин боб ба даст овард:

*Шаҳанишаҳи фузало, подшоҳи мулки сухан,
Ҷамоли миллату дин - Хоҷаи ҷаҳон Салмон.*

Салмон кохи суханвариин худро бар шеваи Камоли Исмоилу Заҳири Фарёбӣ бунёд ниҳода ва аксари қасоидро дар ҷавоби ин ду нафар ва ба сабку тарзи онҳо гуфтааст.

Мавлоно Ҷомӣ дар «Баҳористон» менависад, ки аксари мазомини Салмон аз асотидаи қадим, хоса аз Камол Исмоил маъхуз аст. Лекин ӯ онҳоро ба дараҷае тараққӣ дода, ки ҷойи ҳеч хадшаву эътироз нест. Мо ин ашъорро ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Маънии нек бувад шоҳиди покиза бадан,
Ки ба ҳар чанд дар ӯ ҷома дигаргун нӯшанд.
Қисвати ор бувад бозпасин хилъати ӯ,
Ки на дар хубияш аз беиштар афзун нӯшанд.
Ҳунар аст ин, ки куҳанхирқаи пашмин зераш
Бадар оранду дар ӯ атласу иксун нӯшанд.*

Бояд донист, ки Салмон дар ҷамомаву сухан дорои дараҷаи хос ва соҳиби сабку маслак аст, ба ин маънӣ, ки ӯ барзаҳи байни кудаму ва мутаваасситин воқеъ шуда ва каломаш хотимаи даври кудаму ва оғози асри мутаваасситин мебошад. Ин шоир софиву шустагии забонро аз Камолу Заҳир гирифта ва дар он бо эҷоди мазомини тоза рангомезӣ кардааст. Мазмунсозӣ, ки ҷавҳари мобихули имтиёзи мутаваасситин ва мутааххирин аст, гӯ ин ки Камол Исмоил онро оғоз ниҳода, лекин Салмон ба пояи камолаш расонидааст.

Салмон қасида, маснавӣ, ғазал - ҳама чиз гуфтааст. Маснавии «Ҷамшеду Хуршед» маснавии маъруфи ӯст. Аз ашъори зер пояи арзиши он маълум мешавад, чист:

*Шукуфа чу нозуктани симбар
Зи сандуқи ҷӯбин бароварда сар.
Бунафша чу мушкинсари зулфи ёр
Бурида зи ёри худ аз рӯзгор.
Бар онам, ки савсан паризода аст,
Забоновари хубу озода аст.
Шунидам, ки парвона бо булбуле
Ҷамекард дар шиқи гул гулгуле,*

бар ӯ ворид шуд. Салмон баъд аз таорифот, аз ному нишони вай пурсид. Носир гуфт: «Шоире ҳастам». Салмон филбадеҳа ин мисраро гуфт:

Дачларо имсол рафторе аҷаб мастона аст.

Носир фавран мисраи дигарро хонд:

Пой дар занҷиру каф бар лаб, магар девона аст.¹

Салмон сураташро бўсидаву бо худ ба манзил бурд ва то чандин рӯз аз вай пазирой намуд.

Убайди Зоконӣ, пешвои ҳачвгӯён, дар ҳамин замон мезист. Як вақт Хоҷа Салмон дар сафар ба вазъе амирона дар канори чашмае чодар зада буд, ки Убайд аз тарафе падидор шуд. Салмон пурсид: «Аз кучо меой?». Гуфт: «Аз Қазвин». Пурсид: «Аз каломи Салмон чизе ёд дорӣ?». Убайд ин шеърро хонд:

*Ман хароботияму бодапараст,
Дар хароботи мугон ошиқу маст,
Мекашандам чу сабӯ дӯш ба дӯш,
Мебарандам чу қадаҳ даст ба даст.*

Баъд гуфт: «Лекин Салмон шахсест олимақом ва намешавад ин шеърро ба ӯ мансуб дошт ва аҷаб нест, ки он аз таровиши табъи зани ӯ бошад». Салмон хеле барҳам шуд, лекин аз қароин фаҳмид, ки бояд Убайд бошад. Қасамаш дод, Убайд иқрор карду гуфт: «Шумо бе воҳима мардумро ҳачв мекунед ва ин аз мисли шумое шоиста нест. Ва ман бад-ин қасд ба Бағдод омада будам, ки мазаи ҳачвгӯиро ба шумо бичашонам ва, инак, аз хушқисмати шумо, аз ин қасд мунсариф шудам». Салмон ташаккур намуда, асби савории худро бо маблағе нақд ва як даст либос ба ӯ дод ва, маазолик, аз ҳачви ӯ ҳамвора дар андеша буд.²

Пояи калом. Маҳорат ва устодии Салмонро дар шеъру сухан ҳамаи устодон эътироф кардаанд. Хоҷа Ҳофиз муосири вай буда, мааҳозо, мегӯяд:

*Саромади фузалои замона донӣ, кист,
Зи роҳи сидқу яқин, не зи роҳи кизбу гумон -*

¹ Давлатшоҳ, тазкираи Носири Бухорӣ. (Муаллиф).

² Давлатшоҳ дар шарҳи аҳволи Убайди Зоконӣ. (Муаллиф).

*Ба хонаи ту ҳама рӯз бомдод бувад,
Ки офтоб наёрад шудан баланд он ҷо.*

*Зулфи ту сияҳ чарост, моно,
Бисёр дар офтоб гашт аст.
Муштабеҳ мешавадам қибла зи рӯят, чи кунам,
Ки зи абрӯи ту чашмам ба ду меҳроб афтод.
Чашими масти ту, ки дӣ бар мани бетоб афтод,
Ту наяфгандӣ, аз олудагии хоб афтод.*

*Зи баҳри он чунин торик бошад хонаи чашмам,
Ки ҳаргиз офтоби ман дар ин равзан намеояд.*

*Пеши ту офтоб натвон ҷуст,
Рӯзи равшан чарог натвон кард.¹*

*Меравию гиря меояд маро,
Соате биниш, ки борон бигзарад.*

*Дили ман ба зулфу рӯят шуд асиру чун нагардад,
Шаби моҳтоб дузде, ки ба хонае дарояд.*

*Зиҳӣ умри дарози ошиқон, гар
Шаби ҳичрон ҳисоби умр гиранд.*

Яъне, агар шаби фироқ ҷузви умр маҳсуб шавад, умри ошиқ чӣ қадар тӯлонӣ ва дароз хоҳад буд.

*Зулф аз он мебурад он шӯх, ки шабҳои гамам
Гар шавад қўтах, аз он ҷо ҳама пайванд қунанд.*

¹ Мақсуд чарог равшан кардан аст.

Яъне, маъшуқ зулфашро бад-ин чихат мезанад, ки агар шабҳои ғам кӯтоҳ шуданд, ба он пайванд намуда, дарозу баландашон кунад.

*Роҳест барои бурдани дил,
Абрӯи ту, к-аз миён гушодаст.*

*Зулфат сару по шикаста з-он аст,
К-аз сарви баланд уфтодаст.*

*Як шаб зи рухи хеш чароге-м карам кун,
То қиссаи андӯҳи ту ҳам пеши ту хонам.*

Яъне, чароғи чехраатро як шаб ба ман лутф кун, то дар равшании он саргузаштамо барои ту нақл кунам.

*Хонаи чаими ман хароб шудааст,
Ки ба бунёди хона нам рафтааст.*

*Касе намонд, ки дигар ба теги ноз кушӣ,
Магар, ки зинда кунӣ халқрову боз кушӣ.*

*Шаккарин лаъли ту кони намак аст,
Гарчи шаккар на макони намак аст.
Оби рӯи ту малоҳат афзуд,
Гарчи аз об зиёни намак аст.*

*Хоҳӣ, эй чон, бираву хоҳ ба ман бош, ки ман
Мурданӣ нестам имрӯз, ки ҷонон ин ҷост.*

*Оина кард ҳусни вай аз осмон суол,
Бархост офтобу ба зону ҷавоб кард.*

Яъне, ҳусни ту аз осмон оина дархост кард, офтоб, бо камоли адаб зону ҳам карда, гуфт ҳозир аст.

*Қарз бояд, ки зи инъом, шаҳо, боз диҳад.
Ваҷҳи ин қарз, ки аз ман гурабо меҳоҳанд,
Гар наҳоҳад зи ту Салмон, зи қучо боз диҳад?!*

Султон бадеҳатан ин шеърро бар қитъаи аввал навишт:

*Ҳар чи то гоят ба номи ӯ муқаррар будааст,
Ҳамчунон бошад ба номи ӯ муқаррар, ҳамчунон.*

Бар қитъаи севум чунин навишт:

*Деҳи Ирин, ки дар ҳудуди Рай аст,
Бидиҳандаи, ки илтимоси вай аст.*

Ғараз, илова бар мавоҷиб ва туюли қурузаш ҳам дода шуд.¹

Билохира, Салмон инзиво ихтиёр намуда ва то вақте ҳам ки зинда буд, аз ҳар қисм тааллуқот озод будааст.

Бинобар ривояти Давлатшоҳ дар соли 769 вафот ёфта, лекин Мавлавӣ Ғуломалии Озод менависад, ки як нусхаи хаттии «Девон»-и Салмон дар соли 791 хичрӣ ба дастам омад, ки дар хотимаи он ин қитъа дарҷ буд ва аз қароин ҳамчи маълум мешавад, ки соҳиби қитъа муосири Салмон аст:

*Маҳалли ояти эҷози порсӣ Салмон,
Ки кард нотиқа пеши дамаи ба аҷз иқрор,
Надид бар сари шоҳи гули сухан аслан
Баҳори табъ чу ӯ андалеби хушгуфтор.
Намози шомӣ душанбе як аз сафар буда,
Ки нақди умр ба як дам чу субҳ кард нисор.
Бисотдори қарор аст соли таърихаи,
Чу кард майл ба сӯи бисотдор қарор.*

Ва аз ин 778 дармеояд.

Носири Бухорӣ, аз шуарои маъруфи он замон, дар бозгашт аз сафари ҳаҷ ба Бағдод омад ва чун Ҳоҷа шуҳраташ он вақт оламгир шуда буд, моил ба мулоқоти вай гардид. Иттифоқан, як рӯз Салмон дар кано-ри Дачла ба сайру тамошои манзараи об мепардохт, ки Носир дар он ҷо

¹ Тамоми инҳо дар «Хизонаи омира» дарҷ аст. - (Муаллиф).

Қурби чил сол аст, то суккони Шарқу Фарбро
 Табъи Салмон мекунад дар гӯш дурри мидҳатат.
 Дар санои ҳазратат аҳди ҷавонӣ гаит сарф,
 Навбати пирӣ расид акнун ба амри ҳазратат.
 Гӯшае хоҳам гирифтани, то агар умре бувад,
 Чанд рӯзе бигзаронам дар дуои давлатат.
 Иллати пирию дарди пову заъфи ҷисму чаши
 Мебарад дарди сари ман бандаро аз хидматат.
 Гуфтаам дар боби худ фасле ду-се онро ҷавоб,
 Чаши дорад банда аз даргоҳи гардунҳашиमतат.

Қитъаи дувум:

Аввал он аст, ки чун нийяти узлат дорад,
 Банда 3-ин доираи ҷамъ ҷудо хоҳад буд.
 Муддате молики мулки шуаро буд ба ҳақ,
 3-ин замон ходими ҷамъи фуқаро хоҳад буд.
 Пеи аз ин дар пайи махлуқ ба сар мегардид,
 Баъд аз ин бар дари маъбуд ба по хоҳад буд.
 Банда то зинда бувад, ваҷҳи маоши банда
 Ҳеч шак нест, к-аз эҳсони шумо хоҳад буд.
 Лек дорам тамаи он, ки муайян бошад,
 Ки маро ваҷҳи маишат зи қучо хоҳад буд.

Қитъаи севум:

Дигар он аст, ки маҳбуби ҷаҳон муқрии шоҳ
 Омад аз бандагии шоҳ, ки мефармояд,
 Рав, бигӯ банди деринаи мо Салмонро,
 Ки бихоҳ аз карамаи, ҳар чӣ туро мебояд.
 Банда бар ҳасби ишорат илаҳе¹ кардаму шоҳ
 Дошт мабзул ҷаҳон, к-аз карами шоҳ ояд.
 Ваъда дайн аст, зи дайни ман агар 3-он чи кунад,
 Зиммаи ҳиммати худ шоҳ барӣ, мешояд.

Қитъаи чаҳорум:

Дигар аз харҷи тару дахли камаи қарзе чанд
 Ҳасту қарз аст, ки қарзи гурабо боз диҳад.
 Бандаро гайри дари шоҳ дари дигар нест,

Сари абрӯи ту гардам, гираҳаи бозкушой,
 Ки камонат на ба андозаи бозуи касест.

Ҳарчанд ки зулфи ту сипоҳест ҷаҳонгир,
 3-ин гуна парешон натавон кард сипахро.

Ба соя хуфта будам ман, ки ёр омаду гуфт:
 «Чи хуфтаӣ, ки расид офтоб дар соя».

Ғолибан, иҷтимои нақизайнро ба таври шоирона собит мекунад ва
 он дар табиат ҳолати тааҷҷубу шигифтӣ падида меоварад:

Дардҳо дориву дармонӣ ҳанӯз.

Ёд бод, он ки ҳама умр накардӣ ёдам.

Саноеъ. Амир дар «Эъҷози хусравӣ» ба қадре «саноеу бадоеъ»-ро
 аҳаммият дода, ки мо хеле хоиф будем, мабодо, ки доме, ки густардааст,
 худ дар он дом гирифтор шавад. Лекин ин як хусни иттифоқи аҷибест,
 ки онҳое, ки саноеу бадоеъро фанни худ қарор дода ва рӯйи он китобҳои
 мустақил навишта, мисли Фарруҳи ва Ибн ал-Муътаз ва ғайра, худ аз
 ин дом ҷаста, аз ин бидъат маҳфуз мондаанд.

Гарчи Амир Хусрав дар ин қисмат нисбат ба дигарон то андозае
 олула аст ва бо ин ҳол саноеи вай хеле бетакаллуф аз қор дар омада ва
 бад-он поя намерасад, ки қобили эрод ва нуктачинӣ бошад. Санъати ти-
 бок, яъне азод, аз чизҳои марғуби хос ба ўст ва ба ҳубӣ ҳам аз уқдаи он
 баромадааст:

Дардҳо додиву дармонӣ ҳанӯз.

Зи банди ду ҷаҳон озод гардам,
 Агар ту ҳамнишини банда боӣ.

¹ Дар асл ҳамин тавр мазкур буд. (Мутарҷим).

*Мани дарвешро куштӣ ба гамза,
Карам кардӣ, илоҳо, зинда бошӣ.*

*Гуфтиям нохуш чарой, Хусраво,
Чун кунам, он қадду он боло хуш аст.*

*Бандаро дар гами ту нест хабар,
Ҳама ёрони бандаро хабар аст.*

*Хурдсоле ба ман кунад бедод,
Эй бузургони шахр, дод диҳед.*

Арабият. Ин матлаб қобили инкор нест, ки Амир дар адабиёти арабӣ яди басадо дошта ва китобҳои нодире дар ин фан дар ҳофизааш махзун будааст ва бо ин сурат иддиое аз худ дар ин фан намекунад. Дар дебочаи «Ғуррат-ул-камол» чанд шеъри арабӣ навиштааст, ки аз он хоста бирасонад, ки бо вучуди эътироф ба аҷз то чӣ андоза бар он тасаллут дорад. Ашъори номбурда ин аст:

ذاب الفؤاد وسال من عينب الدم
وجكى الدوام كل ماانا اكتم

Яъне, қалб ғудохтаву об шуд ва аз чашмон хун ҷорӣ гардид ва ин ашқҳо ғош кард он чиро, ки пӯшида медоштам.

و اذا بحث لدى الورى كرب النوى
تبكى الاجبة والا عادى ترحم

Ба мардумон, вақте ки алами фироқро баён менамоям, дӯст сириш-каш ҷорӣ мешавад ва душман ба ман раҳм меоварад.

يا عادل العشق دعنى با كيا
ان السكوت على المحب محرم

Эй насихатгӯ, бигзор то ман гиря кунам, чу сукуту хомӯшӣ бар ошиқ норавост.

من بات مثلى فهوريدر خليلتى
طول الليالى كيف بات متيم

*Чу аз шаст бикишода хусрав гиреҳ,
Баромад зи ҳар гӯша овози зеҳ.
Шаҳо, тир дар банди тадбири туст,
Саодат даvon дар пайи тири туст.
Ба аҳдат зи кас нолае барнахост,
Ба гайр аз камон, к-ӯ бинолад, равост,
Ки дар аҳди султони соҳибқирон
Накардаст кас зӯр ҷуз бар камон.*

Ин ашъор мавриди писанди шоҳ воқеъ шуд ва, билохира, ҷузви муқаррабини ҳазрат қарор гирифт. Дилшодхотун, ҳарами Султон Ҳасан, зане буд ниҳоятдараҷа қобилу лоиқ ва лизо зимомии умури султонро худ ба даст гирифта ва султон барои ном подшоҳ будааст. Ин зан шеърӯ адабро дӯст медошта ва соҳибони фазлу ҳунарро навозиш менамуд. Ӯ аз Салмон бағоят қадрдонӣ намуда ва Салмон ҳам дар мадҳаш доди суҳан додааст.

Султон Увайс алоқаи ҳосе ба шеърӯ шоирӣ дошт. Худ шеър мегуфт ва ба Салмон онро нишон медод ва бад-ин чихат дар дарбори ӯ тақарруби зиёде ҳосил карда ва бағоят мавриди таваҷҷуҳ будааст.

Як шаб Салмон дар маҷлиси базми Султон Увайс шарик буд. Баъд аз хатми маҷлис ӯ бархост, султон ба яке аз хидматгорон амр кард, то шамъеро бо лагани зар ҳамроҳи ӯ берун барад ва ӯро ба манзил расонад. Гумоштаи мазбур баъд аз расидан ба манзил фонуси мазбурро дар ҳамон ҷо гузошта баргашт. Субҳ, ки ба талаби он рафт, Салмон дид, ки шамъдонаш аз тилост ва намешавад аз он дил канд. Лизо ин шеърӯ навишта ба гумоштаи мазбур дод, ки ба султон тақдим намояд:

*Шамъ худ сӯхт ба зорӣ шаби дӯшу имрӯз
Гар лаган металабад шоҳ зи ман, месӯзам.*

Шоҳ хандид ва гуфт, кӣ метавонад аз шоир чизеро пас бигирад?!¹ Салмон, вақте ки ба синни инҳитот расид ва хост аз хидмат канор бигирад, ин ҷаҳор қитъаи мусалсалро гуфта, барои шоҳ фиристод.

Қитъаи аввал:

*Подшоҳо, банда дар ҳазрат ба расми арздошт
Инбисоте менамояд бар умеди раҳматат.*

¹ Давлатшоҳ. (Муаллиф).

САЛМОНИ СОВАЧӢ (вафот 769 ё 778 хичрӣ)

Дар Ироқи Аҷам Сова вилоти машхуре буд. Соҳиби «Оташқада» менавидад, ки «Ҳолия фақат чанд қасаба аз он боқӣ монда». Салмон сокини ҳамин ҷо будааст. Дар арабӣ ҳангоми нисбат «х» ба «ҷ» табдил мешавад ва аз ин рӯ вайро «Соваҷӣ» мегӯянд. Хонадонаш ҳамеша муаз-заз ва мавриди навозишу муҳаббати салотини вақт будаанд. Падари Салмон мавсум ба Ҳоча Алоуддин Мухаммад аз мулозимини дарбори шохӣ буд. Таълими ибтидоии Салмон ҳам аз ҳамин ҳайс сурат гирифта буд. Чунончи, дар умури дафтарӣ ва илми сиёқ яди басазо доштааст. Ҳукумоти мулук-ут-тавоифӣ, ки дар он замон ҷо ба ҷо барқарор буд, аз ҷумла, яке ҳам хонадони Ҷалоир ва пойтахти онҳо Бағдод будааст. Хонадони номбурда 86 сол салтанат дошта ва чаҳор тан аз онҳо фармонравой кардаанд. Аввалин фармонравои ин силсила Ҳасани Эл-чихонӣ буд. Фарзандаш Султон Увайси Ҷалоир нуфуз ва иқтидораш боло гирифта, дар соли 760 ҳиҷрӣ Озарбойҷон, Эрон, Муғон, Шервон, Мавсил ва ғайраро фатҳ карда, замимаи ҳукумати худ намуд ва муддати 19 сол ҳам бо ниҳояти азамату иқтидор салтанат кард. Ў дар улуму фунуни мухталиф яди басазо дошт. Дар наққошӣ яди байзо менамуд ва аз тасовире, ки мекашид, наққошонӣ маъруфи забардастро мабхут месохт. Ҳоча Абдулҳай, ки наққоши маъруф буд, тарбиятёфтаи вай будааст. Дар фунуни мусиқӣ аксар чизҳо аз эҷодоти ӯ мебошад. Гузашта аз ин, дар сабоҳати манзар ва ҳусну ҷамол машхур то ин ҳад, ки ҳар вақт савор мешуд, роҳ аз касрати тамошочиён банд меомад. Ў дар соли 776 даргузашт¹ ва Ҳоча Салмон Маликушшуарои ин ду дарбор будааст.

Дар вуруди ӯ ба дарбор менависанд, ки овозаи ҷавонмардиву бахшиши Ҳасани Элчихониро шунида, қасди Бағдод намуд ва, билохира, худро ба дарбор расонид. Як рӯз Ҳасан машки тирандозӣ мекард ва Салмон ҳам ҳозир буд. Ӯ ин ашъорро бадоҳатан гуфт ва тақдир дошт:

Чу дар бори чочикамон рафт шоҳ,
Ту гуфтӣ, ки дар бурҷи Кавс аст моҳ.
Ду зоги камон бо уқоби сепар,
Бидидам ба як гӯша оварда сар.
Ниҳоданд сар бар сари гӯши шоҳ,
Надонам чи гуфтанд дар ҳуши шоҳ.

¹ «Мачмаъ-ул-фусаҳо» ва «Тазкира»-и Давлатшох. (Муаллиф).

Шеър-ул-ачам

Касе, ки монанди ман шабашро ба сар овардааст, албатта, метавонад бифаҳмад, ки шаби ошиқ чӣ гуна мегузарад.

Дар «Эъҷози хусравӣ» номаҳое ба забони арабӣ навиштааст, ки аз дидани он метавон пояи арабидонии ӯро фаҳмид, чист. Агарчи дар он кофиябандӣ ва тақаллуфоти луғуввӣ беҳудае ҳам вучуд дорад, вале он услубест, ки дар он аср умуман ривоч доштааст ва танҳо бар ӯ наметавон хурда гирифт.

وان انا الا من غزية ان غوت
غوبت وان ترشد غزية ارشد

Ба ҳар ҳол, ман яке аз афроди қабилаи Ғазият ҳастам, чунончи Ғазият гумроҳ аст, ман ҳам гумроҳам. Ва агар ба роҳи рост аст, ман низ ҳамонам.

Саноеу бадоеъ. Амир Хусрав дар саноеу бадоеъ хунарозмоие, ки намуда, харчанд ки он кӯҳ кандану коҳ баровардан аст, лекин аз ин лихоз, ки заҳамоташ ба ройгон нарафта бошад, лозим аст дар ин ҷо зикре аз он ба таври иҷмол ба амал ояд.

Аз миёни онҳо саноеи бисёрест, ки дар арабӣ мавҷуд буда, лекин дар форсӣ адо кардани он бад-ин ҷиҳат ишқол дошт, ки камвусъатии забони номбурда наметавониста онро мутаҳаммил шавад. Масалан, санъати манқут, яъне овардани алфозе дар иборот, ки ҳар ҳарфи он нуктадор бошад. Амир дар ин қисм саноеъ чандин саҳфа ҷиз навиштааст. Албатта, баъзе дар форсӣ буда, лекин зиёда аз нисф сатр натавониста бинависад. Аммо Амир Хусрав махсусан чандин варақ навиштааст. Ё дар баъзе саноеъ тасарруфот карда ва баъзеи дигар махсусан аз эҷодиёти худӣ ўст. Ва, инак, мо шарҳи онро ба таври мухтасар менависем.

Дурӯ. Яъне навиштани якчанд иборате, ки аз радду бадал кардани нукот бишавад онро ба ду забони мухталиф хонд ва бомаънӣ ҳам бошад. Амир дар ин санъат чандин саҳифа навишта, лекин ба воситаи ғалатнависии котибон сахех хондани онҳо мушкил, балки номумкин аст. Лизо ба нисф сатр иктифо мекунем:

Расидӣ, бидидӣ маро дӣ ба хоне,
Замоне бибоишӣ, ба ёрӣ бишоӣ.

Ин шеърро агар дар форсӣ бихонем, тарҷумаи лафзии он ин аст:

*Ту дируз омадӣ ва маро дар як маконе дидӣ.
Қадре бимон, ту қобили дӯстӣ қардан мебошӣ.*

Лекин агар бихоҳед онро дар арабӣ бихонед, ин тавр мешавад хонд:

*Рашидӣ, надидӣ, муродӣ, начотӣ,
Рамонӣ биёсӣ таборӣ, насой.*

Ҳидоятёфтаи манӣ, беназир ҳастӣ, муроду мақсади манӣ, начоти манӣ. Маро инҳироф ноумед карда, ки занонам бо ҳам низоу ҷанг мекунам.

Қалб-ал-лисонайн. Ашъори зиёде дар ин боб навишта ва ҳамагӣ ҳам ба забони форсӣ мебошанд, лекин агар бихоҳанд онҳоро маъкусу ворунан кунанд, иборати арабӣ дармеояд. Масалан:

*Басе бо комронӣ дар ҷаҳон бош.
Мебош ба кори шодмонӣ.
Дӯсти мо, ёри манӣ, ба ёрии мо оӣ,
Бикун доду ба кишвар комрон бош.*

Ин мисраъҳоро ворунан кунед ва бихонед, ибороти арабӣ дар меояд.

Васлулҳарфайн. Ва он санъатест, ки ҳар кадар алфозе, ки дар иборот омада, дар миёни онҳо ҳеҷ ҳарфе тақу ҷудо зикр нашуда, балки ҳар лафзи он аз ду ҳарф ё се ҳарф таркиб ёфта бошад. Масалан:

Ҷокари ҳоса, Ҳоҷӣ Шерхонӣ, сари хидмат бар поят меомладу гӯяд, ки бад-ин ҷониби хоҳири мо бо фарҳат қарин бошад, бо ин ки гаҳ-гаҳ ҷониби мо нома фармояд, то ҳар хушиё, ки бар мост, фараҳи комил ёбад.

Ва ин нақизи он санъат аст, ки ҳар лафзи он дар ҳарфҳои ҷудогона навишта мешавад. Масалан:

در دور ر د اد آورد، ورو دار، داراي دراريدوار، ذات دوار دوران را، الخ

Амир рӯйи ин санъат чандин саҳфа навиштааст.

Арбааи аҳраф. Санъати мазбур ҷузъи мафохирӣ Амир шумурда шуда ва чандин сатр ибороти бомаънӣ дар ин санъат навишта ва мултазам аст, ки фақат ҷаҳор ҳарф, яъне савои алиф, ҳамза, вов, ёи ҳарфи дигаре наёяд, яъне тамоми алфоз аз ҳарфҳои номбурда бахусус мураккаб бошад. Лекин ибороте, ки навишта, билкул, осон маълум шуда ва хонданаш мушкул аст.

Муъҷизатуссанатаи ваҳ-шифоъ. Ё аз доштани ин санъат низ мувоҳот мекунад. Дар ин ҷо як ҷунин алфозе гирд омадаанд, ки шумо сатр-сатри онро меҳонед, лекин лаб ҳеҷ тақрор намеҳӯрад, балки алфоз фақат аз ҳалқ хориҷ мегардад.

Тарҷуматуллафз. Ин санъат ҳам аз эҷодоти ҳоси ӯст ва дар он мултазам аст, ҳар лафзе, ки зикр мешавад, лафзи баъдӣ аз лиҳози забони дигар тарҷумаи лафзи аввалӣ буда бошад, масалан: «Савдои руҳи ту кушт моро».

Ва ин мисраъ форсист, лекин «кушт»-ро агар дар урду тарҷума кунем, маънии он «моро» мешавад ва аз ин рӯ, лафзи ахири мисраъ тарҷумаи лафзи аввал ҳам ҳаст. Амир дар ин санъат як саҳфаи тамоми ҷиз навиштааст.

Муҳтамалулмаонӣ. Дар як шеър лафзе зикр кунанд, ки ҳафт маънӣ дошта ва ҳар як аз онҳоро бишавад дар он ҷо мурод гирифт.

Мавқуфулохир. Рубоӣ навишта, ки ҳар қофияи он муҳтоҷ ба оғози мисраи дигар аст. Масалан:

*Дар ҳусн туро касе намонад, илло
Хуришед, ки ҳар субҳ бурун ояд, то
Хидмат кунеду пойи ту бўсад, аммо
Бинӣ ту набудӣ ӯ, ҷу по бўсад, то.*

Ё дар ин санъат ва қовишҳои беҳосилу беҷо чандин ҷилд навишта ва агар касе бихоҳад зиёда аз ин иттилоъ ҳосил кунад, «Эъҷози ҳусравӣ» мавҷуд аст, ба он рӯҷӯ кунад.

маи шогирдони мусиқӣ буд. Илова бар ҳама сухансанчу суханвар будааст.¹ Ин марди бузург чандин бор Хочаро ба дарбори хеш даъват намуд ва Хоҷа ҳам ба тавре ки аз ғазалҳояш бармеояд, камоли иштиёкро ба мулоқоти ӯ дошта ва, мааҳозо, домани хоки Рукнободро натавониста раҳо кунад, чунон ки мегӯяд:

*Намедиханд иҷозат маро ба сайру сафар
Насими боди Мусаллову оби Рукнобод.*

Ӯ ин ғазалро навишта, барои Султон Аҳмад фиристод.²

*Аҳмадаллоҳ ало маъдалатиссултонӣ,
Аҳмади Шайх-Увайси Ҳасани Элхонӣ.
Хон ибни хон, шаҳанишоҳи шаҳанишоҳнаҷод,
Он кӣ мезебад, агар чони ҷаҳонаш хонӣ.
Баршикан кокули туркона, ки дар толеи туст
Давлати хусравию мансаби чингизхонӣ.*

Агарчи Хоҷа натавонист ба Бағдод биравад, вале шавқе, ки бад-ин сафар дошт, ҳамеша рӯҳашро фишор меод, чунон ки дар каломаш ҷо ба ҷо ба он ишора шудааст:

*Раҳ набурдем ба мақсуди худ андар Шероз,
Хуррам он рӯз, ки Ҳофиз раҳи Бағдод кунад.*

Дар Дакан³ давраи салотини Баҳмания ва султон Шох Маҳмуди Баҳманӣ бар тахти салтанат мутамаккин будааст. Ӯ ниҳоятдараҷа лоиқ ва аз аҳли фазлу камол буда, дар арабиву форсӣ ҳар ду дар ниҳояти фаҳсоҳату равонӣ шеър мегуфт ва ба таври умум ҳукм дода буд, ки аз Арабу Аҷам ҳар шоире, ки меояд, дар изои нахустин қасидае, ки мегӯяд, як ҳазор танга, ки муодил ба як ҳазор мисқол тило буд, ба расми инъом ба ӯ бидиҳанд.

Хоҷа овозаи сахову карами ӯро шунида, ба ҳаёли мусофирати Дакан афтод, вале ҳамон ҳаёли сирф будааст. Хабар ба Мир Фазлуллоҳ, вазири аъзами дарбор расид. Номаи даъватӣ навишта бо маблағе нақд бобати ҳазинаи сафар барои Хоҷа фиристод. Хоҷа пулҳоро гирифта, маблағеро сарфи ҳавоиҷи хоҳарзодагони худ намуд ва микдоре ҳам сарфи

¹ Давлатшоҳ. (Муаллиф).

² Давлатшоҳ. (Муаллиф).

³ Мурод Ҳайдаробод аст. (Мутарҷим).

*Мекунад боди сабо тифли чаманро дар хоб
В-арна маҳди шаҷараи баҳри чи ҷунбон бошад?!*

2. Мазмунофаринии дақиқу борик, ки ҷузви ифтихороти мутаваасситин ва мутаахирин шумурда мешавад. Мо ин чанд шеърро ҷиҳати намуна зикр мекунем:¹

*Дар дурҷи² дур ақиқи лабат нақди ҷон ниҳод,
Ҷинси нафис буд, ба ҷойи ниҳон ниҳод.
Қуфле зи лаъл бар дари он дурҷ зад лабат,
Холат зи анбар омаду муҳре бар он ниҳод.
Бориктар зи мӯ камаратро дақиқае
Ногоҳ дар дил омаду исмаи миён ниҳод.*

*Баъд аз ин аз гираҳи зулфи мугон кун тасбеҳ,
Пас аз ин аз ҳами абрӯи бутон кун меҳроб.
Ҳуш баро ҳамчу ҳубоб аз майи гулгуну манех
Ҳеч бунёд бар ин гунбади гардун чу ҳубоб.*

*Муддате гардиши ин доира моро аз ҳам,
Ҳамчу паргор ҷудо карду ба ҳам бозовард.*

*Гунчаро пеши даҳони ту сабо хандон ёфт,
Ончунон бар даҳанаи зад, ки даҳан пурхун шуд.*

*По аз ин доира берун наниҳам як сари мӯ,
Гар сару пой чу паргор қунандам ба ду ним.*

*Доман аз ман макаи, эй сарв, ки чун оби равон
Ман саре дар қадамат мениҳаму мегузарам.*

¹ Ашъори фавқро аз ҳайси мазмунофаринӣ ҳам мебоист дар назар гирифт. (Муаллиф).

² Яъне, лабҳои ту марворидеро, ки нақди ҷони ошиқ буд, тӯи дурҷи даҳони ту гуздор ва баъд бар он қуфле аз ёқут зад. (Муаллиф).

3. Дар гурез латоифу перояҳои нав-нав падида оварда. Аз ҷумла қасидаест, ки радифи он даст ва қофия ҳазор, нигор, баҳор мебошад ва шеъри гурезаш ин аст:

*Савдой аст, в-арна чаро мекунад дароз,
Зулфат ба аҳди маъдалати шахрёр даст?!*

Зулфи ту савдой аст, вагарна чаро дар давраи подшоҳи додгустар дастдарозӣ мекунад?!

Дар як қасида, баъд аз ташбиб чунин мегӯяд:

*Баъд аз ин гам маҳӯр, эй дил, ки гам имрӯз ҳама
Рӯзи душмани Дорои музаффар шудааст.*

Дар тайи баёни суруди ишқу рақс мегӯяд:

*Мутрибо, роҳи¹ тараб хуш бизан имрӯз, ки нест
Ҷуз ту дар аҳди шаханшоҳи ҷаҳон роҳзане.*

*Нест пайдо даҳанат бар руху дар давлати шох
Фитна он беҳ ба ҳама вачҳ, ки пинҳон бошад.*

*Даври мастист, дар ин давр назебад, ки бувад,
Ба ҷуз аз бахти Худованди ҷаҳон кас бедор.*

*Сояи зулфи ту бар чашмаи хуришед афтод,
Ҳамаи зулфи ту магар чатри шаҳи додгар аст?!*

4. Радифҳои саъбу мушките эҷод карда ва онҳоро ба қадре софу равон зикр мекунад, ки гӯӣ, радифҳое ҳастанд маъмулӣ. Ба иловаи ин, радифҳо ҳар ҷо дар ниҳояти ҳуҷӣ намоён мебошанд.

¹ Роҳ ба маънии нағма ва пардаву усул ва ба маънии роҳ ҳам ҳаст. Дар мисраи аввал ба маънии нахуст ва дар дувумӣ ба маънии дувум мебошад. (Муаллиф).

Ситораи иқболи Мансур дар авҷ буд, ки Темур ба Шероз ҳуҷум бурд. Мансур, агарчи ниҳоятдараҷа далер ва соҳиби азму ирода будааст, лекин сити азамату сатвати Темур он вақт тамоми оламо фаро гирифта буд. Лизо вай хост, ки аз Шероз хориҷ бишавад, вале ба дарвозаи шаҳр, ки расид, пире ба ӯ гуфт: «Шумо, ки аз муддате подшоҳӣ кардед, ҳол раоӣ худро дар мусибату бало андохта кучо мехоҳед фирор кунед?». Мансур аз ҳамон ҷо баргашт ва фақат бо ду ҳазор лашкар бар сари Темур тохтан гирифт. Афвочи Темурро пай дар пай шикаст дод, то ба қалби сипоҳ расид. Шамшерашро кашида, ба тарафи Темур ҳамла бурд. Қимории Айтоқ ном яке аз афсарон бо писараш шамшери ӯро дафъ намуд. Чаҳор бор бо шамшераш ҳамла ба Темур бурд. Дар ҳар бор афсари мазбур дар миёна ҳоил гардид ва Темурро ҳифз намуд. Билохира, лашкар аз чаҳор тараф ҳуҷум бурда, Мансурро ба қатл расониданд, ки ҳатто ҳуди Темур ҳам аз қатли ӯ афсӯс хурд ва мегуфт: «То ба имрӯз дар ҳеч маърака диловаре ҳамдӯши Мансур надидаам».

Темур Ҳоҷа Ҳофизро талабид ва гуфт: «Ман ҷаҳонро вайрон кардаам, ки то Самарқанду Бухоро, ки меҳани ман аст, обод кунам. Ва ту онҳоро дар ивази як ҳол аз даст медиҳӣ:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндӯи баҳшам Самарқанду Бухоро».*

Ҳоҷа гуфт: «Аз ҳамин фузулхарҷову зиёдбахист, ки кори мо ин тавр ба факру фоқа кашидааст».

Он вақт ғазалҳои Ҳоҷа дар тамоми билод интишор ёфта буд, чунон ки худ чунин мегӯяд:

*Ба шеъри Ҳофизи Шероз мегӯянд механданд
Сияҳчашимони каширию туркони самарқандӣ.*

Салотине, ки дар он аср буданд, ҳамагӣ шоик буданд, ки аз каломи Ҳоҷа истифода кунанд ва аз он лутф бардоранд, чунон ки аз Ироқи Араб, Ҳинду соири билод номаҳои шавқомез ба ӯ мерасид. Фармонрави Бағдод дар он замон бо султон Аҳмад ибни Увайс буд, ки маҷмӯаи камолот будааст. Ӯ дар нақшоӣ, музаҳхабкорӣ, камонсозӣ, хотамкорӣ саромади акрон будааст ва ҳунарварони бузурге, ки дар ин фунун буданд, эътироф ба устодии ӯ доштанд. Дар мусиқӣ то ин дараҷа моҳир буда, ки Ҳоҷа Абдулқодир шогирдии вайро ихтиёр намуда буд. Китобхона аз ӯ дар ин ҳунари зебо таълиф ёфта, ки муддатҳо ҷузъи барно-

*Эй кабки хушхиром, ки хуш меравӣ ба ноз,
Ғарра машав, ки гурбаи обид намоз кард.*

Ғолибан, адами ризояти Шучоъ аз Хоҷа аз ҳамин шеър оғоз мешавад. Рафта-рафта ин ранчидагӣ зиёд шуда, як рӯз ба Хоҷа гуфт, ки: «Ғазалиёти шумо бо ҳам якҷӯро якнавохт нестанд. Яке дар тасаввуф, дигаре дар майпарастӣ ва онҳо дигар дар шоҳидбозӣ ва ҳамин тавр ҳар шеър мебинем, ки ранги он тағйиру табдил пайдо мекунад». Хоҷа дар ҷавоб гуфт: «Дуруст аст. Лекин бо тамоми ин маойиб ҳам ғазалҳои ман ба маҳзи ин ки аз даҳонам берун меоянд, дар тамоми дунё интишор меёбанд, бар хилофи ашъори дигарон, ки аз дарвозаи шаҳр як қадам ҳам берун намераванд». Шучоъ аз ин ҷавоби густохона ва озодона бештар малулу ранчидахотир гардид.

Иттифоқан, дар он овон Хоҷа ғазале гуфт, ки матлааш ин аст:

*Ғар мусулмонӣ ҳамин аст, ки Ҳофиз дорад,
Вой, агар аз пайи имрӯз бувад фардое.*

Шучоъ ин ғазалро шунида, ба баҳонаи ин ки маънои он инкор ё дастикам тардид дар ҳашро нашр аст, дар назар гирифт. Хоҷаро озор бирасонад ва ӯ вақте ки шунид, музтариб гардид. Ҳусни иттифоқ ин ки Мавлоно Зайниддин Абӯбакри Тойбодӣ ба ҳаҷ мерафт. Гузораш ба Шероз афтод. Хоҷа ин қазияро ба ӯ гуфт, дар ҷавоб изҳор дошт: «Болои мақтаи ғазал шеъре гӯед, ки ҳуди мақтаъ мақули қавли шахси дигаре қарор гирад». Хоҷа дар ҳамон вақт гуфт:

*Дӣ ду байтам чи хуш омад, ки саҳаргаҳ мегуфт
Бо дафу барбату най мугбачаи тарсое.¹*

Шоҳ Шучоъ дар соли 783 ҳиҷрӣ даргузашт ва баъд аз ӯ Шоҳ Мансур ибни Муҳаммади Музаффар подшоҳ шуд ва ӯ ҳам аз подшоҳони муқтадир ва соҳиби шавкату ҷалол будааст. Дар табрики чулуси ӯ Хоҷа ғазале, ки гуфта, ин аст:

*Биё, ки рояти Мансури подшоҳ расид,
Навиди фатҳу зафар то ба меҳру моҳ расид.*

¹ «Ҳабиб-ус-сияр». - (Муаллиф).

*Манам имрӯз балои шаби ҳичрон бар сар,
Карда дар кори ту чун шамъ дилу ҷон бар сар.
Дастӣ онам на, ки дар доманат овезам даст,
То магар густарадам лутфи ту домон бар сар.
Сарв бар пойи ту мемираду мургони чаман
Мекунандаи ҳама шаб нолаву афгон бар сар.
Моҳи тобони ту бояд шаби мушкин бар дӯш,
Сарви раънои ту дорад гули хандон бар сар.
Офтоби ту агар соя зи ман бозгирифт,
Бозёбанд маро сояи султон бар сар.*

Баъд аз мадҳ ба таври фохрия меғӯяд:

*Шеърар аз тарбияти лутфи ту ҷое бирасид,
Ки ниҳандаи ҳама аширофи Хуросон бар сар.*

Дуоияро зайлан мулоҳиза кунед:

*То занад хусрави гул тахти зумуррад дар бог,
Тоҷи ёқут ниҳад лолаи нуъмон бар сар.
Тирборон кунад аз рӯйи ҳаво қавси қузаҳ,
Ҳар дам орад сипари лаъли гулистон бар сар.
Шаҷари равзаи баҳти ту ҷунон мусмар бод,
Ки фалакро фиканад сояи эҳсон бар сар.*

Ва ҳамин тавр қасоиде дар радифи рӯ, пой, даст ва ғайра навиштааст.

Қатъаот. Қасида ба пояе сукут карда буд, ки ғайр аз маддоҳии маъшуку мамдуҳ чизи дигаре дар он намешуд гуфт ва шуаро ҳаёлоту афкори дигарро ба василаи қатъаот баён менамуданд.

Салмон қатъаоти зиёде гуфта ва бад-ин васила маонии ҷолибу ҷаззобе баён намудааст. Афсӯс, девоне, ки аз Салмон дар Бумбай ҷоп шуда, дар он девон ин қатъаот, ки равони девон аст, нест. Вале маҷмӯаи қаламӣ, ки дар назди мо мавҷуд аст, дар он ҷо намунаҳои чанде аз қатъаоти ӯ мавҷуд мебошад.

Подшоҳ асбе сиёҳранг ба Салмон инъом дода ва Салмон онро пас фиристодааст, ки асбе ба ранги дигар ба вай марҳамат шавад. Мирохур он асбро ҳам нигоҳ дошт ва ӯ дар ин мавзӯ ҷунин меғӯяд:

*Шоҳо, маро ба асбе мавъуд карда будӣ,
Дар қавли подшоҳон қиле дигар набоишад.
Асбе сиёҳу пирам доданду ман бар онам,
К-андар чаҳон сиёҳе з-он пиртар набоишад.
Он асб боз додам, то дигаре ситонам,
Бар сурате, ки касро з-ин сир хабар набоишад.
Асби сияҳ бидодам, ранги дигар надоданд,
Оре, пас аз сиёҳӣ ранги дигар набоишад.*

Ва дар ҳаҷви як асб чунин мегӯяд:

*Шоҳо, умед буд, ки хоҳам ба давлатат
Бар маркабе баланду ҷавону равон нишаст.
Асбем тиру коҳилу кӯтаҳ ҷамедиханд,
Асбе на ончунон, ки тавонам бар он нишаст.
Чун килк маркабе сияҳу сусту логар аст,
Ҷаҳли мураккаб аст бар асбе чунон нишаст.
Аз банда меҳтар аст ба сӣ сол, ростӣ,
Густохӣ аст бар забари меҳтарон нишаст.*

Ба воситаи олудагии чашм рафтани дарборро мавкуф дошта ва баъд ин китъаро гуфта фиристодааст:

*Хусраво, хоки дарғаҳи ту марост
Аз губоре зи рӯй (?) неқӯтар.
Лек дар айн ҳолате, ки марост,
Ғайбатам аз ҳузур неқӯтар.
Ҳоли чашмам бад аст дур аз ту,
Чашими бад аз ту дур неқӯтар.*

Дар эҳтиёҷ ба либос ин китъаро гуфта, барои шоҳ фиристодааст:

*Эй зи мо мустағниву з-амсоли мо,
Бар шумо аҳволи мо пӯшида нест.
Бар танам пӯшидани ин асту бас,
Бандаро ҳеч аз шумо пӯшида нест.*

Подшоҳ малбусро аз банд берун оварда, барои вай фиристод ва ин шеърро навишт:

Маълум мешавад, ки озодихоҳии Шоҳ Шучоъ майхорагонро ба-куллӣ озод карда буд ва Ҳоча рӯйи ин асл аз ӯ мамнун аст ва изҳори хушвақтӣ мекунад. Чунон ки дар мадҳи Шоҳ Шучоъ ғазалҳое, ки гуфта, дар тамоми онҳо ҳамин нуктаро бо ҳарорат ва ҷӯше тамои ёдовар мешавад:

*Қасам ба ҳашимати ҷоҳу ҷалоли Шоҳ Шучоъ,
Ки нест бо қасам аз баҳри молу ҷоҳ низоъ.
Бубин, ки рақсунон меравад ба нолаи ҷанг
Қасе, ки изн наредодӣ истимои самоъ.*

Дар ғазали дигар чунин мегӯяд:

*Ҷанг дар гулгула омад, ки кучо шуд мункир,
Ҷом дар қаҳқаҳа омад, ки кучо шуд муноъ.
Умри хусрав талаб, ар, нафъи ҷаҳон металабӣ,
Ки вуҷудест атобахию кариме наффоъ.
Мазҳари лутфи азал, равшании чашими амал,
Ҷомеи илму амал, ҷони ҷаҳон Шоҳ Шучоъ.*

Ҳоча, агарчи ҷо ба ҷо дар ашъори худ аз Шоҳ Шучоъ маддоҳона ном бурда, чунон ки дар як ғазал мегӯяд:

*Ҳаёли оби Хизир басту ҷоми Қайхусрав,
Ба ҷуръанӯшии султон Абулфаворис шуд,*

лекин Шоҳ Шучоъ бо Ҳоча хуб набудааст. Ҳоча Имод дар он замон ғаҳеҳе буд маъруфу Шучоъ бисёр ба ӯ иродат меварзид. Ҳочаи номбурда гурбае дошт, ки ӯро тавре тарбият карда буд, ки вақте ки намоз мекард, гурба ҳам монанди як нафар намозгузор сарашро болову поин мекард. Ҳоча дар он вақт ғазале ба шарҳи зайл гуфт:

*Сӯфӣ ба ҷилва омаду огози ноз кард,
Бунёди макр бо фалаки ҳуққабоз кард.*

Дар ин ғазал рӯйи зарофат ё ҳақиқат Ҳоча Имодро риёкор дониста ва ин байтро навишт:¹

¹ «Ҳабиб-ус-сияр».

Ва ин ғазал моли он замон аст.

Писари Амир Муборизиддин Шоҳ Шучоъ, ки зикраш хоҳад омад, ӯ ҳам дар ин маврид як рубоӣ гуфта ва ҳуб гуфтааст:

*Дар маҷлиси даҳр сози мастӣ наст аст,
На чанг, на қонуну на даф бар даст аст.
Риндон ҳама тарки майпарастӣ карданд,
Чуз муҳтасиби шаҳр, ки бе май маст аст.*

Баъд аз Амир Муборизиддин писараш Шоҳ Шучоъ фармонраво шуд. Ӯ дӯстдори шеърӯ адаб ва сарпарасти донишу ҳунар буд. Дар домани илму фан тарбият ёфта, ҳафтсола буд, ки шурӯъ ба таълим намуд. Дар нӯҳсолагӣ Қуръони маҷидро ҳифз карда, пеши Қозӣ Азуд шарҳи муфассал ва ғайра хонд.

Ҳофизааш ба қадре қавӣ буд, ки чандин шеъри арабиро як бор, ки мешунид, ёдаш мемонд. Мукотиботу номаҳои арабиву форсии ӯ тарфи қабули умуми аҳли адаб мебошад. Назар ба қадрдоние, ки аз аҳли фазлу ҳунар менамуд, дарбораш ҳамеша маҷмаи арбоби донишу фазл будааст. Шеър ҳам мегуфта, чунонки Тақиюддини Хусайнӣ дар тазкираи худ аз вай ашъори зиёде нақл карда, аз ҷумла ин рубоист:

*Аҳволи бадам зи халқ пинҳон мекун,
В-аҳволи ҷаҳон бар дилам осон мекун.
Имрӯз ҳушам бидору фардо бо ман,
Он ч-аз қарами ту месазад, он мекун.*

Маълум мешавад, ки пеш аз Шучоъ майхонаҳоро баста буданд, вале ӯ вақте ки ба рӯи кор омад, аз лиҳози иқтисоду озодии бозургонӣ хариду фурӯши онро озод гузошт. Ғазалест дар девони Ҳоҷа, ки ишора аст бад-ин матлаб ва он ин аст:

*Саҳар зи ҳотифи гайбам расид мужда ба гӯш,
Ки даври Шоҳ Шучоъ аст, май далер бинӯш.
Шуд он, ки аҳли назар бар канора мерафтанд,
Ҳазор гуна сухан бар даҳону лаб хомӯш.
Ба бонги чанг бигӯем он ҳикоятҳо,
Ки аз ниҳуфтани он деги сина мезад ҷӯш.
Румузи мамлақати хеш хусравон донанд,
Ғадои гӯшанишинӣ ту, Ҳофизо, махурӯш!*

*Ҳарчанд туро ҷомаи мо нӯшидан
Айб аст, валекин ин айб бинӯш (?).*

Бар асари дарди по натавониста ба дарбор ҳузур ба ҳам расонад, ба шарҳи зер узрҳои мекунад.

*Баҳри истиқболи шоҳ аз фарқи сар кардам қадам,
Хостам то рӯ ба даргоҳи ҳумоюн оварам,
Дарди поям ғашт аз он монӣ, ки орам дарди сар,
Ман, ки дарди пой дорам, дарди сар чун оварам?!*

Бадоеъ. Салмон аввалин шахсест, ки санъати ихомро ба касрат ба кор бурда ва дар аксар перояҳои латиф ва нағзу марғуб падида овардааст. Масалан:

*Бо қадди ту санавбар дар чашими ман наёяд,
Ӯ кист то қадатро қоиммақом бошад?*

*Кай тавонад дилам аз мӯйи миёни ту гузаист,
Ки шаби тираву торик ҳаме бар камар аст.*

*Чаими сармасти туро айнаи бало мебинам,
Лекин абрӯи ту чизест, ки болои балост.*

*Фитна дар даври ту бемору заъиф афтодаст,
Ончунон нест, ки то ҳашир тавонад бархост.*

*Бо чунин оризаву заъф таманнои наҷот
Дорам, аммо ҳама мавқуфи ишороти шумост.*

*Сарвро боди сабо мансаби боло бахшид,
Лоларо лутфи ҳаво хилқати воло овард.*

*Дар баст бо дилам даҳани танги ӯ ба ҳеч,
Ў инчунин музоиқа бисёр мекунад.*

*Нест савдои сари зулфи ту кори ҳама кас,
К-он тариқест ҳам андар ҳаму дилгиру дароз.*

Лекин дар ағлаби шуаро ба қадре ин безътидоли зиёд шуд, ки он ба пояи луғазу муъаммо расид. Ҳазорон шеър дида мешавад, ки дар онҳо фақат аз саноеи лафзӣ кор гирифта шудааст, вале ҷойи шукр аст, ки ин бидъат қабули ом пайдо нанамуд.

Ғазалиёт. Ғазалиёти ӯ чандон тарфи тавачҷуҳ воқеъ нашуда ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки сабки Саъдӣ пеш аз ӯ ҷаҳонро мусаххар карда буд ва чун ӯ наметавонист дар ин сабк чизе бигӯяд, лизо шурӯъ ба мазмунофаринӣ намуд, лекин овозаи Саъдӣ гӯшҳоро ба қадре пур карда буд, ки дигар ҷойи ҳолӣ барои ӯ боқӣ намонд. Вақте ки Ҳоча Ҳофиз ба рӯи кор омад, ҳамон сабки Саъдиёро ихтиёр намуда ва ин шаробро тезтар кард, ба тавре, ки: «Ҳарифонро на сар монду на дастор». Ва, инак, мо ба таври намуна ашъори чанде аз Салмон, зайлан, аз назари хонандагон мегузаронем:

*Ба сари кӯи ту савганд, ки то сар дорам,
Нест мумкин, ки ман аз ҳукми ту сар бардорам.
Эй, ки дар хоби гуруӣ, хабарат нест, ки ман
Ҳар шаб аз хоки дарат болишу бистар дорам.
Соғарам нурмаи май дар сару сар дар кафи даст,
Ту чи донӣ, ки ман имрӯз чи дар сар дорам.*

*Дил барад дилбару дар доми балои андозад,
Дили мо бурд кунун, то ба кучои андозад.
Чаши фаттони ту ҳар ҷо, ки бало ангезад,
Эй басо кас, ки дар он арса балои андозад.
Ҳар кучо мурғи диле бол кушояд, алҳол,
Ба камонхонаи абрӯ зи ҳавои андозад.
Хуш камандест сари зулфи шикан пуришканаи,
Ваҳ, чи хуш бошад, агар бахт ба мо-и андозад.
Оқил он аст, ки дар пойи ту андозад сар,
Пештар з-он ки фироқи ту зи пои андозад.*

Аз марғи шоҳ Абӯисҳок садамае, ки ба Ҳоча расид, асараш то муддате боқӣ буда ва дар ғазалиёти худ беихтиёр аз ӯ ёд менамуд:

*Ростӣ, хотами фирӯзаи бӯисҳокӣ
Хуш дурахшид, вале давлати мустаҷил буд.*

Баъд аз Шоҳ Абӯисҳок Муҳаммад ибни Муборизиддин ҳукмрони Форсу Шероз шуда ва ӯ аслан аз аҳли Хуросон буд ва замоне, ки Султон Абӯсаид вафот ёфт ва мулукуттавоифӣ оғоз гардид, дар соли 741 ӯ лашкаре фароҳам карда, ба шаҳристонҳои мучовире ҳамла бурд, ибтидо Ядро қабза намуда, рафта-рафта ҳудуди ҳукуматаш тавсия ёфт.

Муҳаммад ибни Музаффар марде буд ниҳоятдараҷа муташарреъ, вақте ки бар тахт нишаст, барои ҳар ҷо як нафар мухтасиб муқаррар дошта ва тамоми майхонаҳоро ҳукм кард, бастанд.

Дар тазкираи Такиюддини Ҳусайнӣ менависад, ки Ҳоча Ҳофиз ғазали зайлро дар ин маврид гуфтааст:

*Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст,
Ба бонги чанг махӯр май, ки мухтасиб тез аст.
Дар остини мураққаъ пиёла пинҳон кун,
Ки ҳамчу чаши суроҳӣ замона хунрез аст.
Зи ранги бода бишӯед хирқаҳо аз ашк,
Ки мавсими варау рӯзгори парҳез аст.*

Дар девони Ҳоча ғазалест, ки он марсияи бисёр ҳузновари бастани шаробхонаҳо мебошад:

*Бувад оё, ки дари майкадаҳо бикиоянд,
Гираҳ аз кори фурубасти мо бикиоянд.
Гесуи чанг бибурред ба марғи майи ноб,
То ҳама мугбачагон зулфи дуто бикиоянд.
Номаи таъзияти духтари раз бинвисед,
То ҳарифон ҳама хун аз мижсаҳо бикиоянд.
Дари майхона бибастанд, Худоё, маписанд,
Ки дари хонаи тазвиру риё бикиоянд.
Агар аз баҳри дили зоҳиди худбин бастанд,
Дил қавӣ дор, ки аз баҳри Худо бикиоянд.*

Дар замони Ғозонхон (наваи Чингизхон) Маҳмудшоҳи Инчу аз та-
рафи ӯ ҳукмрони Форс муқаррар гардида ва аз хонадони ӯ Шох Абӯ-
исҳок дар замони Хоҷа салтанат мекардааст. Вай аз аҳли фазлу ҳунар ва
дорои табъи мавзун низ будааст ва шуарову суҳангӯёнро бағоят наво-
зиш менамуд, вале бениҳоят айёшу гирифтори ҳавову ҳавас буд. Агарчи
умури салтанат аз ин рӯ, ки гуфтем, мухталлу парешон буд, лекин аҳоли
мураффаҳулҳолу ба айшу нишот машғул буданд ва Шероз дар он вақт
намунаи боғи Ирам будааст, шумо ғазалҳои мастонаи Хоҷа Ҳофизро,
ки мебинед, зоидаи рӯҳиёти он давра мебошад.

Айёшӣ ва ҳавасронии шох Абӯисҳок аз ҳад гузашта ва дар соли 747
Муҳаммади Музаффар ба Шероз ҳамла бурд ва шаҳро муҳосира
намуд. Сипоҳиён ба пойи ҳисори шаҳр омаданд, лекин касе чуръат
намекард, ки шохро аз қазия воқиф созад. Аминуддин, ки аз наздикони
хос буд, ба Абӯисҳок арз кард: «Қурбон! Чӯши баҳор шаҳро чамани-
стон карда. Хуб аст, аълоҳазрат, қадре ба болои ғурфа қадам ранча
фармояд ва атрофро тамошо кунед!» Шох, вақте ки боло омад, дид лаш-
кар аз ҳаҷор тараф шаҳро муҳосира кардаанд. Пурсид: «Чӣ хабар
аст?». Арз карданд, ки инҳо лашкари шох Музаффар аст. Хандиду гуфт:
«Аҷаб марди аҳмакест, ки дар чунин фасли хуррамӣ авқошро зоеъ ме-
кунад». Ӯ ин шеърро хонду ба зер омад:

*Биё, то як имшаб тамошо кунем,
Чу фардо шавад, фикри фардо кунем.*

Билохира, Музаффар Шерозро гирифт ва шох Абӯисҳок мақтул
гардид ва Хоҷа Соҳиб бағоят мутаассир шуда, қитъае гуфт, ки дар он
қитъа тамоми арбоби камол он давраро ёдовар шудааст:

*Ба аҳди салтанати шох Шайх Абӯисҳок
Ба панҷ шахси аҷаб мулки Форс буд обод:
Нахуст, подшаҳе ҳамчу ӯ вилоятбахш,
Ки гӯи фазл рабуд ӯ ба адлу бахшишу дод.
Дувум, бақияи абдоли Шайх Аминуддин,
Ки буд дохили ақтобу маҷмаи автод.
Севум, чу қози фозил Азуд, ки дар тасниф
Бинои шарҳи мавоқиф ба номи шох ниҳод.
Дигар, карим чу Ҳоҷӣ Қавоми дарёдил,
Ки ӯ ба ҷуд чу Ҳотам ҳаме сало дардод.
Назири хеш набигзоштанду бигзаштанд,
Худойи азза ваҷал ҷумларо биёмурзод.*

*Бӯйи гесӯи ту ҳар ҷо, ки ҷигарсӯхтаест,
Дар пайи қофилаи боди сабои андозад.
Ҳар киро дард бияндохт, даво чора кунад,
Кӣ кунад чораи Салмон, чу давои андозад?!*

*Ғамзаат дил мебарод, чаими туам хун меҳӯрад,
Рӯзу шаб ӯ дар шикор, ин дар шароб афтодааст.*

*Зоҳид диҳадам тавба зи рӯйи ту, зиҳӣ рӯй,
Ҳечаш зи Худо шарму зи рӯйи ту ҳаё нест.*

*Як шаб ҳаёли чаими ту дидем мо ба хоб,
З-он шаб дигар ба чаим надидем хобро.*

*Ман хароботияму бодапараст,
Дар хароботи мугон ошиқу маст,
Мекашандам чу сабӯ дӯш ба дӯш,
Мебарандам чу қадаҳ даст ба даст.*

*Зоҳир намешавад асари субҳ, гӯйиё,
Дуди дилам даричаи Ховар гирифтааст.*

ХОҶА ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Дар таърихи шеърӯ адаб вақъае аз ин асафноктар нест, ки ҳолоти зиндагии Ҳоҷа Ҳофиз ба қадре кам маълум аст, ки лабҳои ташнагони завқ ҳам аз он тар намешавад ва агар шоире бад-ин поя дар Фарангистон ба вучуд омада буд, барои ӯ он қадар саргузашт ва савонеҳи умр зиёду муфассал ва мабсут навишта мешуд, ки ҳадду холи тасвири он як-як ҷилави ҷашм муҷассам мегардид. Лекин дар ин ҷо тазкиранависони мо он ҷӣ навиштаанд, агар бихоҳем ҳамаро дар як ҷо ҷамъ кунем, боз ҳам уфуқи ҳаёти ӯ барои мо аз ҳар паҳлу торик монда ва ҳеҷ қисмати он равшан ба назар намеояд. Тамоми тазокире, ки дар даст аст, ҳар як маъхӯз аз дигаре мебошад ва он, махсусан, вақоеу ҳолоти чандест, ки онҳоро ба ихтилофи ибороту алфоз ҳама нақл кардаанд. Дар миёни онҳо Абдуннабии Фаҳруззамонӣ дар тазкираи «Майхона»-и худ, ки дар замони Ҷаҳонгир, соли 1036 навиштааст, ҳолоти ибтидоиро нисбат ба дигарон беҳтар ҷамъоварӣ намудааст. Аз «Ҳабиб-ус-сияр» ҷаста-ҷаста матолибу вақоее ба назар мерасанд. Дар каломи ҳуди Ҳоҷа ҳам ба баъзе вақоеъ ва ҳолот ишорате ҷо ба ҷо шуда ва ман ҳамаи онҳоро ҷамъу мураттаб сохта, тасвири зиндагии ин шоири номиро намоиш медиҳам. Аммо ин дар асл тасвир нест, балки тарҳу нақша аст ва ҳаққи воқеъро бихоҳед, тарҳ ҳам нест, балки хутуте чанд мебошад.

Падарбузурги Ҳоҷа дар яке аз тавобеи Исфаҳон сукуно дошт, дар замони Атобакони Форс ба Шероз рафт ва дар он ҷо сукунат ихтиёр намуд. Исми падараш Баҳоуддин буд. Дар ин ҷо ӯ ба шугли тичорат пардохт ва қораш ба қадре боло гирифт, ки ҷузви сарватмандони он диёр ба шумор омад. Баҳоуддин, ки даргузашт, се писари кӯчак аз худ боқӣ гузошт. Гарчи аз падар таракаи фаровоне ба дасти онҳо омада, вале чун натавонистанд идора кунанд, ҳамаи андӯхтаҳои падарро дар муддати каме барбод дода, ҳар қадам бар асари факру парешонӣ ба тарафе пароканда шуданд. Фақат Ҳоҷа ба воситаи камии син бо модараш дар Шероз монд. Модараш аз шиддати истисол ӯро ба як нафар аз аҳли маҳал супурд, ки дар хидмати худ гузордаву хӯроку либосашро қафолат намояд. Лекин ин шахс ахлоқаш хуб набуд ва лизо вақте ки Ҳоҷа ба синни тамизу рушд расид, ӯро ба воситаи хӯи бадаш тарк гуфт ва ҳамгириро пеша сохт. Ӯ аз нимаи шаб бармехост ва то субҳ ҳамиш мегирифт. Дар ҳамсоғии вай мактабхонае буд, ки атфоли маҳал дар он ҷо таълим мегирифтанд. Ҳоҷа аксар аз он тараф мегузашт ва дар дилаш ҳавои таълим пайдо мешуд. Рафта-рафта азму иродааш барои ин кор қавӣ шуда, то он ки дохили мактаб гардид. Он ҷӣ, ки аз ҳамиш кардан ба даст меовард, як савуми онро ба модараш меод ва сулси дигарро ба

муаллим дода, бақияро хайрот мекард. Қуръони мачидро дар мактаб ҳифз намуд, хондану навиштанро ҳам ба хубӣ омӯхт. Дар он замон овозаи шеърӯ шоирӣ аз ҳар хона баланд буд. Баззоде дар он маҳал маскан дошт, ки суҳансанҷу дорои табиӣ мавзун будааст ва бад-ин муносибат дигар арбоби завқ ҳам дар дуқони ӯ гирд меомаданд. Дар Ҳоҷа ин маҷмаъ асар бахшида ва, билоҳира, шурӯъ ба гуфтан намуд. Лекин ханӯз таъбаи мавзун набуд ва шеърхое, ки мегуфт, бепоё ва василаи тафреҳу хушмаззагии ҳузур буд ва рафта-рафта шухрати муҳмалбофияш ба тамоми шаҳр мунташир шудаву мардум ӯро барои тафреҳ дар мафҳили унс даъват намудаву кайф мекарданд. То ду сол ба ҳамин ҳол боқӣ буда ва мардум истехшошон аз ҳад гузашт, чунон ки ҳудаш ҳам онро эҳсос кард. Як рӯз ниҳоятдараҷа мутаассиру ранҷидахотир шуда, ба мазори Бобокӯҳӣ рафт ва дар он ҷо ба ҳоли ҳудаш бисёр гирифт, шаб хобид, дар хоб бузургеро дид, ки луқмаеро ба ӯ меҳӯронад ва меғӯяд: «Бирав, ки дарвозаи улум ба рӯи ту боз шуд». Аз номаш мефурсад. Маълум шуд, ки ҷаноби Амир алайҳиссалом аст. Субҳ, ки бархост, ин ғазалро гуфт:

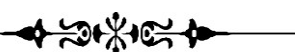
*Дӯш, вақти саҳар аз гусса наҷотам доданд
В-андар он зулмати шаб оби ҳаётим доданд.*

Ӯ аз он ҷо ба шаҳр баргашт ва мардум бар ҳасби маъмул ба наздаш омаданд ва аз ӯ хоستان ҷизи тозае дорад, бихонад. Фавран ғазали болоро хонд. Ҳама дар шигифт монданд ва ҷунин пиндоштанд, ки онро аз касе гирифтааст. Лизо барои озмоиш тарҳе ба ӯ доданд, ғазале дар ҷавоби он гуфт, ки мучиби ҳайрати ҳама гардид ва аз он вақт овозааш дар ҳар хонае печид.

Шарҳе, ки то ин ҷо гуфта омад, тамоми он дар «Майхона»-и Абдуннабӣ зикр шудааст. Агарчи нависандаи номбурда дар натиҷаи хушбоварӣ ва низ мавҳумпарастӣ баъзе ҷизҳоро ҳудаш зиёд карда ё сурати асли воқеаро тағйир дода, вале бо ин ҳол аксар матолибаш ҳам дуруст ва мутобиқи воқеъ аст.

Билоҳира, шухрати шоирӣ ва камолоти Ҳоҷа ба ҳама ҷо рафта ва салотину умаро аз атрофу акноф номаҳои даъват мефиристоданд ва ӯро ба назди хеш металабиданд.

Дар замони вай ҳукумоти чанде дар Шероз таъсис ёфта ва, хушбахтона, ҳамашон дорои фазлу ҳунар ва ҷониби арбоби дониш ва шеърӯ суҳанро гиромӣ мешумурданд.

Матлаи Хоҷа ниҳоят барҷаста аст. Ба ҷои сабо насим ва баъд қайди субҳи саодат латифӣ падида овардааст. Дар мисраи Хоҷу таносуби лафзӣ, ки дар заминӣ замони риоят шуда, чун аз тақаллуф ҳолӣ набуда, лизо Хоҷа онро андохта ба ҷойи «бад-он замин», кинояи «ба қўи фалон» бисёр латифу марғуб аст. Шеърӣ дувум ҳам ниҳоятдараҷа латиф мебошад. Меғӯяд: ту қосид аз тарафи султони ва ман ба ту ҳукм наметавонам бидиҳам, албатта, ба иқтисоди инсонияту мурувват ин таваққўро дорам. Шеърӣ ахир ҳам зиёд матбуу бомаза аст. Меғӯяд: ман ин дастуро тавре пўшида навиштаам, ки аҳаде аз он мутталеъ нашудааст ва ту ҳам онро ҳамон тавр, ки муносиб медонӣ, бихон. Яъне, тавре кун, ки дигаре аз он хабар нашавад.

Хоҷу	Ҳофиз
<i>Дил дар ин пирзани шивагари дахр манех, К-ин арӯсест, ки дар аҳди басе домод аст.</i>	<i>Маҷӯ дурустии аҳд аз ҷаҳони бебунёд, Ки ин аҷуза арӯси ҳазор домод аст.</i>

Мазмун яке ва ҳамон мазмуни Хоҷуст. Лекин дар бандиши каломи Хоҷа, мухтасар, ҳусне ки ҳаст, дар каломи Хоҷу он ҳусн нест. Тавзеҳ ин, ки дар мисраи аввал бояд ҳамин қадар гуфт, ки алоқа ба дунё пайдо макун ва баъд сабаби онро мебоист нишон дод, ки ӯ аҷузаест, ки дар ниҳоди ҳазорон ашхос аст. Хоҷу ибтидо ҳамчу гуфт, ки ба аҷузаи даҳр дилбастагӣ пайдо макун ва ҳол он ки, вақте ки аз аввал аҷуза гуфт, дигар ҳоҷате ба ин далел нест, ки ӯ қасирулиздивоҷ аст, зеро ки мард умуман ба зане, ки аҷузаву пир аст, гӯе ин ки шавҳари зиёд ҳам накарда бошад, рағбат надорад. Аммо Хоҷа аз ибтидо зиштиву бадии дунёро ба таври мутлақ баён намуда ва баъд барои он ду сабаб нишон дода, ки яке пириву дигар қасрати издивоҷ аст.

Хоҷу:

*Манзил, ар ёр қарин аст, чи дузах, чи биҳишт,
Саҷдае гар ба ниёз аст, чи масҷид, чи қуништ.*

Ҳофиз:

*Ҳама кас толиби ёранд, чи ҳушёру чи маст,
Ҳама ҷо ҳонаи шиқ аст, чи масҷид, чи қуништ.*

адои қарзе, ки дошт, гардид ва бақияро харчи роҳ карда, билохира, аз Шероз ба қасди Дакани Ҳиндустон равона шуд. Ба маҳалли Лорчин расид ва дар он ҷо дўстери мулоқот кард, ки он ҷӣ дошт, ҳамаро дар он мавқеъ аз даст дода, қораш ба парешонӣ афтада буд. Хоҷа аз нақдина он ҷӣ барояш бақия боқӣ монда буд, ҳамаро ба он дўст дода, худ тикидаст монд. Иттифоқан, Хоҷа Зайниддини Ҳамадонӣ ва Хоҷа Муҳаммади Қозарунӣ, ки аз савдогарони машҳур буданд, ба Ҳинд ме-рафтанд. Вақте ки аз қазия воқиф шуданд, маҳориҷи сафари Хоҷаро то Ҳинд худ ба уҳда гирифтанд. Лекин аз савдогар ҷӣ гуна нозбардории як шоири нозуктабъ сурат мегирад. Билохира, Хоҷа аз онҳо ранҷид, вале боз сабр намуд ва савор бар киштии шоҳии Маҳмуд шуд, ки аз Дакан ба бандари Ҳурмуз омада ва ба Ҳинд бармегашт. Сўииттифок, ҳанўз лангари ҷихозро нақшида буданд, ки дарё тўфонӣ шуд ва Хоҷа фавран аз ҷихоз фуру омада, ин ғазалро навишта барои Фазлуллоҳ фиристод.

*Даме бо ғам ба сар бурдан ҷаҳон яксар намеарзад,
Ба май бифрўш далқи мо, к-аз ин беҳтар намеарзад.
Шукўҳи тоҷи султони, ки бими ҷон дар ӯ дарҷ аст,
Қулоҳи дилқаш аст, аммо ба дарди сар намеарзад.
Ба қўи майфурўшонаи ба ҷоме дарнамегиранд,
Зиҳӣ саҷҷодаи тақво, ки як соғар намеарзад.
Бас осон менамуд аввал ғами дарё ба бўи дур,
Ғалат кардам, ки як мавҷаи ба сад ман зар намеарзад.*

Фазлуллоҳ ғазали мазбурро аз назари султон Муҳаммади Баҳманӣ гузаронид ва тамоми мочароро нақл кард. Султон Мулло Муҳаммад-қосими Машҳадиро, ки ҷузви фузалои дарбор буд, як ҳазор танга дод, ки аз маснуоти нафисаи Ҳинд харид карда, бо худ бибарад, ба Хоҷа тақдим дорад.

Султон Ғиёсиддин ибни Султон Сикандар фармонравои Бангола ҳам, ки дар соли 768 ҳиҷрӣ бар тахт нишаста, хост аз каломи Хоҷа мустафид бишавад. Тарҳе кардаву аз он ин мисраъро фиристод:

Соқӣ, ҳадиси сарву гулу лола меравад.

Хоҷа ин ғазалро гуфта, фиристод:

*Соқӣ, ҳадиси сарву гулу лола меравад
В-ин баҳс бо салосаи ғуссола меравад*

*Шаккаришкан шаванд ҳама тӯтиёни Ҳинд,
3-ин қанди порсӣ, ки ба Бангола меравад.
Ҳофиз, зи шавқи маҷлиси Султон Ғиёсидин
Ғофил машав, ки кори ту аз нола меравад.*

Хоча дар соли 793 вафот ёфт ва моддаи таърихаш ҳам «Ҳоки Му-салло» мебошад, ки дар он як адад кам аст. Мусалло маҳалли маҳбуи вай буда ва лизо дар ҳамаҷон ҷо ҳам мафдун гардид.

Дар замони Султон Бобури Баҳодур Муҳаммади Муаммой, ки ба мансаби садорат сарафроз будааст, маблағи зиёде сарфи бинои мақба-раи Ҳофиз намуда, ки то кунун боқӣ мебошад.¹ Номии маҳалли мазбур ба муносибати номи вай Ҳофизия гардида, ки мардуми шаҳр як рӯз дар ҳафта ба зиёрати он ҷо мераванд ва рӯзро дар он ҷо ба сар мебаранд, нахору ҷойи асрро сарф мекунад ва гоҳ-гоҳе ҷоми шароб ҳам ба гар-диш меояд. Як одами шӯху зариф чуръае ба номи Хоҷа ба хок мерезад. Оре, Хоҷа дар ҳудуди понсад сол қабл гуфта буд:

*Бар сари турбати мо чун гузарӣ, ҳиммат хоҳ,
Ки зиёратгаҳи риндони ҷаҳон хоҳад буд.*

Олу авлод. Аз озодманишви риндии Хоҷа ҳамчу истинбот меша-вад, ки ӯ аз кайди зану фарзанд фориғу озод будааст. Аммо воқеи амр ин аст, ки ҳам зан гирифта ва ҳам дорони авлод будааст. Оре, фарзанде дошт Шохнуъмон ном, ки ба Ҳинд омада ва дар он ҷо сукно ихтиёр намуд ва, махсусан, дар Бурҳонпур вафот ёфт ва дар ҳамаҷон ҷо ҳам мафдун гардид ва қабраш муттасил ба қалъаи Амир мебошад.² Ин қитъа дар девон дарҷ аст:

*Сабоҳи ҷумъа буду содиси рабеъаввал,
Ки гаит фурқати он маҳ ба куштаним оҷил.*

*Ба соли ҳафтсаду шасту чор аз ҳичрат
Чу об ҳал бишудам ин дақиқаи мушкул.*

Қитъаи фавқро, ғолибан, бояд дар вафоти занаш гуфта бошад, вале қитъаи дигарест ба шарҳи зер:

¹ Вале имрӯз он биноҳои собиқ баҳам хӯрда ва оромгоҳи фавқурода мучаллалу бошукӯҳе аз та-рафи Вазорати фарҳанги Эрон барои вай бино шудааст. (Мутарҷим).

²«Хизонаи омира» ба истиноди «Миръот-ус-сафо». (Муаллиф).

Ҳочу	Ҳофиз
<i>Аз ҳаданги оҳи оламсӯзи мо гофил машав, К-аз камони нарм захмаш сахт бошад тири мо.</i>	<i>Тири оҳи мо зи гардун бигзарад, ҷонон, ҳамӯш, Раҳм кун бар ҷони худ, парҳез кун аз тири мо.</i>

Боз фикру мазмун ҳамаҷон фикру мазмуни Ҳочу мебошад ва Хоҷа чизе бар он изофа накарда, балки аз лутфи он ҳам костааст. Ҳочу ба маъшук ҳамаин қадар гуфта буд, ки «гофил машав». Аммо Хоҷа маъшукро бад-ин иборат «хамӯшу раҳм кун бар ҷони худ» хитоб меку-над, ки ба куллӣ бар хилофи оини ишқу ошиқист.

Ҳочу:

*Аё сабо, хабаре кун аз он, ки ту донӣ (?),
Бад-он замин гузаре кун бад-он замон, ки ту донӣ.
Чу мурғ дар таярон ову чун ба авҷ расӣ,
Нузул соз дар он ошён, ки ту донӣ.
Чунон марав, ки губоре бад-ӯ расад зи гузорат,
Бад-он тараф чу расидӣ, чунон бидон, ки ту донӣ.*

Ҳофиз:

*Насими субҳи саодат бад-он нишон, ки ту донӣ,
Гузар ба кӯйи фалон кун дар он замон, ки ту донӣ.
Ту пайки ҳазрати шохӣ, маро ду дида ба роҳ аст,
Ба мардумӣ, на ба фармон, чунон расон, ки ту донӣ.*

*Бигӯ, ки ҷони заифам зи даст рафт, Худоро,
Зи лаъли рӯҳфизоят бибахш, аз он ки ту донӣ.
Ман ин ду ҳарф навиштам, чунон ки гайр надонист,
Ту ҳам зи рӯйи қаромат бихон, чунон ки ту донӣ.*

Баён. Ҳардуи онҳо саборо қосид қарор дода ва ҳидоят дастур медиҳанд. Ҳочу, ки саборо ба мурғу хонаи маъшукро ба ошён ташбеҳ карда, бесалиқагӣ ба харҷ додааст. Лекин шеъри ахираш ниҳоятдараҷа латиф мебошад. Яъне, эй сабо, тавре охиставу муаддаб қадам бардор, ки гард баланд нашавад. Чи ҳоҷате ба гуфтан аст, ту худ одоб донӣ, ҳар тавр муносиб донӣ, бикун.

Хочу	Ҳофиз
Гар шудем аз бода бадноми чаҳон, тадбир чист, Ҳамчунин рафтаст аз рӯзи азал тақдири мо.	Дар хароботи мугон мо низ ҳамдастон шавем, К-инчунин рафтаст аз рӯзи азал тақдири мо.

Дар ин ҷо Ҳоча мазмуни Ҳочу ва низ алфози ӯро дарҳам-барҳам карда ва, афсӯс, ки коре ҳам аз пеш набурда, яъне онро беҳтар накардааст. Мисраи дувум ҳарф ба ҳарф ҳамон мисраи Ҳочу мебошад. Мисраи аввали Ҳочу зиёда барҷаставу соф аст. Бар илова, муқобилаи тақдирӣ тадбир бо камоли бетакаллуфӣ эрод шуда ва Ҳоча ин мазиятро ҳам аз даст додааст. Матлаби мисраи Ҳочу ин аст, ки агар майгусорӣ моро бадному расво карда, ҷӣ мешавад кард, сарнавишти мо аз аввал ҳамин будааст.

Аммо Ҳоча мегӯяд: мо ҳам бояд рафта, бо муғҳо ҳамкорӣ кунем, чи килки тақдир дар ҳаққи мо ҳамин тавр ҷорӣ шудааст. Ғараз, ин байти Ҳоча аз ҷиҳати мазмун низ ҳеч мазияте надорад.

Хочу	Ҳофиз
Мо дили девона дар занҷири зулфат бастаем, Эй басо оқил, ки шуд девонаи занҷири мо.	Ақл агар донанд, ки дил дар банди зулфаш чун ҳуш аст, Оқилон девона гарданд аз пайи занҷири мо.

Албатта, мазмун ҳамон мазмуни Ҳочуст. Чизе, ки ҳаст, Ҳоча ин маъниро изофа карда, ки иллати девонаи занҷир шудани оқилонро зоҳир сохта ва намудааст, ки қайди зулф ҷӣ қадар пурлутф мебошад! Илова бар ин мисраи аввали Ҳоча зиёда софу равон, лекин дар мисраи Ҳочу нуктаи ҳосе ҳаст, ки он дар мисраи Ҳоча нест. Чи Ҳочу мегӯяд: дили девонаи ман дар занҷири зулф гирифтор шудааст ва ин чунон занҷирест, ки оқил ҳам девонаи он мегардад ва аз он узри ин матлаб хоста мешавад, ки вақте ки соҳибони ақл гирифтори ин занҷир гарданд, гирифтор шудани девона ҳеҷ ҷойи тааҷҷуб нест. Гузашта аз ин, девонагонро умуман дар занҷир мебанданд ва аз ин рӯ гирифтор шудани дил дар зулф амрест табиӣ. Ҳоча девонагии дилро ҳеҷ зикр накардааст ва бад-ин ҷиҳат, барои девонагии оқилон ҷиҳате, ки маъқул бошад, дар калом нест.

Дар хотима тақобулу тазоди лафзии оқилу девона дар каломи Ҳочу лутфе, ки падида оварда, он лутф дар каломи Ҳоча нест.

Дило, дидӣ, ки он фарзона фарзанд
Чи дид андар хами ин тоқи рангин:
Ба ҷойи лавҳи симин дар канораи
Фалак бар сар ниҳода лавҳи сангин.

Гарчи мумкин аст ин қитъаро ӯ дар марғи навҷавони дигаре гуфта бошад, вале занни қавӣ ин аст, ки яке аз фарзандони ӯ буда, ки дар огози ҷавонӣ аз дунё рафтааст.

Аммо роҷеъ ба таҳсили илму маротиби дониши ӯ таъкиранивисон мутлақо чизе нанавиштаанд. Аз «Майхона», ки шарҳи он дар боло гузашт, ҳамин қадар бармеояд, ки дар мактабхонае, ки дар маҳаллаш доир буд, таълим ёфтааст. Лекин аз калимоташ маълум мешавад, ки риш-тахои улуми дарсияро мустаидона таҳсил карда буд. Дар аксари ғазалҳо мисраҳои арабию, ки ба таври барҷастае оварда, метавон заминаи хубе аз арабияти вай ба даст овард.

Дар баъзе ғазалҳо ашъори мутааддиде дар арабии холис дида мешавад, ки дар салосату фасохати он абадан ҷойи ҳарф нест:

الا اى ساريان محمل دوست
الى ركبناكم طال اشتياقي
دروم خود شد از ناديدن يار
الا نقيا لا يام الفراق
بيا ساقى بده رطل گر انم
سفاك الله من كاس دهاق
نهانى الشيب من وصل العذارى
سوى تقبيل خد و اعتناق
سلام الله ما كر الليالى
على ملك المكارم و المعالى
فحبك راحتى فى كل حين
و ذكر اك مونسى فى كل حال
سبت سلمى بصدغيها فوادى
و روحى كل يوم لى ينادى
گر تنيغ بارد در كوى آن ماه
گردن نهاديم الحكم الله
الصر مر و العمر فان
ياليت شعرى حتى مه القاه

Ӯ ҷумлаҳои арабию ҷо ба ҷо ба қадре қашанг пайванд мекунад, ки, ғӯй, нигинро дар ҳалқаи ангуштарӣ нишондаанд:

*Чу ҳаст оби ҳаётат ба даст, ташина мамир,
Фало тамат ва мин алмоъи қулли шайъин ҳай.
Бахил бўйи Худо нашинавад, биё, Ҳофиз,
Пиёла гиру сухан варз аз замони алай.*

Бо Қуръони мачид ва тафсири он алокаи махсусе дошта ва дар де-
бочаи девон мастур аст, ки ӯ хошияе ҳам бар тафсири Кашшоф
навишта. Худ мефармояд:

*Зи ҳофизони ҷаҳон кас чу банда ҷамъ накард
Латоифи ҳукамо бо китоби қуръонӣ.*

Ва аз ин собит мешавад, ки Ҳоҷа дар тафсири Қуръони мачид маъ-
кулро бо манкул татбиқ мекундааст. Дар фанни кироат маҳорати басадо
дошт ва дар айни ҳол хушовоз будааст. Ӯ ба таври маъмул дар шабҳои
ҷумъа дар мақсураи масҷид нишаста, тамоми шабро бо лаҳни хуш
Қуръони мачид тиловат мекард.

Қуръонро ҳифз дошт ва бад-ин муносибат таҳаллуси худро Ҳофиз
гузошта ва рӯйи ин, яъне қуръондонӣ, мубоҳот менамуд, чунон ки аз
ашъораш ҷо ба ҷо бад-он ишорат рафтааст:

*Надидам хуштар аз шеъри ту, Ҳофиз,
Ба Қуръоне, ки андар сина дорӣ.*

*Субҳхезиву саломатталабӣ чун Ҳофиз,
Он чи қардам, ҳама аз давлати Қуръон қардам.*

Тачарруд ва озодӣ. Соҳибони тазкира умуман менависанд, ки Ҳоҷа
Соҳиб аз алоиқи дунявӣ озод будааст ва аз салотину умаро бениёз ме-
зист, лекин аз каломи худӣ ӯ намешавад инро тасдиқ намуд.

Дар замони ӯ фармонравоёне, ки дар Шероз гузаштаанд, дар мадҳи
ҳамаи онҳо қасоиди ӯ мавҷуданд ва шеваву услуби ин қасоид ҳам ҳамон
шеваву услуби оммаи қасидасароён мебошад. Аз ҷумла, дар мадҳи Шох
Шуҷоъ қасидаи навинест, ки дар он менависад:

*Дорои даҳр Шох Шуҷоъ, офтоби мулк,
Хоҷони комгору шаҳанишоҳи навҷавон.
Ҳукмаш равон чу бод бар атрофи баҳру бар,
Меҳраш равон чу рӯҳ дар аъзои инсу ҷон.*

риндиву мастӣ зӯр оварда, ҳатто аксари ғазалҳояш фақат дар бесуботи
дунёст:

Мисол:

*Пеши соҳибназарон мулки Сулаймон бод аст,
Балки он аст Сулаймон, ки зи мулк озод аст.
Ин ки гӯянд, ки бар об ниҳодаст ҷаҳон,
Машинав, эй хоҷа, ки чун дарнигарӣ, барбод аст.*

Ё масалан ин ғазал:

*Машав ба мулки Сулаймону мулки Қорун шод,
Ки молу мулк бувад дар раҳи ҳақиқат бод.*

Ҳотифи Шерозӣ ҳам бунёди шоириро рӯйи ҳамин мазомин ва маонӣ
ниҳодааст.

Завқу саликаи хоси Салмон ҳамоно мазмунсозӣ, ҷиддати ташбеҳ ва
низ саноеи лафзист ва Ҳоҷа Ҳофиз низ ҳаминҳоро гирифта, аммо он
сабки хос ба ҳудаш нест. Каломи Саъдӣ, Хусрав, Ҳасан саропо сӯзу гу-
дози ишқ, баёни шавқ, ноумедӣ ва ҳасрат аст. Ҳоҷа аз Саъдӣ ҳам тақлид
мекунад, чунон ки ғолиби ғазалҳоро дар ҷавоби ғазалҳои Саъдӣ гуфта-
аст, лекин фитратан шукуфтаву башшош аст ва валвалаву шӯре дар
ниҳоди ӯст ва бад-ин чихат, навҳа ва изҳори дарду ғам аз ӯ барнамеояд
ва наметавонад онро бахубӣ адо кунад.

Ҳоҷа дар ҷавоби Саъдӣ ва Ҳочу ғазалҳое гуфта ва, инак, мо баъзе аз
онҳоро бад-ин лиҳоз нақл мекунем, то фарқе, ки байни устоду шогирд
вучуд дорад, маълум шавад чист:

Ҳочу	Ҳофиз
<i>Хирқа раҳни хонаи хаммор дорад пири мо,</i>	<i>Дӯш аз масҷид суи майхона омад пири мо,</i>
<i>Эй ҳама риндон муриди пири соғаргири мо.</i>	<i>Чист, ёрони тариқат, баъд аз ин тадбири мо?</i>

Бояд донист, ки матлаи Ҳоҷа аз ҳар назар аз матлаи Ҳочу бартару
болотар аст ва ин муҳтоҷ ба баён нест.

дар қасидаву маснавӣ пояи қадрашон ба чое расид, ки дар ғазал ҳам асари он коромад шуд. Ба илова, маонии нағзу марғубе ҳам дар ғазал эҷод карданд, ки мувофиқ бо завқу саликаи замон будааст ва лизо он ҳам як кумаки дигаре шуд. Аз ин гузашта, мавриди таваҷҷуҳи мақомоти олий воқеъ гардида, салтанати вақт ҳам кумак ба онҳо дод, чи Салмон маликушшуарои дарбори Бағдод ва Хочу дар дарбори Абӯисҳок, фармонравои Шероз, бар ҳама муқаддам будааст.

Ғараз, Хочу чашм боз карда, сабки Салмону Хочу дар тамоми кишвар ишроат ва интишор ёфта буд. Ё давраи ҳар дуи онҳоро дарк карда ва аз иттифоқот ин, ки Хочу дар соли 753 ҳиҷрӣ дар Шероз вафот ёфта, часадашро дар Аллоҳу акбар, ки тафарруҷгоҳи хоси Ҳофиз будааст, дафн карданд. Ҳамон нуктае, ки дар шаъни он Ҳофиз мегӯяд:

*Фарқ аст з-оби Хизр, ки зулмот ҷойи ўст,
То оби мо, ки манбааш Аллоҳу акбар аст.*

Хоча, вақте ки шурӯъ ба ғазалсароӣ намуд, каломи Хочуро пеши рӯйи худ гузорда, бинои гуфтанро гузошт, чунончи худ мефармояд:

Дорад сухани Ҳофиз тарзи сухани Хочу.

Ғазалҳое, ки ҳамтарханд, дар баъзе ҷоҳо, ҳатто мисраъҳо бо ҳам яке ҳастанд ва мазомину тарокиб ба касрат мутавозин мебошад. Рӯйи ғазалҳои Салмон ҳам ғазалҳои зиёде мавҷуданд, ки дар онҳо низ ин қадар таворуд вучуд дорад, ки барои хонанда байни ин ду калом иштибоҳ шуда, наметавонад онҳоро аз ҳам тамиз бидиҳад. То ин ҳад, ки баъзе ғазалҳост, ки дар девони ҳар ду мавҷуд мебошад ва ҳатто як нукта ҳам дар ин миёна пасу пеш нашудааст. Бад-ин ҷиҳат дар баъзе тазокир менависанд, ки девонҳои Хочу ва Хочаро котибон бо ҳам ҳалту мазҷ кардаанд.

Агарчи муқоисаи каломи Хочаро бо моли Хочу аз ин лиҳоз, ки имрӯз дар тарҷеҳу бартарии каломи Ҳофиз ҷойи ҳарф нест, ғайри зарур ба назар меояд, аммо он дар таърихи шеършиносии мароҳили тақомули тадриҷии шеър амрест зарурӣ. Чи ин ҳамагон нақшаи Саъдӣ, Хочу, Салмон аст, ки Ҳофиз онро гирифта ва рӯйи он нақшо-рою рангомезӣ кардааст ва лизо онҳоро бо ҳам муқоиса кардан ва ҳар якро аз дигаре тамиз додан ва низ тақомули тадриҷиро нишон додан, тасдиқ бояд намуд, ки он аз вазоифи «Шеър-ул-Аҷам» мебошад. То замони Саъдӣ, Хусрав, Ҳасан дар ғазал ҷазаботу воридоти ишқу ошиқиро баён менамуданд, вале Хочу бештар ба бесуботии дунё, вусъати машраб,

*Бе талғати ту ҷон нагарояд ба колбад,
Бе неъматии ту мағз набандад дар устухон.*

Дар мадҳи султон Абӯисҳок қасидаи ғаррое гуфта, ки матлааш ин аст:

*Сапедаам, ки сабо бӯйи бӯстон гирад,
Чаман зи лутфи ҳаво нукта бар ҷинон гирад.*

Ва дар мадҳ чунин мегӯяд:

*Ҷамоли чеҳраи ислом Шайх Абӯисҳок,
Ки мулк дар қадамаш зеби бӯстон гирад.*

Мадҳи Султон Маҳмуд, ки дар маснавии навишташуда зикри он биёяд. Дар миёни вазирони Мансур як вазири пастҳиммате раъй дода буд, ки мустамаррии соҳибони илму фазлро, ки маблағи он ҳафтад тӯмон буд, қатъ кунанд ва Мансур ин раъйро нарасонид ва онро тасвиб накард ва Хоча рӯйи ин қасидае навиштааст:¹

*Ҷавзо саҳар ниҳод ҳамоил баробарам,
Яъне гуломи шоҳаму савганд меҳ(в)арам.
Мансур бин Муҳаммади гозист ҳирзи ман
В-аз ин хучаста ном бар аъдо Музаффарам.
Эй шоҳи шергир, чи гардад, агар шавад
Дар сояи ту мулки фароғат муқаррарам?*

Аз каломи худӣ ӯ ҷо ба ҷо собит мегардад, ки ба номи умаро ва салотин мадҳхое навишта мефиристонд, ки то силае ба даст орад, чунон ки дар як китба мефармояд:

*Шоҳи Ҳурмузам надиду бе сухан сад лутф кард,
Шоҳи Яздам диду мадҳаш гуфтаму ҳечам надод.
Кори шоҳон инчунин бошад, ту, эй Ҳофиз, маранҷ,
Довари рӯзирасон тавфиқу нусратишон диҳод.*

¹«Хизонаи омира» ба истиноди «Миръот-ус-сафо». (Муаллиф).

Дар қитъаи дигаре менависад:

*Хусраво, додгари, шердило, баҳркафо,
Эй камоли ту ба анвои ҳунари арзонӣ.*

Гараз, ин матлаб бакуллӣ ғалат аст, ки Хоҷа Соҳиб даст рӯйи даст гузошта, ҳеч ба фикри маош ва талоши рӯзӣ набудааст. Албатта, ин фарқ ҳаст, ки тамоми муосирини ӯ, балки пешравону устодон ба василае ниҳоят ваҳновар мутавассил шуда ва аз тариқаҳои зиллатовару камина кор мегирифтанд. Анварӣ, Заҳири Форёбӣ, Салмони Совачӣ, ки аз бузургони шуаро ба шумор меоянд, ҳоли ҳамаи онҳо ҳамин будааст. Касе-ро мадҳ мегуфтанд ва чунончи ӯ сила кам медод ва ё ба таъхир меандохт, фавран шуруъ ба ҳаҷв менамуданд, то навбат ба ин ҷо мерасид, ки чашми таҳзибу шоистагиро ба куллӣ баста, он чӣ ки набояд гӯянд, мегуфтанд. Дар каломии Заҳир ё амсоли ӯ ҳазорон қитъа ё қасоид ёфт мешавад, ки дар онҳо то ин андоза ибромӯ синоҷати гадоёна аст, ки аз дидани онҳо инсон шармаш меояд. Вале Хоҷа Ҳофиз аз ин разолату сафолат барию пок будааст. Ӯ мадҳ менавишт ва мефиристонд, чунон ки сила меёфт, беҳтар, вагарна инро, ки муқаддар ё қисмат набуд мегуфт хомӯш менишаст. Гоҳ-гоҳе тақозои ҳафифе ҳам менамуд, лекин дар як перояи ниҳоятдараҷа латифу қашанг, чунон ки дар қитъаи зайл мегӯяд:

*Ба самъи хоҷа расон, эй рафиқи вақтишинос,
Ба хилвате, ки дар он аҷнабӣ сабо бошад.
Латифае ба миён ору, ҳуш бихандонаш,
Ба нуктае, ки дилаширо дар он ризо бошад.
Пас, он гаҳе зи қарам ин қадар бипурс ба лутф,
Ки гар вазифа тақозо қунам, раво бошад?*

Дар як қитъаи дигар, мулоҳиза кунед, чӣ кинояи латифе ба кор бурдааст:

*Дӯш дар хоб чунон дид ҳаёлам, ки саҳар
Гузари афтод бар истабли шаҳам пинҳонӣ.
Баста бар охури ӯ астари ман ҷав меҳӯрд,
Тубра афишонду ба ман гуфт: «Маро медонӣ?»
Ҳеч таъбир намедонамаш ин хоб, ки чист,
Ту бифармой, ки дар фаҳм надорӣ сонӣ.*

Яъне, шаби гузашта ман дар хоб дидам, ки гузорам ба тарафи истабли шохӣ афтод, қотирамро дар он ҷо дидам, ки дорад ҷав меҳӯрад.

*Ҳар он гул, ки дар гулситоне бувад,
Маҳи орази дилситоне бувад.
Ҳар он шоҳи сарве, ки дар гулшанест,
Қади дилбару зулфи симинтанест.*

Ҳарчи ки Хоҷа дар қасида ва маснавӣ ҳам аз асотидаи фан ақиб нест, лекин муъҷизаи аслии ӯ дар ғазалсароист ва ин матлаб ба таври умум мусаллам аст, ки дар олами вучуд касе то ба имрӯз натавониста бо ӯ ҳамсарӣ намояд. Рост аст, мутавасситин ва мутаахирин базморои ғазал ҳастанд, лекин ҳуди онҳо тасдиқ доранд, ки тарзу услуби Хоҷа насиби ҳеч як аз онҳо нашудааст.

Соиб:

*Равост, Соиб, агар нест аз раҳи даъвӣ,
Татаббуи газали Хоҷа гарчи беадабист.*

*Соиб, чи тавон кард ба тақлифи азизон
В-арна тарафи Хоҷа шудан бебасарӣ буд.*

Чу шеърӣ Ҳофизӣ Шероз интиҳоб надорад.

Салим:

*Салим, муътақиди назми Хоҷа Ҳофиз бош,
Ки нашъа беиш бувад дар шароби шерозӣ.*

Урфӣ ҳеч вақт дар ғазал аз касе исм набурда, мааҳозо мегӯяд:

*Бар он татаббуи Ҳофиз равост, чун Урфӣ,
Ки дил биковаду вирди суҳанварӣ донад.*

Ғазалсароии Хоҷа. Шайх Саъдӣ ғазалро бунёд ниҳода ва Амир Хусраву Ҳасан онро таракқӣ доданд. Чун садаи ҳафтум аз замзамаҳои ин булбулони хушилхон пур буд, ки Салмони Совачӣ ва Ҳочуи Кирмонӣ шуруъ ба нағмасароӣ карданд. Гарчи дар муқобили Саъдиву Хусрав фӯрӯғ натавонистанд ҳосил кунанд, лекин дар соири ақсоми суҳан, яъне

Сари фитна дорад дигар рӯзгор,
 Ману мастию фитнаи чаими ёр.
 Фиреби ҷаҳон қиссаи равшан аст,
 Бибин, то чи зояд шаб, обистан аст.
 Ҳамон марҳала-ст ин биёбони дур,
 Ки гум шуд дар ӯ лашкари Салму Тур.
 Ҳамон манзил аст ин ҷаҳони хароб,
 Ки дидаст айвони Афросиёб.
 Чи хуш гуфт Ҷамшиди бо тоҷу ганҷ,
 Ки «Як ҷав наярзад сарои сипанҷ».
 Муганнӣ, кучой, ба гулбонги руд,
 Ба ёд овар он хусравонӣ суруд.
 Муганнӣ, бизан чанг бар аргунун,
 Бибар аз дилам фикри дунёи дун.
 Чунон баркаш оҳанги ин доварӣ,
 Ки Ноҳиди чангӣ ба рақс оварӣ.
 Муганнӣ, дафу чангро соз деҳ,
 Ба ёрони хушнагма овоз деҳ.
 Муганнӣ, кучой, навое бизан,
 Ба яктои ӯ дутоӣ бизан.
 Биё, соқӣ, ин нукта бишнав зи най,
 Ки як ҷуръа май беҳ зи дайҳими Кай.
 Биё, соқӣ, он оби андешасӯз,
 Ки гар шер нӯшад, шавад бешасӯз.
 Биё, соқӣ, он оташи тобнок,
 Ки Зардушт мечӯядаи зери хок.
 Бидеҳ, то бигӯям ба овози най,
 Ки Ҷамшид кай буду Ковус кай?!
 Майе деҳ, ки бадном хоҳам шудан,
 Хароби маю ҷом хоҳам шудан.
 Бидеҳ, соқӣ, май, ки то дам занем,
 Қалам бар сари ҳар ду олам занем.
 Сабук бошу ратли гаронам бидеҳ,
 В-агар фош натвон, ниҳонам бидеҳ,
 Ки ин чарху ин анҷуми обнӯс
 Басе ёд дорад зи Баҳромӯ Тӯс.
 Бидеҳ, соқӣ, он оби афшурдари,
 Биё, зинда соз ин дили мурдари,
 Ки ҳар пора хиште, ки бар манзар аст,
 Сари Кайқубодеву Искандар аст.

Ин ҳайвон, вақте ки чашмаш ба ман афтод, сари тубраашро ба тарафи ман карда ва онро таконид ва гуфт: «Ҳеч аз ман иттилоъ дорӣ? Ва ме-донӣ, ки бар ман чӣ мегузарад?!». Ман аз таъбири ин хоб очизам ва на-медонам маънои он чист? Ва шумо, ки дар ақлу дирифт сонӣ надоред, маро аз маънои он воқиф созед. Матлаби шоир ин аст, ки қотири саво-рии ман ҷав надорад, барои он фикре кунед.

Муошират. Аз ашъори ӯ ва низ аз вақоеу ҳолат маълум мешавад, ки ӯ дар ниҳояти содагӣ ва озоӣ ба сар мебурд. Ҳофизи Қуръон буд, дарси нукоту ҳақоиқи қуръонӣ меод, лекин бо ин ҳама аз изҳори тақаддус ниҳоятдараҷа танаффури дошт. Софдилу бетақаллуф буд. Он чӣ дар дил дошт, ҳамонро бар забон меовард, кори нораворо дар пардаи риёкорӣ пинҳон кунад, намекард ва билохира, аз риёву солус ва зухдфурӯшӣ ё авомфиребӣ дурӣ мечуст. Рукнобод, ки як нахру тафарруҷгоҳи машҳури Шероз аст, имрӯз нахри хеле кӯчаке аз он боқӣ монда, вале дар он замон бояд нахри васеи буда бошад. Шоири шаҳир рӯзхо мерафт канори он менишаст ва аз сайру тамошои он лутф мебурд. Дӯсту аҳбоб дар ин ҷо гирд омада ва бо ҳам машғули суҳбату унс мешуданд. Дар ин ҷо кайфҳое, ки мекарда, дар аксари ашъор онро зикр намуда ва аз ҷумла чунин мегӯяд:

*Бидеҳ, соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт
 Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро.*

Рукнобод манбае, ки дорад, номи он «Аллоҳу акбар» аст ва онро чунин зикр мекунад:

*Фарқ аст з-оби Хизр, ки зулмот ҷойи ӯст,
 То оби мо, ки манбааи Аллоҳу акбар аст.*

Дар миёни арбоби қарам, қасоне, ки ба ӯ муҳаббатӣ хубӣ мекарданд, аз онҳо дар аксари ғазалҳо ба таври ҳақшиносӣ ҳақгузорӣ ёд мекунад ва ин шева, гӯӣ, як шеваи хос ба ӯ мебошад:

*Бихоҳ ҷоми сабӯҳӣ ба ёди Осафи аҳд,
 Вазири мулки Сулаймон Имод бин Маҳмуд.*

Чи ғам дорам, чу дар олам Қавомиддин Ҳасан дорам.

*Дарёи ахзари фалаку киштии ҳилол
Ҳастанд гарқи неъматӣ Ҳочӣ Қавомӣ мо.*

*Мутриб ба парда созе шояд, агар бихонад,
Аз тарзи шеъри Ҳофиз дар базми шоҳзода.*

*Ту ба ин нозукиву саркашӣ, эй шамъ, чу гул
Лоқи базмгаҳи ҳоча Ҷалолуддинӣ.*

*Бо ту гар з-ин пас фалак хорӣ қунад,
Бозгӯ дар ҳазрати дорои Рай.
Хусрави офоқбахшаи, к-аз ато
Номаи Ҳотам зи номаи гаит тай.*

*Аз барои сайди дил дар гарданаи занҷири зулф
Чун каманди хусрави молиқриқоб андохтӣ.
Насрутиддин Шохяҳё, он ки тоҷи офтоб
Аз сари таъзиму қудрат дар туроб андохтӣ.*

*Эй дар руҳи ту пайдо анвори подшоҳӣ
В-аз фитрати ту пинҳон сад ҳикмати илоҳӣ.
Умрест, подшоҳо, к-аз май тикхист чомаи,
Инак, зи банда даъвӣ в-аз муҳтасиб гувоҳӣ.*

Ҳақгӯӣ ё инсофписандӣ. Бо ин ки тамоми шуароӣ муосири Ҳоча пеши ӯ дар ғазалгӯӣ ночиз буданд, мааҳозо, ҳамаро ба адаб ном бурда, балки худро пайрави онҳо муаррифӣ мекунад. Чунон ки нисбат ба Ҳочуи Кирмонӣ чунин мегӯяд:

*Устоди ғазал Саъдист пеши ҳама кас, аммо
Дорад ғазали Ҳофиз тарзу равиши Ҳочу.*

ӯ дар фахрияи ҳудаш, ки ба чӯш омада, ин шеърро мегӯяд:

*Чи ҷойи гуфтаи Ҳочуву шеъри Салмон аст,
Ки шеъри Ҳофизи Шероз беҳ зи шеъри Заҳир.*

Лекин агар ба дидаи инсоф бингаред, ин аз барои ӯ нанг аст, зеро ки дар ғазал Заҳирро бо ӯ нисбате нест.

Дар он замон Камоли Хучандӣ аз шуароӣ маъруф ва аз аҳли фазлу камол будааст. Байни ӯ бо Ҳоча дӯстӣ барқарор буд ва ағлаб аз Ҳоча ғазалиётро хоста, дар иваз ашъори ҳудашро барои вай мефиристод. Як дафъа ин ғазали худро фиристод:

*Гуфт ёр: «Аз ғайри мо пӯшон назар».
Гуфтам: «Ба чаши»,
«В-он гаҳе дуздид ба бар мо менигар».
Гуфтам: «Ба чаши».*

Ва ин байт ҳам дар ғазал будааст:¹

*Гуфт: «Агар сар дар биёбони гамаи хоҳӣ ниҳод,
Ташинагонро муждае аз мо бибар».
Гуфтам: «Ба чаши».*

Ҳоча ба ин шеър, ки расид, ҳолате бар ӯ торӣ гардид ва баъд аз ифоқа гуфт: «Воқеан, пояи ин мард баланд аст».

Калом. Дар тазкираи «Майхона» мастур аст, ки девони Ҳоча фақат дар ду моҳ фароҳам шудааст, вале ин қатъан ғалат аст. Чи гузашта аз ин ки он бар хилофи қиёс аст. Дар ғазалиёт ҳам аз ашхосе, ки ном бурда шудааст, ин ашхос замонхошон солҳо аз ҳам пасу пешӣ дорад.

Гарчи шуҳрати Ҳоча фақат дар ғазал аст, лекин ӯ қасоиду маснавиёт ҳам навиштааст ва ҳарчанд ки шумораи онҳо кам аст, лекин аз он мешавад фаҳмид, ки тасаллуташ дар анвои сухан то чӣ андоза аст. Умуман, тасаввур мекунад, ки онҳое, ки ғазалашон хуб аст, қасида ва маснави хуб наметавонанд бигӯянд. Лекин қасоиди Ҳоча низ камӣ надорад ва дар маснави ӯ латофату софӣ ва қуввату зӯре, ки ҳаст, ба пояест, ки он ба сухани Низомӣ ва Саъдӣ иштибоҳ мешавад:

¹ Давлатшоҳ, тазкираи Камоли Хучандӣ. (Муаллиф).

Мисраи дувуми Салмон ниҳоятдараҷа барҷаставу мастона аст.

Салмон	Ҳофиз
Моем баста дилро дар лаъли дилкушоят, Он лаб ба ханда бикшо, то дил шавад кушода.	З-ин зуҳду порсой бигрифт хотири ман, Соқӣ, пиёлае деҳ, то дил шавад кушода.

Санъати аздодро ҳар ду риоят кардаанд, лекин алфози Салмон, яъне бастану кушодан зиёда софу сарех мебошанд. Дар гирифтани кушодан ҳам ҳамин санъат вучуд дорад, аммо маънои аслии гирифтани ин нест, балки муҳовара ин маъниро падида овардааст. Илова бар ин тавҷеҳу таълили кушодани дил дар байти Салмон лафзан ва маънан зиёда равшан аст. Яъне, ту лабро ба ханда боз кун, то дили мо ҳам боз бишавад, зеро ки дили мо бо лабҳои ту ба ҳам пайваставу дар он баста шудааст.

Салмон	Ҳофиз
Савдоиёни зулфат гирди ту ҳалқа баста, Шӯридагони мӯят дар якдигар фитода.	Дар маҷлиси сабуҳӣ, донӣ, чӣ ҳуш намояд, Акси узори соқӣ бар ҷоми май фитода.

Ин ду шеър ба лиҳози мазмун аз ҳам чудо ҳастанд. Албатта, қофия муштарақ аст ва Салмон онро беҳтар баставу ба ҳам радиф карда ва бад-ин чихат шеъраро ҳам беҳтару зарифтар аст.

Дар ҷавоби Шайх Саъдӣ ҳам, гӯ ин ки аксар ғазалҳое мавҷуд, вале сабку маслаки ин ду дар ҳақиқат аз ҳам ҷудост ва лизо намешавад бо ҳам мувозина кард. Ва бо васфи аҳволу афкор ва мазомини мутааддиде Хоҷа аз Саъдӣ гирифта, лекин услубашонро тавре тағйир дода, ки ҳеч намешавад мултафит шуд, ки дурри шохвор аз ҳамон қатарот ташкил ёфтааст ва мисолҳои он таҳти унвони ҷиддати услуб биёяд.

Хусусиёт ва мумаййизоти Хоҷа. Шумо дар боло дидед, ки рутбаи Хоҷа дар ғазалҳои тарҳӣ аз асотидаи ҳарифҳои худ чандон олитар нест. Ҳатто асоси шолуда ва муҳиммоти мазомини шоирии ӯ ҳам сармояи зо-тиаш нест, балки аз рашаҳоти абри қалами Хайём мебошад. Бо ин ҳама ғазалиёти вай ғулғулае, ки дар дунё барпо кардааст, дар муқобили он садоҳои Саъдӣ, Хусрав, Ҳоҷу ва Салмон ба қуллӣ кӯтоҳу паст шуда ва бояд барои он сабабе дар қор бошад ва ҳамон аз хусусиёту мумаййизоти шеърҳои шоирии Хоҷа шумурда мешавад.

Пири дурдикаши мо, гарчи надорад зару зӯр,
Ҳуш атобахшу хатонӯш Ҳудое дорад.

Дар ин ҷо аз танкири «Ҳудо» дар шеър чӣ лутфе пайдо шудааст! Гӯи Ҳудо ин қадар ғайримаъруф аст, ки амсоли зоҳид ва ғайра мутлақан ба ӯ шиносӣ надоранд:

Ҳар кас, ки дид рӯи ту, бӯсид чашии ман,
Коре, ки қард дидаи ман, бебасар накард.

Яъне, ҳар одаме, ки чехраи зебои тӯро дид, чашии маро офарин гуфтаву бӯсид, ки чи интиҳоби умдае кардааст. Оре, коре, ки чашии ман қарда, аз рӯи басирату биноӣ будааст.

Нисбат ба шохидбозӣ ин пӯзиш, ки дигарон ҳам ин қорро мекунад, мазмунест ом, ҷунонки Саъдӣ меғӯяд:

Гар қунад майл ба ҳубон дили ман, хурда мағир,
К-ин гуноҳест, ки дар шаҳри шумо низ қунанд.

Ва ҳамин маъниро Хоҷа гирифта, бо услубе ҷадиду латиф адо кардааст:

Ман арчи ошиқаму ринду масти номасиёҳ,
Ҳазор шукр, ки ёрони шаҳр беғунаҳанд.

Матлаби зоҳирии шеър ин аст, ки ман агарчи гунаҳкору нолоиқ ҳастам, лекин шукр Ҳудоро, ки мардумони дигари шаҳр нексирату ахлоқашон ҳубу писандида аст(!), ки аз баракати онҳо асари аъмоли шуми ман ба дигарон намерасад. Лекин ин як зарбатест барои онҳо. Оре, Саъдӣ ин маъниро бепарда гуфта, баръакс Хоҷа киноятан адо мекунад.

Ҷуръати нӯшидани шаробро ба истизҳори афви Илоҳӣ дар ин пероя илқо мекунад:

Биёр бода, бихӯр, з-он ки пири майкада дӯш,
Басе ҳадиси гафӯру раҳиму раҳмон гуфт.

Дар ин ҷо зикри асомии мутааддиди Ҳудо, ҳокӣ бар изҳори раҳму мағфират, чӣ қадар бар балогати қалом афзудааст!!

Бесуботии дунёро ба тариқи зер хотирнишон мекунад:

услуги бадеъ шоҳкори умдае, ки ба харҷ дода, ин аст, ки натиҷа, яъне шарманда шудани бунафшаро баён накарда, ки ҳоҷате ба изҳори он набудааст.

Нисбат ба зоҳид мақсуд зоҳир кардани ин ҳаёл будааст, ки ҳарчанд ӯ машруб истеъмол намекунад, аммо амволе, ки ба даст меоварад, таъмом аз роҳи самъаху риёву солус аст. Лизо он ҳам аз ҳаром камӣ надорад ва ин маъниро чунин адо карда:

*Тарсам, ки сарфае набарад рӯзи бозхост
Нони ҳалоли шайх зи оби ҳароми мо.*

Яъне, ман аз ин андешанокам, ки дар рӯзи қиёмат нони ҳалоле, ки шайх меҳӯрад(!), аз оби ҳаром, яъне шароби ман натавонад пешӣ гирад. Илова бар услуги бадеъ, аз ҳар лафзи он ҳам лутфи махсусе падид омадааст.

Аз лафзи «тарсам» меҳоҳад бинамояд, ки ман ин ҳарфро аз рӯи шамотат намегӯям, балки аз лиҳози ҳамдардист, ки дар ин андешаам. Қиёматро ба лафзи «бозхост» таъбир карда, ки аз он меҳоҳад бирасонад, ки он рӯз рӯзи маҳаку озмудани нақду қалб аст.

Муқобилаи нони ҳалол ба оби ҳаром, илова бар санъати азод, ки дар ниҳояти бетақаллуфӣ ба қор бурда шудааст, асли мазмунро ниҳоятдараҷа балғ кардааст. Яъне, нони зоҳид бо вучуди ҳалол будан, аз оби ҳароми ман натавонад пешӣ бигирад, чӣ қадар асбоби таассуф хоҳад буд.

*Фақеҳи мадраса дӣ маст буду фатво дод,
Ки май ҳаром, вале беҳ зи моли авқоф аст.*

Шумо балоғати ин тарзи баёнро бадикқат мулоҳиза кунед, ки аввалан, ин маъниро, ки шароб ҳарчанд ҳаром шинохта шуда, вале аз моли вақф беҳтар мебошад, аз забони ҳуди фақеҳ эътироф карда шудааст ва, дигар, қайди мастро оварда, ки аз он меҳоҳад ҳолӣ кунад, ки ин ҳарфи ҳақро фақеҳ дар ин ҷо изҳор дошта, аз ин рӯст, ки маст буд. Оре, чун баҳуш набуд, аз он чӣ тӯи дилаш буд, бидуни каму қост ба забон омадааст.

Шумо медонед, Худоеро, ки зоҳиду воиз ба назари мардум чилва медиҳанд, муҷассамаи қаҳру ғазаб аст. Ба андак чизе норозӣ шуда, сазоҳои ниҳоят бераҳмона медиҳад, лекин дар назди аҳли назар Худо саропо лутфу раҳм аст ва ин маъниро чунин адо мекунад:

Агарчи ин хусусиёту мумаййизот, дар ҳақиқат, завқиву вичдонӣ ва марбут ба завқи салим мебошад, вале он қадаре, ки мумкин аст, дар силки таҳрир биёяд, ба шарҳи зер аст.

Ҳақиқат ин аст, ки дар шоирии Хоҷа умуру нуқоти чанде ҷамъ шуда, ки маҷмӯаи онҳо ба мартабаи эҷоз расидааст. Чунончи, ҳар як аз ин умурро ҷудогона таҳти назар бигирем, мумкин аст, ки он дар каломи дигарон ҳам ёфт шавад, лекин каломи Хоҷа мисдоқи: «Он чи ҳубон ҳама донанд, ту танҳо донӣ» мебошад.

Бояд донист, ки дар миёни ин авсоф баъзе ҳам бад-ин гуна аст, ки он дар каломи дигарон ин дараҷа ёфт намешавад, мисли равонӣ, барҷастагӣ, софӣ ва ин васфҳо билимтиёзи Саъдӣ ва Хусрав низ шумурда мешавад. Аммо ин аз чизҳост, ки ҳақде барои мадориҷи он нест. Мумкин аст як шеър худ ниҳоятдараҷа равону соф ва равшан бошад, вале шеъри дигаре пайдо бишавад, ки дар сифоти мазбур аз он ҳам болотар буда ва низ шеъри дигаре аз он низ бартару болотар буда бошад, монанди мусиқӣ ва ҷамол, ки барои мадориҷи иртиқои он ҳақде мутасаввир нест.

Як чизи дигаре, ки сифати бисёр намоёни суҳансароии Хоҷа аст, ҳамоно ҷӯши баён аст. Ҳамчунин танаввуи мазомин аст, ки пеш аз ӯ ин қадар набудааст ва, инак, мо тамоми авсофу мумаййизоти ӯро ҳар як таҳти унвони ҷудогонае дар зер ба назари хонандагон мерасонем.

Баён. Бояд донист, ки шеъру шоирии форсӣ, бо вучуди дар бар доштани ҳазорон афқору авсофи гуногун, аз ҷӯши баён ҳолист. Аз Фирдавсӣ ва Низомӣ дар мавоқеи хос дида мешавад, ки ҷӯши баён ба мунтаҳодараҷа аст, лекин, бояд дар назар дошт, ки он аз ҳолоту ҷазаботи ҳуди шоир нест, балки аз воридот ва ҳаёлотҳои дигарон мебошад. Бархилоф, дар каломи Хоҷа Ҳофиз ҷазаботе, ки ҳаст, аз воридот ва афқори ҳуди ӯст ва лизо онҳоро бо ҳарорат ва ҷӯше адо мекунад, ки оламеро фаро мегирад. Ҷӯши баён, мисли хусусияти як мазмун ва ё ин ки ҳаёлу хотира нест. Ҳар мазмун ва ҳар ҳаёлро метавон бо ҳарорат ва ҷӯше зоҳир сохт. Албатта, аз лиҳози ихтилофи навъият сурати он тағйир мекунад. Масалан, шоир ҷӯши масарратро, ки баён мекунад, ба пояе мекунад, ки гӯй аз худ дорад берун меравад, ё аз баёни қаҳру ғазаб менамояд, ки ӯ нақшаи коинотро ба ҳам зада, мураққаи дунёро божгуна хоҳад кард. Бесуботии дунё зикраш ба миён меояд, ҳамчу маълум мегардад, ки тамоми олам он чӣ ҳаст, пучу ҳеч аст ва ё аз ҳашму кин суҳан меронад, чунин ба назар меояд, ки аз сураташ ҷамароти оташ меборад.

Ҳазорон афқору хотироти гуногун аз табъаш таровиш шуда, вале ҳар фикру ҳаёлро, ки дар силки баён дароварда, бо ҳарорату ҷӯше баён

намудааст, ки кайфият ва асаре, ки дар дили худ Хоҷа буда, айнаи он дар дили шунаванда торӣ мегардад.

Дар безътибории дунё:

Эътимоди нест бар даври ҷаҳон,
Балки бар гардуни гардон низ ҷам.

Суруди маҷлиси Ҷамшиед гуфтаанд, ин буд,
Ки ҷоми бода биёвар, ки Ҷам нахоҳад монд.

Истиқболи фикри суботи қидам:

Ҳалқаи пири мугонам зи азал дар гӯш аст:
Мо ҳамонем, ки будему ҳамон хоҳад буд.

Дар ғалабаи вачду завқ:

Дар намозам ҳамаи абрӯи туам ёд омад,
Ҳолате рафт, ки меҳроб ба фарёд омад.

Аз ҳадиси сухани шиқ надидам хуштар,
Ёдгорест, дар ин гунбади даввор бимонд.

Таҳкир аз ваъзу панди вуъоз:

Бода хӯр, ғам махӯру панди муқаллид машунав,
Эътибори сухани ом чи хоҳад будан?

Дилфиребии маъшук:

Метарсам аз харобиҳои имон, ки мебарад
Меҳроби абруи ту ҳузури намози ман.

Таманнои мастӣ:

З-он пештар, ки олами фонӣ шавад хароб,
Моро ба ҷоми бодаи гулгун хароб кун.

Мақун маломати риндон дигар ба бадномӣ, Ки ҳар чи пеши ту нанг аст, пеши мо ном аст.	Гарчи бадномист наздиоқилон, Мо намехоҳем нангунобро.
Ғараз аз Каъбаву бутхона туӣ Салмонро, Чӣ қунам, хонаи беҳонахудо бояд рафт.	Ҷилва бар ман мафурӯш, эй малик-ул-ҳоч, ки ту Хона мебиниву ман хонахудо мебинам.
Ман аз он рӯз, ки дар банди туам, озодам, Подшоҳам, чу ба дастии ту асир афтодам.	Ҷош меғӯяму аз гуфтаи худ дилиодам, Бандаи шиқаму аз ҳар ду ҷаҳон озодам.
Эй ганҷи нӯшдору, дар хастагон назар кун, Марҳам ба дасту моро мачрӯҳ мегузори.	Ё раб, ин бо кӣ тавон гуфт, ки он нӯшинлаб Қушт морову дами Исии Марям бо ӯст.

Услуби бадеъ ё чиддат ва баёни шево. Аксари мазомин таврест, ки он аз муддате пеш дар риштаи назм кашида шуда ва ё, агар нашуда буд, дар ҷойи худ аз мазомини маъмулӣ ба шумор меомада. Дар он ҳеҷ гуна лутфу дилфиребӣ вучуд надошт ва фақат хусни услубу чиддати адо ё баёни шевои Хоҷа онро ниҳоятдараҷа диловезу зариф кардааст. Масалан, ҷашми маъшукро умуман махмур, саршору сармаст таъбир кардаанд. Зайлан, мулоҳиза кунед, ки ӯ онро бо чӣ услуби бадеъ адо мекунад:

Ҳар кас, ки бидид ҷашми ӯ, гуфт
Қу муҳтасибе, ки маст гирад?

Тарҷеҳ додани зулфи маъшук бар бунафша як сухани маъмул аст. Бунафша гӯй як парируху зулфҳояш печ-печу ниҳоятдараҷа кашангу рабоянда аст. ӯ бо камоли нозу андоз нишаста, гесувонашро ороиш меода ва бар зебоияш маяфзуда, ки як дафъа боди сабо аз тарафе пайдо шуда, аз зулфи маъшук сухан ба миён овард. Дар ин ҷо бунафша дар баҳбуҳаи ғуруру ноз шарманда шуда, сари хичлат фуруд овард. Дар ин

Булбул зи шохи сарв ба гулбонги паҳлавӣ,
 Мехонд дӯш дарси мақомоти маънавӣ.
 Мурғони бог қофиясанҷанду базлагӯй,
 То хоҷа май хурад ба газалҳои паҳлавӣ.
 Дарвешаму гадову баробар намекунам
 Пашиминқулоҳи хеш ба сад тоҷи хусравӣ.
 Хуш фарши бӯрғу гадову хоби амн,
 К-ин ишқ нест дархури авранги хусравӣ.

Охируламр, гили кӯзагарон хоҳӣ шуд,
 Ҳолиё фикри сабӯ кун, ки пур аз бода кунӣ.

Эй ки дар кӯйи харобот мақоме дорӣ,
 Ҷами вақти худӣ, ар даст ба ҷоме дорӣ.
 Эй ки бо зулфу руҳи ёр гузорӣ шабу рӯз,
 Фурсатат бод, ки хуш ишқи давоме дорӣ.

Май хоҳу гулафшон кун, аз даҳр чи меҷӯӣ,
 Ин гуфт саҳаргаҳ гул, булбул, ту чи меҷӯӣ?
 Маснад ба гулистон бар, то шоҳиду соқиро,
 Лаб гирию рух бӯсӣ, май нӯшию гул бӯӣ.

Пояи ин ҷӯши баёни Хоҷаро вақте метавон маълум дошт, ки ин ма-
 зомини ӯ бо каломи соири устодон муқоиса карда шаванд ва мо ин чанд
 шеърро чихати намуна зикр мекунем:

Салмон	Ҳофиз
Риндиву ошиқиву қаллошӣ, Ҳеч шак нест, ки дар мо ҳама ҳаст.	Ошиқу ринду назарбозаму меғӯям фош, То бидонӣ, ки ба чандин ҳунар орастаам.
Даруни соф аз аҳли салоҳу зуҳд маҷӯӣ, Ки ин нишонаи риндони дурдошом аст.	Рози даруни парда зи риндони маст пурс, К-ин ҳол нест сӯфии олимақомро.

Камол маҳдуд ба касе нест:

Файзи рӯҳулқудус ар боз мадад фармояд,
 Дигарон ҳам бикунанд, он чи Масеҳо мекард.

Саропо меҳру вафо будан:

Мо қиссаи Сикандару Доро нахондаем,
 Аз мо ба ҷуз ҳикояти меҳру вафо мапурс.

Ифшои роз:

Достон дар парда меғӯям, вале
 Гуфта хоҳад шуд ба дастон низ ҳам.

Зоҳиру ботин яксон будан:

Рангу тазвир пеши мо набвад,
 Шери сурҳему афъи сияҳем.

Рӯҳафзои маъшук:

Гарчи пирам, ту шабе танг дар огӯшам гир,
 То саҳаргаҳ зи канори ту ҷавон бархезам.

Тарғиб ба чуду карам:

Эй нури чашими ман, сухане ҳаст, гӯш кун,
 То соғарат пур аст, бинӯшону нӯш кун.

Натиҷаи озор ба фуқаро:

Бас таҷриба кардем дар ин дайри муқофот,
 Бо дурдкашон ҳар ки дарафтод, барафтод.

Дар таъсири сӯзи дил:

Сӯзи оҳи синаи сӯзони ман
 Сӯхт ин афсурдагони хомро.

Мавқеи аслии ҷӯши баён он қост, ки манзури изҳори як ҷазабаи хос бошад, монанди ранчу ғам, фахрияву мубоҳот, иззу хашм ва ишқу муҳаббат.

Бояд донист, ки ҷазабаи зиндагӣ ва сармастӣ бар Хоҷа ғолиб будааст ва дар тамоми каломӣ ӯ ин ҷазаба ёфт мешавад, вале бо як ҷӯшу хурӯше, ки дар зиндагии ҳазорсолаи шеърӯ шоирии форсӣ намешавад назири онро пайдо кард. Барои даст овардани мизону андозаи он лозим аст, аввал, ҳолати як ринди сармастро ба хотир биёварем, ки хангоме ки дар ҷӯшу хурӯшу мастист, ҷӣ хотироту хаёлоте дар дилаш пайдо мешавад! Оре, ӯ, ки сари кайф омадаву аз худ беҳуд мешавад, бинои арбадаву замзамаро мегузорад, ки: «Аз ному нанг ҳеч бокам нест, соқӣ! Пиёларо дамодам пур кун, бидеҳ бинӯшам, бокат аз касе набошад. Зоҳид намефаҳмад, ки дар ҷом ҷӣ аволими гуногун ба назар мерасанд. Ба мутриб бигӯ, ин таронаро соз кун, ки тамоми ҷаҳон зери фармони ман аст. Фардо зери хок бояд хобид, чаро имрӯз ғулғула дар олам наандозам? Аҷаб, ту моро ҳақир мешуморӣ, биё, дар майкада тамошо кун ва бубин, дар он ҷо ҷӣ шаъну ҷалоле дорам. Ин пиёлае, ки дар дасти ман аст, насиби Ҷамшед ҳам нашуда. Ман шароб аз имрӯз наменӯшам, дер замоне, ки аз осмон ин садо мунъакис мебошад. Сӯфиву воиз лофи роздонӣ мезананд ва ҳол он ки он ҷӣ мегӯянд, аз ман гирифтаанд. Ин ҷаҳон ҷойи оромиш ва кофӣ барои таматтуу лутф бардоштан нест. Биё, то сақфи ин осмони нилгунро шикӯфта, ҷаҳони дигаре барпо дорем». Хоҷа, махсусан, ин афқору хотиротро бо ҳамон ҷӯшу хурӯш, ки дар дили як нафар сармаст аст, ба қолиби лафз дароварда, баён мекунад.

Шумо дар ин ҷо ин баҳсро дур биандозед, ки шароби Хоҷа Ҳофиз шароби маърифат будааст ё шароби ангур. Мастӣ дар ҳар дуи онҳо вучуд дорад ва ғарази мо ҳам дар ин ҷо мастӣ асту бас.

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишикофему тарҳи нав дарандозем.
Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману соқӣ ба ҳам созему бунёдаш барандозем.
Чу дар даст аст рӯде хуш, бизан мутриб суруде хуш,
Ки дастафишон ғазал хонему покӯбон сар андозем.*

Як ринд, вақте ки сари кайфу нишот меояд, овоз меҳонад ва дар ин ҳол ӯ поҳояшро ба замин мекубаду дастҳояшро аз ду тараф меафшонад, яъне мерақсаду сарашро ба ҷониби рости чап ҳаракат медиҳад ва ин шеър ҳам, биайних, тасвири ҳамин ҳолат аст.

роғ, аз ҳамаи онҳо лутфи назар ҳосил мекард, лаззат мебурд ва чунин мепиндошт, ки ин саодату хушӣ насиби ҳар кас мумкин аст бишавад ва бинобар ин, ӯ ин фалсафа, яъне тиби айшро ба тамоми дунё таълим меод. Дар Юнон Эпикурус ҳам ҳамин фалсафаро таълим меод. Лекин ӯ файласуф буд ва он ҷӣ мегуфт, ба забони илму дар либоси фалсафа мегуфт. Баръакс, Хоҷа чун шоир буд ва шоири фитрӣ ҳам будааст, лизо тиби ишқу хушбахтиро дар як перояе баён намудааст, ки аз замин то осмон аз ҷӯши масаррату хушӣ лабрез ба назар меояд ва ҳамин камоли аслии шоиру шоирост:

*Ид аст, соқӣ, қадаҳе пуришароб кун,
Даври фалак диранг надорад, шитоб кун.*

*Бинӯш бода, ки айёми ғам нахоҳад монд,
Чунон намонду чунин низ ҳам нахоҳад монд.*

*Даме бо ғам ба сар бурдан ҷаҳон яксар намеарзад,
Ба май бифрӯш далқи мо, к-аз ин беҳтар намеарзад.
Шукӯҳи тоҷи султонӣ, ки бими ҷон дар ӯ дарҷ аст,
Кулоҳи дилкаш аст, аммо ба дарди сар намеарзад.*

*Ғами дунёи данӣ чанд хӯрӣ, бода бихӯр,
Ҳайф бошад дили доно, ки мушавваш бошад.*

*Хуштар аз фикри маю ҷом чи хоҳад будан,
Чун хабар нест, ки анҷом чи хоҳад будан.*

Чи кайфҳо аз баҳор мебарад!!:

*Нафаси боди сабо мушкфишон хоҳад шуд,
Олами тир дигарбора ҷавон хоҳад шуд.
Аргувон ҷоми ақиқе ба суман хоҳад дод,
Ҷаҳми наргис ба шақоиқ нигарон хоҳад шуд.
Мутрибо, маҷлиси унс аст, ғазал хону суруд,
Чанд гӯӣ, ки чунин асту чунон хоҳад шуд.*

*Шароби талх деҳ, соқӣ, ки мардафкан бувад зӯраш,
Ки то лахте биёсям зи дунёву шару шӯраш.
Каманди сайди баҳромӣ бияфкан, чоми май бардор,
Ки ман паймудам ин саҳро, на Баҳром асту на гӯраш.*

*Майи дусолаву маҳбуби чордаҳсола -
Ҳамин басаст маро суҳбати сагиру кабир.*

*Ду ёри зираку аз бодаи қуҳан ду мане,
Фарогатеву китобеву гӯшаи чамане.
Ман ин мақом ба дунёву охират надихам,
Агарчи дар паям афтанд халқ анҷумане.*

Шаъну шавкати дунё, чоҳу чалол, дабдабаву кавкаба мехоханд татмеаш кунанд ва ба дом бияндозанд. Лекин аз сувайдои қалбаш ин садо бармехезад, ки: То кай? Ин найрангҳо то чӣ ҳад? Барои ин тилисми беасосу дурӯғ чаро бояд зиндагониро зоеъу олуда сохт:

*Бас кун зи кибру ноз, ки дидаст рӯзгор
Чини қабои Қайсару тарзи кулоҳи Кай.*

*Ҳосили коргаҳи кавну макон ин ҳама нест,
Бода пеш ор, ки асбоби ҷаҳон ин ҳама нест.*

*Бияфшон ҷуръае бар хоку ҳоли аҳли шавкат бин,
Ки аз Ҷамшедӯ Кайхусрав ҳазорон дoston дорад.*

*Гираҳ ба бод мазан, гарчи бар мурод вазад,
Ки ин суҳан ба масал бод бо Сулаймон гуфт.*

Ва ин фалсафа дар вучуди Хочаба тавре реша давонда буд, ки бӯрӣи фақр дар назараш маснади Ҷамшед чилва карда будааст ва ӯ худ масти ин ҳаёл буда, мехоста аҳли ин ҷаҳон ҳам аз он истифода кунанду кайф бибаранд. Ӯ аз манозирӣ қудрат: баҳор, оби равон, сабза, марғзор, боғу

*Соқӣ, ба нури бода барафрӯз чоми мо,
Мутриб бигӯ, ки кори ҷаҳон шуд ба коми мо.
Мо дар пиёла акси руҳи ёр дидаем,
Эй беҳабар зи лаззати шурби мудомӣ мо.*

*Соқӣ, бархезу дардеҳ ҷомро,
Хокбарсар кун гами айёмро.
Гарчи бадномист назди оқилон,
Мо намехоҳем нангу номро.*

*То зи майхонаву май ному нишон хоҳад буд,
Сари мо хоки раҳи пири мугон хоҳад буд.
Ҳалқаи пири мугонам зи азал дар гӯш аст,
Мо ҳамонем, ки будему ҳамон хоҳад буд.*

*Оқибат манзили мо води хомӯшон аст,
Ҳолиё гулгула дар гунбади афлок андоз!*

*Ҳосили коргаҳи кавну макон ин ҳама нест,
Бода пеш ор, ки асбоби ҷаҳон ин ҳама нест.*

*Соқӣ, биёр бодаву бо муддаӣ бигӯ,
Инкори мо макун, ки чунин ҷом Ҷам надошт.
Ҳуш вақти ринди маст, ки дунёву охират
Аз даст доду ҳеч гами бешу кам надошт.*

*Мо май ба бонги чанг на имрӯз меҳӯрем,
Бас дер шуд, ки гунбади чарх ин садо шунид.
Сирри Худо, ки орифу солиқ ба кас нагуфт,
Дар ҳайратам, ки бодафурӯш аз қучо шунид?
Соқӣ, биё, ки шиқ нидо мекунад баланд,
К-он кас, ки гуфт қиссаи мо, ҳам зи мо шунид.*

Ман тарки ишқбозиву соғар намекунам,
Сад бор тавба кардаму дигар намекунам.

Ман ринду ошиқ, он гоҳ тавба?
Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ.
Мо зуҳду тақво камтар ииносем,
Ё ҷоми бода, ё қисса қўтоҳ!

Шаробу ишқи ниҳон чист? Кори бебунёд,
Задем бар сафи риндону ҳар чи бодо, бод!

Сухан дуруст бигӯям, наметавонам дид,
Ки май хӯранд ҳарифону ман назора кунам.
Гадои майкадаам, лек вақти мастӣ бин,
Ки ноз бар фалаку ҳукм бар ситора кунам.
На қозиям, на мударрис, на муфтиям, на фақеҳ,
Маро чи кор, ки манъи шаробхора кунам?!

Бо мани хокнишин хезу суи майкада ой,
То бубинӣ, ки дар он ҳалқа чи соҳибҷоҳам.

Эй хушо ҳолати он маст, ки дар пойи ҳариф
Сару дастор, надонад, ки кадом андозад.

Хуштар аз фикри маю ҷом чи хоҳад будан?
Чун хабар нест, ки анҷом чи хоҳад будан?
Пири майхона чи хуш гуфт муаммое дӯш
Аз хати ҷом, ки фарҷом чи хоҳад будан.
Бода хӯр, гам махӯру панди муқаллид машунав,
Эътибори сухани ом чи хоҳад будан?

Ғами дунёи данӣ чанд хӯрӣ, бода бухӯр,
Ҳайф бошад дили доно, ки мушавваш бошад.

Соқӣ, биё, ки шуд қадаҳи лола пур зи май,
Томот то ба чанду хурофот то ба кай?!

Шайхам ба танз гуфт: «Ҳаром аст май, махӯр»,
Гуфтам: «Бирав, ки гӯш ба ҳар хар намекунам».

Кӣ барад ба назди шоҳон зи мани гадо паёме,
Ки ба кӯи майфурӯшон ду ҳазор Ҷам ба ҷоме.

Субҳ аст, лола мечакад аз абри баҳманӣ,
Барги сабӯҳ созу бизан ҷоми якманӣ.

Соқӣ, баҳуш бош, ки гам дар камини мост,
Мутриб, нигоҳ дор ҳамин раҳ, ки мезанӣ.

Биё, ки равнақи ин корхона кам нашавад
Зи зуҳди ҳамчу тӯе ё зи ринди чу мане.

Мо марди зуҳду тавбаву томот нестем,
Бо мо ба ҷоми бодаи софӣ хитоб кун.
З-он пештар, ки олами фонӣ шавад хароб,
Моро ба ҷоми бодаи гулгун хароб кун.

Ин гуна мазомин, ки дунё чаҳор рӯз беш нест ва ин ҳама низоу
чидол ҳосиле надорад, шуаро онро дар перояҳои гуногун ва ба садҳо
тарзу услуб баён намуда. Ҳатто бояд гуфт, ки кохи шеърӣ сухани Хайём
бар ҳамин поя гузорда шудааст. Лекин Ҳоҷа онҳоро бо ҷӯше, ки баён
карда, шеърӣ шоирии форсӣ аз он ҷӯш холист.

*Бандаи пири хароботам, ки лутфаи доим аст
В-арна лутфи шайху зоҳид гоҳ ҳасту гоҳ нест.*

Мо аз душманиву бугзу кина дур ва чуз меҳру муҳаббату вафову са-
фо чизи дигаре дар вучудамон нест.

*Мо қиссаи Сикандару Доро нахондаем,
Аз мо ба чуз ҳикояти меҳру вафо мапурс.*

*Вафо кунему маломат кашему хуш бошем,
Ки дар тариқати мо кофарист ранҷидан.
Ба пири майкада гуфтам, ки «Чист роҳи наҷот?»,
Бихост ҷоми майу гуфт: «Айб нӯшидан».*

Кори хубро набояд ба тамаи биҳишт кард, балки он чузъи вазоифи
инсонист. Бешак, биҳишт ҳам дар иваз ба даст хоҳад омад, лекин набояд
он матмаҳи назар бошад.

*Ту бандагӣ чу гадоён ба шартӣ музд макун,
Ки хоҷа худ равиши банданпарварӣ донад.*

*Ман он нигини Сулаймон ба ҳеч настомам,
Ки гоҳ-гоҳ бар ӯ дастӣ Аҳриман бошад.*

Машҳур аст, ки Сулаймон ангуштаре дошт, ки аз асари он тамоми
чинну инс мусаххари вай буданд. Як дафъа Шайтон онро ба ҳила рабуд.
Дар ҳамон вақт тамоми салтанату ҳашмати Сулаймон аз даст рафт, то
ин ҳад, ки моҳифурӯшӣ мекарда ва аз ин роҳ зиндагӣ ба сар мекард. Ин
ҷо Хоҷа мегӯяд: «Ман он ангуштариро, ки гоҳе ба дастӣ Шайтон ме-
афтад, ба пашизе ҳам нахоҳам харид».

*Гарчи гардолуди фақрам, шарм бод аз ҳимматам,
Гар ба оби чашмаи хуришед доман тар кунам.*

*Ба хирмани ду ҷаҳон сар фуру намеоранд,
Димоғи кибри гадоёну хӯшачинон бин.*

Мо, барои ин ки мавзӯи шеваи баён комилан ҳаллоҷӣ шуда бошад,
ин чанд мисолро зикр мекунем, ки аз он зоҳир мешавад мазмунеро, ки
як устоди дигари назм сохта буд, Хоҷа ҳамонро аз хубии адо ва баёни
шево чӣ қадар оливу баландпоя кардааст:

Саъдӣ	Ҳофиз
<i>Ту гарчи амиру мофакирем, Дилдори дӯстон савобаст.</i>	<i>Дар роҳи ишқ фарқиганиву фақир нест, Эй подшоҳи ҳусн, суҳанбо гадо бигӯ.</i>

Саъдӣ:

*Эй булбул, агар нолӣ, ман бо ту ҳамовозам,
Ту ишқи гуле дорӣ, ман ишқи гуландоме.*

Ҳофиз:

*Бинол булбул, агар бо манат сари ёрист,
Ки мо ду ошиқи зорему кори мо зорист.*

Шайх мегӯяд: Ҳон, булбул! Агар ту барои гиристан омодаӣ, ман ҳам
ҳозирам бо ту ҳамроҳӣ кунам ва иллати ин ҳамдардии ман бо ту ин аст,
ки ту ба гул ишқ меварзӣ ва маъшуқи ман ҳам гуландом аст. Ғараз ин
ки, Шайх иллати ҳамдардиро як гуна иштирок дар маъшук қарор дода-
аст, лекин ин ҷанба аз назокату гайрат қадре дур аст. Ва лизо Хоҷа илла-
ти мувосоту ҳамдардиро фақат иштирок дар ишқ қарор медиҳад, ки ҳеч
марбут ба иштирок дар маъшук нест. Ба илова, худро пайрави булбул
накарда, балки булбулро тобеи худ қарор додааст. Аз лафзи «ду» таъки-
де, ки оварда, зоҳир мешавад, ки иддиоии саҳеҳи ишқу ошиқӣ фақат аз ин
ду тан шоиставу барозанда аст. Иҷтимоӣ ошиқу булбул ва зору зорӣ ва
низ мутталаъ будани онҳо пояи шеърро ниҳоятдараҷа баланд кардааст.

Саъдӣ:

*Эй ганҷи нӯшдору, дар хастагон назар кун,
Марҳам ба дасту моро маҷрӯҳ мегузорӣ.*

Ҳофиз:

*Чи узр аз бахти худ гӯям, ки он айёри шахрошӯб
Ба талхӣ кушт Ҳофизрову шаккар дар даҳон дорад.*

Мулоҳиза кунед, Хоча перояи мазмуни Шайхро то чӣ андоза латифу қашанг намудааст.

Салмон:

*Риндиву оишиқиву қаллоий,
Ҳеч шак нест, ки дар мо ҳама ҳаст.*

Ҳофиз:

*Оишқу ринду назарбозаму мегӯям фош,
То бидонӣ, ки ба чандин ҳунар оростаам.*

Салмон, илова бар истехкоми чумла, чӯши баён, фақат инро хотирнишон мекунад, ки тамоми ин чизҳо дар ман вучуд дорад. Аммо аз он маълум намешавад, ки ӯ бо ин фазоил фахр ҳам дорад ва ё нодиму пушаймон аст. Баъакс, Хоча, ки сирф бар мавсуф будан бо ин авсоф иктифо намекунад, балки онҳоро мояи фахру мубоҳоти худ қарор медиҳад.

То бидонӣ, ки ба чандин ҳунар оростаам.

Салмон:

*Макун маломати риндон дигар ба бадномӣ,
Ки ҳар чи пеши ту нанг аст, пеши мо ном аст.*

Ҳофиз:

*Гарчи бадномист назди оқилон,
Мо намехоҳем нангу номро.*

Оре, Салмон мегӯяд: моро маломату сарзаниш накунад, чи он чиро, ки шумо нанг мешуморед, мо онро ном медонем. Ва ин мазмун нақсе, ки дорад, ҳамон аст, ки аз он боз маълум мешавад, ки ӯ алоқаманд ба ному шуҳрат аст. Ҳарчанд ки ин ном назди номоварон нанг мебошад, вале Хоча мегӯяд, ки мо аслан алоқа ба ному нанг надорем, балки ифтихори худамонро дар риндӣ медонем.

Салмон:

*Шоҳид он нест, ки дорад хати сабзу лаби лаъл,
Шоҳид он аст, ки ин дораду оне дорад.*

7. Фитрату сиришти бандағони хоси Худо чудост ва он насиби ҳар кас намешавад:

*Гавҳари ҷоми Ҷам аз тинати хоки дигар аст,
Ту таваққуъ зи гили кӯзагарон медорӣ.*

Фалсафаи ахлоқ. Аммо таълимоти ахлоқии Хоча, бояд донист, ки он тасвири олидараҷаи фалсафаи инсоният аст. Тарзи амалу рафтораш аз забони ҳуди ӯ ин аст:

*Мабош дар пайи озору ҳар чи хоҳӣ, кун,
Ки дар шарияти мо ғайр аз ин гуноҳе нест.*

*Фарзи Эзид бигузоре му ба кас бад накунем,
Мо нагӯем баду майл ба ноҳақ накунем.*

Нафақат ба некон, балки тавбакоронро ҳам бад гуфтан писанд намекунад, чи бадонро бад гуфтан, гӯ, чандон мазоиқа нест, вале боз ҳам ҳолӣ аз бадӣ нест ва лизо беҳтар он аст, ки ба кулӣ аз ин кор худдорӣ шавад.

*Айби дарवेशу тавонгар ба каму беш бад аст,
Кори бад, маслиҳат он аст, ки мутлақ накунем.*

Мо ҳатто аз бадгӯёну нуктачинони худамон набояд дилгир шавем, зеро агар ҳақ мегӯянд, чихат надорад, ки аз он бадаммон биёяд ва агар ба хато рафта бошем, кори хато ранчиш надорад:

*Ҳофиз, ар хасм хато гуфт, нагирем бар ӯ
В-ар ки ҳақ гуфт, чадал бо сухани ҳақ накунем.*

Маҷлиси мо ҳамагонист, махсус ба касе нест, ҳар кӣ майл дорад, биёяд. Рафторамон ба ҳама яксон аст. Мисли воизу зоҳид нестем, ки бо ашхос фарқ кунад, балки нисбат ба ҳама аз дӯсту душман ва яғонаву бегона, ёру агёр хайрхоҳу бомуҳаббатем.

*Ҳар кӣ хоҳад, гӯ: «Биёв»-у ҳар кӣ хоҳад, гӯ: «Бирав»,
Гиру дору ҳоҷибу дарбон дар ин даргоҳ нест.*

рад, сармастии вай аз ҳадду андоза мегузарад ва як чӯшу хурӯши ғарибе дар ӯ падида мегардад.

*Нақши мастурию мастӣ на ба дастии ману туст,
Он чи устои азал гуфт, бикун, он кардам.*

*Борҳо гуфтааму бори дигар мегӯям,
Ки мани дилишуда ин раҳ на ба худ мепӯям.*

*Бирав, эй носеҳу бар дурдакишон хурда магир,
Корфармои қадар мекунад ин, ман чи кунам?!*

*Барқи гайрат, ки чунин меҷаҳад аз пардаи гайб,
Ту бифармо, ки мани сӯхтахири ман чи кунам?*

*Маро меҳри нақӯрӯён зи сар берун нахоҳад шуд,
Қазои осмон аст ину дигаргун нахоҳад шуд.*

*Маро рӯзи азал коре ба ҷуз риндӣ нафармуданд,
Ҳар он қисмат, ки он ҷо шуд, каму афзун нахоҳад шуд.*

*Мастуру маст ҳарду чу аз як қабилаанд,
Мо дил ба шиваи кӣ диҳем, ихтиёр чист?*

*Дар паси оина тӯтисифатам доштаанд,
Он чи устои азал гуфт, ҳамон мегӯям.*

6. Расидан ба камоли инсонӣ махсус ба касе ё замони хосе нест ва ин ғалат аст, ки мегӯянд: «Ҳарифон бодаҳо хӯрданду рафтанд».

*Файзи руҳулқудус, ар боз мадад фармояд,
Дигарон ҳам бикунанд он чи Масеҳо мекард.*

*Дидаам талъати зебои, ки оне дорад,
Ин ҳама шефта ман аз пайи он мегардам.*

Ҳофиз:

*Шоҳид он нест, ки мӯеву миёне дорад,
Бандаи талъати он бои, ки оне дорад.*

Асли матлаб ин буда, ки ҳусну зебоӣ номи таносуби аъзои сирф нест, балки он чӣ аслист, ишваву ноз мебошад. Салмон ин маъниро он тавре ки адо карда, як санъати лафзӣ, яъне муқобилаи ину онро ҳам дар он дохил кардааст, ки аз ин роҳ дар неруи асли мазмун тафовуте пайдо шудааст. Ва лизо Хоҷа онро ҳолӣ аз санъати лафзӣ баён намудааст, лекин аз даст додани лутфи «ину он» ҳамчун сазовор набуд. Лизо дар ҷойи дигар онро дар як перояи хеле ҳассосу намоёне адо кардааст:

*Ин ки мегӯянд он беҳтар зи ҳусн,
Ёри мо ин дораду он низ ҳам.*

Ва аз ин қабил ҳазорон шеър мавҷуд мебошад, вале мо маҳзи адами гунҷоиши мақом ба ҳамин қадар иктифо менамоем.

Аз ин асолиби ҷузъӣ қатъи назар карда, асолиби куллиро таҳти назар мегирем. Мавзӯотеро, ки бештар дар атрофи онҳо суҳбат доштааст, ҳамоно таърифи шароб, тарғиб ба риндиву сармастӣ, бесуботиҳои дунё ва, билохира, пардадарӣ аз воизу зоҳид мебошад. Вале сухан дар тарзи баён аст, ки он муъҷазнамо ва аз аҳаде мисли он сохта нест ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки дар ҳар як аз ин мазомину мавзӯот аз устодони дигар ҳазорон шеър вучуд дорад, лекин дар маҳфулу маҷмӯе фақат тараҳои Хоҷа вирди забонҳост.

Воридоти ишқ. Ӯ ба тамоми анвои сухан даст зада ва ҳар якро ба рутбаи бас баланду олӣ расонидааст. Лекин шоирии аслии ӯ дар ишқу ошиқӣ ва риндиву сармастӣ мебошад. Ӯ мазомини риндоноро бо озодину зарофат ва рангинӣ ва низ чӯшу хурӯше, ки адо карда, онро дар боло таҳти унвони «Чӯши баён» муфассалан баён намудем. Девони вай пур аст аз мазомини ишқӣ, вале ин нуктаро бояд дар назар дошт (чунон ки дар ибтидо хотирнишон намудем), ки ҷазаботи ишқу ошиқии Хоҷа бо ғаму дард камтар ошноӣ дорад. Ӯ фитратан шукуфта ва башшошу дорои табъи шӯху зариф будааст. Ва лизо иртиботу иттисолаш ба ишқу

ошиқӣ то он қост, ки зарофати табъу шукуфтагии хотир ба кор биёяд. Аз ҳасрат, навмедӣ, яъс, ки суҳан меронад, сирф таклид мебошад. Ў ме-
хоҳад, ҳам хештанро ғамгин созад, вале шукуфтагӣ аз чехрааш зоил
намешавад ва, бинобар ин, ӯ эҳсосоту ҷазаботи шавқ, нозу ниёз, бўсу
канор ва, билохира, базмороиву маҷлисафрӯзиро бо бехтарин тарзе ме-
тавонад баён кунад. Ў бад-ин гуна ишқ намевазад, ки ақаби касе
умрашро ба ӯ бод диҳад, саргашта тӯи кӯчаҳо бигардад, балки ишқаш
ҳам латиф аст. Сурати қашанге ҷилав омада, қалбаш аз дидани он тоза
мешавад, наздаш менишинад, аз ҳамсухбативу ҳамзабонӣ кайф мекуна-
ду лаззат мебарад ва агар он ғалаба пайдо намуд, бағалаш мегирад, бар
сина мечасбонад ва дар ин ҳол ҳам ҳаёли бад ё назари мановии ахлоқ
нест ва садди покбозиву покназарӣ дар миёна ҳоилу барқарор мебошад.
Чунонки худ гуфта:

*Манам, ки шухраи шаҳрам ба ишқ варзидан,
Манам, ки дида наолудаам ба бад дидан.*

Ва ба васфи аҳвол дар ишқу муҳаббат ва иродате, ки ҳаст, аз ҳамаи
онҳо огоҳу боҳабар аст ва ҳар як аз онҳоро бо чӯшу хурӯш ва аз рӯи
воқеияту дурустӣ зоҳир месозад, бад-он гуна, ки дар дил вуруд мекунад
ва шоирии аслӣ ё табиӣ ҳам ҳамин аст. Ў, то вақте ки дар дил ҷазаба
пайдо нашуда, чизе бар забон намеёвад. Дар таърифу тавсифи
маъшук ҳам, ки вазифаи шабонарӯзии гӯяндагон аст, ӯ мехоҳад суҳан
гӯяд, вале он вақт мегӯяд, ки маъшук аз як адои тозаи ҳудаш зарбае бар
дилаш ворид сохта, в-арна ҳамин тавр бемуқаддима чизе ба забон
биоварад, ӯ онро бекору бехуда медонад.

Чуноки мефармояд:

*Нукта носанҷида гуфтам, дилбаро, маъзур дор,
Ишвае фармой, то ман табъро мавзун кунам.*

Ғанӣ онро бад-ин тариқ сохтааст:

*Ҷилваи ҳусни ту овард маро бар сари фикр,
Ту ҳино бастиву ман маънии рангин бастам.*

Хоча аз ин нукта воқиф аст, ки ишқ аз ҳусну ҷамоли зоҳирии сирф
пайдо намешавад ва агар ҳам бишавад, он ишқ нест, балки ҳавасронист.
Барои ишқ савои ҳусну ҷамол адоҳои зиёде бояд дар маъшук вучуд до-
шта бошад ва ҳамин нуктаро Салмони Совачӣ ҳам баён намудааст:

*Сар зи ҳайрат ба дари майкадаҳо бар кардам,
Чун шиносои ту дар савмаа як пир набуд.*

*Ҳаллоҷ бар сари дор ин нукта хуш сарояд:
«Аз Шофей мапурсед амсоли ин масоил».*

Мирзо Ғолиб ин нуктаро чӣ қадар хуб гуфта:

*Он роз, ки дар сина ниҳон аст, на ваъз аст,
Бар дор тавон гуфту ба минбар натавон гуфт.*

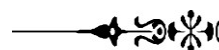
4. Ҷазароти сӯфия василаи фаро гирифтани илмро аз роҳи берун ва
мутолиаи ашёи хориҷ намедонанд, балки мегӯянд, вақте ки дил бо та-
рикаи ҳосе тавачҷуҳ ба ғайб пайдо намуд ва дар он муморасат ба амал
омад, тавачҷуҳ идома ёфт, дил худ сарчашмаи идрокот ва маълумот ме-
гардад, ҳамон тавре ки улуми пайғамбарон аз дохил монанди ғаввора
бар онҳо чӯшиш мекунад. Шумо зайлан мулоҳиза кунед, ки ӯ ин масъа-
ларо чӣ гуна дар минанҳо дараҷаи балоғат ва чӯшу ҳарорат баён наму-
дааст.

*Дидамаи хурраму хандон, қадаҳи бода ба даст,
В-андар он оина сад гуна тамошо мекард.
Гуфтам: «Ин ҷоми ҷаҳонбин ба ту кай дод ҳақим?»
Гуфт: «Он рӯз, ки ин гунбади мино мекард».*

5. Хоча, ҳамчу маълум мешавад, ки тамоюлаш бештар ба тарафи
ҷабр аст, яъне муътақид аст, ки инсон худ мухтор нест, балки неруест, ки
олаташ карда ва аз ӯ кор мегирад, агарчи дар баъзе маворид бар ҳилофи
ҷабр ҳам аз қаламаш чизе таровиш мешавад:

Ҳар амал аҷреву ҳар кор ҷазое дорад.

Лекин ручҳони табъаш ба тарафи ҷабр мебошад, на ихтиёр: агарчи
ин масъала ба зоҳир ҳилофи ақл маълум мешавад, лекин чӣ бояд кард,
ки манзили охири фалсафа ҳамин аст ва арбоби ирфону шухуд аз ҳамин
бода сармаст мебошанд. Хоча Соҳиб, вақте ки қадам бад-ин ҷо мегузо-

*Рози даруни парда чи донад фалак, хамӯи,
Эй муддаӣ, низои ту бо пардадор чист?!*

*Бо ҳеч кас нишоне з-он дилситон надидам,
Ё ман хабар надорам, ё ӯ нишон надорад.*

*Мардум дар интизору дар ин парда роҳ нест,
Ё ҳасту пардадор нишонам намедиҳад.*

2. Зухури шоҳиди мутлак, бо ин ки дар ҳар ҷо ҳасту дар ҳар зарра партави ӯ мавҷуд мебошад, мазолик, аҳаде наметавонад вайро бишно-сад.

3. Агарчи асрори коинотро дар ҳақиқат намешавад маълум дошт, вале он миқдоре ҳам, ки мумкин аст, ба илму иттилоъ дарбиёяд, фақат аз роҳи мучоҳидот ва риёзату вичдон ва, билохира, аз роҳи кашфу шуҳуд метавон онро ба даст овард. Ва илло аз улуми зоҳирӣ ва тариқи таҳсил ва баҳсу мубоҳиса чизе дар ин хусус ба даст наояд. Хоҷа номи арбоби завку мукошифаро соқӣ, бодафурӯш, ринд гузоштааст ва, аз ин рӯ, дар ҳар маврид ҳалқабағӯшии пири муғону бодафурӯшро даъвӣ мекунад ва дар муқобили он зуҳҳод, яъне уламои зоҳириро оӣ аз ҳақиқат нишон медиҳад:

*Рози даруни парда зи риндони маст пурс,
К-ин ҳол нест сӯфии олимақомро.*

*Сирри Худо, ки орифу солик ба кас нагуфт,
Дар ҳайратам, ки бодафурӯш аз кучо шунид.*

*Маслиҳат нест, ки аз парда бурун афтад роз
В-арна дар маҷлиси риндон хабаре нест, ки нест.*

*Эй, ки аз дафтари ақл ояти ишқ омӯзӣ,
Тарсам ин нукта ба таҳқиқ надонӣ донист.*

*Шоҳид он нест, ки дорад хати сабзу лаби лаъл,
Шоҳид он аст, ки ин дораду оне дорад.*

Лекин Салмон ба «он» таҳсис медиҳад ва Хоҷа ҳам ҳаминро тасдиқ менамояд:

*Шоҳид он нест, ки мӯеву миёне дорад,
Бандаи талъати он бош, ки оне дорад.*

Вале бад-ин қадар иктифо накарда, балки қадаме фаротар гузошта меғӯяд:

*Ҳазор нукта дар ин кору бори дилдорист,
Ки номи он на лаби лаълу хатти зангорист.*

Ошиқ, вақте ки худ аз ишқ лаззат мебарад, аз лиҳози фитрати омми инсонӣ дигаронро ҳам барои таматгӯ бурдан аз он тарғиб мекунад ва ӯ ин хотираро дар услубе бадеу тарзи бисёр ҷозибе баён кардааст:

*Маслиҳатдиди ман он аст, ки ёрон ҳама кор
Бигузоранду сари зулфи нигоре гиранд.*

*Шаҳре пур аз ҳарифон в-аз ҳар тараф нигоре,
Ёрон, салои ишқ аст, гар мекунад коре.*

Шумо ин мастиро нигоҳ кунед, ки меғӯяд: фақат бояд ба кори ишқ пардохт ва ғайр аз он ҳар коре, ки ҳаст, ҳамаро бояд беҳуда ангошту канораш гузошт.

Ошиқ, вақте ки ба ҳаёли висол меафтад, ин эҳсосоту ҷазабот пайдо мешавад, ки ман маъшукро ба чандин қалам ороиш хоҳам дод, зеварҳое аз гул ба ӯ хоҳам пӯшонид, вайро бар тахт нишонда, хоҳам гуфт: азизам, ба вазъи маъшукона, яъне нозу андоз, бинишину чилвагарӣ оғоз кун:

*Ба тахти гул бинишонам буте чу султоне,
Зи сунбулу суманаш сози тавқу ёра кунам.*

*Караимае куну бозори соҳирӣ бишкан,
Ба гамза равнақи бозори Сомирӣ бишкан!
Ба бода деҳ сару дастори оламе, яъне
Кулоҳгӯша ба оини дилбарӣ бишкан!
Чу атрсой шавад зулфи сунбул аз дами бод,
Ту қиматаш ба сари зулфи анбарӣ бишкан!
Бурун хирому бибар гӯйи хубӣ аз ҳама кас,
Сазои ҳур бидеҳ, равнақи парӣ бишкан!*

Омма ҳаёл мекунамд, ки дар васл тамоми меҳнату ғам аз байн рафта ва дил тасаллӣ меёбад, лекин аҳли завқ медонанд, ки дар васл оташи шавқ бештару тезтар мегардад ва шӯру валвала ҳеч таҳфиф намеёбад ва рӯйи ин асл аст, ки шоири араб мегӯяд:

بكلّ نداءٍ فلما يشف ما بنا على أن قرب الدار خير من البعد

Яъне, мо он чӣ буд, кардем, ҳеч фоида набахшид ва, маазолик, боз васл аз ҳаҷр беҳтар аст. Хоҷа ин нуктаро чунин баён намуда:

*Булбуле барги гуле хуширанг дар минқор дошт,
В-андар он баргу наво хуш нолаҳои зор дошт.
Гуфтамаиш: «Дар айни васл ин нолаву фарёд чист?»
Гуфт: «Моро ҷилваи маъшук дар ин қор дошт».*

Маъшук пас аз чанд муддат бевафой ва ҷавру ҷафо нисбат ба ошиқ акнун бинои муҳаббатро гузоштааст. Ошиқ ҳаракоти пеш ба ёдаш омада, лекин дониста онҳоро аз назар дур андохта ва маъшукро мутмаин месозад, ки ҳеч гилаву шикоят нест. Чизҳое ба таври иттифоқ пеш омадаву баъд ҳам тамом шуду рафт. Мулоҳиза кунед, инро чӣ тавр баён намудааст:

*Гар зи дасти зулфи мушкинат хатое рафт, рафт
В-ар зи ҳиндуи шумо бар ман ҷафое рафт, рафт.*

Пояи балоғатро нигоҳ кунед, ки бедодиро ба тарафи маъшук мансуб намедорад, балки аз зулф ном мебарад ва онро ҳинду (дузди бедодгар) меномад, ки аз ӯ ин амал ҳеч истибъоде надорад.

робаранд. Дар мисраи дувум, аз ин ки бо гузашта ояндаро ҳам дохил карда, дар даъвӣ зиёда неру ва таъмин пайдо шудааст.

*Анқо шикори кас нашавад, дом бозчин,
К-ин ҷо ҳамеша бод ба даст аст домро.*

*Ҳадис аз мутрибу май гӯйи рози даҳр камтар ҷӯй,
Ки кас нақшуду нақшояд ба ҳикмат ин муамморо.*

*Доно чу дид бози ин чархи ҳуққабоз,
Ҳангома бозчиду дари гуфтугӯ бибаст.*

*Кас надонист, ки манзилгаҳи мақсуд қучост,
Ин қадар ҳаст, ки бонги ҷарасе меояд.*

*Соқӣ, ҷоми майам деҳ, ки нигорандаи айб,
Нест маълум, ки дар пардаи асрор чӣ кард.*

*Нашавӣ воқифи як нукта зи асрори вучуд,
Гар ту саргашта шавӣ доираи давронро.*

*Дар қорхонае, ки раҳи ақлу илм нест,
Ваҳми заиф ройи фузулӣ ҷаро кунад?*

*Мо аз буруни дар шуда мағрури сад фиреб,
То худ даруни парда чи тадбир мекунамд.*

*Ҷанги ҳафтоду ду миллат ҳамаро узр бинех,
Чун надиданд ҳақиқат, раҳи афсона заданд.*

Интизори курбонишудан дар қадами маъшук ва шиква:

*Мехостам, ки мирамаш андар қадам чу шамъ,
Ў худ гузар ба ман чу насими саҳар накард.*

Дар лаззати шабгузори ба ёди маъшук:

*Аз сабо пурс, ки моро ҳама шаб то дами субҳ
Бӯи зулфи ту ҳамон мӯниси чон аст, ки буд.*

Барои як бӯса чон додану қабул нашудан:

*Аз баҳри бӯсае зи лабаш чон ҳамедихам,
Инам намеситонаду онам намедихад.*

Шоҳидпарастӣ валав хилофи оини порсоён аст, набояд онро аз даст дод:

*Шароби лаъл кашу рӯи маҳчабини бин,
Хилофи мазҳаби онон ҷамоли инон бин.*

Фалсафа. Бояд донист, ки фалсафаи Хоҷа тақрибан ҳамон фалсафаи Хайём аст, чи ҳамон масоили Хайём аст, ки Хоҷа онҳоро бо шарҳу басти зиёд тавзеҳ дода ва билохира, бо ҷӯшу хурӯши фавқулода баён намудааст ва, инак, мо онро батартиб зикр мекунем:

1. Фалсафааш аз ин масъала шурӯъ мешавад, ки аз асрори коиноту ҳақиқати он бар инсон чизе маълум нест ва мумкин ҳам нест маълум гардад ва ин матлабро Сукрот, Форобӣ, Ибни Сино, Хайём ҳамагӣ баён намуда, лекин Хоҷа онро бо оҳанге баланд ва ҷӯшу иддио гуфтааст ва ин маҳсус ба ҳудаш буда, дигарон аз итён, ба масал, очизанд.

*Бирав, эй зоҳиди худбин, ки зи чашми ману ту
Рози ин парда ниҳон асту ниҳон хоҳад буд.*

Балогати баёнро мулоҳиза кунед чӣ андоза аст! Аввалан, каломро аз алфозе ифтиҳон карда, ки аз он нисбат ба иддио роздонии зоҳид саҳт таҳқир зоҳир мешавад. Аз лафзи худбин ғаразе, ки ҳаст, намудани ин матлаб аст, ки ин иддио мабнӣ бар худбинии сирф мебошад. Ин ки худашро ҳам бо зоҳид шарик карда, мақсуд ҷалби хоҳири зоҳид ва таъмин аст, яъне дар ин амр орифу зоҳид, олимӯ ҷохил ҳама бо ҳам яқсонӯ ба-

*Барқи шиқ ар хирмани паишинапӯше сӯхт, сӯхт,
Ҷаври шоҳи комрон гар бар гадое рафт, рафт.
Гар дилам аз ғамзаи дилдор тобе бурд, бурд,
Дар миёни ҷону ҷонон мочарое рафт, рафт.*

Гоҳе дар қалби ошиқ ин хоҳири падида меояд, ки маъшук дилдодаҳои дигаре ҳам мешавад дошта бошад, аммо кист, ки мисли ман битавонад ҷонбозӣ кунад ва ин хоҳириро ӯ бо лаҳни муҳаббат ҳатто пеши рӯи маъшук ҳам зоҳир месозад.

Зайлан, мулоҳиза кунед, Хоҷа ин хоҳириро дар ҷӣ перояе адо карда:

*Шабе Маҷнун ба Лайлӣ гуфт, к-эй маҳбуби беҳамто,
Туро ошиқ шавад пайдо, вале Маҷнун нахоҳад шуд.*

Лафзи «Маҷнун» дар ин ҷо балогате, ки бо калом дода, муҳтоҷ ба баён нест. Ҳамин мазмунро ҳазорон шоир ба назм дароварда, лекин ин пероя насиби ҳеҷ кадом нашудааст.

Баъзе авқот, ки маъшук нозу ғурурро аз ҳад меғузаронад, ошиқ ба танг омада меғӯяд: «Азизам, ин қадар ҳам набояд аз ҳад гузашт, чи ҳазорон моҳрӯ дар олам вучуд доранд». Маъшук ҳам медонад, ки ин ҳарф рост аст. Зайлан, мулоҳиза кунед, ки ӯ ин хотироту эҳсосоти воқеиро ҷӣ гуна ва ба ҷӣ услубе баён менамояд:

*Субҳдам мурғи чаман бо гули навхоста гуфт:
«Ноз кам кун, ки дар ин боғ бисе ҷун ту шукуфт».
Гул бихандид, ки «Аз рост наранҷем, вале
Ҳеҷ ошиқ сухани саҳт ба маъшук нагуфт».*

Агарчи хотироту эҳсосоти ишқу ошиқӣ маҳсус ба олами шабобу ҷавонист, лекин дар пирӣ ҳам ин оташ хомӯш намешавад. Дар ин замон бар ошиқ ҳолати ғунгун меғузарад. Як вақт меғӯяд:

Риндию ҳаваснокӣ дар аҳди шабоб авло.

Вақти дигар ҳаёл мекунад, ки гармии ишқ худ одамиро ҷавон мекунад ва дар ин ҳолат, ҳангоме ба маъшук меғӯяд:

*Гарчи пирам, ту шабе танг дар оғӯшам гир,
То саҳаргаҳ зи канори ту ҷавон бархезам.*

Ва гоҳе чунин мегӯяд:

*Ҳарчанд пири хастадило нотавон шудам,
Ҳар гаҳ, ки ёди рӯйи ту кардам, ҷавон шудам.*

Ва бо ҳамаи ин аҳвол, ин хотира пайдо мешавад, ки он ҳолатест ибратангез ва бинобар ин, бар ҳоли хеш афсӯс меҳӯрад ва бо ибрат мегӯяд:

*Дидӣ, дило, ки охири пирию зуҳду илм
Бо ман чи кард дидаи маъшуқбози ман.*

Тамоми инхое, ки гуфта шуд, воридотӣ ҳастанд, воқеае, ки барои ошиқ пеш меояд ва **Ҳоча** ҳамаи онҳоро бе каму кост баён намудааст.

Маъшук, вақте ки соҳиби сарвату ҷоҳ ва ошиқ муфлисӣ каммоя аст, табиист, ки маъшук аз илтифот ба ошиқ ор дорад. Лекин дар ошиқ ин тафовут малҳуз нест ва, бинобар ин, ба қосид хитоб карда, мегӯяд:

*Гар дигарат бар он дари давлат гузар бувад,
Баъд аз адои хидмату арзи дуо бигӯ:
Дар роҳи ишқ фарқи ганиву фақир нест,
Эй подшоҳи ҳусн, сухан бо гадо бигӯ.*

Гараз, ҳазорон аз ин қабил ҷазаботу эҳсосот, ки Ҳоча онҳоро бо ниҳояти хубӣ адо кардааст, то ин ҳад, ки назари он дар каломӣ асосид пайдо намешавад ва, инак, мо бидуни ин ки интиҳоб карда бошем, ашъори чанде як ҷо нақл мекунем.

Бадғумонӣ нисбат ба маъшук:

*Хоби он наргиси фаттони ту бе чизе нест,
Тоби он зулфи парешони ту бе чизе нест.*

Ба раҳм омадани маъшук баъд аз зулму бедодӣ:

*Офарин бар дили нарми ту, ки аз баҳри савоб,
Қуштаи ғамзаи худро ба намоз омадаӣ.*

Саригӯшӣ, пӯшида аз рақиб:

*Худоро, эй рақиб, имшаб замоне дида бар ҳам неҳ,
Ки ман бо лаъли ҷонбахшаш ниҳонӣ як сухан дорам.*

Шикоят аз омезиши маъшук бо ҳамагон:

*Зулф дар дасти сабо, гӯш ба пайгоми рақиб,
Ин ҳама бо ҳама дарсохтай, яъне чӣ?*

Хутури халал дар порсой аз ишқ:

*Метарсам аз харобиӣ имон, ки мебарад
Меҳроби абруи ту ҳузури намози ман.*

Маъшук, бо вучуде, ки чорасоз буда, чоранавозӣ накардааст:

*Чи узр аз баҳти худ гӯям, ки он айёри шаҳрошӯб
Ба талхӣ қушт Ҳофизрову шаккар дар даҳон дорад.*

*Бо кӣ ин нукта тавон гуфт, ки он сангиндил
Қушт морову дами Исии Марям бо ўст.*

Барои ҷалби маъшук маъшукони бовафоро назир овардан:

*Парвонаву шамъу гулу булбул ҳама ҷамъанд,
Эй дӯст, биё, раҳм ба танҳоии мо кун.*

Ифшои роз ба воситаи ҳаёву гиря:

*Туро ҳаёву маро оби дида шуд ғаммоз,
Вагарна ошиқу маъшук роздоронанд.*

Аз комёбии дигарон ҳасрат бурдан:

*Чу бо ҳабиб нишинию бода паймоӣ,
Ба ёд ор ҳарифони бодапайморо.*

Дилчасбии достони ишқ:

*Як қисса беи нест ғами ишқ, ин аҷаб,
Аз ҳар касе, ки мешунавам, номуқаррар аст.*

Соиб:

Дилро нигоҳи гарми ту девона мекунад,
Оинаро руҳи ту парихона мекунад.

Ғанӣ:

Ҳар кас, ки дид рӯи ту, девона мешавад,
Оина аз руҳи ту парихона мешавад.

Соиб:

Сарчаишаи ҳаёт лаби майҷакони ӯст,
Умри дубора сояи сарви равони ӯст.

Фитрат:

Айши абад ба коми дили дардманди туст,
Умри дубора сояи сарви баланди туст.

Соиб:

Ҳамеша соҳиби тӯли амал гамин бошад,
Ки чин ба қадри баландӣ дар остин бошад.

Бедил:

Дастгоҳат ҳар қадар беи аст, кулфат беиштар,
Дархури тӯл аст чин ҷое, ки дорад остин.

Хоҷа ҳамон тавр, ки худааш дар мавоқеи адида тасреҳ намудааст, ғазалиёте рӯи ғазалиёти СалмонуХочу навиштааст ва аз муқоисаву муқобила кардани ин ғазалҳо бо ҳам дар инсиҷому ҳусни таркиб ва истехкоми ҷумалот фарқе, ки байни онҳо ҳаст, махсусу ошкор мегардад.

Салмон	Ҳофиз
Ҳамчунон меҳри туам мӯниси ҷон аст, ки буд,	Гавҳари махзани асрор ҳамон аст, ки буд,
Ҳамчунон зикри туам вирди забон аст, ки буд.	Ҳуққаи меҳр бад-он меҳру нишон аст, ки буд.

Дар ҷавоби қофияи «мӯниси ҷон» ин шеъри Хоҷаро мулоҳиза кунед:

Аз сабо пурс, ки моро ҳама шаб то дами субҳ
Бӯи зулфи ту ҳамон мӯниси ҷон аст, ки буд.

Мо мулки офият на ба лашкар гирифтаем,
Мо тахти салтанат на ба бозу кушодаем.

Бо набудани асбобу васоил набояд бо ашхоси бузург баробарӣ намуд.

Тақя бар ҷоҳи бузургон натавон зад ба ғазоф,
Магар асбоби бузургӣ ҳама омода кунӣ.

Лаёқати зотӣ лозим аст дар кор бошад, вагарна шарафи хонадонӣ кофӣ нест:

Тоҷи шоҳӣ талабӣ, гавҳари зотӣ бинамо
В-ар худ аз гавҳари Ҷамшедӯ Фаридун бошӣ.

Барои расидан ба мақсад муҷоҳидат лозим аст:

Дар раҳи манзили Лайлӣ, ки хатарҳост ба ҷон,
Шарти аввалқадам он аст, ки Маҷнун бошӣ.

Тарғиб ба саъю амал:

Эй дил, ба кӯи шиқ гузоре намекунӣ,
Асбоби ҷамъ дорию коре намекунӣ.
Ҷавгон ба даст дорию гӯе намезанӣ,
Бозе чунин ба дасту шиқоре намекунӣ.

Пардадарӣ аз уламову воизон. Таълимоти ахлоқӣ мавқуф бар ин аст, ки шоир нуктасанчи фитрати инсонӣ буда бошад, ҷи маойибу бадиҳое, ки зоҳиру ҳувайдост, ҳар кас метавонад аз он воқиф гардад, лекин айбҳое, ки дақиқу махфӣ ва сарбаста аст, нигоҳи ҳар шахсе ба он айбҳо намерасад, балки он аз назари мардуми ом махфӣ ва пинҳон мебошад. Ва, бинобар ин, шоире, ки меҳодад муаллими фалсафаи ахлоқ бошад, шари аввали он нуктаиноси фитрат будан аст. Илова, лозим аст, ки он айбро ба тарзҳои латифу зариф ва низ ҷолибе зоҳиру бармало созад, то ки бар мардум ногувор нагардад, балки аз шунидани он кайф кунанд. Пӯшида нест, ки, ки аз айбҳои махфиву дақиқ ин қадар, ки дар уламову вуъозу зуҳҳод ёфт мешавад, дар ҳеҷ фирқае ёфт намешавад, ҷунонки

Имом Ғаззоли онро дар «Эҳё-ул-улум» муфасссалу машрӯҳ нигоштааст. Лекин чун ин фирқа ҳамеша бо қудрату нуфуз зистаанд, лизо фош кардани маоиби онон кори осоне набудааст. Чунон ки Имоми мушоирунилайҳ аз ин кораш натиҷае, ки гирифт, ин буд, ки ҳатто ҳаёташ дар маърази хатар афтод ва, бинобар ин, дар касе чунин ҳамто пайдо нашуд.

Дар миёни шуаро, аввал аз ҳама Хайём чуръат карда, вориди ин мавзӯ гардид ва баъд аз ӯ Саъдӣ ба забони тавбеҳу маломат чизҳое гуфт, масалан:

*Муҳтасиб дар қафои риндон аст,
Гофил аз сӯфиёни шоҳидбоз.*

*Бурун намеравад аз хонақаҳ яке ҳушёр,
Ки то ба шаҳна бигӯяд, ки сӯфиён мастанд.*

*Гар кунад майл ба хубон дили ман, хурда магир,
К-ин гуноҳест, ки дар шаҳри шумо низ кунанд.*

Лекин Хоча тавре бо далериву озодӣ ва низ бебоки ин вазифаро анҷом дода, ки аз аҳаде то ба имрӯз назири он дида нашудааст:

*Воизон, к-ин ҷилва дар меҳробу минбар мекунад,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунад.
Мушике дорам, зи донишманди маҷлис бозпурс:
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунад?!
Гӯиё бовар намедоранд рӯзи доварӣ,
К-ин ҳама қалбу даго дар кори довар мекунад.*

*Ин ду байтам чи хуш омад, ки саҳаргаҳ мегуфт
Бар дари майкадае бо дафу най тарсое:
– Гар мусулмонӣ ҳамин аст, ки Ҳофиз дорад,
Оҳ, агар аз паси имрӯз бувад фардое!*

Шумо услуби баёни ин шеърро бадикқат мулоҳиза кунед, ки ӯ аввал, он чӣ гуфта, аз забони як нафар айёше гуфта, ки аз он илова бар риояти назокат мақсуде, ки дорад, ин аст, ки аз ин аъмоли бад ва корҳое нописанду зишти онҳо ҳатто аҷонибу ағёр ҳам афсӯс хурда, мутаассир

*Бидеҳ, соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт
Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро.*

*Гар зи дасти зулфи мушкинат хатое рафт, рафт
В-ар зи ҳиндуи шумо бар ман ҷафое рафт, рафт.
Барқи шиқ ар хирмани пашинапӯше сӯхт, сӯхт,
Ҷаври шоҳи комрон гар бар гадое рафт, рафт.
Гар дилам аз гамзаи дилдор тобе бурд, бурд
В-ар миёни ҷону ҷонон мочарое рафт, рафт.*

Ғавр кунед, дар ин ашъор дар ҳар ҷо алфози мукарраре, ки омадаанд, чӣ қадар ба гӯшхо хушу матбӯъ маълум мешавад. Як нафар зоҳирбин онро санъати такрор хоҳад номид, лекин оё дар ҳар ҷо аз такрори паёпай омадани лафзе дар калом лутф пайдо мешавад?

*Корвон рафту ту дар хобу биёбон дар неш,
Кай равӣ? Раҳ зи кӣ пурсӣ? Чи кунӣ? Чун бошӣ?*

Дар мисраи ахир шумо тасаввур мекунад, ки хубии ин сирф он аст, ки пурсишҳо паёпай шудаву аз он санъати истифҳом падида омадааст, лекин қатъи назар аз ин, мулоҳиза кунед, ки ин алфоз чӣ гуна гӯшхоро ба вазъи хеле мутаносибе бим додаву дар айнаи ҳол чӣ қадар хушоянд маълум мешавад.

*Худоро, раҳм, эй мунъим, ки дарвеши сари қўят
Даре дигар намедонад, раҳи дигар намегирад.*

Устувории банду пайванди калом. Ва ин як амри виҷдонист, ки намешавад онро таҳдиду таъриф намуд, лекин завқи салим онро ба хубӣ метавонад тамиз диҳад. Масалан, дар ин ашъор бо вучуди иттиҳоди мазмуну алфоз, дар ҷумлабандӣ ва пайвастигии алфоз ба ҳам фарқе, ки вучуд дорад, ҳар кас метавонад онро ҳис кунад:

Салим:

*Машиотаро ҷамоли ту девона мекунад,
К-оинаро ҳаёл парихона мекунад.*

Дар ин шеър муқобилаи ин ки байни ину он ҳаст, як одами сатҳӣ чунин ҳаёл мекунад, ки он мурутунназир ё санъати азод мебошад. Аммо як соҳибзавқ мефаҳмад, ки таносуби садои ин ду лафз таврест, ки худ ба худ ба гӯшҳо хубу нағз маълум мешавад ва аз ҳайси мусиқӣ мулоҳиза шавад, гӯй, ки он аҷзову пардаҳои нағмаву овоз ҳастанд.

Мисоли дигар:

*Қосиди ҳазрати Салмо, ки саломат бодо,
Чи шавад, гар ба саломе дили мо шод кунад.*

Дар ин шеър Салмо, саломат, салом алфози ҷӯри ҳам, ки омадаанд, омма инро санъати иштиқоқ ҳаёл мекунанд. Лекин дар асл ин алфози мутаносиб, ки ба фосилаи каме паҳлӯи ҳам воқеъ шудаанд, мутаволиян омада, ба гӯшҳо хушоянд маълум мегардад. Ё ин шеър:

*Эй сабо, гар ба ҷавонони чаман боз расӣ,
Хидмат аз мо бирасон сарву гулу райҳонро.*

Дар ин ҷо сарву гулу райҳон алфозе, ки ҳастанд, умуман номи онро мурутунназир ё санъати аъдод ва ғайра хоҳанд гузошт. Лекин баҳри ин шеър, хоса омадани ин алфози мутаносибулвазн дар охир як навъ хушнавоӣ ва хушохонгӣ падида меоварад, ки он дар сурати дигар мумкин набуд падида ояд ва ҳол ин ки он саноеъ мумкин буд боқӣ бимонанд.

Дар каломи Хоча дар ҳар ҷо, ки ин қисм саноеъ ба назар мерасанд, ба ғавр мулоҳиза шавад, дар онҳо аслан хушнавоиву хушохонгӣ малҳуз мебошад. Зайлан, мулоҳиза кунед:

*Эътимодест нест бар даври ҷаҳон,
Балки бар гардуни гардон низ ҳам.*

*Аз баҳри бўсае зи лабаи ҷон ҳамедихам,
Инам намеситонаду онам намедихад.*

*Шеваи нози ту ширин, хату холи ту малех,
Чашму абрӯи ту зебо, қаду болои ту хуш.*

мешаванд ва ба ҳоли инон раҳм меоваранд. Аммо ғаразаш аз созу овоз, ки онро тӯи кор оварда, ин аст, ки аз ин роҳ мардум бештар таваҷҷуҳ карда, гӯш диҳанд ва матлаб бештар ишоату интишор ёбад. Ва аммо аз ҳудаш ном бурда, илова бар эҳтиёт, назараш он аст, ки агар айби дигаронро мегуфт, аз ин ҷалби таваҷҷуҳи онҳо намешуд.

Бузургтарин айб дар муллоёну воизон ҳамоно риёкорӣ мебошад ва лизо бо ниҳояти далерӣ аз онҳо пардадарӣ карда, ин айбашонро фош месозад:

*Гарчи бар воизи шаҳр ин суҳан осон нашавад,
То риё варзаду солус, мусулмон нашавад.*

Гарчи ин ҳарфро воиз бишнавад, хеле ба ӯ саҳт мегузарад, вале мо мегӯем, ки ӯ то вақте ки гирифтори риёву солус аст, наметавонад мусулмон бошад:

*Ғуломи ҳиммати дурдиқашони якрангам,
На он гурӯҳ, ки азрақлибосу дилсияҳанд.*

*Боданӯшӣ, ки дар ӯ ҳеч зиёне набувад,
Беҳтар аз зухдфурӯшӣ, ки дар ӯ рӯю риёст.*

*Ман аз пири мугон дидам кароматҳои мардона,
Ки ин далқи риёиро ба ҷоме дарнамегирад.*

*Май хӯр, ки сад гуноҳ зи агёр дар ҳиҷоб
Беҳтар зи тоате, ки ба рӯю риё кунанд.*

*Тарсам, ки сарфае набарад рӯзи бозхост,
Нони ҳалоли шайх зи оби ҳароми мо.*

*Биё ба майкадаву чеҳра аргувонӣ кун,
Марав ба савмаа, к-он ҷо сиёҳкоронанд.*

*Нақдҳоро бувад оё, ки иёре гиранд,
То ҳама савмаадорон пайи коре гиранд.*

Яъне, агар бино шуд сиккаҳоро биозмоянд ва нақду қалби онро аз ҳам тамиз бидиҳанд, ҳароина ҳазароти хонақаҳнишинон ва порсоён аз шуғли кунунишон даст кашида, ба фикри кори дигаре хоҳанд афтод. Як шохкори бузурги муллоёну воизон он аст, ки дар пардаи тазаҳҳуд ва тақаддус тавре муртакиби аъмоли бад мешаванд, ки касе нисбат ба онҳо гумон ҳам наметавонад бурд. Зайлан, мулоҳиза кунед, ки ин нуктаро дар чӣ перояе латиф баён намудааст:

*Эй дил, тариқи мастӣ аз муҳтасиб биёмӯз,
Маст асту дар ҳақи ӯ кас ин гумон надорад.*

*Хирқапӯшон ҳамагӣ маст гузаштанду гузашт,
Қиссаи мост, ки дар кӯчаву бозор бимонд.
Сӯфиён воситаданд аз гарави май ҳама рахт,
Далқи мо буд, ки дар хонаи хаммор бимонд.*

Яъне, сӯфиҳо хирқахошонро ба ивази шароб ҳам ба раҳн гузоштанд ва ҳам аз раҳн берун оварданд, ҳеч кас аз ин хабардор нашуд. Фақат мо ин тавр бадному расво даромадем, ки абову ридомон дар раҳн боқӣ монд.

*Доштам далқеву сад айби маро меғӯшид,
Хирқа раҳни майу мутриб шуду зуннор бимонд.*

Як ҳилаи дақику борик барои мастур сохтани як кори зишту нораво ин аст, ки агар шахси дигаре дида шавад, ки онро муртакиб шуда, фавран маърази итобу хитоби сахту мавриди таъқиб қарор гирад ва ин розро Хоҷа бад-ин гуна фош мекунад:

*Бода бо муҳтасиби шахр нанӯшӣ зинҳор,
Ки хурад бо ту майу санг ба ҷом андозад.*

Яъне бо муҳтасиби балад ҳеч вақт шароб нанӯшед, чи ӯ бо шумо ҳам шароб хоҳад нӯшид ва ҳам пиёлаатонро хоҳад шикаст.

*Шароби аргувониро гулоб андар қадаҳ резем,
Насими атргардонро шакар дар мичмар андозем.*

*Сарви равони ман чаро майли чаман намекунад,
Ҳамдами гул намешавад, ёди ватан намекунад?!*

*Дардам аз ёр асту дармон низ ҳам,
Дил фидои ӯ шуду ҷон низ ҳам.*

*Гар зи дасти зулфи мушкинат хатое рафт, рафт
В-ар зи ҷиндуи шумо бар мо ҷафое рафт, рафт.*

Дар ин ҷо ин нукта ба таври хос қобили мулоҳиза аст, ки дар калом ми кудамо саноеи лафзӣ, яъне санъати иштиқоқ, тарсеҳ, ихом хеле ба касрат ёфт мешавад. Муроотунназир (таносуби лафзӣ), ки аз ҳад хориҷ шуда ва сурати аҷибу ғарибе ба худ гирифта, бояд донист, ки Салмони Соваҷӣ онро ривоч дода ва то муддате бо шӯру гулгулаи зиёд чараён доштааст. Ин саноеро шуаро умуман аз ҳайси санъат, баҳусус, ба кор бурдаанд. Яъне аз ин лиҳоз, ки илзом ба он диққатофаринӣ ё ибдоъу ибтикор буда, ки як навъи камол маҳсуб мешавад, шоири шаҳир ҳам аз ин равиши ҳамагонӣ натавониста худро раҳонидаву барканор бошад. Чуноки аз саноеи номбурда монанди муроотунназир ва ихому тибок дар каломӣ ӯ низ ҷо ба ҷо ёфт мешавад. Масалан:

*То дили ҳарзагарди ман рафт ба чини зулфи ӯ,
3-он сафари дарози худ қасди ватан намекунад.*

*Сахо намонд, сухан тай кунам, шароб кучост?
Бидеҳ ба шоди рӯҳу равони Ҳотами Тай.*

Лекин Хоҷа бештар даст ба он саноеи лафзӣ зада, ки аз онҳо хушоҳангиву хушнавой пайдо мешавад:

*Ин, ки мегӯянд, он беҳтар зи ҳусн,
Ёри мо ин дораду он низ ҳам.*

Аксар муҳварот тарзест, ки дар мақоми суҳбату гуфтугӯ ва бета-каллуфӣ истеъмоли мешавад ва аҳли қалам инҳоро ҳаёл мекунанд бар хилофи матонат буда, дар таълифи худашон ба кор намебаранд ва истеъмоли намекунанд. Аммо бояд донист, ки он аз вусъати забон мекоҳад ва лизо шуарое, ки ба ин нукта таваҷҷуҳ доранд, ҳамаи ин муҳваротро мавриди истифода қарор додаву ба кор мебаранд.

Дар забони форсӣ Хоҷа доманаи муҳвараву муқоламоти рӯзонро тавсеа додааст. Дар каломии ӯ муҳвароте ёфт мешавад, ки он дар каломии дигарон ҳеч нест, то ин ҳад ки аз лиҳози суҳбату гуфтушунид муҳвароти зиёде низ дар каломаш дида мешавад, ки ниёз ба лаҳҷаи ҳос доранд ва бидуни он лаҳҷа намешавад дуруст ба маънии онҳо пай бурд, масалан:

*Носеҳам гуфт, ки ҷуз ғам чи ҳунаре дорад шиқ?
Гуфтам, эй хоҷаи гофил, ҳунаре беҳтар аз ин!*

«Ҳунаре беҳтар аз ин»-ро ба лаҳҷаи ҳос бояд хонд, то аз он маънии истифҳом падида ояд. Яъне, оё беҳтар аз ин ҳунаре дар олам пайдо мешавад? Мисоли дигар:

Канору бўсаву васлаи чӣ гӯям, чун нахоҳад шуд.

Яъне, вақте ки ин кор сурат намегирад, аз он чӣ суҳбат бидорам ва аз ин қабил шохид мисол зиёд аст.

Хушоҳангӣ. Як нафар соҳибзавқ инро қомилан ҳис мекунад, ки дар Хоҷа як навъ хушгувории ҳосе вучуд дорад. Шумо медонед, ки дар шеър мусиқӣ ҳам дохил мебошад ва бад-ин ҷиҳат ҳар шеър, ки аз мусикиву хушнавоӣ хориҷ шуд, аз мақоми шеърӣ он қиста мешавад. Васфи мазбур дар каломии Хоҷа аз авомилу асбоби қанде падида омада. Нахуст ин, ки баҳрҳои аксар ғазалиётро ӯ ҷӯре танзим карда, ки мутаносиб бо мусиқӣ мебошад. Оре, арқону аҷзо ё пораҳои ашъорро тавре фароҳам карда, ки он қори музика наво ва оҳангро мекунад ва аксар омадани алфози ҳамвазн пай дар пай пушти сари ҳам, кумак ба ин манзара медиҳад ва ҷунин ба назар мерасад, ки оҳангу мақомро доранд, мутаволиан менавозанд:

*Чу дар даст аст рӯде хуш, бизан, мутриб, суруде хуш,
Ки дастафишон ғазал хонему покӯбон сар андозем.
Яке аз ақл мелофад, дигар томот мебофад,
Биё, к-ин довариҳоро ба пеши довар андозем.
Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману соқӣ ба ҳам созему бунёдаи барандозем.*

Дар миёни ҳазароти муллоёну воизон риёву солус алония ба назар меояд ва соири мардуми мазҳабӣ ҳам аз асари он ҳолӣ намебошанд ва, бинобар ин, Хоҷа мефармояд:

*Май хӯр, ки шайху Ҳофизу қозию муҳтасиб,
Чун нек бингарӣ, ҳама тазвир мекунанд.*

*Сӯфиён ҷумла ҳарифанду назарбоз, вале
З-он ҳама Ҳофизу савдозада бадном афтод.*

Шумо дар авсофу ҳасоили уламо хуб ғавр қунед, мебинед, ки дар онҳо ба воситаи ақидазмандиву ниёзмандии авом мунтаҳодарача уҷбу гурур пайдо мешавад ва ин дар онҳо бад-ин ҷиҳат рукузу русух пайдо мекунад, ки онҳоро ин умур дар перояи мазҳабӣ назар меояд. Ба яке зишту носазо меғӯянд, ҳаёл мекунанд, ки қонуни амр ба маъруфро доранд иҷро мекунанд. Ба салотину ҳукком муоширату дӯстӣ мекунанд, ба ҳаёли худашон, ки он барои иҷрои аҳкоми шаръ лозим мебошад ва ё ба яке ба воситаи илоҳи шахсӣ ҳусумат меварзанд, меғӯянд, ки ин «бугзуллоҳ» аст. Ва ҳамҷунин гурур меварзанду фахр мекунанд, онро иззати нафс мепиндоранд ва, аз ин рӯ, тамоми ин уюбу замон дар онҳо русух пайдо мекунад. Зайлан, мулоҳиза қунед, Хоҷа чӣ гуна тамоми ин маоибу разоилро дар перояҳои ниҳоят балегу латифе фошу бармало қардааст:

*Агар аз парда бурун шуд дили ман, айб макун,
Шукри Эзид, ки на дар пардаи пиндор бимонд.*

*Дар роҳи мо шикастадилӣ меҳаранду бас,
Бозори худфурӯшӣ аз он роҳи дигар аст.*

*Зохиди шахр чу меҳри малику шахна гузид,
Ман ҳам ар меҳри нигоре биғузидам, чи шавад?*

*Айби май ҷумла биғуфтӣ, ҳунараи низ биғӯ,
Нафӣи ҳикмат макун аз баҳри дили оме қанд.*

Ва ин як шеваи оми уламоист, ки амри ҳақро маҳзи хоҳири авом зоҳир намесозанд, балки агар дар он ҷанбаи бадӣ бошад, танҳо ба он зӯр оварда ва бо обу тобе онро ишоат медиҳанд. Масалан, имрӯз фаро гирифтани ақсоми улуму фунуни урупой барои мардуми мо зарурӣ, балки ҳаётист, лекин уламои мазҳабӣ фақат барои ин, ки авом аз он ваҳшат доранд, ҳеч вақт онро тарвиҷ ё ташвиқ наменамоянд, балки ҳамеша бо он муҳолифат меварзанд. Ҳоҷа онҳоро рӯйи ин сифат нақӯҳида, ба тариқи бисёр муассире тавбеҳу маломат мекунад ва мегӯяд, ки маҳзи хоҳири авом мардум аз ҳикмату ҳақиқат инкор мекунанд. Дар шароб зиён ҳаст, ғоида ҳам ҳаст, вале зиёну зарараш аз ғоидаи он зиёдтар аст ва бо ин ҳол Худо дар Қуръони маҷид фармуда «فِيهِمَا أَثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعُ النَّاسِ وَ أَثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا»¹, яъне дар кимору шароб ғоида ҳаст ва зиёну зарар ҳам ҳаст, лекин зиёнаш зиёдтар аст. Ҳол мегӯем, вақте ки Худо ба вучуде, ки шароб чизи бисёр бадест, маазолик, нахоста фавоиди онро мастур созад. Албатта инро тазаккур дода, ки нуқсони он аз ғоидааш фузунӣ дорад, ва лизо аз он парҳез бояд кард, пас, амри ҳақро аз назари авом мастур доштан чӣ гуна мумкин аст ҷоиз бошад?

Ҳоҷа инро дар ҳар маврид дар перояҳои латифу ниҳоятдараҷа балег баён намуда, ки амалҳои неки муллоёну воизон ҳам, чун мабнӣ бар ғарази шахсист, лизо дар даргоҳи Илоҳӣ қобили қабул нестанд:

*Дари майхона бибастанд, Худоё, матисанд,
Ки дари хонаи тазвиру риё бикишоянд.*

*Тарсам, ки сарфае набарад рӯзи бозхост
Нони ҳалоли шайх зи оби ҳароми мо.*

*Ин хирқа, ки ман дорам, дар раҳни шароб авло
В-ин дафтари бемаънӣ гарқи майи ноб авло.*

Муколимоти рӯзмарра ва муҳовара. Сабаби умдаи фасоҳати каломи Ҳоҷа ин аст, ки аз калимоти рӯзмарра ва муҳовара дар он ба касрат ёфт мешавад. Алфозу ҷумалоте, ки шабу рӯз истеъмол мешаванд ва аз ҳамонҳо муҳовара пайдо мешавад, умуман алфозу ҷумалоте ҳастанд, ки фасех, салис, нарму равон мебошанд ва агар мухтасар нақсу камӣ дар онҳо вучуд дошта бошад, аз истеъмоли рӯзона он нақсу камӣ аз миён меравад, зеро ки он алфоз шабу рӯз истеъмол шуда, гӯшҳо бо он унс

*Аз дида хуни дил ҳама бар рӯйи мо равад,
Бар рӯйи мо зи дида надонам чиҳо² равад.*

*Ману инкори шароб? - ин чи ҳикоят бошад,
Ғолибан, ин қадарам ақл кифоят бошад!*

*Он шуд, эй ҳоҷа, ки дар савмаа бозам бинӣ,
Кори мо бо руҳи соқиву лаби ҷом афтод.*

*Ратли гаронам деҳ, эй муриди харобот,
Шодии шайхе,³ ки хонақоҳ надорад.
Шаробу шиқи ниҳон чист - кори бебунёд,
Задем бар сафи риндон, ҳар он чи бодо бод!*

*Ё раб, ба вақти гул гунаҳи банда афв кун,
Ин мочаро ба сарви лаби ҷуйбор бахш.*

*Ҳошо, ки ман ба мавсими гул тарки май қунам,
Ман лофи ақл мезанам, ин кор кай қунам?*

*Эй магас, арсаи симург на ҷавлонгаҳи туст,
Арзи худ мебариву заҳмати⁴ мо медорӣ.*

*Дармандони бало заҳри ҳалоҳил нӯшанд,
Қатли ин қавм хато бошад, ҳон,⁵ то нақунӣ.*

¹ Сафо овардан – ҳангоми хайра мақдам мегӯянд. (Муаллиф).

² Чиҳо равад – чӣ тавр мегузарад. (Муаллиф).

³ Шодии шайхе – ба ифтихор ё саломатӣ. (Муаллиф).

⁴ Заҳмати касе доштан – касеро озор расонидан. (Муаллиф).

⁵ Ҳон, то нақунӣ – мувозиб бош, ки ҳеч вақт ин тавр нақунӣ. (Муаллиф).

*Бад-ин шеъри тару ширин зи шоҳанишаҳ аҷаб дорам,
Ки сар то пои Ҳофизро чаро дар зар¹ намегирад?*

*Ё вафо, ё хабари васли ту, ё марғи рақиб,
Бози чарх аз ин як-ду-се коре бикунад.*

*Нақдҳоро бувад оё, ки иёре гиранд,
То ҳама савмаадорон пайи коре² гиранд.*

*Хирқаи ӯшон ҳамагӣ маст гузаштанду гузашт,³
Қиссаи мост, ки дар қўчаву бозор бимонд.*

*Мутриби шиқ аҷаб созу навое дорад,
Нақши ҳар парда, ки зад, роҳ ба чое⁴ дорад.*

*Аз роҳи назар мурғи дилам гашт ҳавогир,
Эй дида, назар кун, ки ба доми кӣ дарафтод.*

*Чи мастӣ аст, надонам, ки рӯ ба мо овард,
Кӣ буд соқию ин бода аз қучо омад?*

*Бас таҷриба қардем дар ин дайри мукофот,
Бо дурдкашон ҳар кӣ дарафтод,⁵ барафтод.*

*Расидани гулу насрин, ба хайру хубӣ бод,
Бунафша шоду хуш омад, суман сафо¹ овард*

мегиранд. Ҳамин ҳол барои муҳоварот ҳам ҳаст, зеро муҳовара вақте муҳовара мешавад, ки як тоифаву гурӯҳе ҷумла ё иборатеро дар маънои ҳосе истеъмол кунанд ва, бинобар ин, лозим аст, ки он ҷумла худ фасеҳу салис ва равон буда бошад, в-арна дар муҳовараи он мумкин набуд биеъяд.

Аз тарафи дигар, инро ҳам бояд дар назар дошт, ки дар забони форсӣ алфози муфрад нисбат ба соири алсина хеле кам аст, вале ин камиро забон аз роҳи муҳовароту мусталаҳот талофӣ ва ҷуброн намудааст. Бояд донист, ки шартӣ аввали камолӣ як шоир он аст, ки бар забон тасаллутӣ том дошта бошад ва як далели умда бар қудрати қаламӣ ва қодирулкаломи Ҳоҷа ҳамин аст, ки аз муҳовароту мусталаҳот ба қадре дар калом ба қор бурда, ки дар миёни шуароӣ форсӣ ғолибан касе он қадар ба қор набурдааст. Ва, аз ҳамин ҷо, тасаллуташ бар забон маълум мешавад то чӣ поя аст.

Агарчи ҳамон тавр, ки гуфта шуд, каломӣ Ҳоҷа аз муҳовароту мусталаҳоти рӯзона лабрез аст, лекин мо ба таври мисол чанд шеър, зайлан, аз назари хонандагон мегузаронем.¹

*Тарсам, ки сарфае² набарад рӯзи бозхост
Нони ҳалоли шайх зи оби ҳароми мо.*

*Салоҳи қор қучову мани ҳароб қучо,
Бибин, тафовути раҳ аз қучост то ба қучо.*

*Анқо шикори қас нашавад, дом бозчин,³
К-ин ҷо ҳамеша бод⁴ ба даст аст домро.*

*Эй сабо, гар ба ҷавонони чаман бозрасӣ,
Хидмат⁵ аз мо бирасон сарву гулу райҳонро.
Тарсам, он қавм, ки бар дурдкашон механданд,
Бар сари¹ қори ҳаробот кунанд имонро.*

¹ Мусталаҳоте, ки дар ин ашъор омада, мо маънии онҳоро зайлан менависем. (Муаллиф).

² Сарфае бурдан-фонқ шудан ва пеш бизадан аст. (Муаллиф).

³ Дом бозчидан - дом ҷамъ кардан аст. (Муаллиф).

⁴ Бод ба даст будан - чизе ба даст наёмдан аст. (Муаллиф).

⁵ Хидмат – салом. (Муаллиф).

¹ Дар зар гирифтани – бо тило кашидан. (Муаллиф).

² Пайи коре гирифтани – ақиби коре рафтани ё қорери ақиб қардан аст.

³ Гузашт – ҳарфе, ки гузаштаву рафта ё тамоми шудааст. (Муаллиф).

⁴ Ба чое дорад – мувофиқи усули қоида аст.

⁵ Дарафтод - низоъ қард. (Муаллиф).

Бирав ба кори худ, эй воиз, ин чӣ фарёд аст,
Маро ғитода дил аз каф, туро чӣ² афтодаст?

Рӯй хуб асту камоли ҳунару домани пок,
Лочарам ҳиммати³ мардони ду олам бо ӯст.

Ҳарчи ҳаст аз қомати носози беандоми⁴ мост,
В-арна таширфи ту бар болои кас қӯтоҳ нест.

Бандаи пири хароботам, ки лутфаи доим аст
В-арна лутфи шайху зоҳид гоҳ ҳасту гоҳ нест.

Доно чу дид бози ин чархи ҳуққабоз,
Ҳангома бозчиду дари гуфтугӯ бибаст.

Дар роҳи мо шикастадилӣ меҳаранду бас,
Бозори худфурӯшӣ аз он роҳи дигар⁵ аст.

Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст,
Ба бонги чанг махур май, ки муҳтасиб тез⁶ аст.

Меҳост гул, ки дам занад аз рангу бӯйи дӯст,
Аз гайрати сабо нафасаи⁷ дар даҳон гирифт.

Осуда бар канор чу паргор мешудам,
Даврон чу нуқта оқибатам дар миён¹ гирифт.

Фурсат нигар, ки ғитна чу дар олам уфтод,
Ориф ба ҷоми май заду² аз гам карон гирифт.

Ҳофиз, чу оби лутф зи назми ту меҷақад,
Ҳосид чи гуна нуқта тавонад³ бар он гирифт?!

Мастам кун ончунон, ки надонам зи беҳудӣ
Дар арсаи ҳаёл кӣ омад, кадом рафт.

Дар ҳақи ман лабат он лутф, ки мефармояд,
Гарчи хуб аст, валекин қадаре беҳтар аз ин.

Ҳумои ҳимматам умрест, к-аз ҷон
Ҳавои⁴ он қаду боло гирифтаст.

Дилам ҷуз меҳри маҳруён тариқе бар намегирад,
Зи ҳар дар медиҳам пандои, валекин дарнамегирад.⁵
Руху чашме ба ин хубӣ, ту гӯӣ дил зи ӯ баргир,
Бирав, к-ин ваъзи бемаънӣ маро дар сар намегирад.
Миёни гиря меҳандам, ки чун шамъандар ин маҷлис
Забони оташинам ҳаст, лекин дар намегирад.

¹ Бар сари кор чизе кардан - сарф кардан ё пардохтан аст. (Муаллиф).

² Туро чӣ афтодаст - яъне туро чӣ шудааст. (Муаллиф).

³ Ҳиммат-таваҷҷуҳу ҳамдардӣ. (Муаллиф).

⁴ Беандом – бадшакл ва баднамо. (Муаллиф).

⁵ Яъне барои он роҳи дигар аст. (Муаллиф).

⁶ Тез – тунду асабонӣ. (Муаллиф).

⁷ Нафасаш дар даҳон гирифт – дам фуру бафт. (Муаллиф).

¹ Дар миён гирифтани – ихота кардан. (Муаллиф).

² Задан – ба аҷлаву фарзу тунд кореро кардан. (Муаллиф).

³ Нуқта гирифтани – эътироз кардан. (Муаллиф).

⁴ Ҳавое гирифтани – дар ҳаво парвоз кардан. (Муаллиф).

⁵ Дар гирифтани – асар кардан ё мутаассир шудан. (Муаллиф).

Шиблии Нуъмонӣ

ШЕЪР-УЛ-АЧАМ

Чилди аввал ва дувум.

Иборат аз панҷ чилд

Зери назари
Носирчон Ёаёёёёё

Мухаррир
Эшон Субҳонзод

Аз забони урду тарҷумаи
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ

Таҳияи
Абдуҳолиқ Набавӣ

Мухаррири техникӣ
Мардонов Сафаралӣ

Ба чопаш 28.12.2016 имзо шуд. Андозаи 70x100¹/₁₆.
Коғазии офсет. Чопи офсет. Гарнитурани Times New RomanTj.
Чузъи чопии шартӣ 34. Теъдоди нашр 200 нусха.
Супориши № 16.

Матбаъи ДДОТ ба номи С.Айнӣ
хуҷраи 121.

Салмон	Ҳофиз
Шавқам афзун шуду ором камун сабр намонд, Дар фироқи ту вале аҳд ҳамон аст, ки буд.	Ошиқон банди арбоби амонат бошанд, Лочарам, чашими гуҳарбор ҳамон аст, ки буд.

Дар ин шеъри Салмон таркиби алфозу пайвастигии онҳо бо ҳам су-
сту номавзун аст. Ҷойи «дар фироқи ту» ибтидои мисраи аввал аст, вале
аз он ҷо хориҷ шуда, таркибаш бо «вале» ба кулӣ номатбуъ ва бемаза
шудааст.

Салмон	Ҳофиз
Кай бувад, кай, ки бигӯянд саросар агёр, Ки фалон ёр ҳамон ёри фалонаст, ки буд.	Толиби лаълу гуҳар нест, вагарна хуришад Ҳамчунон дар амали маъдану кон аст, ки буд.
Дар азал акси майи лаъли ту дар ҷом афтод, Ошиқи сӯхтадил дар тамаи хом афтод.	Акси рӯи ту ҷу дар оинаи ҷом афтод, Ориф аз партави май дар тамаи хом афтод.

Дар қофияи «ҷом» ашъори дигари Ҳофизро дар назар бигиред:

Он шуд, эй хоҷа, ки дар савмаа бозам бинӣ,
Кори мо бо руҳи соқию лаби ҷом афтод.

Салмон:

Ишқ бар куштани ушшоқ тафаъул мекард,
Авалин қуръа, ки зад, бар мани бадном афтод.
Ҳоли мушкани ту дар орази гандумгун дид,
Одам омад зи пайи донаву дар дом афтод.

Ҳофиз:

Сӯфиён ҷумла ҳарифанду назарбоз, вале
З-он миён Ҳофизи савдозада бадном афтод.

*Дар хамаи зулфи ту овехт дил аз чоҳи занах,
Оҳ, к-аз чоҳ бурун омаду дар дом афтод.*

Аз муқобилаи ду шеъри ахир бо ҳам мафҳуми ҳусни таркиб ва устувории банду пайванди калом бар шумо возеҳу ошкор мегардад. Шеъри Салмон аз лиҳози маънӣ бақуллӣ номавзун аст, чи чехраро бо Одам ҳеҷ муносибат нест. Бархилоф, Ҳоҷа, ки зақанро чоҳ ва зулфро дом гуфтааст ва ин як ташбеҳи омми мусалламе мебошад, лекин устувории банду пайванди ҷумла ва ҳусни таркибе, ки дар шеъри Салмон аст, дар шеъри Ҳофиз нест:

Одам омад зи пайи донаву дар дом афтод.

Алфози он ба қадре мураттаб ва қашангу равон ташкил ёфта, ки дар мисраъ мунтаҳодарача барҷастагӣ пайдо шудааст. Мисраи Ҳоҷа ва маҳсусан лафзи «оҳ» мисраро ба қуллӣ камвазн кардааст.

Салмон:

*Доми зулфи ту аз он ҳалқа танобе дорад,
Чаши масти ту ба ҳар гӯша харобе дорад.
Хуни чаши ман аз он рехт, ки то зан набарам,
Ки бараи мардуми соҳибназар обе дорад.
Расани зулфи ту, сарриштаи ҷони ману шамъ,
Ҳар як аз оташи рухсори ту тобе дорад.*

Ҳофиз:

*Он ки аз сунбули ӯ голия тобе дорад,
Боз бо дилишудагон нозу итобе дорад.
Чаши ман кард ба ҳар гӯша равон сели сиришк,
То сиҳсарви туро тоза ба обе дорад.
Моҳи хуришнамои зи паси пардаи зулф
Офтобест, ки дар пеш саҳобе дорад.*

Салмон:

*Он ки з-абрӯву мижа тиру камоне дорад,
Чашмҳо карда сияҳ, қасди ҷаҳоне дорад.*

Ҳофиз:

*Шоҳид он нест, ки мӯеву миёне дорад,
Бандаи талъати он бош, ки оне дорад.*

Фалсафаи ахлоқ	511
Пардадари аз уламову ва вуазо	513
Муқолимоти рӯзмарра ва муҳовара	518
Хушобангӣ	524
Устувории банду пайванди калом	527
Шӯхиву зарофат	532
Мазомини мусалсал	533
Ибни Ямини Фарюмадӣ	536
Пояи калом	536

Пояи шоирӣ.....	302
Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ	310
Ҳолот ва ахлоку одот.....	324
Таълифоти Шайх	327
Шеърӯи шоирии Шайх	330
Шоирии ахлоқӣ.....	338
Эҳсонӣ ом	341
Тарбият.....	343
Манозирӣ табиат ва ғазал ва низ мумайизоту хусусиёт	358
Амир Ҳусравӣ Дехлавӣ	370
Бастагиҳои дарбор.....	371
Ҷомеияту камолот.....	388
Музикӣ.....	390
Муаллафот	391
Пояи суҳан.....	393
Маснавӣ.....	402
Ҳамса	405
«Ҳашт биҳишт»	410
Қасоид	411
Ғазал	415
Сӯзу гудоз.....	417
Ҷиддати услуб ё равиши навин	419
Муҳовироти умумӣ ё муқолимоти рӯзмарра.....	425
Тасалсули мазмин	429
Мазмунсозӣ	434
Саноеъ	437
Арабият	438
Саноеъ ва бадоеъ	439
Салмони Савачӣ	442
Пояи калом.....	446
Қитъаот	451
Бадоеъ.....	453
Ғазалиёт.....	454
Ҳоча Ҳофизӣ Шерозӣ	456
Олу авлод.....	466
Таҷарруд ва озодӣ.....	468
Муошират.....	471
Ҳақгӯӣ ё инсофписандӣ	472
Калом.....	473
Ғазалсароии Ҳоча	475
Хусусиёт ва мумайизоти Ҳоча	482
Услуби бадеъ ё ҷиддату баёни шево	493
Воридоти ишқ	499
Фалсафа	506

Аз муқобилаи ин ашъор бо ҳам маъноӣ истехкоми ҷумлаву ҳусни таркиб ва низ неруи он бояд баҳубӣ бар шумо маълум шуда бошад. Акнун ашъори зайли Ҳочаро аз ин назар нигоҳ кунед:

*Он шамъи сарғирифта дигар чехра барфурӯхт
В-он пири солхурда ҷавонӣ зи сар ғирифт.
Он ишва дод ишқ, ки муфтии зи раҳ бирафт
В-он лутф қард дӯст, ки душман Ҳазар ғирифт.
Зинҳор з-он иборати ширину дилғиреб,
Гӯӣ, ки нистаи ту суҳан дар шакар ғирифт.*

*Ман истода, то қунамаи ҷон фидо чу шамъ,
Ӯ худ гузар ба ман чу насими саҳар нақард.
Моҳиву мург дӯш нахуфт аз ғигони ман
В-он шӯхдида бин, ки сар аз хоб бар нақард.*

*Болобаланди ишвағари сарви нози ман
Қўтоҳ қард қиссаи зухди дарози ман.*

*Дидамаи хурраму хандон, қадаҳи бода ба даст
В-андар он оина сад гуна тамошо мекард,
Гуфтам: «Ин ҷоми ҷаҳонбин ба ту кай дод ҳақим?»
Гуфт: «Он рӯз, ки ин гунбади мино мекард».*

*Зулфайни сияҳ ҳам ба ҳам андар задаӣ боз,
Баҳти мани шӯрида баҳам барзадаӣ боз.
Бар ишқи сабрам задаӣ сангу валекин
Бо ту чи тавон гуфт, ки соғар задаӣ боз.*

Ба ақидаи мо шоҳкори бузурги ҳусни калом ҳамин инсиҷому ҳусни таркиб мебошад ва ин қавл аз Ҳофиз аст, ки мегӯяд: маънову мазмун аз умурест, ки ҳатто авомӣ мардум ҳам метавонанд пай ба он бибаранд ва танҳо фарқу имтиёзе, ки ҳаст, ҳамоно лутфи адо ва ҳусни таркибу инсиҷом аст. Шавоҳиду амсилаи зиёде дар ин боб мавҷуд аст, ки мазмуне-

ро як шоир сохта ва шоири дигар ҳам ҳамон мазмунро ба назм дароварда, ки ҳатто аксари алфози онҳо муштарақ мебошад, лекин аз дарҳам кардани алфозу тартиби он мебинед, ки он мазмун аз кучо ба кучо расидааст.

Шӯхиву зарофат. Дар каломи Хоҷа шӯхиву зарофат ҳам ҷо ба ҷо вучуд дорад, лекин ниҳоят дараҷа борику латиф аст. Шайх Саъдӣ ва Хайём ҳам зарофату шӯхӣ доранд, лекин зиёда возеҳу ошкор мебошад. Зайлан, латофати шӯхтабӣи Хоҷаро мулоҳиза кунед.

*Воизи шаҳр, ки мардум малакаи меҳонанд,
Қавли мо низ ҳамин аст, ки ӯ одам нест.*

Яъне, мардум воизи шаҳрро меғӯянд фаришта аст ва мо ҳам инро тасдиқ дорем, ки ӯ одамӣ нест (Аммо ин ки фаришта аст ё шайтон, баъд тасҳеҳ хоҳад шуд)!!

*Ба қўйи майфурӯшонаш ба ҷоме дар намегиранд,
Зиҳӣ, саҷодаи тақво, ки як соғар намеарзад!*

*Гар зи масҷид ба харобот шудам, айб магир,
Маҷлиси ваъз дароз асту замон хоҳад шуд.*

Яъне, агар ман аз масҷид бархостаму ба майхона рафтам, ҷойи маломату эътироз нест, зеро ки ваъз доманаш дарозу то муддате боқӣ хоҳад буд, ман соғарамро мезанаму бармегардам.

*Муҳтасиб хум шикасту банда сараш,
Синна биссини валҷуруҳа қисос.*

Дар Куръони маҷид дар сураи «Қасос» мазкур аст, ки ба ҷойи ҷароҳат ҷароҳат аст. Масалан, агар яке дандони касро шикаст, дандони ӯ ҳам бояд шикаста шавад.

Хоҷа мефармояд, ки муҳтасиб хуми шаробро шикаста буд, ман ҳам ба мучиби ояи номбурда сарашро шикастам.

*Падарам равзаи ризвон ба ду гандум бифурӯхт,
Нохалаф бошам, агар ман ба ҷаве нафрӯшам.*

САДАИ ПАНҶУМУ ШАШУМ.....	175
Ҳаким Саной	180
Ҳаким Хайём ибни Иброҳими Нишобурӣ	190
Вафот.....	191
Маротиби илмӣ ва фазлу камол	192
Муаллафот	193
Рубоӣёт.....	194
Зарофату шӯхӣ	196
Бесуботиҳои дунё ва ибратангезӣ.....	198
Таърифи шароб.....	202
Фалсафа.....	202
Ҷабр.....	207
Фалсафаи зиндагӣ.....	208
Таълимоти ахлоқӣ	210
Назари Хайём нисбат ба фуқаҳо	212
Хайём ва Урупо	213
Анварӣ	214
Латифа.....	223
Дар арзиши калом	230
Дар ҳичо	230
Нукта	213
Анварӣ ва Урупо.....	233
Низомӣ	233
Рӯзгор	241
Дар шеърҳои шоирӣ Низомӣ	244
Ҷомеъият.....	244
Тақаддум	245
Зӯру қувваи калом	245
Қуввати таҳайюл	250
Истиороти ва ташбеҳот.....	252
Шоирӣ ахлоқӣ	261
Ибрази эҳсосоти инсонӣ	261
Манозирӣ қудрат.....	264
Таронаи ишқ	265
Ҳамосаи рамзӣ	270
Муқоисаи «Шоҳнома» бо «Искандарнома»	275

Феҳристи мундариҷоти ҷилдидувум

Дебӯҷаи мутарҷим.....	286
ШЕЪРУ АДАБИ ФОРСӢ АЗ САДАИ 7 то 9.....	290
Хоҷа Фаридаддини Аттор	294
Пояи сухан	296
Камол Исмоил- Халлоқулмаонӣ Исфаҳонӣ	301

ФЕҲРИСТИ МУНДАРИЧА

Абдухолиқи Набавӣ. Аллома Шиблии Нуъмонӣ ва асари ӯ	
«Шеър-ул-Аҷам»	5
Муқаддимаи мутарҷим дар чопи дувум	22
Муқаддимаи мутарҷим дар чопи аввал	24

Фехристи мундариҷоти ҷилди аввал

Дебӯчаи муаллиф	31
Ҳақиқати шеър	37
Оғози шеъри форсӣ	41
ХОНАДОНИ СОМОНӢ	45
Робиа	48
Рӯдакӣ	49
Дақиқӣ	61
Шаҳиди Балхӣ	67
Абӯшақури Балхӣ	68
Ҳаббозии Нишобури	69
Имораи Марвазӣ	69
ҒАЗНАВИЁН	69
Унсурӣ	72
Фаррухӣ	82
Фирдавсӣ	96
Оғози «Шоҳнома» ва дастрасӣ ба дарбор	98
Таърихи таълифи «Шоҳнома» ва сабаби таълиф	109
Манобеи «Шоҳнома»	112
Арзиши таърихии «Шоҳнома»	118
Назариёти муҳаққиқини Урупо	120
Таърих ва қидмат	120
«Ётқори зарирон»	121
Достони Ардашер	122
«Корномак»	124
Ашъори Фирдавсӣ роҷеъ ба қиссаи Бобак ва Сосон	125
Қадрӯ мақоми Фирдавсӣ («Шоҳнома») аз назари шеършиносӣ	127
Мумаййизоти «Шоҳнома»	128
Маонии бисёр дар лафзи андак	146
Саноеъу бадоеъ	147
Ҳамосаи размӣ	147
Дар таъсири «Шоҳнома»	152
Форсии «Шоҳнома»	153
Асадии Тӯсӣ	157
Пояи сухан	158
Манучехрӣ	160
Мумаййизоти калом	161

*Ману инқори шароб -ин чӣ ҳикоят бошад?
Ғолибан, ин қадарам ақл кифоят бошад.*

Ману инқори шароб!! Ғолибан, ин қадар ақли кифоят дар ман ҳаст ва мефаҳмам, ки тарки шароб барои ман ҳеч зебо нест ва, зиёда аз ин, ҳам ақлу дурандешӣ зурурат надорад.

*На ман зи беамалӣ дар ҷаҳон малӯламу бас,
Малолати уламо ҳам зи илми беамал аст.*

Ман аз бекорӣ (яъне адами иштиғол ба бодагусорӣ ва ғайра) гирифтаву афсурда шудам.

Ростӣ, беамалу бекор будан чизи бадест ва ба ҳамин чихат аст, ки олимони беамал ҳам вазъашон харобу бад аст.

*Нақди диле, ки буд маро, сарфи бода шуд,
Қалби сиёҳ буду ба ҷойи ҳаром рафт.*

Қалб бар дил, сиккаи мағшуш ва ҳар ду итлоқ мешавад ва, бинобар ин меғӯяд, ки агар қалбам дар шабу майхорагӣ сарф шуда, боистӣ ин кор бишавад, чи:

Моли ҳаром буду ба ҷойи ҳаром рафт.

Мазомини мусалсал. Як эътирози умда, ки бар тарзи ғазалгӯии шуарои Шарқ шуда, ин аст, ки онҳо фикреро наметавонанд ба таври мусалсал зоҳир сохт. Ҳар ғазале маҷмӯаи мазомини мутааддиду мухталиф, балки мутаноқиз мебошад. Барои ғазал мазомини асосӣ, ки ҳаст, аз қабилӣ хусн, ишқ, саропои маъшук, висолу ҳаҷр, ҳазорон бор ба назм даромада, лекин аз миёни онҳо нисбат ба яке ҳам баёни мусалсалу тафсилӣ намешавад ба даст овард. Агарчи ин матлаб чандон қобили эътироз нест, зеро ки барои афқору ҳаёлотӣ мусалсал маснавӣ, синфи дигари шеър, таҳсис дода шудааст ва баъзе авқот аз қасоиду қитъаот ҳам ин кор гирифта мешавад.

Асосан, ғазал таҳсис бад-ин сурат дода шудааст, ки афқору хотироти муфради кӯчак-кӯчаке, ки дар дили шоир падида меояд, нагузоранд, ки он зоёе шуда, аз миён биравад. Барои ин синф аз сухан ҳам лозим аст, ки суханвар ниҳоятдараҷа мусаллат бар сухан бошад. Урупо ба тар-

зи сухан ва сухангӯии худ мувоҳот дорад, лекин ҳеч вақт наметавонад як хотираву фикреро дар камтар аз се-чаҳор шеър баён намояд. Бархилоф, шуарои мо, ки на фақат маонии кӯчак-кӯчак, балки мазомину маонии ниҳоят умда ва васеъро ҳам дар як байт адо мекунанд, ки ба воситаи ихтисор фавран ишоат ёфта, вирди забони орифу омӣ мегардад ва бо васфи аҳвол инро намешавад инкор намуд, ки баъзе маониву мазомин таврест, ки на ин қадар ҳам мухтасар аст, ки дар як-як шеър гунҷонад шавад. Ин ҷо фақат ғазал аст, ки барои ин гуна мазомин муносиб мебошад. Дар ин сурат лозим аст, ки ғазал мусалсал бошад. Яъне, тамоми ғазал ё ашъори чанде аз ғазал ба як мазмун тахсис дода шавад, гарчи ривочи ин қисм ғазал ом набуда, вале он часта-часта ба назар мерасад ва аввал аз ҳама Хоҷа онро тараққӣ додааст. Ё дар аксари ғазалиёти худ як фикри хос ва ё манзараи махсусеро тому тамом нишон додааст. Ва инак, мо матлаи ғазалҳои чандеро нақл менамоем:

*Дӯш, вақти саҳар, аз гусса наҷотам доданд
В-андар ин зулмати шаб оби ҳаётам доданд.*

*Бувад оё, ки дари майкадаҳо бикшоянд,
Гираҳ аз кори фурӯбастаи мо бикшоянд.*

*Бомдодон, ки ба хилватгаҳи кохи ибдоъ,
Шамъи Ховар фиканад бар ҳама атроф шуоъ.*

*Эй пайки пайхучаста, чи номӣ фадийат лак
Ҳаргиз сиёҳчеҳра надидам бад-ин намак.*

*Гар зи дасти зулфи мушкинат хатое рафт, рафт
В-ар зи ҳиндуи шумо бар ман ҷафое рафт, рафт.*

*Кунун, ки дар чаман омад гул аз адам ба вуҷуд,
Бунафша дар қадами ӯ ниҳод сар ба суҷуд.*

*Лоларо гуфтам: «Эй парипайкар,
Сиратат хубу суратат некӯст.
Рост гӯ, ин сияҳдилӣ аз чист,
Магарат заҳмате расид аз дӯст?»
Гуфт: «Зеро ки ман надорам зар,
Зар, ки асбоби шодкомӣ аз ӯст.
Гунчаро бин, ки хурдае дорад,
Менагунҷад зи хуррамӣ дар нӯст».*

Гоҳе ҳам аз фалсафа сухан меронад:

*Задам аз катми адам хайма ба саҳрои вуҷуд,
Аз ҷамодӣ ба наботӣ сафаре кардаму рафт.
Баъд аз онам кашиши табъ ба ҳайвонӣ бурд.
Чун расидам ба вай, аз вай гузаре кардаму рафт.
Баъд аз он дар садафи синаи инсон ба сафо
Қатраи ҳастии худро гуҳаре кардаму рафт.
Бо малоик пас аз он савмаи қудсиро
Гирд баргаишаму некӯ назаре кардаму рафт.
Баъд аз он раҳ суи ӯ бурдаму чун Ибни Ямин
Ҳама ӯ гаишаму тарки дигаре кардаму рафт.*

*Ки «Чун бинӣ ин салтанат, к-аз падар
Маро монда бо ин ҳама эҳтишом?».
Чӣ хуш гуфт девона ӯро ҷавоб,
Ки «Чун нест ин мамлакат мустадом,
Падар муддате оҳани сард кӯфт,
Ту дар бодпаймуданӣ субҳу шом».*

Тавзеҳ ин, ки ҳазрати Довуд зиреҳ месохт ва нисбат ба Сулаймон машҳур аст, ки тахташ дар ҳаво сайр менамуд. Дар форсӣ маънии оҳани сард кӯфтани бод паймудан кори абас кардан аст. Марди девона зиреҳ сохтани Довуд ва рӯи ҳаво сайр кардани Сулаймонро ба оҳани сард кӯфтани бод паймудан таъбир кардааст.

*Марди озода дар миёни гурӯҳ,
Гарчи хушгӯю оқилу доноист,
Муҳтарам он гаҳе тавонад буд,
Ки аз эшон ба молаш истиғноист
В-он ки муҳтоҷи халқ шуд, хор аст,
Гарчи дар илм Бӯалӣ Синоист.*

*Шунидаам, ки яке ақрабе зи хонаи хеш
Бурун давиду ҳамезад, ҳар он чи омад пеш.
Ба пешаи омад санге азим, бас мункир,
Бизад ба санг дусад неш, то бигардад реш.
Зи санг наъра баромад, ки «Хеш ранҷа мадор,
Ки зарби неши ту моро на кам қунад, на беш».
Ҷавоб додаш гуфташ, ки: «Рост мегӯӣ,
Вале падид қунад, ҳар ки ҳаст, ҷавҳари хеш».*

*Шоирӣ нест пешае, ки аз он
Расадат нону низ тарра ба дӯғ.
Ростӣ, сахт зиштуру бемаънист
Уҷрате хоштан барои дурӯғ.
З-он бувад кори шоирон бенур,
Ки надорад чароги кизб фурӯғ.*

Бо қаноату таваккул ин нукта зеҳнишини Ибни Ямин аст, ки бидуни зар итминону сукуни нафс пайдо намешавад, чунонки мефармояд:

Дар васфи баҳор:

*Ёд бод, он ки ниҳонат назаре бо мо буд,
Рақами меҳри ту бар чехраи мо пайдо буд.*

Ӯ дар тамоми ғазал дилчаспиҳои аввалияро ба ёд меоварад ва ҳар шеъри он аз «ёд бод» шурӯъ мешавад.

Дар таърифи Шероз мегӯяд:

*Хушо, Шерозу вазъи бемисолаш,
Худовандо, ниғаҳ дор аз заволаш.*

Ба қосид пайғом медиҳад:

*Насими субҳи саодат бад-он нишон, ки ту донӣ,
Гузар ба қӯйи фалон кун бад-он замон, ки ту донӣ.*

ИБНИ ЯМИНИ ФАРҶОМАДӢ

Номи падараш Маҳмуд, нажодаш турк ва мавтини вай Туркистон будааст. Дар замони султон Муҳаммади Худобанда ба Хуросон омад ва дар Фарюмад, ки номи қарияест, сукунат гузид. Арозиву амлокеро ҳам дар он ҷо харидорӣ намуда ва ин дар аҳди фармонравоии Султон Улҷойту буда ва Алоуддин Муҳаммад ҳам вазорат доштааст. Вазири номбурда аз вай бағоят қадрдонӣ менамуд. Ӯ шеър мегуфт ва мо ин рубоиро чиҳати намуна дар зер нақл мекунем:

*Дорам зи итоби фалаки буқаламун
В-аз гардиши рӯзгори хаспарвари дун
Чашме чу канораи суроҳӣ ҳама ашк,
Ҷоне чу миёнаи тилла ҳама хун.*

Ибни Ямин дар Фарюмад пайдо шуда, падараш ба ӯ фанни шеър омӯхт. Ӯ аксари тархҳоеро, ки худааш дар он шеър мегуфт, ба фарзандаш ҳам меод, бигӯяд, чунонки тибқи рубоии боло ӯ ин рубоиро гуфтааст:

*Дорам зи ҷафои фалаки оинагун,
Пуруҳ диле, ки санг аз ӯ гардад хун.
Рӯзе ба ҳазор гам ба шаб рӯз орам,
То худ фалак аз парда ҷӣ орад берун.*

Дар ибтидо Сарбадорунро мадҳ мегуфт.

Билохира, ба ҷақру қаноат гароид, аз равобиту машоғиле, ки дар дарбори вақт дошт, даст кашидаву аз кошти замине, ки молик буд, имрори маош мекард.

Дар чимодиюссонии 769 ҳиҷрӣ даргузашт ва ин рубоиро дар ҳангоми вафот гуфтааст:

*Мангар, ки дили Ибни Ямин пурхун шуд,
Бингар, ки аз ин сарои фонӣ чун шуд.
Мусҳаф ба кафу чаши ба раҳ, рӯй ба даст,
Бо пайки аҷал гамзасанон берун шуд.*

Пояи калом. Девонаш дар ҳангоми Сарбадорун зоеъу мафқуд гардид. Гуломалии Озод дар «Яди байзо» менависад: «Ман девони ӯро то радифи дол дидаам». Лекин занни қавӣ аст, ки он девони қитаот бошад.

Аз тазкираҳо маълум мегардад, ки ӯ дар ибтидо ғазалу қасоид ҳарду мегуфт. Дар «Яди байзо» ашъоре аз баъзе ғазалиёти ӯ нақл шудааст:

*Сар мадеҳ, эй дида, ҳар дам ашқи гаммози маро,
То насозад фош пеши мардумон рози маро.*

*Зи худ бегона будан дар раҳи ашқ
Ба он маъшук тарҳи ошноист.*

Гарчи аз ин ашъор мешавад пай бурд, ки ӯ мояш дар ғазал кам набуда, лекин шеваи хоси вай гуфтани ашъори ахлоқист. Ва дар ин қисмат ҳам қаноату маноат ва ҳештандорӣ аз мавзӯотест, ки баёни он ба ӯ ихтисос ёфтааст. Ӯ ин мазоминро ба қадре хуб баён мекунад, ки то ба имрӯз касе ба он хубӣ аз уҳда бар наёмадааст. Ва чун қоли ӯ аз ҳолаш ҳикоят мекунад, лизо дар хонанда асаре дорад, ки дар каломии дигарон он асар нест:¹

*Ду қурс нон, агар аз гандум аст ё аз ҷав,
Ду той ҷома, агар куҳна аст ё худ наф,
Ба чор гӯшаи девори худ ба хотири ҷамъ,
Ки кас нагӯяд аз ин ҷо бихезу он ҷо раф,
Ҳазор бор фузунтар ба назди Ибни Ямин
Зи фарри мамлақати Кайқубоду Кайхусрав.*

*Агар ду гов ба даст овариву мазраае,
Яке амиру якеро вазир ном кунӣ,
Бад-он қадар чу қафои маоши ту нашавад,
Равию нони ҷаве аз яҳуд вом кунӣ,
Ҳазор бор аз он беҳ, ки аз пайи хидмат
Камар бибандиву бар мардаке салом кунӣ.*

*Зи девонае кард рӯзе суол
Сулаймони мурсал, алайҳиссалом,*

¹ Тамом аз «Яди байзо» ва тазкираи Давлатшоҳ маъхуз аст. - (Муаллиф). (Азбаски рақами истинод дар дохили матн мавҷуд нест, аз рӯи мазмун ба тахмин гузошта шуд – Таҳиягар).

